

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2025

4/2-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз ҳам хабар агентлиги тәрепинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

Нөкис

4/2-сан 2025

июль - август

*Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириуи
министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты*

Қарақалпақстан филиалы

Редактор:

А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ	Асқарбай НИЯЗОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ	Сабит НУРЖАНОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ	Захия НАРИМБЕТОВА
Сапардурды АБАЕВ	Хушбоқ НОРБҰТАЕВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ	Ойниса МУСУРМОНОВА
Хайрулла АЛЯМИНОВ	Уролбой МИРСАНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА	Сафо МАТЧОН
Азизжан АБДАЗИМОВ	Шуқурилло МАРДОНОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ	Абдулхамид МИРЗАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ	Шахло МИРЗАЕВА
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА	Дармонжон МАХМУДОВА
Мансурбек ОНГАРОВ	Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ	Даулетназар СЕЙИТКАСЫМОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ	Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ	Раъно ОРИПОВА
Марифжон АХМЕДОВ	Бахтиёр РАХИМОВ
Гулзабира БАБАШЕВА	Норим РАХМАНОВ
Ўмида БАҲАДИРОВА	Муқаддас РАХМАНОВА
Фархад БАБАШЕВ	Светлана СМЕРНОВА (Москва, Россия)
Гулзода БОЙМУРОДОВА	Тажибай САПАРБАЕВ
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА	Мухаббат САЛАЕВА
Комил ГУЛЯМОВ	Гўзал СОДИҚОВА
Маманазар ДЖУМАЕВ	Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Асқар ДЖУМАШЕВ	Айдын СУЛТАНОВА
Дилдора ДАВРОНОВА	Амина ТЕМИРБЕКОВА
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Нурзода ТОШЕВА
Масуда ЗАЙНИТДИНОВА	Қуанишбек ТҮРЕКЕЕВ
Алишер ЖУМАНОВ	Тажибай УТЕБАЕВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА	Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Айсүлу ЖАНАБЕРГЕНОВА	Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Холбой ИБРАГИМОВ	Амангелди ҚАМАЛОВ
Шохида ИСТАМОВА	Тажикал ҚУДАЙБЕРГЕНОВА
ВОХИД КАРАЕВ	Ойбахор ШАМИЕВА
Алима КЕНЖЕБАЕВА (Тараз, Қазақстан)	Ризамат ШОДИЕВ
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ	Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Мохира КУВВАТОВА	Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Комилжон ҚАРИМОВ	Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Джавдод ПҰЛАТОВ	Тармиза ХУРВАЛИЕВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА	Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Барлықбай ПРЕНОВ	Гулрухсор ЭРГАСHEVA
Пердебай НАЖИМОВ	Гавхар ЭПЧАНОВА
Искендер НАЖИМОВ	Қонысбай ЮСУПОВ
	Гулара ЮСУПОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ХАМ ЭДЕБИЯТ

Amaniyazov A.O. Shayır Sharapatdin Ayapov shıǵarmaları tilinde inversiya, ritorikalıq soraw hám aposiopeza stilistikalıq figuralarınıń qollanılıwı	6
Mambetova G.A. Qaraqalpaq ádebiyatı materialların oqıtıwda psixomotor domendi qollanıwdıń teoriyalıq tiykarları (ózbek, rus klasslar misalında)	14
Bazarbaeva G. «Muńlıq-Zarlıq» dástanındaǵı mifologiyalıq motivler hám olardıń funkciyası (qaraqalpaq hám qazaq versiyaları boyınsha)	21
Aytjanov A. «Yusip-Ziliyx» dástanı tilinde siyasiy-jámiyetlik sózlerdiń qollanılıwı	27
Джумашев М.Т. Тил билиминде императив категориясының изертлениуі	32
Bekbosinova Z.Q. Kórkem shıǵarma tilindegi frazemalardıń túrkiy tillerinde úyreniliwı	38
Karimova L.B. Nemis tilida predlogli ilovalarning funksional xususiyatlari va lingvistik yondashuvlar	44
Irisboyeva X.U. Milliy va adabiy tilning yozma va ogʻzaki shakllarining oʻziga xosligi	51
Аллиянзова М. Қорақалпоқ тилида сўлашувчиларга турк тилини ўргатишда сунъий интеллектдан фойдаланиш усуллари	59
Ходжаниязова А.А. Лингвометодика как основа науки: теоретико-методологический аспект	65
Khodjaniyazova A.A. Creative methods in the development of linguo-methodological thinking of future philologists: a comprehensive review and practical aspects	70

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Қурбанова Р. Аксиологиялық дүньяқарасты қәлиплестириў мәселесиниң генезиси хәм тенденциялары	77
Jaňabaeva G.B. Jas pedagog kadrlardıń kasibiy kompetentliginiń ayırım máseleleri	83
Реймова Н.А. Улы ойшыл Асан Қайғының тәлим-тәрбиялық көз-қарастары	87
Axmedov J.O. Pedagogik intuitsiyaning taʼlimdagi ahamiyati	91
Axmedov J.O. Pedagogik intuitsiyanı takomillashtirishning pedagogik - psixologik asoslari	98
Sherimbetova Z. Talabalarda oʻquv fanlarini oʻzlashtirish darajasini rivojlantirishning pedagogik va psixologik tamoyillari	103
Berdiyeva G.Sh. Oliy taʼlim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyat omillari	108
Luqmonov O.Gʻ. Oilada ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari va uning dolzarbligi	114
Rahimov B.B. Oʻquvchilarni shaxs sifatida oʻzligini anglash kompetensiyalarini shakllantirish ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida	119
Buriyev X.J. Oliy taʼlim muassasalarida axborotlashgan taʼlim xizmati tizimini takomillashtirish mohiyati	126
Pazilov A.K. Boʻlgʻusi oʻqituvchilarda axloq-odob koʻnikmalarini rivojlantirishda etnopedagogik qadriyatlar imkoniyatlaridan foydalanishning afzalliklari	132
Radjapova D.A. Texnologiya taʼlimida talabalarda divergent tafakkurni muammoli oʻqitishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari	138
Joʻrayev A.N. Oliy taʼlim tizimida seminar mashgʻulotlarining oʻrni	143
Himmatov Sh.O. Talabalarining frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishda xorij tajribasi va ularni ommalashtirish	148
Hamdamova M.T. Talabalarining boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning konseptual asoslari	155
Davronova L.K. Oʻquvchilarning geografik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish muammolari	161
Karshiyeva D.U. Talabalarining mustaqil taʼlimida SMART VEB-platformani imkoniyati	168
Tilegenov A.T. Yangi Oʻzbekiston oliy taʼlim tizimida yoshlar ongida milliy istiqlool gʻoyani shakllantirish imkoniyatlari	175
Tilegenov A.T. Yoshlar ongida milliy gʻoyani shakllantirishda xalq ogʻzaki ijodidan foydalanishning ahamiyati	183

Navruzov B.I. Global tarmoq makonida talabalarning tarbiyaviy immunitetini rivojlantirish muammolari	188
Ixomov X.I. Fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning amaliyotdagi o'rni	194
Tajiyeva N.Yu. Talabalarda muomala madaniyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	201
Temirbekova A.O. Yangi O'zbekistonda ta'limni rivojlantirishda lingvistika va neyropedagogik yondashuvlar asosida dasturlashning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishning ahamiyati	207
Temirbekova A.O. Innovative integration of linguistic and neuro-pedagogical methods in programming: new opportunities in digital education	213

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Арзиева Г. Янги Конституцияда судлар фаолияти	219
Алламуратов А.А. В тени Наполеона... журнал «Сын отечества» о франции и французях в 1815 году	222

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Djumabaev N. Joqari da'rejeli ten'lemelerdi sheshiw usillari	231
Tanirbergenov S.A. Dónis kópmúyeshlikler hám olardıń qásiyetleri	236
Saparova G.Q. Bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobillogini takomillashtirish omillari	239
Xanbabayev X.I. Talabalar raqamli kompetentligini rivojlantirishda elektron ta'lim vositalarining roli	246
Rizoqulova S.S., Abdullayeva D.A. Ostrogradskiy - Gauss teoremasi tadbiqining Python dasturlash tili asosidagi tahlili	252
Rizoqulova S.S. Teskari matritsa usuli asosida elektr tarmog'idagi tok taqsimotini aniqlash	258
Ismoilova Z.T., Abdullayeva D.A. Elektr energiyasi tizimlarida quvvat oqimini C++ tilida matritsali tasvirlash asosida tahlil qilish	265
Paluashova S.B. Talabalarni sodda tengsizliklarni grafik usulda yechish orqali fikrlash faoliyatini rivojlantirish	271

БАСЛАЎЧИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТАРБИЯ

Pyasova Z.U. Baslawish klass oqitwshilarin kitap oqiwg'a qiziqtiriwdiń mazmunı	275
Pyasova Z.U. Baslawish klass oqitwshilarin kitap oqiwg'a qiziqtiriw mexanizmi	281
Saburova S. Baslawish klaslarda ana tilinen klastan tisqari jumislardi shólkemlestiriwdiń psixologiyaliq tiykarlari	285
Saypova B. Mektep oqitiwshilarinin' ata-analar menen alip baratug'in jumslarinin' pedagogikaliq a'himyeti	290
Qurbanbaeva M.A. Mektepke shekemgi jastađi balalarda socialliq kónlikpelerdi rawajlandiriwda syujetli-rolli oyinlardiń áhmiyeti	294
Abilova A. Boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan darslarni tashkil etish metodikasi	300
Djumaniyazova N.Sh. Maktabgacha ta'lim tashkilot direktorining menejerlik faoliyatini rivojlantirishning hozirgi holati	304
Utegenova D.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish	311
Jumasheva G.X., Jiynbayeva Z. R. Oila tarbiyasining milliy xususiyatlarining bola shaxsiga ta'siri	316
Шамуратова Х. Бўлажак тарбиячи-педагогларни мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатишга тайёрлаш компетенциялари	320
Haqberdiyeva Z.R. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida mashg'ulotlarda tarbiyalanuvchilarni tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish asoslari (5E modeli asosida)	325

Аллаяров М.Ж. Актуальность и потенциал экологического воспитания в начальной школе	330
Мирзабекова Г.Х. Использование информационных и новых педагогических технологий в начальных школах	336
Мирзабекова Г.Х. Формы и методы использования информационно-коммуникационных и новых педагогических технологий в начальных школах	340
Мамедова Ш.Д. Структура культурно-эстетической компетентности будущего учителя начальных классов	345

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

Xakimov U.B. O'quvchilarni amaliy bezak san'ati mashg'ulotlarida naqsh kompozitsiyalarini tuzishga o'rgatish metodikasini rivojlantirish	355
Ismailov R. Bo'lajak musiqi o'qituvchilarining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishning nazariy asoslari	362

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Кудиярова Г.И. Селф-менежментнинг ривожланиш тенденцияси ва концептуал ғояларининг амалий аҳамияти	371
Kazaxbaeva M.J. Ta'limda resurslarni boshqarish: maktab moliyaviy menejmentining dolzarb muammolari	378
Duschanova N.S. Neyropedagogika va adabiy savodxonlik integratsiyasining metodologik konsepsiyalari	383
Xudoyberdiyev G'B. Sharq mutafakkirlarining falsafiy qarashlari asosida o'qituvchilarda valeologik kompetensiyalarni rivojlantirish	389
Sayfullayeva B. Estetik dunyoqarashni shakllantirishda metapredmetli yondashuv metodikasini qo'llash	394
Maxmudov Sh.T., Akbarov B.A. Talabalarda kreativlik sifatlarini shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati	398
Usmanova R.B. Oliy ta'lim muassasalarida jahon adabiyoti vositasida talabalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash tamoyillari	410
Atajonova Sh.S. O'zbek va turk xalq maqollaridagi tabiat va hayvonot olami tasviri xususida	415
Kamolov Sh.J. Kasbiy ta'lim tashkilotlarida vaziyatli yondashuv asosida o'qitish tajribalari (Shveysariya misolida)	420
Eshmatova G. Z. Bo'lajak pedagoglarning fasilitatsion kompetensiyasini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish	426
Kurbanov O. E. Magistratura talabalari tadqiqotchilik salohiyatini takomillashtirishda raqamli texnologiyalarning pedagogik imkoniyatlari	432
Musurmonov R. Modernizatsiyalashgan ta'lim sharoitida boshqaruv ilmini o'rganish – davr talabi	440
Raxmanova M.Q. Ta'lim jarayonida talabalar ijtimoiy faolligini shakllantirish yo'llari	446
Ibraymova A. Oilada psixologik zuravonlik va uning ijtimoiy psixologik xususiyatlari	453
Bayniyazova G. Talabalarda ta'lim sifatni oshirish va tarbiya tizimini takomillashtirish	458
Муминова Г.Т. Значимость развития аналитических и творческих способностей будущих учителей в образовательном процессе	463

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХАМ СПОРТ

Niyazov A.T., Shamuratova M.Sh. Maktabda harakatli o'yinlar: faollik va tafakkurni uyg'unlashtirish	470
Yakupov R. Maktabda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining sifatini oshirish yo'llari	476

ТИЛ ХАМ АДЕБИЯТ

SHAYIR SHARAPATDIN AYAPOV SHIĞARMALARI TILINDE INVERSIYA, RITORIKALIQ SORAW HÁM APOSIOPEZA STILISTIKALIQ FIGURALARINIŇ QOLLANILIWI

Amaniyazov A.O.

Tayanch soʻzlar: stilistik figura, inversiya, ritorik savol, apoziopez, olimlar fikri, badiiy asar tili, stilistik xususiyat.

Ключевые слова: стилистическая фигура, инверсия, риторический вопрос, апосиопеза, мнение ученых, язык художественного произведения, стилистическая особенность.

Key words: stylistuc figure, inversion, rhetorical question, aposipese, scientific opinion, artistic language, stylistuc difference.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada stilistik figuralarning navlari boʻlgan inversiya, ritorik savol va apoziopez haqida maʼlumotlar keltirilgan. Unda Sh. Ayapov asarlari tilidagi inversiya, ritorik savol va apoziopezning uslubiy xususiyatlari, vazifalari va maʼnosi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация об инверсии, риторическом вопросе и апосиопезе, являющихся разновидностями стилистических фигур. В ней описываются стилистические особенности, функции и значение инверсии, риторического вопроса и апосиопезы в языке произведений Ш. Аяпова.

SUMMARY:

The article provides information about inversion, rhetorical questioning and aposiopeza which are a variety of stylistic figures in the works of Sh. Ayapov. There are a description of the inversion, the rhetorical question and the stylistic difference of the aposions, their functions, the meaning and the content.

Kirisiw. Inversiya túsiniǵı latin tilinen alınǵan bolıp «orın almasıw» degen maǵananı ańlatadı. Gáptegi sózlerdiń ádettegiden tıs ózgeshe tártipte jaylastırılıwı inversiya dep ataladı. Inversiya gáp bólekleriniń grammatikalıq normadan tıs jaǵdayda qollanıwına tiykarlangan stilistikalıq usıllardıń biri. Inversiya kúndelikli sóylew tilinde de kóp ushırasadı.

Tiykargı bólim. Kórkem shıǵarmada ol ayırım sózlerge ayırıqsha poetikalıq wazıypa júklew, ayırım pikirlerdi ayırıqshalandırıp kórsetiw hám usı tiykarda kórkem mazmundı tereńlestiriwge qaratılǵan boladı. Mısıalı:

*Ótmish dep qaradıq keleshegimizge,
Hám búginniń tárk eterin bilsekte,*

*Kózdi jumip tarsa qattiq,
Keleshek –*

Bizdi umitpaydı deyip ómirde. [1:5].

Sintaksislik qaǵıydalar boyınsha gáp aǵzaları gápte ózleriniń jaylasıw ornına iye: baslawısh gáp basında, bayanlawısh gáptiń aqırında, anıqlawısh baslawıstıń yaki tolıqlawıstıń aldında, pısıqlawısh bayanlawıstıń aldında keledi. Biz joqarıda keltirgen qatarlarda gáp aǵzalarınıń orın tártibi pútkilley orın almasıp qollanılǵan. Eger bul qatarlardaǵı sózlerdi orın tártibi menen ornalastırıp kórsek ápiwayı xabarlaw mánisindegi eki gáp payda boladı: «Keleshegimizge ótmish dep qaradıq. Ómir de bizdi umitpaydı,-dedi». Qosıq óziniń qosıq sıpatındaǵı formasın da, mazmunında joǵaltadı. Bunda lirikalıq qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri de, ómir haqqındaǵı filosofıyalıq oyları da kórinbey qaladı. Lirikada inversiya qosıq ırǵaǵın júzege keltiriwde de áhmiyetke iye. Inversiya arqalı ayırım sózlerge logikalıq pát túsedi hám usı arqalı intonaciyalıq kóterińkilik payda etiledi. Inversiya qosıqtıń tiykarǵı mazmunın ózinde alıp júriwshi sózlerdi ayırıqshalandırıp turadı, olarǵa poetikalıq wazıypa júkleydi.

Inversiya usılı menen jazǵandagáp aǵzalar orın tártibi menen jaylaspay orın almasıwı múmkin, baslawısh gáptiń izinde, bayanlawısh gáptiń basında kele beriwi múmkin. Mısalı:

*Biyhazar shansılmas ushı qanjardıń,
Iyilgeni ázziligi demegil jaydıń –
Jumsasań da jawdıń qáddin búgiwge,
Saq bol, satqınlıq tán bul ekewine.*

«Ustazlarıma» [1:54].

Bul qosıq qatarların gáp qurılısı nızamına boysındırǵanda tómendegishe bolar edi: Qanjardıń ushı biyhazar shansılmas//. Jawdıń qáddin búgiwge jumsasań, jaydıń iyilgeni ázziligi demegil // Bul ekewine satqınlıq tán, saq bol. Biraq bunday jaǵdayda tekst qosıq dárejesine kóterile almay ápiwayı ǵana xabar gáppler bolıp qalar edi, avtor inversiya usılın qollanıw arqalı sózlerdiń tásirsheńligin, teksttiń intonaciyasın, ırǵaǵın kúsheytken.

Sh.Ayapov qosıqlarında inversiyanıń qollanılıwı:

1.Jas súwretshi boyawın jayıp saldı,

*Tañ quyılıp keledi kún shıǵıstan,
Ómir seniń turqındı qubılmalı,
Óshirejaq bir kúsh bar,
qasarısқан. «Lirika» [1:49].*

2.Uyqımdı qıymayman,

Tur deydi anam,
Nawqan bolar ma ediñ,
Áy, essiz balam... «Lirika» [1:4].

3.Appaq muzğa urdım baltanı,
Lars etip muz tústi oyılıp,
Kewil qalğan dárya ultanı,
Qáytkende de tuńgısh máртеbe. «Lirika» (6-bet)

Inverciya arqalı shıǵarma tili kórkemlenedi, tásirsheńligi artırıladı. Shayır Sh.Ayapov poeziyasında júdá sheberlik penen jazılǵanlıǵın kórip, guwası bolamız. Mısalı:

Tárk etpeydi seyiliñ aqsham,
Taqat etse,
Keler atar... tañ.

Shayırdıń bul qatarlarında gápke ayrıqsha kórkemlik, tásirsheńlik beriw maqsetinde gáp aǵzalarınıń orın tártibiniń ózgertilip, gáp aǵzalarınıń almasıp keliwi arqalı oqıwshıǵa sheber jetkerip beriledi.

Aradan mıñ jullar ótip ketse de,
Dúnya biyhush bolar gúl iyesine.
Búlbiller sayraǵan shámen baǵlarda –
Bunsha bilip bolmas ǵamgúnlik nege?
Duslastıq jaslıqtıń qiyabanında,
-Ata neǵıp júrsen? – dedi bulmanda.
- Jaslıq monshaǵınıń hár bir danasın,
Izlep júrmen dedi joyılǵan sonda...

«Tórt máwsim – tórt báhárim» [1:4].

Oqıp Berdaq babam dástanın,
Álhábbiz, dep qoydım, súysinip janım,
Kóktiń, jerdiń bárjay etken muradıń,
Dárya suwı sırlı sandıq, tilsimim,
Almalı Kórikli-kóklem ómirim.

«Teńler menen teńdey tileymiz tilek» [1:6].

Kózdıń jawın alǵan juldızday xana,
Náreste tamsańǵan uwızday ǵana,
Arzıw úmitlerdiń shıńınday jańa,
Íqlas inabattan tumar sıyladıń.

«Hár jul bıyılǵıday tassın qırmanıń» [1:9].

Bul qosıq qatarlarında inversiya gáptıń mazmunına ayrıqsha kórkemlilik, tásirshenlik beriw maqsetinde gáp aǵzalarınń orın tártibi ózgerilip, gáp aǵzalarınń almasıp keledi.

Ritorikalıq soraw - juwap alıw ushın emes, al tek ayılajaq pikirge tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qoyılatuǵın soraw bolıp esaplanadı.

Mısallar:

*Ómir degen haslı jipek aq sabaq,
Qay waqta da úzilmey me, ol biraq?!
Háylaj, biz bendemiz, al mına dúnya, -
Iyneniń kózindey kórsetpes sańlaq...*

«**Bul sharqı pálektiń...**» qosıǵınan, **Dosbergen Ranovtıń** esteligine. [1:29].

*Ne-ne alımlardıń basına jetken,
Quyashın zimistan áylegen kimler?!
Heshqashan jaw, dushpan sırttan kelmegen,
Ishimizde biynamıs, biyar parazitler.*

«**Qádir-hikmetimdi biledi xalıq**» qosıǵınan, **Professor Bawetdin Allamuratovqa**. [1:32].

*Kútken kóklem qaylarda?! Árman –
Yalganshınıń isi -dá yalgan,
Aǵın suwday izge qaytpaǵan,
Ómir – dárya hikmeti keldi.
Dárya óz jaǵısın juwıp turmasa,
Qayır tewip, qanar tarayıp barar,
Shaǵalalar aydınında sharq urıp,
Qanatlap ushpasa qanday kórik bolar?!
Gúz samalı maǵanb bayan áylegil,
Nege shimirkenip, túrshiger janım?!
-Abayla asharda kewil áynegin,
Sırıń alar aynalańda kóp ǵanım.*

«**Hayal baxtı - jámiyet baxtı**» [1:36].

*Joq, bul biyhallıǵım emesdur bálkim,
Tasqa gúl pitkende sen qayda ediń?!
Óz qádir-qımbatın bilse edi hár kim, -
Jerden baqlaw kerek juldızdın shenin.*

«**Ustazlarım**» [1:54].

*... Quyash-jawın tulparlardıń atası,
Quyash-jawın tulparlardıń anası,*

*Tamshilardīn bāri quyash balası,
Tamshilardīn bāri quyash balası?...-
Endi oyın balaları qayda?! –*

*Tamshılar menen,
Maysalar menen,
Shuǵlalar menen
Oynaytuǵın.*

Quyash qosıǵın jirlaytuǵın.

*Kúydi! –
Miywası tógilgen banan
Qurıslanıp muńayǵan Aspan,
On segizin kórmey ketken náreste –
Bunnan artıq bolar ma endi?! –
An-jerdiń hásireti –
Quyashtıń dártı –
Kuangchi.*

«Jawınnan soń» [1:72].

Amerika urıs qumarları Vetnamǵa jetpis eki million litr hár qıylı ximiyalıq záhárli gerbicid hám defoliantlar sepken edi. Ásirese, Kuangchi usınday «Sarı jawınlar» keselligine gıriptar bolǵan wálayatlardıń biri. (Gazetadan). Usı maǵlıwmatlar tiykarında jazılǵan qosıq ekenligin ańlaymız. Bunda shayırdıń kúshli xat-saawatqa iye ekenligin, gazeta-jurnallardı kóbirek oqıyтуǵınlıǵın biliwimizge boladı. Shayır shıǵarmaları tilin izertlep otırıp, stillik figura bolǵan ritorikalıq sorawlardıń kóbirek ushırasqanın kóriwimizge boladı.

At basına kún tuwǵanda?

Er basına kún tuwmay ma?! –

*Ún qosısıp qıl qobızǵa,
Xosh aytıp ketken tırnalar.*

*Saǵınış, ah, sarsılar ma?
Qanatsız jan kók qushar ma?
Mánis hám mazmun uǵarǵa...
Juwapdur bilsek tırnalar.*

*Taw hám tastan saza keldi,
Jurtqa matam aza keldi,
Qálem tutsam jaza berdi,
Kók pe edi ahım tırnalar?! –*

«Tábiyat hám táǵdir» [1:85].

«Ornında bar ońalar» der.

*Nám-nishansız qalğan emes,
Meniñdağı áziz ákem –
Karwan salğan bul maydannan,
Jan dostım da ketti bunnan,
Sorağlap qaydan tabarman?!*

«Tuwılğan jer» [1:97].

*Qádemine gúl pitkendi kórdi bul maysa,
Kórdi qollarınan,
Gúl óngenlerdi de,
Bul maysa kórdi,
Tastan-ot,
Atomnan-apat dóretkenlerdi,
Endi kórerge kózim joq dep ayta alar ma eken?!
Yaq, endi pikirlerinen gúl ónetuǵınlardı,
Kórip jasaydı bul maysa.*

«Dáwirler tolǵawı» [1:102].

Aposiopeza (grekshe — jasırınıw) — oqıwshı yamasa tınlawshınıñ ayılajaq oyǵa, pikirge dıqqatın awdarıw ushın gáptiñ ortasında yamasa keyninde úziliske túsip tamamlanbay qalıwına aytamız. Mısallar:

*Tiimdi, tariyxımdı, shejiremdi,
Qalay ǵana umıttım ózim endi...
Kimligimdi bile almay qalǵanımda –
Qúdiretli bir ruwx túsime endi.*

Shayır Sh.Ayapov Alma-ata qalasında ótkerilgen Maxambet Ótemis ulınıñ 200 jıllıq merekesinde oqılǵan «Maxambetke» qosıǵı bolıp esaplanadı. (11-bet)

*Jigit bolıp ne kórdim menzardı kórdim...
Kewil mülki shalınbaǵan tardı kórdim?
Kúygennen kúy shıǵar, janım shıqpay turıp,
Jamalıña ay tabınǵan yardı kórim.*

«Kúygenlikten shıǵar janım» [1:18].

*Iybe nazlı bir jánnetiý sahibjamal,
Jarmısh japtıñ jaǵasında shoq sárwi tal,
Oylanadı, tolǵanadı misli qıyal
Meniñ daǵı ada bolmas dártimdi al...
Esip keldiñ qayaqlardan erke samal.*

«Erke samal» qosıǵınan. [1:19].

*Ah, urmaq – júrekke, birtik – qaǵazǵa,
Shayırǵa sóz, al naz jarasar qızǵa,*

*Mágár taldı arziwlardıń qanatı,
Aysız tábiyattıń sıyqı bolar ma?
Yarsız ashıqlarda uyqı bolar ma...*

«Tún» qosıǵınan. [1:22].

1. Eki jıldı bir iyinnen atqarıp qayttıń inim.

*Shıǵarıp salıwǵa shıqqanıń esimde kúni keshegidey,
Eki jıl áwel ele awzınan sarısı ketpegen,
Náreste ediń.
Qalay ǵana kózi qıyar adam adamdı...*

2. Geyde ǵamgun otırasań oylarǵa talıp,

*Únsız yad eterseń doslarıńdı –
qurallas...
qan aralas,
Kóz jas aralas,
Atadan altaw tuwılıp,
Watanińa jalǵız qayttıń, inim.*

«Nelerdi oyladıń watan degende « Maxset Nurımbetovqa arnap jazılǵan poeziyalıq qatarlar bolıp esaplanadı.

3. Kúnniń-ǵo batırın tilemesem de,

*Táwbe etip tileyin
Men endi inim –
Tańniń atıwın...*

«Tánime urılǵan qanjarday» [1:15].

4. Qayta bastan kimgedur taǵı,

*Taǵı bastan bayan áylerseń...
Bası emes,
tek te ayaǵı menen júrgen,
Saǵan ne dermen?!*

«Tilek» [1:18].

5. Aytar: ayırsań da,

*Ámiw – sırtınan,
Bul júriwge ólbar darımas apat,
Hátte Qızılqum hám Qaraqumnan.
Jasaw múmkin Kooperativ qum saat.
Usınbay muǵallım sabaq ótedi...*

«Úsenbay múǵállım sabaq ótedi» [1:22].

6. O, ásirim,

*meniñ yadımda,
Jer qozǵalıp
kúngi Armeniya
Órre turdı
dúnya ayaqqa,
Qurban berdik
qansha, biraqta...*

«Ásir menen dártlesiw» dúrkin. [1:45].

7. Párwanalar párwana bolar,
*Táǵdiri tań, otqa urılar,
Álipshurwan.
Kerbala shóli, bári, bári... tek gáriptiki.*
8. Qasqır kórdim deseń isenedi awıl-el,
*Túlki kórdim deseń isenedi awıl-el,
Qoyan kórdim deseń isenedi awıl-el...
Toy dese quwbas jumalaǵanı kibi.
Jatıp turıp taqatı bolmas,
Tayda tuyaq qalmas...*
9. Aqsha qar-qut, Nawrızdan dárek.
*Úshinshi shawqımı bolsa kerek –
Qorazdıń-qashshan edi baslaǵanı,
Qáne endi uyqınıń qashpaǵanı?...*
10. Jalań ayaq jar keship,
*Qızıl ayaq qır keship...
Úyirinrn adasıp,
Bawır etti muzlasıp.*

«Jan halatı « poema. [1:75].

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq tilindegi inversiya, ritorikalıq soraw hám aposiopeza stilistikalıq figuralarınıń mánilik jaqtan bay, ráńbáreń ózgeshelikleri menen kórkemlikti asıradı. Bunday stilistikalıq figuralar Sh.Ayapovtıń «Lirika» hám «Qálbimde qádir quyashı» shıǵarmalar toplamı tilinde qollanılǵan inversiya, ritorikalıq soraw hám aposiopezalar jiyi ushırasadı hám tildıń kórkemligin payda etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ayapov Sh. Lirika Nókis, (Qosıqlar hám poema) «Qaraqalpaqstan», 1990.
2. Abduazizov A. Ózbek tilining fonologiyası va morfologiyasi. Toshkent, 1992.
3. BerdimuratovE. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. (Leksikologiya). – Nókis: Bilim, 1994.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATI MATERIALLARIN OQITIWDA PSIXOMOTOR DOMENDI QOLLANIWDIŇ TEORIYALIQ TIYKARLARI (ÓZBEK, RUS KLASLAR MISALINDA)

Mambetova G.A.

NMPI tayanish doktoranti

Tayanch so'zlar: adabiyot, ikki tilli guruhlar, Blum taksonomiyasi, kognitiv, affektiv, psixomotor.
Ключевые слова: литература, двуязычные группы, таксономия Блума, когнитивные, аффективные, психомоторные.

Key words: literature, bilingual groups, Bloom's taxonomy, cognitive, affective, psychomotor.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада икки тиллик гуруҳларда адабиётни ўргатишга Блум таксономиясининг психомотор домени қолланылудың нәтижелелиги таҳлил қилинган. Психомотор доменининг асосий мақсади ўқувчиларнинг амалий кўникмаларини ривожлантириш бўлиб, адабиёт ўқитишнинг аффектив ва когнитив доменилери менен биргаликда ишлашиши икониетини беради.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется эффективность применения психомоторной области таксономии Блума к преподаванию литературы в двуязычных группах. Основная цель психомоторной области — развитие практических навыков учащихся, а литература даёт представление о взаимодействии с аффективной и когнитивной областями обучения.

SUMMARY:

This article analyzes the effectiveness of applying the psychomotor domain of Bloom's taxonomy to teaching literature in bilingual groups. The main goal of the psychomotor domain is to develop students' practical skills, and literature provides insight into the interaction with the affective and cognitive domains of learning.

Házirgi zamanagóy bilimlendiriw sistemasında ádebiyat páni tek ǵana ruwxıy tárbiya emes, al multimádeniyatlı, pikirleytuǵın hám belsendi shaxslardı qalıplestiriwde áhmiyetli qural esaplanadı. Atap aytqanda, eki tilli - ózbek hám rus tillerinde bilim alatuǵın toparlarda qaraqalpaq ádebiyatı materialların oqıtıwda oqıwshınıń belsene qatnasıwın támiyinlew, teoriyalıq bilimdi ámeliy jumıs penen úylestiriw úlken áhmiyetke iye.

Blum taksonomiyası bilimlendiriw maqsetlerin anıq, dúzilgen hám maqsetli rejelestiriwde keń qollanılatuǵın teoriyalıq tiykar. Onıń úsh domeni - kognitivlik

(biliw), affektivlik (seziw) hám psixomotorlıq (háreket) arqalı oqıwshılardı hár tárepleme rawajlandırıw názerde tutıladı. Biraq kóbinese ádebiyat bilimlendiriwinde tiykarǵı itibar kognitiv hám affektiv domenlerge qaratıladı, psixomotor tarawdıń imkaniyatları bolsa jeterli dárejede izertlenbegen.

Psixomotor domen fizikalıq háreket, motor kónlikpeler hám háreket arqalı kórsetiw imkaniyatların qamtıp aladı. Ádebiyat táliminde bul process dramalastırıw, rol oynaw, saxnadaǵı háreketler hám atqarıw arqalı kóriniwi múmkin. Ásirese, eki tilli ortalıqta bul iskerlikler oqıwshılardıń mánisti seziw, emociyanı ańlaw hám mádeniy mazmundı qabıl etiwde úlken járdem beredi.

Maqalada psixomotor domenniń teoriyalıq tiykarları kórsetiledi hám onı eki tilli toparlarda ádebiyat pánin oqıtıwda nátiyjeli qollanıw imkaniyatları analizlenedi.

Blum taksonomiyası 1956-jılı amerikalı pedagog hám psixolog Benjamin Blum basshılıǵında islep shıǵılǵan bolıp, ol bilim beriwde maqsetlerdi kategoriyalarǵa ajratıwdıń ilimiy sistemasın usındı. Bul teoriya "Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals" atlı kitapta bayan etilgen bolıp, bilimlendiriw maqsetleri úsh tiykarǵı domenge - kognitiv, affektiv hám psixomotor tarawlarǵa bólinedi (Bloom, 1956). [1]

2001-jılı Loren Anderson hám Devid Kratvol [2] basshılıǵında Blum taksonomiyası qayta islendi. Onda terminler aktiv háreket formasında (feyiller) ańlatıldı hám bazı basqıshlardıń ornı ózgertildi.

"Taksonomiyanıń tiykarǵı maqseti - pedagoglar arasında baylanıstı ápiwayılastırıw. Ol maqsetlerdi anıǵıraq anıqlawǵa járdem beriwge, olardı túsiniw hám nátiyjelirek ámelge asırıw múmkin bolıwına qaratılǵan." (Bloom et al., 1956, p. 5) [1]

Kognitiv domen - biliw, túsiniw, qollanıw, analiz, sintez hám bahalaw sıyaqlı aqılıy iskerlik túrlerin qamtıp aladı. **Affektiv domen** bolsa shaxstıń sezimleri, qatnasıqları, qádiriyatları hám motivaciyasın qamtıp aladı. **Psixomotor domen** bolsa háreket penen baylanıslı kónlikpeler hám fizikalıq belsendilikti názerde tutadı. Bul domen Blumnıń birinshi kitabında tolıq ashıp berilmegen bolsa da, keyinirek Simpson (1972) [3] hám Deyv (1970) [4] tárepinen rawajlandırıldı.

"Blumnıń dáslepki miynetinde psixomotor tarawınıń taksonomiyası tolıq islep shıǵılmaǵan bolsa da, keyingi úles qosıwshılar tálim menen baylanıslı fizikalıq kónlikpeler, koordinaciya hám motor iskerligin kirgiziw ideyasın keńeytti." (Simpson, 1972; Dave, 1970)

R.X.Deyv psixomotor tarawınıń ulıwma modelin usınǵan. Onıń modeli kóp jaǵdaylarda ámeliy kónlikpeler hám háreketler úyreniw procesin túsindiriwde qullanıladı. Bes basqısttan ibarat: Imitaciya (tákirarlaw).

1. Manipulyaciya (basqarıw).
2. Anıqlıq.
3. Artikulyaciya (birlestiriw).
4. Naturalizaciya (avtomatlastırıw, tábiyiylikke ótiw).

Elizabet Simpson psixomotor tarawınıń jáne de tolıq ierarxiyasın jaratqan. Ol oqıw procesinde fizikalıq háreket hám háreketke tiyisli kónlikpeler qalay qáılıpsetuǵının túsindiriwde paydalanıladı. Ol miynetinde psixomotor domenin 7 basqıshqa bóledi:

1. Perseption (Qabıl etiw)
2. Set (Tayarlıq)
3. Guided response (Járdem menen orınlaw)
4. Mechanism (avtomatlasıwshı háreket).
5. Complex overt response. Quramalı anıq juwap (Qıyın háreketler).
6. Adaptation-Beyimlesiw (maslasıw).
7. Origination (Jańa háreketlerdi jaratıw).

Psixomotor domen bilim beriwde tek fizikalıq aktivlikti emes, al háreket arqalı ańlaw, tańlaw hám kórsetiw procesin názerde tutadı. Bul process oqıwshılardıń bilimdi belsendi háreket penen baqlawına, seziwine hám hátte dóretiwshilik kórsetiwine alıp keledi. Ádebiyat sıyaqlı ruwxıy bilim beriwge qaratılğan pánlerde bul domenniń qollanılıwı óziniń ayırıqsha ornına iye bolıwı múmkin.

“Learning is not a purely intellectual activity. When students engage their bodies in learning—by acting, demonstrating, creating—they internalize concepts more deeply.” (*"Oqiw - bul taza intellektualliq jumis emes. Oqiwshilar óz denelerin oqiwğa, háreket etiwge, kórsetiwge, dóretiwge tartqanda, túsíniklerdi tereńirek ózlestiredi."*) (Dave, 1970)

Sonday-aq, Blum taksonomiyası bilimlendiriwdi tek bilim dárejesinde emes, al kónlikpe, múnásibet hám háreket dárejesinde de nátiyjeli shólkemlestiriwge xızmet etedi. Bul qatnas zamanagóy CLIL, STEAM hám kompetenciyaǵa tiykarlangan bilimlendiriw sistemaları menen úylesken halda rawajlanbaqta.

Psixomotor domen hám ádebiyat tálimi.

Ádebiyat oqıtıw kóbinese biliw hám seziw processleri arqalı ámelge asırıladı. Biraq teoriyalıq bilimlerde tek awızeki yamasa jazba formada ózlestiriw oqıwshınıń belsendiligin tolıq támiyinlemeydi. Bunday jaǵdayda psixomotor domen arqalı shólkemlestirilgen is-háreketler oqıw procesin jáne de janlandıradı hám nátiyjeliligin arttıradı.

Psixomotor domenninńń adebiyat pńnino oqıtıwdaǵı áhmiyetli funkciyası-bilimdi hńreket arqalı seziw hńm kńrsetiw. Bul process túrli usıllar-dramatizaciyalaw,

rol oynaw, mimika hám jestler menen kórsetiw, inscenirovkalaw, scenariy jazıw hám saxnalastırıw sıyaqlı iskerliklerde jámlesedi.

"When students use drama to explore literature, they move from being passive receivers of knowledge to active participants in constructing meaning." ("Oqıwshılar dramadan ádebiyattı úyreniw ushın paydalanğanda, olar bilimniń passiv qabıllawshılarının mazmun qurıwda aktiv qatnasıwshılargá ótedi.") (Wagner 1998) [5]

Ásirese, eki tilli - ózbek hám rus toparlarında ádebiyat oqıtıwda psixomotor domen iskerlikleri arqalı:

- Teksttiń mazmunın seziw ańsatlasadı;
- Til tosıqları jumsaradı;
- Mádeniy ayırmashılıqlar fizikalıq háreket penen ańlatılıp, túsiniw ańsatlasadı;
- Emocional hám estetikalıq tásirleniw kúsheyedi;
- Jámaátte islew, sóylesiw, dóretiwsilik pikirlew kónlikpeleri rawajlanadı.

Máselen, qaraqalpaq tili mámleketlik til sıpatında oqıtılatuğın rus hám ózbek klasslarga arnalğan 11-klass [6] qaraqalpaq tili sabaqlıǵında O. Genridiń "Sońǵı japıraq" shıǵarmasın úyretiw procesinde oqıwshılar shıǵarma qaharmanların janlandırıp, saxnada olardıń halatların kórsetiwı múmkin. Bul arqalı olar tek syujetti túsiniw ǵana qoymastan, al qaharmanlardıń dúnyaǵa kózqarasına kirip baradı, sezimlik tilekleslikti sezinedi. Bul processte olar óz háreketleri arqalı mánisti "dene"leri menen seziw imkaniyatına iye boladı.

"The more senses involved in learning, the more deeply rooted the knowledge becomes." (Oqıw procesinde qanshelli kóbirek sezimler qatnassa, bilimler sonshelli tereń ornalasadı) Jensen, E. (2008). [7]

Usı jaǵınan, ádebiyat ilimin tek ǵana tekstti oqıw hám tallawdan ibarat dep qaramastan, onı háreket arqalı ańlaw hám qayta bildiriw sıyaqlı kózqaraslar menen bayıtıw áhmiyetli.

Eki tilli toparlarda psixomotor iskerliklerdiń ámeliy qollanıwı.

Eki tilli - ózbek hám rus toparlarında qaraqalpaq ádebiyatı materialların oqıtıwda kóp jaǵdaylarda til hám mádeniyat ayırmashılıǵı sebepli oqıwshılarda túsiniw mashqalaları júzege keledi. Bul mashqalanı jeńiwdiń nátiyjeli jollarınan biri - psixomotor domen tiykarında shólkemlestirilgen is-háreketler bolıp tabıladı. Olar arqalı oqıwshılar ádebiy obrazdı fizikalıq jaqtan "basınan keshiredi," sol arqalı onıń mánis-mazmunın jáne de tereńirek ańlaydı.

Tómende bunday iskerliklerdiń ayırım túrleri hám olardıń ámeliy nátiyjeleri keltiriledi:

Rolli oynlar hám inscenirovka.

Máselen, 10-klass [8] qaraqalpaq tili sabaqlıgınıń ádebiy bóliminde berilgen T. Matmuratovtıń "Súyenedi adamǵa adam" qosıǵın úyretiw barısında oqıwshılar toparlarga bólinip, qosıqtaǵı obrazlardı (abstrakt), sezimlerdi saxnada kórsetiwi múmkin. Bul iskerlik:

- mazmundı durıs túsiniwge járdem beredi;
- poeziyadaǵı sezimdi emociya menen qabıl etip empatiyaǵa kiriwge xızmet etedi;
- sóylew iskerligin rawajlandıradı;
- dóretiwshilikti asıradı.

Bunnan kerlip shıǵıp aytıw múmkin, dramatizaciya - bul tek saxna emes, al ruwxıy tájiriybege tiykarlangan talqılaw forması.

Simvollar hárketler.

Oqıwshılar qosıq yamasa prozalıq shıǵarmalardı oqıǵannan soń, obrazlar hám waqıyalardı ımlar, dene hárketleri arqalı kórsetiwi múmkin. Bul process:

- fizikalıq hárket arqalı mánisti seziwge imkan beredi;
- ishki sezimdi hárket arqalı berip, ádebiy obrazǵa emocionallıq jaqınlasıwdı kúsheytedi.

Juwmaqlap aytqanda, ádebiyat pánin eki tilli toparlarda oqıtıwda psixomotor domen iskerlikleri oqıwshılardıń bilimdi janlı tájiriybe arqalı ózlestiriwlerine, mádeniy hám tillik tosıqlardı jeńip ótiwlerine járdem beredi. Bunday iskerlikler oqıw procesin tek aqıl menen emes, al dene hám sezim menen ańlawǵa tiykarlanadı.

Tájiriybe nátiyjeleri hám analiz.

Psixomotor domen tiykarında shólkemlestirilgen ádebiyat sabaqlarınıń nátiyjeliligin anıqlaw maqsetinde 2025-jılı ulıwma orta ilim beriw mektepleriniń 10-11-klass rus hám ózbek toparları arasında tájiriybe sinew ótkerildi. Sabaqlarda tiykargı itibar hárket arqalı ańlaw, rolly oyunlar, inscenirovka, pantomima sıyaqlı psixomotor iskerliklerge qaratıldı.

Anketa sorawları nátiyjeleri. Tájiriybeden aldın hám keyin ótkerilgen anketalar tómendegi nátiyjelerdi kórsetti:

№	Soraw	Tájiriybege shekem %	Tájiriybeden keyin%
1	Ádebiy tekstlerdi túsiniwge qıynalasız ba?	89%	42%
2	Mádeniy parq tekstlerdi túsiniwdi qıynlastıra ma?	86%	33%
3	Shıǵarmadaǵı qaharmanlarǵa empatiya seziniw múmkin be?	27%	65%
4	Tekstti qayta qayta oqıw mıtájligi bar ma?	77%	39%

5	Qaysı usıllar jaqsı járdem beredi? (saxnalastırıw hám inscenirovka)	22%	61%

Muğallimlerdeñ pikirleri. Tájiriyybede qatnasqan oqıtıwshılar tómendegidey pikirlerdi bildirdi:

"Psixomotor iskerlikler oqıwshılardı sabaqta aktivlestirdi, hátte passiv oqıwshılar da qatnastı."

"Til tosıǵı menen baylanışlı qıyınshılıqlar azaydı, sebebi oqıwshılar hárket arqalı túsiniwge umtıldı."

"Ádebiy obrazdı hárket penen ańlaw, qaharmannıń ishki dúnyasına jaqınlasıw imkaniyatın jarattı."

Benjamin Blum hám onıń shákirtleri ayıp ótkenindey, psixomotor domen iskerlikleri bilimdi fizikalıq iskerlik arqalı bekkemlewge xızmet etedi. Atap aytqanda, Simpson usınǵan 7 basqıshlı psixomotor modeli (1972) boyınsha hárketlerdi qollanıw arqalı bilimler avtomatika kórinisinde bekkemlenedi.

Tájiriyybe nátiyjeleri sonnan derek beredi, ádebiyat bilimlendiriwinde psixomotor iskerlikler eki tilli ortalıqta:

- mazmundı tez hám tereń túsiniwge;
- til tosıǵın jeńiwge;
- belsendi qatnasıw hám dóretiwshilik pikirlewdi rawajlandırıwǵa;
- empatiya hám emocional baylanıstı kúsheytiwge xızmet etedi.

Maqalada ádebiyat tárbiyasında psixomotor domen xızmetlerin qollanıwdıń eki tilli toparlardagı nátiyjeleri hám nátiyjeli usılları analiz eetildi. Tájiriyybe nátiyjeleri hám teoriyalıq tallawlar sonnan derek beredi:

Til hám mádeniyatlar ayırmashılıǵı. Eki tilli toparlarda ádebiy tálimde psixomotor iskerliklerdeñ qollanıwı, til hám mádeniyatlar arasındagı tosıqlardı jeńiwge járdem beredi. Hárketler hám inscenirovkalar arqalı oqıwshılar ádebiy shıǵarmalardı ámeliy jaqtan ańlawǵa hárket etedi.

Túsiniw hám yadlaw. Psixomotor iskerlikler oqıwshılardıń ádebiy mazmundı tereńrek túsiniwlerine hám ózlestiriwlerine járdem beredi. Rolli oyınlar hám inscenirovka usılları bilim beriw procesin jedellestiredi.

Empatiya hám emocional baylanıs. Ádebiyatqa bolǵan emocionallıq qatnas hám qaharmanlarǵa empatiya seziw psixomotor iskerlikler arqalı kúsheydi. Bul usıllar oqıwshılardı tek ǵana intellektuallıq emes, al emocionallıq jaqtan da rawajlandıradı.

Aktiv islew. Sabaqlar sanı hám ámeliy iskerliklerdeñ kóbeyiwi menen oqıwshılardıń iskerligi artqanı, maǵlıwmatlardı yadlawda kóbirek tabıslarǵa eriskeni baqlandı.

Joqarıdağı teoriyalıq hám ámeliy bilimler hám tájiriybe sınav nátiyjelerinen kelip shıqqan halda tómendegidey usınıslardı beriw múmkin.

1. Kóbirek ámeliyatqa tiykarlangan sabaqlardı shólkemlestiriw. Psixomotor iskerlikler ádebiyat sabaqlarında tek teoriyalıq hám ruwxıy bilimlerdi qollap-quwatlaw menen sheklenbey, oqıwshılardı ámeliy háreketler arqalı ózlestiriwge de baǵdarlaw kerek.

2. Tiller arasındagı ayırmashılıqlardı esapqa alıw. Til hám mádeniy bóliniwlerdi jeńiw maqsetinde, psixomotor iskerliklerdiń tek bir tilde emes, al eki tilde de anıqlangán hám oǵan tán bolǵan táreplerin islep shıǵıw zárúr.

3. Tábiyiy ortalıqta islew. Ádebiyat tekstlerin fizikalıq iskerlikler arqalı túsiniwdi shólkemlestirgen halda, olardı tábiyiy ortalıqta kórsetiw hám oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin turmısqa engiziw imkaniyatın beriw kerek.

4. Psixomotor iskerliklerdiń ayırım formaları (máselen, rolly oyınlar hám inscenirovka) tártipli, shólkemlestirilgen formada oqıwshılardıǵa qollanıwı kerek. Bul olardıń dóretiwshilik pikirlewi hám ruwxıy rawajlanıwın kúsheytedi.

Juwmaqlap aytqanda, psixomotor domen iskerlikleriniń ádebiy tálimde qollanıwı, ásirese, eki tilli toparlarda, oqıwshılardıń ruwxıy rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye. Bul jasaw procesi, oqıwshılardıń milliy hám mádeniy ózgesheliklerdi túsiniwge járdem beredi, olardı ádebiyatqa dóretiwshilik hám emocionallıq qatnas jasawǵa baǵdarlaydı. Sabaqlarda iskerliktiń túrli formaların qollanıw, nátiyjede bilim beriw procesiniń nátiyjeliligini arttıradı hám oqıwshılardıń bilimin tereńlestiredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

Bloom B. S. (Ed.). (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. New York: David McKay.

Anderson L. W., & Krathwohl D. R. (Eds.). (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. New York: Longman.)

Simpson E. J. (1972). *The classification of educational objectives in the psychomotor domain: The psychomotor domain*. Washington, DC: Gryphon House.

Dave R. H. (1970). *Developing and writing behavioral objectives*. (R. J. Armstrong, Ed.). Tucson, AZ: Educational Innovators Press.

(Wagner B.J., 1998. *Educational Drama and Language Arts: What Research Shows*. Portsmouth, NH: Heinemann.) (Wagner, 1998).

Z.Ismaylova, B.Turımbetov, A. Dawletova. Qaraqalpaq tili. 11-klass. (Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslar ushın sabaqlıq). -N.: «Qaraqalpaqstan», 2019-jıl, 112 bet

Brain-based learning: The new science of teaching and education. San Diego, CA: Turnaround Publications.

Sh Abdinazimov A.Abdiev, J.Táńırbergenov. Qaraqalpaq tili. 10-klass. (Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslar ushın sabaqlıq). -N.: «Qaraqalpaqstan», 2019-jıl, 112 bet.

«MUŇLÍQ-ZARLÍQ» DÁSTANÍNDAGÍ MIFOLOGIYALÍQ MOTIVLER HÁM OLARDÍŇ FUNKCIYASÍ (QARAQALPAQ HÁM QAZAQ VERSIYALARI BOYINSHA)

Bazarbaeva G.

*Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
erkin izleniwshisi*

Tayanch so'zlar: mifologiya, motiv, epos, totem, matriarxat, qahramonlik, qiyosiy, ramziylik.

Ключевые слова: мифология, мотив, эпос, тотем, матриархат, героизм, компаратив, символика.

Key words: mythology, motif, epic, totem, matriarchy, heroism, comparative, symbolism

РЕЗЮМЕ:

Maqolaning asosiy mazmuni “Munglik-zarliq” dostonining qoraqalpoq va qozoq tilidagi versiyalaridagi mifologik motivlarni qahramonning qo‘shilgan timsollari, marosim elementlari va funksiyalari bilan qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Maqolada epik syujetlarning arxaik qatlamlari, kiyik-totem motivlari, jodugar kabi antagonistik obrazlar va bolalarni almashtirish motivlari tashkil etilgan. Tadqiqotda dostonning jamoaviy xotirani shakllantirishdagi roli, gender-ijtimoiy me‘yorlar va etnik o‘zlikni saqlashdagi o‘rni ko‘rsatilgan, bu ikki variantni qiyoslab, umumiy va mintaqaviy xususiyatlarni aniqlagan.

РЕЗЮМЕ:

Основное содержание статьи составляет сравнительный анализ мифологических мотивов в каракалпакской и казахской версиях эпоса «Мунглик-Зарлык» с добавленной к ним символикой, ритуальными элементами и функциями героя. В статье упорядочены архаичные пласты эпических сюжетов, мотивы оленей-тотемов, антагонистические образы, такие как ведьма, и мотивы подмены детей. Исследование демонстрирует роль эпоса в формировании коллективной памяти, гендерно-социальных норм и сохранении этнической идентичности, сравнивая две версии и выявляя общие и региональные особенности.

SUMMARY:

The main content of the article consists of a comparative analysis of the mythological motifs in the Karakalpak and Kazakh versions of the «Munglik-Zarlik» epic, along with the symbolism, ritual elements, and character functions added to them. The article systematizes the archaic layers of epic plots, deer-totem motifs, antagonistic characters like the witch, and the motifs of child substitution. The study demonstrates the epic's role in the formation of collective memory, gender-social norms, and the preservation of ethnic identity, comparing the two versions and identifying common and regional characteristics.

Kirisiw. «Múnıq-Zarlıq» dástanı qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarına tán xalıq awızeki dóretiwshiligi. Eki xalıqqa tiyisli bul folklorlıq dóretpeniń shıǵısı bir ekenligi dástandaǵı syujetler hám motivlerdiń bir ekenligi menen túsindiriledi. Bul maqalada dástannıń qazaqsha versiyasındaǵı uqsas motivlerdiń mifologiyalıq túsiniqler menen baylanıslıǵı hám olardıń atqaratuǵın kórkemlik-ideyalıq funkciyası bayan etiledi.

Ádebiyatlar sholıwı. Bul izertlewde klassikalıq mifologiyalıq teoriyalar menen gumanitarlıq koncepciyalar tiykarǵa alınadı. Meletinskidiń dástanǵa baylanıslı talqılaw pikirleri, Jirmunskiydiń totem-motiv túsiniqleri, Propp penen Veselovskiydiń syujet-funkcional analizi qosımsha metodologiyalıq baǵdar sıpatında paydalanıladı. Qazaq folklorı boyınsha Qasqabacovtıń ilimiy izertlewı materialdı tolıqtıradı hám perspektivalıq tásir etedi.

Izertlew metodologiyası. Izertlew komparativ-tipologiyalıq metodqa súyenip, «Múnıq-Zarlıq» dástanınıń qaraqalpaq hám qazaq variantların tekstlik talqılaydı. Motif-indekslew usılı arqalı arxetiplerdi anıqlaw, strukturalıq-funkcional tallaw tiykarında qaharmannıń obrazlı júklemesi belgilenedi. Etnografiyalıq maǵlıwmatlar menen basılıp variantları qarama-qarsı salıstırıwdan ótedi, germenewtikalıq úlgi boyınsha dástannıń sociallıq-ideologiyalıq qatlamı menen kollektivlik estelikti saqlaw xızmeti asırılıp beriledi.

Nátiyjeler hám dodalaw. Dástannıń tiykarǵı motivi hám epizodları tómendegiler: bolajaq qaharmannıń ákesi Sanjarxan (qazaqshada Shansharxan) perzentsiz; ol bir ul, bir qız tuwıwına kepillik bergen Shawdır (qazaqshada Jawdır) ǵarrınıń qızı Qanshayımǵa úylenedi; Altın aydarlı ul, gúmis tulımshaqlı qız tuwıladı; xannıń bala kótermeytuǵın alpıs hayalı qızǵanıp, mástan kempirge alpıs tabaq tilla berip jańa tuwılǵan balalardı urlatadı, ornına eki kúshik saladı; Qanshayımǵa eki kúshik tuwdı dep jala jabadı; qáhárlengen xan Qanshayımdı darǵa asıwdı buyıradı, biraq jip úsh márte úzilgennen keyin eki kúshik penen birge jirtqısh haywanlar jasaytuǵın jeti qabatlı atawǵa alıp ketedi; mástan kempir jańa tuwılǵan nárestelerdi suwǵa taslaydı, Ǵayıp Eren qırıq shiltен balalardı suwǵa túsirmey uslap aladı, Shógirli tawına alıp barıp olarǵa tas úy quradı, ekewine bir kiyikti ana etip beredi; Qızır Ilyas, Ǵayıp Eren qırıq shiltен jıynalıp ulǵa Zarlıq, qızǵa Munlıq dep at qoyadı; bir qansha waqıt ótkennen keyin alpıs hayal balalardıń amanlıǵın bilip alıp, bayaǵı mástan kempirdi shaqırıp, oǵan balalardı óltiriwdi tapsıradı; mástan kempir Munlıqqa kelip, oǵan «aǵandı Kúlmes xannıń eline jiber, ol jerge barsa at hám ton ákeledi» dep azǵıradı; Zarlıq qarındasınıń kewlin qaytarmay jolǵa shıǵadı; alpıs kún jol júrip, kóp azap shegip aqırında Qısraw kóline keledi, ol jerde Kúlmes xandı kóredi;

Zarlıq Kúlmes xannan hasıl mıltıq, altın shashaqlı nayza, altın aydarlı oq jay, ispaxaniy qılısh, sharayna kámar, qalqanın hám Gúlsarı atın talap etedi; xan úndemey kete beredi; Zarlıq Kúlmes xannın joqarı qalasına keledi, tuwılǵalı beri adam qolınan jemeytuǵın awqatlardı jeydi, pulın tólemeydi; onnan keyin bir dúkangá kirip, jayılp turǵan kiyimlerdi kóredi, birewin alıp, ekinshisin kiyedi, jáne pulın tólemeydi; qalmaqlar (Qulmes xannın eli qalmaqlardıń eli eken) jıynalıp kiygen shapanın tartıp aladı; erteńine Zarlıq qalaǵa qaytıp baradı, dúkannın qulpın buzadı, qalmaqlar oǵan qarsı turadı; Zarlıq olardı qırıp-joyadı; sonda Kúlmes xan «jalǵız qızım Kuralaydı berip kewlin awdarmasam, elimdi qıradı» dep qırq jigitin Zarlıqqa jiberedi; Kuralayǵa ashıq bolıp qalǵan Sarı dáw (qazaqshada Qara dáw) qızdı urlap áketedi; buni esitip Zarlıq jawatuǵın bulttay túnerip, ishine qayǵı tolıp Sarı dáwge qarsı shıqpaqshı boladı; Kúlmes xan kerekli qural-jaraqlardı tayarlap, Gúlsarı atın miniwge buyıradı; neshshe biyikliklerden asıp, neshshe jollar júrip, suwsız shólden, dáryalardan ótip, Zarlıq xan Sarı dáwdıń eline keledi; onı mártlik penen jeńedi; Kúlmes xan otız kún oyın, qırq kún toyın berip qızın Zarlıqqa uzatadı; Zarlıq xan Kúlmes xannın elinde oyın-zawıq penen júredi; bir kúni Muńlıq Zarlıqtıń túsine kiredi: «Áy, aǵa, meni umıttıń ba?» - deydi; Zarlıq xan qaytpaqshı boladı; Zarlıq hám Kuralay sulıw Shógirli tawına keledi, Munlıq qarındası menen qawıshadı; olardıń anası Qanshayım, joqarıda ayılǵanıday, Sanjarxannın buyırǵı menen Hazar dáryasınıń elsiz atawlarınıń birine quwılıp, sol jerde on bes jıl zar jılap jasaydı; bir kúni Ğayıp Eren qırq shilten túsinde bir ul, bir qız tuwılǵanın, olardıń atları Zarlıq, Munlıq ekenligin, jaqın arada kórisetuǵının aytadı; bir kúni Sanjar xan Shógirli tawında seyil etip júrgeninde aldınan bası altın, arqası gúmis kiyik shıǵadı; xan quwadı, jete almaydı; kiyik ańda júrgen Zarlıqqa kelip jetedi, adam túrine enedi: ol kiyik Zarlıq xannın piri eken, Zarlıq xanǵa ákesi Sanjar xandı bayan etedi; áke hám bala qawıshadı; Qanshayımdı jeti qabatlı atawdan tabadı; Sanjar xan hám Qanshayım sulıw kórisedi; Muńlıq hám Zarlıq anası menen tabısadı; Sanjar xan dushpanlıq etken alpıs qatın, mástan kempirdi jazalaydı, alpıs kún toy beredi, Zarlıqtı patsha qoyadı.

Qaraqalpaq hám qazaq versiyalarında dástannın ulıwma mazmunı azı-kem ózgerislerin aytpaǵanda, derlik usınday sıpatqa iye.

Dástannın bas qaharmanı – Zarlıq. Onın pirleri balalıǵında júz adamnın kúshin inam etip, oq jay tartıwdı úyretken. Ol ań awlap, ózin hám qarındasın asıraydı; Kúlmes xanǵa atlanarda alpıs qulandı atıp, qırqın qarındasına qaldıradı, jigirmasın duzlap, keptirip jolda azıqlıq etedi; sóytip Zarlıq ańshılıq penen kún kóredi, qarındası ekewi shólde, taw-taslarda jasaydı.

Aʼnshılıq áyyemgi dáwirlerde, anıǵıraq aytqanda, neolitke shekemgi hám neolit dáwiriniń bir qansha dáwirlerinde, áyyemgi adamlardıń tiykarǵı kásiplerinen biri bolǵanlıǵı belgili. Insaniyat civilizaciyasında áhmiyetli orın tutqan bul tariyxıy dáwir xalıq dóretiwshiliginde óz kórinisin tappawı múmkin emes edi. Bunıń ayqın mısalı sıpatında jartaslarǵa, úngirlerdiń diywallarına oyılıp salınǵan áyyemgi ańshılardıń súwretlerin aytıw múmkin.

Zarlıq tek ǵana ańshı-mergen emes. Kúlmes xannıń eline kelip ol mártligin kórsetedi. Tilegin orınlamaǵan Kúlmes xannıń ordasın buzıwǵa deyin baradı. Sol waqıttan baslap ol dástanda Zarlıq xan, Zarlıq batır atanadı. Qaharmanlıq kórsetip pútkil eldiń tınıshlıǵın alǵan, hesh kimniń tisi batpaǵan úlken Sarı dáwdi (Qara dáwdi) óltiredi, onnan qutqarǵan Quralayǵa úylenedi. Bul – qaharmanlıq neke. Kórip turǵanıımızday, Zarlıq elin jawlap alǵan, jerin shapqan sırtqı jaw menen urıspaydı hám onıń tiykarǵı qarsılası ózi sıyaqlı adam emes, onıń qarsılası – úlken Sarı dáw (Qara dáw).

Zarlıq jalǵız emes, onıń qasında qarındası Muńlıq bar. Bul jaǵday Zarlıq obrazı ańshı, mergen obrazınan da eski ekenligin ańlatadı. Bul haqqında E.M.Meletinskiy bılay deydi: «Biz «jalǵız» batır – áyyemgi ata-babalardıń kóbinese qarındaslı bolıp keletuǵına isenim payda ettik. Dáslepki adamlardıń juplıǵı, yaǵnıy aǵa-qarındaslıǵı haqqındaǵı kózqaras matriarxal túsiniń penen sáykes keletuǵınlıǵı sebepli jalǵız ata haqqındaǵı kózqaras sıyaqlı júdá áyyemgi. Sonlıqtan, basqalardan bólek jasaytuǵın aǵa hám qarındas haqqındaǵı motiv olardıń ata-analarınıń bolıwına qaramastan, tikkeley emes, olardıń jubı hám dáslepki adamlar jubı haqqındaǵı túsinińlerdiń óz-ara genetikalıq baylanısın kórsetedi» [1].

Dástanda bunnan basqa da matriarxat dáwirine ishara etiwshi belgiler kóp ushırasadı. Mısalı, mástan kempir eki náresteni suwǵa ılaqtırıp ólimge gırıptar etkende Ğayıp Eren qırıq shilten túsirmey aladı da, Shógirli tawına aparıp ekewine bir kiyikti ana etip beredi.

Kiyik balalardı óz ılaqlarınday kórip, kúnine úsh mezigil emizip júredi. V.M. Jirmunskiynıń aytıwınsha: «Motiv «paleontologiyası» kózqarasınan qaraǵanda, haywandı emip ósken bala haqqındaǵı gúrrińler adamnıń haywannan tuwılǵanlıǵı haqqındaǵı totemlik ańızdıń jumsarǵan túri» [2].

Dástanda birese mástan kempir, birese jalmawız kempir atanatuǵın, jası úsh júz eliwe kelgen, túri sıqılsız, «qabaǵı túnergen, kóringenge urısatuǵın, qulaǵı dizesinen ozǵan, basınan jamanlıq ketpeytuǵın, kenep dambalı qatqan, ózin tuwılǵannan Quday urǵan, bir jaqsılıq kórmegen» hayal adam obrazı – martriarxat dáwirindegi átirapına húkimlik etken, keleshekti boljaytuǵın, uzaqtı biletuǵın, sonday-aq, ruw basshısı ana sıpatında kóp qırılı, túrli xarakterde

xızmet etken qúdiretli shaxstńń «transformaciyalangan, uzaq evolyuciyaдан ótken» kórinisi [3]. Bunday ózgeris (transformaciya) patriarxat dáwirinde ámelge asqan, sebebi matriarxat dáwiri ótip, onıń ornına patriarxat dáwiri kelgende hayallardı tiykarǵı qarsılas kúsh, wapasız obraz sıpatında kórsetiw logikalıq orın iyeleydi. Sonıń ushın folklorda mástan kempir bárqulla unamlı qaharmanlarǵa qarsı turıp, olarǵa jamanlıq isleytuǵın jerkenishli obrazda kórinedi.

Dástanlarda biri-birin tanımaytuǵın áke menen balanıń ushırasıwı da hár qıylı xalıqlar folklorında ushırasatuǵın áyyemgi motivlerden sanaladı [4]. Kúnlerden kún, jıllardan jıl ótken sayın Sanjar xan ań awlawǵa shıǵadı. Taw basında uyıqlap atırǵan balanı kóredi. Ol Zarlıq edi. Sanjarxan atınan túsip balaǵa jaqınlaǵanda bala uyqısınan oyanıp, túrgelip patshanı ılaqtırıp jiberedi. Patsha ekinshi márte balaǵa jaqınlaspaqshı bolǵanda bala sarjayın gezep toqtatadı. Sanjarxan úyine qaytadı. Bul – ilimde «bir-birin tanımaytuǵın bala hám ákeniń urısı» dep klassifikaciyalangan [4]. Sonday-aq, dástanda Ğayıp Eren qırıq shilten qádimgi dástan qaharmanı sıyaqlı anıq háreket etetuǵının aytıw kerek, máselen, balalarǵa tastan jay salıp beredi hám t.b. Bul, álbette, áyyemgi adamlardıń totemlerin, árwaqlardı, Kók Táńirdi, bir qudaylıq din qanat jayǵannan keyin jaratıwshı Alla Taalanı, onıń perishtelerin, sonday-aq, sóz etilip atırǵan arxaikalıq dáwirlerden kiyatırǵan Qızır, Ğayıp Eren qırıq shiltendi ózine ǵamxor, qáwender dep bilgeninen hám olar qıyın jaǵdayda járdemge keledi dep isengeninen tuwılǵan motivler.

Dástanda ayırım keń tarqalǵan motivler, mısalı biyperzentlik motivi de ushırasadı. Alpısqa kelgen Sanjarxan qırıq qatın (qazaqshasında alpıs hayal) alsa da perzentsiz boladı. Wázirleriniń azǵırıwı menen xalıqqa jar urdııp, zorlıq penen jáne qız jıynawǵa ótedi. Sonda qıspaqqa túsip qalǵan sol eldiń ǵarrısı Shawdır qızına kepil bolatuǵının bildirip, qızın xanǵa beriwge kelisim beredi.

Bul keltirilgenler Zarlıq hám Muńlıq obrazlarınıń, sonday-aq dástannıń kóplegen motivleriniń eskiligin dálilleydi. Biraq egiz tuwısqanlar haqqındaǵı syujet xalıq yadında áyemnen saqlanıp kelgen bolsa da, dástan ózegine tek keyingi dáwirlerde ǵana aylanıp jırlangan. Sol sebepli onıń arxaikalıq tiykarları, yaǵnıy jabayı dúzlerdi, elsiz aymaqlardı jaylaǵan, jalǵız júretuǵın dáslepki jámiyet adamları haqqındaǵı túsinikler menen genetikalıq baylanısı umıtılǵan. Sonıń ushın dástanda Munlıq penen Zarlıqtı jalǵız, jetim etip elsiz taw-taslardı mákan etiw ushın, úyden quwıw ushın «káramatlı balalar» degen xalıqaralıq syujet paydalanılǵan. Olardıń fabulası xalıqaralıq túrden pariqtı etpeydi: xan bir qızǵa úylenedi, ol káramatlı bala tuwadı, eriniń joq waqtında tuwadı; kúnlesleri

hayyar kempirdin járdeminde nárestelerdi haywanlardin balalarına almasteradı; gázeplengen xan hayalın quwıp jiberedi; aqırında barlıq nárse áshkara boladı hám jinayatshılar jazalanadı [5].

Juwmaq. Demek, Munlıq hám Zarlıq haqqındaǵı dástanǵa áyyemgi túrklerdin áyyemgi watanında payda bolıp qalıplesken epikalıq syujet tiykar bolǵan dep boljaw múmkin.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: ранние формы и архаические памятники. – Москва: «Вост. лит.» РАН, 2004 – с. 311-312.
2. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение Восток и Запад. – Ленинград: «Наука», 1979. – с. 214.
3. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: ЛГУ, 1986
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: «Высшая школа», 1989. – с. 546-570.
5. Қасқабасов С.А. Казахская волшебная сказка. – Алматы: «Наука», 1972.

«YUSIP-ZILIXA» DÁSTANÍ TILINDE SIYASIY-JÁMIYETLIK SÓZLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Aytjanov A.

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyatı institutı Nókis filiali
registraciya ofisi menedjeri*

Tayanch soʻzlar: folklor asarlari tili, dastan, lugʻat, lugʻat qatlami, semantika.

Ключевые слова: язык фольклорных произведений, дастан, лексика, словарный пласт, семантика.

Key words: language of folklore works, epic, lexicon, vocabulary layer, semantics.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada “Yusuf-Zilixo” dostoni tilidagi siyosiy-ijtimoiy soʻzlarning qoʻllanishi tilshunoslik nuqtai nazaridan oʻrganilib, ularning leksik-semantik tahlili oʻtkaziladi. Dastonda padishoh, xon, sulton, malika, xoʻjayin, qul kabi soʻzlarning maʼnosi, kelib chiqishi va semantik yuklamalari koʻrsatilgan. Shuningdek, katip, elchi, oqsoqol, ataliq, inoq, nakip, xazinachi, kaniz, usta, savdogar, bogʻbon va boshqa atamalarining oʻsha davrdagi siyosiy-ijtimoiy roli tushuntiriladi. Tadqiqotda folklor matnlari tilini oʻrganishda lingvofolklorshunoslikning metodologik asoslaridan foydalanildi. Qoraqalpoq tilining milliy lugʻat boyligini boyitishda doston tilidagi soʻzlarning oʻrni ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается использование политико-общественных слов в языке эпоса «Юсуф-Зилиха» с лингвистической точки зрения, и проводится их лексико-семантический анализ. В дастане показаны значения, происхождение и семантические нагрузки таких слов, как *падишах, хан, султан, малика, хозяин, раб*. Также объясняется политико-социальная роль таких терминов, как *катип, посол, аксакал, аталык, инак, накып, казначей, каниз, уста, купец, садовник* и других в тот период. В исследовании использовались методологические основы лингвифольклористики в изучении языка фольклорных текстов. Раскрывается роль слов в языке дастана в обогащении национального словарного пласта каракалпакского языка.

SUMMARY:

The article examines the use of socio-political words in the language of the “Yusuf-Ziliha” epic from a linguistic perspective and provides lexical-semantic analysis. The dastan shows the usage meanings, origin history, and semantic loads of words like *patsha, khan, sultan, malika, khojain, and kul*. It also explains the political and social role of terms such as *kotib, elshi, aksakal, atalyk, inak, nakyp, kaznedar, kaniz, usta, saudager, bagman* and others during that period. The study used methodological foundations of linguofolkloristics in studying the language of folklore texts. The role of words in the dastan language in enriching the national vocabulary layer of the Karakalpak language is revealed.

Qaraqalpaq xalqınıń xalıq awızeki dóretiwshiligi oǵada bay. Bul xalıq awızeki dóretpeler qaraqalpaq tiliniń ásirler dawamında tariyxıy qalıplesiwı hám rawajlanıwı barısında úlken áhmiyetke iye. Sebebi bul shıǵarmalarda xalqımızdıń bay tariyxı, ádebiyatı, mádeniyatı sáwlelengen. Sonıń ushın da birinshi prezidentimiz I.A.Karimov ayıp ótkenindey: «... qaraqalpaq xalqı óziniń áyyemgi tariyxı, úrp-ádetleri, dástúrleri, tili, mádeniyatına tán tákirarlanbas belgileri menen ajıralıp turadı... qaraqalpaqlardıń ózine tán kórkem-óneri, nama-qosıqları, atqarıwshılarınıń jaǵımlı hám biyik lapızı hámmeni tań qaldıradı... mine usınday ádebiyatı, mine usınday mádeniyatı bar eken, qaraqalpaq xalqı hesh qashan kem bolmaydı»[1, 103-111].

Qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirler dawamında qalıplesken milliy qádiriyatların tiklewde xalıq awızeki dóretpeleri eń tiykarǵı dereklerdiń biri esaplanadı. Sonıń ushın da xalıq awızeki dóretpelerin tek ádebiy jaqtan ǵana emes lingvistikalıq aspektte izertlew búgingi kúnniń baslı talaplarınıń biri. Sebebi til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan, jıllar dawamında mudamı ózgerislerge ushırıp turadı.

Til biliminde folklorlıq shıǵarmalardıń tilin úyrenetuǵın taraw lingvofolkloristika dep ataladı. Lingvofolkloristika pániniń tiykarǵı obyektı folklorlıq tekstler tilin úyreniw esaplanadı. Folklorlıq tekstlerde xalıqtıń awızeki sóylew til birlikleri, folklorlıq dóretpelerdiń tarqalıw aymaqlıq differenciacyasın kórsetetuǵın dialektizmler, qaraqalpaq xalqınıń kún-kórisi, ekonomikalıq turmısı, shuǵıllangan kásibine baylanıslı kásiplik sózler qollanılgan [2, 3].

Usı ózgeshelikler tiykarında qaraqalpaq xalıqınıń ashıqlıq dástanı «Yusip-Ziliyx» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq ózgesheliklerine toqtalıp, ondaǵı siyasiy-jámiyetlik sózlerge analizler isledik.

Óz sózlik qatlam – bul qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózleriniń toparı bolıp esaplanadı. Óz sózlik qatlam qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń tiykarın quraydı. Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamı degende biz onıń tiykarǵı tábiyatın kórsetetuǵın, qaraqalpaqlardıń pútkil rawajlanıw tariyxı menen birge jasap kiyatırǵan, sózlik qatlamdaǵı milliy ózgeshelikleriniń tiykarǵı kórinislerinen derek beretuǵın sózleriniń jiynaǵın túsiniwimiz kerek.

Óz sózlik qatlamǵa kiretuǵın sózlerdi belgilewde mına nársege de itibar beriwimiz kerek. Tilimizde basqa tillerden awısqań kópshilik sózlerden qaraqalpaq tiline tán sóz jasaw usıllar, máselen qosımtalar qosılıw arqalı ekinshi bir mánili sózler dóreytuǵınlıǵı belgili.

Sózlik quram ishki derekler tiykarında bayǵanda óz sózleriniń semantikalıq hám grammatikalıq usıllar arqalı kem-kem tolıqtırılıwı, al sırtqı derekler tiykarında bayǵanda, sol sózleriniń ústine basqa tillerden sózlerdiń qosılıwı sonday-aq basqa tillerden awısqań sózlerdiń tiykarında qaraqalpaq tiline tán sóz

jasaw usılları arqalı jaña leksikalıq birliklerdiñ payda bolıwı iske asadı. Sol tiykarda tildiñ sózlik baylıǵı keńeyedi.

Biz «Yusup-Ziliyxa» dástanıńń óz sózlik qatlamın úyrenip shıqqanımızda, siyasiy-jámiyetlik sózlerge de toqtalıp óttik.

Dástannıń tilinde siyasiy-jámiyetlik sózler kóplep ushırasadı. Bunday sózler sol dáwirdegi mámleketti basqarıw islerine, siyasiy turmısqa, adamlardıń sociyallıq jaǵdayına baylanıslı sózler esaplanadı.

Patsha sózi. Dástannıń tilinde ónili qollanılǵan sózlerdiñ biri. Bul sózdiñ kelip shıǵıwına názer salsaq, shıǵısı parsısha sóz bolıp esaplanadı. Q.Paxratdinov hán A.Ótemisovlar avtorlıǵında shıqqan «Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер» miynetinde patsha sózin «padshah» – ullı húkimdar, el basqarıwshı, xan, sultan, bashı. húkimdar» dep keltirip ótken [7, 26]. Dástannıń tilinde de bunday mánide qollanılǵan sózler ushırasadı. Mısalı: Olar: Búgin úsh kún boldı, patsha awǵa shıǵıp, tiriley torǵa túsirip uslap alıp ketti, - dedi [6, 300]. Kánizekleri bul awıhaldı Taymus shahqa xabar etti [6, 304]. Taymus xan jerden sekirip turdı... [6, 304].

Bul keltirilgen mısalda shah sózi de, xan sózi de patsha sózi menen birdey mánini bildiredi.

Xan - lawazım. Túrkiy-mongol xalıqlarında mámleket basqargan hákimiyat iyesi. Izertlewshiler «Xan» sózi fonetikalıq jaqtan ózgergen áyyemgi túrkiylerdiñ «qaǵan» atamasınan qalıplesken dep esaplaydı.

Sultan sózi. Bul sóz arab tilinen alınǵan bolıp «húkimdar, patshah» degen mánini ańlatadı. Musılman mámleketleri basqarıwınıń eń joqarǵı lawazımı bolıp esaplanadı. X ásirde islam mámleketlerinde húkimdarlardı sultan dep atay baslaǵan. Shahlar, xanlar hám olardıń perzanetleriniń atına sultan sózin qosıp aytıw úrdiske aylanǵan. Rum sultanlıǵı húkimdarlarına sultan ataǵı XI ásirdiñ 30-jıllarında berilgen. Bul ataqtı birinshilerden bolıp seljukiylerden bolǵan Tóǵrulbek 1038-jıl Baǵdadtı basıp alǵannan soń xalifa tárepinen usınıs etilgen. Usamanlı túrk húkimdarları, Xorezmshaxlar, Ğaznawiyler sıyaqlı ǵárezsiz mámleket húkimdarları da sultan ataması menen atalǵan. Mongol basqınıdan soń Shıńǵısxan áwladınıń hár bir wákili sultan dep atalǵan. Temuriyeler mámleketinde de keń qollanılǵan. Qubla Arabstan hám Batıs Afrikadaǵı iri baylar, qáwim baslıqları, Hindstan hám Indoneziyadaǵı ayırım hákimler sultan dep atalǵan. Morakashta 1957-jılǵa shekem, Turkiyada bolsa 1922-jılǵa shekem qollanılıp kelgen [3]. Keyin ala bul sóz adam ataması retinde házirgi kúнге shekem qollanılıp kelmekte.

Dástannıń tilinde de sultan sózin ushıratıwımız múmkin. Mısalı:

Dúnyada ayralıq bir jaman isti,

Sultan basım jáne gedey áyleme [6, 293].

Bagʻmanlar Yusipti kórip: «Ájep, Húsní-ziyba, hárgiz dúnyağa bunday **sultan** kelgen emes» – dep tańlanıstı [6, 310].

Bul keltirilgen birinshi misalımızda sultan sózi patsha, húkimdar mánisinde qollanılğan bolsa, keyingi misalımızda sultan sózi patshanıń ulı mánisinde qollanılğan.

Sonıń menen birge, dástanda máliyka sózi de ushırasadı. Máliyka sózi qaraqalpaq tiline arab tilinen ózlesken sóz bolıp, patsha áwladınıń qızların usı atama menen atağan. Mısalı: Dáw-peri **máliykarlar** húsnin tamasha etti [6, 306].

Dástanıń tilinde xojayın hám qul sózleri de ushırasadı. Bul sózler qul iyelewshilik hám feodallıq jámiyetke baylanıslı sózler bolıp esaplanadı. Mısalı: Yusıp: Qulman, bul jigitler meniń **xojayınım**, - dedi [6,301]. Áy Málik, bunnan Qanangá bararsañ, onda **qul** satıp alarsañ [6, 301].. Keltirilgen misallardaǵı xojayın hám qul sózine toqtalıp ótsek:

Xojayın sózi. Malǵa, múlkke, jerge, suwǵa, úyge, jayǵa iyelik etiwshi, bir nárseni basqarıwshı, múlki iyesi; [5, 456].

Qul sózi. Barlıq huqıqınan hám óndiris qurallarınan maxrum etilgen, óz xojayını qul biylewshiniń múlki sanalǵan adam, qul iyelewshilik jámiyettin eziliwshi klası [4, 184].

Siyasiy administrativlik basqarıw sistemasına baylanıslı **kátip, máhrem, elshi, ġáziynedar, atalıq, inaq, naqıp, aqsaqal, kátquda** hám t.b. sózleri ushırasadı: **Kátipke** xat jazdırap, Mısırga **elshi** jibermekshi boldı [6, 305]. Patsha dárhal **ġáziynedarǵa** buyırıq etti, ġáziyne esigin ashtırdı, dúr-yaquttan túyelerine júklep, bir neshshe ġulam-kánizekler menen toy ánjamin tayarlap, bul da bir nama jazdırap, elshiden ráwan etti [6, 305]. Bir neshshe **máhremlerden** yaqshı sózler aytp: «bizlerdi olar shın júreктen qabil etse, bizler de olardı jan-tánimiz benen shın júreктen qabil ettik» - dep jazdırap, kóp mal-dúnya menen elshilerdi jónetti [6, 305]. Taymus namanı oqıp kórip, kewli xosh bolıp, jeti kún toy-tamasha etip, Ziliyxanı altın bógenegе mingizip, bir neshshe xızmetkerleri hám **kániz** qızları menen hár saatta saz-sáwbet etip, **atalıq, inaq, naqıp**, bárshe **aqsaqallar, kátqudalar** Maǵrib zaminnen Mısırga ráwana boldı [6, 305].

Keltirilgen misallardaǵı «aqsaqal» sózi «hámeldiń bir túri, belgili bir aymaqqa basshılıq etiw ushın saylanıp qoyılǵan adam» mánide, «atalıq» sózi «xalıqtıń ústinen húkimlik etiwshi, el basqarıwshı, ámeldar kisi» mánide, «elshi» sózi «mámleketer (patshalıqlar) menen qatnas jasaw minnetin atqaratuǵın diplomatiyalıq wákil» mánide, «ġáziynedar» sózi «saraydaǵı qarji isleri menen shuǵıllanatuǵın adam» mánide, «kátip» sózi «xatker, burınları kitaplardı, mámleketlik hújjetlerdi xarqa túsiriwshi adam» mánide, «kátquda» sózi «xalıq arasında abıraylı, basqalarǵa sózin tıńlatatuǵın, zárúr kisige durıs keńes bere alatuǵın adam» mánide, «máhrem» sózi «xangá járdemshi, xannıń

aqlgóy)»mánide, «kániz» sózi «patsha yamasa xan sarayında xızmet etetuğın hayal yaki qız-kelinshekler» degen mánide qollanılğan.

Jeke kásipke baylanışlı ráwiy, qorrandoz, múnájjim, palker, usta, sawdagerler, bağman, sawdager sıyaqlı sózler ushırasadı. Qorrandoz, múnájjim, palkerler – bular qandayda bir waqıyanı aldınnan boljaytuğın adamlarğa ayıladı. Mısalı: Shah dárhal **qorrandoz, múnájjimlerdi, palkerlerdi** shaqırıp: – Ziliyxaga ne bolğanın tabıń, – dedi [6,304]. Ráwiylar – ráwiyat hám basqada waqıyalardı, gúrrińlerdi aytatuğın adamlar: Anda **ráwiylar** bılay ráwiyat qılar edi [6, 303]. Ustalar – úy, saray hám t.b. imaratlardı quratuğın adamlar: **Ustalar** buyırıqtı qabıl etip, bir neshe máwlette Ziliyxanın aytqanına da zıyatıraq etip pitkerdi [6, 308]. Sawdager – zatlardı arzan bahada alıp qımbatına satıwshı adam: **Sawdagerdiń** bir túyesi Mısır dárwazasınan shıqpadı [6,309]. Bağman – bağ tárbiyalawshısı, miywe egip, onıń pisiwine qaraytuğın adam: **Bağmanlar** Yusipti kórip: «Ajep, Húsnı-zıyba, hárgiz dúnyağa bunday sultan kelgen emes» – dep tańlanıstı [6, 310].

Házirgi kúnde joqarıda keltirilgen siyasiy-jámiyetlik sózlerden sultan sózi adam atı mánisinde qollanılauğın bolsa, *elshi, usta, sawdager, bağman* sózleri sol mánide qollanılıp kelmekte. Al «aqsaqal» sózin eki mánide: Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarğı Keńesi baslıgın xalıq awzında *aqsaqal* dese, *jası úlken, kópti kórgen* adamlardı «aqsaqal» dep qollanadı.

Kátip, máhrem, gáziynedar, atalıq, inaq, naqıp, kátquda, kániz, qorrandoz, múnájjimlerdi, ráwiy sózleri búgingi kúnde qaraqalpaq tilinde ilimiy miynetlerde, folklorlıq dóretpelerde, kórkem shıǵarmalarda ushırasadı.

Usta, Sawdager, Bağman, palker, elshi, aqsaqal sózleri sol qálpinde qollanılıp kiyatır.

Juwmaqlap aytqanda, biz «Yusip-Ziliyx» dástanında qollanılğan siyasiy-jámiyetlik sózlerdiń qollanılıwına, olardıń qanday mání ańlatatuğınına toqtalıp óttik hám aldağı waqıtta dástanda basqa da mánilerde qollanılğan sózlerdi izertlep shıǵıwdı maqset etip qoydıq.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, еркин ва фаровон ҳаёт – пиروвард мақсадимиз. Т.3. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000;
2. Abdinazimov Sh.N. lingvofolkloristika. - Nókis: «BILIM», 2018;
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sulton>
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. III т. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1988;
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV т. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1992;
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 43–56. – Нөкіс: «Илим», 2012.
7. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндегі шығысы парсыша сөзлер. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» 2017.

ТИЛ БИЛИМИНДЕ ИМПЕРАТИВ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҮИ

Джумашев М.Т.

Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сұзлар: императив категория, тил билими, тадқиқ қилиниши, методология, семантика, тил үрганиш, қарақалпақ тили, туркий тиллар.

Ключевые слова: императивная категория, языковые знания, исследование, методология, семантика, изучение языка, каракалпакский язык, тюркские языки.

Key words: imperative category, language knowledge, research, methodology, semantics, language study, Karakalpak language, Turkic languages.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада тил билимида императив категориясининг тадқиқ этилиши жараёни ұрғанилган. Шу билан биргаликда олимларнинг фикр мулохазалари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается процесс изучения категории императива в лингвистике. При этом анализируются мнения учёных.

SUMMARY:

This article examines the process of studying the category of imperative in linguistics. At the same time, the opinions of scientists are analyzed.

Хәр қыйлы көзқараслар хәм бағдарлар шеңберинде изертлеўшилер тил хәм сөйлеў арасындағы қатнас, тиллердиң туўыслығы, тил хәм оның вариантлары мәселелерине қайта-қайта мүрәжат етип, тилдиң система хәм функция сыпатындағы диалектикалық қурамалы тәбиятын ең толық сәўлелендиретуғын тил бирликлерин үйрениўдиң методологиялық принципін анықлаўға хәрекет етеди. Тилдиң айырым бирликлерин үйрениў олардың сөйлеўдеги салыстырма реал функцияларын сәўлелендиреди, лекин бунда тил бирликлериниң өзара қатнасы менен тәсири есапқа алынбайды. Белгили бир тил бирлигин системалы үйрениў ушын оның барлық қурам бөлеклерин олардың өз ара тәсири шеңберинде, мәденият, когнитив лингвистика хәм инсан искерлиги (хәм сөйлеўши, хәм тыңлаўшының), тил орталығы контекстинде кеңнен анализлеў зәрүр болады.

Императив гәплер – сөйләү искерлигиниң универсал жемиси болып, бүгинги күнде сөйләсиү процесиниң қатнасыушылары арасындағы прескриптив (абзаллық) қатнасардың өзгешелиги хәм олардың тилде берилиү усыллары хәр түрли тиллер материалларында жедел үйренилмекте. Буның себеби соннан ибарат, императив гәплер барлық тиллерде де бар қубылыс болып, өзиниң анық семантикасы хәм формаларының рәнбәреңлиги менен ажыралып турады. Сонлықтан да императив гәплер тил системасының ажыралмас қурам бөлеги болып есапланады.

Хәзирги қарақалпақ хәм инглис тиллериниң структуралық, семантикалық хәм прагматикалық дәрежелери бойынша императив гәплерди хәр тәрәплеме салыстырмалы анализләү актуал мәселе болып, оны үйрениү сөйләүдиң функционал типологиясы ушын зәрүр болып табылады, бул жерде императив гәплер (императив) сөйләүде көрсетилген коммуникантлар арасындағы коммуникатив-прагматикалық қатнасықлар қуралы сыпатында айрықша орын ийелейди.

Бүгинги күнде бул мәселе бойынша мәмлекетимизде де, сырт еллерде де көплек лингвистикалық әдебиятлар бар. Бул мәселениң теориялық тийкарлары Л.С. Бархударов, Д.А. Штеллинг, Г.Н. Воронцова, М.А.Ганшин, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий, О.Jespersen, Н.Sveet, J.Austin, P.Grice, J.R.Searle, D.Wunderlich хәм басқалар тәрәпинен жаратылған.

Қарақалпақ тил билиминде буйрық гәплер мәселеси де итибардан шетте қалмады, бирақ бунда тийкарғы изертләү предмети фейилдиң буйрық мейил формалары менен шекленип қалды. Оқыу-методикалық әдебиятларда тийкарғы итибар буйрық мейил формаларының жасалыуына қаратылған болып, бул, әлбетте, сабақлықларды жаратыу мақсетине толық сәйкес келеди. Императив конструкциялардың түркий тиллердеги сыпатламасы тийисли грамматикаларда берилген. Деген менен, сөз етилип атырған мәселе бойынша, атап айтқанда, қарақалпақ хәм инглис тиллери контекстинде кең көлемли салыстырмалы жумыслар жоқ.

Салыстырмалы изертләулер тиллер арасындағы уқсаслық хәм айырмашылық ыызамлықларын анықлау имканиятын береді. Салыстырмалы анализ тийкарын салыушылардан бири Ш. Балли былай деп көрсеткен еді: «салыстырыуда тиллердиң хәр бириниң оригиналлығын, олар тийисли болған улыума типти анықлау имканиятын беретугын өзине тән өзгешеликлер анықланады» [1:39]. Қарақалпақ хәм инглис тиллерин салыстырмалы үйрениуге қызығыушылықтың артып баратырғанлығын төмендегилер менен түсиндириу мүмкин: 1) басқа мәмлекетлер менен жәмийетлик-сиясий хәм социаллық-экономикалық қатнасықларды буннан

былай да раўажландырыўға қаратылған мәмлекетлик сиясат жедел бирге ислесиў ушын шегараларды ашып бермекте, бул болса шет тиллерин, атап айтқанда, англис тилин әмелий өзлестириў зәрүрлигин келтирип шығарады; 2) қарақалпақ тили Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили болып есапланады, усы мүнәсибет пенен англис тилин ана тили – қарақалпақ тилине сүйенген ҳалда оқытыў мәселеси барған сайын әҳмийетли болып бармақта; 3) шет (англис) тилин үйретиў процесинде ана тилиниң (қарақалпақ тили) өзине тән өзгешеликлерин есапқа алыў зәрүр.

Жоқарыда айтылған мәселениң актуаллығы төмендеги пикирлерди есапқа алған жағдайда және де айқынласады:

- адамлар арасындағы қарым-қатнаста императив гәплердиң әҳмийети, олардың өзара тәсири;

- тийисли лингвистикалық бирликлерди хәр тәреплеме баянлаў, олардың хәр түрли тиллердеги синтаксислик хәм семантикалық дүзилисин салыстырмалы үйрениў;

- семантикалық-прагматикалық жандасыў арқалы тил бирликлерин таңлаў хәм таллаўға тәсир етиўши қарым-қатнас шәртлерин көрип шығыў;

- заманагөй тил билиминиң коммуникация процесинде императив гәплердиң функционал өзгешеликлерин үйрениў;

- тил хәм сөйлем бирликлериниң дүзилиси менен семантикасы, формасы хәм мазмуны арасындағы қатнастарды және де теренцирек үйрениў.

Туўыс емес тиллерди салыстырыў процеси әдетте хәр бир тилдиң өзине тән өзгешеликлерин анықлаўға алып келеди, ал туўыс тиллерди салыстырыў процеси болса олардың улыўмалық, ортақ өзгешеликлерин белгилеп береді. Тилдиң айырым бирликлерин үйрениў олардың сөйлеўдеги функцияларын көрсетеді, бирақ бунда өз-ара тәсир хәм өз-ара қатнас мәселелери есапқа алынбайды. Объектти системалы үйрениў ушын оның барлық қурам бөлимлерин олардың өзара тәсиринде хәм мәденият, когнитив лингвистика және инсан искерлиги, тил орталығының кең контекстинде таллаў керек. Тил турақлы раўажланыў процесинде болғанлықтан, тилдиң хәзирги жағдайын тәриплеўде қыйыншылық барлық байланысларды толығы менен қамтып алыўға байланысly болады.

Тил билиминде императив қубылысын үйрениўдиң узақ даўам еткен тарийхий дәстүрлери бар. Лекин, соны да атап өтиў керек, бул мәселени үйрениўде қолланылатуғын терминлерде биргелкилик жоқ. Мәселен, ең көп ушырасатуғын терминлер – бул «императив», «буйрық мейил», «императивлик», «стимуллаў», «шақырық» хәм т.б. Төменде усы мәселе бой-

ынша белгили лингвист-илимпазлардың келтирген анықламаларын көріп шығамыз.

Рус тилинің академиялық грамматикасында [8] ерк-ықырар билдириў хәм императивлик синоним түсиниклер сыпатында бир қатарда қаралады. А.Х.Востоков хәм Н.И.Греч грамматикаларында ерк-ықырар билдириў-дің хәр қыйлы түрлерин аңлататуғын буйрық гәплер көріп шығылған. Рус тил билиминде ерк-ықырар билдириў мәселесин үйрениўде тийкарғы итибар орайында бәрқулла императив (буйрық мейил) болып келген, буны А.М.Пешковский [7] хәм А.А.Шахматов [9] буйрық (императив) мәнини билдириўде тийкарғы ўазыйпаны атқаратуғын форма деп қарайды. Улыўма алғанда, «буйрық мейил – бул сөйлеўшиниң ерк-ықырарын билдиретуғын, басқа шахсты қандай да бир ис-хәрекетти орынлаўға ийтермелейтуғын грамматикалық категория» болып есапланады [6:58].

Г.В.Колшанский [5:99] императив гәплер семантикасын үйрене отырып, бул семантика «тийкарынан ерк-ықырардың билдирилиўин, яғный қандай да бир хәрекетке ийтермелеўдиң тилде саналы түрде билдирилиўин нәзерде тутады» деп атап көрсетеди.

В.В.Виноградов та қандай да бир хәрекетке ийтермелеў хәм сол хәрекеттиң мақул екенлигин өз ишине алатуғын ерк-ықырар түсиниги мазмуны жағынан жүдә кең, деген пикирди билдиреди [3]. Л.С.Ермолаева былай деп көрсетеди: «хабар хәм сораў гәплерге қарама-қарсы болған ерк-ықырарды ажыратып көрсетиў гәплердиң коммуникатив түрлерин толық қамтып алыў ушын зәрүр. Ерк-ықырарды билдириў шеңберинде белгили бир хәрекетке ийтермелеў хәм сол хәрекеттиң мақул екенлигин парқлаў дәрежеси тарийхый хәм типологиялық жақтан өзгериўшең болады» [4:46].

А.М.Пешковский атап өткениңдей, «егер биз сәўбетлесимизге, оның ерк-ықырарына өз пикирлеримиз бенен тәсир етиўди, оны ол яки бул тәризде хәрекет етиўге ийтермелеўди қәлесек, бизиң сөйлеўимизди императив сөйлем деп атаў мүмкин» [7:392].

Демек, императив сөйлеўшиниң ерк-ықырарын билдириў қуралы сыпатында оның қабыл етиўшиге тәсир етиў формасы болып, ол тиккелей (туўрыдан-туўры ийтермелеў) хәм тиккелей емес (жанапай ийтермелеў) болыўы мүмкин. Туўрыдан-туўры ийтермелеў өзиниң қатаң аңлатылыў қағыйдаларына ийе (булар 2-беттеги бирлик хәм көплик сан формалары). Тиккелей емес ийтермелеўге келетуғын болсақ, тилдеги «дерлик хәр қандай сөйлем хәрекетке ийтермелеўи мүмкин» деген анықламаға муўапық, бир шахстың басқаларға тәсири – сөйлемниң функциясы болып табылады

(яғный екінші шахс болмаған барлық нәрсе – бул жанапай ийтермелеудің көриниси болып табылады).

Бизиң пикиримизше, «императивлик» хәзирги лингвистикалық әдебиетларда тарлау түсіндірмеге ийе болып, буйрық, талап, команда сыяқлы хәрекетлерди билдириу ушын қолланылыуы мүмкин. Бирақ, мәселен, өтиниш, көндириу, сорау сыяқлы басқа да мотивациялық хәрекетлерди сыпатлау ушын бул семантика бәрибир толық сәйкес келмейди, яғный "императивлик" термини хәдийсени улыума тәризде жетерли дәрежеде сыпатлай алмайды. Көпшилик тилши-алымлар мотивацияны үйрениуге буйрық мейил – императив категориясына байланысly түрде жандасады, ал императивлик арнаулы модаллық категория сыпатында анықланады. Усы көзқарастан Г.П. Левус былай деп жазады: «Императивлик – ҳақыйқатлықты сәўлелендириудің өзине тән усылын, яғный объектти хәрекетке ийтермелеу арқалы улыўмаластырыўшы категория» [11]. Бизиң пикиримизше, функционал грамматика режелеринен келип шығып, императивлик қубылысын функционал-семантикалық категория сыпатында қарап шығыу мақсетке муўапық.

Жоқарыдағылардан келип шығып, биз «ерк-ықыарын билдириу» дегенде, кеңирек уғымды, яғный императивликти де, қандай да бир хәрекетке ийтермелеуди де өз ишине алатуғын категорияны түсинемиз. Басқаша айтқанда, хәрекетке ийтермелеу кең көлемли ерк-ықыар категориясының белгили бир тарауы ғаан болып, тиккелей ийтермелеу жағдайларын ғана өз ишине алады.

«Императив» терминин түсіндириуде пикирлер тартысы жоқ жерлик. Көпшилик лингвистлердің пикиринше, бул – илимий әдебиетларда бар болған анықламалардан келип шығатуғын буйрық, ерк-ықыар хәм қандай да бир хәрекетке ийтермелеуден өзгеше дәрежедеги тил бирлиги болып есапланады. Мәселен, Л. А. Бирюлиннің пикиринше, «императив – сөйлеўшиниң тыңлаўшыдан жуўап алыу мақсетиндеги сөйлеми болып табылады...» [2:11].

Е.А.Шмелева «императив (хәрекетке ийтермелеу) – бул тыңлаўшы менен сөйлеўши ортасындағы өзара байланысты нәзерде тутыўшы күшли сөйлеу хәрекетти болып, онда сөйлеўши гәп баслаўшы болады» [10:27], деп есаплайды. Императивтиң ең кең көлемли сыпатламасы Левус Г. П. тәрепинен берилген: «императив (хәрекетке ийтермелеу) – бул ерк-ықыарды билдириудің айрықша хәрекетти, хәрекетке ийтермелеу категориясының абстракт мәнисин көрсетиудің конкрет формасы болып есапланады» [11:23].

Солай етип, императив категориясы, биринши гезекте, сөйләүшиниң реал әлемде белгили бир өзгәрислерди әмелге асырыў тилеги, яғный тыңлаўшыны қандай да бир хәрәкетти ислеўге шақырыў, мәжбүрлеў, ямаса усындай ис-хәрәкеттиң алдын алыў ямаса өзгертиў болып есапланады. Императив гәп жәрдеминде сөйләўши сәўбетлесиниң мәплери шеңберине жедел араласады, тыңлаўшының тийисли хәрәкетти ислеўине ерисиўди қәлейди. Сонлықтан да коммуникантлар (сәўбетлеслер) арасындағы қатнастарға, олардың психологиялық, ментал хәм социаллық сыпатламаларына байланыслы сөз етилип атырған ерк-ықырарды билдириў (императив) хәрәкети хәр түрли тил бирликлери арқалы интерпретацияланыўы мүмкин.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка/Ш.Балли. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 394 с.
2. Бирюлин Л.А. Семантика и прагматика русского императива. – Helsinki: Slavia Helsingitnsia. – Т. 13. – 1994. – 229 с.
3. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
4. Ермолаева Л.С. Типология наклонений в современных германских языках //Вопросы языкознания, 1977, №4. – С. 97-106.
5. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984. – 175 с.
6. Немешайлова А.В. Повелительное наклонение. – Пенза, 1971. – 126 с.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-ое изд. – М.: Учпедгиз, 1976. – 511 с.
8. Русский язык. Синтаксис. – М.: «Наука», 1980. – 680 с.
9. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
10. Шмелева Е.А. Разрешение и запрещение как побудительные речевые акты//Императив в разноструктурных языках: тезисы докладов конференции. – Ленинград, 1988. – С. 148-150.
11. Lewis D. Languages and Language. In: Gunderson Keith (ed.). Language, Mind and Knowledge. University of Minnesota Press, 1975.

KÓRKEM SHÍĠARMA TILINDEGI FRAZEMALARDÍN TÚRKIY TILLERINDE ÚYRENILIWI

Bekbosinova Z.Q.

QMU erkin izleniwshisi

Tayanch soʻzlar: frazeologik birliklar, frazeologik birlik, idioma, adabiy asar, qoraqalpoq tili.

Ключевые слова: фразеологические обороты, фразеологизм, идиома, литературное произведение, каракалпакский язык.

Key words: phraseological phrases, phraseologism, idiom, literary work, Karakalpak language.

РЕЗИОМЕ:

Qoraqalpoq tilida frazeologik birliklar chuqur maʼno va obrazlilik bilan ajralib turadigan lisoniy vositalar guruhidir. Qoraqalpoq xalqining ongi, orzu-umidlari, turmush tarzi, asrlar davomida saqlanib qolgan butun umri lakonik, mazmunli iboralar orqali yetkaziladi. Shuning uchun badiiy adabiyot lugʻatida turgʻun iboralar koʻpincha uslubiy maqsadda obrazli, mazmunli lingvistik vositalar sifatida qoʻllaniladi. Ushbu maqolada turkiy tillar adabiy tilidagi idiomalarni oʻrganishda badiiy asarlarning obrazlilikini oshirishda idiomalarning oʻrni va shu mavzudagi maqolalar koʻrib chiqiladi.

РЕЗИОМЕ:

В каракалпакском языке фразеологические единицы представляют собой группу языковых средств, характеризующихся глубоким смыслом и образностью. Разум, мечты, образ жизни каракалпакского народа, вся его жизнь, хранимые веками, передаются посредством лаконичных, содержательных фраз. Поэтому в лексике художественной литературы устойчивые словосочетания часто используются в стилистических целях как образные, содержательные языковые средства. В данной статье рассматривается роль идиом в усилении образности литературных произведений, исследование идиом в литературном языке тюркских языков и статьи по этой теме.

SUMMARY:

In the Karakalpak language, phraseological units constitute a group of linguistic resources characterized by deep meaning and imagery. The Karakalpak people's intellect, dreams, livelihoods, and their entire life, cherished for centuries, are conveyed through concise, profound phrases. Therefore, in the lexicon of fiction, fixed phrases are frequently used stylistically as figurative, profound linguistic resources. This article discusses the role of idioms in enhancing the imagery of literary works, the study of idioms in literary language in the Turkic language, and articles on this topic.

Kirisiw. Kórkem shıǵarma tilinde frazemalardıń qollanıwın úyreniw ilim ushın júdá áhmiyetke iye esaplanadı. Shıǵarmanıń talabına sáykes bul

tarawda til baylıqlarınıń barlıǵı da jumsala beriwi múmkin, ol jazıwshı, shayırdıń sheberligine baylanıslı. Solay da kórkem shıǵarmanıń stiline tán frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tildıń basqa kórkemlew quralları menen salıstırǵanda ózine tán ózgesheligi bar. Jazıwshı, shayırlar xalıq tiliniń turaqlı sóz dizbeklerinen kerek jerinde paydalana otırıp, olardı óziniń súwretlew sheberligine hám stillik maqsetine iykemlestiredi. Sebebi, «Jazıwshı – milliy sóz mádeniyatın dóretiwshı, onı rawajlandırıwshı. Ol óz dáwirindegi xalıq tilin paydalana otırıp, óz dóretiwshiliginiń tiykarǵı maqsetine ılayıqlap ana tiliniń hár túrli usılların tańlap alıp, jańartıp jıyaqlap jumsaydı» [3, 6-b.]. Awızeki sóylew tiliniń elementleri de, frazeologiyalıq sóz dizbekleri de kórkem ádebiyattıń prozalıq stili ushın da, poeziyalıq stili ushın da xarakterli leksikalıq birlikler sıpatında paydalanıla beredi.

Ádebiyatlarǵa sholıw. Frazeologizmlerdiń ádebiy tilde qollanıwın izertlew - túrkiy til biliminde áhmiyetli baǵdarlardan biri. Qazaq, ózbek hám qaraqalpaq alımları frazemalardıń qurılısı, stilistikalıq xızmeti, emocional-ekspressivlik mánisi haqqında bir qansha miynetler jazǵan. X.Qojaxmetova, Sh.Abdullaev, G.Qarlıbaeva, Sh.Abdinazimov sıyaqlı izertlewshiler ádebiy shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń obraz jasawdaǵı ornın anıqlaǵan. Sońǵı jılları Yo.Odilov frazemalardıń semantikalıq qarama-qarsılıǵı - enantiosemiya qubılısın tiykar etip aldı. Bul miynetler frazeologizmlerdiń tillik tábiyatın kompleksli súwretlewge tiykar boldı.

Izertlew metodologiyası. Maqalada salıstırmalı-analitikalıq, sıpatlawshı hám lingvostilistikalıq usıllar qollanıldı. Dáslepki frazeologizmlerdiń kórkem ádebiyattaǵı kórinisleri jıynaldı. Ádebiy tekstlerden alınǵan mısallar leksikalıq hám stilistikalıq jaqtan tallanıp, olardıń obrazlılıq jasawdaǵı ornı anıqlandı. Túrkiy tillerdegi uqsas frazemalar salıstırılıp, olardıń qurılımlıq hám mánilik uqsaslıqları menen ayırmashılıqları kórsetildi. Sonday-aq, avtorlıq frazemalar menen xalıqlıq turaqlı sóz dizbekleriniń stillik roli de tallaw obyektine alındı. Bul usıllar frazemalardıń kórkem shıǵarma tilindegi xızmetin hár tárepleme ashıwǵa múmkinshilik berdi.

Nátiyjeler hám talqılaw. Frazeologizmlerdi kórkem shıǵarmalarda izertlew boyınsha Sh.Abdullaev tárepinen T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaq dástanı» shıǵarmalarınń ózbekshe awdarmasında frazemalardaǵı ózine tán ózgeshelikler, turaqlı sóz dizbeklerin sóz benen beriw, awdarmashı tárepinen turaqlı sóz dizbekleriniń túsirilip qaldırılıwı nátiyjesinde shıǵarma mazmunındaǵı túsinewshiliklerdi úyrengen [2].

Kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń izertleniwi boyınsha toqtap ótilgen miynetlerden jáne de Sh.Kazakovtıń Hamza dramalarında emocional-

ekspressivlik sáwleleniw leksikasınıń semantikalıq-stilistikalıq ózgeshelikleri boyınsha dissertaciyasında Hamza shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgesheliklerin, frazeologizmlerdi tereń izertledi. Sonday-aq, T.R.Chorievtıń kandidatlıq dissertaciyasında S.Ayniydıń publicistikalıq shıǵarmalarında frazeologizmler sóz etiledi. A.Abdusaidovtıń «Gazeta janrlarınıń tillik ózgeshelikleri» temasındaǵı doktorlıq dissertaciyasınıń bir bóliminde frazemalardıń gazeta tilinde ekspressivlikti súwretlewshi qural sıpatında keliwi izertlengen. Bul miynetlerde frazeologizmlerdi arnawlı túrde izertlenilmesten, belgili bir bóliminde azda bolsa toqtap, itibar qaratılǵan.

Ózbek til bilimine frazeologiyalıq sóz dizbeklerin sońǵı waqıtları jańa aspektlerde, frazeologiyalıq birliklerdiń semantikalıq jaqtan qarsı qollanıw yaǵnıy enantiosemiya qubılısı boyınsha Yo.Odilovtıń monografiyası baspadan shıqtı. Ilimpaz miynetinde enantiosemiya qubılısın izertleniw dárekleri, leksikalıq birliklerde enantiosemiya máseleleri hár tárepleme izertledi. Monografiyanıń tórtinshi babında frazeologiyalıq birliklerde enantiosemiyasına arnalǵan. Bunda frazeologiyalıq birliklerdiń tuwra hám awıspalı mánilerde yaǵnıy (lisoniy va nutqiy) uzual hám okkazonallıq táreplerin, frazeologiyalıq birliklerdiń nominativ hám subektivlik bahalaw enantiosemiyasın anıqlaydı.

Avtor jumısta frazemalardıń enantiosemiyasın sheberlik penen olarǵa analiz jasaǵan. Máselen, «*óner kórsetiw*» frazemasın alıp qarayıq I. *Óner kórsetiw* – dáslepki mánisi sheberligin kórsetiw, hámme qayıl qalatuǵın is qılıw. II. *Óner kórsetiw* – bul mánisi qılmas isti qılıw, qolaysız qılıq shıǵarıw mánileri berilgen. Haqıyqatında da, bir kórniстіń ózinde bir-birine qarama-qarsı qoyılǵan. Sebebi tilimizde xalıqta bul frazemanı negizgi jaqsı unamlı hám unamsız jaǵdaylarda hám qollanıladı. Endi unamlı tárepine toqtap ótetuǵın bolsaq, qandayda bir jaǵdayda ózin jaqsı tárepinen kórsetse, hámme kásipke, sheberlikke aytıladı yaǵnıy adamlardı qayıl qaldırsa áne usı payıtta *óz ónerin kórsetti* dep unamlı baha beredi. Al, endi onıń qarsı tárepini aytıp ótsek, belgili bir jaǵdaylarda ornı menen sóylemesten, yaki bolmasa dım jaqsı ótip atırǵan merelerde, ókpe-geyne qılıp urıs shıǵarǵan waqıtta, qullası tilim bar dep qolaysız sóylep koyǵan jaǵdaylarda usı frazema *ónerin kórsetti* jáne dep qollanıladı.

Qazaq tilinde X.Qojaxmetovanıń «Fazeologizmlerdiń kórkem ádebiyatta qollanıluwı» atlı monografiyasında [5] frazeologiyalıq sóz dizbeklerin oqıtıw máseleleri, sóz shaqaplarına qatnası menen birge kórkem shıǵarmalarda qollanıw ózgesheligi de sóz etiledi. Qaharmanlardıń psixologiyasın, minez-

qulqın beriwde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń de kórkem ádebiyattaǵı ornı ayırıqsha ekenligin atap ótiledi.

Qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarmalardıń tillik ózgesheliklerin izertlew boyınsha bir qansha miynetler dóretildi. Qaraqalpaq tiliniń tariyxın izertlewge úlken úles qosqan ilimpazlardıń biri H.Hamidov «Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri» miynetinde [8, 295-330-bb.] klassik shayırlar shıǵarmaları tiliniń ózgesheliklerin házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstıra otırıp izertlegen.

Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaların lingvistikalıq aspektte izertlewge arnalǵan miynet baspadan shıqtı [7]. Bul miynette ilimpazlar tárepinen bir neshe qaraqalpaq ádebiyatınıń wákilleri Jiyen, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám Ayapbergen shıǵarmalarınıń tillik ózgeshelikleri – fonetikası, leksikası, sóz jasalıw hám morfologiyası házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline qatnası tiykarında salıstırmalı túrde izertlegen. Bul miynetlerde de frazeologizmler arnawlı úyrenilmegen.

Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń bayteregi Berdaq shıǵarmalarınıń tili Sh.Abdinazimov tárepinen izertlenildi. Onıń monografiyasında frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kórkem ádebiyatta qollanıw ózgesheligi boyınsha bahalı pikirleri bar. Shayır shıǵarmalarında xalıqlıq frazeologizmlerge hám shayırdıń jeke stillik dóretiwshilik sheberligine, frazeologizm qollanıwdaǵı jańashılıǵına ayırıqsha dıqqat awdarılǵan. Bunnan basqa, Berdaqtıń házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwına qosqan úlesin anıqlawǵa arnalǵan bir neshe miynetlerin keltirip ótsek boladı [1]. Usı izertlewler nátiyjesinde 2001-jılı «Berdaq shıǵarmalarınıń tili» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqladı.

Bunnan soń klassik shayırlarımızdıń tilin izertlew júrgizgen G.Qarlıbaeva boldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatı klassigi Ájiniyaz shıǵarmalarınıń tilin hár tárepleme úyrenip, izertlewler alıp bardı. Onda avtor «Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri» monografiyasında frazeologizmlerdi bir neshe toparlarǵa bólip úyrenedi, shayıır shıǵarmalarında frazeologiyalıq ótlesiw basqa toparlarǵa qaraǵanda kóbirek ushırasatuǵının hám frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnasın mısallar tiykarında ilimiy dálilleydi [4, 101-110-bb.].

Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń tili boyınsha D.Saytov izertlew jumısların alıp bardı. Ol 1971-jılı «XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq klassik shayırlarınıń tili (Jiyen jıraw, Kúnxoja, Berdaq, Ájiniyaz)» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı, usı dissertaciya tiykarında kitap basılıp shıqtı [6, 10-b.]. Qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırlarınıń shıǵarmaları

lingvistikalıq aspektte ǵana izertlenip qoymastan, ádebiyattanıw, tariyx hám filosofiya ilimleri kózqarasınan da hár tárepleme tereń izertlendi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdiń quramalı túri esaplangan teńles eki komponentli frazeologizmler G.Aynazarova tárepinen arnawlı úyrenildi. Ol dúzilisi jaǵınan ózgeshelikke iye bunday frazeologizmlerdiń stillik jaqtan qollanıw ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, olardı eki baǵdarda qarastırıwdı maqul kóredi: a) teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń ádebiy tildegi stillik qollanıwı; b) teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń avtorlıq qollanıwǵa qaray ózgeriwi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde kórkemlew qurallarınıń barlıǵı derlik ushırasadı. Solardıń ishinde teńles eki komponentli frazeologizmler kórkemlik qurılısı jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. Frazeologizmlerdiń teńew, epitet, giperbola, litota sıyaqlı kórkemlew quralları xızmetinde keliwin anıqlaydı. Teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda qollanıw ózgesheligi boyınsha frazeologizmlerdiń hár qıylı formalarda keliwin aytıp ótedi. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramı menen qurılısı ayırım jaǵdaylarda semantikalıq jaqtan azlı-kópli ózgerislerge ushıraǵan túrleri kórkem shıǵarmalarda, ásirese, poeziyada kóp ushırasadı - dep kórsetedi.

Kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanıwı qaraqalpaq til biliminde arnawlı túrde házirge deyin jeterli dárejede izertlenilmey kiyatırǵan másele bolıp esaplanadı. Bul másele ayırım ilimiy maqalalarda ǵana sóz etiledi. Sh.Abdirazimovtıń «Berdaqtıń frazeologiyalıq jańashılıǵı». E.Berdimuratov, G.Aynazarovalardıń «Qırıq qız» dástanınıń leksikasında frazeologizmler hám olardıń eki komponentli túrleriniń paydalanılıwı haqqında», A.Qaypovtıń «Frazeologizmlerdiń kórkem ádebiyatta qollanıw ózgeshelileri», O.Embergenovanıń «Qaharmanlıq dástanlarda frazeologiyalıq sóz dizbekleri arasındǵı sinonimlik qatnaslar», «Qaharmanlıq dástanlardǵı frazeologiyalıq sinonimler» G.Aynazarovanıń «T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası» shıǵarmasında frazeologizmlerdiń qollanıw ózgeshelikleri», R.Sadiqovanıń «I.Yusupov poeziyasında frazeologizmlerdiń qollanıwı», A.Abdievdiń «Qaraqalpaq xalıq dástanlarında frazeologizmlerdiń qollanıwı», A.Abdiev, J.Tańırbergenovlardıń «Klassik shayırlar shıǵarmalarında eki komponentli feyil mánili frazeologizmler haqqında», I.Seytnazarova, G.Allambergenova «I.Yusupov shıǵarmalarında kelbetliklerdiń metaforalar xızmetinde jumsalıwı» maqalalarında kórkem shıǵarma tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qaharman obrazın jaratıwda, hár túrli psixologiyalıq halatlardı beriwde, máni ótkirliǵın, obrazlılıqtı kúsheytiwde sheberlik penen paydalanılǵanı kórsetilgen.

Juwmaq. Qaraqalpaq tilinde búgingi kúnde frazeologizmlerge baǵışlangan miynetlerde tiykarınan onıń strukturası, semantikalıq birigiwsheńligi jaǵınan klassifikacijalaw máseleleri ǵana úyrenilgen. Qaraqalpaq frazemalarınıń semantika-funkcionalıq xızmeti ele sóz etilmegen másele bolıp tabıladı. Ásirese kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdi izertlew búgingi kúnde eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sebebi, kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdi izertlew qońsılas túrkiy tillerinde qazaq, ózbek tillerinde álleqashan baslanıp, bul boyınsha bir qansha jumıslar, izertlewler ámelge asırılǵanın gúwası boldıq.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент. 2006.
2. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси. (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2006.
3. Виноградов В.В. Язык художественного произведения. – Вопросы языкознания, 1954, №2, -Б. 6
4. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2017. –Б 101-110.
5. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. –Алматы, 1972.
6. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. –Нөкис, 1989,10-бет.
7. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. –Нөкис, 1995.
8. Ҳ.Ҳамидов. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. –Нөкис, 1974, -Б.295-330.

NEMIS TILIDA PREDLOGLI ILOVALARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI VA LINGVISTIK YONDASHUVLAR

Karimova L.B.

SamDChTning mustaqil izlanuvchisi

Tayanch soʻzlar: ilovali element, ilova konstruksiyasi, semantik tuzilish, sintaktik tuzilish, matn, struktura, toʻldiruvchi, komponent, mono va polifunksionallik, yoyilish darajasi, sintaktik aloqa, parallel ketma ket.

Ключевые слова: элемент приложения, конструкция приложения, семантическая структура, синтаксическая структура, текст, структура, дополнение, компонент, моно- и полифункциональность, уровень диффузии, синтаксическая связь, параллельная последовательность.

Key words: application element, application construction, semantic structure, syntactic structure, text, structure, addition, component, mono- and polyfunctionality, diffusion level, syntactic connection, parallel sequence.

РЕЗЮМЕ:

Tilshunoslikda ilovalar hodisasi doimo dolzarb boʻlib kelgan. Chunki ular nafaqat gap tarkibida qoʻshimcha aniqlik kiritish, balki tilning stilistik boyligini ochib berishda ham muhim oʻrin tutadi. Nemis tilida ilovalar turlicha shakllarda namoyon boʻlib, ular orasida predloglar bilan ifodalangan ilovalar alohida eʼtiborga loyiqdir. Bunday birliklar nafaqat grammatik jihatdan, balki funksional-pragmatik nuqtai nazardan ham keng tadqiqot talab etadi.

РЕЗЮМЕ:

Феномен наречий всегда был актуален в лингвистике. Они играют важную роль не только в придании дополнительной ясности структуре предложения, но и в раскрытии стилистического богатства языка. В немецком языке наречия представлены в различных формах, среди которых особого внимания заслуживают наречия, выраженные предлогами. Подобные единицы требуют обширного исследования не только с грамматической, но и с функционально-прагматической точки зрения.

SUMMARY:

The phenomenon of adverbs has always been relevant in linguistics. They play an important role not only in giving additional clarity to the structure of a sentence, but also in revealing the stylistic richness of the language. In German, adverbs are presented in various forms, among which adverbs expressed by prepositions deserve special attention. Such units require extensive research not only from a grammatical, but also from a functional-pragmatic point of view.

Ilovalarning oʻrganilishi nemis tilshunosligida uzoq tarixga ega boʻlib, turli olimlar ularni turlicha tasniflagan va izohlagan. Shu bois, predlogli ilovalarning funksional xususiyatlarini ochib berish va ular haqidagi tilshunoslar qarashlarini

tahlil qilish ushbu maqolaning asosiy vazifasini tashkil etadi. Mazkur izlanish nafaqat nazariy ahamiyatga, balki amaliy tilshunoslik va tarjima jarayonida ham muhim o'ringa ega.

Nemis tilida ilova hodisasi o'zining ko'p funksionaliligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, predloglar yordamida ifodalangan ilova konstruksiyalari tilning semantik va sintaktik tuzilishida alohida o'rin tutadi. Ushbu konstruksiyalar mono- va polifunksionallik xususiyatiga ega bo'lib, ular nafaqat grammatik, balki stilistik va mantiqiy vazifalarni ham bajara oladi.

Ilova hodisasining o'rganilish o'zoq tarixga ega bo'lib, ammo unga xos bo'lgan barcha xususiyatlar har doim ham to'liq yoritilmagan. Tadqiqotchilar ko'pincha ilova konstruksiyalarining struktura, ma'no va uslub jihatlarini tahlil qilish bilan cheklangan. Natijada, ilovali elementlarning funksional imkoniyatlari, xususan predlogli shakllarining imkoniyatlari yetarlicha o'rganilmagan. Bu borada rus olimi A.V. Bondarko tomonidan ilgari surilgan g'oya ahamiyatli: agar grammatik forma faqat bitta semantik belgi ifodalab, yagona funksiyani bajarganida, unda nechta Grammatik forma bo'lsa, shuncha funksiya mavjud bo'lardi [Bondarko1971: 84-b.]. Ammo amalda bu tarzda emas. Chunki grammatik forma bir vaqtning o'zida bir necha turli operatsiyalarni bajara oladi – bu hol predlogli ilova konstruksiyalarida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, biz predloglar yordamida ifodalangan ilovali elementlarning funksiyalariga e'tibor qaratishimiz kerak. Ular turli strukturaviy guruhlar, gap bo'laklari hamda gap turlarida ishtirok etgan holda, quyidagi funksiyalarni bajarishi mumkin:

1. Tushunilayotgan to'ldiruvchilarning o'ziga xos belgilari ifodalanadi;
2. Umumiy strukturaviy birliklarga xos xususiyatlar yoritiladi;
3. Ular orqali struktura, ma'no va uslub sohalariga doir fikrlar ifodalanadi;
4. Aynan predlogli ilovali elementlarga xos bo'lgan semantik-funksional xususiyatlar ajratib ko'rsatiladi.

Quyidagi misollarda predlogli ilovali elementlar turli funksiyalarni bajarish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rish mumkin:

Sie erklären dir gerne den Weg, oft kommen sie auch mit und zeigen dir etwas: den Markt, die Moschee, das Stadttor. Und dann laden sie dich ein: nach Hause, zu einem Tee oder einem Essen. (Leonhard Thoma. Das Idealpaar. 9 S.)

Ushbu badiiy asar parchalarida ilovali elementlar predloglar orqali lokativ va ob'yektiv aniqlovchi sifatida qo'llanilgan. Ular "etwas" va "einladen" kabi asosiy komponentlar bilan semantik bog'liqlikda, gapning mazmunini aniqlashtirib, uslubiy buyoqdorlik yaratmoqda. Ayniqsa *nach Hause, zu einem*

Tee, zu einem Essen kabi predlogli tuzilmalar harakat yoʻnalishi va maqsadini belgilashda ilovaviy funksiyani bajaradi.

Mono sieht ihren Rücken, auf den blonde Haare lang fallen. Der Typ hat seine Hand auf der nackten Stelle zwischen ihrem Shirt und der Jeans. [...] Zu trinken reicht vollkommen. (Tamara Bach. Jetzt ist hier. 20 S.)

Zu trinken reicht vollkommen komponenti asosiy gapdan masofa jihatidan uzoqroq turgan boʻlsa-da, stilistik va semantik urgʻuni oʻzida mujassamlashtirgan. Bunday ilova elementlar gap ichida gapirovchi fikrining oqimini aks ettirib, oʻquvchining diqqatini jalb etuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Bunday holatlarda ilovaning asosiy komponentdan uzoqda joylashuvi matn meʼmoriyligini shakllantirish, semantik aloqa yaratish, stilistik vosita boʻlish kabi vazifalarni bajaradi.

Ushbu misollarda ilovali elementlarning ichki tuzilmasi ham eʼtiborga loyiq. Ular orasidagi parallel tuzilmalar, masalan *den Markt, die Moschee, das Stadttor* yoki *nach Hause, zu einem Tee oder einem Essen* kabi qatorlar biriktiruvchilar (und) orqali bogʻlangan boʻlib, murakkab sintaktik birliklarni hosil qiladi. Bunday birliklar orqali ilovaning polifunksional tabiati yaqqol koʻzga tashlanadi.

Baʼzi holatlarda ilovali elementlar asosiy ifodadan sezilarli masofada joylashadi va ular bilan bevosita Grammatik jihatdan bogʻlanmagan boʻladi. Bunday holatlarni tahlil qilishda B.T. Tursunovning “masofa jihatdan uzoq, mazmuniy jihatdan yaqin” va “masofa jihatdan ham, mazmuniy jihatdan ham uzoq” [Tursunov 1993: 316-b.] kabi terminologik tushunchalaridan foydalanish oʻrinlidir. Aynan predlogli ilova konstruksiyalarida ham bu masofa gap strukturasi, maʼno tushunarililigi, va stilistik ohangni belgilovchi muhim vosita sifatida qaraladi. Ularning amaliy qoʻllanilishi tilda ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, bu esa ularni funksional jihatdan serqirra hodisa sifatida namoyon qiladi. Quyidagicha unsurlar mavjud:

Kontekstual aniqlik yaratadi – predlogli ilova komponentlari asosiy ifodani aniqlashtirib, unga aniq semantik yuklama qoʻshadi. Ular orqali gapdagi umumiylik yoki mavhumlik darajasi kamayadi, bu esa matnning tushunarililigini oshiradi. Ayniqsa, homonim yoki koʻp maʼnoli birliklar qatnashgan gaplarda predlogli ilova yordamida noaniqlik bartaraf qilinadi.

Stilistik yengillik va semantik boylik baxsh etadi – predlogli ilovalar matnga tabiiylik va ravonlik baxsh etadi. Ular yozuvchiga mazmunni ortiqcha yuklamalarsiz, erkin tarzda ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, badiiy va publitsistik uslubda bu konstruksiyalar matnning uslubiy darajasini oshiradi, gaplar oʻrtasida semantik uzviylikni taʼminlaydi.

Gap tuzilishining ko‘p qatlamli bo‘lishini ta‘minlaydi – predlogli ilova elementlari yordamida gap ichida qo‘shimcha qatlamlar paydo bo‘ladi. Bu qatlamlar bir vaqtning o‘zida ham asosiy gapga xizmat qiladi, ham o‘z ichida mustaqil semantik birlik bo‘lib turadi. Bunday ko‘p qatlamlilik matn tuzilmasida murakkablik va boylik yaratadi.

Umuman olganda, ilova konstruksiyalarining bu kabi funksional xususiyatlarini tahlil qilish, xususan predloglar yordamida ifodalangan shakllarini har tomonlama o‘rganish, tilning ichki qonuniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa predlogli ilovalarni o‘rganishni nafaqat amaliy, balki nazariy tilshunoslik uchun ham dolzarb yo‘nalishlardan biriga aylantiradi. Shu sababli, predlogli ilova konstruksiyalarining funksional xususiyatlarini alohida o‘rganish til tizimidagi semantik-funksional bog‘liqliklarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda sintaksis nazariyasini boyitadi.

Ilova konstruksiya komponentlari o‘rtasidagi sintaktik aloqalar, ya‘ni bosh bo‘laklar yaxlitligi, boshqaruv yo‘li hamda birikuvchi bog‘lovchilarning mavjudligi asosiy ifoda funksiyasini belgilab beradi. Ayniqsa, predloglar vositasida shakllangan ilova konstruksiyalari grammatik birlik bo‘lish bilan birga, kommunikativ va stilistik funksiyalarni ham bajaradi. Ilovali elementlarning struktura va aloqa usullaridagi farqlari ularning mazmuniy va ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bu elementlar ko‘pincha konkretlashtirish, izohlash, aniqlik kiritish, umumlashtirish kabi semantik yuklamalarga ega bo‘lib, gapning funksional-sintaktik tizimini murakkablashtiradi. Ilova konstruksiyalar ikki xil shaklda – ketma-ket va parallel usulda yuzaga chiqadi [Akimova 1990: 128-b.].

Masalan, quyidagi matnlarda predlog bilan ifodalangan ilovali elementlar turli xil funksional yuklama bilan qo‘llangan:

Jetzt sind wir wieder zu Hause. Wieder die Arbeit im Büro, wieder der Alltag. Aber wir haben ja die Fotos. Einige hängen im Wohnzimmer an der Wand. Der Teller steht auf dem Küchentisch. Mit Obst. Und mit der Tasche gehen wir manchmal einkaufen. (Leonhard Thoma. Das Idealpaar. 9 S.)

Bu yerda mit Obst, mit der Tasche kabi mit predlogli ilovalar asosiy komponentlarga qo‘shimcha semantik informatsiya beradi. Ular predmetni aniqlash, voqelikning tafsilotlarini berish orqali gapning semantik yuki va obrazlilikini kuchaytiradi.

Yana boshqa bir misolda:

Er geht zurück in die Hotelhalle, von dort nach draußen. Immerhin, die Sonne scheint jetzt. Auf der anderen Straßenseite sieht er noch einmal zurück. (Leonhard Thoma. Das Idealpaar. 14 S.)

Bu parchada *Auf der anderen Straßenseite sieht er noch einmal zurück* kabi auf predlogli ilovalar joy aniqligini ta'minlash bilan birga, syujet oqimiga fazoviy izchillik olib kiradi.

Shuningdek, quyidagi misollarda in predlogi bilan ifodalangan ilovali elementlar oraliq, joy yoki ichki holatga taalluqli semantikani ifodalashda xizmat qilmoqda:

Er setzt sich in seinen Sportwagen und gibt Gas. Sicher wären die beiden jetzt noch gerne mit ihm ausgegangen. Auf einen Drink in eine Cocktail-Bar oder so. (Leonhard Thoma. Eine Frau, ein Mann. 20 S.)

Bowie sitzt vor dem Fernseher im Wohnzimmer. Durch die offene Tür sieht er den Vater hin und her laufen. (Tamara Bach. Jetzt ist hier. 12 S.)

Bu misollarda *Auf einen Drink in eine Cocktail-Bar oder so, Durch die offene Tür sieht er den Vater hin und her laufen* kabi ilovali elementlar kontekstni belgilaydi, ya'ni sintaktik vazifadan tashqari semantik aniqlik va stilistik to'ldiruvchilik bajaradi. Ayniqsa, *Auf einen Drink in eine Cocktail-Bar oder so* konstruksiyasi orqali harakatga tavsifiy-tushunchaviy tus beriladi.

Predlog yordamida bog'langan ilova konstruksiyalari jumla ichida aniqlik kirituvchi, mazmunni boyituvchi va gap tuzilmasiga ko'p qatlamlilik baxsh etuvchi funksional birlik sifatida qatnashadi. Quyidagi jumlada bu hodisa murakkab sintaktik konstruksiya doirasida kuzatiladi:

Die Kindererziehung hat sie davon abgehalten, ihren Traum, Ärztin zu werden, weiterzuverfolgen, aber als Krankenschwester ist sie exzellent und hat sich große Anerkennung für ihre Arbeit mit todkranken Krebspatienten erworben. Während Mack eine sehr weite Beziehung zu Gott hat, ist die von Nan tief. (William Paul Young. Die Hütte. 14 S.)

Bu yerda *Während Mack eine sehr weite Beziehung zu Gott hat, ist die von Nan tief* konstruksiyasi subyektiv tavsifni aniqlashtirish bilan birga, matndagi mazmuniy urg'uni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, während bog'lovchisi qarama-qarshilikni bildiradi, ya'ni Mackning Xudoga bo'lgan munosabati "keng" (sehr weite), Nanniki esa "chuqur" (tief) ekanligi urg'ulanadi. Bu kabi konstruksiyalar matnda emotsional va mantiqiy kontrast yaratishda, uslubi aniqlik kiritishda muhim vosita hisoblanadi.

Umumiy qilib aytganda, predlog bilan ifodalangan ilovali konstruksiyalar matnda grammatik va semantik jihatdan muhim funksiyalarni bajaradi. Semantik izoh va konkretlashtirish vazifasini bajaradi – ular asosiy komponentni

aniqlashtirib, unga qo‘shimcha ma’no yuklaydi; masalan matnda , shaxs, holat yoki predmet haqidagi umumiy fikrni toraytirishi yoki keng qilib ko‘rsatishi mumkin.

Ilovali konstruksiyalar yordamida asosiy mazmun doirasiga qo‘shimcha ma’lumotlar kirib keladi va bu matnning sintaktik murakkabligini oshiradi. Bunday holat asosan gap tuzilmasida qatlamlilikni hosil qilishda sodir bo‘ladi.

Stilistik ekspressivlik va matn ko‘p ma’noiligini oshiradi – ayniqsa badiiy va publitsistik matnlarda bu kabi ilovalar muallifning munosabatini bildirish, ohang yaratish, tanqidiy yoki kinoyali nuqtayi nazarni ifodalashda xizmat qiladi;

Makon, zamon va munosabat bildiruvchi aniqliklar yaratadi – predloglar yordamida kiritilgan ilovalar predmetlar orasidagi joylashuv, harakat vaqti yoki sabab-natija munosabatlarini ifodalab, mazmunga aniq kontekstual yo‘nalish beradi;

Komponentlararo semantik bog‘liqlikni chuqurlashtiradi – ilovalı konstruksiyalar asosiy va ikkilamchi birliklar orasidagi mantiqiy aloqani mustahkamlaydi, bu esa matn yaxlitligini, izchilligini va silliqiligini ta’minlaydi.

Shu tarzda, predlogli ilova konstruksiyalari nafaqat grammatik jihatdan muhim birlik sifatida, balki matnning mazmunıy va stilistik boyligini ta’minlovchi vosita sifatida ham faol ishtirok etadi.

Shu bilan birga, bunday konstruksiyalar mantiqiy urg‘u markazi bo‘lib xizmat qiladi va ilova birliklarining mustaqil sintaktik-stilistik hodisa sifatida shakllanishi uchun imkon yaratadi. Shuning uchun ham predlogli ilovalı elementlar tilshunoslik tahlilida alohida e’tiborni talab etadi. Ayniqsa, ularning sintaktik shakllanishi va kommunikativ vazifasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilovalı birliklarning xos xususiyatlarini tahlil qilishda ularni tashkil etuvchi komponentlar o‘rtasidagi sintaktik bog‘liqlik quyidagicha namoyon bo‘ladi: birinchidan, asosiy ifoda vazifasini bajarayotgan bo‘laklarning semantik yaxlitligi orqali; ikkinchidan, sintaktik boshqaruv mexanizmi yordamida; uchinchidan esa, bog‘lovchilar vositachiligida. Nemis tilida bunday sintaktik bog‘lanishlarning xilma-xilligi va ilovalı elementlarning struktur jihatdan turlicha ifodalanishi ularning kommunikativ vazifalariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu kommunikativ vazifalar aniqlik kiritish, izoh berish, to‘ldirish kabi semantik funksiyalardan tashqari boshqa kommunikativ-pragmatik jihatlarni ham qamrab oladi.

Shu jumladan, predloglar orqali ifodalangan ilovalı elementlar asosiy ifoda (asosiy gap) doirasidaro‘y berayotgan voqea-hodisalarni aniqlashtirish, to‘ldirish

va izohlash kabi kommunikativ vazifalarni bajaradi. Bunday konstruksiyalarda ilova sifatida ishtirok etuvchi komponentlarning predlogli shaklda kutilmagan pozitsiyada joylashuvi ularning struktur-sintaktik ahamiyatini kuchaytiradi. Bu esa, o'z navbatida, tasvirlanayotgan mazmunning emotsional-ekspressiv ta'sirchanligini oshiradi. Bunday holatlarda predlogli ilova orqali ifodalangan komponent umumiy ma'lumotga aniqlik kiritadi, uning kommunikativ vazifasi esa oldin umumlashtirilgan mazmunga aniqlik kiritishdan iborat bo'ladi. Ilova konstruksiyalarida predlogli shakllarning stilistik funksiyasi ham muhim. Ular matnga boylik, nutqqa aniqlik va obrazlilik baxsh etadi. Predlog bilan ifodalangan ilova, ayniqsa izohlovchi funksiyada, gapning semantik yukini kuchaytiradi va stilistik jihatdan matnni ifodalibroq qiladi.

Xulosa qilib aytganda, predlogli ilova konstruksiyalar nutqiy va yozma matnlarda aniqlik, tushunarlilik va ekspressivlikni ta'minlaydi. Ular sintaktik jihatdan asosiy gap bilan muvofiqlashtirilib, kommunikativ va stilistik funksiyalarni muvaffaqiyatli bajaradi. Nemis tilida predloglar bilan ifodalangan ilovalar til tizimida muhim sintaktik birlik sifatida alohida o'rin egallaydi. Ular gapda aniqlik kiritish, ma'no jihatdan izohlash, qo'shimcha ma'lumot berish kabi funksiyalarni bajaradi. Tilshunoslar qarashlaridan ko'rinadiki, bunday ilovalar grammatik tuzilish bilan bir qatorda funksional-pragmatik jihatdan ham boy imkoniyatlarga ega. O'rganish jarayonida aniq bo'ldiki, predlogli ilovalar nemis tilida: matnning izchilligini ta'minlaydi, uslubiy rang-baranglik yaratadi, turli ilmiy, rasmiy va badiiy matnlarda qo'llanilish orqali ma'no kengaytiradi.

Shu tariqa, predlogli ilovalarni tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, ularning o'ziga xosliklarini chuqur o'rganish kelajakdagi lingvistik tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1990.
2. Абдурахмонов F. Ўзбек тили грамматикаси. - Т., Ўқитувчи, 1996.
3. Begmatov M.B. Nemis tilida ilova konstruksiyalar. Monografiya. SamDChTI nashri, 2020.
4. Leonard Thoma. Eine Frau, ein Mann. – Hueber 2011.
5. Leonhard Thoma. Das Idealpaar. – Hueber 2007.
6. Tamara Bach. Jetzt ist hier. – Hamburg 2007.
7. Турсунов Б.Т. Присоединение как особый тип синтаксической связи. Дисс... докт. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1993.
8. William Paul Young. Die Hütte. 2011.

MILLIY VA ADABIY TILNING YOZMA VA OG‘ZAKI SHAKLLARINING O‘ZIGA XOSLIGI

Irisboyeva X.U.

*O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi"
harbiy-akademik litseyi ona tili va adabiyot fani bosh o‘qituvchisi*

Tayanch sozlar: adabiy til, madaniy til, adabiy tilning yozma va og‘zaki shakllari, nutq madaniyati, usul, yo‘llari.

Ключевые слова: литературный язык, культурный язык, письменная и устная формы литературного языка, культура речи, метод, способы.

Key words: literary language, cultural language, written and oral forms of literary language, speech culture, method, methods.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Adabiy til haqida tushuncha, oddiy so‘zlashuv nutqi qayerlarda amal qilishi, milliy va adabiy tilning yozma va og‘zaki shakllarining o‘ziga xosligilarini bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается понятие литературного языка, в котором используется разговорная речь, а также специфика письменной и устной форм народно-литературного языка.

SUMMARY:

The article examines the concept of literary language, which uses colloquial speech, as well as the specifics of the written and oral forms of the folk literary language.

Adabiy til paydo bo‘lgunga qadar nutq madaniyati borasida amal qilgan talab va tasavvurlar adabiy til paydo bo‘lgandan keyingi davr, ya’ni adabiy til bilan bog‘liq bo‘lgan nutq madaniyati tasavvurlaridan farqlanadi. Chunki nutq madaniyati chinakam ma’noda adabiy til va uning normalari bilan bog‘liqdir. Avvalo adabiy til tushunchasining mohiyatiga qisqacha to‘xtaylik.

Adabiy til haqida gap borganda, avvalo, adabiy til - xalq tilining, milliy tilning oliy shakli deyilgan ta’rifga duch kelamiz. Adabiy tilning oliy shaklligi bu tiling o‘ziga xosligida, uning o‘ziga xos belgilari va vazifasida ko‘rinadi. Adabiy til xalq tili negizida yuzaga keladi. Adabiy tilning paydo bo‘lishi va uni yaratishdan maqsad umumxalq ommaviy aloqa vositasini yaratishdir. Adabiy tildan rasmiy davlat tili sifatida foydalanish bu tilning ijtimoiy-siyosiy

sohalar tili, rasmiy muomala va yozishmalar tili, idoraviy ishlar va hujjatlar tili, diplomatik aloqalar tili, radio va televideniye tili, og‘zaki targ‘ibot va tashviqot tili, ilmiy uslublar tili, badiiy adabiyot va sahna tili, maorif, madaniyat tili kabi ko‘p yo‘nalishlarda rivoj topishi uchun yo‘l ochadi. Bu hol adabiy tilda ko‘p vazifali xususiyatini yuzaga keltiradi. Adabiy tilning ko‘p qirralligi va murakkab vazifalari adabiy tilning usluban tarmoqlanishiga, adabay til doirasida xilma-xil nutqiy uslublarning yuzaga kelishiga olib keladiki, bu milliy adabiy tillarga xos muhim xususiyatlardan biridir.

Adabiy til ijtimoiy-siyosiy va ilmiy-madaniy hayotning barcha sohalarida aloqa quroli darajasiga ko‘tariladi. Bu hol adabiy tilni madaniyat va sivilizatsiyaning vositachisiga, bunga doir tushuncha va tasavvurlarni ifodalovchi, o‘zida saqlovchi va keyingi nasllarga etkazuvchi qurolga aylantiradi. Adabiy tilda ijtimoiy va madaniy hayotning turli sohalariga oid boy bilimlar mujassamlangan bo‘ladi. Shuningdek, adabiy til abstrakt va mantiqiy fikrlashning amalga oshirishida ham vosita vazifasini bajaradi. Adabiy tilga xos keltirilgan xususiyatlar adabiy tilning og‘zaki shakli uchun ham xosdir. Chunki hozirgi paytda so‘zlangan og‘zaki nutq matnlarini o‘z holda yozib olish va uzoq davr saqlashning keng texnikaviy usul va imkoniyatlari mavjud.

Adabiy til vazifasining kengayishi, unda murakkab uslubiy tarmoqlanishning yuzaga kelishi adabiy til vosita va imkoniyatlarining rivoj topishini va boy bo‘lishini taqozo qiladi. Shu sababli ham adabiy til xalq tilining boshqa ko‘rinishlariga nisbatan boy lug‘aviy fondi, takomillashgan grammatik qurilishga egaligi hamda uslubiy tarmoqlarining rivoj topganligi bilan farqlanadi. Ammo adabiy til normaligi tilgina emas, normalangan - muayyan normalarga solingan tildir. Normalanganlik, normalashga muhtojlik adabiy tilning muhim xususiyatlaridan biridir. Adabiy tilning lug‘aviy (so‘z qo‘llash) normalari, morfologik va sintaktik normalari, imloviy va talaffuz normalari mavjud.

Adabiy til normasi tabiiy shakllangan normalar bilan bir qatorda ongli ishlangan, ongli baholangan normalardan ham iboratdir. Bu normalar muayyan grammatik qoidalar, darslik va qo‘llanmalarda, leksikografik tadqiqotlarda jamlangan bo‘ladi. Adabiy tilda yozuvchi va so‘zlovchi shaxs mana shu qoidalar asosida adabiy tilni o‘rganadi, uning normalarini egallaydi. Adabiy til doimo o‘z normalarining shakllanishi, turg‘un holatga kelishiga intiladi. Shu sababli boshboshdog‘lik adabiy tilga ziddir.

Adabiy tilning normalanishi, bu normalarning muayyan qoidalarga olinishi aslida adabiy tilning umumxalq quroli, umumxalq mulki ekanligi bilan bog‘liqdir. Adabiy til o‘zaro aloqa vositasi sifatida o‘zi xizmat qilayotgan

millatning barcha vakili uchun umumiydir. Adabiy tilning qabul qilingan, qoidalashtirilgan normalariga barcha joyda, barcha kishilar (yozuvda va soʻzlovchilar) tomonidan bir xilda amal qilinadi. Chunki adabiy til barcha tomonidan milliy tilning namunali va ishlangan shakli deb qabul qilinadi va tan olinadi. Shunga koʻra ham adabiy tilning koʻpchilik tomonidan qabul qilingan va maʼqullangan normalariga, bu normalarga doir qoidalarga amal qilish, unga boʻysunish hamma uchun majburiydir.

Bunday umum majburiy normalar va qoidalar adabiy tilning soʻz qoʻllash va soʻz yasash, gap tuzish, soʻzlarni yozish va talaffuz qilish kabi barcha sohalarida ham mavjuddir. Adabiy tilda toʻgʻri soʻzlash va yozish uchun mana shu normalar, ular haqidagi qoidalarni bilish, oʻzlashtirish lozim.

Baʼzan adabiy tilni bir yoqlama va notoʻgʻri tushunish va tushuntirish xollariga ham duch kelamiz. Bunda adabiy til deb faqatgina roʻznoma tili, ilmiy asarlar tili va badiiy adabiyot tili koʻzda tutiladi. Bunda adabiy tilning ogʻzaki shakli hisobga olinmaydiushuningdek, baʼzi hollarda adabiy til faqatgina yozma til orqali qolipga solinadi, adabiy til normalari yozma nutqdagina toʻla saqlanadi, deyilgan mulohazalar ham bildiriladi. Keltirilgan fikrlardan adabiy tilning ogʻzaki shakli normalangan emas ekan-da, adabiy til ogʻzaki shaklida adabiy til normalariga toʻliq rioya qilish shart emas ekan-da, deyilgan notoʻgʻri fikrga kelish mumkin.

Adabiy tilni normalash haqida gap borar ekan, baʼzi olimlar, hatto adabiy til doirasida bir xil, yagona talaffuzga erishib boʻlmaydi, adabiy tilda talaffuzning yagona namunasi yoʻq deb hisoblaydilar. Shuningdek, bunday mulohazalar baʼzi tadqiqotchilarning notiqlik madaniyati uchun yagona retsept yoʻq, nutqning qanday boʻlishini aniq sharoit belgilaydi, degan fikrlarini eslatadi. Keltirilgan tarzda fikrlash, albatta, bir yoqlamali boʻlib, ogʻzaki nutq, madaniyatini takomillashtirish ishiga zarar yetkazadi.

Kishilardan nutq madaniyatini, yaʼni toʻgʻri soʻzlash va yozishni talab qilish uchun mana shunday soʻzlash va yozishga vosita boʻla oluvchi qurolni belgilash lozim boʻladi. Bunday qurol - adabiy tildir. Adabiy tilsiz nutq madaniyatini tasavvur qilib boʻlmaydi. Adabiy til nutq madaniyatining - toʻgʻri soʻzlash va yozishning oʻlchovi, mezonidir. Ammo adabiy til tayyor holda qayerdandir paydo boʻlgan, birdan tayyor holda osmondan tushgan hodisa emas. U aslida nutq madaniyatining tarkibiy qismi, oʻzi ham madaniylikka intiluvchi hodisadir.

Demak, adabiy til madaniyati 3 ta xodisani oʻz ichiga oladi:

1. Adabiy tilni ongli ishlash (Normalash);
2. Adabiy tilning ishlangan, yaʼni madaniylashgan xolati;

3. Madaniy adabiy til normalaridagi ba'zi xolatlarni yanada qayta ishlash va takomillashtirish. Yuqorida aytilganlardan 2 xodisaning mavjudligi aniq bo'lib qoladi:

1. Til madaniyati, ya'ni adabiy til madaniyati

2. Madaniy adabiy tildan to'g'ri foydalanish bilan bog'liq bo'lgan nutq madaniyati.

Demak, nutq madaniyati madaniy adabiy tilni yuzaga keltirish va nutqiy faoliyatda bu til normalariga amal qilishdan iboratdir.

Nutq madaniyati tushunchasining aniq mavjud hodisa ekanligi, ko'rib o'tilganidek, uning adabiy til va adabiy til madaniyati bilan bog'liqligida bo'lsa, ikkinchi tomondan, kishilarning kundalik nutqiy faoliyati bilan aloqadorligidadir. Adabiy tilning (muayyan normalarga solingan, silliqlangan madaniy tilning) mavjudligining o'zigina hali nutq madaniyatini tashkil etmaydi. Adabiy tildan, uning madaniylashgan vositalaridan bu tilda gapiruvchi kishilar jamoasi o'z nutqiy faoliyatlarida foydalangandagina adabiy til mavjud nutqiy hodisaga, nutq madaniyatining kuchli vositasiga aylanadi. Masalan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida ta'lim-tarbiya ishlari olib boriladi, ilmiy va badiiy adabiyotlar nashr etiladi, ro'znoma va oynomalar chiqariladi.

Radio va televideniye eshittirishlarida ushbu til normalariga amal qilinadi. Yozma nutqda, ya'ni yozganda biz o'zbek tilining imlo qoidalariga, gapirganda esa, adabiy talaffuz normalariga amal qilamiz va hokazo. Uzbek adabiy tili, uning madaniy vositalari umummajburiy norma sifatida o'qitiladi va o'rgatiladi.

Adabiy til, uning yozma va og'zaki shakli normalar bu tilda so'zlovchilarning ko'psonli shaxsiy nutqlari va bu nutqlar yig'indisidan iborat bo'lgan umumiy norma sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek adabiy tilida minglab, millionlab kishilar gaplashadi. Bu kishilarning har biri alohida shaxs, alohida nutq egalaridir. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol - yagona o'zbek adabiy tilidir. Mana shu ko'psonli shaxslar, bir tomondan, yagona bitta adabiy til – o'zbek adabiy tilidan foydalanishiga ko'ra, ikkinchidan esa, bitta til atrofida birlashayotganliklariga ko'ra muayyan umumiylikka, uyushganlikka ega. Mana shu umumiylik tilshunoslikda til uyushmasi (jamoasi) deb yuritiladi. Muayyan til uyushmasini mushtarak qilib turadigan asosiy omil aloqa quroli bo'lgan tilning yagonaligi va bu til adabiy normalarining umummajburiyligidir.

Adabiy til va uning normalari avvalo o'rta va oliy maktab ta'limi orqali, qolaversa, oiladagi tarbiya orqali o'zlashtiriladi. Adabiy tilni egallashda mustaqil shug'ullanish, ayniqsa badiiy adabiyotlarni, ro'znoma va oynomalarni o'qish, radio va televideniye tinglash muhim rol o'ynaydi. Demak, adabiy

til, adabiy xil madaniyati o'qish o'rganish, tinimsiz shug'ullanish orqali egallanadigan nutqiy hodisadir.

Adabiy nutq va u bilan bog'liq bo'lgan adabiy til madaniyati - bu avvalo nutqiy ko'nikma, nutqiy malakadir. Adabiy nutq malakasiga adabiy til normalarini egallash orqali erishiladi. O'rta maktab ta'limida nutq malakasi, nutqiy ko'nikma, yozma nutq ko'nikmasi, og'zaki nutq ko'nikmasi, nutq madaniyati malakasi singari tushunchalar mavjud. Aslida bu tushunchalarning barchasi adabiy til madaniyatini egallash bilan bog'liqdir.

Ko'rinadiki, adabiy til normalarini qayta ishlash, ongli boshqarish qanchalik zarur bo'lsa, bu normalarni amalda sinab ko'rish va baholash ham shunchalik zarurdir. Mana shunday sababga ko'ra adabiy til normalarini belgilash, uni qayta ishlash, silliqlash birdan boshlanadigan, birdan hal bo'ladigan va tezda tugaydigan jarayon emas, balki doimo va mutaasil davom etadigan ishdur.

Demak, adabiy til doimiy g'amxo'rlikka muhtojdir. Shunday qilib, nutq madaniyatini egallash - nutq madaniyati ko'nikmasini hosil qilishdir. Bu ko'nikma o'zbek adabiy tili, uning og'zaki va yozma shakli normalarini o'rganish va egallash bilan bog'liqdir. Nutq madaniyati ko'nikmasi - adabiy til va uning normalarini passiv emas, balki faol egallashdir.

Tilni faol egallash - tilni ongli ravishda o'zlashtirish va undan og'zaki hamda yozma nutq amaliyotida unumli va xatosiz foydalana olish demakdir.

Ba'zi kishilarning o'zbek tilida nuqsonsiz va ravan yoza olmasligi yoki adabiy tilda erkin so'zlay olmasligi ularning o'zbek adabiy tilini faol egallamaganligidan darak beradi.

Adabiy til va uning normativ vositalari, ulardan foydalanish haqidagi qoidalar barcha uchun bir xilda majburiy, yagona va umumxalqiydir. Ularni har kim o'zicha, o'zi bilganicha o'zgartirib qo'llashi mumkin emas. Masalan, kitob so'zini ba'zilarining kitop, boshqa birovlarining kitob yoki kutup tarzida noto'g'ri yozishiga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, yo'q, xol so'zlarini boshqa birovlarining jo'q, qol tarzida noto'g'ri talaffuz qilishiga ham yo'l qo'yilmaydi va b. Demak, til madaniyatiga amal qilish o'sha tilda yozadigan yoki so'zlaydigan barcha kishilar uchun bir xilda tegishlidir.

Nutqning bu ikkala shakli ham yagona adabiy til normalariga tayanib ish ko'radi. Shu sababli ularda mushtarak lug'aviy normalar, umumiy morfologik, sintaktik vosita mavjud. Ammo yozma nutq amal qiladigan imloviy, punktuatsion normalar og'zaki nutqda, og'zaki nutq amal qiladigan talaffuz normalari, ohanggiy (intonatsion) normalar yozma nutqda yo'q yoki yetakchi rol o'ynamaydi. Mana shunday farqli tomonlar yozma va og'zaki nutqning sintaktik qurilishida, so'z shakllarining to'liq va noto'liq qo'llanishlarida, imo-

ishora bilan bog'liq (paralingivistik) vositalarning ishlatilish xususiyatlarida ham ko'rinadi. Bular yozma va og'zaki nutq madaniyatini egallashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud ekaniga dalildir.

Shu sababli ham nutq madaniyati sohasida yozma nutq madaniyati, og'zaki nutq madaniyati deyilgan tushunchalar mavjud. Bu tushunchalar o'zida yozma va og'zaki nutq shakllari oldiga qo'yiladigan nutq madaniyati talablarini ifodalaydi.

Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, rasmiy nutq, publitistik nutq, qisman badiiy nutq, shuningdek radio va televideniye uchun tuzilgan yozma matnlar tili kiradi. Keltirilgan yozma nutq ko'rinishlarining o'zaro farq qiladigan normatik tomonlari bor. Shunga ko'ra, bu normalarga amal qilish bilan bog'liq bo'lgan nutq madaniyati talablari ham mavjudligi shubhasiz. Nutqning keltirilgan vazifaviy tiplari ba'zan ilmiy til, rasmiy til, badiiy til deb ham yuritiladi. Og'zaki nutq dastlab ikki tipga ajraladi:

- 1) oddiy so'zlashuv nutqi;
- 2) adabiy so'zlashuv nutqi.

Oddiy so'zlashuv nutqi o'zbek tilida tabiiy holda mavjud bo'lgan og'zaki nutq ko'rinishlaridan iborat. Masalan, turli o'zbek sheva va lahjalari tili, ya'ni dialektal nutq ko'rinishlari, shevachilik unsurlari ta'sirida bo'lgan kundalik so'zlashuvning boshqa xil ko'rinishlari va boshqalar.

Oddiy so'zlashuv nutqining til bazasini adabiy til tashkil etmaydi. Shu tufayli oddiy so'zlashuvdan biz talqin qilayotgan ma'nodagi nutq madaniyati talab qilinmaydi. Oddiy so'zlashuv oldiga qo'yiluvchi nutqiy talablar aniq lahja va shevalarning tabiiy normalari bilan ko'proq lisoniy talablar bilan bog'liq bo'ladi.

Adabiy so'zlashuv nutqi adabiy tilning og'zaki nutq doirasidagi vazifalaridan yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda adabiy so'zlashuv nutqi — adabiy til madaniyatiga, ya'ni adabiy til normalariga amal qilgan holda gapirishdir. Ammo adabiy tilda so'zlash adabiy tilda yozishga nisbatan ancha qiyinchilik bilan erishiladigan jarayondir. Buning bir qator sabablari bor:

- 1) og'zaki nutqda shevachilikning ta'siri kuchli bo'ladi;
- 2) og'zaki nutqda yozma nutqdagi kabi o'ylab ish tutish imkoni kam bo'ladi. Chunki og'zaki nutq yozma nutqdan tezkor (avtomatik) jarayon ekani bilan farqlanadi;

- 3) og'zaki nutqning o'ziga xos grammatik tuzilishi, qurilish tartibi mavjud.

Chunonchi gap bo'laklarining tushib qolishni, qisqarib ketishi, o'rin almashishi, aksincha keraksiz unsurlarning, takrorlarning bo'lishi va boshqa;

- 4) og'zaki nutqda talaffuz, ohang, imo-ishora vositalari muhim rol o'ynaydi;

5) og‘zaki nutqning yuzaga chiqishi so‘zlovchining kayfiyatiga, nutq so‘zlanayotgan vaziyatga, so‘zlovchi nutqiy a‘zolarining normal va sog‘lomligiga bog‘liq;

6) og‘zaki nutq normalarining barcha xususiyatlarini payqash, yozib olish, o‘rgatish va o‘rganish ancha qiyinchilik bilan kechadi;

7) og‘zaki nutq bir butun hodisa (matn) sifatida cheksiz va son-sanoqsiz shaxsiy (individual) faoliyatdir. Uning ko‘pgina qirralari turli sharoitlarda o‘zicha kechadi va payqalmagan holda beiz yo‘qolib ketadi;

8) og‘zaki nutqning lisoniy xususiyatlari fanda yozma nutqqa nisbatan kam o‘rganilgan;

9) og‘zaki nutqni normalash ishlariga shu kunga qadar fanda nihoyatda kam e‘tibor berildi;

10) kishi so‘zlaganda o‘z nutqiga xuddi yozayotgandagi kabi yetarli e‘tibor beravermaydi. Og‘zaki nutqning quyidagi vazifaviy (funksional) ko‘rinishlari mavjud:

Kundalik adabiy so‘zlashuv nutqi ko‘rinishlari. Bunga adabiy tilda gapiruvchi shaxslarning kundalik so‘zlashuv nutqini kiritish mumkin.

Lektorlar nutqi. Bu ko‘rinishga o‘rta va oliy maktab o‘qituvchilarining, targ‘ibotchi lektorlarning, olimlarning ma‘ruzalari, chiqishlarini kiritish mumkin. Og‘zaki nutqning bu xili asosan, monologik nutq xarakterida bo‘ladi.

Radio va televideniye nutqi (tili). Bu ko‘rinishga radio va televideniye orqali adabiy tilda so‘zlangan nutqlar kiradi. Radio va televideniye nutqi asosini diktorlar, radio va televideniye izohlovchilari nutqi tashkil qiladi. Radio va televideniye orqali adabiy tilda olib borilgan eshittirishlar, ko‘rsatuvlar, suhbatlar tili ham radio va televideniye o‘ziga xos talablariga bo‘ysunadi va ba‘zi o‘ziga xos normativ tomonlarga ega.

Sahna nutqi. Og‘zaki nutqning alohida turi sahna nutqidir. Sahna nutqida ijro etilayotgan asarning til xususiyatlarini saqlagan holda, tomoshabinlar uchun umumtushunarli bo‘lgan tilda so‘zlashga intilish mavjud. Sahna nutqining umumtushunarli bo‘lishini ta‘minlaydigan asosiy omil adabiy tilda so‘zlashdir. Bunda adabiy talaffuz ayniqsa, muhim o‘rin tutadi. Sahna nutqi nutqning yuqorida qayd qilingan ko‘rinishlaridan dialogik xarakterga egaligi bilan ham farqlanadi.

Nutqiy turlarni ba‘zan ijtimoiy tabaqalar va guruhlar tili nuqtayi nazaridan nomlash ham uchraydi. Chunonchi: o‘qituvchilar nutqi, o‘quvchilar nutqi, yosh-talabalar nutqi, bola nutqi (bog‘cha bolalari nutqi) kabi.

Nutqning yuqorida keltirilgan xillari ham nutq madaniyatining asosiy talablariga bo‘ysunadi. Chunki ularning til asoslari ham adabiy til normalaridir.

Shu tufayli ham bu nutqiy ko‘rinishlardan talab qilinuvchi nutq madaniyati haqida ham alohida gapirish mumkin. Mana shu asosga ko‘ra o‘quvchilarning nutq madaniyati, o‘qituvchilarning nutq madaniyati, sahna nutqi madaniyati, lektor nutqi madaniyati, radio nutqi madaniyati, televideniye nutqi madaniyati, umuman keng ma’noda og‘zaki nutq madaniyati haqida ham gap yuritish asoslidir. Ammo keltirilgan nutq xillarining asosiy lisoniy xususiyatlari, ular amal qiluvchi adabiy normalar bu nutqlarda yo‘l qo‘yilayotgan ba’zi nuqsonlarning obyektiv va subyektiv sabablari o‘zbek tilshunosligida deyarli o‘rganilgan emas.

Xulosa qilib aytganda, tanqidiy ruhda yozilgan ba’zi maqolalarda adabiy talaffuzni buzish bilan aloqador ba’zi kamchiliklar tanqid qilinadi, ammo bu nuqsonlarni tuzatishning samarali ilmiy va amaliy yo‘llari yetarli ravishda ko‘rsatib berilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rustamov R. "O‘zbek tilining nazariy grammatikasi". Toshkent, O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi nashriyoti, 2015.
2. Mahmudov N., Jo‘rayev N. "O‘zbek tili o‘quv qo‘llanma". Toshkent, "O‘qituvchi" nashriyoti, 2012.
3. Nurmonov A. "Tilshunoslik asoslari". Toshkent, O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2010
4. Irisbayeva Y. Using "Cluster" Method //Eastern European Scientific Journal. – 2018. – №. 6.
5. Irisbayeva Y. Future Educators Professional Readiness to Interact with Preschool Children //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.
6. Irisbayeva Y. Professional readiness of future educators to interact with children of preschool age // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2019. – T. 7. – №. 7.

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИДА СЎЗЛАШУВЧИЛАРГА ТУРК ТИЛИНИ ЎРГАТИШДА СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Алланиязова М.

Таянч сўзлар: Қорақалпоқ тили, турк тили, сунъий интеллект, чат-бот, мобилъ иловалар, NLP, овозли таржимон, тил ўргатиш.

Ключевые слова: Каракалпакский язык, турецкий язык, искусственный интеллект, чат-бот, мобильные приложения, NLP, голосовой переводчик, обучение языку.

Key words: Karakalpak language, Turkish language, artificial intelligence, chatbot, mobile applications, NLP, voice translator, language learning

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада Қорақалпоқ тилида созлашувчи оқувчиларга турк тилини ўргатиш жараёнида сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш имкониятлари таҳлил қилинган. Чат-ботлар, мобилъ иловалар, табиий тилини қайта ишлаш (NLP) воситалари ва овозли таржимонлар каби инновацион усуллар ёрдамида тил ўргатишнинг методик жиҳатлари кўриб чиқилган. Илгари олиб борилган тадқиқотлар асосида сунъий интеллект воситалари ўқувчиларнинг нутқий малакасини ривожлантириш, мустақил ишлаш қобилиятини ошириш ва оқув жараёнини шахслаштиришда самарали эканлиги кўрсатилган. Шу билан бирга, қорақалпоқ тили учун рақамли ресурслар камлиги ва сунъий интеллектни ўқув муҳитига интеграция қилишдаги чекловлар таъкидланган. Муаллиф келгусида AI асосидаги таълим платформаларини яратиш ва уларнинг самарадорлигини илмий асосда баҳолаш зарурлигини қайд этади.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются возможности использования технологий искусственного интеллекта в процессе обучения турецкому языку каракалпакскоязычных учащихся. Рассмотрены методические аспекты обучения языку с использованием инновационных методов, таких как чат-боты, мобильные приложения, средства обработки естественного языка (NLP) и голосовые переводчики. На основе ранее проведенных исследований показано, что средства искусственного интеллекта эффективны в развитии речевых навыков учащихся, повышении способности к самостоятельной работе и персонализации учебного процесса. В то же время отмечается нехватка цифровых ресурсов для каракалпакского языка и ограничения в интеграции искусственного интеллекта в учебную среду. Автор отмечает необходимость создания в будущем образовательных платформ на основе ИИ и оценки их эффективности на научной основе.

SUMMARY:

This article analyzes the possibilities of using artificial intelligence technologies in the process of teaching Turkish to Karakalpak-speaking students. The methodological aspects of language

teaching using innovative methods such as chatbots, mobile applications, natural language processing (NLP) tools, and voice translators are considered. Based on previous research, it has been shown that artificial intelligence tools are effective in developing students' speech skills, increasing their ability to work independently, and personalizing the learning process. At the same time, the lack of digital resources for the Karakalpak language and limitations on the integration of artificial intelligence into the educational environment were noted. The author notes the need to create educational platforms based on AI in the future and assess their effectiveness on a scientific basis.

Кириш. Қорақалпоқ тили – туркий тилларга мансуб тиллардан бири бўлиб, асосан Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон Республикасида қўлланилади [1]. Ўзбекистонда мактаб, лицей ва университет даражасида таълим олаётган ёшлар учун чет тиллардан бири сифатида турк тили (асосан Туркия турклари тили) ўрганиш муҳимдир. Турк ва қорақалпоқ тиллари тиллар оиласидаги алоқадорлиги (ўғуз-кипчоқ гуруҳи) сабабли лексика ва грамматикада ўхшаш томонлари бор. Шу муносабат билан, Қорақалпоқ тилида сўзлашувчиларга турк тилини ўргатиш жараёнида сунъий интеллект (AI) технологияларидан фойдаланиш имкониятларини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Сунъий интеллект ва табиий тилни қайта ишлаш (NLP) йўналишларидаги янгиликлар тил ўрганишни шахслаштириш, таълим жараёнини самарадорлигини оширишда кенг қўлланилиб келмоқда [2], [3]. Масалан, AI асосида ишловчи чат-ботлар тил ўргатувчи виртуал суҳбатдошлар сифатида фойдаланилиши мумкин; улар фойдаланувчи саволларини тушуниш ва аниқ ёрдам бериш орқали тил ўрганишни амалий машқ қилиш муҳитини яратади. Хусусан, сўнгги йилларда катта тил моделлари (LLM) ChatGPT каби воситалар онлайн тил курсларига киритилган ва ўрганувчининг малакаларига мувофиқ ўқитиш жадвалларини автоматлаштириш имкониятларини тақдим этмоқда.

Қорақалпоқ тилининг ўзи туркий тил сифатида лексик жиҳатдан бой бўлса-да, компьютерли таржима ва NLP учун ресурслар камчилик қилади. Мисол учун, Google Translate ҳозирги пайтда қорақалпоқ тилини қўлламайди. Лекин сўнгги тадқиқотларда қорақалпоқ тили учун махсус корпуслар ва таржима моделлари яратилмоқда. Жумладан, Ургенч давлат университети олимлари қорақалпоқча мактаб дарсликлари асосида корпус тузиб, ундан стоп-сўзлар рўйхатини шакллантирганлар [4]. Ушбу ишлар келажакда Қорақалпоқ тилида таржима, грамматика текшириш ва ўқув материаллари яратиш каби NLP имкониятларини кенгайтиришда муҳим омил бўллади.

Шу нуқтаи назардан, ушбу мақолада мактаб, лицей ва университет талабалари даражасидаги ўқувчилар, талабалар учун қорақалпоқ тилида сўзлашувчиларга турк тилини ўргатишда сунъий интеллект технологияларининг қўлланиш услублари кўриб чиқилади. Чат-ботлар, мобил иловалар, NLP воситалари ва овозли таржимонлар каби инновацион воситалар ўқитиш жараёнини бойитишига эътибор қаратилади. Иккинчи бўлимда мавзу бўйича илгари олиб борилган тадқиқотлар ва сунъий интеллектнинг таълимдаги роли таҳлил қилинади. Учинчи бўлимда AI технологиялари орқали туркий тил ўргатиш методик ёндашувлари тафсилотлар билан баён қилинади. Тўртинчи бўлимда натижалар ва келгуси йўналишлар муҳокама қилинади.

Материал ва усуллар. Бугунги кунда тил ўрганишда сунъий интеллект воситаларидан кенг фойдаланиш тенденцияси мавжуд. Биринчидан, чат-ботлар асосидаги виртуал суҳбатдошлар орқали талабалар кундузги тил амалиётини оширишлари мумкин. Чат-бот — таърифлашича, инсон билан табиий тилда мулоқот ўрнатадиган виртуал агент ҳисобланади. Масалан, ChatGPT ёки оддий эмас, махсус тил ўрганишга ихтисослашган ботлар ёрдамида ўқувчи ўз билим даражасига мос тарзда савол-жавоблар олиш, таржима қилиш ва грамматик масалаларни мунозара қилиш имкониятига эга. Бу билан ўқув жараёни индивидуаллаштирилади ва талабанинг эркин машқ қилиш имконияти ортади. Smart Learning Environments журналида чоп этилган кўрик натижаларига кўра, AI чат-ботлар ўқувчиларнинг мустақил ишлаш қобилияти ва мотивациясини оширишга ёрдам беради, лекин улар жорий этилиши учун ўқитувчи ва ўқув режаларининг ҳамкорлиги муҳимлигини таъкидлайди [2].

Иккинчидан, мобил иловалар замонавий ёшларнинг асосий ўқув воситаси саналади. Шулардан Duolingo, Mondly, SpeakPal, TalkPal каби дастурлар сунъий интеллект технологиялари билан бойитилган. Мисол учун, SpeakPal платформаси туркий тилларни ўрганиш учун сунъий интеллект қўллашнинг тақдим этади (Learn Turkish with AI), у 30дан зиёд тиллар учун сунъий интеллект мураббийларини тақдим этади. Бу ёрда алгоритмлар ўқувчининг савиясига мос равишда янги сўз ва жумлаларни таклиф қилади, нутқни тўғрилаши ва ёзма машқларни назорат қилади. Бундай мобил иловалар талабага интерактив машқлар (матн ёки овозли викториналар, ролевай ўйинлар) орқали доимий тўғрисида фикр алмашишни, тилни амалиётда қўллашни осонлаштиради.

Учинчидан, NLP воситалари, хусусан машина таржимаси ва грамматика таҳлили қорақалпоқ тилида сўзлашувчиларни туркий тил ўрганишга

ёрдам бериши мумкин. Қорақалпоқ тили учун яратилган параллел корпуслар (ўзбекча-қорақалпоқча, русча-қорақалпоқча, инглизча-қорақалпоқча) матнларни икки тилга ўзгарадиган таржималарни тузишда фойдаланилади. Бу автоматик таржима моделлари ёрдамида ўқувчи ўз нутқи ва ёзуви таркибини таҳлил қила олади. Шунингдек, Apertium каби очик манбали платформа орқали Қорақалпоқ ва туркий тиллар ўртасида матнларни таржима қилиш мумкин. Ушбу NLP воситалар грамматик тузилмани янада чуқур ўрганиш ва янги сўзларни топишда қулайлик беради.

Тўртинчидан, овозли таржимон ва нутқни таниш технологиялари тил ўрганиш жараёнини амалийлаштиради. Масалан, смартфон орқали овозли таржимон дастурлари ёрдамида талабалар ўз нутқини дархол турк тилига таржима қилдириб, тўғри талаффузни ва гап яшашни машқ қила олади. Шунингдек, AI асосидаги гапни таниш ва таҳрирлаш тизимлари ёрдамида талаба нутқини тўғрилаш, нотўғриларини кўрсатиш ва феълиятини таҳлил қилиш мумкин. Бу усуллар орасида Google Translate'нинг "Live Translate" функциялари мисолида, автоматлашган давомли суҳбатни реал вақтда таржима қилиб бериш каби янги имкониятлар намоён бўлмоқда. Улар мактаб ва университет даражасидаги талабаларга интерактив тинглаш ва нутқни яхшилашда қўшимча манба бўлади.

Натижалар. Илмий адабиётлар кўрсатишича, сунъий интеллект ёрдамида тил ўрганиш натижалари ҳар хил қийратувчи омилларга боғлиқ бўлади. Бир қатор тадқиқотлар чат-ботларнинг тил ўрганиш жараёнида ижобий таъсирини қайд этмоқда: улар нутқ флюенси, ёзиш сифатини ва ўқувчиларнинг мотивациясини оширишга ёрдам беради [2], [3]. Хусусан, Panagiotidis (2024) таҳлилида AI ва NLP интеграцияси тил ўрганишда ўқувчини ўзлаштирилган ва мўлжалланган муҳитда фаолият юритишга имкон яратгани таъкидланади [3]. Бу ўз навбатида ўқиш жараёнини шакллантириш орқали ўқувчининг мустақиллик даражаси ва қизиқишини оширади.

Шу билан бирга, баъзи тадқиқотларда сунъий интеллект воситалари ўсмир ва болаларнинг бадиий ўқиш салоҳиятига салбий таъсир қилиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантиришлар мавжуд. Масалан, ChatGPT каби воситалар тез ёрдам бера олиши боис, талабалар мустақил ўрганиш ва мулоҳазага камроқ тайёргарлик қилиш эҳтимоли пайдо бўлади (mass-media талқинлари). Бироқ бу ҳолат педагоглар етакчилигида назорат қилиниб, ботлардан ўқув процессини бойитиш мақсадида фойдаланиш керак.

Қорақалпоқ тилидаги сўзлашувчилар учун AI қўллаш имкониятларининг нақадар самарали эканлигини аниқлаш учун ушбу технологи-

яларнинг тажриба натижалари билан танишиш зарур. Мамасаидов ва Шопулатов (2024) Open Language Data Initiative доирасида амалга оширилган тадқиқотда Қорақалпоқ тилидаги автоматлаштирилган таржималарни ривожлантириш учун зарур ресурслар тузилгани ҳамда таржима моделларини синовдан ўтказиш кўзда тутилгани қайд этилган [1]. Ушбу ишлар натижасида Қорақалпоқ-ўзбекча, Қорақалпоқ-русча, Қорақалпоқ-инглизча 100,000 жумладан иборат параллел корпуслар ва моделлар очик манбага берилган. Бу ресурслар тил ўргатиш мобайнида таржима машқлари ўтказишда ва тил қурилмаларини тушунишда қўл келиши мумкин. Масалан, қорақалпоқ ва турк (Туркия) тиллари ўртасида ушбу ёрдамлардан фойдаланган ҳолда нутқий ёки ёзма таржима машқлари ташкил қилиш мумкин.

Шунингдек, Қорақалпоқ тилидаги мактаб дарсликлари асосида тузилган корпуслар, автоматик тўхтаиш сўзлари рўйхатлари ҳам таҳлил қилинган [5]. Бу каби NLP-тадқиқотлар ўқувчиларга Янги авлод чат-ботларида бериш учун зарур лексик базалар, мисоллар ҳамда машинали ўқитиш методларини ривожлантиришни таъминлайди. Мобил иловалар ва овозли таржимонларнинг қўлланилиши эса мактаб ва олийгоҳ муҳитида суҳбатлашув усулидаги машғулотлар учун янги имконият яратади.

Муҳокама ва хулоса. Умуман олганда, сунъий интеллект технологиялари Қорақалпоқ тилида сўзлашувчи талабаларнинг турк тилини ўрганиш жараёнини яхшилашда муҳим роль ўйнай олади. Чат-ботлар ва AI асосидаги тил тренерлари суҳбатга бой интерактив муҳит яратиб, ўқувчиларнинг тил амалиётини кенгайтиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, мобил иловалар ва овозли таржимонлар ёрдамида талабалар ҳар куни ўз мустақилликда эшитиш-гуруҳлаш ва нутқ тинглаш ҳунарларини ривожлантириши мумкин. NLP воситалари эса таржима моделлари ва грамматик текширув орқали дарс жараёнини тўлдиришда фойда келтиради.

Бироқ, сунъий интеллект асосидаги усулларни жорий этишда бир қатор чекловлар мавжуд. Аввало, Қорақалпоқ тилида рақамли ресурслар ҳануз жуда кам. Эндиликда вужудга келаётган корпуслар ва таржима маълумотлари сунъий интеллект моделларини тайёрлаш учун зарур. Ўқитувчилар ва методик материаллар сунъий интеллектга мослаштирилиши керак. Шунингдек, талабаларнинг ўз мустақиллиги ва ижодий фикрлашини бузмаслик учун AI воситаларидан оқилона фойдаланиш зарур.

Келгусида тадқиқотчи-ўқитувчилар учун қуйидаги йўналишлар муҳим бўлади: Қорақалпоқ тилида AI-асосидаги таълим платформаларини ривожлантириш, сунъий интеллект воситаларини таълим жараёнига интеграциялаш моделларини яратиш ва уларнинг самарадорлигини об'ектив

баҳолаш. Айнан, мактаб ва университет даражасида чат-ботлар ёрдамида туркий тил ўрганиш жараёнида таълим натижалари, лексик ҳамда грамматик малака ўсиши мониторинг қилиниши керак. Бундан ташқари, жамоавий ва индивидуал таълим фаолиятида сунъий интеллект ролини таҳлил қилиш, талабалар ва ўқитувчилар томонидан уни қабул қилиш хусусиятлари ўрганилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Хулоса. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, сунъий интеллект воситалари Қорақалпоқ тилида сўзлашувчи талабалар учун турк тили ўрганиш жараёнини тўлдирувчи инновацион усуллар саналади. Улар билан амалиётда ишлаш катта ёрдам бериши мумкин, аммо таълим жараёнидаги роли тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун илмий тадқиқотлар олиб борилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. M. Mamasaidov va A. Shopulatov, “Open Language Data Initiative: Advancing Low-Resource Machine Translation for Karakalpak,” Proceedings of the Ninth Conference on Machine Translation, ACCL, 2024, pp. 606–613. aclanthology.org/aclanthology.org
2. Y. Li, X. Zhou va H.-b. Yin, “Design language learning with artificial intelligence (AI) chatbots based on activity theory from a systematic review,” Smart Learning Environments, т.12, 24, 2025. slejournal.springeropen.com/slejournal.springeropen.com
3. P. Panagiotidis, “LLM-Based Chatbots in Language Learning,” European Journal of Education, т.7, №1, 2024, с.102–123. files.eric.ed.gov
4. K. Madatov, S. Bekchanov va J. Vičić, “Dataset of Karakalpak language stop words,” Data Brief, т.48, 2023, артикул 109111. pubmed.ncbi.nlm.nih.gov
5. “ChatGPT болаларнинг яхшироқ ўқиши учун ёрдам берадими ёки халақит?,” Ta’lim xabarlari, 8 апр 2025. talimxabarlari.uz

ЛИНГВОМЕТОДИКА КАК ОСНОВА НАУКИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ходжаниязова А.А.

к.п.н., доцент

Tayanch soʻzlar: lingvometodologiya, oʻqitish metodikasi, til, lingvodidaktika, ilmiy bilimlar, til oʻqitish.

Ключевые слова: лингвометодика, методика преподавания, язык, лингводидактика, научное знание, обучение языку.

Key words: linguomethodology, teaching methods, language, linguodidactics, scientific knowledge, language teaching.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada lingvometodologiya til oʻqitishning lingvistik va uslubiy yondashuvlarini oʻzida mujassamlashtirgan mustaqil ilmiy yoʻnalish sifatida koʻrib chiqiladi. Lingvometodologiyaning asosiy kategoriyalari, uning ilmiy holati, maqsadlari, tadqiqot ob'ekti va predmeti tahlil qilinadi. Uning pedagogika va filologiya fanlari tizimidagi fundamental roli asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается лингвометодика как самостоятельное научное направление, интегрирующее в себе лингвистические и методические подходы к обучению языку. Анализируются основные категории лингвометодики, её научный статус, цели, объект и предмет исследования. Обосновывается её фундаментальная роль в системе педагогических и филологических наук.

SUMMARY:

The article examines linguomethodology as an independent scientific direction that integrates linguistic and methodological approaches to language teaching. The main categories of linguomethodology, its scientific status, goals, object and subject of research are analyzed. Its fundamental role in the system of pedagogical and philological sciences is substantiated.

Современная система филологического образования нуждается в научно обоснованных подходах к преподаванию языка, что обуславливает актуальность лингвометодики как науки. Возникающая на стыке лингвистики, педагогики и психологии, лингвометодика обеспечивает научное осмысление процесса обучения языку и выступает теоретической основой для разработки эффективных методик преподавания.

Современный человек - личность, человек большой культуры и широкого кругозора, поэтому необходимо прививать ему самостоятельность, открывать широкий простор полезной инициативе и творчеству.

Понятие лингвометодики и её научный статус. Лингвометодика (или методика преподавания языка) представляет собой отрасль педагогической науки, которая исследует закономерности обучения языку с опорой на лингвистические данные и методические принципы. В научной литературе подчеркивается, что лингвометодика развивается как наука с чётко структурированным объектом и предметом исследования [1, с.65].

Согласно определению Н.Д. Гальсковой, «лингвометодика - это наука, изучающая цели, содержание, средства, методы и приёмы обучения иностранным (и родному) языкам» [2, с. 9].

Объектом лингвометодики является процесс обучения языку во всём его многообразии. Это включает как усвоение языка обучающимися, так и профессиональную деятельность преподавателя. Предметом же выступают закономерности, принципы, технологии и методы преподавания языка в разных образовательных условиях.

Лингвометодика как наука опирается на достижения общей и частной лингвистики, психологии, дидактики, культурологии и смежных дисциплин [3, с.201].

Лингвометодика тесно связана с лингводидактикой, которая шире по охвату и рассматривает обучение языкам в контексте дидактических принципов. В то же время лингвометодика более узко фокусируется на конкретных методах, технологиях и практиках преподавания. Как отмечает Е.И. Пассов, методика преподавания языка должна строиться «не на эмпиризме, а на научной теории, базирующейся на лингвистике и теории речевой деятельности» [4, с. 12].

Лингвометодика как основа научного проектирования в образовании выполняет следующие функции:

диагностическую - выявление проблем в обучении языку;

прогностическую - проектирование новых моделей преподавания;

организационно-деятельностную - разработка и внедрение учебных программ;

исследовательскую - научное сопровождение образовательного процесса.

В современной педагогической практике наблюдается противоречие между методами обучения и объемом знаний, которые необходимо усвоить. С одной стороны интенсификация учебного процесса ведет к пас-

сивному восприятию материала, а с другой – к снижению уровня знаний при кажущейся их разносторонности. Оптимизировать учебный процесс традиционными методами на сегодняшний день уже невозможно. В связи с развитием методики обучения, с использованием самых современных компьютеров, важное место в педагогической теории и практике занимает проблема контроля знаний. Частичное или полное исключение контроля из учебного процесса приводило, как правило, к отрицательным результатам, главным образом, к снижению качества процесса обучения.

Методика преподавания языков на сегодняшний день предполагает в процессе обучения использовать сферы общения и ситуации, которые связаны с будущей профессией студентов в условиях естественной коммуникации. Для этого надо выработать навыки и умения в употреблении тех или иных сложных предложений, характерных для языка специальности, продолжать пополнять словарный запас студентов, научить их беседовать, выражать свою точку зрения.

Овладение монологической и диалогической речью с учетом специальности способствует дальнейшему профессиональному росту специалиста, активизирует знакомство с научной литературой на сайтах Интернет, а также закрепит навыки извлечения основной информации из текста при реферировании, конспектировании и т.д.

Студент, изучая язык специальности, учиться:

- пересказывать текст;
- строить собственное монологическое высказывание;
- логически мыслить.

При работе над текстами с учетом языка специальности определенную роль играют упражнения. Они должны быть составлены в соответствии с общими дидактическими принципами: от простого- к сложному. В упражнениях отрабатываются различные формы существительных, глаголов, прилагательных, местоимений и др.

Вместе с тем упражнения должны быть коммуникативными, т.е. побуждать студентов к разговору.

Процесс обучения оживят игры, так как в игре студент усваивает нужные сведения. Поэтому преподавателю важно в каждый теме использовать деловые игры (деловое совещание, деловая встреча).

В решении этой задачи значительная роль отводится совершенствованию методики обучения языкам, где немаловажное место занимает сравнительно-сопоставительное изучение языков. В процессе типологического сравнения контактирующих языков чаще говорят о структурных

сходствах, но типологическое описание, непосредственно связанное с практикой обучения иностранным языкам, должно рассматривать лингвистический материал с точки зрения различий и учитывать прикладной характер. Трудности, с которыми сталкиваются обучающиеся при изучении иностранных языков, объясняются, прежде всего, типологическими различиями языков.

Лингвосопоставительное исследование дает обширную теоретическую базу, основанную на реальных фактах, функционирующих в речевом пространстве и предоставляет общей методике преподавания иностранных языков практический инструментарий для решения многих лингвистических, методических, педагогических и психологических проблем.

Необходимо заметить, что, несмотря на существенные различия контактирующих языков, внешнее сходство склоняет двуязычного носителя к отождествлению двух систем. Это нужно учитывать не только в отношениях между языками, но и между элементами языка. Идея идентичности языковых явлений, отрицательно сказывается на процессе развития навыков, способствуя насаждению ошибок и усугублению акцента. Иллюзорные представления, связанные с определенными методическими установками, не закладывают дифференциального подхода к изучению иностранного языка. Например, универсальная фонема [a], существующая во всех языках, с одной стороны «похожа» во многих языках, а с другой стороны (если учитывать процессы речеобразования и место образования в артикуляторном аппарате), идея «похожести» не выдерживает критики. О фонемном сходстве можно говорить только, вероятно, в отношении позиционных вариантов или аллофонов. В практике преподавания языков это различие просто не учитывается и тем самым зачастую дезориентирует обучающихся.

Уже с момента обучения произношению чрезвычайно важно учитывать, каким набором фонем обладают два сравниваемых языка, существуют ли одинаковые структуры, а если нет, то необходимо выявить характер различий. Сравнение структур двух языков возможно в двух направлениях: конвергенции, если второй язык обладает меньшим числом противопоставлений в соответствии с определенной категорией первого языка, и дивергенции, если имеет место обратное.

Таким образом, лингвометодика представляет собой фундамент для формирования образовательной политики в области филологического образования, особенно при подготовке специалистов-лингвистов, переводчиков и преподавателей.

В заключении хочется отметить, что лингвометодика выступает не только как прикладная методическая дисциплина, но и как самостоятельная научная отрасль, обладающая своей методологией, теорией и исследовательскими направлениями. Её развитие способствует формированию современной лингводидактической парадигмы, ориентированной на личностно-деятельностный, креативный и компетентностный подходы в обучении языку.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. - М.: АРКТИ, 2006. - 192 с.
2. Пассов, Е.И. Коммуникативная методика обучения иностранному языку: Риторика и прагматика. - М.: Русский язык, 2000. - 254 с.
3. Зимняя, И.А. Психология обучения: Учебное пособие. - М.: Логос, 2001. - 384 с.
4. Стернин, И.А. Методика обучения русскому языку как иностранному. - Воронеж: ВГУ, 2005. - 128 с.
5. Вербицкая, Л.А. Современные подходы к обучению русскому языку. - СПб.: Златоуст, 2013. - 168 с.
6. Рогова Г.В. Цели и задачи обучения иностранным языкам. -М.: Рус. яз., 1991.
7. Гальскова Н.Д. И лингводидактика, и методика обучения иностранным языкам// Иностр. яз.в школе. 1997.

CREATIVE METHODS IN THE DEVELOPMENT OF LINGUO-METHODOLOGICAL THINKING OF FUTURE PHILOLOGISTS: A COMPREHENSIVE REVIEW AND PRACTICAL ASPECTS

Khodjaniyazova A.A.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
at Nukus State pedagogical institute*

Tayanch so'zlar: ijodiy usullar, lingvistik va uslubiy tafakkur, filologik ta'lim, interfaol texnologiyalar, raqamli gumanitar fanlar, keys metodi, loyiha asosida o'qitish, ta'limda AKT, bo'lajak filologlar, innovatsion pedagogika.

Ключевые слова: креативные методы, лингвометодическое мышление, филологическое образование, интерактивные технологии, цифровые гуманитарные науки, кейс-метод, проектное обучение, ИКТ в образовании, будущие филологи, инновационная педагогика.

Key words: creative methods, linguo-methodological thinking, philological education, interactive technologies, digital humanities, case method, project-based learning, ICT in education, future philologists, innovative pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada ijodiy usullar kelajakdagi filologlarning lingvistik va uslubiy tafakkurini rivojlantirishning asosiy vositalari sifatida ko'rib chiqiladi. Unda an'anaviy reproduktiv pedagogik modellarning kamchiliklari aniqlanib, filologik ta'limda ijodiy, muammoli va fanlararo yondashuv muhimligi ta'kidlangan. Tadqiqotda tanqidiy va ijodiy fikrlashni, kommunikativ kompetentsiyani va kasbiy moslashuvni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida amaliy tadqiqotlar, loyiha asosida o'qitish, rolli o'yinlar, pedagogik mahorat darslari va raqamli vositalarni o'z ichiga olgan zamonaviy interaktiv uslub va texnologiyalar majmuasi taqdim etilgan. Maqolaning xulosasiga ko'ra, ijodkorlik va raqamli gumanitar fanlarni o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi filologiya talabalarini tez o'zgaruvchan raqamli dunyoda ham an'anaviy, ham yangi professional rollar uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan qurollantiradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются креативные методы как основополагающие инструменты развития лингвометодического мышления будущих филологов. Выявляются недостатки традиционных репродуктивных педагогических моделей и подчеркивается важность творческого, проблемно-ориентированного и междисциплинарного подхода в филологическом образовании. В исследовании представлен комплекс современных интерактивных методов и технологий, включая кейс-стади, проектное обучение, ролевые игры, педагогические мастер-классы и цифровые инструменты, как эффективные средства развития критического и творческого мышления, коммуникативной компетентности и профессиональной адаптации. В статье делается вывод о том, что интеграция креативности и цифровых гуманитарных наук в образовательный процесс вооружает студентов-филологов навыками, необходимыми

как для традиционных, так и для новых профессиональных ролей в быстро меняющемся цифровом мире.

SUMMARY:

The article explores creative methods as fundamental tools for the development of linguo-methodological thinking in future philologists. It highlights the shortcomings of traditional reproductive pedagogical models and emphasizes the importance of a creative, problem-oriented, and interdisciplinary approach in philological education. The study presents a range of modern interactive methods and technologies-including case studies, project-based learning, role-playing, pedagogical workshops, and digital tools-as effective means for fostering critical and creative thinking, communicative competence, and professional adaptability. The article concludes that integrating creativity and digital humanities into the educational process equips philology students with the skills necessary for both traditional and emerging professional roles in a rapidly evolving, digitalized world.

Modern education is undergoing constant transformation, driven by global digitalization, integration processes, and the urgent need to train highly qualified specialists. These professionals must possess not only deep subject knowledge but also a developed intellectual and spiritual potential [6]. Traditional pedagogical approaches, often characterized by the dominance of reproductive knowledge acquisition, are proving insufficient to meet the demands of a society that values self-development, self-realization, and the ability to effectively navigate complex informational environments.

An analysis of the current state of education reveals a critical issue: the predominance of reproductive learning methods in traditional philological education, which significantly limits students' productive speech activity [1, 79]. At the same time, contemporary society shows a growing interest in graduates who demonstrate strong cognitive needs, are oriented toward self-development and self-realization, and can apply acquired knowledge in a productive and meaningful way.

Linguo-methodological thinking is a specialized form of professional pedagogical thinking characteristic of Russian language teachers. It is rooted in the cognitive experience of resolving linguo-methodological problem situations, contributing to the formation of essential cognitive frameworks and the development of a distinctive professional thinking style. This concept is supported by the works of various scholars, including M.T. Baranov, N.D. Desyaeva, E.V. Krivorotova, T.V. Napolnova, T.A. Ostrikova, L.A. Trostentsova, E.A. Khamraeva, E.G. Shatova, among others [7, 2].

The creative approach is viewed as a key linguo-methodological concept and a cognitively oriented category in language teaching methodology [7, 2]. Its primary goal is to create conditions that enable students to engage in creative professional activity and to foster the development of their linguo-methodological thinking from the very beginning of their training. This approach shifts the focus from

seeking a single correct solution to embracing the plurality of acceptable solutions aligned with the students' personal values and perspectives. Professional training within this framework is oriented toward constructiveness, productivity, and the development of non-traditional strategies for addressing linguo-methodological challenges [7, 3–4].

The development of linguo-methodological thinking in philology students—future teachers of Russian—can and should begin from the early stages of professional training, grounded in a creative approach. The leading idea behind this model is based on the theory of integrative unity between cognitive and creative abilities, enhanced by axiological (value-based) and subjective (personality-oriented) components [7, 5].

In professional training, attention to students' creativity is manifested in a focus on constructiveness, productivity, and the development and application of innovative methods for solving linguo-methodological problems. This also involves engaging future Russian language teachers in shaping their personal attitudes and value-based perspectives toward the teaching profession, their students, the Russian language, and methodological knowledge [7, 5]. The student is no longer viewed as a passive object of instruction but rather as an active subject of creative action, who participates meaningfully in acquiring linguo-methodological knowledge, professional competencies, and cognitive experience while constructing personal and value-laden meanings.

Interactive and Activity-Based Learning Strategies. These methods are central to stimulating active participation and collaborative learning, going beyond passive information reception. Their aim is to activate thinking, maintain sustained engagement, promote independence, and increase motivation for learning.

Brainstorming: This is a dynamic method for generating questions, answers, suggestions, and ideas on a given topic. An important feature is that the analysis of the correctness of ideas takes place only after the session ends, which encourages the free expression of thoughts and the search for non-traditional solutions to linguistic problems [19, 31].

Debates and Discussions (Round Table): These group methods encourage collective discussion of problems, suggestions, ideas, and opinions, leading to a joint search for solutions. They contribute to the development of critical thinking, argumentation, and respect for diverse viewpoints [19, 37].

Role-Playing and Business Games: Students take on specific roles in simulated situations, such as a tour guide (the "Basket" method) or various professional roles (Business games). These games, including the "Aquarium" technique, foster the practical application of knowledge, the development of imagination, speech, and

understanding of professional contexts. They allow students to "try on" different professions [19, 46].

Flipped Classroom: This approach reverses traditional learning, where students study material outside the classroom (e.g., at home), and classroom time is used for interactive problem-solving, discussions, and practical exercises.

Pedagogical Workshops: Developed by French educators, they create an atmosphere in which students independently acquire and reflect on knowledge through stages such as induction (creating an emotional and intellectual mindset), self-construction (individual work), socio-construction (group work), and reflection (comprehension and setting new goals). They encourage an open, benevolent, co-creative, and communicative environment, promoting emotional and intellectual engagement [19, 52].

Collective Learning Method (Rivin's Method): This method is based on working with texts in pairs with changing composition or in creative groups, where students actively discuss, clarify content, and title sections, facilitating mutual support and systematic knowledge acquisition.

Problem-Dialogic Learning Technology: This humanistic approach includes posing problem-based tasks and situations that stimulate exploration and interactive learning in small groups, fostering shared responsibility for learning outcomes and allowing variation in levels of content assimilation.

Game-Based Technologies: Considered as a spark for curiosity and inquisitiveness, they include educational role-playing and didactic games that promote imagination, speech development, and moral education. Game methods can be either active or interactive, depending on the chosen game [19, 41–42].

Problem-Oriented and Case-Based Methods. These methods immerse students in real or simulated professional tasks that require analysis, diagnostics, and proposing solutions, thereby developing independent decision-making skills.

Case Technologies (Case Method): Widely used since the 1970s–80s, this innovative method involves analyzing simulated or real situations to find solutions [2, 6]. Students are invited to independently identify the problem based on the conditions of a given speech situation and collectively choose the optimal solution. It develops decision-making skills and serves as a communicative practical exercise. The American approach seeks a single correct answer, while the European approach encourages multiple solutions and their justification [3].

Problem Lecture: Unlike traditional lectures, this method involves the teacher posing questions and problems, encouraging students to independently derive rules, which requires experience in logical thinking.

Analysis of "Negative Material": This is a creative task involving the collection and analysis of problematic or "negative" language material (e.g., from public

figures' speeches, TV hosts), followed by its editing. It develops critical linguistic perception and practical editing skills, promoting the appreciation of the beauty and uniqueness of the native language [1, 80].

Project-Based Learning and Research Activities focus on independent or collaborative creative activity, knowledge synthesis, and presentation of results, fostering self-constructed learning and the development of critical/creative thinking.

Project Method: Students independently design and present projects on various topics, including stages from topic selection and literature review to text creation and defense. It develops cognitive skills, autonomous knowledge construction, information navigation, and critical/creative thinking. Project outputs may include virtual methodological exhibitions, glossaries of terms, or reviews of digital resources.

Creative Assignments: In addition to formal projects, these include techniques such as "Cinquain" (a five-line poem), "Cluster" (a graphic organizer showing different types of relationships between objects and phenomena), and the "5-minute essay." They promote creative self-expression and structured thinking.

Research Tasks: Students engage in research work, presenting their results in seminars to develop skills in presentation, argumentation, and discussion. Many projects contribute to the creation and expansion of corpora and databases, supporting the digitalization of cultural heritage.

The integration of digital tools and computational methods is transforming philology, opening new forms of analysis and research, and preparing specialists for new professions [6].

Digital Humanities (DH): An interdisciplinary field combining deep humanities and technical knowledge. It allows philologists to engage in computerized text study, create linguistic corpora, and automate textual analysis procedures [4, 6]. Philology and history have become leaders in the use of computer technologies for scientific purposes.

ICT Technologies: Encompass the use of online tests, electronic textbooks, educational programs, and educational websites. ICT increases the effectiveness of lessons, stimulates interest, encourages research, and promotes teamwork. It allows students to immerse themselves in various worlds, visualize concepts, and activate cognitive activity.

Assessment beyond Reproduction: It is necessary to move beyond traditional reproductive assessments and evaluate students' ability to apply knowledge, solve problems creatively, and engage in productive speech activity. Emphasis should be placed on developing critical thinking based on situation analysis, independent information search, logical reasoning, and making well-founded decisions [1, 82].

Project-Based Assessment: Evaluate project products (e.g., virtual exhibitions, glossaries, reviews of digital resources) based on criteria such as quality, compliance with requirements, and peer reviews [7, 25].

Performance-Based Assessment: Evaluate skills demonstrated in debates, role-playing games, case solutions, and presentations.

Reflection: Include reflection stages at the end of lessons using various techniques such as 5-minute essays, cinquains, unfinished sentences, or emoticons to help students internalize new information, evaluate it, and set new learning goals.

Creativity Indicators: Use specific indicators for different levels of linguo-methodological thinking proposed in research studies.

This article has demonstrated that creative methods are not merely auxiliary tools but essential components for the development of linguo-methodological thinking in future philologists. This entails a fundamental shift from reproductive to productive and interdisciplinary engagement, with a strong emphasis on practical, communicative skills and problem-solving ability. The integration of digital humanities and ICT is transforming the philologist's role, making digital competencies an integral part of their professional identity.

The implementation of these methods prepares future philologists not only for traditional roles (e.g., teacher, editor) but also for new professions in the digital and interdisciplinary landscape, such as digital linguists, content managers, big data analysts, AI trainers, and e-learning methodologists. It promotes adaptability, critical thinking, and the ability to creatively contribute to a rapidly changing world. Graduates will possess comprehensive competencies, including constructive communication, ICT literacy, and professional skills.

Continuous innovation in pedagogical approaches, ongoing professional development of educators, and a sustained emphasis on student-centered, activity-based learning are vital for the future of philological education. The goal is to empower students to become "architects and builders" of their own educational process, capable of self-analysis, self-assessment, and self-correction. This ensures that future philologists will not only be custodians of language and literature but also active, creative agents capable of shaping linguistic and cultural discourse in an increasingly complex and digital world.

LITERATURE:

1. Болотнова Н. С. Новое в методике преподавания русского языка в вузе и школе // Вестник ТГПУ. 1997. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novoe-v-metodike-prepodavaniya-russkogo-yazyka-v-vuze-i-shkole> (дата обращения: 24.07.2025).
2. Велиева Н.Т. Методические рекомендации по применению кейс-технологии в процессе обучения русскому языку // <https://unec.edu.az/application/uploads/2020/01/kejs-pdf.pdf>

3. Велиева, С. (2021). Методика кейс-стади при обучении русскому языку как иностранному // Актуальное в филологии, 3(3). Извлечено из <https://hp.jdpu.uz/index.php/ruslit/article/view/1769>
4. Володин А. Ю. Digital Humanities (цифровые гуманитарные науки): в поисках самоопределения // Вестн. Перм. ун-та. Сер. История. 2014. №3 (26). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/digital-humanities-tsifrovyye-gumanitarnye-nauki-v-poiskah-samoopredeleniya> (дата обращения: 24.07.2025).
5. Гайрбекова К. Ю. Игровые интерактивные технологии как средство обучения РКИ // Рефлексия. 2018. № 5. С. 39–43.
6. Голикова М.А., Ященко Н.И. Инновационные образовательные технологии в преподавании гуманитарных дисциплин // https://www.tsutmb.ru/nayk/nauchnyie_meropriyatiya/int_konf/mezhdunarodnyie/01_06_2015/lichnostnoe_i_professionalnoe_razvitie_budushchego_spetsialista/innovatsionnye_tekhnologii_lichnostnogo_i_professionalnogo_razvitiya_v_sisteme_bazovogo_professional/innovatsionnye-obrazovatelnye-tekhnologii-v-prepodavanii-gumanitarnykh-distiplin/
7. Гордиенко О. В. Креативный подход к развитию лингвометодического мышления студента-филолога.
8. Джураева, Т. Н. (2023). The cognitive aspect of the purpose of teaching foreign languages. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 16, 88–94. <https://zienjournals.com/index.php/jpip/article/view/3290>
9. Журнал Междисциплинарные аспекты лингвистических исследований: сб. научных трудов. Книга 11. – Краснодар: Кубанский государственный университет; Просвещение-Юг, 2017. – 168 с. ISBN 978-5-93491-732-7
10. Кононова М. В. Интерактивное обучение на уроках русского языка и литературы // Русский язык и литература. Всё для учителя! 2016. № 2. С. 2–12.
11. Курникова Н.С., Максимова О.Г. Компетентностный подход как фактор формирования ключевых квалификаций будущего учителя иностранного языка // Образование и саморазвитие. 2012. № 4(32). – 206 с.
12. Кукушин В.С. Теория и методика обучения / В.С. Кукушин. — Ростов н/Д. : Феникс, 2005. — 474, [1] с. — (Высшее образование).
13. Лежнина Л. В. Кейс-метод в обучении педагогов-психологов: научно-методический аспект // Наука и школа. 2008. № 5. С. 68–70.
14. Мачулина, М. А. Инновационные технологии как средство формирования профессиональных компетенций студентов-филологов / М. А. Мачулина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 3.1 (137.1). — С. 15-17. — URL: <https://moluch.ru/archive/137/38214/>
15. Оскольская И. А. Активное внедрение технологии кейс-стади в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей // Вестник современной науки. 2016. № 3–2 (15). С. 77–82.
16. Полехина М.М., Камышева С.Ю. Преподавание дисциплин филологического цикла: инновационные подходы и ценностные приоритеты // Филологические науки в МГИМО. 2018;3(15):78-84. <https://doi.org/10.24833/2410-2423-2018-3-15-78-84>
17. Полехина М. М. Инновационные технологии в преподавании филологических дисциплин // CCS&ES. 2018. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-tehnologii-v-prepodavanii-filologicheskikh-distiplin> (дата обращения: 24.07.2025).
18. Филиппова О. А. Цифровая филология: содержание и перспективы развития // <https://na-journal.ru/5-2024-informacionnye-tekhnologii/12862-cifrovaya-filologiya-soderjanie-i-perspektivy-razvitiya>
19. Четет В. В., Захарова С. Н. Активные методы обучения в педагогическом образовании: учеб.-метод. пособие / В. В. Четет, С. Н. Захарова. – Минск: БГУ, 2015. – 127 с.
20. Шабакаева, Эльвина Абдулхаковна. А.А. Потехня — крупный теоретик лингвистики // Сборник эссе: Самый выдающийся ученый. 2020. С. 20–24.
21. Шутяк М. А. Кейс-метод на уроках русского языка как иностранного и неродного // Пятый этаж. 2017. № 3. С. 25–29.
22. Юлдашев З. Ю., Бобохужаев Ш. И. Инновационные методы обучения: особенности кейс-стади метода обучения и пути его практического использования. Ташкент: Iqtisod-Moliya, 2006. 88 с.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНЬЯҚАРАСТЫ ҚӘЛИПЛЕСТИРИҮ МӘСЕЛЕСИНИҢ ГЕНЕЗИСИ ХӘМ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Қурбанова Р.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: аксиология, миллий менталитет, тенденция, тарбия, генезис, дунёқараш, уз-
луксиз таълим тизими, тарбия процесси, миллий модель, миллий тарбия, миллий дастурлар
ва қадриятлар.

Ключевые слова: аксиология, национальный менталитет, тенденция, воспитание, генезис,
мировоззрение, система непрерывного образования, воспитательный процесс, националь-
ная модель, национальное воспитание, национальные программы и ценности.

Key words: axiology, national mentality, tendency, education, genesis, worldview, continuous
education system, educational process, national model, national education, national programs and
values.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада аксиологик дунёқарашни шакллантириш масаласининг генезис ива тенден-
циялаи хақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются генезис и тенденции развития проблемы формирования аксиоло-
гического мировоззрения.

SUMMARY:

The article examines the genesis and development trends of the problem of forming an axiological
worldview.

Тәрбия миллий менталитет хәм тәлимнің миллий модели талаплары менен болғанлығы ушын билимлендириў системасының барлық басқы-
шларында оқыўшы-жасларда мәнәўий исенимди тәрбиялаў, оларды
өзин-өзи аңлаўға бағдарлаў бүгинги күннің актуал мәселеси есапланады.
Хәзирги дәўирде тәрбия процесинде қәдиятлар системасының қәлипле-
сиўине жәрдем берийши жеке социалласыў факторы сыпатында итибар
қаратылмақта. Әсиресе, миллий тәрбия процесинде талабаларда аксиоло-
гиялық сана хәм дуньяқарасты қәлиплестириў үлкен әхмийетке ийе бол-
мақта. Бул болса, өз гезегинде талабаларда жеке-қәдриятқа бағдарлаўды
талап етеди.

Хәзирги ўақытта көп миллетли елимизде үзликсиз тәлим беріу системасында билимлендириу сапасын жетилистириу әҳмийетли ўазыпалардан бири саналады. Әсиресе, халқымыздың этнопедагогикалық дәстүрлерине сүйенген ҳалда жаслар санасына өз халқының үрп-әдетлери хәм қәдриятларын сақлау, қәдирлеу идеяларын сиңдириу, сондай-ақ, миллий үрп-әдетлер арқалы оларды мәнәўий-руўхый раўажландырыуға айрықша әҳмийетке ийе. Соның менен бирге, хәзирги жәмийет өзгерислерине мас раўажланыу келшек әўлад тәрбиясы, оларда мәнәўий-әдеп-икрамлы, аксиологиялық дүнъяқарасты раўажландырыу ушын тәлим мазмунын еле де жетилистириуди талап етеди. Заман талабына мас жүзеге келген зәрүрликлер жас әўладты миллий дәстүрлер хәм қәдриятлар менен руўхый азықландырыуды көзде тутады.

XXI әсирдин социал хәм мәдений трансформациялар жағдайында шахстың қәдриятлар бағдарларын анықлау мәселеси философиялық, педагогикалық хәм психологиялық илимлердин әҳмийетли бағдарына айланды. Мине усы мәселелерге байланыслы аксиология түсиниги – яғный қәдиатлар ҳаққындағы илим – адамның дүнъятаныу, әдеп икрамлылық хәм эстетикалық бағдарларын қәлиплестириуде жетекши рол ойнайды. Аксиология – философияның тийкарғы бағдарларынан бир саналып (грек тилинен *axios* – қәдрият, *logos* – илим) түсинигин билдиреди, ол ең дәслепп XIX әсирдин ақырында илим сыпатында жүзеге келди. Бул илимнің тийкарын салыушылар қатарына немис философлары Р.Лотце, Г.Риккерт, В.Виндельбанд, француз философы П.Лапи, кейин ала Н.Гартман, Э.Гуссерль хәм М.Шелер сыяқлы алымларды кирите аламыз [1; 127]. Олардың көзқарасы бойынша, адам тек биологиялық хәм социал жанзат ғана емес, соның менен бир қатарда қәдриятлар субъекти – яғный, өзиниң өмирин белгили бир әдеп-икрамлылық, руўхый, эстетикалық тәрбия менен тойындырыған шахс болып табылады. Мәселен: Н.Гартман қәдиатларды объектив шынлық деп қараса [2; 98], М.Шелер оларды адамның интуитив таныуы арқалы түсиниу мүмкин деп есаплайды [2; 86]. Бул теориялар хәзирги билим беріу тараўында шахсты қәлиплестириу процессине айрықша тәсир етеди. Себеби билим беріудин тийкарғы мақсети – тек билим беріу емес, ал соның менен бирге қәдриятлы дүнъяқарасты пайда етиу хәм раўажландырыу болып табылады.

Илимде қәдриятлар әдетте бир неше тийкарғы категорияларға бөлинеди:

Қәдриятлар түри	Мазмуны
Әдеп икрамлылық	Ар-намыс, ҳүждан, әдиллик, жуўапкершилик, ҳадаллық, миннет

Эстетикалық	Гөззаллық, гармония, талғам, көркемлік, руўхый исеним, ишки уйғынлық

Усы қәдриятлар оқыўшы шахсының қәлиплесиўинде өз-ара байланыс-лы хәрекет етеди. Ал эстетикалық тәрбия – усы қәдриятлардың жыйнағы, гөззаллық тымсалында берилиў формасы есапланады.

Аксиология илими дүньяны таныў менен тиккелей байланыс-лы бола-ды. Дүньяны таныў – адамның өзін хәм әлемди қалай қабыллайтуғын-лығының бир пүтин тараўы. Ол рационал, эмоционал хәм бахалаў компо-нентлерин өз ишине алады. Аксиологиялық дүнья таныў - бул қәдриятлар арқалы әлемге көзқарасты қәлиплестириў. Адамның дүньятаныўды қан-шелли кең хәм бай болса, оның өмирлик мақсети, таңлаўы менен шешим-лери де соншелли мәнис-мазмунға бай болады.

Аксиологиялық көзқарас шахстың: әдеп-икрамлылық жуўапкершили-гин, эстетикалық талғамын, мәнаўий раўажланыўын, жәмийетке пайдалы болыў мақсетин қәлиплестиреди.

Аксиологияның ҳазирги педагогикадағы роли соннан ибарат, ҳазирги билимлендириў сиясатында қәдриятларларға бағдарланған билим берий (value-oriented education) тийкарғы мақсет саналады. Усы сиясатқа сай:

билим берий – адамның ишки дүньясын байытыў куралы болып, муғал-лим – тек пән оқытыўшысы емес, қәдриятларды жеткизип берийши шахс есапланады. Оқыў пәнлери болса қәдриятлар мазмуны менен толықты-рылыўы тийис (әдебиат, көркемөнер, тарийх хәм т.б.). Демек, эстетика-лық тәрбия - қәдриятлы тәрбия берийдиң ең нәзик хәм тәсирли формасы. Ол оқыўшының эмоционал-дөретиўшилиқ қәбилетин оята отырып, оның ишки дүньясын сулыўлық пенен үйлесимлилик ийелейди.

Илимий әдебиятларға тийкарланған ҳалда соны айта аламыз, акси-ология – адамзатлық қунлылықлардың, қәдриятлардың мәнис-мазму-нын, орнын, дүзилисин изертлейтуғын илим тараўы болып есапланады. Қәдриятлар инсанның дүньяны таныў көнликпелерин қәлиплестиреди хәм оның жәмийетлик минез-қулқына тәсир етеди. Аксиологиялық дүнья-ны таныў шахстың руўхый-инсаныйлық хәм эстетикалық раўажланыўын-дағы тийкарғы компонент болып табылады.

И.Т.Фролованың редакторлығындағы философиялық сөзликте (1986) аксиологияға қәдриятлар тәбиятын философиялық жақтан изертлейди, деп тәрийп береді [2; 36]. Аксиология Батыс философиясында XIX әсир-диң ақыры – XX әсирдиң басларында улыўма «қәдриятлар машқаласы»-ның айрым қурамалы мәселелерин шешийге урыныў сыпатында жүзеге келди.

Қиёмиддин Назаровтың улыўма редакторлығында «Философия: улыўмалық сөзлиги» (2004)нде «аксиология»ға аксиологиялық сана, қәдирлеў сезими, аксиологиялық билиў, қәдриятлы қатнас хәм басқалар тийкарында топланған қәдриятлар ҳаққындағы билимлер системасы сыпатында тәрийп берилген [3; 123], В.Е.Кемеров улыўма редакторлығында заманагөй философиялық сөзлик (1998)те «аксиология» түсиниги инсанда келешекке болған өзиниң турмыслық умтылыслары, өмири ушын бағдар ала билиў, өтмиш, «басқа», улыўма әхмийетликти ақлаў яки айыплаўды қәдриятлы жойбарлаў форма хәм усыллары ҳаққындағы тәлиймат сыпатында тәрийп бериледи [2; 45].

«Қәдрият» түсинигиниң раўажланыўы шәртли түрде қәдриятлардың түрли көринис (экономикалық, психологиялық, әдеп-иқрамлылық, эстетикалық, билиўге тән, социал)лерди ажыратып көрсетиў, инсан табияты, оның билиўге умтылыў механизмлерин аңлап жетиў, билиў искерлигиниң ҳәрекетлендириўши күшлерин анықлаўға имкан беради.

Әйемги Шығыс философиясында инсанның ишки дүньясын изертлеўге үлкен итибар қаратылған. Олар жақсылық пенен жаманлықтың, меҳир менен жаўызлық, байлық пенен гедейликтің, зорлық пенен қорлықтың бир-бирине қарама-қарсы хәм байланыссызлығы ҳаққында философиялық идеяларды белгили дәрежеде баян етиўши шығармалары бар екенлигин айтып өтиў зәрүр.

Әйемги батыс философлары да қәдриятты түрлише талқылайды. Қәдриятқа тийисли гөззал хәм сықылсыз, жақсы хәм жаман, бахыт хәм бахытсызлық түсиниклерин түрли дәўирлерде түрлише хәм түрли адамлар көзқарасында түсинген. Олар тийкаргы аксиологиялық мәселеларди қәлиплестириўге ҳәрекет еткен: ең уллы бахыт барма? Инсан өмири мазмуны неде? Ҳақыйқат не? Муҳаббат хәм айрылық не? Гөзаллық не? Қәдриятлар тәбиятындағы қарама-қарсылықларды анықлаған: гөззал нәрселер инсанды жынаятқа баслаўы мүмкин; гөззал сөз унамсыз көринистеги мазмунды билдириўи мүмкин; сыртқы гөзаллық – мәнаўий қалақлық, бослық.

Ал, заманагөй қатнасқа келсек, ғәрезсизлик шарапаты менен тикленип атырған, турақлы раўажланып атырған миллий мәдениятымыздың жәмийетимиз раўажланыўын тезлестириў, инсанды мәнаўий, әдеп-иқрамлылық жақтан тәрбиялаў хәм камал таптырыўда роли уллы. Жәмийетимизде жүз берип атырған мәнаўий раўажланыў, инсанның әдеп-иқрамлылық, идеялық, сиясий камалаты мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған миллий ояныў процеслери менен үзликсиз байланыслылықта болады.

Илимий әдебиетлар анализи соны көрсетеди, инсанның мәнаўий әдеп-икрамлылық камалаты жүдә кең, көп қырлы, мазмун-мәниси жағынан терең болып, көп тараўларды өз ишине алады. Солардан ең тийкарғысы дүньяқарас мәселеси есапаланады. Уллы бабаларымыз тәрәпинен жаратылған уллы мәдениет хәм илимий жаналықлар жәмийетимиздің ең жоқары қәдрияты болған – инсанның дүньяқарасын қәлиплестириў хәм раўажландырыўда үлкен әҳмийетке ийе болады.

Бизге белгили, дүньяқарас – бул инсанлардың әлем хәм оның өзгерийи. Раўажланыўы ҳаққындағы илимий, философиялық, сиясий, ҳуқықый, әдеп-икрамлылық, эстетикалық, диний хәм тағы басқа көзқараслар жыйнағынан ибарат. Демек, дүньяқарас әлемдеги анық, улыўмаластырылған билимлер топламы. Инсанлар қоршаған этираптағы нәрсе хәм ҳәдийселер ҳаққында қанша көп мағлыўматқа, билимге ийе болса, олардың дүньяқарасы да сол дәрежеде идеал хәм пұқта болады. Дүньяқарастың және бир әҳмийетли тәрәпи соннан ибарат, ол инсанды қоршап турған ўақыяларды аңлаў, түсиниў менен бир қатарда оны баҳалаў болып табылады. Илимий билимлер дүньяқарас қурамына қосылып баҳаланғаннан кейин, инсанның қоршаған этираптағы социал хәм тәбийий реаллықта тиккелей, әмелий жол тутыў мақсетинн хызмет қылады. Буннан көринип тур, дүньяқарас инсанның жаратылыстағы орны хәм ролин белгилеп беретугын саналы рәўиште топлаған, белгилеген хәм баҳалаған билимлер жыйнағы.

Дүньяқарас қурамына инсанлардың әлемин билиў хәм баҳалаўға тийисли болған исеним, нийет хәм мақсетлери, арзыў-ўмитлери, олар искерлигине белгили бир бағдар бериўши барлық қәдриятларда киреди. Мифологиялық диний, философиялық дүньяқарас – социал жәмийеттиң тийкары болып, ол белгили бир дәўирде инсаният жаратқан билимлер дәрежесине хәм жәмийетлик дүзимге байланыслы болады. Инсан искерлигинде илимий философиялық дүньяқарас тийкарғы роль ойнайды. Оның өзине тән өзгешеликлери соннан ибарат, ол адамларға тәбият, жәмийет, инсан ойлаўы раўажланыўының улыўма ызымлықлары ҳаққында анық мағлыўмат береді. Соның менен бирге, ол инсанды қоршап турған әлемди билиў мүмкинлигин, материяның турақлы хәрекетте хәм раўажланыўда екенлигин билдиреди.

Оқыўшылар дүньяқарасын қәлиплестириўде оларда тәбият, жәмийет, инсанның келип шығыўы, раўажланыўы ҳаққында ой-пикирлер пайда етиўде Орайлық Азия ойшыллары тәрәпинен жаратылған илимий мийраслар таўсылмас байлық ғәзийнеси есапланады. Оннан өнимли хәм нәтийжели пайдаланыў ҳәзирги ўақытта ғәрезсиз жәмийетимиздің ал-

дында турған актуал ўазыйпа саналады. Маденияттың инсан манаўий-э-деп икрамлылық камалатындағы аҳмийети айтып өтилгенлерден ғана ибарат емес. Өз еркин қолға кириткен мәмлекетте миллий сана, миллий бирлик, аўызбиршилиқ туйғысын қарар таптырыў жүдә аҳмийетли. Ғарезсиз мәмлекеттиң тийкарғы ислеп шығарыўшы күшлери болғаны халда, жетик миллий сана болмас еркинлик, ғарезсизликти қолда услап турыў оғада қыйынласады.

Демек, уллы ойшылларымыз айтып өткениндей, ҳәр бир халық өзиниң миллийлигин сақлап турыўы ушын ең тийкарғысы қәдриятларды сақлап қалыўға, оны еле де раўажландырыўға хәм келешекқа жеткерип бериўге, олардың санасына турақлы сиңдирип барыў шәрт есапланады. Аксиологиялық машқалаларға тән теориялық дереклердеги қәдрият түсинигиниң мазмунын талқылаў тийкарында педагогикалық аксиология қәдрият түсинигин шахс хәм жәмийет искерлигинде идеал үлги хәм бағдарларды сәўлелендириўши индивидуал хәм жәмийетлик сананы кураўшы арнаўлы тәлим сапасына қарайды. Айрықша шахс яки жәмийет қәдриятларды узатыўшысы сыпатында қаралады, ақырында болса, инсанның минез-қулқы хәм ис-хәрекетин хошеметлейди. Минез-қулық хәм ис-хәрекетлердиң характеристикасы шахстың қоршаған этирапқа, өз-өзине мүнәсибетинен дәрек бередиди.

Жуўмақлап айтқанда, қәдриятлар қашан инсанда қәдриятлы сана, қәдриятлы мүнәсибет хәм көнликпелер қәлиплестирилген жағдайда, оның искерлиги хәм минез-қулқын баҳалай алыў имканын беради. Қәдриятқа бағдарланыў анық шахстың искерлиги хәм минез-қулқының қәдриятқа бағдарланғанлығын сәўлелендиреди, ҳәр бир анық ситуацияларда болса шахс қәдриятлы сана хәм қәдриятли мүнәсибетлерге басшылық етеди.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Асаматдинова Ж. Технологии формирования ценностной ориентации учащихся на основе их нравственно-эстетического воспитания. Монография. – Ташкент: «Fan va technology», 2016.
2. Калдыбекова А., Ходжаев Б. Педагогик аксиология. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009
3. Назаров Қ. Қәдриятлар фалсафаси. - Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004

JAS PEDAGOG KADRLARDÍŇ KASIBIY KOMPETENTLIGINIŇ AYÍRÍM MÁSELELERI

JaŇabaeva G.B.

*Xojeli rayoni MSHMBB ne qarashlı 15-sanlı ayırım pánler
terenlestirilip oqıtılatuğın klasları bar ulıwma orta bilim beriw
mektebiniŇ qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pán muğallimi*

Таянч сўзлар: педагог кадр, таълим даври, касбга йўналтириш, компетентность, компетент-лик, таълим модели, ёш педагог.

Ключевые слова: педагогические кадры, период обучения, профессиональная ориентация, компетентность, образовательная модель, молодой учитель.

Key words: teaching staff, training period, professional orientation, competence, educational model, young teacher.

РЕЗЮМЕ:

Мақоллада yosh o'qituvchilarning kasbiy malakasi, shuningdek, talabalarning kasb tanlashga oqilona va ongli munosabati masalalari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье раскрыты вопросы профессиональной компетентности молодых педагогов, а также обоснованное и осознанное отношение учеников к выбору профессии.

SUMMARY:

The article reveals problems of professional competence of young teachers and comprehensive attitudes of pupils to choosing carrier.

Házirgi dáwirde pútkil dunya júzinde pedagoglar jámiyeti tárepinen usınıs etip atılğan rawajlanğan tálim modeli – bul kompetensiyalıqtı qáliplestiriwge bağdarlanğan tálim. Mámleketimizde kompetentlik jantasıwğa tiykarlanğan Mámleketlik tólim standartı hám oqıw bağdarlamaları islep shıǵarılmaqta. Bul tálim oqıwshılarda gárezsiz, belsendi puqaralıq ornına iye bolıw, media resurslar hám komunikaciya texnologiyalarınan óz iskerliginde durıs paydalana alıw, sanalı túrde kásip tańlaw, báseki hám ulıwmalıq mádeniy kónlikpelerdi qáliplestiriw.

Házirgi waqıtta tálimge kompetensiya, kompetentlik, kompetensiyalıq jantasıw túsiniqleri kirip keldi hám keń tarqalmaqta. Kompetensiya, kompetentlik zamanagóy izertlewlerdiŇ tiykarǵı jónelisleriniŇ oraylıq temalarına

aylandı, desek boladı . Ilimiy psixologiyalıq, pedagogikalıq dereklerde, kompetensiya, kompetentlik júdá quramallı, kópshilik pánler ushın baylanıslı bolğan túsinik. Sonlıqtan onıń mánileri, túsinikleri hár túrli tárizde berilgen. Terminniń áhmiyeti “nátıyjelilik”, “biyimlesiwshenlik”, “bir-birin túsiniw”, “uqıplılıq”, “qásiyet”, “qábiyet”, “muǵdar” sıyaqlı túsinikleri tiykarında táriyplenedi. Tálim hám tárbiyanı insanıy prinsipler tiykarında alıp barıw tálim tarawındaǵı mámleket sıyasatınıń tiykarǵı prinsipleriniń biri ekenligi “Tálim haqqındaǵı” nızamniń 3-statyasında belgilep qoyılǵan. Sonlıqtan qánigelerge kásibiy bilim, kónlikpe hám tájriybelerin arttırıw menen birge olardı kásip-ónerge baǵdarlaw miynetsúygishlik, watanǵa súyispenshilik, adamlarǵa jaqsılıq qılıw, tábiyatqa jaqsı qatnasta bolıw, saqıylıq, xalıq ónermentshiligi, kásibiy hám milliy dástúrler, diniy isenim, insanlardıń jeke qararların hám ishki sezimlerin húrmet qılıwǵa úyretiwden ibarat. Sebebi, bolajaq qanıygeni bunday professional kompetensiyalar hám jeke sıpatlar úylesiwi tiykarında tárbiyalap barıw oqıwshını durıs hám sanalı tárizde kásip-ónerge baǵdarlaw sociyallıq áhmiyetke iye bolmaqta. Mine usı jaǵdayda sociyallıq hám kásibiy minnetti túsingen halda kásip tańlaw sheshiwshi áhmiyetli másele bolmaqta. Jańa ásirde jámiyettiń barlıq tarawlarında jedel pát penen rawajlanıw jáne de tiykarǵı reformalar pútkil pedagoglar jámiyeti moynına jańa wazıypalardı qoyıp atır. Sonlıqtan házirgi oqıtıwshı shaxsına hám iskerligine qoyılatuǵın talaplar sanı kóbeymekte. Belgili bolǵanıday, pedagog iskerligi – tálim maqsetlerin ámelge asırıwǵa qaratılǵan halda arnawlı shólkemlestirilgen hám oqıwshı jáne oqıtıwshınıń óz ara qatnasıqları tiykarlangan sociyallıq iskerlik túri esaplanadı. Pedagog iskerliginiń ónimliliginiń sırlarınıń biri qánigeniń kásibiy-pedagogikalıq kompetensiyası esaplanadı. Úzliksiz tálim-tárbiya sistemasında muǵallimniń kásibiy tayarlıǵı mashqalası zamanagóy talaplar sheńberinde úyrenip shıǵılıwı tiykarında búgingi kún oqıtıwshılarınıń kásibiy, jeke tayarlıǵına qaratılǵan talaplar sisteması qalıplesken.

Pedagog alımlar tárepinen kásibiy-pedagogikalıq kompetensiyalar shártli túrde tómende kórsetilgen bólimlerge ajratılmaqta:

- Kommunikativ kompetensiyası – jámiyette óz ara qarım-qatnasıq ornatıw ushın eń dáslep ana tilin qosımsha ortalıq xalıq aralıq tildi ózlestirip, olardan sáwbetlesiw dáwirinde ónimli paydalana alıw;
- Informaciya menen islese alıw alıw kompetensiyası – bar bolǵan mediya derekleri (internet, radio, audio-video jazıwlar, baspa materiyyalar, elektron poshta hám taǵı basqalar) den kerekli maǵlıwmatlardı izlep tabıw hám óz ornında paydalanıw;

- Sociyallıq belsendi puqaralıq kompetensiyası – jámiyette bolıp atırǵan waqıyalarǵa biyparq bolmaw.

Házirgi zamanda: “Kim jaqsı kásip iyesi bola aladı, ideal kásip iyesi qanday bolıwı kerek?” – degen sorawlarǵa juwap tabıw emes, al professional ósiw hám óz kásibiniń ustası bolıp qalıplesiwdiń ámeliy jolların kórsetip beriwden ibarat. Kásibiy biyimlesiwshenlik túsiniǵı de pedagogik kompetensiyalıq jantasıwdıń bir sıpatı esaplanadı. Jas kadrlar óziniń miynet jolın baslawdıń eń tiykarǵı sıpatlarınıń biri kásibiy maslasıwshańlıq bolıp tabıladı.

Joqarı oqıw orınların pitkergeń jas pedagog kadrlar óz miynet jolın baslawda bir qatar mashqalalarǵa dus keledi. Bular – jańa jumıs ornı, jumıs ornındaǵı shaxslardıń hár túrli minez-qulqları, jańasha talap hám qaǵıydalar, jámaát aǵzalarınıń qatnası, oqıwshılar menen birge isesiw sol sıyaqlı bir qansha mashqalalar esaplanadı. Bunday mashqalalar tek ǵana jańa kadrlar arasında emes al, uzliksiz tálimniń barlıq buwınlarında kózge taslanbaqta.

Mektep oqıwshısınıń sanalı tárizde kásip tańlawǵa baǵdarlaw da jas pedagogtıń kásibiy kompetentlik funksiyasına kiredi. Óz oikirine iye hám óz aldına maqset qoyǵan oqıwshılarǵa kásip tańlawǵa járdem beriwde bir qatar tosıqlar bar:

Bular:

- Janlı, turmıslıq hám anıq materiýallardan orınlı paydalanbaw, kásipke baǵdarlaw hám kásip tańlawǵa járdemlesiwshi testlerdiń jeterli bolmawı;
- Hár jılı jańa kásiplerdiń jaratılıp atırǵanına qaramastan oqıwshılardıń bulardan biyxabar bolıwı;
- Balalardıń kásip tańlawda shańaraqtıń ornı hám de milliy qaǵıydaları, jasaw tárizi, jası úlkenler menen óz ara sáwbetlesiwler keleshek kásibin tańlawda áhmiyetli orın tutadı, biraq ayırım shańaraqlar bul jaǵdaylarǵa biyparq qaraydı
- Pán dógerekleriniń atına ǵana jumıs islewi, olimpiadalarǵa hám konferenciýalarǵa jeterli dárejede tayarlıq kórmew;
- Qábiliyetli oqıwshılarǵa itibardıń azlıǵı sıyaqlılardı aytsaq boladı.

Tálimniń bul sistemasında oqıwshı anıq maqsetti kózlewi ushın onda ózбетinshe pikir, erkinlik jáne de ózi saylaǵan joqarı oqıw ornına degen qızıǵıwshılıq bolıwı kerek.

Analizimiz temasında turǵan qızıǵıwshılıq túsiniǵı oqıwshını háreketke, maqsetine tırıswǵa hám de óz aldına maqset qoyıwǵa alıp keledi. Oqıwshı bilgir bolmasa, ondaǵı sózge sheshenlik, tapqırılıq rawajlanbaydı. Bul sıpatlardıń rawajlanbawı jas óspirimlerde kásip tańlaw kompetensiyasın ózlestiriwde qıyınshılıqlarǵa alıp keliwi múmkin.

Oqirwshı jaslardı kásipke baǵdarlaw procesi kóbirek pedagogikalıq sıpatqa iye bolǵanı menen birge mazmunı tárepinen psixologiyalıq áhmiyeti de basımraq. Sebebi, barlıq pedagogikalıq ilajlar (sırtqı tásir) oqırwshını bolajaq kásibin ańlawǵa hám sanalı tárizde tańlaw jasaw xızmet qılsa, onıń kásibiy ózligin ańlaw dáwirinde (ishki tásir) bolsa psixologiyalıq nızamlıqlar tiykarında ámelge asadı.

Sonday-aq ekstraversiya – (extra – sırtqı) shaxstıń psixologiyalıq qásiyetlerin kórsetip beredi, bunda shaxs óziniń qızıǵıwshılıqların sırtqı faktorlarǵa qaratadı, ayırım waqıtları bulardı óziniń qızıǵıwshılıqları hám jeke ózligin páseytiriw esabınan ámelge asıradı. Ekstravertlerge minez-qulqtıń tásirsheńligi, sıpayılıq, usınıs beriw (ayırım waqıtları hádden tıs dárejede), sociyallıq beyimlesiwsheńlik, ishki dunyasınıń ashıqlıǵı sıyaqlı sıpatlar kózge taslanadı.

Introversiya – (intro – ishki) shaxstıń óz jeke máplerine, ishki dunyasına diqqat itibarjoqarı bolıwı menen ajralıp turadı.

Introvertler ózleriniń jeke máplerin eń áhmiyetli dep esaplaydı hám de olardı qádirleydi. Olar ushin adam jatırqaw, sociyallıq passivlik, jeterli dárejede quramallı sociyallıq adaptaciya tán. Introversiya ekstraversiyanıń emociyanal sezimler menen birge birigip keliwi menen shaxs temperamentin belgilep beredi. Temperament shaxstıń ózine tán qásiyetleriniń jiynaǵınan ibarat. Jámiyetke beyimlesiw shaxstıń qarım-qatnası arqalı usı jámiyetke, toparǵa tán bolǵan normalardı, qádiriyatlardı ózlestiriw tiykarında onıń qalıplesiw dáwiri. Shaxstıń jámiyetke biyimlesiwı basqa kásiplesleri menen qarım-qatnasta bolıwında, toparda islesiwinde kórinedi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Менглиев Б., Зиёдуллаева Г. Тил таълимига компетенциявий ёндашув // Маърифат. – Тошкент, 2014 йил 29 март. - №26. – Б.8-9.
2. Аширбоев С. Ёш педагог кадрларнинг касбий мослашувини ташкил этишнинг баъзи масалалари // Педагогика. – Ташкент, 2014. - № 4. – Б. 35-38.
3. Жумаев А. Ўқувчиларнинг касб танлаш мотивлари // Ўқувчиларни узлуксиз касб-хунарға йўналтиришнинг истиқболлари. Тошкент: Халқ таълим вазирлиги, 2008. Б. 89-92.
4. Азимова Ф.А. Ота-оналарға касбға йўналтириш бўйича эслатма // Мактаб ва ҳаёт. Тошкент, 2013. - № 6. – Б. 25-28.

УЛЛЫ ОЙШЫЛ АСАН ҚАЙҒЫНЫҢ ТӘЛИМ-ТӘРБИЯЛЫҚ КӨЗ-ҚАРАСЛАРЫ

Реймова Н.А.

Еркин излениуши

Таянч сўзлар: Олтин Ёрда, Нўғой, жиров, таълим, тарбия, донишманд, шоир.

Ключевая слова: Золотая Орда, Ногай, жырау, образование, воспитание, мудрец, поэт.

Key words: Golden Orde, Nogay, jirov, education, upbringing, sage, poet.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада Олтин Ёрда ва Нўғой хонлиги давридаги донишманд мутафаккир Асан қайғининг педагогик қарашларининг аҳамияти ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается о значимости педагогических взглядов Асана Кайги, мудрого мыслителя эпохи Золотой Орды и Ногайского ханства.

SUMMARY:

The article is about the significance of the pedagogical views of Asan Kaigi, a wise thinker of the era of the Golden Horde and Nogai Khanate.

Алтын Орда ҳам Ноғайлы дәуириндеги қарақалпақ халқының уллы ойшылларының бири, данышпан шайыр Асан Сәбит улы есапланады. Дереклерге қарағанда Асан Шыңғысханды ханлыққа көтерген он еки бийдің бири, белгили әскер басы ҳам Шыңғысханға «хан атасы болған» Майқы бийдің алтыншы урпағы [1;240] болған. Ал Бердақ шайыр шежиресинде көрсетилиўинше Майқы бий қарақалпақлардың қоңырат урыўының тийкарын салыўшы. Асан қайғының қай жерде туўылып, қай жерде дүньядан өткенлиги ҳаққында бир неше мағлыўматлар бар. Асан шама менен 1370-жылы туўылған. Әкеси аңшы Сәбиттен жаслай жетим қалып, анасы Салиханың тәрбиясында болады. Жаслайынан көп қыйыншылықты басынан өткерип, ер жетип, турмыслық ақыл тәжирийбеси бай, сөзге шешен, данышпан болып қәлиплеседи. Асан қайғының өмирлик жолдасы Гулжазийра баласы Абаттың ер жүрек, қаҳарман болып тәрбияланыўына айрықша дыққат аўдарады. Абат батыр сыпатында ноғайлы халқына зор хызмет қылған [1;241]. Данышпан Едил, Жайық этирапларында жасап,

шама менен 1490 жыллары қайтыс болады. Шайырдың дүниядан өткенлиги хаққында бир неше мағлыұматлар бар. Қазақ илимпазларының пикиринше Асан ата Өзбекстан аймағындағы Жийдели Байсын жеринде дүниядан өткен, ал Шохан Уалийханов өз изертлеулеринде Асан ата өмириниң соңғы жылларын Жетисуұда өткерип, Ыссы көлдің жағаларында дүниядан өткенлигин баянлайды [2;66]. Данышпан өмири даұамында бир неше ханлардың тахт таласқанын көрген. Усындай ханлардың бири Улығ Мұхаммед еди. Алтын Орда ханы Улығ Мұхаммедти қарақалпақлар менен қазақлар Ормамбет бий деп атайды. Асан усы Ормамбет бийдің мәсләхәтшысы болғанлығы хаққында базы бир дереклер тастыйқлайды. «Уллы хан» аты менен ханлық сүрген Ормамбет бий (1420) өлгенде Асан қайғырып толғаў дөреткен [3;19]. Ормамбет бий толғаўы қарақалпақ халқына кең тарқалған. Шайырдың буннан кейинги өмири Жәнибек хан (1456-1478) сарайында жәмийетлик ислерде мәсләхәтшы болыўы менен тығыз байланыслы. Сондай-ақ Асан ноғайлы дәуириниң данышпаны Жийренше шешен менен заманлас болған.

Асан қарақалпақ, қазақ, ноғай халықларына ортақ шайыр. Сонлықтан да оның дөретпесине тийисли мағлыұматлар усы халықларда илимпазлар тәрөпинен кеңнен изертленген. Шайыр дөретпелеринде өзи жасаған замандағы халықтың ашынарлы турмысы, хан хәм хәмелдар бийлердің халыққа болған зулымлық ислери, әдалатсызлықлар хаққында баян етилген. Асан қайғы хан мәсләхәтшиси сыпатында тиккелей өз пикирин айта алған ойшыл - шайыр болған. Көпшилик толғаўларында Жәнибек ханның басқарыў сиясатына қарсы екенлигин көриўимизге болады. Мәселен, ол бир толғаўында:

*Қымыз ишип қызынып,
Қызараңлап терлейсең,
Өзиңнен басқа хан жоқтай,
Елерип неге сөйлейсең.
Халқың қәйтип шыдайды,
Жағдайсыз келген бул иске,
Орынсыз келген салықтан,
Хәзийнеңди толтырдың,
Алтын менен гүмиске [4;171].*

Яғный сол ўақыттағы ханның халық ойламастан, хәдден зият салық өндиргенлиги сын көз-қарастан баян етиледі. Асанға «қайғы» деген лақап жанлы мақлуқлардың жасаў тиришилигиндеги қыйыншылықларға, әсиресе жәмийеттеги инсанлардың аянышлы турмысына терең адамгершилик сезимлер менен қайғырыў күшли болғанлықтан берилген [1;241]. Демек,

жалғыз жеке басының қайғысы емес, ал пүткіл халықтың тәғдирін қайғырып жасаған тарийхый шахс есапланады. Халқымыз арасында Асан қайғы хаққында көплеген аңыз хәм апсаналар ушырасады. Егерде қандайда бір нәрсени орынлау ушын сәл қыйналыңқырасан: «Асан қайғың шықпасын»-деген сөз бирден айтылады. Асан қайғы өмири хәм дөретиушилиги бойынша көп ғана алымлар өз изертлеу жұмыстарын алып барған. Шоқан Ыәлийхановтың изертлеулеринде «Асан ноғайлы заманынын белгили философы», Г.П.Потанин изертлеулеринде «Ол Жәнибек ханның дәуиринде жасаған ханның ең ақылғөй адамы болған» [4;170]. Хақыйқатында да дереклерге қарағанымызда Асан қайғы Ормамбет бий хәм Жәнибек ханның зәңгилесип жүрген ақылғөйи болыуы, бул хан хәм бийлерге оғада тапқырлық пенен қыйыншылық жерлерде ақыл айтыуы, турмыстағы кескинликлерди, даналық пенен әдил шешип берйуи дөретпесинде жәмийетлик сиясий мәселелердиң терең орын алыуына себепши болғанлығын көрийүимизге болады. Шайыр көшпели халықтың ауыр тәғдирин жақсылауды нәзерде тутып, жәмийеттиң экономикалық турмысын гүллендириу жолын изленди. «Қырында кийик жайлаған», «Хәй хан, мен айтпасам билмейсең» деп басланатуғын толғауларында Жәнибекке ханлар тәрәпинен болған өз-ара урыс-жәнжел, жайлау ушын тартыслардан халық турмысының бүлгиншиликке түсип, тоз-тозы шығатуғынын түсіндирген. Сондай-ақ Асан шайыр халықтың отырықлы болыуы олардың жәмийетлик гүллениуине әкелетуғынын айрықша мазмунлы етип баянлаған еди. Елдиң турмысын жақсылаудың тийкарғы жолы халыққа шаруашылық ушын қолайлы мәкан ететуғын турақлы қоныс табыу деп ойлады. Ол халықтың тоқ турмыста жасауы ушын қоныс жай излеуи барысында жаслар ушын әхмийетли, өзиниң тәжирийбеси арқалы топлаған тәбият таныу хәм география бойынша билим нәсиятларын да дөретти. Асан қайғының халық қоныс басып жасауға, мал шаруашылығын рауажландыруға қолайлы жер, мәкан излеушилиги менен айрықша тилге алынғанлығы мәлим. Данышпан усы исти орынлау барысында тәбият сырларын, әсиресе өсимликлер дүньясын, шаруашылық ушын қолайлы, инсанның ден саулығы жақсы болыуы ушын ҳауасы жақсы, тәбияты гөззал мәканлардың үлкен әхмийети бар екенлигин баянлаған еди. Оның пикири бойынша дүньяның жаратылысы хәр қыйлы. Бир жерлер таулы болса, бир жерлер шөл болатуғыны сыяқлы ол жерлерде жасаушы адамлар, өсимлик хәм ҳайуанат дүньясында сол жер тәбиятына ийкемлескен. Соның ушын хәр қандай мақлукқа өзи жасап атырған жери, тәбияты қәдирли деп есаплайды. Мысалы:

*Көлде отырған қоңыр газ,
Қыр қәдирін не билсин,
Қырда жүрген туұалақ,
Суұ қәдирін не билсин.
Жаман адам желөкпе,
Ер қәдирін не билсин,
Көшип қонып көрмеген,
Жер қәдирін не билсин.
Қос қаллап өрмек өрмеген,
Аұ қәдирін не билсин,
Шыңларға шығып көрмеген,
Таұ қәдирін не билсин [4; 175].*

Демек, жоқарыда сөз етилген пикирлерге қарағанда Асан қайғы тек ғана шайыр сыпатында емес, ел аралап өзінің бай тәжірийбесине сүйеніп, үлкеге ботаникалық, географиялық түсиник берген географ-саяхатшы болғанығыда мәлім. Сондай-ақ шайыр өзінің жәмийетлик педагогикалық көз-қарасларында жасларға географиялық билимлер, жер таныу, жерге сын бериұди үйретиұ менен қатар шешен, мәнили сөйлеуґе тәрбиялаұ пикирлерин де баянлаған. Шайыр қалдырған мийраслар ишинде жаслар тәлим-тәрбиясына болған итибар айрықша дыққатқа ылайық. Ол елдеги көшип қоныұлар саұатлы адамларды жетилисип шығыұын тәмийинлейтуґын билим бериұ орынларының көбейине тосқынлық қылатуґын факторлар екенлигин айтып өтеди. Жасларға ақыл тәрбиясын берип, оларды билимли-данышпан етип тәрбиялап жетилистириуґе, хан хәм бийлердин елдин мәдений жақтан гүллеп раұажланыұына итибар аз екенлигине айрықша қайғырады. Шайыр билимли, қәбилетли, өнерли, турмыс тәжірийбесин топлаған адамларды халық ушын керекли деп есаплап, турмысқа сай жасларды ертеден ақыллы, билимли, өнерли болыұға тәрбиялаұ исине айрықша итибар берди. Улыұма айтқанда XV әсирде жасап өткен данышпан Асан қайғы қалдырған бақалы мийраслар бүгинги хәм келешек әұладларымыз ушын үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алеуов У. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиұи хәм раұажланыұы.- Нөкис: Билим, 1993. – 503 б.
2. Кемербай Р. Қайғы-Қасирет емес, ол ең алды менен ойшылдық. // Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №2 (68). 2019
3. Сүйинишалиев Х. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиети. Лекциялық курс. Алма-ата. 1973. 19 б.
4. К.Мамбетов. Ерте дәуірдеги Қарақалпақ әдебияты.-Нөкис. «Қарақалпақстан», 2020.170-175 б.

PEDAGOGIK INTUITSIYANING TA'LIMDAGI AHAMIYATI

Axmedov J.O.

Andijon davlat universiteti

Fakultetlararo jismoniy tarbiya va sport kafedrası dotsenti

Tayanch soʻzlar: pedagogik intuitsiya, taʼlim samaradorligi, oʻqituvchi mahorati, refleksiv fikrlash, kasbiy rivojlanish, pedagogik tajriba, qaror qabul qilish, pedagogika va psixologiya.

Ключевые слова: педагогическая интуиция, эффективность педагогической деятельности, педагогическое мастерство, рефлексивное мышление, профессиональное развитие, педагогический опыт, принятие решений, педагогика и психология.

Key words: pedagogical intuition, educational effectiveness, teacher skills, reflective thinking, professional development, pedagogical experience, decision-making, pedagogy and psychology.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada pedagogik intuitsiyaning taʼlim jarayonidagi oʻrni atroficha tahlil qilingan. Maqolada oʻqituvchining ichki sezgi qobiliyatining oʻquv jarayonini samarali tashkil etish, oʻquvchilarning individual ehtiyojlarini anglash va kutilmagan vaziyatlarda toʻgʻri qaror qabul qilishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, pedagogik intuitsiyani rivojlantirishning nazariy va amaliy yoʻllari, xususan, doimiy oʻz-oʻzini tahlil qilish, tajribani umumlashtirish, refleksiv fikrlashni shakllantirish hamda kasbiy mahoratni oshirish orqali erishiladigan natijalar ilmiy asosda yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлен комплексный анализ роли педагогической интуиции в образовательном процессе. Раскрывается значение внутренней интуиции учителя для эффективной организации образовательного процесса, понимания индивидуальных потребностей учащихся и принятия правильных решений в нестандартных ситуациях. Научно обоснованы теоретические и практические пути развития педагогической интуиции, в частности, результаты, достигаемые посредством постоянного самоанализа, обобщения опыта, формирования рефлексивного мышления и совершенствования профессионального мастерства.

SUMMARY:

This article provides a comprehensive analysis of the role of pedagogical intuition in the educational process. The article reveals the importance of the teacher's inner intuition in effectively organizing the educational process, understanding the individual needs of students, and making the right decisions in unexpected situations. It also scientifically highlights theoretical and practical ways to develop pedagogical intuition, in particular, the results achieved through constant self-analysis, generalization of experience, the formation of reflective thinking, and the improvement of professional skills.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimi tezkor o'zgarishlar va innovatsiyalar davrida turibdi. An'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda, o'qituvchidan doimiy ravishda ijodkorlik, moslashuvchanlik va har bir o'quvchiga individual yondashish talab qilinmoqda. Bunday sharoitda, nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar bilan bir qatorda, pedagogik intuitsiya ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik intuitsiya – bu o'qituvchining murakkab pedagogik vaziyatlarda ongsiz ravishda, tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyati bo'lib, u boy tajriba, chuqur bilim va psixologik sezgirlikning sintezi natijasida shakllanadi.

Adabiyotlar tahlili: Tadqiqot mavzusini ilmiy-nazariy tadqiq etishdan oldin mavzuga oid terminlarning mazmun va mohiyatini ilmiy-metodik jihatdan asoslaymiz. Bunda intuitsiya tushunchasining mazmun-mohiyatini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Intuitsiya – inson tafakkurining eng murakkab va kam o'rganilgan sohalaridan biri bo'lib, u aql bilan tushunish va mantiqiy tahlilsiz, to'g'ridan-to'g'ri bilish, anglash, his qilish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Intuitsiya, xususan, psixologik jarayon sifatida ham, pedagogik faoliyatda samarali qaror qabul qilish mexanizmi sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy-metodik adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish shuni tasdiqlaydiki pedagogik intuitsiya – bu muallimning yoki tarbiyachi shaxsning ish faoliyatida tez va aniq qarorlar qabul qilish qobiliyati bo'lib, pedagogik intuitsiyaning muhim jihatlaridan biri, u insonning tajribasi va bilimining tuhtasini tufayli formallashtirmaydigan va barcha sabablarini aniqlashtirmaydigan holda, pedagogik vaziyatlarni to'g'ri yechishga yordam beradi. Pedagogik intuitsiya – bu murabbiy yoki o'qituvchining vaziyatni to'g'ri baholash, tezkor va samarali qaror qabul qilish, shuningdek, shogirdning ichki holatini his qilish qobiliyatidir. Bu tushuncha ko'pincha "ilhom", "his etish", "to'g'ri kelgan qaror" deb tushuniladi, ammo ilmiy nuqtai nazardan u – tajriba, bilim, va refleksiv fikrlashning yakdillikda namoyon bo'lgan shaklidir.

Pedagogik intuitsiya tushunchasi va uning mazmuni ilmiy manbalarda turlicha talqin etilgan. Pedagogik intuitsiya – bu murabbiyning ong osti jarayonlari orqali to'g'ri qaror qabul qilish, talabalar (sportchilar) holatini tez anglash, pedagogik vaziyatni tezda idrok etish va muvofiq harakat qilish qobiliyatidir. Intuitsiya – rasional tafakkur bilan birga shakllanadigan, ammo ko'proq tajriba, kuzatuvchanlik va ichki his etishga asoslangan qobiliyatdir.

Intuitsiya tushunchasi ilmiy termin sifatida birinchi marta L.S.Vigotskiy tomonidan fanga kiritilgan va asoslangan. U psixologik nazariyalarning asoschilaridan biri va pedagogikada intuitsiyaning ahamiyatiga ilk bor e'tibor

qaratgan olimlardan biri. Uning qarashlari, insonning bilim olish jarayonida intuitsiyaning rolini tadqiq qilgan. L.S.Vygotskiy xulosasiga ko'ra, inson ta'lim va o'qitish jarayonida, tajriba va bilim asosida intuitiv qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. L.S.Vygotskiy va J. Piagetning tadqiqotlari psixologiya, ta'lim nazariyasi hamda ijtimoiy rivojlanish sohasida juda muhim o'rinni egallaydi.

L.S.Vygotskiyning fikriga ko'ra "bola dunyoni dastlab intuitiv ravishda idrok etadi, ya'ni bevosita his-tuyg'ular orqali. Keyin ijtimoiy aloqa vositasida bu intuitiv bilim tushunchaviy darajaga ko'tariladi." Bu yerda u intuitiv bilimni quyidagicha belgilaydi, bu bilim shaxsiy tajriba asosida shakllanadi. Bola atrof-muhitni bevosita kuzatish orqali talqin qiladi. Lekin til va ijtimoiy aloqa orqali bola bu bilimni umumlashtiradi va mantiqiy tushunadi. Ularning g'oyalari keyinchalik sport pedagogikasida, xususan murabbiylarning tezkor qaror qabul qilish jarayonida intuitiv qobiliyatdan foydalanishiga asos bo'ldi.

Asosiy qism. Pedagogik intuitsiya tushunchasining ta'riflarini tahlil qilish orqali uning mazmuni va mohiyatini yanada chuqurroq anglash imkoniyati paydo bo'ladi.

V.A. Karpovning fikriga ko'ra "Pedagogik intuitsiya o'qituvchi yoki murabbiyning tajribasidan kelib chiqqan holda, o'z faoliyatini tezda moslashtirish va shaxsiy tajriba asosida qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Uning ta'rifida, pedagogik intuitsiya "ta'lim va tarbiyada tajriba va sezgi asosida tezkor qarorlar qabul qilish sifatida ifodalanadi."

Pedagogik intuitsiya psixologiya va pedagogikaning kesishgan nuqtasidagi fenomen sifatida qaraladi. U joriy vaziyatda ma'lum algoritmsiz, ammo tayanch bilimlar, empatiya, va o'tmish tajribasiga asoslangan holda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatiga bog'liq. Pedagogik intuitsiyaning ta'limdagi ahamiyati, uning rivojlanishi va amaliy qo'llanilishi haqidagi adabiyotlar tadqiqotchilar, mualliflar va mutaxassislar tomonidan chuqur o'rganilgan. Intuitsiyaning nafaqat pedagogik bilimlar, balki shaxsiy tajriba va pedagogning psixologiyasi bilan ham chambarchas bog'liqligi ko'rsatilgan. Pedagogik intuitsiyaga oid adabiyotlar va tadqiqotlar ko'pchilikda turli shaklda, murabbiylar, pedagogika sohasidagi tadqiqotchilar va mutaxassislar tomonidan tadqiq etilgan. Pedagogik intuitsiyaning konsepsiyasi, uning ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyatiga oid tadqiqotlar muhim nazariy va amaliy aspektlarni o'z ichiga oladi. Jumladan, F. Abdurahmonov pedagogik intuitsiyani ta'limdagi va tarbiyadagi muhim jihatlardan biri sifatida ko'rib chiqadi. Muallif pedagogik intuitsiyani psixologik jarayonlar, shaxsiy tajriba va pedagogning hissiy taassuflari bilan bog'laydi. Shuningdek, intuitsiyaning ta'lim jarayonidagi ahamiyati va uning

muallimlar uchun ahamiyati yoritilgan Uning fikricha, pedagogik intuitsiya – bu muallimning ishida samaradorlikni oshirish uchun muhim vosita bo‘lib, uning shaxsiy tajribasi va hissiy reaksiyalaridan kelib chiqadi. Intuitsiya ta’lim jarayonidagi muammolarni tez va samarali hal qilish imkonini beradi, bu esa ta’limning sifatini oshirishga xizmat qiladi Pedagogik intuitsiyaning rivojlanishi muallimning shaxsiy tajribasi, hissiy qobiliyatlari va pedagogik ish usullariga bog‘liqdir. .

R. Ahmedova o‘z tadqiqotlarida pedagogik intuitsiyaning shakllanish jarayoni hamda uning ta’lim metodikasidagi funksional o‘rni va ta’sirini tahlil qilgan. Muallifning ta’kidlashicha, pedagogik intuitsiyaning shakllanishi muallimning faoliyatiga, uning nazariy va amaliy bilimlariga asoslanadi. U pedagogik intuitsiya haqidagi fikrlarida uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati va rivojlanish mexanizmlariga e’tibor qaratgan. Uning ta’kidlashicha, pedagogik intuitsiya – bu muallimning har bir pedagogik vaziyatga intuitiv ravishda to‘g‘ri va samarali yondashish qobiliyatidir. Pedagogik intuitsiya ta’lim jarayonidagi muhim vosita sifatida ko‘rib chiqadi. U pedagogik intuitsiya ta’lim faoliyatining samaradorligini oshirish uchun zarurdir, chunki u muallimga har bir o‘quvchiga individual yondashuvni aniqlash va muammolarni tez hal qilish imkonini beradi. Pedagogik intuitsiyaning rivojlanishi muallimning shaxsiy tajribasi, hissiy qobiliyatlari va pedagogik ish usullariga bog‘liqdir.

Yuqoridagi tadqiqot ishlarida pedagogik intuitsiyaning rivojlanishini va uning ta’lim metodikasidagi o‘rni va ta’siri tahlil qilingan, lekin bo‘ljak sport murabbiylarida pedagogik intuitsiyani takomillashtirish metodikasi. tadqiq qilinmagan. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda tadqiqot mavzusi dolzarb deb hisoblaymiz. Hozirgi kunda ta’lim jarayonida pedagogik intuitsiyaning o‘rni tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, sport sohasida murabbiy faoliyati samaradorligi ko‘p jihatdan uning o‘quvchi (sportchi) bilan tez va samarali aloqada bo‘la olishi, vaziyatni ongli tarzda tez baholab, mos qaror qabul qilish qobiliyatiga bog‘liq. Bu qobiliyat –pedagogik intuitsiya murabbiy shaxsiyatining muhim psixologo-pedagogik jihatlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda sport sohasidagi ta’lim jarayoni faqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki amaliyotda to‘g‘ri va tez qaror qabul qilishni talab etadi. Bu jarayonda murabbiyning intuitiv fikr yuritish qobiliyati –pedagogik intutisiya – o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik intuitsiya murabbiyning shaxsiy tajribasi, kuzatuvchanligi va vaziyatni tez baholay olish qobiliyati bilan bog‘liq bo‘lib, uni takomillashtirish pedagogik tayyorgarlik jarayonining muhim vazifalaridan biridir.

Pedagogik intuitsiya – bu bilim va tajribalarga asoslangan, bir qarashda irrashional tuyuladigan, lekin amalda to‘g‘ri va asosli qaror qabul qilish

qobiliyatidir. Pedagogik intuitsiya esa murabbiyning o'quvchi-sportchi holatini teran anglay olishi, uning ehtiyojlarini his qilishi va to'g'ri pedagogik ta'sir ko'rsata olishida namoyon bo'ladi. Pedagogik intuitsiya – bu o'qituvchining ongli ravishda fikr yuritmasdan tezkor qaror qabul qilish qobiliyati bo'lib, u o'tmishdagi tajriba, bilim va shu sohaga bo'lgan chuqur tushunishga asoslanadi.

Biz ushbu olimlar va tadqiqotchilarning fikrlariga tayangan holda “pedagogik intuitsiya” ga mualliflik ta'rifini berishga harakat qilamiz. “Pedagogik intuitsiya – bu o'qituvchi yoki sport murabbiysining o'yinchining hozirgi holati, ruhiyati, o'zgarishga moslashuvchanligi kabi omillarni hisobga olgan holda, o'tmishdagi tajriba, bilim, psixologik tushunish hamda inson nisbatlarini hisobga olgan holda tezkor vaziyatlarda maqsadga muvofiq intuitiv tezkor qaror qabul qilish qobiliyatidir. Bu qobiliyat kasbiy rivojlanishning yuqori darajasini aks ettiradi va ijodiy pedagogik faoliyatning muhim komponenti hisoblanadi”.

Bu o'rinda umumiy tarzda izohlanayotgan mazkur tushunchalarga yanada oydinlik kiritish uchun dastlab bir qator xorij ilmiy manbalariga murojaat qilamiz. Sport sohasida pedagogik intuitsiya mavzusiga bag'ishlangan tadqiqotlar sport pedagogikasi, o'qituvchi mutaxassislarining qaror qabul qilish jarayonlari, o'quv jarayonini boshqarish hamda refleksiv tafakkur kabi sohalarni qamrab oladi.

Jumladan xorijlik tadqiqotchilardan Dan.C.Lortie “O'qituvchilik faoliyatidagi intuitiv qaror qabul qilish mexanizmlari, jumladan, sport pedagogikasida ham qo'llash mumkinligi ko'rsatilgan” deb ta'kidlaydi.

G.I. Shchukina o'qituvchining intuitiv qarorini vaziyatni butunlay tushunish deb ta'riflaydi; bu esa tashabbuskorlik, insonparvarlik, didaktik bilimlar va psixologik sezgaklarning birlashgan natijasidir. Misol sifatida futbol murabbiyining faoliyati keltirilishi mumkin: o'yin jarayonida zaxira o'yinchilarni almashtirish zarurati paydo bo'lganda, murabbiy faqat statistik ko'rsatkichlarga emas, balki o'yinchining joriy jismoniy holati, ruhiyati va o'zgarishlarga moslashuvchanligini ham hisobga oladi, mazkur qaror intuitsiya asosida qabul qilinadi.

L.S. Slavinning sport murabbiylari orasida o'tkazgan tadqiqotiga ko'ra, respondentlarning 65% dan ortig'i, ayniqsa o'yinning kritik lahzalarida, qaror qabul qilishda intuitsiyaga tayanishni afzal ko'rishni namoyon bo'ldi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tajriba ortishi bilan murabbiylarning intuitiv qaror qabul qilish qobiliyati ham sezilarli darajada rivojlanadi. Biroq, bu intuitiv qarorlar faqatgina tajriba, bilim va doimiy kuzatuvlar asosida shakllanadi deb ta'kidlaydi.

Shuni ta'kidlash joizki, olimlarning yuqorida ko'rib chiqilgan tadqiqot ishlarida intuitsiya tushunchasi haqida har xil fikr va nazariyalar berilgan. Fikrimizcha sport sohasida pedagogik intuitsiya – bu odatda tajriba egasi bo'lgan murabbiylar, o'qituvchilar tomonidan tezkor qaror qabul qilish jarayonida intuitiv ravishda amaliy yechim topish qobiliyatidir. Bu sport pedagogikasining muhim jihatlaridan biri hisoblanadi va keng doirada tadqiq etilgan.

So'nggi o'n yillikda pedagogik intuitsiya masalasi yanada dolzarblashdi va bu masala bo'yicha yangi yondashuvlarga asoslangan tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mamlakatimiz olimlaridan A. Xudoyberdiyev, X. Tursunov, A. Mamatovlar murabbiyning pedagogik intuitsiyasi, o'quv jarayonini boshqarishdagi rolini tadqiq etganlar. .

X. Tursunov “Murabbiyning o'z faoliyatida intuitiv qaror qabul qilish mexanizmlari, tajriba bilan aloqasi” bo'yicha tadqiqot olib borgan.

B. Nurgaliyeva “Amaliyotdagi turli vaziyatlarda murabbiy qanday intuitsiya asosida qaror qabul qiladi” degan masalani o'rgangan va tadqiq qilgan.

X. Umarov “Sport pedagogikasida intuitsiyaning nazariy va amaliyotga taalluqli jihatlarini” mavzusida tadqiqot olib borgan. Bunda intuitsiyaning sport pedagogikasining nazariy va amaliyot jihatlariga bog'liqligini tadqiq qilgan trenerlarning intuitsiyani rivojlantirish usullari va usullarning amaliyotga taalluqli taraflari ko'rsatilgan.

Xulosa. Ko'rinadiki sport sohasida pedagogik intuitsiyaga oid tadqiqotlar va ta'riflar bir qancha olimlar va mutaxassislar tomonidan olib borilgan. Bu olimlar pedagogik intuitsiyaning sportchilarni o'qitishda va murabbiylikda qanday ishlashini, sport pedagogikasida intuitsiya juda muhim o'rin tutishi, uning sport pedagogikasida qanday ahamiyatga ega ekanligini tushuntirishga harakat qilishgan. Bugungi kunda sport pedagogikasi sohasida mutaxassislarning tezkor, lekin samarali qaror qabul qila olish qobiliyati juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, sport o'yinlari, musobaqalar, o'quv jarayonlari doim o'zgaruvchan, noaniq va kutilmagan vaziyatlarga to'la bo'ladi. Bunday vaziyatlarda logik analizga yetarli vaqt bo'lmasa-da, murabbiy hamma narsani “his qilish” orqali qaror qabul qiladi. Bu esa pedagogik intuitsiya tushunchasini keltirib chiqaradi.

Yuqoridagi olimlar va tadqiqotchilar pedagogik intuitsiya masalasiga e'tibor qaratgan bo'lsalar ham, sport sohasida sport murabbiylarining, xususan bo'lajak futbol murabbiylarining pedagogik intuitsiyasini rivojlantirish masalalari o'rganilmagan, va buning chuqur pedagogik tahlili hali yetarli darajada olib borilmagan. Shuningdek, futbol murabbiylarining pedagogik intuitsiyasini

rivojlantirish metodikasi yoritilmaganligi mazkur yoʻnalishda tadqiqot olib borish zaruriyatini izohlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vygotskiy L.S. Thought and Language. Chapter 6 – The Development of Concepts in the Child. MIT Press.1986
2. Karpov V.A. Pedagogik intuitsiya va uning taʼlimdagi roli. Taʼlim va ilmiy izlanishlar, –B. 52-58
3. Abdurahmonov F. Pedagogik intuitsiya va uning taʼlimdagi ahamiyati". Ped. fan. b-cha fals. ...d-ri (PhD) diss. – Toshkent. – 2012. – B.45–67
4. Axmedova R. Pedagogik intuitsiyaning rivojlanish mexanizmi: taʼlim metodikasi va usullari" Ped. fan. b-cha fals. ...d-ri (PhD) diss. – Toshkent, – 2020.–B. 112–130
5. Lortie D.C. Knowledge and Teaching: Explorations of the Subject Matter. SAGE Publications Journal. – 2009.–P. 83–94
6. Шкутина Г.И. Педагогика, Педагогический журнал 1991, №3.– С. 48–53
7. Slavin L.S. Intuitive Decision making in sports coaching // International Journal of Sports Science & Coaching. 2015. Vol. 10, No. 3. –Pp. 547–556
8. Xudoyberdiyev A., Tursunov X., Mamatov A. Sport pedagogikasi. Darslik. Nashriyot: Oʻqituvchi.–2016. –B. 97–102.
9. Tursunov X. Murabbiyning pedagogik intuitsiyasi samarali oʻqituvchi faoliyatining puxta elementi. Sport nazariyasi va amaliyoti Jurnal. –Toshkent. 2018.–B. 45–48

PEDAGOGIK INTUITSIYANI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK - PSIXOLOGIK ASOSLARI

Axmedov J.O.

Andijon davlat universiteti

Fakultetlararo jismoniy tarbiya va sport kafedrasi dotsenti

Tayanch soʻzlar: pedagogik intuitsiya, psixologik asos, pedagogik faoliyat, murakkab, oʻqituvchining shaxsiy-psixologik xususiyati, tezkor va samarali baholash, optimal qaror qabul qilish, noqulay vaziyat, kognitiv jarayon.

Ключевые слова: педагогическая интуиция, психологическая основа, педагогическая деятельность, комплекс, личностно-психологические особенности педагога, быстрая и эффективная оценка, оптимальное принятие решений, неблагоприятная ситуация, познавательный процесс.

Key words: pedagogical intuition, psychological basis, pedagogical activity, complex, personal and psychological characteristics of a teacher, fast and effective assessment, optimal decision-making, unfavorable situation, cognitive process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada pedagogik intuitsiya fenomenining murakkab psixologik va pedagogik asoslari chuqur tahlil qilingan. Pedagogik faoliyatda intuitsiya murakkab kognitiv jarayon, boy tajriba, chuqur bilimlar va oʻqituvchining shaxsiy-psixologik xususiyatlari sintezining mahsuli sifatida qaralgan. Shuningdek, bu jarayon oʻqituvchiga taʼlim-tarbiya vaziyatlarini tezkor va samarali baholash, optimal pedagogik yechimlarni topish imkonini berishi, kutilmagan vaziyatlarda toʻgʻri qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etishi yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье дается глубокий анализ сложных психолого-педагогических основ феномена педагогической интуиции. В педагогической деятельности интуиция рассматривается как сложный познавательный процесс, продукт синтеза богатого опыта, глубоких знаний и личностно-психологических особенностей педагога. Также подчеркивается, что этот процесс позволяет педагогу быстро и эффективно оценивать образовательные ситуации, находить оптимальные педагогические решения, имеет большое значение в принятии правильных решений в непредвиденных ситуациях.

SUMMARY:

This article provides a deep analysis of the complex psychological and pedagogical foundations of the phenomenon of pedagogical intuition. In pedagogical activity, intuition is considered as a complex cognitive process, a product of the synthesis of rich experience, deep knowledge and personal and psychological characteristics of the teacher. It is also emphasized that this process allows the teacher to quickly and effectively evaluate educational situations, find optimal

pedagogical solutions, and is of great importance in making the right decisions in unforeseen situations.

Psixologiya va pedagogika fanlarida intuitsiya inson ongi, tajribasi va hissiyotlarining yakdil harakati sifatida qaraladi va turli yondashuvlar orqali o'rganiladi. Uning paydo bo'lishi va rivojlanishi inson faoliyatining turli sohalarida, jumladan, ta'lim va sport sohasida murakkab qarorlarni tez va aniq qabul qilish jarayonida muhim o'rin tutadi.

Pedagogik intuitsiya fenomenining murakkab psixologik va pedagogik asoslarini chuqur tahlil qilisak. Pedagogik faoliyatda intuitsiya shunchaki tasodifiy taxmin emas, balki murakkab kognitiv jarayonlar, boy tajriba, chuqur bilimlar va o'qituvchining shaxsiy-psixologik xususiyatlari sintezining mahsulidir. Bu jarayon o'qituvchiga ta'lim-tarbiya vaziyatlarini tezkor va samarali baholash, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini anglash, shuningdek, optimal pedagogik yechimlarni topish imkonini beradi. Intuitsiya, ayniqsa, standart bo'lmagan yoki kutilmagan vaziyatlarda, ko'pincha cheklangan ma'lumotlar sharoitida to'g'ri qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sport ta'lim tizimida bo'lajak murabbiylarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida pedagogik intuitsiyaning o'rni tobora ortib bormoqda. Intuitsiya – bu ong osti darajasida tez, aniqligi yuqori bo'lgan qaror qabul qilish qobiliyati bo'lib, sport jarayonidagi murakkab vaziyatlarda operativ yechimlar ishlab chiqishga yordam beradi. Ayniqsa, sportchilarning psixofiziologik holati, mashg'ulot sur'atlari, musobaqa davomida yuzaga keladigan stress holatlari murabbiyning intuitsion qobiliyatiga tayanishini talab qiladi. Shu bois, bo'lajak sport murabbiylarida pedagogik intuitsiyani shakllantirish va takomillashtirish zamonaviy psixologiya va pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Pedagogik intuitsiyaning takomillashuvi bir necha kognitiv va affektiv omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida idrok, diqqat, xotira, assotsiativ fikrlash, empatiya va refleksiya kabi psixologik mexanizmlar muhim rol o'ynaydi. Bu mexanizmlar o'zaro murakkab aloqadorlikda faoliyat ko'rsatadi va murabbiyning qaror qabul qilish jarayonida faol ishtirok etadi. Ayniqsa, sport ta'limi kontekstida bu mexanizmlarning uyg'unligi va muvofiqligi natijasida pedagogik intuitsiya yanada kuchayadi. Tajriba ortgani sari bu mexanizmlar avtomatlashtiriladi va qarorlar tezroq, ishonchliroq qabul qilinadi. Shu jihatdan, intuitsiya – nafaqat tug'ma sifat, balki pedagogik faoliyat davomida shakllantiriladigan va rivojlantiriladigan kasbiy ko'nikmadir.

Murabbiylik faoliyati yuqori emotsional va jismoniy intensivlik bilan tavsiflanadi. Mashg'ulot va musobaqa jarayonida murabbiy o'z sportchisining

psixologik holatini to'g'ri baholashi, unga individual yondashuvi, stress holatlarini bartaraf etishi va motivatsiyani uyg'otishi zarur. Bunday hollarda, har doim aniq algoritmlarga tayanish imkonsiz bo'lib, pedagogik intuitsiyaga asoslangan qarorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, murabbiy musobaqa jarayonida sportchining holatini mimika, tana tili, nafas olish ritmi orqali intuitiv ravishda baholashi va zarur bo'lsa, strategik o'zgarish kiritishi talab qilinadi. Bunday vaziyatlar, o'z navbatida, idrokiy sezuvchanlik va affektiv empatiyaning yuqori bo'lishini talab qiladi.

Intuitsiyani rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslarini ishlab chiqishda L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, B.G. Ananyev, D.N. Uznadze, va N.V. Kuzmina kabi olimlarning asarlari muhim nazariy bazani tashkil etadi. L.S. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi konsepsiyasi, murabbiy va sportchi o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonida intuitsiyaning o'sish dinamikasini tushunishga imkon beradi. A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi esa pedagogik intuitsiyaning ijtimoiy tajriba va ongli faoliyat asosida shakllanishini asoslaydi. B.G. Ananyev va D.N. Uznadzening idrok va motivatsiya mexanizmlari haqidagi qarashlari pedagogik sezgirlik va anticipatsiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik intuitsiyani rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida maxsus sharoitlar yaratish zarur. Bular jumlasiga: reflektiv o'yinlar, sport vaziyatlarini modellashtirish, emotsional ziddiyatli holatlarni tahlil qilish, rolda o'ynash metodlari, tezkor tahlil va qaror qabul qilish treninglari kiradi. Shuningdek, metakognitiv strategiyalarni o'rgatish, ya'ni bo'lajak murabbiyga o'z fikrlash jarayonini kuzatish va tahlil qilish malakasini berish muhim ahamiyatga ega. Bu usullar yordamida sport murabbiylarining sezuvchanligi, muammoni tezda aniqlash qobiliyati, va o'z qarorlarini ongli asosda qabul qilish layoqati shakllanadi.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, pedagogik intuitsiya faqat individual tajriba asosida emas, balki ijtimoiy o'zaro ta'sir, ko'p holatli kuzatuvlar, analitik fikrlash va muntazam refleksiya orqali takomillashadi. Shu bois, bo'lajak murabbiylarni tayyorlash jarayonida nafaqat nazariy bilimlar, balki sportchi shaxsiyatini idrok etish, psixologik diagnostika, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar ham muhim o'rin tutadi.

Bizning fikrimizcha pedagogik intuitsiya bu ko'p yillik tajriba, kuzatish orqali o'rganilgan xulq-atvor namunalarini, xotira, idrok, empatiya va metakognitsiyaning murakkab o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladigan murakkab kognitiv jarayondir.

Psixologik nuqtai nazardan nazariy yondashuvlar psixologiyada intuitsiya tafakkurning maxsus formasi sifatida ko‘riladi. U ko‘pincha to‘satdan paydo bo‘ladigan, to‘g‘ri yechimni aniqlaydigan ichki his sifatida ta‘riflanadi.

Ayrim ilmiy adabiyotlarda “intuitsiya” tushunchasi psixologik nuqtai nazardan quyidagi tarzda izohlanadi: Avstriyalik psixolog Z. Freyd intuitsiyani inson ong osti faoliyatining natijasi sifatida ko‘radi. Uning ta‘kidlashicha, intuitiv yechimlar ongsiz jarayonlar orqali shakllanadi. Bu asarda Freyd intuitsiyani insonning ong osti jarayonlari orqali shakllanishi va ichki tuyug‘ular, hissiyotlar yoki yodlar orqali qarorlar qabul qilish jarayonini tahlil qiladi. Uning ta‘kidlashicha, intuitiv yechimlar ko‘pincha insonning ong ostiga yashiringan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri tuyulmagan bilimlar va tajribalardan kelib chiqadi.

Shveytsariyalik faylasuf, psixolog Karl Gustav Yung intuitsiyanishaxsiyatning psixologik funksiyasi sifatida ta‘riflaydi. Unga ko‘ra, intuitsiya – bu insonning kelajak haqida xulosa chiqarishga undaydigan ichki sezish qobiliyati. U intuitsiyani jismoniy va ruhiy dunyodan olingan belgilarga asoslangan, aniqlanmagan va to‘g‘ridan-to‘g‘ri fikrlashdan foydalanmay ishlatadigan bilim sifatida qaragan. Shuningdek, Yung intuitsiyani insonning shaxsiyat tuzilishidagi asosiy psixologik funksiyalardan biri sifatida, u psixoanalizning bir qismi sifatida, xususan, kelajakni prognoz qilish va noaniqliklarni tushunishda muhim rol o‘ynashini ta‘kidlagan. Yungning intuitsiya haqidagi fikrlari batafsil quyidagi manbada yozilgan: U shaxsiyatning turli psixologik funksiyalarini, jumladan intuitsiyani, atrof muhitga va ichki hissiyotlarga nisbatan qanday ishlatishini va bu funksiyalarning kelajak haqidagi xulosalarda qanday ahamiyatga ega ekanligini yoritgan. Uning ta‘kidlashicha, intuitsiya – bu kelajakda yoki aniqlanmagan vaziyatlarda to‘g‘ri qarorlarni qabul qilish uchun insonga kerak bo‘lgan ichki tuyg‘ularning izidan borish qobiliyatidir.

Shveytsariyalik psixolog, faylasuf Jan Piaje intuitsiyani bolalar ongining rivojlanish bosqichida muhim rol o‘ynaydigan element sifatida ko‘radi, va uning tajriba ortishi bilan boyib borishini ta‘kidlaydi. J. Piaje bolalarning aqliy rivojlanishi va ularning psixologik jarayonlarini o‘rganishda katta xizmat qilgan mutaxassisdir. Uning fikricha, intuitsiya bolalar ongining rivojlanish bosqichida muhim rol o‘ynaydi, chunki intuitsiya bolaning ta‘lim jarayonida va muammolarni yechishda tajriba orqali shakllanadi. Bolalar olamni intuitiv ravishda qabul qiladi, ammo ularning aqliy jarayonlari o‘sib borgan sari ko‘proq mantiqiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri bilimlarga asoslanadi. Intuitsiya ham bunday rivojlanish jarayonida muhim element bo‘lib, tajriba orqali boyib boradi deb ta‘kidlagan.

M.E. Semeonova “Pedagogik intuitsiyani – ko‘proq psixologik yondashuv asosida izohlaydi. U pedagogik intuitsiyani, murabbiy yoki o‘qituvchining o‘z pedagogik faoliyatida ilgari tajriba asosida qarorlar qabul qilishda foydalaniladigan sezgi va tezkor qobiliyat sifatida ta’riflaydi”.

N.V. Kuzmina pedagogik intuitsiyani ong osti darajasida tezkor va aniqligi yuqori bo‘lgan qaror qabul qilish qobiliyati sifatida ta’riflaydi, u sport jarayonidagi murakkab vaziyatlarda samarali va operativ yechimlar ishlab chiqishga imkon beradi deb ta’kidlaydi.”

B.G. Ananyevning fikriga ko‘ra “Pedagogik intuitsiyaning shakllanishida idrok, diqqat, xotira, assotsiativ fikrlash, empatiya va refleksiya kabi kognitiv mexanizmlar muhim rol o‘ynaydi”

“L.S. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi konsepsiyasi murabbiy va sportchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirda intuitsiyaning o‘sish dinamikasini tushunishga yordam beradi”

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak sport murabbiylarida pedagogik intuitsiyani takomillashtirish ko‘p komponentli, integrativ yondashuvni talab qiladi. Bu yondashuv psixologik komponentlar (idrok, diqqat, xotira, empatiya), pedagogik strategiyalar (individual yondashuv, modellashtirish, refleksiya), va amaliy ko‘nikmalar (qaror qabul qilish, stressni boshqarish) uyg‘unligiga asoslanadi. Natijada, pedagogik intuitsiya sport murabbiyining professional faoliyatida muhim kognitiv vositaga aylanadi hamda samarali mashg‘ulot va musobaqa jarayonlarini boshqarishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Semeonova M.E. Pedagogik intuitsiyaning psixologik asoslari. Psixologiya va ta’lim. – 2003. –B. 22-25
2. Kuzmina N.V. Pedagogik faoliyatning psixologik asoslari – M.: Pedagogika, 1990. – B. 145.
3. Ananyev B.G. Inson psixologiyasi bo‘yicha tanlangan asarlar, L., 1980
4. Vygotskiy L.S. Psixologik tadqiqotlar – M.: Pedagogika, 1982. – B. 78–83

TALABALARDA O'QUV FANLARINI O'ZLASHTIRISH DARAJASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK TAMOYILLARI

Sherimbetova Z.

*Nukus innovatsion instituti "pedagogika va psixologiya"
kafedrası professori v.v.b., ps.f.n.*

Таянч сўзлар: ўзлаштириш, билиш жараёнлари, диққат, хотира, тафаккур, нутқ, когнитив жараён, идрок, дифференциал таълим, рефлексивлик тамойил, интегратив ёндашув.

Ключевые слова: усвоение, познавательные процессы, внимание, память, мышление, речь, когнитивный процесс, восприятие, дифференциальное образование, принцип рефлексивности, интегративный подход.

Key words: assimilation, cognitive processes, attention, memory, thinking, speech, cognitive process, perception, differential education, reflexivity principle, integrative approach.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada talabalarning o'quv fanlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida bilish jarayonlarining roli, bilish jarayonlari, ya'ni sezgi, idrok, хотира, tafakkur va diqqat kabi psixik funktsiyalar, sezgi va idrok bilish jarayonlarining boshlang'ich bosqichlari haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье приведены сведения о роли познавательных процессов в успешном усвоении студентами учебных дисциплин, познавательных процессах, т.е. психических функциях, таких как осязание, восприятие, память, мышление и внимание, начальных этапах процессов осязания и познания.

SUMMARY:

The article provides information about the role of cognitive processes in the successful assimilation of academic subjects by students, cognitive processes, i.e., mental functions such as sensation, perception, memory, thinking and attention, the initial stages of sensory and cognitive processes.

Talabalar o'quv materiallari bilan tanishish jarayonida sezgi organlari orqali ma'lumotlarni qabul qiladi. Talabalarda o'quv fanlarini o'zlashtirish darajasini rivojlantirish pedagogik va psixologik tamoyillarni uyg'unlashtirishni talab qiluvchi jarayon hisoblanadi. Ushbu tamoyillar ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda asosiy yo'nalishlarni belgilab beradi va talabalarning bilim olishda muvaffaqiyatga erishishlarini ta'minlaydi. Differensial ta'lim tamoyili talabalarning individual xususiyatlari, bilim darajasi, qobiliyatlari va ta'limga

bo'lgan ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Bu tamoyil orqali talabalarga ularning rivojlanish darajasiga mos ravishda maxsus topshiriqlar va mashg'ulotlar beriladi. Differensial ta'lim talabalarni qobiliyatlariga ko'ra rivojlantirish imkonini yaratadi va har bir talabanning bilim olish jarayonidagi muvaffaqiyatini oshiradi.

Refleksivlik tamoyili ta'lim jarayonida talabanning o'z ta'lim faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bu tamoyil talabanning o'z faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishiga, o'z bilimlarini qanday oshirish kerakligini aniqlashga va kelajakdagi ta'lim jarayonini rejalashtirishga yordam beradi. Refleksivlik talabanning shaxsiy va kasbiy rivojlanishi uchun muhim qadamdir.

Integrativ yondashuv tamoyili o'quv fanlari o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish va o'zaro bog'liqlikni ta'minlashga qaratilgan. Bu tamoyil talabalarning turli fanlar bo'yicha olingan bilimlarini yagona tizim sifatida o'zlashtirishiga yordam beradi va ularning bilim doiralarini kengaytiradi. Integrativ yondashuv talabanning bilimlarini hayotda amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash tamoyili ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun dolzarb hisoblanadi. Masofaviy ta'lim, elektron resurslar, o'quv platformalari va interaktiv texnologiyalardan foydalanish talabalar bilimini oshirishga, ularga qo'shimcha manbalar bilan ishlash imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi. Innovatsion texnologiyalar ta'lim jarayonini yangi bosqichga olib chiqadi va talabanning o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Kooperativ o'quv tamoyili talabalarning birgalikda ishlash, guruh bo'lib muammolarni hal qilish va bilimlarni o'zaro baham ko'rish orqali o'zlashtirish darajasini oshirishni o'z ichiga oladi. Bu tamoyil orqali talabalar bir-birlaridan o'rganadi, fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi va o'z bilimlarini mustahkamlaydi. Kooperativ o'quv jarayoni talabalarda ijtimoiy ko'nikmalarni ham shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu tamoyillar zamonaviy ta'lim jarayonini yanada samarali va talabalarning individual ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tamoyillarni amalga oshirish talabanning o'quv fanlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish darajasini oshiradi va ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorgarligini yaxshilaydi.

Individual yondashuv tamoyili har bir talabaga uning shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlariga mos ta'lim usullarini qo'llashni o'z ichiga oladi. Bu tamoyil

orqali talabaning qobiliyatlari va bilim olish imkoniyatlari hisobga olinadi, bu esa ta'lim jarayonida yuqori natijalarga erishishga yordam beradi.

Bizningcha, ushbu pedagogik-psixologik tamoyillarni samarali qo'llash talabalarning o'quv fanlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish darajasini oshirishda va ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Bu tamoyillar talabaning bilim olish jarayonidagi faolligini, motivatsiyasini va mustaqilligini oshirib, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga yordam beradi.

Shuning uchun ixtiyorsiz diqqatda odam charchamaydi. Ana shu jihatdan olganda ta'lim va mehnat jarayonida ixtiyoriy diqqatning vaqti-vaqti bilan ixtiyorsiz diqqatga o'tib turishi yaxshi bo'ladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatdan tashqari uning yana bir alohida turini ixtiyoriydan so'nggi diqqatni ko'rsatib o'tish mumkin. Bu tushuncha psixologiyaga N.F.Dobrinin tomonidan kiritilgan. Agar maqsadga qaratilgan faoliyatda shaxs uchun diqqatning ixtiyoriy to'planganidagi kabi faqat faoliyat natijasi emas, balki uning mazmuni va jarayonning o'zi qiziqarli va ahamiyatli bo'lsa ixtiyoriydan so'nggi diqqat deb tushunish mumkin. Bu holda faoliyat kishini shu qadar qiziqtirib yuboradiki, u diqqatni ob'ektga qaratish uchun sezilarli irodaviy kuch-g'ayrat sarflamasa ham bo'laveradi. Shunday qilib, ixtiyoriydan so'nggi diqqat ixtiyoriy diqqatdan keyin namoyon bo'lgan holda shuning o'zidangina iborat deb hisoblash mumkin emas. Masalan, yuqori sinf o'quvchisi imtihonga tayyorlanayotib qiyin kitobni qisqacha mazmunini yozib chiqar ekan, oldiniga o'zini diqqat-e'tiborli bo'lishga, chalg'imaslikka majbur qiladi. Lekin keyinchalik u ishga shunday qiziqib ketadiki, oqibatda uni kitobdan chalg'itish qiyin bo'ladi. Dastavval irodaviy kuch-g'ayratlar madadiga tayangan diqqat ixtiyoriydan so'nggi diqqatga aylanadi. Ixtiyoriydan so'nggi diqqat biror narsaga uzoq vaqt davomida juda ham barqaror qaratilishi bilan belgilanadi, ko'proq yuqori darajadagi jadal va unumli aqliy faoliyatning barcha turdagi mehnatning yuksak unumdorligini asosli ravishda ana shunday diqqat turi bilan bog'liq deb hisoblaydilar.

Ta'lim va tarbiya jarayonida diqqat bilan bir qatorda idrokning sifatlariga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega. Pedagog berayotgan bilimlarni o'zlashtirish uchun talaba-o'quvchilar avvalo ma'lumotlarni diqqat bilan idrok etishi-tushunishi, anglashi lozim. Chunki talaba-o'quvchilar o'zlashtirayotgan bilimlarini diqqat bilan qanchalik tez, aniq, to'la va ravshan idrok qila olsa, ma'lumotlarni shunchalik tez tushunib, vaqtida fahmlab va yetarlicha mustahkamlab oladi.

Demak ta'limiy samaradorlik uchun ta'lim oluvchilarda diqqat va idrok sifatlarining uyg'un shakllangan bo'lishi katta ahamiyatga ega. Ta'lim

oluvchilarda diqqat sifatlarining yaxshi rivojlanganligi ular idrokining taraqqiyot darajasiga bog'liq. Pedagoglar fan asoslarini talabalarga tushuntirishda ularning individual xususiyatlari, diqqat sifatleri va tushunish darajasini hisobga olgan holda dars jarayonini tashkil qilishi lozim. O'qitishning "oddiydan murakkabga qarab borish" tamoyilidan, avvalo, talabalarning kasbiy faoliyatga oid bilimlarni ongli va tizimli o'zlashtirish maqsadida foydalanishi zarur. Pedagoglar talabalar diqqati va idrokining uyg'un shakllanishiga, ularda mutaxassislikka oid bilimlarga nisbatan qiziqish va ijobiy hissiyotni uyg'otishga xizmat qilishi lozim.

Ana shu yo'sinda hosil bo'lgan yondoshlik assotsiatsiyasida muayyan ma'lumotni esga tushirish jarayonida avval tashqi so'ngra esa ichki diqqat faollik ko'rsatadi. Masalan, ilmiy konferensiyada ma'ruza qilayotgan professorning mavzu mazmuniga oid hikoyani aytib berayotganida uni diqqat bilan tinglayotgan talabalarda professor va u aytib bergan hikoya o'rtasida yondoshlik assotsiatsiyasi hosil bo'ladi. Keyinchalik talabalar hikoyani qayta eshitganida uni aytib bergan professorning obrazini ko'z oldiga keltirishadi yoki professorni ko'rishganida esa u aytib bergan hikoyani esga olishadi. Va'ni talabalar professorni ko'rishganida unga razm solish jarayonida tashqi diqqati faollashadi va u aytib bergan hikoyani eslash jarayonida esa ichki diqqati faol bo'ladi.

Bundan tashqari o'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalarida ham diqqat muhim faol rol o'ynaydi. Bunday paytda o'xshash va qarama-qarshi belgilarni fikrda aniqlash va ikkinchi tushunchaga bog'lash jarayonida ichki diqqatning faolligi muhim ehtiyoj sanaladi.

So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarning kognitiv yukini boshqarish o'quv jarayonida juda muhimdir. Kognitiv yuk ortiqcha bo'lganda, bu o'rganish samaradorligini pasaytiradi, chunki talaba kerakli ma'lumotlarni qayta ishlashda qiyinchilikka duch keladi. Kognitiv yukni optimallashtirish orqali o'quv fanlarini yanada samarali o'zlashtirish mumkin.

Talabaning o'zini o'zi nazorat qilish qobiliyati bilish jarayonlarining samaradorligini oshiradi. O'zini o'zi nazorat qilish orqali talaba o'zining o'rganish strategiyalarini boshqarishi va moslashtirishi mumkin, bu esa o'quv materialini chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. A.Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv nazariya talabalarning o'quv faoliyatidagi motivatsiyasi va o'zlashtirish darajasi o'zaro ta'sirda bo'lishini ta'kidlaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, talaba o'z bilish jarayonlarini samarali boshqarishi uchun ijtimoiy modeldan va o'ziga ishonchdan foydalanishi kerak. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarning metakognitiv qobiliyatlari (o'z

fikrlash jarayonlarini anglash va boshqarish) o'quv fanlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu strategiyalar talabalarga o'quv materialini yaxshiroq tashkil qilish, tushunish va yodlash imkonini beradi. Yaqinda paydo bo'lgan tadqiqotlar talabalarning bilish jarayonlarini shaxsiylashtirish orqali o'quv fanlarini o'zlashtirish darajasini oshirish mumkinligini ko'rsatmoqda. Bu esa har bir talabaning bilish uslubiga mos keladigan individual ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqishni talab qiladi. Hissiy jarayonlar va emotsional ong ham bilish jarayonlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabaning hissiy barqarorligi va ijobiy hissiyotlari bilish jarayonini kuchaytiradi, bu esa ularning o'quv materialini chuqurroq tushunishiga yordam beradi.

Xulosa ўрнида, tadqiqotlar qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiraning rivojlanishi o'quv fanlarini o'zlashtirish jarayonida muhim ekanini ta'kidlamogda. Xotira mustahkamlanishini kuchaytirish usullari, masalan, takrorlash intervali va faol qayta ishlash texnikalari yordamida talabaning o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Shuningdek, ijodiy fikrlash va kognitiv moslashuvchanlikning o'quv materiallarini samarali o'zlashtirishda qanday o'rin tutishini o'rganmogda. Ijodiy fikrlash talabalarga yangi g'oyalar va ko'rinishlarni o'rganishda yordam beradi, bu esa o'zlashtirish darajasini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии мышления // Психологический журнал. - 1994. № 4. - С. 35–39;
2. Андреева Г.М. Психология социального познания. - М.: Аспект-Пресс, 2007 - 304 с.
3. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojiboyeva R.N. Mustaqil fikrlash. -T.: Sharq, 2000.-78 B.
4. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslari: Psix.f.dok.dis. - T., 2005. - 391 b.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING IJODIY SALOHİYAT OMILLARI

Berdiyeva G.Sh.

*Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti
Pedagogika kafedrası dotsenti*

Tayanch soʻzlar: ijodiy salohiyat, ijtimoiy tarbiya, ijtimoiy tajriba, madaniy faoliyat, taʼlim, koʻnikma, talabalar jamoasi, shaxsning hayot tarzi, talabalarning kundalik faoliyati, makro va mikro muhit.

Ключевые слова: творческий потенциал, социальное воспитание, социальный опыт, культурная деятельность, образование, умения, студенческое сообщество, индивидуальный образ жизни, повседневная деятельность студентов, макро и микросреда.

Key words: creative potential, social education, social experience, cultural activity, education, skills, student community, individual lifestyle, students' daily activities, macro and micro environment.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada oliy taʼlim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini omillari, mazmuni, muammolari, olimlarning bu boradagi tadqiqotlari va fikrlari tahlil qilingan. Tashqi va ichki omillar mazmuni, oliy taʼlim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini omillarining oʻzaro taʼsiri va uygʻunligi orqali samarali tashkil etilishi imkoniyatlari keltirib oʻtilgan. Shuningdek, maqolada bugungu kun oliy taʼlim muassasalari talabalarining ijtimoiy-madaniy faoliyatda ijodiy salohiyatini rivojlantirish omillaridan hisoblangan ijtimoiy tarbiya va ijtimoiy tajriba tuzilmasi batafsil tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются факторы, содержание, проблемы развития творческого потенциала студентов высших учебных заведений, исследования и мнения учёных по данной теме. Представлено содержание внешних и внутренних факторов, возможности эффективной организации творческого потенциала студентов высших учебных заведений посредством взаимодействия и гармонии факторов. В статье также подробно анализируется структура социального воспитания и социального опыта, которые рассматриваются сегодня как факторы развития творческого потенциала студентов высших учебных заведений в социально-культурной деятельности.

SUMMARY:

The article analyzes the factors, content, problems of developing the creative potential of students of higher educational institutions, research and opinions of scientists on this topic. The content of external and internal factors, the possibilities of effective organization of the creative potential of students of higher educational institutions through the interaction and harmony of factors are presented. The article also analyzes in detail the structure of social education and social experience,

which are considered today as factors in the development of the creative potential of students of higher educational institutions in socio-cultural activities.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayonidagi harakatlantiruvchi kuchlar sifatida ko'riladigan omillar va shart-sharoitlarni aniqlash biz ta'kidlagan muammoni hal qilishning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu omillar talabalarining kasbiy shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan, B.G.Ananevning fikrini keltirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: "Faqat shaxsni shakllantiruvchi asosiy kuchlarni, jumladan, ta'limning ijtimoiy yo'nalishini va ijtimoiy tarbiyani, ya'ni shaxsni jamiyat taraqqiyoti obyekti sifatida belgilab, biz uning jamiyat taraqqiyoti subyekti sifatida shakllanishining ichki sharoitlarini tushunishimiz mumkin"[1].

Bu fikr oliy ta'lim muassasasi talabalarining nafaqat tashqi ijtimoiy omillar, balki ichki motivatsion va intellektual sharoitlar asosida shakllanishini tushunish zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, talabalarining ijtimoiy rolining rivojlanishi, uning jamiyatdagi faol subyekt sifatida shakllanishi ta'lim jarayonining ijtimoiy yo'nalishi va individual rivojlanish ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Bu yondashuv talabalar kadrlarning kasbiy yetuklikka erishish yo'lida muhim o'rin tutadi.

Bizningcha, oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayonini to'g'ri tavsiflash uchun uni bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tashqi va ichki omillar majmuasi bilan belgilangan yaxlit tizimli jarayon sifatida tasvirlash zarur.

Tashqi omillar. Tashqi omillar oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatiga tashqaridan ta'sir qiluvchi shart-sharoitlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilardan iborat:

- ✓ Jamiyat va ta'lim tizimidagi o'zgarishlar jarayonlari: ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ta'lim siyosatidagi yangiliklar.
- ✓ Oliy ta'lim ijodiy faoliyatining tuzilmasi va xususiyatlari: boshqaruv tizimining murakkabligi va moslashuvchanligi.
- ✓ Oliy ta'lim muassasasida talabalar jamoasi: jamoaning birligi va ishtirokchilarning motivatsiyasi.
- ✓ Shaxsning hayot tarzi va ijtimoiy tajriba: talabalarining kundalik faoliyati.
- ✓ Makro va mikro muhitdagi beqarorlik yoki barqarorlik: Tasodifiy vaziyatlar, muhitdagi o'zgaruvchanlik.

Ichki omillar. Ichki omillar talabalar shaxsining mohiyatli xususiyatlarini ifodalaydi va uning ijodiy salohiyati hamda kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirishga bevosita ta'sir qiladi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Motivatsiya va intilish. Talabalarining o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ichki ehtiyoji. Qobiliyatlar va fazilatlar: Tanqidiy fikrlash, tahliliy yondashuv, qaror qabul qilish qobiliyati. O‘z-o‘zini baholash va nazorat qilish qobiliyati: Shaxsning o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilish odati.

Shunday qilib, oliy ta‘lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayoni ushbu tashqi va ichki omillarning o‘zaro ta‘siri va uyg‘unligi orqali samarali tashkil etilishi mumkin. Bu yondashuv talabalarining shaxsiy va kasbiy rivojlanishini izchil va maqsadli ravishda amalga oshirish uchun zarur asosni yaratadi.

Ichki rivojlanish determinantlari qatoriga quyidagilar kiradi: ehtiyojlar, motivlar, qadriyatlar va qadriyatli yo‘nalishlar tizimi, shaxsiy, kasbiy jihatdan muhim sifatlar, qobiliyatlar, talabalarining subyektiv tajribasi, kasbiy faoliyatning shaxsiy ma‘nosi, ichki erkinlik va boshqalar. Ichki omillarning alohida rolini T.M.Denisovskaya ham ta‘kidlaydi: “Ichki muhit o‘zi shaxs rivojlanishining omiliga aylanadi, uning tashqi dunyo bilan pastdan yuqoriga qarab bo‘lgan munosabatlarining oliy shakllariga o‘z-o‘zidan harakatlanishidir”.

Bizningcha, oliy ta‘lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatining o‘zgarishiga ta‘sir qiluvchi muhim omillardan biri jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlardir. Jamiyatdagi o‘zgarish tendensiyalari zamonaviy ta‘lim tizimi va ta‘lim muassasalariga ham ta‘sir ko‘rsatadi.

K.A.Abulxanova talabalarining jamoada tutgan o‘rni va rolini tahlil qilib, talabalarda jamiyat ta‘siriga bog‘liq bo‘lgan, shaxsiy qaror qabul qilish, keng ko‘lamli faoliyat va munosabatlarda ishtirok etish kabi xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ta‘kidlaydi [2]. Bunday yondashuv oliy ta‘lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishni talab qiladi.

V.S.Lazarev va uning hamkasblari tomonidan qayd etilganidek, o‘z-o‘zini rivojlantirishga yuqori darajada yo‘naltirilgan jamoalarda yuqori professionallik va keng madaniy saviya jamoa a‘zolari uchun muhim qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Bunday jamoalarning rivojlanish darajasi ularni “guruh subyekti” sifatida belgilaydigan xususiyatlar bilan o‘zaro bog‘liqdir. Ushbu xususiyatlar qatoriga quyidagilar kiradi:

Tayyorgarlik: o‘ziga yuklatilgan vazifalarni bajarishga texnik va psixologik tayyorligi.

Kompetentlik: kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar darajasi.

Professionallik: kasbiy faoliyatining sifat darajasi va samaradorligi.

Shu bilan birga, bunday jamoalarning ichki o‘zaro bog‘liqligi va har bir a‘zosining o‘z salohiyatini amalga oshirish imkoniyati jamoaning umumiy

muvaffaqiyati va samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Bu yondashuv jamoa sifatida boshqaruv subyekting yetukligini ta'minlashda asosiy o'rin tutadi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlanganishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri sifatida ijtimoiy tajribani keltirish mumkin. Ijtimoiy tajriba tuzilmasiga quyidagilar kiradi:

- shaxsning dunyoni umumiy tarzda aks ettiruvchi faoliyatini ifodalovchi individual dunyo modeli;
- shaxsning dunyoga yaxlit munosabatini aks ettiruvchi dunyoqarashi;
- shaxsning o'z-o'zini belgilash jarayonini qayd etuvchi hayotiy salohiyati;
- shaxsning ijtimoiy tajriba sifatida o'z hayotini o'zi tashkil qilish uslubini saqlash shakli bo'lgan hayot tarzi.

Bizningcha, oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyati va kasbiy kompetensiyalarini takomillashuvi tasodifiylik, beqarorlik va noaniqlik kabi omillar bilan bevosita bog'liqdir. Sinergetik yondashuv nuqtai nazaridan, tizimga uning ichki tuzilishiga mos kelmaydigan rivojlanish yo'nalishini tashqaridan majburan ta'sir orqali o'zgartirish mumkin emas. Aksincha, tizimning ichki rivojlanish tendensiyalariga yordam berish yoki ularga to'sqinlik qilish mumkin. Shu sababli, kuchli tashqi ta'sirlar ko'pincha tizimga sezilarli ta'sir ko'rsata olmaydi, lekin tizimning ichki tuzilishi va mazmuniga mos keladigan zaif rezonans ta'sirlar samarali bo'lishi mumkin. Bu yondashuv oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatining shakllanishi va rivojlanish jarayoniga to'g'ri mos keladi. Masalan: Inqiroz holatlari: talabalar murakkab va noaniq vaziyatlarga duch kelganida, tasodifiy rezonans ta'sirlar uning qaror qabul qilish jarayonlariga va keyingi rivojlanish yo'nalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Noaniq sharoitlar: talabalarining mavjud sharoitlarga moslashishi va ularni boshqarishi tizimning rivojlanishida yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Shunday qilib, sinergetik yondashuv talabalarining professional shakllanishi va rivojlanishiga moslashuvchan yondashuvni ta'minlaydi va tashqi hamda ichki omillarning muvofiqlashuvini kuchaytiradi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida oliy ta'lim muassasasi talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayoni quyidagi ijobiy o'zgarishlarga olib kelishini aniqladik:

1. Oliy ta'lim muassasasi talabalarining o'ziga, hamkasblariga, o'quvchilarga va jamiyatga bo'lgan munosabati o'zgaradi;
2. Haqiqiy qobiliyatlar, imkoniyatlar va vaziyatni o'zgartirish istagi o'rtasidagi ziddiyatlar anglanadi va hal qilinadi;
3. O'zining ichki munosabatini o'zgartirish qobiliyati shakllanadi;
4. O'zini o'zgartirishga bo'lgan istak paydo bo'ladi.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasasi talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayoni ichki va tashqi omillar tizimi bilan belgilanadi, ular o'zaro bir-biri bilan uyg'unlikda va ehtimoliy ziddiyatda namoyon bo'ladi, ya'ni ichki omillar tashqi sharoitlarda amalga oshirilmaydi yoki aksincha. Bu dialektik shakllanish va rivojlanish haqida gap ketmoqda: tashqi omillar talabalarning shaxsiy ichki holatiga (tavsiflariga) ta'sir qiluvchi manba sifatida xizmat qiladi. Talabalarning shaxsiyatini tashqi omillar maqsadlari va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqishga yo'naltiruvchi yaxlit ichki o'zini boshqarish tizimi shakllanadi. Shu bilan birga, zaruriy tuzatishlar kiritiladi. O'zgartirilgan tashqi omillar tizimi talabalar shaxsiyatiga ta'sir ko'rsatib, uni yanada rivojlanishga yo'naltiradi.

Shuningdek, tadqiqotda oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayonining muvaffaqiyati muayyan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni yaratishga bog'liqligi aniqlandi. Ularga quyidagilar kiradi:

- uzluksiz va izchil oliy ta'limni tashkil etish;
- oliy ta'lim muassasalari talabalarlarini yillik tayyorlashni individual o'quv yo'nalishlari asosida tashkil etish;
- oliy ta'lim muassasasi talabalarlarini o'qitishda yondashuvlarni o'zgartirish: bilimga asoslangan va reproduktiv yondashuvdan shaxsiy-faoliyat yondashuviga o'tish;
- Oliy ta'lim muassasalari talabalarlarining ijodiy salohiyatini rivojlanishini monitoring qilishni tashkil etish.

Tadqiqotimizda qo'yilgan muammo mantiqi oliy ta'lim muassasasi talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish modelini yaratish va uni amaliyotga tatbiq etishni talab qiladi. Shu munosabat bilan, modellashtirish usulini qo'llash eng maqbul usul hisoblanadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda modellashtirish obyektlarni ularning modellarida o'rganishning universal usuli sifatida qaraladi; modellashtirish jarayoni mavjud bo'lgan obyektlar, hodisalar va yaratilgan obyektlarning modellarini yaratish va o'rganish jarayonini o'z ichiga oladi, bu ularning xususiyatlarini aniqlash yoki yaxshilash, ularni qurish va boshqarish usullarini ratsionalizatsiya qilish uchun amalga oshiriladi. Bu usul bilim olishning universal vositasi sifatida ham, dunyoni anglashning vositasi sifatida ham pedagogik tadqiqotlarda faol qo'llaniladi. V.V.Kraevskiy modellashtirishni tushuncha, tamoyil va qonuniyatlarga asoslangan kognitiv refleksiya sifatida tavsiflaydi. Atrof-muhitdagi xususiyatlar va munosabatlar haqidagi bilimlar model asosida amalga oshiriladi. Bizning tadqiqotimiz doirasida modellashtirish oliy ta'lim muassasasi talabalarining kasbiy rivojlanishi, o'zini o'zi takomillashtirish, o'zini amalga oshirish, shaxsiy

rivojlanish, shuningdek, ijodiy salohiyatini rivojlantirishni psixologik-pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlashning kuchli vositasi hisoblanadi.

Oliy ta‘lim muassasasi talabalarining kasbiy faoliyati, talabalar shaxsining mohiyatli xususiyatlari, kasbiy shakllanishning o‘ziga xos xususiyatlari, rivojlanishi va subyektivlikning namoyon bo‘lishi haqidagi falsafiy va psixologik-pedagogik adabiyotlar, shuningdek, ijodiy salohiyatni o‘rganishning metodologik asoslari (tizimiy, jarayoniy, faoliyatli, sinergetik, kompetentli, subyekt-faoliyatli va qadriyatli yondashuvlari) biz uchun oliy ta‘lim muassasasi talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish modelini ishlab chiqishda asosiy manbalar bo‘ldi.

Oliy ta‘lim muassasasi talabalarining ijodiy salohiyatni rivojlantirishning subyektivlik, professionallik, qadriyatli munosabat komponentlari ta‘lim jarayonida kreativ imkoniyatlarini optimallashtirish asosida oliy ta‘lim muassasasi talabalarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish modeli ishlab chiqilgan. Bu model talabalarlarning ijodiy salohiyatini yanada rivojlantirishga hissa qo‘shadi.

Ta‘kidlash kerakki, talabalarlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayonining samaradorligi yoki samarasizligi shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari va boshqa shartlarga bog‘liq bo‘ladi. Shunday qilib, biz tomonimizdan ishlab chiqilgan model maqsad, mazmun, jarayon, tashxislash va natija bloklaridan iborat bo‘lib oliy ta‘lim muassasalarida talabalarlarning ijodiy salohiyatni rivojlantirishni bashiratladi. Mazkur modelga tayanilgan holda pedagogik texnologiya va mexanizm takomillashtirilishi va baholash mezonlari ishlab chiqilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, talabalarlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish jarayonining samaradorligi yoki samarasizligi shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari va boshqa shartlarga bog‘liq bo‘ladi. Shunday qilib, biz tomonimizdan ishlab chiqilgan model maqsad, mazmun, jarayon, tashxislash va natija bloklaridan iborat bo‘lib oliy ta‘lim muassasalarida talabalarlarning ijodiy salohiyatni rivojlantirishni bashoratlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания // Избр. Психолог. труды. В 2 т. Т.1. -М.: Педагогика, 1980.- С. 232.
2. Абульханова-Славская К.А. Психология личности в условиях социальных изменений. - М.: ИПАН, 1993. - 103 с.
3. Ерасов Б.С. Социальная культурология. - М.: Аспект-Пресс, 1996. — 590 с.
4. Ольховая Т.А. Становление образа «Я - будущий педагог» студента университета: Автореф. дис... канд пед.наук. - Оренбург, 1999. -19 с.
5. Анохин А.М. Педагогическая среда как условие формирования творческой личности студента педвуза: Дис. канд. пед. наук.-Уфа, 1997.- 167

OILADA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI VA UNING DOLZARBLIGI

Lugmonov O.Gʻ.

ТМПИ КК Ф тадқиқотчиси

Tayanch soʻzlar: ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, oila muhiti, pedagogik yondashuv, ekologik ong, taʼlim usullari, xalqaro tajriba, ekologik madaniyat, ekologik ong, ekologik tarbiya, pedagogik yondashuv, taʼlim, jamoatchilik.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое образование, семейная среда, педагогический подход, экологическое сознание, методы обучения, международный опыт, экологическая культура, экологическое сознание, экологическое образование, педагогический подход, образование, сообщество.

Key words: ecological culture, ecological education, family environment, pedagogical approach, ecological consciousness, teaching methods, international experience, ecological culture, ecological consciousness, ecological education, pedagogical approach, education, community.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada oila muhitida ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik jihatlarini tahlil qilingan. Ekologik tarbiyaning oiladagi oʻrni, uning bolalar ongi va xulq-atvoriga taʼsiri, ota-onalarning masʼuliyati hamda samarali pedagogik metodlar oʻrganilgan. Shuningdek, mazkur sohada chet el tajribasi oʻrganilgan va takliflar ishlab chiqilgan. Maqolada ekologik madaniyat tushunchasining nazariy asoslari tahlil qilinib, uning yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ekologik madaniyatni shakllantirishda pedagogiyok yondashuvlar, oila, taʼlim muassasalari va jamoatchilikning roli koʻrib chiqilgan. Maqolada keltirilgan ilmiy tahlil va tavsiyalar ekologik madaniyatni rivojlantirish boʻyicha kelgusi tadqiqotlar va amaliy loyihalar uchun metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются педагогические аспекты формирования экологической культуры в семейной среде. Изучаются роль экологического воспитания в семье, его влияние на сознание и поведение детей, ответственность родителей, эффективные педагогические методы. Изучается зарубежный опыт в данной области и разрабатываются предложения. В статье анализируются теоретические основы понятия экологической культуры и подчеркивается ее значение в воспитании подрастающего поколения. Рассматриваются педагогические подходы, роль семьи, образовательных учреждений и общественности в формировании экологической культуры. Научный анализ и рекомендации, представленные в статье, служат методологической основой для будущих исследований и практических проектов по развитию экологической культуры.

SUMMARY:

The article analyzes the pedagogical aspects of the formation of environmental culture in the family environment. The role of environmental education in the family, its influence on the consciousness and behavior of children, the responsibility of parents, and effective pedagogical methods are studied. Foreign experience in this area is studied and proposals are developed. The article analyzes the

theoretical foundations of the concept of environmental culture and emphasizes its importance in the education of the younger generation. Pedagogical approaches, the role of the family, educational institutions, and the public in the formation of environmental culture are considered. The scientific analysis and recommendations presented in the article serve as a methodological basis for future research and practical projects on the development of environmental culture.

Bugungi kunda ekologik madaniyatni shakllantirish dolzarb masala hisoblanadi. Tabiat resurslaridan oqilona foydalanish, ekologik ongni shakllantirish va ekologik tarbiya berish nafaqat maktabda, balki oila muhitida ham yo'lga qo'yilishi lozim.

Rivojlangan davlatlarda oila ekologik tarbiya jarayonining muhim bo'g'ini sifatida qaraladi. Shu sababli, oila muhitida ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslarini o'rganish va xalqaro tajribalardan xulosa chiqarish bugungi kun talabi hisoblanadi.

Oilada bolaning ilk tarbiya oladigan muhiti sifatida uning dunyoqarashiga, xulq-atvoriga va ekologik madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Pedagogika nazariyasiga ko'ra, oilada ekologik madaniyatni shakllantirish quyidagi asosiy yondashuvlarga tayanadi:

ekologik bilim berish – bolalarga atrof-muhit va uning muhofazasi haqida ma'lumotlar berish;

shaxsiy namuna ko'rsatish – ota-onalarning tabiatga bo'lgan munosabati bolalar uchun o'rnak bo'ladi;

amaliyot orqali o'rgatish – bolalarni turli ekologik tadbirlarga jalb qilish;

yoshga mos pedagogik usullarni qo'llash – ekologik multfilmlar, hikoyalar, interaktiv mashg'ulotlar.

Bugungi kunda qator rivojlangan davlatlarda ekologik tarbiya oila va maktab o'rtasidagi hamkorlik asosida amalga oshirilmoqda. Quyidagi tajribalar bu borada e'tiborga molik:

Finlyandiya – mazkur davlatda "Yashil maktablar" (Green Schools) dasturi joriy qilingan bo'lib, u oilalarni ham jalb etadi. Bolalarga maktabda ham, uyda ham tabiatni muhofaza qilish ko'nikmalari o'rgatiladi.

Germaniya – bu yerda chiqindilarni saralash oilada shakllantiriladigan muhim odatlardan biri. Bolalarga maktabgacha yoshdanoq chiqindilarni qayta ishlash va tabiatni muhofaza qilishning ahamiyati tushuntiriladi.

Yaponiya – Yaponiyada oilalarga ekologik madaniyat bo'yicha maxsus dasturlar taklif etiladi. Masalan, bolalar va ota-onalar uchun o'rmon parvarishi va suv resurslarini tejash bo'yicha treninglar o'tkaziladi.

Shvetsiya – bu mamlakatda bolalarga ekologik ongni shakllantirish uchun amaliy yondashuvlar qo'llaniladi. Ular tabiatda ko'p vaqt o'tkazadi, maxsus

ekologik lagerlarda ishtirok etadi va jamiyatdagi ekologik loyihalarga jalb qilinadi.

Yuqorida keltirilgan xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oila muhitida ekologik madaniyatni shakllantirishni yanada rivojlantirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

ota-onalar uchun ekologik ta'lim kurslarini tashkil etish – oilalarga ekologik tarbiya berish yo'l-yo'riqlarini o'rgatish;

maktab va oila hamkorligini kuchaytirish – bolalarning ekologiyaga oid amaliy mashg'ulotlariga ota-onalarni jalb qilish;

ekologik tadbirlarni ko'paytirish – oilaviy darajada daraxt ekish, chiqindilarni saralash, tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlar o'tkazish;

zamonaviy texnologiyalardan foydalanish – bolalar uchun mobil ilovalar, onlayn kurslar va virtual mashg'ulotlar orqali ekologik madaniyatni shakllantirish.

Biz yashab turgan jamiyatda ham oilaviy ekologik tarbiyani takomillashtirish uchun xalqaro tajribalardan foydalanish va milliy xususiyatlarga moslashtirish zarur. Bunda ota-onalarning bilim darajasini oshirish, bolalarni amaliy faoliyatlarga jalb qilish va ta'lim-tarbiya jarayonida ekologik madaniyatni targ'ib etish ustuvor vazifalardan biri bo'lishi lozim.

Bu yondashuvlar yoshlarning ekologik bilim va ko'nikmalarini oshirishga, ularda atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, yuqorida keltirilgan tavsiyalar ekologik ta'lim va tarbiyani yanada takomillashtirishga hissa qo'shadi deb umid qilamiz.

Bugungi kunda global ekologik muammolar nafaqat tabiat, balki insoniyat kelajagiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Atrof-muhitni muhofaza qilish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik madaniyatni shakllantirish nafaqat ilmiy tadqiqotlarning, balki ijtimoiy hayotning ham muhim yo'nalishiga aylandi. Yosh avlodda ekologik madaniyatni rivojlantirish ularning ekologik mas'uliyatini shakllantirishga va kelajakda tabiatni muhofaza qilish borasida faol harakat qilishlariga asos yaratadi.

Ekologik madaniyat – bu insonning tabiatga bo'lgan munosabati, ekologik bilim, ko'nikma va qadriyatlarining yaxlit tizimidir. U ekologik ong, ekologik axloq va ekologik mas'uliyatni o'z ichiga oladi.

Ekologik madaniyatning shakllanishi uzluksiz ta'lim va tarbiya jarayoni orqali amalga oshiriladi. Ushbu jarayon insonning atrof-muhitga munosabati, tabiatni muhofaza qilishga intilishi va ekologik faolligi orqali namoyon bo'ladi.

Ekologik madaniyatni shakllantirishda bir nechta ilmiy yondashuvlar mavjud:

biosfera yondashuvi – inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni saqlashga asoslangan;

pedagogik yondashuv – ta'lim va tarbiya orqali ekologik madaniyatni shakllantirishga urg'u beradi;

ijtimoiy yondashuv – ekologik madaniyat jamiyat, oila va ta'lim tizimi orqali shakllanishiga e'tibor qaratadi.

Ekologik madaniyatni shakllantirish avvalo oilada boshlanadi. Bolalar ota-onalarning tabiatga bo'lgan munosabatini kuzatib, ulardan ibrat oladilar. Ota-onalarning shaxsiy namunasi, chiqindilarni saralash, resurslardan tejimli foydalanish kabi odatlar bolalar ongida ekologik madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Maktab va o'quv muassasalarida ekologik ta'lim ekologiya sohasidagi bilimlarni berish, atrof-muhitni muhofaza qilish ko'nikmalarini shakllantirish va ekologik mas'uliyatni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bunda quyidagi uslublardan foydalanish tavsiya etiladi:

amaliy mashg'ulotlar (daraxt ekish, chiqindilarni saralash tadbirlari);

interaktiv o'quv mashg'ulotlari (ekologik muammolar bo'yicha bahs-munozaralar);

tabiatga sayyohatlar va kuzatuvlar (ekosistemalarni o'rganish).

Ekologik madaniyatni shakllantirishda jamoat tashkilotlari, OAV va ijtimoiy tarmoqlar muhim o'rin tutadi. Ekologik aksiyalar, ma'rifiy dasturlar va ijtimoiy tashabbuslar yoshlarning ekologik faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Ekologik madaniyatni shakllantirish yosh avlod tarbiyasining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda oila, ta'lim muassasalari va jamoat tashkilotlarining hamkorligi katta ahamiyatga ega.

Xulosa o'rnida ekologik madaniyatning faqatgina ekologik bilimlarga ega bo'lish emas, balki ularni kundalik hayotda qo'llay olish, atrof-muhitga nisbatan mas'uliyat bilan yondashish va kelajak avlod uchun sof tabiatni saqlab qolishga qaratilgan ko'nikmalar tizimi ekanligini ta'kidlash joiz.

Olib borilgan kuzatishlar asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

ekologik madaniyatni shakllantirish – uzluksiz jarayon. U insonning bolalik davridan boshlanib, oila, maktab va jamoatchilik muhitida davom etadi;

ekologik ta'lim va tarbiyaning uzluksizligi, amaliy mashg'ulotlar va interaktiv metodlar orqali shakllantirilgan bilimlar yoshlarning ekologik ongini kuchaytiradi;

bolalar va yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishda ota-onalarning shaxsiy namunasi, maktabdagi ekologik ta'lim hamda jamoatchilik tashkilotlarining faolligi katta ahamiyatga ega;

jahon miqyosida ekologik ta'lim sohasidagi ilg'or tajribalarni o'zlashtirish va milliy sharoitga moslashtirish orqali samarali natijalarga erishish mumkin.

Ushbu maqolada keltirilgan takliflar ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonini yanada takomillashtirishga hissa qo'shishi mumkin. Shuningdek, bu yo'nalishdagi kelgusi tadqiqotlar ekologik ong va madaniyatni yanada rivojlantirishga xizmat qilishiga ishonamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni.
2. "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" (2022-2026 yillar).
3. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (2030).
4. Ekologik ta'lim va tarbiya bo'yicha xalqaro tadqiqotlar.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyotni rivojlantirish to'g'risida"gi qarorlari.
6. Amonashvili Sh.A. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodologiyasi. – Tbilisi: Metsniyereba, 1984.
7. Bezrukova V.P. Pedagogika: nazariy va amaliy asoslar. – Moskva: Vldos, 2000.
8. Nazarov Q.N. Ekologik madaniyat va uni shakllantirish usullari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
9. YUNESKO. Ekologik ta'limni rivojlantirish strategiyasi. – Parij: UNESCO Publishing, 2019.
10. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologik madaniyatni rivojlantirish to'g'risida"gi qarori. – www.lex.uz
12. Xalqaro ekologik tadqiqotlar instituti. Ekologik madaniyatni shakllantirish bo'yicha metodik tavsiyalar. – London, 2020.

O'QUVCHILARNI SHAXS SIFATIDA O'ZLIGINI ANGLASH KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH IJTIMOIIY- PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Rahimov B.B.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
mustaqil izlanuvchisi*

Tayanch so'zlar: o'zligini anglash, kompetensiya, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy-pedagogik muammo, refleksiya, milliy o'zlik, axloqiy qarorlar, pedagogik yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ijtimoiy identifikatsiya.

Ключевые слова: самосознание, компетентность, личностное развитие, социально-педагогическая проблема, рефлексия, национальная идентичность, нравственные решения, педагогический подход, личностно-ориентированное образование, социальная идентификация.

Key words: self-awareness, competence, personal development, social and pedagogical problem, reflection, national identity, moral decisions, pedagogical approach, personality-oriented education, social identification.

РЕЗЮМЕ:

O'quvchilarning shaxsiy rivojida o'zligini anglash kompetensiyasini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari hamda ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida ko'rilish jihatlarini, O'zligini anglash kompetensiyasi o'quvchining o'zini shaxs sifatida tan olishi, o'z qadr-qimmatini his qilishi, ijtimoiy rollarini anglab yetishi va hayotiy qarorlar qabul qilishda mustaqil pozitsiyani egallashi, globallashuv, axborot tahdidlari va ta'lim tizimidagi an'anaviy yondashuvlar, reflektiv, emotsional-aks ettiruvchi va ijtimoiy faoliyatga yo'naltirilgan metodikalar asosida mazkur kompetensiyani shakllantirishning samarali yo'llari yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

Освещены научно-теоретические основы формирования самосознательной компетентности в личностном развитии обучающихся и её аспекты как социально-педагогической проблемы. Самосознательная компетентность – это осознание обучающимся себя как личности, ощущение собственной значимости, понимание своих социальных ролей и занятие самостоятельной позиции в принятии жизненных решений. Выделены эффективные пути формирования данной компетентности с учётом глобализации, информационных угроз и традиционных подходов в системе образования, рефлексивных, эмоционально-рефлексивных и социально ориентированных методик.

SUMMARY:

The article covers the scientific and theoretical foundations of the formation of self-conscious competence in the personal development of students and its aspects as a socio-pedagogical problem. Self-conscious competence is the student's awareness of himself as an individual, a sense of his own importance, an understanding of his social roles and taking an independent position in making life decisions. Effective ways of forming this competence are identified, taking into

account globalization, information threats and traditional approaches in the education system, reflexive, emotional-reflexive and socially oriented methods.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - o'quvchini nafaqat bilimli, balki o'zini anglagan, mustaqil fikrlovchi va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishdir. Globallashuv, raqamli axborot portlashi va turli g'oyaviy oqimlarning kuchayishi fonida yosh avlodda o'zining milliy, ijtimoiy va shaxsiy identitetini anglash zarurati tobora ortib bormoqda. O'zligini anglash kompetensiyasi bugungi ta'lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu kompetensiya nafaqat o'quvchilarning intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga, balki ularning shaxsiy va ma'naviy shakllanishiga ham asos bo'ladi. Globallashuv jarayonida milliy identitet, shaxsiy qadriyatlar va hayotiy yo'nalishlar masalasi yanada muhim tus olmoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'quvchilarni shaxs sifatida o'zligini anglash kompetensiyalarini shakllantirish masalasi nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy muammo sifatida ham qaralishi lozim.

O'zligini anglash kompetensiyasi - bu shaxsning o'zini ongli ravishda tushunishi, o'z qadr-qimmatini his etishi, ichki dunyosini tahlil qila olishi, o'z hayot yo'lini belgilab olishi va o'zini jamiyatda anglashga qaratilgan ko'p komponentli shaxsiy-ijtimoiy tuzilma hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogikada shaxsiy yondashuv konsepsiyasi asosida o'quvchilarning o'zini anglash jarayonini rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmoqda. Ayniqsa, yosh avlodda o'z "Men"ini anglash, o'ziga nisbatan ongli munosabatda bo'lish, shaxsiy qadriyatlar tizimini shakllantirish jarayoni ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylangan.

O'zligini anglash kompetensiyasi - bu shaxsning kimligini, o'z shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarini, jamiyatdagi o'rnini anglash va ongli tarzda shaxsiy rivojlanish yo'nalishini tanlab olish qobiliyatidir. Mazkur kompetensiya nafaqat psixologik, balki pedagogik, ijtimoiy va madaniy jihatdan ham kompleks tusga ega bo'lgan ko'p komponentli strukturadir.

O'zligini anglash kompetensiyasi quyidagi asosiy komponentlar asosida shakllanadi:

Kognitiv komponent – shaxsning o'ziga oid axborotlarni (shaxsiy xususiyatlari, kuchli va zaif tomonlari, qadriyatlari) anglashiga doir bilim va tushunchalar tizimi.

Reflektiv komponent – shaxsning o'z xatti-harakatlari, fikrlari, qarorlari ustida mulohaza yuritib, ularni baholash qobiliyati.

Emotsional-aks ettiruvchi komponent – shaxsda o‘ziga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat, o‘zini qadrlash, ichki barqarorlik, o‘ziga ishonch kabi his-tuyg‘ularning shakllanishi.

Motivatsion komponent – o‘zini anglashga yo‘naltirilgan ichki rag‘bat, hayotiy maqsadlarni ongli tanlash va ularga erishishga intilish.

Ijtimoiy-kommunikativ komponent – jamiyatdagi o‘z rolini anglash, boshqa odamlar bilan munosabatlarda o‘zini to‘g‘ri tutish, ijtimoiy mas’uliyatni his qilish.

O‘quvchilarda ushbu kompetensiyaning shakllanganlik darajasini baholashda quyidagi me‘yoriy mezonlar muhim hisoblanadi:

Identifikatsiya darajasi – o‘quvchining “Men kimman?”, “Men qanday insonman?” kabi savollarga mustaqil javob bera olish darajasi;

Refleksiya qobiliyati – o‘zining xatti-harakatlarini tahlil qilish, sabablari va oqibatlarini anglash;

Qadriyatlar tizimining shakllanganligi – o‘z hayotida nima muhimligi, qaysi prinsiplar asosida yashashi haqida fikr yurita olishi;

Motivatsion yo‘nalish – shaxsiy va ijtimoiy faollikka intilishi, o‘z rivoji uchun javobgarlikni his qilishi;

O‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorlik – ongli o‘quv faoliyati, o‘z ustida ishlashga intilishi.

Xorijiy mamlakat olimlari tomonidan mazkur yondshuvning mohiyatini tushunishda quyidagi jihatlarga urg‘u berib o‘tishgan. Jumladan, V.S. Mukhina shaxsning rivojlanish bosqichlarida o‘zini anglash va o‘ziga munosabat evolyutsiyasining pedagogik jihatlarga to‘xtalib o‘tgan.

A.V. Petrovskiyning ilmiy qarashlarida shaxs va jamoa o‘rtasidagi ijtimoiy identifikatsiya jarayonlarini ijtimoiy identifikatsiya - bu shaxsning o‘zini muayyan ijtimoiy guruh a‘zosi sifatida anglash jarayoni bo‘lib, uning ichki “Men”i bilan tashqi jamoaning qadriyatlari, me‘yorlari va ijtimoiy rollari o‘rtasida uyg‘unlikka intilishidir.

Shaxs jamoadagi o‘rnini aniqlash, o‘zining ijtimoiy ahamiyatini his qilish orqali o‘z-o‘zini anglay boshlaydi. Bu holat shaxsiy ongda ijtimoiy qadriyatlarning aks etishiga, o‘zini jamiyatning muhim bo‘lagi sifatida ko‘rishga olib keladi. Petrovskiy o‘z tadqiqotlarida shaxsni har doim jamoa bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishni taklif etadi. U quyidagi uch bosqichli modelni ishlab chiqqan:

Mikrosotsial daraja (oilaviy yoki sinf jamoasi) – Shaxsda dastlabki identitet asoslari shakllanadi. Bu bosqichda o‘quvchi o‘zini oilaviy va maktab jamoasi a‘zosi sifatida ko‘radi.

Mezosotsial daraja (maktab, mahalla, klub) – O‘quvchi turli kichik ijtimoiy guruhlar bilan o‘zini bog‘lashni o‘rganadi. Bu bosqichda do‘stlar, tengdoshlar guruhi muhim rol o‘ynaydi.

Makrosotsial daraja (millat, davlat, insoniyat) – Shaxs o‘zini xalq, millat yoki butun jamiyatning bir qismi sifatida anglay boshlaydi. Bu bosqichda fuqarolik va milliy identitet shakllanadi.

I.S.Konning ilmiy qarashlarida shaxsning “Men” kontsepsiyasi va uning o‘ziga bo‘lgan bahosi masalasiga to‘xtalib, shaxs o‘z “Men”ini bir tomondan - internal (ichdan kelib chiqqan) tajriba, ikkinchi tomondan - eksternal (jamiyat, atrofdegilar) fikri asosida shakllantiradi. Ya’ni:

O‘z-o‘zini idrok qilish - bu shaxsning o‘z xususiyatlarini anglashi (qobiliyatlari, temperamenti, xarakteri).

Ijtimoiy ko‘zgular nazariyasi (looking-glass self) - odam o‘zini boshqalar ko‘zi bilan ko‘radi, baholaydi va o‘zini shunga mos ravishda qayta shakllantiradi.

Shuningdek, u “Men-obraz” va “Men-ideal” degan tushunchalarni ham kiritadi:

“Men-obraz” – inson o‘zini qanday deb hisoblasa;

“Men-ideal” – inson qanday bo‘lishni xohlasa;

Bu ikki obraz o‘rtasidagi farq - shaxsning o‘z-o‘zini tarbiyalash va rivojlantirishdagi motivatsion omilga aylanadi.

Respublikamiz olimlaridan X. Yo‘ldoshev, N. Jo‘rayevlarning milliy va ma‘naviy o‘zlikning yoshlar ongi va axloqiy qarorlar qabulish masalalarida - milliy va ma‘naviy o‘zlik tushunchasini shaxsning ichki olamidagi milliy qadriyatlar, urf-odatlar, tarixiy xotira va axloqiy me‘yorlarning uyg‘un integratsiyasi sifatida izohlaydilar. Ularning qarashlariga ko‘ra, milliy o‘zlik - bu shunchaki fuqarolik yoki tashqi belgilar to‘plami emas, balki shaxsning ichki dunyosida shakllanadigan ma‘naviy ong va ruhiy tayanchdir deb ifodalagan.

N. Jo‘rayev o‘z tadqiqotlarida shaxsning axloqiy tanlovlari - ya’ni “Nimani to‘g‘ri, nimani noto‘g‘ri deb bilishi”, uning milliy va ma‘naviy dunyoqarashiga bevosita bog‘liq ekanini asoslaydi. Bu tanlovlar:

oila va jamiyatda singdirilgan qadriyatlar;

tarixiy ong va madaniy xotira;

diniy-ma‘rifiy bilimlar;

shaxsiy tajriba va ijtimoiy fikr asosida shakllanadi.

Yoshlar ongida milliy qadriyatlar asosida mustahkamlangan o‘zlik shakllansa, ular:

axloqiy dilemmalar qarshisida mustahkam qarorlar qabul qiladi,

jamiyatda o‘z burchini anglaydi,

nafaqat shaxsiy manfaat, balki ijtimoiy manfaatlarni ham hisobga oladi.

yosh avlodni barkamol etib tarbiyalashda milliy o'zlik, tarixiy ong va axloqiy qarorlar o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Bu bog'liqlikni to'g'ri yo'naltirish — zamonaviy ta'limning eng dolzarb muammolaridan biridir. Demak, o'zlikni anglash kompetensiya nafaqat shaxsning ichki dunyosini anglashiga, balki ularning ijtimoiy integratsiyasiga, jamiyatga moslashuvchanligiga, axloqiy qarorlar qabul qilishiga xizmat qiladi. Shu sababli uni ta'lim jarayonining muhim natijalaridan biri sifatida ko'rish zarur.

Yosh avlodda o'zini anglashga doir kompetensiyalar yetarlicha rivojlanmagani sababli bir qator salbiy holatlar - o'ziga ishonchsizlik, ijtimoiy passivlik, tashabbus yetishmasligi, hayotiy maqsadlarning noaniqligi - kuzatilmoqda. Zamonaviy pedagogika o'quvchining nafaqat bilim olishini, balki o'zini anglagan, ongli faoliyat yurita oladigan shaxs sifatida shakllanishini ham maqsad qiladi. Har qanday ta'lim jarayoni shaxsga quyidagi savollar asosida yo'naltirilishi kerak:

“Men kimman?”

“Men qanday qadriyatlar asosida yashayman?”

“Mening jamiyatdagi o'rnim nima?”

Aynan shu savollarga javob topishga qaratilgan kompetensiya - o'zligini anglash kompetensiyasi - ta'lim mazmuni va metodikasining markaziy elementi bo'lishi zarur.

Bugungi globallashuv, tez o'zgaruvchan axborot muhiti va madaniy tahdidlar davrida yoshlar ko'pincha:

o'z qadriyatlaridan yiroqlashadi,

shaxsiy pozitsiyani aniqlay olmaydi,

ijtimoiy stereotiplarga, trend va virtual qiyofalarga ergashadi.

Bu esa yoshlar orasida:

ijtimoiy passivlik,

o'ziga ishonchsizlik,

hayotiy maqsadsizlik,

psixologik muvozanatsizlik kabi salbiy holatlarga olib kelmoqda.

Shu sababli o'zligini anglash kompetensiyasini shakllantirish - nafaqat ta'limiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi pedagogik ehtiyoj hisoblanadi.

Zamonaviy jamiyatda yoshlarning hayotga bo'lgan munosabati, maqsadga yo'naltirilganligi, qadriyatlar tizimi va axloqiy pozitsiyasi tobora murakkablashib bormoqda. Bu holat, bir tomondan, globallashuv, raqamli ijtimoiy muhit, axborotning haddan tashqari ko'pligi bilan izohlanadi; boshqa

tomondan esa, ta'lim tizimining yosh shaxsning ichki dunyosiga ta'sir qilish imkoniyatlarining yetarli emasligi bilan bog'liqdir.

Shu nuqtai nazardan, o'zligini anglash kompetensiyasining shakllanmasligi: nafaqat psixologik, balki

ijtimoiy va pedagogik muammolarni keltirib chiqaruvchi omil sifatida ham namoyon bo'ladi.

Bu muammo shaxsiy inqiroz (o'ziga ishonchsizlik, befarqlik, passivlik) va ijtimoiy inqiroz (ijtimoiy mas'uliyatsizlik, konformizm, virtual haqiqatga berilish) shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu kompetensiyani shakllantirishda pedagogik muammolar: shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning sustligi, an'anaviy bilimga asoslangan yondashuvlar ustuvorligi, refleksiya va o'z-o'zini baholash metodikasining yo'qligi bilan bog'liq. Ijtimoiy muammolar esa yoshlar orasida identitet inqirozi, madaniyatsizlik va tashqi omillarning bosimi bilan izohlanadi.

Didaktik yondashuvlar (portfolio, kreativ topshiriqlar), tarbiya metodlari (bahs-munozaralar, rol o'yinlari), innovatsion yondashuvlar (reflektiv texnologiyalar, hayotiy yo'l xaritasi) bu kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. O'zligini anglash kompetensiyasini shakllantirish — oddiy bilim o'rgatishdan farqli ravishda shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va reflektiv metodikalarni talab etadi. Bu jarayon o'quvchining ichki dunyosi, ijtimoiy tajribasi, hissiy holatlari va ma'naviy qadriyatlarini chuqur o'rganish va rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Yondashuvlar tanlanayotganda quyidagi tamoyillarga amal qilish zarur:

o'quvchining shaxsiy "Men"ini rivojlantirishga yo'naltirish;

faol ishtirokni ta'minlash;

refleksiya va o'z-o'zini baholashga asoslash;

ijtimoiy qadriyatlar va milliy o'zlikka tayanish.

O'zligini anglash kompetensiyasini rivojlantirishda quyidagi asosiy yo'nalishlarni ajratish mumkin:

Reflektiv yo'nalish-o'quvchilarning o'z fikr va xatti-harakatlarini tahlil qilish, "men qandayman?" degan savollarga javob izlash orqali ichki dunyosini o'rganish.

Vositalar: refleksiya daftari, shaxsiy kundaliklar, esse, monologik nutqlar.

Emotsional-aks ettiruvchi yo'nalish - o'quvchilarning o'ziga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantirish, ichki barqarorlik va ishonchni mustahkamlash.

Vositalar: rolli o'yinlar, teatr sahnalari, emotsional kartalar, "O'zimni qanday his qilayapman?" mashqlari.

Ijtimoiy yoʻnalish-oʻquvchilarning oʻzini jamoa aʼzosi sifatida anglash, ijtimoiy rollarni oʻzlashtirish, ijtimoiy masʼuliyatni tushunish.

Vositalar: guruhiy muhokamalar, jamoaviy loyihalar, ijtimoiy xizmat (volontyorlik), liderlik mashgʻulotlari.

Axloqiy-maʼnaviy yoʻnalish-oʻz qarorlarida axloqiy mezonlarga asoslanishni, qadriyatlarga sodiqlikni mustahkamlash.

Vositalar: axloqiy dilemmalar, bahsli savollar, qadriyatlar spektri, “Men qanday qaror qabul qilardim?” mashqlari.

Ilmiy izlanishlar shuni koʻrsatadiki, oʻzligini anglash kompetensiyasini shakllantirishga yoʻnaltirilgan taʼlim oʻquvchilarning oʻziga boʻlgan ishonchini oshiradi, qarorlar uchun masʼuliyat hissini kuchaytiradi va ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiladi.

Oʻquvchilarni shaxs sifatida oʻzligini anglash kompetensiyalarini shakllantirish — oʻzida pedagogik, psixologik va ijtimoiy yoʻnalishlarni mujassam etgan muhim jarayondir. Bu kompetensiyani shakllantirish orqali shaxsiy oʻsish trayektoriyasi belgilanadi, ijtimoiy moslashuv taʼminlanadi va fuqarolik pozitsiyasi mustahkamlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kon I.S. Psixologiya samosoznaniya. - Moskva: Nauka, 1974.
2. Petrovskiy A.V. Individualnost i kollektiv. - Moskva: Prosveshchenie, 1982.
3. Muxina V.S. Vozrastnaya psixologiya. - Moskva: Prosveshchenie, 2000.
4. Feldshteyn D.I. Lichnost i yee formirovanie v detstve. - Moskva: Akademiya, 2002.
5. Yuldoshev X. Milliy maʼnaviyat - tarbiya mezon. - Toshkent: Oʻqituvchi, 1997.
6. Joʻraev N. Shaxs rivojlanishida milliy oʻzlik va tarixiy ong. - Toshkent: Fan, 2009.
7. Abdullaeva N.Sh. Shaxsning oʻziga baho berish kompetensiyasi: nazariya va amaliyot. - Toshkent: TDPU nashri, 2020.
8. Hamraev A.A. Pedagogik texnologiyalar: nazariya, metodika, amaliyot. - Toshkent: «Isteʼdod» nashri, 2018.
9. Saidov A. Milliy taraqqiyot va shaxs kamolotida taʼlimning roli. - Toshkent: Akademnashr, 2016.
10. Joʻraev N. Milliy tafakkur va yoshlar ongi. - Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2014.
11. Dewey J. Experience and Education. - New York: Macmillan, 1938.
12. Rogers C. A Way of Being. - Boston: Houghton Mifflin, 1980.
13. Vygotsky L.S. Thought and Language. - Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
14. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. - New York: Norton, 1968.
15. Bruner J. The Culture of Education. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
16. Boltaboev N. Milliy ong va taʼlim. - Toshkent: Maʼnaviyat, 2007.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA AXBOROTLASHGAN TA'LIM XIZMATI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MOHIYATI

Buriyev X.J.

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim, transformatsiya, masofaviy ta'lim, bulutli texnologiyalar, raqamlashtirish, drayver, boshqaruv, elektron boshqaruv, ta'lim jarayoni.

Ключевые слова: высшее образование, трансформация, дистанционное образование, облачные технологии, цифровизация, драйвер, управление, электронное управление, образовательный процесс.

Key words: higher education, transformation, distance education, cloud technologies, digitalization, driver, management, electronic management, educational process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Bugungi kunda oliy ta'lim muassalarida masofaviy ta'limlarning yo'lga qo'yilishi bunga bir misol sifatida ko'rishimiz mumkin. Masofaviy ta'lim, tabiatning o'zgarishi va so'ngi texnologiyalarning ta'lim tizimiga samarali tadbiri yechimlarini raqamli transformatsiya davrida oliy ta'lim muassasalari (OTM) oldida ta'lim xizmatlarini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish xususida so'z borgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается внедрение дистанционного образования в современных высших учебных заведениях в качестве примера. В эпоху цифровой трансформации рассматриваются возможности дистанционного обучения, изменения в природе и эффективное применение новейших технологий в системе образования, выводящих образовательные услуги в высших учебных заведениях (ВУЗах) на качественно новый уровень.

SUMMARY:

In this article, we can see the introduction of distance education in higher education institutions today as an example of this. The solutions of distance education, changes in nature and the effective application of the latest technologies in the education system are discussed in the era of digital transformation, bringing educational services to a qualitatively new level for higher education institutions (HEIs).

Kirish. Hozirgi vaqtda kundan kunga raqamli texnika va bulutli texnologiyalar shiddat bilan yangilanib borayotgan davrda jamiyatni dunyoqarashi va zamonga moslashuvini tubdan o'zgartirishi tabiiy holat bo'lib bormoqda. Bu holatda ta'lim olish holatlarini yangilanishiga sabab bo'ladi. Bugungi kunda oliy ta'lim muassalarida masofaviy ta'limlarning yo'lga qo'yilishi bunga bir misol sifatida ko'rishimiz

mumkin. Masofaviy ta'lim, tabiatning o'zgarishi va so'ngi texnologiyalarning ta'lim tizimiga samarali tadbiri o'qitishni va o'qishni o'zgartirishga undadi. Bu esa raqamli dunyoda o'qitish va o'rganish borasida ko'plab pedagogik tadqiqotlar o'tkazish zaruratini ifodalaydi.

Raqamli transformatsiya davrida oliy ta'lim muassasalari (OTM) oldida ta'lim xizmatlarini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish vazifasi turibdi. Bu jarayonda axborotlashgan ta'lim xizmati tizimi muhim rol o'ynaydi. Mazkur tizim ta'lim jarayonini elektron resurslar, raqamli texnologiyalar va zamonaviy kommunikatsiya vositalari asosida tashkil etish orqali samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Ta'limni raqamlashtirish jarayoni maktablar, universitetlar va masofaviy kurslarda ilovalar, dasturlar va boshqa raqamli ta'lim vositalaridan foydalanishlari ya'ni, o'quvchilar topshiriqlarni daftarda emas, balki Internetdagi platformadan foydalangan holda bajarishlari tushuniladi. "Oxirgi yillarda qilingan ishlar, albatta, o'z natijasini berdi, xizmatlar qulay va odamlarga yaqin bo'ldi. Lekin raqamli texnologiyalar kun sayin o'zgarib, yangi-yangi imkoniyatlar ochilmoqda. Shuning uchun har bir vazirlik, davlat organi va hududlarda yangi dasturlarni joriy etish bo'yicha 'yo'l xaritasi' ishlab chiqish kerak"[1].

Respublikamizning hozirgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin olish uchun ma'naviy salohiyatimizni va iqtisodiy qudratimizni yanada oshirish, ularni XXI asr ilmiy-texnika taraqqiyoti talablariga javob beradigan tarzda qayta qurishni talab qiladi. Buning uchun yoshlarimiz dunyoqarashini o'zgartirish, ularning bilim va ma'naviyatlarini jahon andozalari darajasiga ko'tarish zarur [2].

Bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim muassasalarida raqamlashtirish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda, bu ishlar mamlakatning raqamli transformatsiya strategiyasining bir qismi hisoblanadi. Jumladan, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida, raqamli infratuzilma, elektron hukumat, raqamli texnologiyalar milliy bozori, axborot texnologiyalari sohasida ta'lim va malaka oshirish kabi ustuvor yo'nalishlar rivojlantirilmoqda. Bundan tashqari xalqaro hamkorlar bilan birgalikda ta'lim sohasida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda, jumladan maktablarni qayta qurish, ta'mirlash, o'qituvchilarning malakasini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlash kabi tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, ta'lim tizimidagi boshqaruv tizimini takomillashtirishga ham katta e'tibor qaratilmoqda. AQSh Xalqaro Taraqqiyot Agentligi (USAID) va YUNISEF kabi xalqaro tashkilotlar O'zbekistonda ta'lim sohasidagi loyihalarni qo'llabquvvatlamodalar [3].

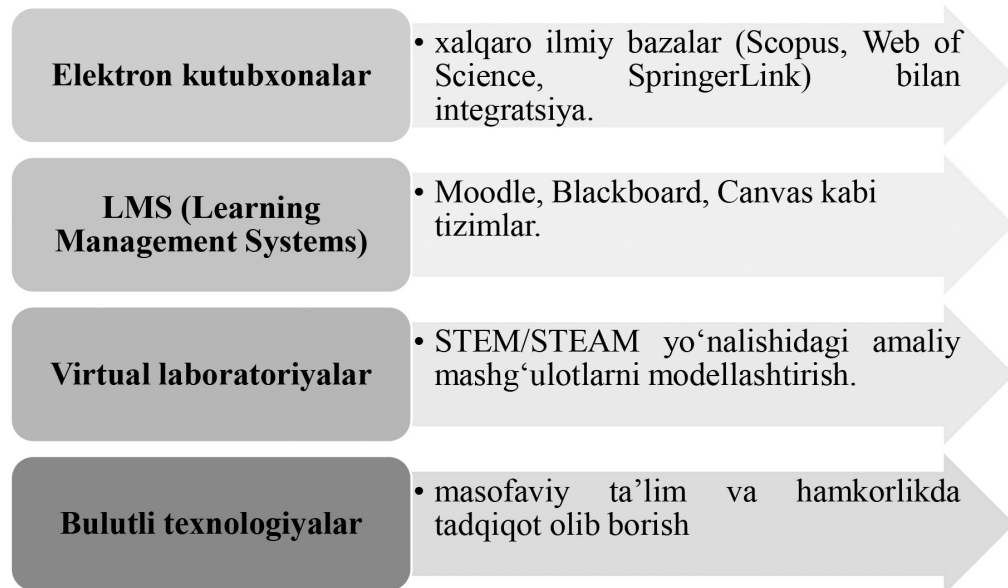
Bundan tashqari, davlat Oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayoniga xalqaro tan olingan ta'lim dasturlarini joriy etish ishlari ham olib borilmoqda. Bu

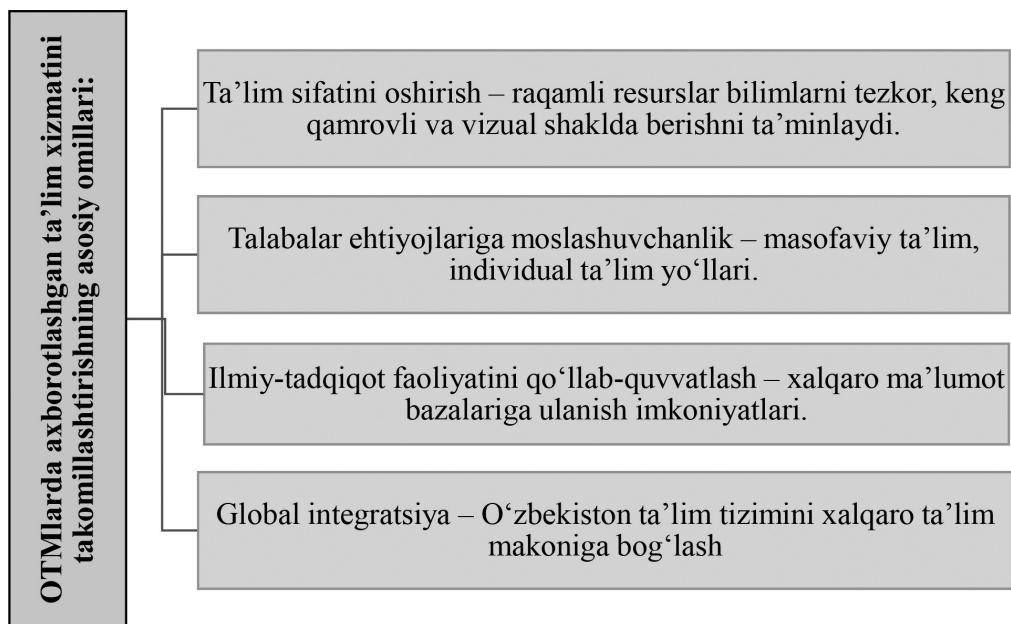
jarayon xalq ta'limi vazirligi tomonidan nazorat qilinib, xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilmoqda. Bu ishlar O'zbekistonning ta'lim tizimini zamonaviy talablarga javob beradigan darajada modernizatsiya qilish va raqamli iqtisodiyotning asosiy "drayveri"ga aylantirish maqsadiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va ta'lim sifatini baholash hamda raqamli ta'limni rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-5712-sonli Farmonida "PISA" (The Programme for International Student Assessment) o'quvchilarni baholash xalqaro dasturi reytingida O'zbekistonning 2021 yilda birinchi 70 talikka, 2025 yilda 60 talikka va 2030 yilga kelib esa, birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlar qatoriga kiritish ko'zda tutilgan[1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabedagi PF 6079 sonli "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi farmonida raqamli dunyoda raqamlashtirish, raqamli texnologiyalarni ishlab chiqish, raqamli iqtisodiyot sohasida yangi loyihalarni ko'rib chiqish va raqamli ta'limni rivojlantirish dasturlari amalga oshirilmoqda. Ushbu farmonda ta'lim sohasida raqamli ko'nikmalarni oshirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi:

Axborotlashgan ta'lim tizimi pedagogika, informatika va boshqaruv fanlarining kesishgan nuqtasida shakllanadi. U ta'lim jarayonini raqamli muhitda tashkil

1-rasm. Axborotlashgan ta'limning asosiy tarkibiy qismlari

2-rasm. OTMlarda axborotlashgan ta'lim xizmatini takomillashtirishning asosiy omillari:

qilish, boshqarish va monitoring qilishni nazarda tutadi. L.S. Vygotskiy: o'qitish shaxsning intellektual rivojlanishini tezlashtiruvchi omil. Raqamli vositalar uning "yaqin rivojlanish zonasi"ni kengaytiradi. J. Dewey: ta'lim hayot bilan uyg'un bo'lishi lozim. Axborotlashgan tizim o'quvchini real hayotiy muammolar bilan bog'laydi. Bloom taksonomiyasi: bilimlarni yod olish emas, balki qo'llash, tahlil qilish va yaratishga qaratilgan tizim. Raqamli texnologiyalar bu bosqichlarni samarali qo'llab-quvvatlaydi.

Axborotlashgan ta'lim xizmati tizimi – bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan integrallashgan ta'lim muhitidir.

Takomillashtirish omillari – Pedagogik omillar – raqamli kompetensiyalarni shakllantirish, masofaviy ta'lim metodikasini rivojlantirish. Texnologik omillar – 5G, sun'iy intellekt, Big Data, VR/AR texnologiyalarini tatbiq etish. Tashkiliy omillar – ta'lim jarayonini yagona elektron boshqaruv tizimiga integratsiya qilish. Ijtimoiy omillar – talabalarning axborot madaniyatini shakllantirish, ochiq ta'lim resurslaridan foydalanishni kengaytirish.

Pedagogik jihatdan: ta'lim mazmunini raqamlashtirish, elektron kurslar yaratish, sun'iy intellekt asosida bilimlarni baholash.

Tashkiliy jihatdan: OTMlarda raqamli infratuzilmani kengaytirish, malakali IT-kadrlarni tayyorlash, axborot resurslarini yagona boshqaruv tizimiga integratsiya qilish.

Metodik jihatdan: o'qituvchilarning raqamli kompetentligini oshirish, yangi metodik qo'llanmalar ishlab chiqish.

Natijalar va muhokama. O'zbekiston: "Raqamli ta'lim" milliy dasturi asosida elektron platformalar va masofaviy ta'lim tizimlari joriy etilmoqda. Xorij: Singapur va Janubiy Koreya oliy ta'limida "Smart Campus" konsepsiyasi asosida barcha ta'lim xizmatlari raqamlashtirilgan. AQSh va Yevropa universitetlarida esa "Learning Management System" (LMS) orqali ta'lim jarayoni to'liq elektron boshqaruvga o'tkazilgan.

Raqamlashtirishning konseptual asoslari, zamonaviy texnologiyalar va ularning keng qo'llanilishi bilan bog'liq ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Raqamli texnologiyalarning tez rivojlanishi tufayli bu sohada doimiy o'qib borish va yangi bilimlarni egallash muhimdir. Ta'limni raqamlashtirishda shaxsni raqamlashtirishning tabiati bilan mos keladi. Ta'limni raqamlashtirish negzida shaxsni raqamlashtirish g'oyasi yotadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, shaxslar qaysi raqamli texnologiyalarni qabul qilishlari va ulardan foydalanishlari to'g'risida qaror qabul qilishlari uchun javobgardirlar va ular pul to'lashlari va korporativ rag'batlantirish va yordamisiz bunday texnologiyalardan qanday foydalanishni o'rganishlari kerak. Bu omillar korporativ kontekstdagidan farqli qaror qabul qilish vaziyatiga olib keladi va potentsial ravishda qaror qabul qilishda shaxsning faolligini oshirishga va IT dan foydalanishning turli natijalariga olib keladi [2].

Oliy ta'lim tizimida raqamli universitet loyihasi davom etmoqda. Hozirgi kunda ta'lim jarayoniga oliy ta'lim muassasalaridan olinadigan turli hisobot va ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularni tayyorlashning qog'oz shaklidan voz kechish, boshqaruv tizimini raqamlashtirish maqsadida Raqamli universitet loyihasi doirasida "Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimi" (HEMIS Higher Education Management Information Systems) ishlab chiqildi. Ushbu axborot tizimi "Ma'muriy boshqaruv", "O'quv jarayoni", "Ilmiy faoliyat" va "Moliyaviy boshqaruv va statistika" axborot tizimlarini o'z ichiga oladi. Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimini joriy etishdan maqsad:

- OTM faoliyatining ochiqligi va shaffofligini ta'minlash;
- Oliy ta'lim tizimida o'quv, ilmiy, ma'muriy va moliyaviy jarayonlarni avtomatlashtirish;
- Oliy ta'lim tizimida byurokratik to'siqlar yuzaga kelishini oldini olish va moliyaviy xarajatlarni qisqartirish;
- OTM, talaba, va ish beruvchi tashkilotlar o'rtasida uzviylikni ta'minlash;
- Boshqaruv jarayonlari uchun sarf qilinadigan vaqtni qisqartirish va mehnat samaradorligini oshirish;
- Ta'lim jarayoni ishtirokchilari faoliyati samaradorligini monitoring qilish;

- Tahliliy ma'lumotlarni shakllantirish va qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirish va tezlashtirish. Oliy ta'lim muassasalarida raqamlashtirish va raqamli texnologiyalar vositasi yordamida ta'limni tashkil etish talabalarning dars mashg'ulotlarga faol qatnashishi, mavzularni to'liq o'zlashtirishi, kelajakdagi kasbiga mehrinin oshishi va turli kompetensiyalarini rivojlanishiga sabab bo'ladi [5].

Xulosa. Bugungi kunda raqamli ta'lim ta'lim tizimlarimizda o'rni beqiyos bo'lib, bunda o'quvchilar va talabalarimizning fanni o'zlashtira olishi emas, balki ular bir vaqtning o'zida qanday o'qiyotganini, fanni qanday o'rganayotganini, vazifalarga qiziqishi, o'z darajasidagi muammolarga fikr bildirishlarini kuzatish mumkin. Raqamlashtirish ta'lim materiallarini boyitish imkonini beradi, masalan, multimediali darsliklar, interaktiv mashqlar va virtual laboratoriyalar orqali. Bu usullar o'quvchilarning mavzuni chuqurroq tushunishlariga yordam beradi va ularning bilimlarini mustahkamlash imkonini beradi. Internet orqali ta'lim resurslariga kirish imkoniyati ta'limni geografik cheklovlardan ozod qiladi. Masofaviy ta'lim dasturlari orqali talabalar istalgan joyda o'z bilimlarini oshirishlari mumkin. Raqamlashtirish o'quvchilarning individualligini hisobga olgan holda ta'lim berish imkonini beradi. Masalan, elektron ta'lim platformalari o'quvchilarning o'zlashtirish tezligi va qiziqishlariga qarab, moslashtirilgan ta'lim materiallari taqdim etishi mumkin. Raqamli vositalar o'qituvchilarga o'quvchilarning bilim darajasini aniqroq va tezkor baho qilish imkonini beradi. Testlar va topshiriqlar onlayn tarzda bajarilishi va darhol baholanishi mumkin, bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi. Raqamlashtirish ta'lim muassasalari o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchilar va o'quvchilar turli qurilmalar va platformalar orqali muloqot qilishlari va bilim almashishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi PF-5538- sonli "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimchachora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yil 5-oktabedagi PF 6079 sonli "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
4. Khamdamov U., Abdullayev A., Elov J., Sultanov D. Conceptual Model of the Education Management Information System for Higher Education Institutions. International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering, 2020, Volume 9, No.5.
5. Jamshid Elov, Utkir Khamdamov. Development of a database of higher education process management information system based on the relational model , International Conference of Information science and communications technologies applications, trends and opportunities ICISCT 2021. 3-5 November, 2021. Tashkent, Uzbekistan, 5p
6. Abdullaev A., Khamdamov U. The concept of development of information systems and services in the system of higher education of the Republic of Uzbekistan. // EU-01- 002070 "Asian Intellectual Property" LLC, 2018.

BO'LG'USI O'QITUVCHILARDA AXLOQ-ODOB KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA ETNOPEDAGOGIK QADRIYATLAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Pazilov A.K.

professor, pedagogika fanlari nomzodi.

Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: etnopedagogika, etnopsixologiya, qadriyat, axloq-odob koʻnikmalari, maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy-etnik qadriyatlar, milliy urf-odat dasturlar.

Ключевые слова: этнопедагогика, этнопсихология, ценности, нравственные навыки, духовно-просветительские ценности, культурно-этнические ценности, национальные обычаи и традиции.

Key words: ethnopedagogy, ethnopsychology, values, moral skills, spiritual and educational values, cultural and ethnic values, national customs and traditions.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada ilmiy adabiyotlarga asoslangan holda bo'lg'usi o'qituvchilarda axloq-odob ko'nikmalarini rivojlantirishda etnopedagogik qadriyatlar imkoniyatlaridan foydalanishning afzalliklari haqida fikrlar yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье на основе научной литературы рассматриваются преимущества использования потенциала этнопедагогических ценностей в развитии морально-этических навыков у будущих учителей.

SUMMARY:

Based on scientific literature, this article examines the advantages of utilizing the potential of ethnopedagogical values in developing moral and ethical skills among future teachers.

Kirish. Bugungi kunda o'quv fanlari mazmunini etnopedagogik qadriyatlar vositasida boyitish asosida o'quvchilarda milliy g'urur tuyg'usini shakllantirish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki, asrlar davomida xalq tomonidan qo'llanilgan tarbiya vositalari millatimiz o'quvchi-yoshlarida milliy g'urur, o'z xalqining yutuqlaridan faxrlanish, undan ijodiy foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. So'nggi yillarda o'quvchi-yoshlarni milliy

g'urur ruhida tarbiyalashda asriy tajribalar, an'analar, urf-odatlarining muhim o'rin egallashi siyosiy, ilmiy-pedagogik jihatdan e'tirof etilmoqda.

Ilmiy pedagogik adabiyotlarda qadriyatlarni tabiiy, moddiy, ma'naviy, estetik, milliy va umuminsoniy kabi turlarga ajratish amaliyotiga e'tibor qaratiladi. Lekin ular qanday turlarga ajratilsa ham bo'lg'usi o'qituvchilarning ta'lim va tarbiya ishlariga o'z ta'sirlarini o'tkazich imkoniyatlariga egadirlar. Sababi, nafaqat bo'lg'usi o'qituvchilar, jamiyatning o'zi ham «...o'z taraqqiyot davrida ma'lum bir rivojlanishga, madaniyatga va ma'naviyatga erishgan bo'lsa va uni saqlab qolishni hamda yuksaltirishni istasa, uning tarixida turli xil o'zgarishlar ro'y berishidan qat'iy nazar, u o'tmishdan beri saqlanib kelayotgan eng yaxshi an'ana va qadriyatlarini qabul qilishi, davom ettirishi lozim bo'ladi» [1. 252].

Qadimdon kelayotgan umuminsoniy qadriyatlar mayli tarixiy bo'lsin, mayli xududiy bo'lsin chegara bilmas boyliklar qatoridan joy oladi. Umuminsoniy qadriyatlar yordamida ta'lim va tarbiya maqsadlari ifodalanadi. Bu maqsadlar yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik va tartiblilik, insoniylik va tabiatga bo'lgan muhabbat tushunchalari bilan bog'likdir. Bu yana ruhiyat, erkinlik, shaxsning o'zi va atrofida ro'y berayotgan voqealarga javobgarlikni his qilishi, kamtarlik, insoniylik ko'rinishlarida namoyon bo'ladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Etnopedagogik qadriyatlar asosida bo'lg'usi o'qituvchilarda axloq-odob ko'nikmalarini rivojlantirishga doir masalalar insonning o'zlikni anglashi, dunyoqarashning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u azal-azaldan Sharq va G'arb mutafakkirlarining ilmiy meroslarida, xalq og'zaki ijodida alohida o'rin tutadi. Mazkur muammo ko'p qirrali jarayon bo'lganligi uchun uni yoritishda pedagoglardan tashqari faylasuflar, filologlar, psixologlar, huquqshunoslar, tarixchilar, san'atshunoslar ham faol ishtiroq etmoqdalar. Har bir soha olimlari o'z fanlari doirasida masalani chuqur tadqiq qilib, muhim yutuqlarni qo'lga kiritgan.

Faylasufolimlardan E.Yusupov, M.Xayrullaev, S.Shermuxe'dov, Q.Xonazarov, I.Jabborov, J.Bazarbaev, A.Berdimuratova, J.Tulenovlar, pedagog olimlardan K.Hoshimov, M.Ochilov, S.Nishonova, X.Ibragimov, R.Safarova, U.Mahkamov, O.Musurmonova, M.Inomova, N.Ortiqov, M.Quronov, B.Abdullaevlar, filologlardan O'zbekiston Qahramoni O.Sharofutdinov, T.Mirzaev, U.Normatov, I.Haqqulov, Q.Yo'ldoshev, H.Boltaboev, B.Tuxlievlar, psixologlardan N.Kuzmina, M.Davletshin, E.Goziev, Sh.Shoumarovlar, Qoraqalpog'istonlik pedagog olimlardan J.Urumbaev, U.Aleuov, T.Utebaev, Q.Qadirov, Z.Qurbaniyozova, M.Pozilovalarning ilmiy ishlarida etnopedagogik qadriyatlar asosida yoshlarga talim va tarbiya berish muammosi turli jihatdan o'rganilgan. Jumladan, S.Ochilovning «Mustaqillik manaviyati va tarbiya asoslari (O'zbekiston Prezidenti, akademik I.A.Karimov asarlari misolida)» nomli monografiyasida milliy qadriyatlar

misolida yoshlarga manaviy-axloqiy tarbiya berishga doir yo'l-yo'riqlar [6], O.Musurmonovanning «Oyla ma'naviyati – milliy g'urur» nomli monografiyasida manaviy-axloqiy tarbiyada oylaning o'rni va roli atroflicha tadqiq qilingan [5]. M.Sherboevning dissertაციyasida oylada bola tarbiyasida xalqimizning milliy ananalari, urf-odatları, O.Mo'minov va S.Temurovalarning ilmiy ishlarida xalq ana'nalarining pedagogik asoslari chuqur tadqiq qilingan. Muammoning psixologik jihatları N.Kuzmina, M.Davletshin, K.Kallibekovalar, musiqa pedagogikasi bilan bog'liq xususiyatlari N.Toliboev, X.Bobomirzoevlarning ilmiy ishlariga asos bo'lgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasida akademik J.Bazarbaev, pedagogika fanlari doktorlaridan U.Aleuov, T.Utebaev, Q.Kadirov, Z.Qurbaniyazovalar, docentlardan A.Tajimuratov, A.Alimov, professorlardan A.Pazilov, U.Seytjanova, A.Tlegenov va boshqalarning qator ilmiy mehnatlarida Qoraqalpoq xalqining etnopedagogik qadriyatlariga bog'lik bo'lgan materiallariga e'tibor qaratilgan. Xususan, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutida «Qoraqalpoq etnopedagogikasi» nomli ilmiy laborotoriya (1995-2005) ish olib bordi. Laborotoriyada olib borilgan tadqiqod ishlarining natijasida «Qoraqalpoq etnopedagogikasi» [4] nomli o'quv qo'llanmasi nashr qilindi.

“O'rta - Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar” nomli kitobda xalq pedagogikasida ilgari surilgan g'oyalar, qarashlar, qadriyatlar haqida fikr yuritilgan. Kitobda o'zbek xalq pedagogikasining turli davrlardagi taraqqiyot bosqichlari tahlil etilgan.

A.Zunnunov va boshqalar tomonidan yaratilgan “O'zbek pedagogikasi tarixi” qo'llanmasida miloddan avvalgi davrdan boshlab, xalq pedagogikasining shakllanish jarayoni nazariy jihatdan o'rganilgan [2]

Ko'plab olimlar o'z asarlarida etnopedagogik qadriyatlar va uning yosh avlodda milliy g'urur tuyg'usini shakllantirishga ko'rsatadigan ta'siri haqida fikr yuritganlar.

Tahlil. Qadriyatlar etnopsixologik va etnopedagogik nuqtai nazardan o'rganila beradi. Sababi, etnopsixologiya va etnopedagogika bir birlari bilan chambarchas bog'lanib ketgan chunday ilim-ki, ular hamiysha biri-birini yoki biri-ikkinchisini to'liq turadi. Buning asl sabablari chundan iboratki etnopsixologiya bu «... inson va insonlar guruhlarining psixikasidagi milliy xususiyatlarni u yoki bu darajada o'rganadigan fandir» [3,4].

Pedagogik entsiklopediyada ko'rsatilishicha «Etnopedagogika – pedagogika fanining xalq milliy an'ana, ijtimoiy tajriba, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy-etnik qadriyatlarini psixologik-pedagogik asoslarini aniqlash va amaliyotga tadbqiq etishga qaratilgan tarmog'i.» [7,537] sanaladi.

Birinchisi, xalqlarning psixik va etnopsixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishsa, o'z navbatida ikkinchisi xalqlarning milliy urf-odat

dasturlaridan joy olgan har xil tarbiyaviy dasturlarini o'rganib, birinchisini hamisha to'liqtirib o'tiradi. Ushbu nuqtai nazardan qaraganimizda «...etnopsixologiya bilan etnopedagogika – xalqlarning hayot tajribasiga asoslangan ilm hisoblanadi» [8].

Etnopedagogik qadriyatlar esa xalqimiz uchun qadrlı, ahamiyatli bo'lgan an'analar, tajribalar majmui bo'lib, yosh avlodda milliy g'urur, o'zlikni anglash, o'z xalqining yutuqlaridan faxrlanish tuyg'usini shakllantirishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi.

Ajdodlarimiz xalq og'zaki ijodi namunalarida farzand tarbiyasi, ularda g'urur tuyg'usini shakllantirish masalasiga alohida e'tibor qaratganlar. Xalq qahramonlari o'z siymolarida milliy g'urur tuyg'usini namoyon eta olganlar. Xalq dostonlari qahramonlari bo'lgan ajdodlarimiz podsholar siymosida ko'plab ilm maskanlari, maktab, madrasalar ochib, bunyodkorlikni targ'ib qilganlar. Ular siymosida qahramonlik, jasorat va xalqparvarlik yaqqol namoyon bo'lgan. Vatan va xalq sha'ni uchun o'limga tik qaraganlar. Go'ro'g'li turkumidagi dostonlardagi Go'ro'g'li, Avazxon timsollarida xalqning qahramonona hayot tarzi yaqqol ifodalangan. Ular vatanni sevgan, uni qadrlagan va o'z izdoshlari bo'lgan yosh avlodni vatanparvarlikka da'vat etgan.

O'zbek va qoraqalpoq xalq pedagogikasida ko'p asrlar davomida yaratilgan etnopedagogik qadriyatlar, g'oyalar, ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid qarashlar mujassamlashgan. Mazkur g'oyalar xalq og'zaki ijodi namunalarida o'z namunasini topgan.

Inson azaldan atrofdagi voqelikka o'zining shaxsiy munosabatini bildirgan va undan ta'sirlangan. Jamiyat a'zolari tomonidan bildirilgan fikrlar, xatti-harakatlarda insonning o'zligini anglashiga ko'maklashadigan vositalar aks etgan. Natijada inson va jamiyat, odamlarning xis-iuyg'ularini ifodalovchi ertaklar, hikoyalar, dostonlar xalq tomonidan to'qilgan va unda shaxslararo munosabatlarning turli shakllarida namoyon bo'lishi ta'minlangan.

Qadriyatlar odamlarning va xalq madaniyatining o'ziga xosligini, milliy xarakterni, urf-odatlarni, milliy o'zini-o'zi bilish xizmatlarini va uni shakllantirishning qoidalarini o'rganadigan fan sohalarining biri sanaladi. Uning doyrasi nihoyatda keng. Barcha etnopedagogik qadriyat turlari; folkloristik asarlar, badiiy adabiyotlar, dasturlar, urf-odatlار, ahloq-odob qoydalari, o'yinlar, talim va tarbiyaviy fikrlar, pedagogika va psixologiya fanlarining hamma sohalari etnopedagogik qadriyatlarga asoslanadi.

Har bir inson o'zining kelib chiqishi va yashab turgan joyiga, o'zining urf-odat dasturlariga, ma'naviy va madaniy qadriyatlariga, ushbu qadriyatlarni avloldon-avlodga etkazib berishiga qaramasdan, usha joydagi xalqlar bilan yaqin qatnashda buladi. Respublikamizda O'zbek yoki Qoraqalpoq fol'klori bilan tanishgan har bir odam undagi odoblilik bilan odobsizlik, yaxshilik bilan yomonlik, mardlik bilan

nomardlik, omonotni omon saqlashga intilish bilan omonotga xiyonat qilish, odillik bilan odilsizlik, ona vatanga muxabbat, mexnatsevarlik va boshqalar bir-birlari bilan taqqoslangan holda avloddan-avlodga etkazib berilgan qoraqalpoq xalqining etnopedagogik va etnopsixologik qadriyatlarini bilan tanishish sharofatiga muyassar buladi.

Bolalarga kichkinaligidan beriladigan etnopsixologik va etnopedagogik bilimlar xalqimiz tomonidan doimo yuksak darajada baholanib boriladi. Sababi, yoshlarga beriladigan etnopedagogik va etnopsixologik ma'lumotlar respublikamizda yashovchi o'zbek, qoraqalpoq va boshqada xalqlarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini, ma'naviyatini, ruhiyati va madaniy xususiyatlarini, tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillarning xalqimiz bolalarining ruhiyati va xulq-atvori shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi.

Hozirgi vaqtlarda mahalliy televidenie orqali namoiysh etiladigan «Otalar so'zi – aqlning ko'zi» dasturini ko'pchilik ota-onalar, ba'zida yoshlar ham ko'rishga intiladi. Etnopsixologik va etnopedagogik ta'sir kuchiga ega bolgan ushbu dastur orqali ayrim ota-onalar va bolalar o'z aqlarini to'liqtirib olish imkoniyatiga ham sazovar bo'lishadi. Sababi, odam bolasiga aql ota tomonidan meros qoldiriladi. Lekin hech bir odam o'z aqlini boshqalardan kam deb hisoblamaydi. Lekin aqlli odam bilan aqlsizni ularning so'zlagan so'zlariga, harakatlariga qarab ham ajratsa bo'ladi.

Ota-onalarga ushbu bilimlar o'z bolalarini to'g'ri tarbiyalashga yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Masalan, etnopedagogik qadriyatlarimizda har bir odamning o'ziga tegishli etti otasini bilish zarurligi o'qitiladi. Aslida, bola etti otasi bilan o'z otasining hayotligi davrida tanishtirilishi lozim. Bolaning o'z oilasiga tegishli avlodlarini bilib borishi – bu ota-bobalari tarixini bilib borishi ham demakdir.

Achinarlisi shundan iboratki, o'tgan sovet davrida xalqimiz bolalarini mankurtlikga tarbiyalashga alohida e'tibor qaratildi. Bolalar o'zlarining etti otasini bilishga qiziqmay qoldi. Sababi, ularning otalari ham «etti otani bilishni shart» deb hisoblamaydiganlar toifasiga mansub bo'lib qolishdi. Natijada, ayrim bolalar o'z otasining otalarini (bobosini) ham bilishga qiziqmay qo'ydi. Ba'zida ota-onasi psixologiyasi bilan bolalarning psixologiyasi bir-biriga moslasha olmay qoladigan holatlar ham uchrashib turishdi. Mana bu kabi bola psixologiyasidagi o'zgarishlar ayrim bolalarning o'z ota-bobolarini ziyorat qilish uchun kabristonga borishlariga yo'l qo'ymadi. Ular tanimaydigan odamlarni (bobolarini) ziyorat qilib, vaqtni behuda o'tkazichni o'zlariga lozim deb topmadi. Uning urniga o'z o'yida televizor ko'rishni, uyali telefondan har xil bo'lmag'ur narsalar bilan tanishishni, uyinlar uynashni, o'rtoqlari bilan sayr qilib yurishni, kafe va choyxonalarda maishat qurishni afzal deb bildi.

Etnopedagogik qadriyatlarining bola tarbiyasidagi ahamiyati haqidagi, o'zimiz tomonidan tayyorlangan ba'zi maqolalarimiz Qoraqalpog'iston Respublikasi obkomining qarori (1987) bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'yicha muhokama qilinib ijobiy fikrlar bildirildi. Lekin, ushbu vaqtgacha respublikamizda etnopedagogik qadriyatlar bo'yicha maktab o'quvchilariga, ularga bilim berish uchun oliy talim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lg'usi o'qituvchilarga bilim berishning rolini va ahamiyatini har tomonlama ilmiy jihatdan asoslab berishning bir butun tizimi bo'yicha tadqiqod ishlari olib borilmadi.

Aslida etnopedagogik qadriyatlar vositasida bo'lajak o'qituvchilarda axloq-odob ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini oshirishga qaratilgan pedagogik jarayon modeli va uning tarkibiy mexanizmlari to'g'ri ishlab chiqiladigan bo'lsa unda axloq-odob ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini tizimlilik, integrasiyaga asoslanish, etnomadaniy qadriyatlarni anglashni nazarda tutgan holda ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishga ham imkoniyat yaratiladi.

Xulosa qilib aytganda Respublikamizdagi etnopedagogik qadriyatlar haqida bilim berishning roli va ahamiyati ilmiy jihatdan aniqlanib, uni talim va tarbiyaviy ishlarda foydalanishni belgilab olganimizda:

1-dan etnopedagogik qadriyatlar vositasida bo'lajak o'qituvchilarda axloq-odob ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari xalq og'zaki ijodi namunalari (ertaklar, dostonlar, rivoyatlar, afsonalar, xalq qo'shiqlari), urf-odat, an'ana va marosimlar vositasida interperitasiyalash, axloqiy-ma'naviy dunyoqarashni tarkib toptirish, tarixiy tafakkurni rivojlantirish asosida takomillashtiriladi;

2-dan oliy ta'lim jarayonida talabalarni madaniy, ahloqiy, intellektual rivojlantiruvchi, ijodkorlikka undovchi, o'zlikni anglash hissini tarkib toptiruvchi, ajdodlar merosidan faxrlanishga yo'naltiruvchi metod va texnologiyalar ishlab chiqiladi;

3-dan talabalarda etnopedagogik qadriyatlar vositasida axloq-odob ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida xalq og'zaki ijodi namunalarni taqdim etish asosida tahliliy tafakkurni rivojlantirish jarayonlari takomillashtiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Do'stmuxamedova Sh.A, v.b. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Toshkent – 2023.
2. Zunnunov A. va boshqalar. O'zbek pedagogikasi tarixi. –T.: “O'qituvchi”, 1997.
3. Kris'ko V.G.Etnicheskaya psixologiya. Ucheb.posobie dlya stud.vyssh.ucheb.zavedeni.- M.: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 2002, str.-4.
4. Qoraqalpog' etnopedagogikasi. Pedagogikalik inctitut talabalari ushin oqiw qollanbasi. Nókis, “Bilim”, 2010.
5. Musurmonova O. Oyla ma'naviyati – milliy g'urur. T.: “O'qituvchi”, 2000.
6. Pedagogik entsiklopediya. III-jild. T., “O'zbekiston milliy eytsiklopediyasi” 2017. 537-b.
7. Ochil, Safo. Mustaqillik manaviyati va tarbiya asoslari. T.: - “O'qituvchi” 1997.
8. <https://aujc.ru/chto-takoe-etnopsixologiya-i-etnopedagogika/>

TEKNOLOGIYA TA'LIMIDA TALABALARDA DIVERGENT TAFAKKURNI MUAMMOLI O'QITISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Radjapova D.A.

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: texnologiya ta'limi, divergent tafakkur, muammoli o'qitish, pedagogik imkoniyatlar, psixologik omillar, ijodiy fikrlash, pedagogic texnologiyalar, moslashuvchanlik, optimal qaror, interaktiv texnologiyalar.

Ключевые слова: технологическое образование, дивергентное мышление, проблемное обучение, педагогические возможности, психологические факторы, творческое мышление, педагогические технологии, гибкость, оптимальное решение, интерактивные технологии.

Key words: technology education, divergent thinking, problem-based learning, pedagogical opportunities, psychological factors, creative thinking, pedagogical technologies, flexibility, optimal decision, interactive technologies.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada texnologiya ta'limida talabalarda divergent tafakkurni shakllantirishda muammoli o'qitishning pedagogik va psixologik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, muammoli vaziyat orqali ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va yangicha yondashuvlarni rivojlantirish yo'llari ochib beriladi. Shuningdek, Texnologiya ta'limida talabalarining ijodiy tafakkur salohiyatini rivojlantirishda divergent tafakkurning mohiyati va uni shakllantirishga qaratilgan muammoli o'qitish usullarining pedagogik va psixologik asoslari yoritilgan. Shuningdek, muammoli o'qitish orqali talabaning mustaqil fikrlashi, kreativ yondashuvi va kasbiy qobiliyatlari shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются педагогические и психологические возможности проблемного обучения в формировании дивергентного мышления студентов, обучающихся по технологическим специальностям. Раскрываются пути развития творческого мышления, самостоятельного принятия решений и поиска новых подходов через проблемные ситуации. Раскрывается сущность дивергентного мышления в развитии творческого потенциала студентов, обучающихся по технологическим специальностям, и педагогические и психологические основы методов проблемного обучения, направленных на его формирование. Анализируются факторы, влияющие на формирование самостоятельного мышления, творческого подхода и профессиональных навыков студентов, основанные на проблемном обучении.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical and psychological possibilities of problem-based learning in the formation of divergent thinking in students in technology education. It also reveals ways to develop creative thinking, independent decision-making, and new approaches through problem

situations. It also highlights the essence of divergent thinking in the development of students' creative thinking potential in technology education and the pedagogical and psychological foundations of problem-based learning methods aimed at its formation. It also analyzes the factors influencing the formation of students' independent thinking, creative approach, and professional skills through problem-based learning.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida innovatsion fikrlovchi, muammolarga ijodiy yondasha oladigan va yangicha qarorlar qabul qila biladigan mutaxassislarni tayyorlash talabi ortib bormoqda. Ayniqsa, texnologiya yo‘nalishidagi ta’limda bu talab yanada dolzarb bo‘lib, kasbga yo‘naltirilgan bilimlar bilan bir qatorda talabalarda divergent tafakkur, kreativlik, yangilikka ochiqlik kabi sifatlarni shakllantirish zarurati tug‘iladi.

Zamonaviy ta’lim jarayoni shunchaki bilim berishga emas, balki shaxsning tafakkurini, ijodiy imkoniyatlarini va muammolarni hal qilish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. Ayniqsa, texnologiya fanini o‘qitishda bu yondashuv alohida ahamiyatga ega. Talabalarda divergent tafakkurni rivojlantirish - ular o‘z fikrlarini erkin ifoda eta olishlari, turli yo‘llar bilan muammolarga yechim topa olishlari va kreativ qarorlar qabul qilishiga zamin yaratadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etishda muammoli o‘qitish yondashuvi muhim o‘rin tutadi.

Divergent tafakkur – bu bir muammoga ko‘plab yechimlar topish, alternativ variantlarni ilgari surish, g‘oya va qarorlarni original shaklda ifodalash qobiliyatidir. Ushbu tafakkur turini rivojlantirishda muammoli o‘qitish usuli samaradorligi bilan ajralib turadi.

Quyida texnologiya ta’limida divergent tafakkurni rivojlantirishda muammoli o‘qitishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari chuqur yoritiladi.

Divergenttafakkurtushunchasivauningta’limdagirol. Divergenttafakkur (ingliz tilidan olingan bo‘lib, “divergent thinking”) - bu yaratuvchanlikning asosi bo‘lib, o‘quvchi yoki talabaning yangicha fikrlashi, odatiy bo‘lmagan yechimlarni taklif qila olishi, biror vaziyatga turli burchaklardan qaray olish qobiliyatidir (Guilford, 1950).

Divergent tafakkurning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi: g‘oyalar oqimining ko‘pligi, moslashuvchanlik, original fikrlar va detallarga e’tibor.

Texnologiya ta’limida divergent tafakkur nimaga kerak? Talabalarga muhandislik yondashuvini o‘rgatishda, loyihalashtirish faoliyatlarida, amaliy

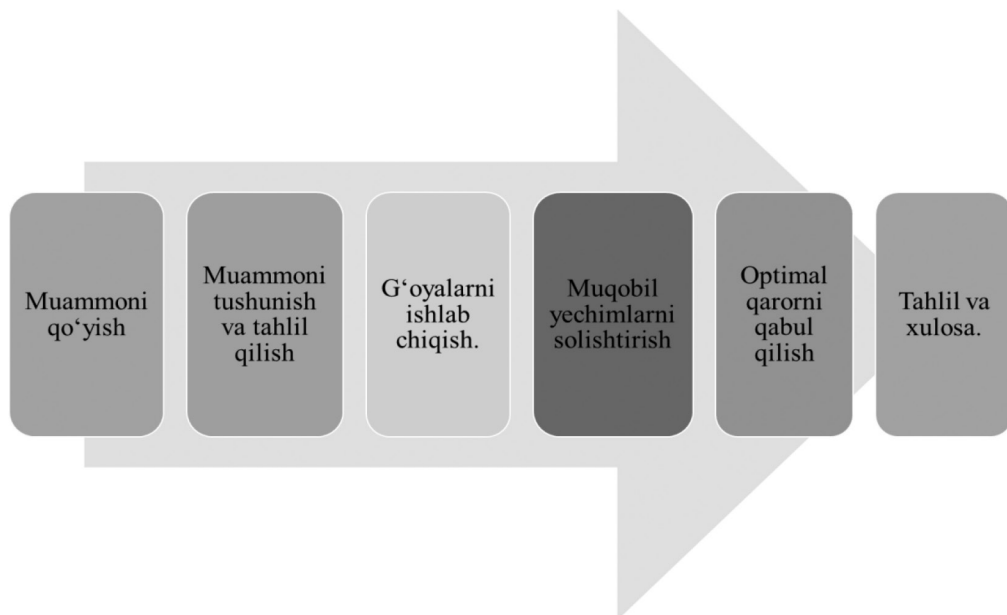
G‘oyalar oqimining ko‘pligi (fluency):
Moslashuvchanlik (flexibility)
Original fikrlar (originality)
Detallarga e’tibor (elaboration)

mashg'ulotlarda kreativ yondashuvlarni shakllantirishda va fanlararo integratsiyada.

Muammoli o'qitish metodologiyasi va mohiyati. Muammoli o'qitish – bu talabalarda savol tug'ilishi, yechim topishga bo'lgan qiziqish uyg'onishi va ijodiy fikr faoliyatining faollashuvi bilan xarakterlanuvchi metoddir. U o'quvchi va talabaning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va ko'nikmalarni mustahkamlovchi kuchli vositadir.

Muammoli o'qitishning bosqichlari:

Pedagogik-psixologik imkoniyatlarning psixologik jihatlari - bu talabalarda mavzuga oid qiziqish uyg'otish orqali motivatsiyani oshirish, talabalarning shaxsiy faolligini rag'batlantirish va erkin fikrlash uchun xavfsiz psixologik muhit yaratishdan iborat.

Pedagogik imkoniyatlar esa talabalarda refleksiya ya'ni o'rgangan bilimni qayta tahlil qilish, talaba shaxsiga yo'naltirilgan yondashuv va ijodiy yondashuvga baho berish mezonlarini ishlab chiqishdan iboratdir. O'qituvchi pedagogik imkoniyatlar orqali darsni rejalashtirishi va muammoli topshiriqlar berishi mumkin.

O'qituvchi talabalarda divergent tafakkurni shakllantirish uchun darsda quyidagi pedagogik imkoniyatlardan foydalanishi mumkin. Bunda o'qituvchi muammoli vaziyatlar yaratishi, darsni noan'anaviy savol bilan boshlashi va yechimi ochiq bo'lgan masalalarni qo'yishi mumkin. Shuningdek, muqobil

yechimlarni tahlil qilishi hamda har bir talabadan o'z g'oyasini taklif qilishini so'rashi mumkin. Bundan tashqari guruhiiy ishlash orqali fikrlar xilma-xilligini ochish va loyihaviy faoliyatlar (masalan, "Ekologik toza matolardan kiyimlar loyihalash").

Dars jarayonida bu elementlar orqali nafaqat bilim beriladi, balki ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuvlar shakllanadi. Darsda divergent tafakkurni faollashtirish imkoniyatlari orqali savol-javob usuli orqali fikrlarni kengaytirish, talabalarga mavzu bo'yicha muqobil variantlarni taklif qilish, talabalar fikrlarining xaritasi tuzish, rolly o'yinlar orqali muammoli vaziyat yaratish hamda talabalarda kreativ dizayn ishlarini (masalan, buyumning dizayn loyihasini tuzish).

Bunda o'qituvchining roli juda ham muhim hisoblanadi. O'qituvchi talabani mavzu bo'yicha fikr yuritishini rag'batlantirishi, muammoli savollarni ishlab chiqishi, talabalarining g'oyalarini baholashdan ko'ra, ularni rivojlantirishga yo'naltirishi hamda ularning mustaqil qaror qabul qilishiga sharoit yaratishi kerak.

Psixologik yondashuvlar: tafakkur jarayonlarini qo'llab-quvvatlash. Bunda Talabalarda divergent tafakkurni rivojlantirish uchun quyidagi psixologik yondashuvlardan foydalaniladi. Talabalarga motivatsiyani oshirish: shaxsiy qiziqish, erkin fikrlashga sharoit yaratish. Emotsional qo'llab-quvvatlash: tanqiddan emas, qo'llab-quvvatlovdan foydalanish. Individual yondashuv: har bir talabaga o'z imkoniyatlariga ko'ra yondashish. Fikrlash erkinligini rag'batlantirish: noto'g'ri fikr degan tushunchani yo'q qilish, har qanday g'oya qadrlanishi. Psixologik qo'llab-quvvatlash muhitida talaba o'z fikrini erkin bildiradi, natijada ijodiy va innovatsion fikrlar paydo bo'ladi.

Texnologiya darslarida amaliy misollar va loyihaviy yondashuvlar asosida muammoli topshiriqlar berish orqali talabalar turli materiallarni taqqoslaydi, dizayn va funksionallikni uyg'unlashtiradi, yechimlar bo'yicha o'zaro bahs-munozara olib boradi, bir nechta muqobil variantlar yaratadi.

Masalan, talabalarga quyidagicha topshiriqlar berish mumkin.

Topshiriq 1: "O'zbek milliy elementlari asosida ayollar komplektini zamonaviy dizayn loyihasini ishlab chiqing."

Topshiriq 2: "Havo o'tkazuvchanligi yuqori bo'lgan matolardan foydalangan holda arzon va qulay kiyimlarni loyihalash."

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Texnologiya ta'limida divergent tafakkurni rivojlantirish — kelajakdagi malakali, ijodkor o'qituvchi va muhandislarni tayyorlashda muhim omildir. Bu jarayonda muammoli o'qitish metodlari, psixologik qo'llab-quvvatlov, motivatsiya va mustaqil fikrlashga rag'bat kabi

vositalar o'ta samarali hisoblanadi. Shu bois, o'quv jarayonini bu tamoyillar asosida tashkil etish, talabalarning fikrlash salohiyatini kengaytirishga xizmat qiladi.

Texnologiya ta'limida talabalarda divergent tafakkurni shakllantirish dolzarb va muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Bu borada muammoli o'qitish metodlari yuqori samaradorlikka ega bo'lib, talabaning shaxsiy rivojlanishi, ijodiylik salohiyati, kasbiy bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash imkonini beradi. Muammo markazida fikrlashni shakllantirish, o'quv jarayonini yangicha yondashuv asosida tashkil etish - kelajakda innovatsion pedagogik faoliyatni olib boradigan mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Guilford J.P. (1967). The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill.
2. Runco M. A., Acar S. (2012). "Divergent Thinking as an Indicator of Creative Potential". Creativity Research Journal, 24(1).
3. Shomirzayev M.X. (2023). Innovatsion pedagogika asoslari. Termiz: TDU.
4. Rajabova D.A. (2024). "Muammoli o'qitish orqali divergent tafakkurni shakllantirish". Ta'lim va Innovatsiya jurnali.
5. Axmedov B., Usmonov D. (2022). Pedagogik texnologiyalar. Toshkent.
6. G'ofurov A. (2021). Kasbiy ta'limda muammoli o'qitish metodikasi. Samarqand.
7. Vygotsky L.S. (1986). Thought and Language. MIT Press.
8. Dewey J. (1938). Experience and Education. Macmillan.
9. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing.
10. Maslow A. (1954). Motivation and Personality. Harper.
11. Amonov N.A. (2020). "Pedagogik faoliyatda kreativlikni rivojlantirish yo'llari".
12. Qodirov A.N. (2022). "Divergent tafakkur va uning ta'limda qo'llanilishi".
13. Shomirzayev M.X. (2022). Innovatsion yondashuvlar asosida o'qituvchilarni tayyorlash. Ilm-fan va zamonaviy ta'lim, № 5, 101–106.
14. Shomirzayev M.X. (2021). Innovatsion pedagogik texnologiyalar.
15. Shomirzayev M.X. Texnologiya fani jarayonida o'quvchilarni tadbirkorlik va kichik biznes faoliyatiga tayyorlash / Ta'lim-tarbiya kontekstida fanlararo sinxron va asinxron bog'lanishlar. Ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami. –T.: Noshirlik yog'dusi, 2019. -B.176 -178.
16. Shomirzayev M.X. "Texnologiya" fani darslarida muammoli ta'lim // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent, 2020. – 6 (91)-son. – B. 28-35 (13.00.01. №10).

OLIY TA'LIM TIZIMIDA SEMINAR MASHG'ULOTLARINING O'RNI

Jo'rayev A.N.

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: seminar mashg'uloti, interfaol metodlar, dinshunoslik fani, pedagogik texnologiyalar, mustaqil fikrlash, tanqidiy tafakkur, oliy ta'lim, o'quv jarayoni samaradorligi.

Ключевые слова: семинарское занятие, интерактивные методы, религиозоведение, педагогические технологии, самостоятельное мышление, критическое мышление, высшее образование, эффективность учебного процесса.

Key words: seminar session, interactive methods, religious studies, pedagogical technologies, independent thinking, critical thinking, higher education, educational process efficiency.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida seminar mashg'ulotlarining o'quv jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Seminar darslarining talabalarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va ilmiy munozara olib borish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli, shuningdek, nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlari pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Maqolada seminar mashg'ulotlarini samarali tashkil etish, interfaol metodlardan foydalanish va ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan boyitish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрыта роль семинарских занятий в учебном процессе системы высшего образования. Проанализировано значение семинаров в развитии у студентов навыков самостоятельного мышления, аналитического подхода и ведения научных дискуссий, а также их возможности по интеграции теоретических знаний с практикой с педагогической точки зрения. В статье даны научно обоснованные рекомендации по эффективной организации семинаров, использованию интерактивных методов и их обогащению современными педагогическими подходами.

SUMMARY:

This article highlights the role of seminar sessions in the educational process of the higher education system. It analyzes the importance of seminars in developing students' independent thinking, analytical approaches, and skills in conducting academic discussions, as well as their potential for integrating theoretical knowledge with practice from a pedagogical perspective. The article provides scientifically grounded recommendations for the effective organization of seminars, the use of interactive methods, and their enrichment with modern pedagogical approaches.

Kirish. Oliy ta'lim tizimida talabalarining mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi va ilmiy dunyoqarashini shakllantirish dolzarb masalalardan

biridir. Xususan, dinshunoslik fanini o'qitishda seminar mashg'ulotlari orqali talabalarning dinga nisbatan ongli va asosli munosabatini shakllantirish, ularni ekstremistik ta'sirlardan himoya qilish imkoniyati yaratiladi. Zero, muxtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yoshlarni turli ekstremistik ta'sirlardan himoya qilish, ularning ongi va qalbini yot g'oyalardan asrash, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratiladi" [1].

Mazkur fikr seminar mashg'ulotlarining nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy imkoniyatlarini ham chuqur o'rganish zarurligini anglatadi. Ushbu maqolada aynan dinshunoslik fanida seminar darslarining mazmuni, funksiyalari va interfaol metodlar asosidagi yondashuvlar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Oliy ta'lim tizimida **"Dinshunoslik"** fanini o'qitish jarayoni, uning mazmunini boyitish va samaradorligini oshirish masalalari N. Muhamedov, M. Alimova, S. Agzamxodjaev, D. Rahimjonov, D. Tojiboeva, L.V. Golish, D.M. Fayzullaeva, N.S. Sayidaxmedov kabi pedagog va dinshunos olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Mazkur manbalarda dinshunoslik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, seminar mashg'ulotlarni tatbiq etish, talabalarning mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga oid nazariy qoidalar va uslubiy tavsiyalar asoslab berilgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mavjud ilmiy adabiyotlarda metod va uslublarning oliy ta'lim amaliyotiga tatbiqi yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Xususan, seminar mashg'ulotlar samaradorligini aniq mezonlar asosida baholash hamda talabalarning diniy-ma'rifiy bilimlarni o'zlashtirish jarayonini bosqichma-bosqich tahlil etish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar cheklangan.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar dinshunoslik fanining o'quv jarayonidagi o'rini yanada mustahkamlash, talabalar diniy-ma'rifiy savodxonligini yuksaltirish va ularni ijtimoiy-ma'naviy faol shaxs sifatida shakllantirish jarayonida seminar mashg'ulotlarni chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama. Ma'ruza bilan birgalikda amaliy mashg'ulot ham o'quv jarayonining muhim shakllariga kiradi. U ta'lim, tarbiya berish hamda nazariyani amaliyot bilan bog'lash funksiyasini bajaradi. Amaliy mashg'ulot termini pedagogikaga oid adabiyotlarda tor va keng ma'noda talqin etiladi. Amaliy mashg'ulot keng ma'noda seminar, mashq, laboratoriya ishini umumiy holda ifodalanishidir. Seminar amaliy mashg'ulotning shakllaridan biri bo'lib:

- ma'ruzada bayon qilingan nazariy qonun-qoidalarni mustahkamlash;
- fan bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish;

- talabalarni ilmiy tadqiqot, bilish qobiliyatlarini o‘stirish vazifalarini bajaradi[2].

Seminar darsi talabalarni bilim olishlari, uni puxta o‘zlashtirishlari va olgan bilimlarini kelgusida real hayotda qo‘llashni o‘rganishlarida alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun ham, seminar darsini qiziqarli, talabalarni faol qatnashishlarini ta‘minlaydigan metodlarni qo‘llab o‘tish muhim ahamiyatga ega.

Ma‘ruzada odatda bayon qilish asosiy o‘rinni egallaydi. Talabalar ma‘ruza tinglashda passiv rol o‘ynaydilar. Seminar darsida esa talabalar faol bo‘lishadi. Darsda turli metodlarni qo‘llab, ularning faolligini ta‘minlash imkoniyati keng [5].

Ma‘ruza darsi monolog tarzida bayon qilinsa, seminar darsi dialog asosida olib boriladi. Odatda, seminar darsida talabalarning bilimi, o‘z ustida ishlash darajasi aniqlanadi, nazorat qilinadi.

Seminarining asosan uch turi bor:

1. O‘rganilayotgan fan yoki kursni chuqur o‘rganishga yordam beradigan seminar darslari.

2. Ayrim muammo, asosiy yoki muhim mavzuni o‘rganish uchun o‘tkaziladigan seminarlar.

3. Tadqiqot xarakteridagi seminarlar [4].

O‘quv jarayonini tashkil etishda seminar darslari alohida o‘rin tutadi. Seminar o‘quv jarayonining talabalar bilimlarini mustahkamlashni ta‘minlovchi, ijodiy qobiliyatlarini namoyon qiluvchi shaklidir. Seminar mashg‘ulotlarining maqsadi talabalarning chuqur bilim olishini ta‘minlash, olgan bilimni amalda qo‘llashga o‘rgatishdir. Buning uchun talaba olgan axborotlarini tahlil qilish, ilmiy tadqiqot o‘tkazish, taqqoslash, xulosa chiqarishni bilishi kerak. Seminar darsining oldiga qo‘yilgan bosh maqsadga erishish uchun dars oldiga qo‘yilgan qator vazifalarni amalga oshirish kerak. Bu vazifalar seminar darslari bajaradigan funksiyalarda o‘z ifodasini topadi. Seminar darsi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- talabalarga professional ta‘lim berish va tarbiyalash;
- mustaqil ishlash malakasini o‘stirish;
- mantiqiy fikrlashga o‘rgatish;
- nutqini o‘stirish, ilmiy munozaralar olib borishga o‘rgatish;
- mustaqil fikr yuritish va o‘z fikrini ifoda etishga o‘rgatish;
- o‘rtoqlari fikrini tanqidiy baholashga o‘rgatish;
- talabalar bilimini nazorat qilish va baholash [6].

Seminar darsida qo‘llanadigan uslublar turli-tuman bo‘lib, u yoki bu uslubni tanlash, o‘rganilayotgan fanning xususiyatiga, o‘tilayotgan mavzuga, seminar darsiga qo‘yilgan maqsadga, tanlangan uslubni qo‘llash imkoniyatiga bog‘liq.

Hozirgi paytda dinshunoslikni o'rganishda nisbatan keng qo'llaniladigan uslublardan: ekspress savol-javob, savollar tizimiga asoslangan muhokama, seminar mashg'ulotida reja asosida o'tkaziladigan davra suhbatlari, test yechish va ularning natijasini muhokama qilish, munozara va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Seminar mavzui ma'ruza mavzusi bilan bir xil bo'lishi shart emas. Ba'zan mavzudagi ayrim savollar ma'ruzada ko'rib chiqilsa, ayrimlarini seminar muhokama qilish mumkin. Hozirgi paytda ma'ruzada ko'rilgan mavzu albatta, seminar ham muhokama qilinadi. Lekin ma'lum sharoitda seminar darsi va uning mavzusiga boshqacha yondashish mumkin. Aytaylik, adabiyotlar, axborot manbalari mavjud bo'lsa, seminar mustaqil o'rganilgan mavzuni muhokama qilish mumkin.

Savollarni murakkablashtirish hamda savollar tizimiga o'tish orqali mavzu mazmunini chuqur o'zlashtirish mumkin. Bu esa savolni muhokama qilish jarayonida vujudga kelgan muammoli vaziyatni o'rganib, uni yechish imkonini yaratadi.

O'zbekiston sharoitidagi ahamiyatini yanada aniqroq yoritib berib, talabalarda dinga nisbatan to'g'ri yondashuvni shakllantirish va jamiyat uchun yuksak ma'naviyatli kadrlarni tarbiyalashdan iborat – deb javob berishi mumkin. Ana shu savolni quyidagi savollar tizimi asosida ham berish mumkin:

“Dinshunoslik” fanining asosiy vazifasi nima?

Xalqimiz qadriyatlari tizimida diniy qadriyatlarning o'rni qanday?

Jamiyatimizning yuksak ma'naviyatli yoshlarini tarbiyalashda din qanday o'rin tutadi?

Yoshlarda diniylik va dunyoviylik munosabatlari bo'yicha to'g'ri dunyoqarashni shakllantirishda mazkur fanning o'rni qanday?

Ana shu savollar tizimiga javob berish jarayonida talabalarda din, uning turli shakllari, ta'limotlari, yo'nalishlari, mazhab va oqimlari haqida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqara oladigan, diniylik va dunyoviylik munosabatlarini asosli tahlil qila oladigan to'g'ri dunyoqarashni shakllantirishda mazkur fanning o'rni beqiyos ekanini aytadilar [3].

Seminar darsi – iqtidorni namoyon etadigan, nutq so'zlash va boshqalarning fikriga tanqidiy qarashni talab etadigan uslublardan biridir. Bunday usul bilan dars o'tish professor-o'qituvchidan katta tayyorgarlik ko'rish, mahoratni talab qiladi.

Umuman olganda, seminar darsi turli metodlar asosida olib borilar ekan, u qiziqarli, barcha talabalarni faol qatnashishga, demak, darsga qunt bilan tayyorlanib kelishga undaydi.

Seminar o'quv jarayonining talabalar bilimlarini mustahkamlashni ta'minlovchi, ijodiy qobiliyatlarini namoyon qiluvchi shaklidir. Seminar mashg'ulotlarining maqsadi talabalarning chuqur bilim olishini ta'minlash, olgan bilimni amalda qo'llashga o'rgatishdir. Mashg'ulot natijasida talaba olgan axborotlarini tahlil qilish, ilmiy tadqiqot o'tkazish, taqqoslash, xulosa chiqarish bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Shu bois, oliy ta'lim tizimida seminar mashg'ulotlarini ilmiy asosda loyihalashtirish va samarali metodlar bilan boyitish nafaqat ta'lim sifati, balki tarbiyaviy-ma'naviy jarayonlarning ham yuqori darajada tashkil etilishiga xizmat qiladi. Bu esa dinshunoslik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish zaruratini yanada dolzarb etadi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim tizimida "Dinshunoslik" fanini o'qitishda seminar mashg'ulotlaridan samarali foydalanish bo'yicha bir qator qarama-qarshiliklar mavjud, jumladan:

- seminar mashg'ulotlarida interfaol metodlarning yuqori pedagogik samaradorligi bilan amaliyotda ulardan yetarlicha foydalanilmasligi o'rtasida;
- talabalar mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarurati bilan an'anaviy, beryoqlama axborot berishga asoslangan o'qitish usullariga moyillik o'rtasida.

Xulosa qilib aytganda, dinshunoslik kabi ijtimoiy-ma'naviy mazmuni chuqur bo'lgan fanlarni o'qitishda seminar mashg'ulotlari talabaning diniy-ma'rifiy bilimlarini chuqurlashtirish, uni fikrlashga, tahlil qilishga va muhokama yuritishga jalb etuvchi kuchli pedagogik vosita sifatida xizmat qilishi lozim. Shu bilan birga, seminar mashg'ulotlari natijalarida kutilayotgan bilim, ko'nikma va malakalar tarkibi hamda ularga erishish vositalari hayotiy va obyektiv tarzda aks ettirilgan bo'lishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti – [https:// president. uz/ oz/ lists/view/2336](https://president.uz/oz/lists/view/2336)
2. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslikni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – T: Toshkent islom universiteti, 2006. – 193 b.
3. Dunyo dinlari tarixi. O'quv qo'llanma / Tuzuvchilar: S. Agzamxodjaev, D.Rahimjonov, N.Muhamedov va b. – T.: ToshDSH, 2011. – 262 b.
4. Tojiboeva D. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – T.: Fan va texnologiya, 2007. – 337 b.
5. Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O'quv uslubiy qo'llanma/ Ta'limda innovatsion texnologiya seriyasi. – T.:TDIU, 2010. – 149 b.
6. Sayidaxmedov N.S. Didaktik jarayon loyihasining interfaol metodlari. - T.: Universitet, 2005.

TALABALARNING FRILANSERLIKKA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTRISHDA XORIJ TAJRIBASI VA ULARNI OMMALASHTIRISH

Himmatov Sh.O.

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: axborot texnologiyalari, global tarmoq, web-platforma, frilanserlik, ijodiy qobiliyat, kompetentlik.

Ключевые слова: информационные технологии, глобальная сеть, веб-платформа, фриланс, творческие способности, компетентность.

Key words: information technology, global network, web platform, freelancing, creative ability, competence.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada xorijiy rivojlangan davlatlarda talabalarning frilanserlikka tayyorlash holati tahlil etilgan. shuningdek, talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishda xorij tajribalardan foydalaniga doir taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проанализировано состояние подготовки студентов к фрилансу в развитых зарубежных странах. Кроме того, приведены предложения и рекомендации по использованию зарубежного опыта в развитии компетентности студентов в сфере фриланса.

SUMMARY:

This article analyzes the state of preparing students for freelancing in developed foreign countries. In addition, it provides recommendations and suggestions on the use of international experiences in developing students' freelancing competencies.

Axborot makonining globallashuvi tufayli insonlarda ijtimoiy harakatchanlik, shu jumladan bandlikning moslashuvchan shakllarini tanlash uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Eng so'nggi AKT texnologiyalari tufayli shakllangan tezkor kirish muhiti buyurtmachi va pudratchi o'rtasidagi vaqt hamda hududiy chegaralar amal qilinmayotgan sharoitda jahon mehnat bozorida global internetning imkoniyatlaridan foydalanish asosida yangi turdagi ishchi – mustaqil pudratchi, yani frilanserlik sohasi paydo bo'lmoqda.

Chunki global Internet tarmog'ining keng qo'llanilishi klassik ishlab chiqarish tuzilmalaridan virtual tuzilmalarga o'tish imkonini berish orqali, ularda ishchilar

o'z funktsiyalarini masofadan turib bajaradilar. Har bir mamlakatda masofaviy ishchilarning maqomini, ularning faoliyatini qayd etish va monitoring qilish usullarini belgilovchi o'ziga xos huquqiy xususiyatlar mavjud [1]. 1999 yilda (www.upwork.com) birinchi elektron erkin birja paydo bo'lishi bilan ushbu faoliyat turi tezda transmilliy miqyosga ega bo'la boshladi. Virtual segment infratuzilmasi mijozlar va pudratchilarni topish uchun yangi onlayn platformalar, elektron to'lov va axborot tizimlari hisobiga kengaymoqda. Buning natijasida yangi soha, ya'ni frilanserlik yo'nalishi paydo bo'ldi va sohaga oid mutaxassislarni tayyorlash muammolari yuzaga kela boshladi [2]. Bu kabi muammolarni yechimi sifatida oliy ta'lim muassasalari talabalarining frilanserlikka yo'naltirishni taqozo etadi.

Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarda tahsil olayotgan talabalarining frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantrishni zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Buning uchun dastlab xorijiy tajribalarni o'rganishni talab etadi. Shu maqsadda xorijiy rivojlangan mamlakatlarni, jumladan, AQSh, Yevropa, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya va Rossiya davlatlarining oliy ta'lim muassasalarida frilanserlikka oid talabalarining tayyorlash holati tahlil etildi.

Xususan, AQSHda talabalarining frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantrish uchun maxsus web-platformalar ishlab chiqilib, ular yordamida talabalarining frilanserlikka oid motivatsiyasini oshiruvchi videoroliklar va turli tavsiyalar ishlab chiqilgan. Bu kabi platformalardan talabalar mustaqil o'quv faoliyatida foydalanish orqali frilanserlikka oid malaksini oshirishga erishib kelmoqda. Shuningdek, AQSHda tadbirkorlar o'z loyihalarini nashr etadigan va frilansarlardan raqobatbardosh takliflarni oladigan virtual muhitda ishchilarni yollashga ixtisoslashgan xalqaro web-saytlar yaratildi. Masalan, www.upwork.com saytida 10 millionga yaqin frilanser va 4,5 million mijoz ro'yxatdan o'tgan va bu yerda har yili jami 1 milliard dollarga 3,5 millionga yaqin bo'sh ish o'rinlari joylashtiriladi. Web-saytda chat xizmati mavjudligi tufayli mijozlar real vaqt rejimida sinovdan o'tkazish, ishga olish va ishlash jarayonida ijrochilar bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar [3].

Ushbu bozorda amalga oshirilgan operatsiyalarning haqiqiy hajmini aniq baholash qiyin, chunki ularning katta qismi tartibga solinadigan bozorlardan tashqarida amalga oshiriladi va rasmiy mehnat bozori statistikasida hisobga olinmaydi. Onlayn mehnat indeksi ushbu muammoni hal qilish uchun ishlab chiqilgan. U ma'lum vaqt oralig'ida xalqaro savdo maydonchalarida ro'yxatga olingan va yakunlangan loyihalar hamda bo'sh ish o'rinlari soni haqidagi ma'lumotlar asosida hisoblanadi [4].

Bu borada M.Kastels tadqiqot ishlarini olib brogan. Olimning ta'kidlashicha, elektron biznesning ahamiyati uni miqdoriy xususiyatlaridan ancha yuqori ekanligini yozgan. Empirik ma'lumotlarning to'planishi natijasida yangi biznes modelini sifat

jihatidan tavsiflash mumkin bo'ladi. "Elektron frilanser" (e-lancer) atamasini ilmiy muomalaga kiritgan T.Malon va R.Loybaxer kelajakdagi iqtisodiyotning asosiy birligi korporatsiya emas, balki shaxs bo'ladi, deb hisoblagan. Uning doirasida mustaqil pudratchilar va ijrochilar virtual aloqalarni qo'llab-quvvatlaydi hamda tovarlar hamda xizmatlar ishlab chiqarish uchun moslashuvchan vaqtinchalik tarmoqlarni shakllantiradi. Ish tugagandan so'ng, bunday tarmoqlar parchalanadi va ularning ishtirokchilari yana erkin agentga aylanadi hamad keyingi loyihani izlash uchun bozor bo'ylab harakatlanadi [6]. Yangi biznes modeli an'anaviyni almashtirish uchun emas, balki to'ldirish uchun rivojlanmoqda: mehnat bozorining yangi segmenti shakllanmoqda, bu yerda standart bandlik virtual bandlik bilan to'ldiriladi.

Oksford iLabour institutining mehnat bozori transformatsiyasining ijtimoiy, tashkiliy va siyosiy oqibatlarini o'rganish bo'yicha loyihasi (Yevropa tadqiqot kengashi tomonidan moliyalashtirilgan) qiziqish uyg'otadi. U IT, mehnat va menejment sotsiologiyasi sohasidagi mutaxassislarini birlashtiradi, ularning ish natijalarini ilmiy maqolalarda nashr etadi. Ular chekka qishloqlar aholisining onlayn platformalardan foydalanishi sezilarli darajada oshganini qayd etdi. Bu aholining aksariyati yirik shaharlarda ish izlashga majbur bo'lgan hozirgi vaziyatda mumkin bo'lgan burilish nuqtasini bashorat qilish imkonini beradi. Virtual mehnat bozorini rivojlantirish ilgari istiqbolsiz hududlarda iqtisodiy rivojlanish yo'lidagi to'siqlarni yengib o'tishga yordam beradi [7, 8].

Shu bilan birga bugungi kunda Yevropa davlatlarida ham talabalarning frilanserlikka tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan. Yevropa universitetlarida talabalarning turli sohalarida, shu jumladan axborot texnologiyalariga oid frilanserlikka tayyorlash tizimi yo'lga qo'yilgan. Bunda axborot texnologiyalari mutaxassislarni tayyorlashda asosiy e'tibor frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan. Ya'ni oliy ta'lim muassasalarida olib borilayotgan mashg'ulotlar va talabalarning mustaqil ta'limida frilanserlikka oid masalalarni yechishi vazifa sifatida beriladi. Shu bilan birga talabalarning frilanserlikka yo'naltirishga mo'ljallanagan didaktik ta'minot global tarmoqning maznillarida joylashtirilgan. Shu bilan birga Yevropada talabalarning frilanserlikka oid yo'natiruvchi fanlar mavjud. Bunga "Taqqimot ko'nikmalari", "Hisoblash guruhi loyihasi" va "Dasturlashda taqqimot mahorati" kabi fanlarni misol sifatida keltirish mumkin. Ushbu fanlarda talabalar dasturiy ta'minotni ishlab chiqishni o'rganadilar hamda o'z g'oyalari asosida mualliflik dasturiy mahsulotlarini sihlab chiqib, uni tengdoshlarigan taqqim etadi. Bu kabi qiziqarli fanlarni asosiy g'oyasi talabalarning frilanserlikka yo'naltirishdan iborat hisoblanadi.

Xususan, Germaniya oliy ta'lim muassasalarida talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bunga mosil sifatida

Germaniya hukumati Deutschlandda Visum für Freiberufler dasturini keltirish mumkin. Shu bilan birga Germaniyada talabalarning frilanserlikka yo'naltirish uchun web-platformalar yaratilgan bo'lib, ulardan talabalar darsdan tashqari o'quv faoliyatida samarali foydalanilib kelinmoqda [9]. Bunda talabalarga Java, C# va fractal grafika o'rgatilib, ular yordamida turli amaliy loyihalar ishlab chiqish o'rgatiladi.

Buyuk Britaniyada frilanserlikka tayyorlash g'oyasi oliy ta'lim muassasalarida o'tiladigan fanlar mazmunida singdirilgan. Bunga misol sifatida London Imperial College, University College London, University of Edinburgh kabi universitetlarni keltirish mumkin [10]. Ushbu universitetlarda Universitet 3.0 loyihasiga amal qilinadi. Ya'ni, talabalar faqat o'rganishmas, balki mualliflik dasturiy mahsulotlarini huquqiylashtirish va ularni sotishga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bularni amalga oshirish uchun maxsus onlayn ta'lim muhitlar yaratilgan.

Fransiyada talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan axborot-ta'lim muhitlari, ta'lim polrtallar, bulutli xizmatlar yaratilgan. Ushbu muhitlarga turli amaliy topshiriqlar joylashtirilgan. Joylashtirilgan topshiriqlarni bajarish asosida talabalarning yo'naltirish g'oyasi ilgari surilgan. Fransiyada axborot texnologiyalar sohasida frilanserlarni tayyorlashda auditoriya ta'limidan foydalanish bilan birga virtual ta'lim muhitlari va dastur kodlarini tahlil qiluvchi onlayn tizimlaridan samarali foydalanilib kelinadi. Shuningdek, talabalarning frilanserlikka yo'naltiruvchi to'garaklar va davra suhbatlari tashkil etilib turiladi.

Ispaniyaning universitetlarida talabalarning axborot texnologiyalari sohasida frilanserlikka tayyorlashda asosiy e'tibor e-Learning tizimida foydalanishga qaratilgan. Undan jamoviy trenig o'tkazish orqali muammoli vaziyatlarni hosil qilib, talabalarga turli loyihalar beriladi. Ushbu universitetlarda muammoli ta'limda muloqot amaliyotini rivojlantirish uchun NUCLEO tizimi ijtimoiy konstruktiv pedagogik yondashuv asosida ishlab chiqilgan. Bu kompyuter tizimi guruh ishlarida, shaxslararo muloqotda, muammolar va ularni hal qilishda o'zaro ta'sir faolligini taqlid qilishga imkon beradi. Shuningdek, Ispaniya oliy ta'lim muassasalarida talabalarning frilanserlikka tayyorlashda oid to'garaklar tashkil etiladi.

Finlyandiyada talabalarning axborot texnologiyalari sohasida frilanserlikka tayyorlashda asosiy e'tibor global tarmoqning manzillarida yaratilgan maxsus masofaviy o'qitish tizimlaridan foydalaniladi. Bunda talabalarning darsdan tashqari o'quv faoliyatida frilanserlikka tayyorlashga mo'ljallangan didaktik o'quv vositalar, bajarish uchun turli loyiha ishlari va onlayn tavsiyalar berib borish xizmatlari yo'lgan qo'yilgan[11].

Xitoy oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalari sohasida frilanserlarni tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilab qo'yilgan. Bunda oliy ta'lim

muassasalarinig o'quv rejalarini ishlab chiqishda talabalarning frilanserlarni oid kompetentligini rivojlantirishga qaratiladi. Shuningdek, talabalarning frilanserlarni tayyorlash uchun zamonaviy smart ta'lim muhitlari faoliyat olib boradi. Bunda talabalarning mustaqil o'quv faoliyatida frilanserlarni tayyorlash maqsad qilib qo'yilgan [10]. Shu bilan Xitoyda grafika sohasida frilanserlarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bunda fraktal grafikada yordamida turli loyihalar ishlab chiqishga doir virtual muhitlar mavjud.

Koreya davlatida axborot texnologiyalari sohasida frilanserlarni tayyorlash alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bunda asosan axborot-ta'lim muhitlaridan, sun'iy intellekt tizimlaridan foydalaniladi. Koreyada asosan web-texnologiyalar bo'yicha frilanserlarni tayyorlashga e'tibor qaratilgan. Bunda Java dasturlash tilidan foydalanish qaratilgan. Ushbu til yordamida bajarishga oid muammoli topshiriqlar to'plami ochiq va yopiq axborot-ta'lim muhitlarida joylashtirilgan bo'lib, ushbu topshiriqlar bir nechta bosqichlardan iborat. Dastlabki bosqichida talabalarning motivatsiyasini va ijodiy qobiliyatini oshirishga qaratilgan. Keyingi bosqichlari esa o'quvchilarning talabalarning algoritmlashga, dasturlashga va turli amaliy loyihalar yaratishga oid kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish nazarda tutilgan. Shuningdek, Koreya oliy ta'lim muassasalarida mobil ilovalar yaratishga oid mutaxassislarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan.

Yaponiyada qaysi sohadan qat'i nazar, milliy strategiyalarni ishlab chiqish bo'yicha amaliyoti o'zining maqsadlilik, keng qamrovlilik va izchillik bilan mashhur. Hukumatning yetakchi roli bilan har uch sektor va oddiydan murakkabgacha barcha darajadagi ishtirokchilar bosqichma-bosqich belgilangan vazifalarni hal etish jarayoniga jalb qilinmoqda. Shu bilan birga, har bir ishtirokchi qabul qilingan milliy strategiyalardan kelib chiqib, o'zi uchun ustuvor tarmoqlar va yo'nalishlarni belgilagan holda strategik yo'nalishlarni rivojlantirish bo'yicha o'z rejalarini ishlab chiqadi. Bu borada axborot texnologiyalari sohasiga ham alohida e'tibor qaratilgan. Ya'ni, talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishda uchta yerlik tadqiqot markazini nazorat qiladi [12]:

1. Axborot texnologiyalari va neyron tarmoqlari markazi (CiNet);
2. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari milliy instituti (NICT) qoshidagi Universal Communications Research Institute (UCRI);
3. Fizikaviy-kimyoviy texnologiya instituti (RIKEN) qoshidagi ilg'or tadqiqot loyihalari (AIP) markazi;
4. Yaponiya ilg'or sanoat fanlari va texnologiyalari milliy instituti qoshidagi Sun'iy intellekt tadqiqot markazi.

Ushbu marakazlarda talabalarning axborot texnologiyalari sohasida zamonaviy mutaxassisliklar tayyorlab boriladi. Bunda quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- sanoatlashtirish rejasini tayyorlash;

- inson kapitalini mustahkamlash;
- ochiq ma'lumotlar bazalarini ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlash hamda tadqiqot uchun vositalar;
- startaplarni qo'llab-quvvatlash va innovatsion korxonalarni moliyalashtirish;
- intellektual mulk, shaxsiy ma'lumotlar va maxfiylikni himoya qilish va • ochiq ma'lumotlar bazalarini targ'ib qilish.

Ushbu markazlar talabalarining sun'iy intellekt sohasida frilanserlarni tayyorlash asosida Yaponiyada raqamli iqtisodiyotning rivojlanish tendentsiyalarini tahlil qilishga harakat qiladi. Shuningdek, hukumat tomonidan mamlakatning raqamli transformatsiya siyosati sharoitida Yaponiyaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashning asosiy manbai sifatida alohida e'tirof etilgan. Shu maqsadda butun mamlakat bo'ylab rejalashtirilgan tadqiqot va loyihalarni amalga oshirishda axborot texnologiyalariga oid turli yo'nalishlar va yakuniy foydalanish yo'nalishlarida sun'iy intellektni tadqiq qilish va rivojlantirish bilan shug'ullanuvchi ilmiy-tadqiqot institutlari, universitetlar va xususiy laboratoriyalar tarmog'i shakllantirildi. Bularning qoshida talabalarining axborot texnologiyalari sohasida frilanserlarni tayyorlash sohasida sun'iy intellektli web-platformalar ishlab chiqilgan.

Rossiyada oliy ta'lim muassasalarida talabalarining frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirish uchun global tarmoqning manzillarida ko'plab axborot-ta'lim muhitlari, ta'lim portallari va ta'limga oid web-saytlar ishlab chiqilgan. Ushbu muhitlar uch qismga ajratish mumkin:

- 1) talabalarining frilanserlikka oid motivatsiyasini oshirish;
- 2) talabalarining frilanserlikka oid amaliy loyihalarni bajarish uchun taklif va tavsiyalar berib borish;
- 3) talabalar tomonidan ishlab chiqilgan dasturiy mahsulotlarini tijoratlashtirishga oid taklif va tavsiyalar berib borish.

Bu bosqichlar asosida talabalarining bo'sh vaqtini samarali tashkil etishga hamda frilanserlikka oid motivatsiyasini, ijodiy qobiliyatini oshirish va kompetentligini rivojlantirish maqsad qilib belgilangan.

AQSh, Yevropa va Osiyoning ba'zi universitetlarida talabalarining frilanserlikka oid motivatsiyasini va ijodiy qobiliyatini oshirish hamda kompetentligini rivojlantirish tizimini tahlil qilish asosida, aytish mumkinki, talabalarining frilanserlikka yo'naltirish dunyoning turli mamlakatlarida yagona tizim mavjud emas degan xulosaga kelish mumkin.

Tahlillasosida aytish mumkinki, talabalarining frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishda xorijiy davlatlarning tajribalaridan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. Ya'ni:

- talabalarining frilanserlikka oid motivatsiyasini va ijodiy qobiliyatini oshiruvchi hamda kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan web-platforma yaratish;

- oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalariga oid fanlarni mazmuniga frilanserlikka yo'naltiruvchi mavzularni kiritish;

- oliy ta'lim muassasalari talabalariga Java dasturi va fraktal grafikaga oid dasturlarni o'rgatish;

- oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalariga oid fanlardan talabalarga mustaqil ishlarini berishda frilanserlikka web-platfomalaridan foydalanish;

- oliy ta'lim muassasalari talabalariga frilanserlikka yo'naltiruvchi fanlarni kiritish; yo'naltiruvchi mavzularni kiritish;

oliy ta'lim muassasalarida talabalarni frilanserlikka yo'naltiruvchi to'garaklar tashkil etish;

Bu kabi belgilangan vazifalar orqali axborot texnologiyalar sohasida fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishga, talabalarining frilanserlikka oid motivatsiyasini, kreativ, kognitiv fikrlashini va kompetentligini rivojlantirishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сауткина В.А. Виртуальная занятость: новые возможности и риски // Социально-трудовые исследования, 2020, № 39 (2), – С. 57-68.

2. Younger J. Covid 19 is Likely to Give Freelancing a Major Growth Spurt. Forbes, 14.04.20. Available at: <https://www.forbes.com/sites/jonyounger/2020/04/14/covid-19-is-likely-to-give-freelancing-a-major-growth-spurt/#52fdf69c7f37> (accessed 01.03.2025)

3. What is Upwork? Webson Job. 01.11.20. Available at: <https://www.websonjob.com/odesk-upwork-all-about/> (accessed 07.06.2025).

4. The Online Labour Index. Available at: <https://ilabour.oii.ox.ac.uk/online-labour-index/> (accessed 11.06.2025).

5. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Пер. с англ. Матвеева А., ред. – Екатеринбург, У-Фактория, 2004. – 328 с.

6. Стребков Д.О., Шевчук А.В. Фрилансеры на электронных рынках: роль социальных связей. Экономическая социология, 2009, т. 10. – № 5, – С. 11-32.

7. Braesemann F., Lehdonvirta V., Kässi O. ICTs and the Urban-Rural Divide: Can Online Labour Platforms Bridge the Gap? Information, Communication, Society, April, 2020. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369118X.2020.1761857> (accessed 18.08.2020) DOI:10.1080/1369118X.2020.1761857

8. Никуткина К.М., Привалова А.О. Западные количественные исследования фрилансеров: профессиональный обзор. Экономическая социология, 2009. – № 1(10), – С. 127-144.

9. Сауткинов А. Международный рынок фриланса: перспективы развития // Analysis And Forecasting. iMeMo Journal, 2020. – № 3. – С. 35-43.

10. Mirsanov U. M. uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash texnologiyalarini o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Navoiy, 2023. – 332 b.

11. Можаров М. С. Использование современных технологий в области интерактивного обучения программированию: тенденции и перспективы // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2017. 5 (182). – С. 134-139.

12. Коринна С.К. Политика цифровой трансформация Японии на примере развития технологии искусственного интеллекта // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). 2019. Т. 10. – № 4. – С. 516-529.

TALABALARNING BOSHQARUV MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Hamdamova M.T.

*Nizomiy nomidagi O'zMPU ning
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

Tayanch so'zlar: boshqaruv tamoyillari, шахсий, касбий фазилатлар, режалilik, bilimdonlik, intizomlilik, rag'batlantirish, ierarxiklik (ko'p pog'onalilik).

Ключевые слова: принципы управления, личные и профессиональные качества, планирование, знания, дисциплина, мотивация, иерархия (многоуровневая).

Key words: management principles, personal and professional qualities, planning, knowledge, discipline, motivation, hierarchy (multi-level).

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada talabalarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning muhim obyektiv va subyektiv omillari, boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning tamoyillari, pedagogik-psixologik komponentlari, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar hamda mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish jarayonlari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются важные объективные и субъективные факторы развития управленческой культуры студентов, принципы развития управленческой культуры, педагогические и психологические компоненты, процессы развития управленческой культуры студентов во внеучебной деятельности и самостоятельной работе.

SUMMARY:

The article examines important objective and subjective factors in the development of students' management culture, principles of development of management culture, pedagogical and psychological components, processes of development of students' management culture in extracurricular activities and independent work.

Boshqaruv tamoyillarida amalda kuzatilgan qonun va qonuniyatlar hamda o'zini oqlagan boshqaruv tajribasida umumlashgan. Tamoyillar jamiyatning mohiyati, uning ishlab chiqarish kuchlari, madaniyatining rivojlanish darajasi va boshqa jihatlaridan kelib chiqadi.

Quyidagilarni ta'limni boshqarishning umumiy tamoyillari sirasiga kiritish mumkin: aniq maqsadga yo'naltirilganlik, rejalilik, bilimdonlik, intizomlilik, rag'batlantirish, ierarxiklik (ko'p pog'onalilik).

Aniq maqsadga yo'naltirilganlik tamoyili dasturiy-maqsadli boshqaruvning mohiyati bilan belgilangan bo'lib, har bir ta'limni boshqarish organi va uning har bir bo'linmasi oldiga maqsadlar aniq qo'yilishini ko'zda tutadi.

Ta'limni rejali boshqarish tamoyili ham dasturiy-maqsadli boshqarish bilan bog'liq bo'lib, harakat dasturini tuzish va uni amalga oshirish, rejali ish sharoitini normallashtirish va uni ijrochilar o'rtasida taqsimlashda ijrochilar xatti-harakatlarini muvofiqlashtirish va ularga yo'l-yo'riq berishni ko'zda tutadi.

Bilimdonlik tamoyili talabning boshqaruv obyekti bilishi, hech bo'lmaganda, qarorlar qabul qilishda mutaxassislarning foydali maslahatlarini qabul qilishga qodirligini anglatadi.

Intizomlilik tamoyili yuqori tashkilot ko'rsatmalari, lavozim vazifalari, yo'riqnomalar, buyruqlar va boshqa direktiv hujjatlarning shubhasiz bajarilishini ko'zda tutadi. Intizom darajasi ko'p jihatdan boshqaruv madaniyatini belgilaydi.

Rag'batlantirish tamoyili, eng avvalo, moddiy va ma'naviy rag'batlardan foydalanish asosida mehnat faoliyatini motivatsiyalashni ko'zda tutadi. Rag'batlantirish tamoyili mazmuni madaniy rag'bat va sabablardan foydalanish, xodimlarga adolatli munosabatda bo'lishni ham ko'zda tutadi.

Ierarxiklik (ko'p pog'onalik) tamoyili boshqaruv mehnatining vertikal taqsimlanishi, ya'ni boshqaruv darajalarining bo'linishini hamda boshqaruv quyi darajalarining yuqori darajalarga bo'ysunishini ko'zda tutadi.

Boshqaruvning barcha tamoyillari bir-biri bilan uzviy bog'langan va biri ikkinchisini taqozo qiladi. Masalan, rejasiz, bilimdon bo'lmagan, intizomsiz va ierarxiksiz tashkilotning aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyatini ta'minlab bo'lmaganidek, boshqaruvning boshqa (aniq maqsadga yo'naltirilganlik, rejali, bilimdonlik, rag'batlantirish, intizom) tamoyillarini inkor etgan holda boshqaruv tizimining aniq faoliyat yuritishiga erishib bo'lmaydi.

Ta'lim muassasalarining boshqaruv mexanizmida ikki element o'zaro ta'sir qiladi: boshqariladigan tizim (boshqaruv obyekti) va boshqaruv tizimi (boshqaruv subyekti). Boshqaruv obyekti: ta'limni tashkil etish va uning tarkibiy bo'linmalari; pedagog xodimlar; pedagogik resurslar; iqtisodiy resurslar; pedagogik jarayon. Boshqaruv subyekti har qanday obyektni boshqarish vakolatiga ega jamoa organi yoki boshqaruvchi shaxs bo'lishi mumkin (turli darajadagi menejerlar; metodistlar, pedagoglar va boshqalar.). Ta'lim muassasalarini boshqarishga quyidagilar kiradi: rahbar, tarbiyachisi-metodist; jamoa boshqaruv organlari; tashkiliy kengash; pedagogik kengash; vasiylik kengashi.

Boshqaruv madaniyati – bu nafaqat rahbarlik ko'nikmalari yig'indisi, balki kasbiy mas'uliyat, ijtimoiy ong, muloqot madaniyati va shaxsiy yetuklikni o'zida mujassam etgan ko'p qirrali tushunchadir. Aynan shu sababli, uni rivojlantirish jarayoni pedagogik-psixologik komponentlarning uzviy integratsiyasiga

asoslanadi, bu esa ta'lim sifati va kasbiy tayyorgarlik darajasini belgilovchi hal qiluvchi omillardan biridir.

Boshqaruv madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik-psixologik komponentlar – bu motivatsion, kognitiv, operatsion (amaliy) va refleksiv (tahliliy-o'zgaruvchan) yo'nalishlarda talabani ongli va faollikka asoslangan rivojlanish mexanizmlaridir. Har bir komponent o'zaro bog'liq va integratsiyalashgan holda talabani shaxsiy va kasbiy shakllanishiga xizmat qiladi.

Motivatsion komponent talabani o'qish va boshqaruv faoliyatiga ichki va tashqi sabablar orqali rag'batlantiradi. U shaxsiy maqsadlar, ijtimoiy ehtiyojlar va kasbiy o'sishga qaratilgan istaklar bilan bog'liq. Ushbu komponent bo'lajak rahbar shaxsida yetakchilik ehtiyojini uyg'otadi.

Kognitiv komponent boshqaruv madaniyatiga oid nazariy bilimlar majmuasini anglatadi. Bu komponent orqali talaba boshqaruv tamoyillari, boshqaruv psixologiyasi, menejment strategiyalari, tashkiliy mexanizmlar haqida puxta bilimga ega bo'ladi va har qanday rahbarlik faoliyatida ongli qarorlar qabul qilishi mumkin.

Operatsion komponent bilim va ko'nikmalarni amaliyotga tadbiq qilishga qaratilgan. Talabani seminar, loyiha, trening, ishchanligini va amaliyotda olgan bilimlaridan foydalanishni bildiradi.

Refleksiv komponent talabani o'z faoliyatini tahlil qilishi, baholashi va rivojlantirishga intilishini nazarda tutadi. Metakognitiv yondashuv asosida talabalar o'z bilim va harakatlarini nazorat qiladi, o'zgarishga ochiq bo'ladi. Bu komponent shaxsiy mas'uliyat, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini baholash madaniyatini shakllantiradi.

Ushbu to'rtta komponent bir butun tizim sifatida o'zaro uzviy aloqadorlikda harakat qilganda, talabani boshqaruv madaniyatida sezilarli o'sish kuzatiladi. Har bir komponent boshqasining rivojlanishiga xizmat qiladi va o'zaro ta'sirda yuksak natijaga olib keladi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning kasbiy malakasini oshirish hamda boshqaruv madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning samaradorligi ko'p jihatdan auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning o'zaro uyg'unligi va samarali tashkil etilishiga bog'liq. Auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar talabalarga nazariy bilimlarini amaliyotda sinab ko'rish, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, jamoa bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatini yaratadi. Ushbu jarayon ijtimoiy-gumanitar, umumkasbiy va mutaxassislik fanlari bo'yicha o'quv rejalari bilan uyg'un holda olib borilganda talabalar boshqaruv madaniyatini samarali rivojlantirishga zamin yaratiladi. Shuningdek, talabalar boshqaruv

madaniyatini rivojlantirishda auditoriyadan tashqari faoliyatning turli shakllari: ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, mustaqil ta'lim, loyihalar, konferensiyalar, ilmiy-amaliy anjumanlar va jamoaviy ishlar muhim o'rin tutadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar talabalar boshqaruv madaniyatini rivojlantirish jarayonining ajralmas qismi bo'lib, bu jarayon tizimli va bosqichma-bosqich yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim. Ushbu tadqiqot doirasida talabalarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning texnologik modeli ishlab chiqilib, uning to'rt asosiy bosqichi belgilandi: madaniy ehtiyoj, madaniy ma'rifat, madaniy faoliyat va madaniy qiyofa. Ushbu model talabalarning madaniy va boshqaruv kompetensiyalarini izchil rivojlantirish, ularda tashabbuskorlik, tashkilotchilik, o'zini-o'zi baholash va tahlil qilish qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan.

1-jadval

Auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar jarayonida talabalarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning texnologik modeli

Bosqichlar	Mazmuni	Shakl, metod va usullari
Madaniy ehtiyoj	Talabalarning boshqaruv madaniyatiga bo'lgan ehtiyojni qaror toptirish, ularda madaniy boyliklarni o'zlashtirishga qiziqish va xohishistakni rivojlantirish	Diagnostic metodlar (anketa, savol-javob, mavzuli suhbat), debat, o'zo'zini tahlil etish, o'z-o'zini anglash
Madaniy ma'rifat	Talabalarning madaniy- ma'rifiy tarixini, ularning rivojlanish qonuniyatlarini mukammal o'zlashtirishlariga erishish	Anjuman-ma'ruza, trening, amaliy mashg'ulotlar, ko'riktanlovlar, shou-texnologiya
Madaniy faoliyat	Talabalarda tashabbuskorlik, tashkilotchilik qobiliyati hamda maqsad sari intilish kabi fazilatlar rivojlantirish	O'yinlar, turli bosqichdagi talabalarning ochiq muloqoti, ko'rsatuv va filmlar muhokamasi
Madaniy qiyofa	Talabalarda ma'naviy boyliklarni o'zlashtirish va yaratish, voqeahodisalarni ekspertizadan o'tkazish salohiyati hamda voqelikka daxldorlik tuyg'usini rivojlantirish	Keys-stadi (aniq vaziyatlarni hal etish), o'zaro hamkorlikdagi faoliyat, korreksion ish metodlari

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar ta'lim mazmuni bilan chambarchas bog'liq. Yangilanishlar talabalar o'qishini tashkil etishning yangi shakli va usullari haqida ham bosh qotirishni talab etadi. Shu ma'noda talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish muhim shaklgina emas, balki ta'lim jarayonining asosini tashkil etuvchi muhim qism bo'lishini taqozo etadi.

Bularning barchasi ta'lim berish (olish)ning zamonaviy metodlarini egallashni, talabalarining ijodiy qobiliyatlarini o'zlashtirishni har bir talabaning imkoniyat va salohiyatini e'tiborga olgan holda, guruh o'qishlaridan individual o'qishga o'tishni ko'zda tutadi. Bu jarayonni shunday tashkil etish lozimki, uning natijasida talabaning mustaqil bilim olishi va bu bilimlarini hayotga tatbiq etishga oid qobiliyati, ko'nikma va malakalari shakllansin. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil qilish maqsad va vazifalari: Talabalar mustaqil ishining asosiy maqsadi – talabaning o'quv ishlarini mustaqil bajarishida kerak bo'ladigan bilim, ko'nikma va malakalar tashkil topishi va rivojlanishi.

2-jadval**Talabalarining mustaqil ishini samarali tashkil etish chora-tadbirlari**

Vazifalar	Mazmuni	Shakl, metod va usullari
Yangi ma'lumot qidirishga kerakli chora-tadbirlarni aniqlash	Talabalarining mustaqil ravishda ilmiy va amaliy ma'lumotlarni qidirish malakasini rivojlantirish, tanlangan mavzu bo'yicha asosiy manbalarni belgilash	Axborot izlash metodlari, elektron kutubxona, bibliografik sharh, ilmiy bazalar bilan ishlash
Informatsion manbalardan mustaqil ishlarni bajarish jarayonida foydalanish	O'quv va ilmiy adabiyotlar, ilmiy maqolalar, internet resurslari va boshqa axborot manbalaridan maqsadli foydalanish	Annotatsiya tayyorlash, tezislar yozish, ilmiy ma'lumotlar tahlili, manba tanlash strategiyalari
Me'yoriy hujjatlar, ilmiy-metodik materiallar, o'quv adabiyotlar bilan ishlash	Fan sohasi bo'yicha mavjud hujjatlar, ilmiy-metodik materiallar va ta'lim standartlarini o'rganish	Me'yoriy hujjatlarni tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish, amaliy misollar bilan bog'lash
Elektron o'quv adabiyotlar va ma'lumotlar bazasi bilan ishlash	Talabalar elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanishini ta'minlash	Ma'lumotlar bazalaridan foydalanish, elektron darslik va platformalar (Google Scholar, Scopus, Web of Science, ResearchGate) bilan ishlash
Ish rejalarini ekspertizaga tayyorlash, ekspert xulosasiga ko'ra ularni qayta ishlash	Mustaqil ishlar rejasini tuzish, ekspertiza jarayonidan o'tkazish va takomillashtirish	Loyiha va tadqiqot rejalarini ishlab chiqish, tahliliy yondashuv, maslahat va fikr almashish
Ishning tizimli va ijodiy bajarilishi uchun sharoit yaratish	Mustaqil ishning samaradorligini oshirish uchun optimal sharoit yaratish va ijodiy yondashuvni shakllantirish	Mustaqil ish strategiyalarini ishlab chiqish, vaqtni boshqarish, muammoli topshiriqlar va ijodiy fikrlash metodlari

Ishlab chiqilgan echimni, g'oya yoki loyihani izohlash va himoya qilish	Ilmiy va amaliy muammolarga echim berish, muhokama qilish va himoya qilish ko'nikmalarini shakllantirish	Prezentatsiya qilish, ilmiy munozaralar, fikr-mulohazalarni asoslash, loyiha himoyasi, SWOT-tahlil

Bu tadbirlar talabalarning mustaqil ishlarini tizimli ravishda tashkil etish va ularning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan. U nafaqat mustaqil ishni samarali bajarishga, balki talabalarning tahlil qilish, axborotni qayta ishlash, tanqidiy fikrlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Shuningdek, talabalarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin: mobil ilovalar va elektron platformalar yaratish asosida talabalarning faoliyatlarini individuallashtirish; xalqaro ilmiy bazalardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini tarkib toptirish; olingan xulosalar va o'rganilgan manbalarga tahliliy yondashish asosida boshqaruv faoliyatlari uchun shaxsiy namunalar olish; zamonaviy texnologiya vositalaridan samarali foydalanish va ta'lim jarayoniga integratsiya qilish usullarini aniqlashtirish; muammoning yechimiga qaratilgan tahlillar, tashxis va monitoring bosqichini amalga oshirish, tegishli xulosalar chiqarish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hamdamova M.T. Talabalarda boshqaruv madaniyatini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirish // Mug'allim xem uzliksiz bilimlendirio. 2023. №4, 59-63 b. ISSN 2181-7138.
2. Hamdamova M.T. Menejment culture in students development methods // International journal of students in business Management, Economics and Strategies, ISSN (E): 2949-883X, JIF:7.925 SJIF 2023:5.404. 62-65 p.
3. Hamdamova M.T. Milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish-Boshqaruv faoliyatining mohiyati sifatida // In an International Conference on Educational Discoveries and humanities, Published online with E-Conference Series, Hosted online from Plano, Texas, USA. Italy. ISSN (E):2835-319X, SJIF: 5.385, 15.09.2023.
4. Hamdamova M.T. Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasini takomillashtirishga oid jahon tajribalari tahlili // Scientific theoretical and methodical journal, ISSN 2992-9024 (online) 2024, №6. 41-47 b.
5. Hamdamova M.T. Talabalarning boshqaruv madaniyatini shakllantirishda innovatsion menejmentning pedagogik imkoniyatlari // Scientific theoretical and methodical journal ISSN 2992-9024 (online) 2024, №5 557-564 b.
6. Hamdamova M.T. Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining kompetensiyasi «Maktabgacha ta'lim: zamonaviy yondashuv va xalqaro tajriba» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 2024, 12-15 b.
7. Hamdamova M.T. Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasini takomillashtirish texnologiyasi. Uslubiy-qo'llanma. Toshkent 2022. 76 b.
8. Hamdamova M.T. Boshqaruv psixologiyasi. Uslubiy qo'llanma. Toshkent. 2022. 128 b.
9. Hamdamova M.T. Maktabgacha ta'limda boshqaruv va menejment. Darslik. Toshkent. 2024. 371 b.

O'QUVCHILARNING GEOGRAFIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH MUAMMOLARI

Davronova L.K.

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: kompetensiya, mantiqiy, algoritmik, axborot texnologiya, raqamli texnologiya, Google classroom.

Ключевые слова: компетентность, логический, алгоритмический, информационные технологии, цифровые технологии, Google Classroom.

Key words: competence, logical, algorithmic, information technology, digital technology, Google Classroom.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga oid olimlarni tadqiqotlari tahlil etilgan. Shuningdek, o'quvchilarning geografik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish muammolari, ularni yechimlariga doir taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются исследования ученых по формированию компетенций учащихся общеобразовательных школ. А также рассматриваются проблемы использования цифровых технологий в формировании географических компетенций учащихся, даются предложения и рекомендации по их решению.

SUMMARY:

The article analyzes the research of scientists on the formation of competencies of students in comprehensive schools. It also examines the problems of using digital technologies in the formation of students' geographical competencies, and provides proposals and recommendations for their solution.

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalari vositalarini keng ko'lamda tadbiq etilish tufayli umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining fanlardan, shu jumladan geografiya fanidan kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ayni paytda o'quvchilarning geografik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishni zamonaviy

yondashuvlarini ishlab chiqish lozim. Buning uchun dastlab sohaga oid olimlarni tadqiqotlarini o'rganishni taqozo etadi.

Ushbu masalalar bo'yicha, ya'ni umumiy o'rta ta'lim maktablarida fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga doir tadqiqotlar N.N.Zaripov [1], D.B.Sulaymanova [2], K.N.Djumabayev [3], T.M.Isaqulov [4], U. K.Taylakov [5], U.M.Mirsanov [6], J.A.Elmurodov [7], I.V.Gavrilova [8], E.V.Mindzayeva [9], O.V.Nartova [10], T.P.Pushkareva [11] kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan.

Yuqorida keltirilgan olimlarning tadqiqotlarida fanlarini o'qitish samaradorligini oshirishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga qaratilgan bo'lib, biroq ularning tadqiqotlarida geografiya fanini o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyalardan foydalanishga e'tibor qaratilmagan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida raqamli texnologiyalari geografiya fanini o'qitishning zamonaviy usullaridan biri bo'lib, bunda o'qituvchining mehnatini soddalashtirish orqali samarali mashg'ulotlarni olib borishni ta'minlaydi hamda o'quvchilarning tabiatga oid tasavvurlarini hosil qiladi va mantiqiy, algoritmik fikrlashini rivojlantiradi. Shuning uchun umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda, o'quvchiga tabiiy jarayon va hodisalarni obrazli taqdim etishda hamda geografik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. Shu bois, bugungi geografiya ta'limida zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish dolzarb muammolardan biri hisoblanadir [13].

Bu borda A.B.Janzakov [12], H.R.Shodiyev [13], M.M.Badin [14], M.G.Naderi [15]lar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan.

Jumladan, A.B.Janzakov 7-sinf geografiya fani mashg'ulotlarining o'quv-tashkiliy tuzilmasini shaxsga yo'naltirilgan, muammoli o'qitish texnologiyalari va virtual xarita, uch o'lchovli o'quv vositalar, multimediali ilovalar kabi didaktik elektron ta'lim resurslar asosida takomillashtirgan [12]. H.R.Shodiyev umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya fanidan mashg'ulotlarini interaktiv xaritalar, multimediali ilovalar, animatsiya effektlari, uch o'lchovli virtual stendlarni foydalanish metodikasini takomillashtirgan. Shuningdek, o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyatida interfaol metodlar va Google classroom platformasidan foydalanishga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan [13]. M.M.Badin maktab geografik o'lkashunosligida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning uslubiy tizimi yaratilgan. Shuningdek, maktab geografik o'lkashunosligida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-geografik, psixologik, pedagogik, uslubiy asoslarini aks ettiruvchi tizim ishlab chiqilgan [14]. M.G.Naderi

geografiya o'qitish samaradorligini oshirish maqsadida o'quv taqdimotlarining geografiya darslarida texnik o'quv qo'llanmalarini yaratish texnologiyasi va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shuningdek, maktablarda geografiya darslarida elektron o'quv qo'llanmalaridan samarali foydalanishning pedagogik shartlari aniqlashtirilgan [15].

Nomlari qayd etilgan olimlarning ishlarida umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish metodikasiga doir tadqiqotlar bo'lsa-da, biroq ularning ishlarida o'quvchilarning geografik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga e'tibor qaratilmagan.

Shu bilan birga N.R.Saidova [16], A.A.Qarshiyev [17], L.S.Isroilova [18], O.M.Osokina [19]larning tadqiqotlarida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid tadqiqot ishlarini olib borgan.

Keltirilgan tadqiqotlarda o'quvchilarning matematika va axborot texnologiyalarga oid kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Ammo ularning ishlarida o'quvchilarning geografik kompetensiyasini shakllantirishga e'tibor qaratilmagan. Shu bois, ilgari surilayotgan tadqiqot, ya'ni umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining geografik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Ushbu muammoni bartaraf etish uchun dastlab kompetensiya tushunchalari, ularga oid tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ishlarni tahlil etish lozim degan, xulosaga keldik.

Ilmiy-metodik manbalarda berilishicha, kompetensiya o'ta murakkab, ko'p qismli, ko'pgina fanlar uchun mushtarak bo'lgan tushunchalardir. Shuning uchun uning talqinlari hajman, tarkiban, ma'no, mantiq jihatdan turli-tumandir.

Bu borada S.S.Savelyeva, Y.V.Kosyakinlarning fikriga ko'ra, kompetensiya – bu o'quvchining o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish qobiliyatidir [20]. N.SH.Turdiyev, Y.M.Asadov, S.N.Akbarova, D.SH.Temirovlarning fikriga ko'ra, kompetensiya tushunchasi – samaradorlik, moslashuvchanlik, yutuqlilik, muvaffaqiyatlilik, tushunuvchanlik, natijalilik, uquvlilik, xususiyat, sifat, miqdor kabi tushunchalar asosida ham tavsiflanadi [21].

Kompetensiya o'zaro bog'liq bo'lgan shaxsiy xususiyatlari bilim, ko'nikma, malaka va faoliyat usullari majmui sifatida tushunilishi A.V.Xutorskiy [22]ning asarida keltirilgan. Uning ta'kidlashicha, kompetensiya – bu fanga oid egallagan bilimlarini kundalik hayotda qo'llay olishdir. E.F.Zeyer [23], V.V.Kotenko [24]larning ilmiy-uslubiy asarlarida “kompetensiya” tushunchasi olingan bilim,

ko'nikma va malakalarini hayotda qo'llash, degan ma'noni anglatishi haqida fikr yuritgan.

Adabiyotlarni tahlil qilish asosida kompetensiyalarni tushunishning ikkita yondashuvini aniqlashga imkon berdi. Ba'zi tadqiqotchilar (F.Bender [24], L.S.Isroilova [18]) asosiy kompetensiyalarni har qanday kasbiy sohada faoliyatni amalga oshirish uchun muhim bo'lgan shaxsiy fazilatlar deb hisoblashadi. Boshqalar (A.A.Chermisina [27], V.V.Malani [28]) bilim, ko'nikma va malakalarni hayotda qo'llay bilish degan fikrni ilgari suradi.

Ushbu masalalar bo'yicha A.V.Xutorskoy ham tadqiqot ishlarini olib borgan. Uning tadqiqotida kompetensiyaning uchta darajasini belgilaydi [29]:

1) asosiy kompetensiyalar – ta'lim bilan bog'liq bo'lgan umumiy (meta-mavzu) mazmuni;

2) fanga oid umumiy kompetensiyalar – ma'lum bir doiraga tegishli fanlar va ta'lim yo'nalishlari;

3) fanga oid kompetensiyalari – o'quv fanlari doirasida o'ziga xos tavsifga va shakllanish imkoniyatiga ega bo'lgan oldingi ikki darajaga xos kompetensiyalar.

Yuqorida qayd etilgan tadqiqotchilarning ilmiy-uslubiy asarlarini tahlil etish asosida shuni xulosa qilish mumkinki, kompetensiya – bu o'quvchining kreativ g'oyalar asosida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini hayotga qo'llay bilishdir.

Keltirilgan tahlillar asosida xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning geografik kompetensiyasi – bu Yer yuzi tabiatining asosiy umumiy qonuniyatlarini bilish, unda ro'y beruvchi hodisalarga, materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi, geologik tuzilishi, foydali qazilmalari, iqlim xususiyatlari, ichki suvlar, tuproqlar, o'simliklar, hayvonot olamiga oid bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lish hamda tabiatdan oqilona foydalanish va tabiatni asrash uchun o'z g'oyalarni beraolishdir.

Keltirilgan ta'rifdan aytish mumkinki, bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining geografik kompetensiyalarini shakllantirish muhim masalalardan biri sanaladi.

Ilgari surilayotgan tadqiqot mazkur muammoga qaratilgan bo'lib, ya'ni umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining geografik kompetensiyasini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishdan iborat.

Ushbu muammo yuzasidan tadqiqot ishlarini olib borish uchun dastlab umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitish holati bo'yicha kuzatish ishlarini olib bordik. Kuzatish ishlari 2024-2025 o'quv yilida umumiy o'rta ta'lim maktablarida 10 dan ortiq darslar tahlil etildi hamda o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyati bo'yicha ota-onalar va o'quvchilar bilan

suhbatlar, anketa so'rovlar o'tkazildi. Tahlil etilgan darslar hamda olib borilgan suhbat va anketa so'rov natijalariga ko'ra, ba'zi bir o'quvchilar geografiya faniga oid qiziqish susayganligiga va mavzularni samarali o'zlashtiraolmaganligini guvohi bo'ldik. Nazarimizda, bu kabi muammolarni paydo bo'lishiga geografiya darslarida zamonaviy o'quv vositalardan, shu jumladan raqamli texnologiyalardan foydalanishga yetarlicha e'tibor qaratilmayotganligi sabab bo'lmoqda.

Shunday qilib, sohaga oid ilmiy-metodik adabiyotlar va umumiy o'rta ta'lim maktablarining pedagogik amaliyot tahliliga ko'ra, o'quvchilarning geografik kompetensiyalarini shakllantirish uchun quyidagi turkum muammolar borligi ma'lum bo'ldi:

- **geografiya fanini o'qitishga mo'ljallangan zamonaviy didaktik ta'minot yetarli emasligi;**
- **o'quvchilarning darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etish tizimini takomillashtirishga ehtiyoj mavjudligi;**
- **o'quvchilarning geografiya faniga oid xalqaro baholash dasturlaridan foydalanishga ehtiyoj mavjudligi;**
- **geografiya fanidan to'garaklarni tashkil etishni zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqilmaganligi.**

Yuqorida keltirilgan muammolarni yechish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim:

- o'quvchilarning geografik kompetensiyalarini shakllantirishga mo'ljallangan raqamli ta'lim platforma yaratish va unga didaktik o'quv vositalarni hamda PIZA testlarni joylashtirish;
- umumiy o'rta ta'lim maktab geografiya fani o'qituvchilarining sun'iy intellektli ta'lim muhitlaridan foydalanib darslarni loyihalashga oid amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish;
- umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya darslarini raqamli o'quv vositalar asosida tashkil etish tuzilmasini va bosqichlarini takomillashtirish;
- umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining geografiya fanidan darsdan tashqari o'quv faoliyatida raqamli ta'lim platformalardan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish;
- umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining geografiya fanidan darsdan tashqari o'quv faoliyatida mobil texnologiyalardan foydalanishni zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqish.

Shunday qilib, yuqorida qayd etilgan turkum muammolarni bartaraf etishda taklif etilayotgan tavsiyalardan foydalanish lozim. Buning natijasida, umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining geografiya fanidan motivatsiyasini va ijodiy

qobiliyatini oshirishga hamda geografik kompetensiyalarini shakllantirishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Зарипов Н.Н. Информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишда дастурлаш муҳитидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (Умумий ўрта таълим мактаблари мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2022. – 56 б.
2. Сулайманова Д.Б. “Информатика ва ахборот технологиялари” фанини медиатехнологиялар асосида ўқитишнинг методик тизимини такомиллаштириш (5-синф мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Чирчиқ, 2022. – 41 б.
3. Djumabayev K. N. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida python dasturlash tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (RhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. —Nukus – 2022. – 130 b.
4. Исакулов Т. М. “Информатика ва ахборот технологиялари” фанидан 3D форматли электрон қўлланма яратиш ва фойдаланиш методикаси (5-синф мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2022. – 49 б.
5. Тайлаков У. К. ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятини ташкил этиш методикасини такомиллаштириш (10-синф «Информатика ва ахборот технологиялари» фанини ўқитиш мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2022. – 149 б.
6. Мирсанов У.М. Умумий ўрта таълим мактабларида математикани амалий дастурлар ёрдамида ўқитиш самарадорлигини ошириш методикаси (5–6-синфлар мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2019. – 190 б.
7. Элмуродов Ж.А. Умумий ўрта таълим муассасалари учун очик ахборот-таълим муҳитини яратиш ва жорий этиш методикасини такомиллаштириш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент, 2021. – 152 б.
8. Гаврилова И.В. Трит-методика решения алгоритмических задач на уроках информатики в основной школе // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Красноярск, 2019. – 24 с.
9. Коньков Е.В. Использование дистанционной формы обучения на занятиях по информатике в 5-7 классах // Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук. 2011. – Москва, 2011. – 23 с.
10. Миндзаева Э.В. Развитие универсальных учебных действий в курсе информатики 5-6 классов // // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2009. – 180 с.
11. Нартова О.В. Педагогические условия формирования мотивации учебной деятельности учащихся в открытом образовательном пространстве // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Барнаул, 2011. – 259 с.
12. Жанзаков А.Б. Умумтаълим мактабларида география фанини ахборот технологиялари воситасида ўқитиш механизмларини такомиллаштириш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Самарқанд – 2021. – 143 б.
13. Shodiyev H.R. Uzluksiz ta'lim tizimida geografiyani o'qitishda axborot ta'lim muhitidan foydalanish metodikasini takomillashtirish // pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Navoiy, 2024. – 274 b.
14. Бадьин М.М. Методика использования информационно-коммуникативных технологий в школьном географическом краеведении (8КЛАСС) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Нижний Новгород, 2013. – 25 с.

15. Надери М.Г. Психолого-педагогические основы использования информационно-коммуникативных технологий как средства повышения эффективности процесса обучения на уроках географии в школах Исламской Республики Иран // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Душанбе, 2012. – 18 с.
16. Саидова Н.Р. Бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда АКТ воситаларидан фойдаланиш технологиялари // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун бажарилган диссертация. – Самарқанд, 2021. – 172 б.
17. Қаршиев А.А. Ўқувчиларнинг ахборот билан ишлаш компетенциясини ривожлантириш методикаси («Информатика ва ахборот технологиялари» фани мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Чирчик, 2021. – 44 б.
18. Исроилова Л. С. Умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларининг компетенцияларини шакллантириш методикасини такомиллаштириш» (8-синф Информатика ва ахборот технологиялари фани мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Чирчик, 2022. – 159 б.
19. Осокина О.М. Формирование информационно-технологических компетенций обучающихся 2-11 классов (на примере школы менеджмента и маркетинга) // Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Новокузнецк 2010. – 216 с.
20. Савельева С.С. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности учителя в образовательном процессе вуза // Монография. – Воскресенск, 2012. – 160 с.
21. Турдиев Н.Ш., Асадов Ю.М., Акбарова С.Н., Темиров Д.Ш. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари // Ўқув-услугий қўлланма. – Тошкент, 2015. –160 б.
22. Хуторской А.В. Современная дидактика // Учебное пособие. 2-е издание, переработанное. – М.: Высшая школа, 2007. – 639 с.
23. Зеер Э.Ф. Понятийно-терминологическое обеспечение компетентностного подхода в профессиональном образовании // Понятийный аппарат педагогики и образования. – М. : Владос, 2007. – 592 с.
24. Котенко В. В. Информационная компьютерная компетентность как компонент профессиональной подготовки будущего учителя информатики // Вестник Омского государственного педагогического университета. 2006. – Режим доступа : <http://www.omsk.edu>
25. Бендер Ф. Технологии управления персоналом в России. Опыт профессионалов [Текст]. – М. : HRC. Кадровый клуб, 2001. – С. 37-58.
26. Исроилова Л. С. Умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларининг компетенцияларини шакллантириш методикасини такомиллаштириш» (8-синф Информатика ва ахборот технологиялари фани мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Чирчик, 2022. – 159 б.
27. Черемисина А. А. Формирование правовой компетентности старших школьников // Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2003. – 161 с.
28. Маланин В. В. Формирование информационно-коммуникационной компетентности выпускников классического университета в соответствии с потребностями информационного общества // Вестн. Перм. ун-та. Сер. Университетское образование. – 2007. – № 6 (11). – С. 25-32.
29. Хуторской А. В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций [Электронный ресурс] // Интернет-журнал «Эйдос». - <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm>.

TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMIDA SMART VEB-PLATFORMANI IMKONIYATI

Karshiyeva D.U.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti (PhD)

Tayanch soʻzlar: smart, veb-platforma, WEB 2.0, WEB 3.0, sunʼiy intellekt, Intellektual texnologiya, raqamli taʼlim resurslar.

Ключевые слова: интеллектуальная веб-платформа, WEB 2.0, WEB 3.0, искусственный интеллект, интеллектуальные технологии, цифровые образовательные ресурсы.

Key words: smart, web platform, WEB 2.0, WEB 3.0, artificial intelligence, intellectual technology, digital educational resources.

PEZIOME:

Ushbu maqolada smart veb-platformani taʼrifi va imkoniyatlariga oid olimlarning tadqiqotlari tahlil etilgan. Shuningdek, talabalarning mustaqil taʼlimida smart veb-platformani imkoniyatlari keltirilgan.

PEZIOME:

В данной статье анализируются исследования учёных, посвящённые определению и возможностям интеллектуальной веб-платформы. Также представлены возможности интеллектуальной веб-платформы в самостоятельном образовании студентов.

SUMMARY:

This article analyzes the research of scientists on the definition and capabilities of the smart web platform. Also, the capabilities of the smart web platform in the independent education of students are presented.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlari va global axborot makonining shakllanishi sharoitida taʼlim xizmatlari bozoriga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Asosiy sabab – zamonaviy taʼlim shakllari va iqtisodiy hayot ritmi oʻrtasidagi nomuvofiqlik hamda uzluksiz taʼlimni rivojlantirishdan iborat. Shu munosabat bilan taʼlim jarayoniga raqamli platformani, shu jumladan smart (Aqilli) veb-platformani imkoniyatlarini oʻrganish asosida joriy etish masalasi dolzarb hisoblanadi.

Shuning uchun taʼlim va tarbiya jarayonida, xususan talabalarning mustaqil taʼlimida smart veb-platformalardan foydalanish lozim. Buning uchun dastlab

smart veb-platforma tushunchasi va imkoniyatlariga oid olimlarning ishlarini tahlil etishni taqozo etadi.

Bu borada mamlakatimiz va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligida T.Tan [1], Z.Vu [1], K.Karxu [1], M.Xyamyalyaynen [1], Y.Szi [1], S.Szyan [2], S.Chjan [2], N.V.Dneprovskaya [3], E.A.Yankovskaya [3], I.V.Shevtsova [3], N.Nakashima, X.Aghayan [4], B.L.Agranovich [5], Ye.I.Yakushkina [5], A.A.Novikova [5], G.A.Pollak [6], A.A.Aletdinova [7], A.A.Melnichenko [7] kabi olimlar tomonidan tadqiqot ishlarini olib borgan. Ushbu olimlarning ishlarida smart veb-platformasiga turlicha ta'riflar berilgan va uni imkoniyatlariga doir tahliliy ma'lumotlar keltirilgan.

Jumladan, N.V.Dneprovskaya, E.A. Yankovskaya, I.V. Shevtsovalarning maqolasida smart texnologiyasini imkoniyatlari batafsil keltirilgan. Ularning bildirishicha, smart texnologiyasi ta'limning uslubiy apparatini birlashtirishga imkon beradi. Ya'ni, smart – bu tizim yoki jarayonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirida namoyon bo'ladigan xususiyatdir [3]:

- tashqi muhitdagi o'zgarishlarga darhol javob berish;
- o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish;
- mustaqil rivojlanish va o'zini-o'zi boshqarish;
- natijalarga samarali erishish.

N.Nakashima, X.Aghayan [4]lar smart tushunchasini boshqacha talqin qilgan. Ularning ta'kidlashicha, smart atrof-dagi aloqani ishlashiga imkon beruvchi jismoniy infratuzilma muhitidir. N.Nakashima, X.Aghayan [4] larning bildirishicha, har qanday muhit va ishlab chiqarishni rivojlantirishning asosiy komponentiga (asosiy texnologiyalarga) aylangan, faoliyatning barcha sohalariga, jumladan, ta'lim sohasiga ham kirib boradigan smart texnologiyalarni ishlab chiqmasdan turib aqlli muhitlar ishlay olmaydi.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarda smart tushunchasiga oid fikrlar keltirilgan bo'lsa, T.Tan, Z.Vu, K.Karxu, M.Xyamyalyaynen, Y.Szi [1], S.Szyan [2], S.Chjan [2]larning ishlarida smart veb-platformaga ta'rif berilgan. Ularning fikriga ko'ra, smart veb-platforma – bu Internet platformasi bo'lib, raqamli mahsulotlarni yaratish, joylashtirish va boshqarish uchun vositalar hamda infratuzilmani ta'minlovchi onlayn muhitdir.

Bizning fikrimizcha, smart veb-platforma – bu aqlli va shaxsiylashtirilgan veb-ishlab chiqish yechimlarini yaratish uchun sun'iy intellekt hamda mashinani o'rganishdan foydalanadigan platformadir. Bunday platformalar talabalarning ehtiyojlariga moslashtiriladi, jarayonlarni optimallashtiradi va foydalanish tajribasini soddalashtiradi.

Ushbu talqin smart texnologiyalar, smart ta'lim, smart maktablar va smart ta'lim muhitlari terminologiyasini pedagogik tadqiqotlar hamda amaliyotda foydalanish uchun samarali hisoblanadi. Mazkur atama haqiqatda bugungi kunda jamiyat va ta'limda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni postindustrializm, bilim va kompetentsiyaviy jamiyati, axborotlashtirish hamda raqamlashtirish va ijtimoiy yoki texnologik rivojlanishning keyingi bosqichi tushunchalari darajasida aks ettirish imkonini beradi. Ahamiyatlisi shundaki, yangi smart texnologiyalardan foydalanishni asoslash orqali bunday o'zgarishlarning bir nechta mantiqiy zanjirlari mavjud:

1. Texnologik paradigmalarning o'zgarishi (bu yerda sun'iy intellektdan foydalangan holda smart ta'lim ustunlik qiladi);

2. Texnologiyalarning WEB 2.0 dan WEB 3.0 ga o'zgarishi va elektron hamda masofaviy ta'lim bilan bog'liq bulutli texnologiyalar [5, 6];

3. X - Y - Z avlodlari almashinuvi, ularning oxirgi Z avlodi aloqa, hayotni qo'llab-quvvatlash va ta'lim vositasi sifatida smart texnologiyalar hamda elektron muhitlardan foydalanishga tabiiy munosabati bilan ajralib turadi [3].

Mazkur masalalar bo'yicha A.A.Aletdinova va A.A.Melnichenkolar ham izlanishlar olib borgan bo'lib, ularni bildirishicha, smart ta'lim kontseptsiyasini talqin qilish yondashuvlarini tahlil qilib, quyidagi yo'nalishlarni ajratib ko'rsatdi:

- smart ta'lim, intellektual muhit sifatida;
- smart ta'lim muassasalari va professor-o'qituvchilar majmuasi sifatida (bu bilan kelishish qiyin, aksincha uni ma'lum bir ta'lim infratuzilmasi sifatida ko'rib chiqish lozim);
- smart ta'limning yangi turi, yangicha yondashuvi sifatida yuqori natijalarga yoki samaraliroq usullarga erishish imkonini beradi;
- smart yangi aqlli kompetensiyalarni shakllantirish kontekstida shaxsining rivojlanishi sifatida [7].

Yangi imkoniyatlar va texnologiyalar, jumladan veb-smart platformalar tufayli an'anaviy ta'lim tashkilotlari – maktablar va universitetlarga asosiy institutsional birliklar sifatida olib keladigan ta'limdagi o'zgarishlar muammosi tobora ko'proq muhokama qilinmoqda. A.V.Nesterovning fikriga ko'ra, smart texnologiyalar turli toifadagi foydalanuvchilarga faol va interaktiv tarzda individual ta'lim olish imkonini beradi [8]. Biroq, smart muhitlar va smart kontentning yangi sharoitida bosqichma-bosqich rivojlanayotgan, o'quv rejalari, ta'lim dasturlarida MOOCs (ommaviy ochiq onlayn kurslar) va elektron/raqamli ta'lim resurslarini o'z ichiga olgan rasmiy ta'limning tanazzulga uchraydi degan fikrga kelmaslik lozim.

Shu bilan birga, professor-o'qituvchining (ma'ruzachining) roli kamaymaydi, aksincha funkcionallik, asosiy pedagogik mahorat va malakalar o'zgaradi. Ya'ni talabalarining o'quv va kasbiy faoliyatini tashkil etish, qo'llab-quvvatlash, yangi ta'lim muhitida navigatsiyasi. Ushbu tushunchaning keng ma'nosida pedagogik loyihalash va boshqalar bo'yicha vazifalar paydo bo'ladi.

Tahlillar asosida aytish mumkinki, smart ta'lim mantig'ida yangi ta'lim platformalari rivojlanmoqda (birinchi navbatda davlat darajasida qo'llab-quvvatlanadi). Bunda:

- talabaning "raqamli izi" asosida diagnostika tizimlari yaratilmoqda;
- axborotni taqdim etish formatlari va talabalar o'rtasidagi interaktiv o'zaro ta'sirni ta'minlovchi vositalar bilan tajriba o'tkazilmoqda;
- o'qitish vaqtini qisqartirish va shu bilan birga yuqori natijalarga erishish yo'llari izlanmoqda;
- o'quv jarayonlarini intensivlashtirish va samaradorligini oshirish jarayonlari;
- doimiy tarkibni yangilash mantig'i, shu jumladan ijtimoiy tarmoqlar orqali qurilmoqda.

Bizning fikrimizcha, smart veb-platforma ta'lim xizmatlarini yaxshilashi mumkin bo'lgan moslashuvchan va aqlli texnologiyalardan maksimal foyda olishga imkon beradi. Bunda moslashuvchan navigatsiya kurs materiallaridan foydalanish qulayligini oshirishi mumkin hamda muammolarni hal qilishning aqlli tahlili topshiriqlar bilan ishlashni sezilarli darajada soddalashtiradi hamda interaktivlik va aqlli fikr-mulohazalarni ta'minlaydi, shu bilan birga ta'lim beruvchilarning kasbiy faoliyatini yengillashtiradi. Shu bilan birga, smart veb-platforma ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik funktsiyalarini ta'minlaydigan murakkab axborot tizim hisoblanadi hamda yagona axborot muhitida mavjud bo'lgan mijozlar va hamkorlar, dastur ishlab chiquvchilar, xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va agentlar tomonidan foydalanish uchun ochiq muhit hisoblanadi. Smart veb-platforma professor-o'qituvchilar, talabalar va ta'lim bilan shug'ullanuvchi boshqa shaxslarni ta'limni boshqarishni qo'llab-quvvatlash, yaxshilash uchun axborot, vositalar va resurslar bilan ta'minlaydigan interaktiv onlayn xizmatlarning integratsiyalashgan to'plamidir. Biroq, raqobatbardosh va potentsial mijozlar uchun jozibador bo'lishida platforma intellektual texnologiyalarning hozirgi rivojlanish darajasiga mos kelishi va zamon bilan hamnafas bo'lishi kerak.

Intellektual texnologiyalar deganda biz ta'lim tizimiga smart funkcionallikni qo'shishning tubdan boshqacha usullarini nazarda tutamiz. Turli xil intellektual repetitorlik tizimlarining maqsadi moslashuvchan individuallashtirilgan

ta'lim va repetitorlikni qo'llab-quvvatlash uchun fan sohasi, talaba va o'quv strategiyalari haqidagi bilimlardan foydalanishdir. Bunda har xil turdagi ta'lim oluvchilar turli xil o'rganish usullaridan foyda olishlari sababli smart web-platforma muayyan o'rganish uslublarini hal qilish uchun turli xil kontent formatlarini o'z ichiga olishi kerak. Bunga erishish uchun smart web-platformani samarali boshqaradigan o'rganishga individual yondashuvga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, ular ma'lumotlar bazasida qayd etilgan talabaalarning har bir qadamini tahlil qilish imkonini beradi, ya'ni u necha marta ma'ruzalarni tinglagan, oraliq mashqlarni qanday hal qilganligi, qayerda qiyinchiliklar paydo bo'lganligi va hokazolarni tahlil qilish imkonini beradi. Bularning barchasi xatolar bir-biri bilan qanday bog'liqligini, ularda topshiriqlar mavjudligini va oxir-oqibat kursni qanday yaxshilash mumkinligini tushunishga imkon beradi. Agar talaba yo'nalish bo'yicha qaror qabul qila olmasa, smart-web platforma foydalanuvchi profili ma'lumotlarini tahlil qilish yoki maxsus so'rov tizimi yordamida uning qiziqishlari doirasini shakllantirishga yordam beradi.

Shunday qilib, smart web-platformada kontentni boshqarishning intellektual vositalari quyidagi asosiy quyi tizimlarni amalga oshirishda raqobatbardosh ustunlikni ta'minlaydi va jozibadorligini oshiradi:

1. Belgilangan kompetentlikka asoslangan shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'lini qurish. Bunda tugallangan ta'lim natijalari sun'iy intellekt texnologiyasidan foydalangan holda baholanadi;

2. Metama'lumotlar bilan tavsiflangan ta'lim obyektlari omborini shakllantirish, unda kirish va shakllanganlik to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud. Shuningdek, onlayn kurslarda o'quv obyektlaridan foydalanish masalalarini hal qilish uchun o'quv materiallarini har tomonlama baholay olish;

3. Onlayn kurs loyihasi – o'quv jarayoni va o'quv materialini boshqarish, talabalarning javoblari darajasiga mos ravishda ko'p qirrali taqdim etish va o'rganilmagan mavzularga qaytish;

4. Talaba tomonidan bajarilgan topshiriqlarni avtomatik tekshirish;

5. Talabaning tanlangan mavzu bo'yicha malakasiga qarab moslashtiruvchi topshiriqlarini yaratuvchi testlar. Agar test natijasi salbiy bo'lsa, tizim xatolarga yo'l qo'yilgan mavzularni takrorlashni taklif qilishi mumkin.

Shu bilan birga, o'rganishga nafaqat yangi motivatsiya modellarini, balki o'quv jarayonining o'zini tashkil qilishni ham ta'kidlab o'tish kerak, bu yerda asosiy e'tibor talabaga, uning shaxsiy uslubini shakllantirishga, unga diagnostika va nazorat qilish (o'zini-o'zi diagnostika va o'zini-o'zi boshqarish) huquqlarini o'tkazish, o'quv yo'lini tanlash qobiliyatini beradi. Kelajakda smart web-platformalar va aqlli ta'lim tendentsiyalarini aks ettiruvchi tushunchalar

sifatida, masalan, raqamlashtirish, aqlli muhitlar, ta'limni shaxsiylashtirish, pedagogik tadqiqotlar va ta'lim faoliyati amaliyotida rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarga ega.

Yuqorida qayd etilgan nazariy tahlillar asoida aytish mumkinki talabalarning mustaqil ta'limida smart web-platforma quyidagi imkoniyatlarni ta'minlaydi:

- talabalarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatini yarataish asosida ta'limda ijobiy motivatsiyani oshiradi va differensial ta'lim olishni ta'minlaydi hamda ularning mantiqiy fikrlashlarini rivojlantirishga yo'naltiradi;

- maxsus texnik bilimlarni talab qilmasdan, global tarmoq orqali qo'yilgan muammolarga oid ma'lumotlarni to'plash imkoniyatini yaratadi;

- ma'lum o'quv maqsadlariga erishish, aloqa va axborot almashinuvini ta'minlash asosida qo'yilgan muammoni guruh bo'lib yechishga oid ko'nikmalarini rivojlantiradi;

- sun'iy intellektli giper murojaatlar yordamida fanga oid ma'lumotlarni qidirish orqali ta'lim olish imkoniyati yaratiladi hamda talabaning tanqidiy fikrlashini, taqqoslash, tahlil qilish, tasniflash va mavhum fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi;

- sin'iy intellektga asoslangan amaliy loyihalar va turli dasturiy ta'minotlarni yaratish yo'naltiradi;

- turli xil amaliy ishlarni olib borish, natijalarni turli kompyuter dasturlari yordamida ijodiy loyihalar ustida ishlash va ijodiy mahsulot ishlab chiqishga oid amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi;

- giperhavolalar foydalanish asosida ma'lum bir mavzu bo'yicha talabalarning tadqiqot ishlarini amalga oshiradi;

- talabalarning bilish, tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan amaliy dars formati, unda axborotning asosiy qismi internet resurslarida foydalana olinadi;

- loyihaga yo'naltirilgan ta'lim modeli (ta'lim oluvchilarning global tarmoqdan mustaqil qidiruv ishlarini ta'minlaydigan faoliyatga yo'naltirilgan loyiha didaktik modeli).

Shu bilan birga smart veb-platforma interaktiv ta'lim modeli sifatida qaraladi, bunda talaba o'zaro ta'sirning asosiy subyekti, o'quv jarayonining faol ishtirokchisi, muammoni hal qilishning o'ziga xos usulini tanlaydi, o'z harakatlar algoritmini yaratadi.

Shunday qilib, smart veb-platformani keltirilgan imkoniyatlari asosid aytishg mumkinki, ya'ni talabalaarning mustaqil ta'limida foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. Bunda talabalar qo'yilgan muammolarni va mustaqil

ta'lim topshiriqlarni turli smart muhitlardan foydalanish asosida turli amaliy loyihalarni bajarishga oid kompetentligini rivojlantirishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тан Т., Ву З., Карху К., Хямяляйнен М., Цзи Ю.: Международная распределённая цифровая платформа для исследований в области цифровых экосистем. Материалы Международной конференции по управлению формирующимися цифровыми экосистемами (MEDES '10) (ACM, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк) 2010. – С.159-165.
102. Цзян С., Чжан Ц. Веб-платформа для инноваций в кампусах. В Третьем международном семинаре по образовательным технологиям и информатике. Том 2. Ухань, Китай; 2011. – С. 90-93.
103. Днепровская Н.В., Янковская Е.А., Шевцова И.В. Понятийные основы концепции смарт-образования // Открытое образование. 2015. – № 6. – С. 43-51.
104. Nakashima H., Aghajan H., Augusto J. C. Handbook of Ambient Intelligence and Smart Environments. New York: Springer, 2010 – P. 4
105. Агранович Б.Л., Якушкина Е.И., Новикова А.А. Базовые принципы системы SMART-образования. URL: http://portal.tpu.ru/departments/otdel/oit_ic/nauka/smart_edu_base.pdf
106. Поллак Г.А. Smart-образование: новые вызовы и новые возможности // Педагогические и информационные технологии в образовании. 2015. – № 14. – С. 34-41.
107. Алетдинова А.А., Мельниченко А.А. Развитие Smart-образования как инновационной технологии // Вестник Югорского государственного университета. 2015. – № S2 (37). – С. 14-16.
108. Нестеров А.В. Приведет ли смарт-образование к «закату» университетов // URL: <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/168046695>

YANGI O'ZBEKISTON OLIY TA'LIM TIZIMIDA YOSHLAR ONGIDA MILLIY ISTIQLOL G'OYANI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Tilegenov A.T.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpogiston
filiali erkin izlanuvchisi*

Tayanch so'zlar: fol'klorshunoslik, milliy g'oyani shakllantirish yo'llari, yoshlar, Oliy ta'lim tizimida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish imkoniyatlari, ta'limiy-tarbiyaviy, ma'naviy, ma'rifiy, ijtimoiy jarayon, zamonaviy pedagogikaning didaktik hamda tarbiyaviy xarakteri, milliy istiqlol g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish texnologiyasi.

Ключевые слова: фольклор, способы формирования национальной идеи, молодежь, возможности формирования национальной самостоятельной идеи в сознании молодежи в системе высшего образования, образовательно-воспитательный, духовно-воспитательный, социальный процесс, дидактико-воспитательный характер. современной педагогики, технологии использования фольклора в формировании идеи национальной независимости.

Key words: folklore, ways of forming a national idea, youth, possibilities of forming a national independent idea in the minds of young people in the higher education system, educational and educational, spiritual and educational, social process, didactic and educational character. modern pedagogy, technology of using folklore in the formation of the idea of national independence.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy g'oyani shakllantirish yo'llari va oliy ta'lim tizimida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish imkoniyatlarini modernizatsiyalash, zamonaviy yechimlar, uslub va metodlar ustida doimo izlanish, yoshlarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, ularning innovatsion potentsiali, liderlik xususiyatlarini shakllantirish kabi muhim masalalarga nazariy va amaliy jihatdan yechim topish vazifasi dolzarb ahamiyat kasb etishi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье на основе фольклора рассмотрены пути формирования национальной идеи в сознании молодежи и модернизированы возможности формирования национальной самостоятельной идеи в сознании молодежи в системе высшего образования, постоянно ищущей современные решения. , методы и методы, развивающие творческое мышление молодежи, ее новаторство. Подчеркнуто, что задача поиска теоретического и практического решения таких важных вопросов, как потенциал, формирование лидерских качеств, имеет актуальное значение.

SUMMARY:

This article, based on folklore, examines the ways of forming a national idea in the minds of young people and modernizes the possibilities of forming a national independent idea in the minds of

young people in the higher education system, which is constantly looking for modern solutions. , methods and methods that develop the creative thinking of young people and their innovation. It is emphasized that the task of finding theoretical and practical solutions to such important issues as potential and the formation of leadership qualities is of current importance.

Oliy ta'lim tizimida yoshlar ongida milliy istiqloq g'oyani shakllantirish imkoniyatlarini modernizatsiyalash, zamonaviy yechimlar, uslub va metodlar ustida doimo izlanish, yoshlarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, ularning innovatsion potentsiali, liderlik xususiyatlarini shakllantirish kabi muhim masalalarga nazariy va amaliy jihatdan yechim topish vazifasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, yoshlarda milliy istiqloq g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish muammosi-ta'limiy-tarbiyaviy, ma'naviy, ma'rifiy, ijtimoiy jarayonning umumiy loyihasini, mazkur jarayonlarni tashkil etishga bo'lgan faoliyat mazmunini ijtimoiy hayotning real talablaridan kelib chiqqan holda zamonaviy shakl va texnologiyalar asosida tashkil etish mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati ko'zga tashlanmoqda.

Haqiqatdan ham, yuksak malakali, intellektual salohiyatli, ma'naviy va huquqiy jihatdan yetuk, madaniyatli kelajak avlodni tarbiyalash davlat va jamiyat buyurtmasining eng asosiy ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Auditoriya mashg'ulotlari, darsdan tashqari tadbirlar, tashviqot-targ'ibot ishlari, ilmiy anjumanlarni tashkil etish bo'yicha ta'limiy-tarbiyaviy faoliyat maqsadi, mazmuni, shakl, metod, usul va texnikasi, talabalar va Universitet yoshlar faoli hamkorlikdagi faoliyati tahlili asosida yoshlarda milliy istiqloq g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish texnologiyasining tarkibiy tuzilmasini quyidagicha aks ettirishni lozim topdik.

Ko'rsatib o'tilgan talabalar ijtimoiy faolligini takomillashtirish texnologiyasining tarkibiy tuzilmasi quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

1. Fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqloq g'oyani shakllantirish mazmunini optimallashtirishga bo'lgan siyosiy va iqtisodiy jabhada yoshlar ishtirokini ta'minlash nazarda tutilgan.

2. Talabalar uchun qiziqarli va maroqli tarzda zamonaviy pedagogikaning didaktik hamda tarbiyaviy xarakterdagi, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonini samarali, tarzda tashkil etish borasidagi nazariy hamda amaliy bilimlar majmui metodologik asos sifatida namoyon bo'ladi.

3. Fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqloq g'oyani shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonining umumiy mohiyatini aks ettiruvchi yaxlit ijtimoiy pedagogik jarayondir.

4. Fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish yo'naltiruvchanlik vazifasini bajaradi, ya'ni, shaxsni rivojlantirish, tarbiyalash, shakllantirish uchun xizmat qiladi.

5. Talabalar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish-shaxsiy xususiyatiga ega bo'lib, muayyan texnologiyalarni ta'limiy-tarbiyaviy faoliyatda qo'llashga nisbatan yagona, qat'iy, me'yoriy talablar qo'ymaydi. Pedagoglar o'zlari faoliyat yuritayotgan ta'lim-tarbiya muhitining xususiyatlari, mavjud ichki va tashqi shart-sharoitlarini inobatga olgan holda muayyan texnologik kreativ yondashuvni amalga oshirish imkoniyatiga ega.

6. Talabalar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish o'zida ta'lim, tarbiya va shaxs kamoloti birligini ifoda etadi.

Biz bejiz fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish masalalariga urg'u bermadik. Bugungi kungacha OTMLarda fol'klorshunoslik vositasida yoshlar o'rtasida Vatanga muhabbat va sadoqat, insonparvarlik fazilatlarini tarbiyalash, milliy urf-odat, an'ana va qadriyatlarning hayotimizdagi o'rni, go'zalligi va ahamiyatini har tomonlama ochib berishda suhbat va uchrashuvlar, madaniy-ma'rifiy tadbirlardan foydalanildi. Mazkur an'anaviy jarayondan ko'zlangan maqsad:

- yoshlarni Vataniga fidoyi, jasur, sog'lom, bilimli va har tomonlama etuk, yuksak axloqli, pok inson bo'lishga yo'llash;

- yoshlarda o'z xalqining tarixiy, madaniy, milliy xususiyatlarini anglab olishga bo'lgan zaruratni tarkib toptirish;

yoshlarda bugungi kundagi "ommaviy madaniyat"ning turli illatlariga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish, ular ongiga umuminsoniy va milliy qadriyatlarni singdirishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirishdan iborat edi.

Alohida e'tirof etish joizki, tobora texnokratizatsiyalashayotgan zamonda yosh avlodni tarbiyalash uchun poydevor bo'lgan ijtimoiy pedagogik jarayonni insonparvarlashtirish, talaba-yoshlar o'rtasida milliy mafkuraviy immunitetni amaliy faoliyat imkoniyatlaridan kelib chiqib mustahkamlashni ta'minlash, fol'klorshunoslikda mujassam etilgan xalqimizning qadriyat va an'analari, Sharq mutaffakurlarining ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini o'ziga jamlagan asarlarni tanlash va ularni o'qishga tavsiya etish, yoshlar ijtimoiy-psixologik portretini tayyorlashda ular faolligini oshirishga ta'sir ko'rsatuvchi ekzo va endo omillarni belgilab olishning samarali metodlarini qo'llash muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Shu o'rinda fol'klorshunoslik tushunchasiga qisqacha to'xtalib o'tishni lozim topdik. Bilamizki, xalq og'zaki poetik ijodini o'rganish sohasini fol'klorshunoslik deymiz. Fol'klorshunoslikda xalq og'zaki adabiyotidagi

maqol, qo'shiq, ertak, doston kabi janrlarning o'ziga xoslik tomonlari tadqiq etiladi.

Fol'klorshunoslar o'zbek xalq dostonlarini quyidagi turlarga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb topadilar; 1. Qaxramonlik dostonlari. 2. Jangnoma dostonlari. 3. Tarixiy dostonlar. 4. Romantik dostonlar. 5. Kitobiy dostonlar

Alohida qayd etish lozimki, o'zbek xalq dostonlari jahon xalqlari eposlari singari o'zining yuksak g'oyaviyligi, badiiy kamoloti bilan alohida o'rin tutadi. Doston epik ijodiyotning juda qadimiy turi sifatida barcha xalqlar og'zaki ijodiyotida mavjud. «Alpomish», «Rustamxon», «Go'ro'g'li» kabi o'zbek xalq dostonlarining yaratilishi xalq og'zaki ijodiyoti tarixida noyob uchraydigan hodisalardan bo'lib, ular umummadaniyat xazinasiga qo'shilgan bebaxo ma'naviy hissa bo'lib sanaladi. O'zbek «Alpomish»i qoraqolpoq va qozoqlarning «Алпамыс» i o'g'uzlarning «Bomsı-bayrak» asari tatarcha va boshqirdcha «Аlpamsha», «Аlpamisha va Barchın xıluu», uyg'urcha «Alish Manash» va boshqalar turkiy xalqlarning juda katta xududiga tarqalgan qadimiy eposining muayyan o'zgarishlar bilan bizgacha etib kelgan namunalari bo'ladi. Bular fol'klorshunoslikda «Alpomish» dostonining qo'ng'iroq, o'g'iz, qipchoq va oltoy versiyalari deb yuritiladi.

Fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish jarayonida quyidagi pedagogik vazifalar hal etiladi:

1. Ta'lim muassasasining ichki resurs va imkoniyatlari, mavjud shart-sharoitlarni inobatga olgan holda talabalarning jamoat ishlaridagi (olimpiada, targ'ibot tashviqot ishlari, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar) ishtirokini ta'minlash.

2. Jamiyat hayotining barqaror tarzda kechishini ta'minlashda tashabbus ko'rsata oladigan yoshlarda milliy iftixor tuyg'usini rivojlantirishda: izlanuvchi-ta'minlovchi (amaliyotda yuqori faollik va erkinlik kuzatiladi), ijodiy (bilish faolligining oliy darajasi) hamda reproduktiv o'xshatuvchi-faollik (shaxsiy tajriba yetarli emasligi natijasida, tajriba orttiruvchi vosita sifatida ifodalanadi) ni tarkib toptirish komponentlarini shakllantirish masalasiga e'tibor qaratish.

3. Talabalarining ma'lum bir faoliyati jarayonida, tegishli xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan obyektiv voqelikni va shaxsning o'zini o'zgartirish (masalan: ma'rifiy tadbirlar o'tkazishni rejalashtirish) da faolligining qaysi turini rivojlantirish lozimligini inobatga olish.

4. Talabalarining g'oyalarning mohiyat-mazmuni, shakllanishi, ahamiyati to'g'risidagi bilimlarini obyektiv nazorat qilish va baholash uchun pedagogik testlar ishlab chiqish.

Fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish xususiyatini, uning shaxsga ta'sir qilish mexanizmlarini, an'anaviy va zamonaviy o'quv amaliyotini tahlil qilish maqsadli uchta asosiy yo'nalishini ajratib olishga imkon beradi.

1. Ta'lim jarayoniga fol'klorshunoslik va ijtimoiy gumanitar fanlar imkoniyatlarining integratsiyasi hamda ta'lim mazmunini boshqa, sifat jihatidan yangicha idrok qilish, ifodalash, tushunish uchun qulay shart-sharoit yaratish. Bunda ilmiy-didaktik vositalar:

- ta'limiy axborotning teng manbai bo'lib, o'quv materiallari ichida o'ziga xos "tushuncha", "termin" ob'ektiv va subyektiv holatlar, xalq og'zaki ijodida o'z aksini topgan badiiy qahramonlarning hissiy kechinmalarining nozik nyanslari, his-tuyg'ularini aks ettirish;

- ta'lim mazmunining shaxsiy-subyektiv tajribasi lahzalarini yaratish, shaxs uchun ahamiyatli jihatlarini aniqlash;

- o'rganiladigan o'quv materialining tarixiy va madaniy kontekstini his qilishning ma'lumot manbai bo'lish;

- turli xil assotsiatsiyalar, hissiyotlar, fikrlar, taassurotlar maydonini axborot bilan to'ldirish yaratish orqali ta'lim mazmunini ishtirokchilarning individual tajribasi bilan boyitish;

- munosabat, pozitsiyalarni idrok etish va baholashning an'anaviy yondashuvlarini o'zgartirishga yordam berish;

- "Men" tushunchasining o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini ifodalashga qaratilgan qiymat-semantik boyitish manbai bo'lish.

Fikrimizcha, fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyani shakllantirish ishlarni samarali tashkil etishdagi uzviyligini ta'minlashda media texnologiyalardan foydalanish tarbiya vositalarini bir vaqtning o'zida bir necha yo'nalishlarda qo'llash imkonini beradi. Ayni vaqtda "Apparatmatnlar" tizimi (video kitoblar, o'quv diskleri, matnli albomlar va boshqalar) dan ommaviy ravishda foydalanilmoqda. Bu esa pedagoglarning o'zaro muloqot va bahs-munozara qilish imkoniyatini kengaytirishi bilan birga, grant va loyihalarni yaratishda pedagogtexnolog va metodistlarning kasbiy mahoratlarini oshirishga yordam beradi.

Ta'limtarbiya ishini tashkil etish pedagoglar, Universitet yoshlar faoli va talabalar orasidagi o'zaro ilmiy, ijodiy, demokratik munosabatdan tarkib topgan bo'lishi, talabalarda ijodiy-kreativ daraja, (namuna asosida harakat qilish yo'li) bilan (ijodiy) harakatlar orqali yangi bilimlarni egallash va ularni mustaqil o'rganishga qaratilgan ijodiy harakatlarni tashkil etish, qisman izlanuvchan daraja, (avval o'zlashtirilgan materialni ikkilamchi idrok etish (anglash) orqali

obyektlarni bilish va ular asosida ilmiy hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatiga oid oddiy harakatlarni bajarish), reproduktiv daraja (avval bajarilgan harakatlarni mustaqil bajarish) larni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga yoshlarda milliy istiqlol g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish malakalarini tarkib toptirishda:

- ta'lim texnologiyasi g'oyalarining ta'lim jarayoniga to'laqonli tatbiq etilishi uchun mintaqaviy ichki imkoniyatlarni puxta o'rganish;

- ijtimoiy pedagogika fanlarini o'qitilishi jarayoniga milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish imkoniyatlarini ilg'or texnologiyalarni joriy etish orqali belgilash, zarur shart-sharoitlarni yaratish;

- ta'lim sub'ektlarining texnikaviy savodxonligiga erishish;

- tezkor axborot xizmatini yo'lga qo'yish;

- pedagogik jarayonning demokratlashuv va insonparvarlashuviga erishish;

- tahsil oluvchining individuallashtirish alohida ahamiyat berish;

- tadqiqotlar natijalarini tahlil etish, umumlashtirish, tavsiyalarni ishlab chiquvchi Markazni tashkil etish ijobiy samara beradi.

Biz ilmiy izlanishlarimiz davomida Universitet “Yoshlar faoli” bilan hamkorlikda darsdan tashqari sharoitlarda quyidagi yo'nalishlardagi ishlarni tashkil etdik:

Targ'ibot-tashviqot ishlari (ma'ruza, seminar, suhbat, debat, munozara va uchrashuvlar o'tkazish, turli ma'ruzalarda xususan, “G'oya va mafkuraning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati”, “O'zbekiston taraqqiyoti va mafkuraviy muammolar” va hokazo mavzulardagi kitob va rasmlar ko'rgazmasi);

b) Ilmiy anjumanlar (yoshlarning an'anaviy fan olimpiadalari, yoshlar ilmiy-nazariy hamda ilmiy-amaliy konferentsiyalari, davra suhbat, ma'ruza va seminarlar, shuningdek, ilmiy loyihalarni ishlab chiqish, taqdim etish, unda belgilangan topshiriqlarni bajarish va natijalarni ilmiy jihatdan asoslash borasida muayyan ko'nikma va malakalarni hosil qilishga ko'maklashuvchi trening va boshqalar);

v) Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlari («Dostonlarda xalq dardi mujassam», «To'maris izdoshlari» kabi ko'rik-tanlovlar);

g) Sport musobaqalari («Alpomish avlodlari», «To'maris vorislari» shiori ostida tashkil etilgan sport bellashuvlari).

Fikrimizcha, yoshlarni g'oyalarning turlari, mazmun mohiyatini to'la anglashlari uchun quyidagi yo'nalishlarda pedagogik shart-sharoit, imkoniyat yaratish talab etiladi:

- faoliyat mahsuldorligiga erishish uchun talabalarda kreativ va mustaqil ishlash faoliyati motivlarini faollashtirish;

-kreativ, ilmiy-ijodiy va mustaqil ishlash uchun faoliyat mazmuni bo'yicha talabalarda bilim va tasavvurlar tizimini shakllantirish;

-talabalarining qobiliyat va layoqatiga qarab kreativ, ilmiy-ijodiy va mustaqil ishlash kompetensiyalarini aniqlash;

-ijodiy topshiriqlarni ishlab chiqish, qobiliyatlariga qarab festival' va ijodiy kechalarga ishtirok etishlarini ta'minlash

Mazkur yo'nalishlardagi ishlarni tashkil etilishi ta'lim-tarbiya jarayonlarida muayyan samaradorlikka erishish bilan bir qatorda konformizmga yo'l qo'ymasdan, ya'ni noto'g'ri echimga olib keluvchi g'oya va holatlarga berilib ketmasdan o'z vataniga sidqidilgan xizmat qiladigan barkamol yoshlarni tarbiyalashga imkon beradi. Milliy tarbiya mazmun va ko'lam jihatidan keng qamrovli bo'lganligi sababli, ularning samarali, muvaffaqiyatli olib borilishi tanlangan shakl, metod hamda vositalarning o'zaro vobastaligi hamda ulardan maqsadga muvofiq foydalanish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Shu bois, tajriba guruhidagi talaba-yoshlarni qiziqish va qobiliyatlariga qarab psixologik-pedagogik bilimlar va hayotiy tajribaga tayanib ularning maqsad, intilishlarini ifoda etuvchi faoliyat turlariga jalb etildi. Yoshlar o'rtasida o'zaro hamkorlik, hamfikrlilikka tayanilishi, ular o'rtasida o'zaro ishonchning qaror topishi oldinga qo'yilgan maqsadga erishish kafolatidir degan xulosaga kelindi.

Bilamizki insoniyat tarixi bu g'oyalar tarixidir. Xo'sh, g'oya nima, nega unga bu qadar katta e'tibor va ahamiyat beriladi? Ma'lumki, har qanday millat va xalq, har qanday ijtimoiy tuzum va davlat muayyan bir tamoyillar va qadriyatlar asosida hayot kechiradi hamda o'z manfaatlari, maqsad-muddaolari, orzu-intilishlarini ko'zlab harakat qiladi. Binobarin, ular hayotdagi ma'lum bir mafkuraga tayanadi.

Yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanishning muhim jihatlaridan biri – talaba va o'qituvchi faoliyatining o'zaro uzviyligini ta'minlashdan iborat. Biror uslubni tanlash uchun pedagog ta'lim oluvchilarning izlanish faoliyatiga tayyorgarlik darajasini, materialning deduktiv o'zlashtirilishi, unga yuklatilgan topshiriqni mustaqil bajara olgani, o'qitishdan o'z-o'zini boshqarish darajasining rivojlanishi hamda ish qobiliyati holatini, albatta, oldindan bilishi kerak. Bu jarayonning asosiy vazifasi talabalarni o'qishi va ilmiy faoliyatga yo'naltirish hamda tarbiyaviy tadbirlarda ishtirokini ta'minlashdan iboratdir.

Har qanday faoliyatni tartibga soluvchi tamoyillari bo'ladi. Ular xatti-harakatni meyorlashtiradi va ma'lum bir doiradagi xulqni belgilab boradi. Fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyasini shakllantirishda pedagog va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni

o'ziga xos xususiyatlarini ta'minlaydigan pedagogik tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari fol'klorshunoslik asosida yoshlar ongida milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish tizimini takomillashtirishda quyidagi tamoyillarga asoslanish lozimligini ko'rsatdi:

- pedagogik va badiiy salohiyatni integratsiyalash tamoyili;
- pedagogik mazmunni badiiy-obrazda taqdim etish tamoyili;
- xalq og'zaki ijodi namunalari orqali milliy istiqlol g'oyasi mujassamlashgan ma'lumotlarni ifodalashning ilhomda namoyon bo'lish tamoyili;
- ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining ijodiy hamkorlik voqelik prinsipi;
- bir butunlik, yaxlitlik tamoyili. Ushbu tamoyil ikki jihatni o'zida aks ettiradi:

ta'lim, tarbiya hamda shaxs kamoloti birligi; (talaba yoshlarning yosh xususiyatlarini, biologik va psixik, ijtimoiy va ma'naviy, anglash va o'z-o'zini anglash, ratsional va irratsional birlik sifatida tushunish);

Shu nuqtai nazardan qaraganda tadqiqotimizda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanib yuksak ma'naviyatli, ma'rifatli yoshlarni tarbiyalashda, fan va ishlab chiqarish integrasiyasiga tayanish, fan bo'yicha egallangan malakalar darajasini nazorat qilish va baholashda yoshlarni mustaqil mutolaa madaniyati hamda badiiy-ilmiy tafakkurini shakllantirish masalasi bugungi kun oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Shu bois, oliy ta'limning davlat ta'lim standartida belgilangan intellektual salohiyati, axloqiy-ma'naviy kamolotda muhim o'rin tutuvchi talabalarni milliy ruhda tarbiyalash bilan bog'liq samarador usullarni amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Milliy g'oya va O'zbekistoning taraqqiyot strategiyasi [Matn]: o'quv qo'llanma. Q.Nazarov, A.Safarov, A.Rahmonov, K.Haydarov, N.Alimuxamedova, D.O'rinboyev, B.Qandov, — T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2019.
2. Mirzaeva F.O. Bo'lajak o'qituvchilarda shaxslararo munosabat madaniyatini rivojlantirish. P.f.b.f.d (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Namangan 2020.
3. Mamajonov I. G', R. Mamatov Germaniya davlati ta'lim tizimi. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2017 yil.
4. Mavlonova R.A., Normurodova N. Tarbiyaviy ishlar metodikasi.— T.: Fan, 2007. — 320 b.
5. Ro'zieva D.I. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2007.
6. Redjaboev A.Dj. Yoshlarni milliy istiqlol g'oyasi asosida harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash. (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Respublika Qurolli Kuchlari Oliy Bosh Qo'mondoni, Akademik I.A.Karimov asarlarida ilgari surilgan harbiy vatanparvarlik g'oyalari asosida) P.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2004.

YOSHLAR ONGIDA MILLIY G'OYANI SHAKLLANTIRISHDA XALQ OG'ZAKI IJODIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Tilegenov A.T.

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpogiston filiali erkin izlanuvchisi

Таянч сўзлар: milliy goya, xalq og'zaki ijodi, falsafa tarixi, buyuk allomalar,, xalq og'zaki ijodi manbalari, ma'rifatparvar ziyolilarning faoliyati ham milliy g'oyasi, o'quv-tarbiya jarayonida talabalarning xalq og'zaki ijodidan foydalanib milliy o'zlikni anglash tuyg'usiga ega bo'lishlariga yordam beruvchi samarali shakl, metod va vositalar.

Ключевые слова: национальная идея, фольклор, история философии, великие учёные, истоки народного фольклора, деятельность просвещённой интеллигенции также является национальной идеей, учащиеся используют народный фольклор в образовательном процессе, эффективные формы, методы и средства помощи обрести им чувство осознанности.

Key words: national idea, folklore, history of philosophy, great scientists, the origins of folklore, the activities of the enlightened intelligentsia is also a national idea, students use folklore in the educational process, effective forms, methods and means of helping them gain a sense of awareness.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada yoshlarda milliy g'oyani shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanishning metod va vositalari to'la aks ettirilgan. Shu bilan birga yoshlarda milliy g'oyani shakllantirishda xalq og'zaki ijodining tarbiyaviy ahamiyati haqida fikrlar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье в полной мере отражены методы и средства использования народного творчества в формировании национальной идеи среди молодежи. При этом высказывались мнения о воспитательном значении народного творчества в формировании национальной идеи среди молодежи.

SUMMARY:

This article fully reflects the methods and means of using folk art in the formation of a national idea among young people. At the same time, opinions were expressed about the educational significance of folk art in the formation of the national idea among young people.

Yoshlarda milliy istiqlol g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanishning ijtimoiy-pedagogik mohiyati buyuk donishmand ajdodlarimizning ozodlik to'g'risidagi g'oyalari, bu borada nihoyatda muhim ahamiyatga molik ekanligini bilan belgilanadi. Alohida e'tirof etib o'tish joizki, o'nlik sanoq sistemasini butun insoniyat uchun eng qulay bo'lgan hisoblash

tizimiga aylantirgan, insoniyatga «Algebra» fanini xadya etgan, algoritmik ketma-ketlik uslubi haqidagi ilk g'oyani kashf qilgan hamda Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning dunyoviy kashfiyotlari tabiatshunoslikka oid bir qator fanlarni kashf etib, tom ma'noda Sharq naturfalsafasining otasi bo'lgan, Abu Rayhon Beruniyning ijtimoiy-axloqiy qarashlari bugungi kun uchun ham muhim.

Falsafa tarixi, mantiq, musiqashunoslik, axloq singari sohalaridan tashqari, sotsiologiyaga oid ilk falsafiy sistemani ishlab chiqqan Abu Nasr Forobiyning adolatli jamiyat haqidagi qarashlarining o'z o'rnini bor. Nafaqat meditsina fanining asoschilaridan, balki mantiq ilmida ham mutafakkirlardan biri bo'lgan ratsionalizm va irratsionalizmni sintez qilish asosida inson ruhiyatini nigilistik inqirozdan asrab qolgan, XX asr G'arb faylasuflari, ekzistentsialistlari tomonidan G'arbiy Evropani ma'naviy tushkunlikdan qutqarilishida asos bo'lgan ana shu g'oya asoschisi – Abu Ali ibn Sinoning dualizm ta'limoti ham bunda o'z o'rniga ega. Mutafakkir shoir Alisher Navoiyning komil inson haqidagi falsafiy mushoxadalari, Bobur va Mashrab, Bedil va Donish hamda asrimiz boshidagi ma'rifatparvar ziyolilarning faoliyati ham milliy g'oya va istiqloq mafkurasining teran tomirlaridir.

Milliy istiqloq mafkurasining falsafiy asosi umuminsoniyatning boy tarixiy o'tmishiga, shuningdek, kadimgi Sharq, Yunon, Rim va boshqa falsafa maktablarining merosiga ham tayanadi. Xususan Suqrot, Platon, Aristotel' singari mutafakkirlarning asrlar davomida o'z qadr-qimmatini yo'qotmay kelayotgan dono fikrlari, jahon falsafasining o'rta asrlar va hozirgi zamon namoyandalarining qarashlari ham milliy istiqloq g'oyasi tamoyillarini asoslash va boyitish, ularga hayotiy ruh bag'ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Konfutsiyning falsafiy hikmatlari, Platonning «g'oyalar dunyosi va soyalar dunyosi» to'g'risidagi ta'limoti, Gegel' dialektikasi, gumanistik zamonaviy falsafiy oqimlarda ilgari surilayotgan g'oyalar ham milliy istiqloq mafkurasining umuminsoniy asoslaridir.

O'tmish falsafasi g'oyalari va tarix saboqlari milliy istiqloq g'oyasining ma'no-mazmunini belgilashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bu g'oya va mafkura xalqimizning o'ziga xos turmush tarzi, tafakkuri va dunyoqarashi aks etgan ertak va afsonalardan, milliy qahramonlarining hayoti va faoliyatidagi ibratli misollardan oziqlanadi. Milliy istiqloq mafkurasi shakllanishida «Avesto», «Qur'on» va «Hadis»larda zikr etilgan hikmatlar, dunyoviy va diniy qarashlar, xalqimizning ozodlik, komil inson to'g'risidagi qarashdlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy istiqloq g'oyasining asoslari, tamoyil va yo'nalishlarini yaxshi bilib olish uchun yuqorida nomlari zikr etilgan allomalarning asarlari, milliy va umuminsoniy madaniy meros namunalari chuqur o'rganish bu boradagi asosiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Yuqoridagi manbalarga va ilmiy mulohazalarga tayanib:

-yoshlar hayotida sog'lom ma'naviy muhitni yaratish;

-yoshlar ongida milliy istiqloq g'oyasini singdirish asosida mafkuraviy immunitetni mustahkamlash;

-xalq og'zaki ijodi manbalari asosida ma'naviy va ijtimoiy faolligini oshirish muhim pedagogik va ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida ifodalangan fikrlar asosida oliy ta'lim muassasalari talaba-yoshlarida xalq og'zaki ijodidan foydalanib milliy istiqloq g'oyasini shakllantirish jarayonining mazmunini quyidagicha ifodalash mumkin: oliy ta'lim muassasalari talabalarida milliy istiqloq g'oyasini shakllantirish muammosining hal etilishi Yangilanayotgan O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'sini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-gumanitar va o'quv fanlarining talabalarda milliy istiqloq g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish imkoniyatini aniqlash, pedagogik shart-sharoitlar, omillarni o'rganish, ta'lim va tarbiyaviy ishlar mazmunida bu masalaning aks etishiga erishish, talabalarining milliy madaniyat, tarix va qadriyatlar mohiyatini yorituvchi ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar jarayonida ko'ngilli, majburlovchisiz ishtirok etishlariga erishish muhim.

Shu bilan birga o'quv-tarbiya jarayonida talabalarining xalq og'zaki ijodidan foydalanib milliy o'zlikni anglash tuyg'usiga ega bo'lishlariga yordam beruvchi samarali shakl, metod va vositalarni belgilash ham muhimdir. Talabalarining milliy istiqloq g'oyasini teran anglash darajalarini aniq belgilovchi mezonlar asosida uzluksiz ravishda o'rganilib borilishi lozim.

Alohida e'tirofetish joizki, milliy istiqloq g'oyasining muhim tamoyillaridan biri inson qadr-qimmatini har tomonlama yuksaltirish, xalq farovonligini oshirishdan iborat. Bunga erishish uchun esa yoshlarni xalq og'zaki ijodi namunalari bilan tanishtirish orqali, jamiyat hayotidagi faoliyati o'z yurti, millati, o'zi va oilasi oldidagi burch va mas'uliyatini qay darajada his etayotgani va bajarayotganini belgilaydigan ma'naviy mezon:

- ota-bobolarimizning aytmoqchi bo'lgan pand-nasihatlar, el e'zozlagan inson bo'lishning talab-qoidalari, Alp Erto'nga, To'maris, Shiroq, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik kabi ajabiy yurt farzandlarining botirliklari;

-xalqimizning urf-odatlar, milliy fazilatlarimiz san'at darajasiga ko'tarilgan so'z tizimlaridan iborat maqol, qo'shiq, ertak, doston, turli yosh guruhlariga moslangan asarlar;

-musiqachi xalq kuylari-yu, xoregraf xalq raqslari, arxitektor xalq me'morchiligini, fol'klorshunos olim xalq dostonlari, ertaklari, fol'klor asarlari xalq og'zaki ijodining ijtimoiy qimmati, uning ma'rifiy, g'oyaviy-tarbiyaviy

ahamiyati, ta'sir quvvati, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga qiziqishni uyg'otishda muhim manba sanaladi.

Ulug' bobokalonlarimiz Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Kaykovus, Abdulla Avloniy [14,15,16,17,18,51,62] asarlarida xalqimizning asrlar davomida shakllagan yuksak ma'naviyati, an'ana va udumlari o'z aksini topgan.

Ma'lumki, g'oya – inson tafakkurida vujudga keladigan, ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan, ruhiyatga kuchli ta'sir o'tkazib, jamiyat va odamlarni harakatga chorlaydigan, maqsad-muddao sari etaklaydigan kuchli, teran fikrdir. G'oyaviy tahdidlardan yoshlarni himoya qilish sotsiologiya fanlari doktori M.Bekmurodovning "Mafkuraviy zombi qilish mexanizmi" nomli maqolasida mafkuraviy tahdidning ko'rinishlaridan biri "missionerlik" harakati yoshlar tarbiyasiga jiddiy xavf-xatar tuydirayotganini kuyinib aytadi. Bu harakat-o'zga xalqlar o'rtasida diniy e'tiqodiga nisbatan shubha uyg'otish, shu orqali ishonch va e'tiqodidan voz kechishga, o'zlari targ'ib qilayotgan turli sekta va aqidaga moslashgan diniy mashablarga e'tiqod qilishga, unga sobit turishga va shu orqali o'z safini kengaytirishga harakat qiladi. Missionerlar o'z aqidalarini targ'ib etishda yangidan-yangi uslub va vositalarni qo'llab, xayriya yordam ko'rsatish, moddiy yordam, tibbiy yordam, oziq-ovqat bilan ta'minlash orqali yoshlar dunyoqarashiga o'z ta'sirlarini o'tkazadilar. (24;)

O'zbek xalqining ardoqli farzandlari bo'lgan ajdodlarimiz o'zida milliy iftixor tuyg'usini namoyon qila olgan. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiyning quyidagi so'zlarida milliy mansublikdan g'ururlanish, milliy iftixor tuyg'usi yaqqol namoyon bo'ladi: "Biz o'z qismatimizni bilamiz. Agar bizning hayotimiz hurriyat va xalqning baxt-saodati uchun qurbonlik sifatida kerak bo'lsa, biz o'limni ham xursandchilik bilan kutib olamiz ... mumkin qadar ko'proq yaxshi maktablar ochish, shuningdek, maorif va xalq baxt-saodatini ta'minlash sohasida tinmay ishlash bizga haykal bo'ladi ...".

Bu borada O'zbekistonning taraqqiy etish tamoyillari belgilandi, milliy istiqloq, vatanparvarlik, ma'naviyat mafkurasini yoshlar ongiga singdirish masalasi kun tartibiga qo'yildi. Bu esa yoshlarga chuqur nazariy va amaliy bilim berishni, davr talabiga javob bera oladigan ijodkor, tashabbuskor, mustaqil fikrlovchi shaxslarni etkazishni, xalkimizning qadriyatlarini tiklashni, ulardan unumli foydalanishni talab qilmoqda. «Ta'lim to'g'risida»gi qonunda: «O'zbek xalqining milliy, tarixiy va madaniy an'analari, ma'naviy tajribasi ta'lim va tarbiya tizimiga uzviy kiritilishi zarur», — deb alohida ta'kidlandi. Ta'lim-tarbiya tizimining mazmuni, yo'nalishlari, ularni amalga oshirishning shakl va usullari xalqning turmush

tarzidan, milliy an'analari va urf-odatlaridan kelib chiqadi. Chunki tarbiya tizimining yaratuvchisi, ijodkori ham, uni keyingi avlodga etkazuvchi ham xalqdir. Sobiq tuzum davrining xalqimizni o'z milliy va ma'naviy boyliklaridan mahrum qildi. O'zbek xalqining necha boqiy an'analari, urfodatlari va ularni amalda qo'llash usullarining yo'qolib ketish xavfi paydo bo'ldi. Xalqimiz o'z ona tilini, madaniyatini, tarixini, boy ma'naviyatini unutayozdi.

Shu nuqtai nazardan biz xalq pedagogikasi ta'lim-tarbiya tizimidagi yangi yo'riqnomalarning asosiy manbaidir deya baralla ayta olamiz. Faqatgina mana shu yo'riqnomalarni yoshlar qalbiga singdirishning yangicha mexanizmlarini ishlab chiqish, pedagogik tizimini yaratish muhim

Alohida qayd etib o'tish lozimki, jamiyatdagi o'zgarishlar yoshlar tarbiyasiga ta'sirini ko'rsatganidek, Oliy ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayoni, talaba-yoshlar ehtiyojlari, qiziqishi, mayli va boshqa ijtimoiy faoliyat turlari ularda ijtimoiy mavqeini anglashga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, milliy istiqlool g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish, kimning avlodi ekanligini qalban his etishi davr talabi, ushbu muammoning ilmiy-pedagogik asoslarini, shart - sharoitlarini, Oliy ta'lim muassasalarida olib boriladigan ma'naviy ma'rifiy ishlarni oshirish mexanizmini bilish va unga ijodiy yondoshish t'yutor, pedagog o'qituvchilardan ijtimoiy - siyosiy madaniyatni, g'oyaviy kompetentlikni talab etadi.

Yoshlarda vatanga muhabbat, Ona zaminiga hurmat hissini shakllantirishda har biri alohida vazifalarni bajarsada, yagona maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro bog'langan, boshqariluvchi elementlarning muayyan tuzilmasiga ega bo'lgan sub'ekt va ob'ektlarning: o'zini o'zi boshqarish organlari, uzluksiz ta'lim tizimi, sport-sog'lomlashtirish ob'ektlari va ijtimoiy institutlarning roli muhim hisoblanib, bu tizim asosida amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiyaviy ishlarning uzviy aloqadorligi va uzluksizligini ta'minlash muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бехбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 1999. - 280 б.
2. О.Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки ижоди «Musiq» nashriyoti Toshkent -2010.
3. Рўзиева Д.И. Олий таълим муассасалари талабаларида миллий ифтихор туйғусини шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари. Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент-2007.
4. Норбоева Ф.Р. Умумий ўрта таълим мактаб VII-IX синф ўқувчиларида миллий онгни шакллантиришнинг педагогик асослари . ("Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари" ўқув фани мисолида) П.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент-2003.
5. Ибрагимова Г.Х. Касб таълими тизимида миллий истиқлол ғояси асосида талаба-ёшлар маънавиятини шакллантириш. П.ф.д.илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент-2007.

GLOBAL TARMOQ MAKONIDA TALABALARNING TARBIYAVIY IMMUNITETINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Navruzov B.I.

Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: global tarmoq, tarbiyaviy immunitet, virtual muhit, sun'iy intellekt, ijtimoiy tarmoq.

Ключевые слова: глобальная сеть, образовательный иммунитет, виртуальная среда, искусственный интеллект, социальная сеть.

Key words: global network, educational immunity, virtual environment, artificial intelligence, social network.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada global internet tarmog'ining ijobiy va salbiy tomonlari keltirilgan. Shuningdek, global tarmoq makonida talabalarning tarbiyaviy immunitetini rivojlantirish muammolari, ularni yechimlariga oid taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье рассматривается роль глобальной сети Интернет в современном обществе, её положительные и отрицательные стороны. Также, освещается влияние глобальной сети на подрастающее поколение, особенно на студенческую молодежь. Обосновывается необходимость формирования и укрепления образовательного иммунитета студентов, даются предложения и рекомендации по их решению.

SUMMARY:

This article explores both the positive and negative aspects of the global Internet network. It also addresses the challenges of fostering students' educational immunity within the digital space and offers practical suggestions and recommendations for overcoming these issues.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari talabalari asosiy vaqtini global internet tarmog'iga joylashtirilgan turli manbalardan foydalanishga sarflamoqda. Bund tarmoq orqali talabalar fanga oid o'quv vositalardan foydalanishi, dunyo yangiliklaridan xabardor bo'lishi, turli ko'ngilochar ma'lumotlarni o'qishi, tinglash va savdo-sotiq ishlarini amalga oshirib kelmoqda. Ammo global internet tarmog'ining ijobiy tomonlari bilan birga salbiy tomonlari ham mavjud bo'lib, foydalanuvchilarni, jumladan talabalarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish asosida turli oqimlarga, terroristik tashkilotlarga, buzg'unchli go'yalar ta'siriga

va onlayn qumorlarga bog'lanib qolmoqda. Bu esa kelajak avlodni shaxs bo'lib shakllanishiga salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

Shuning uchun global tarmoq makonida talabalarning tarbiyaviy immunitetini rivojlantirishni taqozo etadi. Bungin uchun dastlab, sohaga oid olimlarning tadqiqotlarini o'rganishni taqozo etadi.

Bu borada mamlaktimizda, ya'ni yoshlarni tarbiyalash nazariyasi va amaliyotiga oid tadqiqotlar N.E.Azimova [1], G.X.Ibragimova [2], Z.Q.Ismailova [3], Z.K.Kurbaniyazova [4], M.Ye.Pazilova [5] kabi olimlar tomonidan olib borilgan.

Jumladan, bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisini tarbiyalash texnologiyasiga oid ilmiy izlanishlar N.E.Azimova [1] tomonidan tadqiq etilgan. Kasb ta'lim tizimida milliy istiqloq g'oyasi asosida talaba-yoshlar ma'naviyatini shakllantirish doir tadqiqotlar G.X.Ibragimova [2] tomonidan o'rganilgan. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning nazariy va eksperimental-metodik asoslari hamda o'quvchi ma'naviyatini xadislar vositasida shakllantirish nazariyasiga bag'ishlangan izlanishlar Z.Q.Ismailova [3], M.YE.Pazilova [5]larning ishlarida keltirilgan. Tarbiyaviy ishlar jarayonida o'quvchilarda milliy-o'zlikni anglashni shakllantirishning pedagogik asoslari bo'yicha Z.K.Kurbaniyazova [4] tadqiqot ishlarini olib brogan. X.T.Siddikov oliy ta'limda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishning pedagogik-profilaktik tizimini takomillashtirgan [6]. H.T.Suvonqulov tarbiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning milliy qadriyatlarga qiziqishlarini rivojlantirish muammolarini o'rgangan [7].

Bu kabi tadqiqotlar Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligida I.I.Alpatskiy [8], A.P.Gerasimov [10], V.V.Rasstrigin [14], I.V.Batishev [9], A.A.Yevgrafova [11], L.S.Jukova [12], N.I.Jukova [13], F.O.Samonin [15], A.N.Chashina [16], A.A.Melkonyan [17] kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Xususan, I.I.Alpatskiy [8], A.P.Gerasimov [10], V.V.Rasstrigin [14] lar yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimida ijtimoiy-madaniy faoliyatning muhofaza qilish texnologiyalarini ishlab chiqqan. I.V.Batishev gumanitar universitetda talabalarning ijtimoiy-madaniy ta'lim tizimini rivojlantirish muammolarini o'rgangan[9]. A.A.Yevgrafova muassasalarda yoshlarni bayramlarni tashkil etish va olib borishni ijtimoiy-madaniy tarbiyalashni pedagogik shartlarini ishlab chiqqan [11]. L.S.Jukova talaba yoshlar o'rtasida madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish uchun ijtimoiy-madaniy sharoitlarini o'rgangan [12]. N.I.Jukova talaba yoshlarni badiiy-estetik tarbiyalash jarayonida teatr studiyasining pedagogik salohiyatini ro'yobga chiqarish mexanizmlarini ishlab chiqqan [13]. F.O.Samonin harbiy qismning harbiy xizmatchilarini tarbiyalashni nazariyasiga doir izlanishlar olib

borgan [15]. A.N.Chashina o'quvchilarni sahna san'ati orqali ijtimoiy-madaniy tarbiyalash muammolarini o'rgangan [16]. A.A.Melkonyan globallashuv va madaniyatlararo muloqot sharoitida o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalarini o'rgangan [17].

Yuqorida keltirilgan olimlarning ishlarida uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchi-talabalarning tarbiyalash nazariyasi va amaliyoti hamda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tayyorlash muammolari va yechimlariga oid tadqiqotlar bo'lib, biroq ularning tadqiqotlarida global tarmoqda axborot xavfsizligini ta'minlash muamolari, talabalarning global tarmoqdan foydalanish madaniyatini rivojlantirish va unga oid tarbiyaaviy immunitetini hosil qilishga e'tibor qaratilmagan.

Shubilanbirga F.M.Muxtarov [18], J.I.Samandarov [19], M.X.Abduraxmanov [20], V. P.Polyakov [21], M.N.Funtikov [22] larning ishlarida axborot xavfsizligini ta'minlash muammolari, talabalarga kiberxavfsizlikka oid malakalarini rivojlantirish metodikasiga oid tadqiqot ishlarini olib borgan.

Nomlari qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida global tarmoqdan samarali foydalanish usullari va tarmoq makonida talabalarning tarbiyaviy immunitetini rivojlantirishni ayrim yondashuvlari ilgari surilgan bo'lsa-da, global tarmoq makonida talabalarning tarbiyaviy immunitetini rivojlantirish mexanizimiga e'tibor qaratilmagan. Shu bois ilgari surilayotgan tadqiqot, ya'ni global tarmoq makonida talabalarning tarbiyaviy immunitetini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Ilgari surilayotgan tadqiqot ushbu masalaga qaratilganligi tufayli dastlab kuzatish ishlari olib borildi. Kuzatish ishlari oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning global internet tarmog'idan, jumladan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish holati bilan bog'liq. Ushbu masalalar bo'yicha kuzatishlar, anketa-so'rov ishlari olib borildi. Kuzatish va anketa-so'rov jarayonida shuni guvohi bo'ldikki, talabalar mashg'ulotlarda va mustaqil ta'limi jarayonida ijtimoiy tarmoqqa qattiq bog'lanib qolganligi ma'lum bo'ldi. Bunda talabalar fanga oid oddiy savollarga javob topishda ijtimoiy tarmoqlarga, shu jumladan ChatGPTga murojrat qilishi ma'lum bo'ldi. Shuningdek, talabalar ijtimoiy tarmoqlardan fanga oid manbalardan emas, balki ko'ngilochar videolardan, turli onlayn yozishmalardan va jamo bo'lib o'yinlar o'ynashi ma'lum bo'ldi.

Fikrimizcha, bu kabi muammolarni paydo bo'lish sabalari talabalarning ta'limga oid muhitlardan foydalanishga qiziqishini o'yg'ataolmaslik va ijtimoiy tarmoqda ta'limga oid bo'lmagan manbalar talimga tegishlisidan ustunlik qilayotganligidan tufayli paydo bo'lmoqda.

Shunday qilib, tadqiqot muammosiga oid ilmiy-uslubiy adabiyotlarning hamda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya jarayonini mavjud holatiga ko'ra, talabalarining global tarmoq makoniga oid tarbiyaviy immunitetini rivojlantirishni mexanizmlarini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan ekanligi aniqlandi.

O'rganish jarayonida talabalarining global tarmoq makonida foydalanishga doir ilmiy adabiyotlarning nazariy tahliliga ko'ra, ayni paytda quyidagi muammolar mavjud:

- global tarmoqda turli topshiriqlarni bajarib berishga mo'ljallangan sun'iy intellektlik muhitlar paydo bo'lishi tufayli talabalar ushbu muhitlarga bog'lanib qilishi;

- ijtimoiy tarmoqlarda ko'ngilochar videolar kun sayn ko'payishi;

- telvideniya beriladigan ko'rsatuvlarga nisbatan ijtimoiy tarmoqlardagi ma'lumotlar ustunlik qilishi;

- talabalarining virtual muhitda ta'lim olishga yetarlicha e'tibor qaratilmayotganligi;

Bizning fikrimizcha bu kabi muammolarni yechishda quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim:

- talabalarga ChatGPT kabi muhitlardan foydalanmasli va uning salbiy oqibatlari haqida ma'lumotlar berib borish;

- ta'limga oid muhitlarni ulushini oshirish va unga talabalarining motivatisuysini hamda ijodiy qobiliyatini oshirishga qaratilgan o'quv ma'lumotlarni joylashtirish;

- global tarmoqning manzillarida talabalarni jamoa bo'lib ta'limga oid turli muammolarni yechish va loyihalarni bajarishga qartilgan virtual muhitlarni yaratish;

- talabalarining mustaqil ta'limni tashkil etish tizimini zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqish.

Bu kabi vazifalarni bajarish orqali oliy ta'lim muassasalari talabalarining global tarmoq makonidan foydalanish madaniyatini oshirish va tarmoqdan foydalaanish immunitetini rivojlantirishga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азимова Н.Э. Бўлажак касб таълими ўқитувчисини тарбиялаш технологияси. // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.— Тошкент, 2012. – 146 б.

2. Ибрагимова Г.Х. Касб таълим тизимида миллий истиқлол ғояси асосида талаба-ёшлар маънавиятини шакллантириш // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2007. – 264 б.

3. Исмаилова З.Қ. Маънавий-ахлоқий тарбиянинг назарий ва экспериментал-методик асослари ("Миллий истиқлол ғояси асосий тушунча ва тамойиллари" асосида) // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 2006. – 146 б.

4. Курбаниязова З.К. Тарбиявий ишлар жараёнида ўқувчиларда миллий-ўзликни англашни шакллантиришнинг педагогик асослари (Қорақалпоқ мактабларининг VII-IX синфлар мисолида) // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 2002. –148 б.

5. Пазилова М.Е. Ўқувчи маънавиятини ҳадислар воситасида шакллантиришнинг пед асослари. (Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари дунё динлари тарихи ўқув фанлари мисолида) // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т., 2004. – 21 б.

6. Siddikov X. T. Oliy taʼlimda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishning pedagogik-profilaktik tizimini takomillashtirish // Pedagogika fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati. – Nukus, 2024. – 64 b.

7. Suvonqulov H. T. Tarbiya fanini oʻqitish jarayonida oʻquvchilarning milliy qadriyatlarga qiziqishlarini rivojlantirish metodikasi // Pedagogika fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Termiz , 2023. – 52 b.

8. Алпацкий И.И. Культуроохранные технологии социально-культурной деятельности в системе патриотического воспитания молодежи // Монография / И.И. Алпацкий, Е.И. Григорьева. – Тамбов, 2005. – 184 с.

9. Батищев И.В. Развитие системы социально-культурного воспитания студентов в гуманитарном вузе // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2014. – 24 с.

10. Герасимов А.П. Патриотическое воспитание суворовцев на основе во-енно-музыкальных традиций // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Тамбов, 2015. – 25 с.

11. Евграфова А.А. Социально-культурное воспитание молодежи в учре-ждениях культуры на государственных праздниках // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2011. – 20 с.

12. Жукова Л.С. Социально-культурные условия развития межкультурной коммуникации студенческой молодежи // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Кемерово, 2019. – 25 с.

13. Жукова Н.И. Реализация педагогического потенциала театра-студии в процессе художественно-эстетического воспитания студенческой молодежи // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Орёл, 2015. – 214 с.

14. Расстрьгин В.В. Социально-культурный потенциал духового музы-кального творчества в системе гражданско-патриотического воспитания молодежи // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Тамбов, 2006. – 260 с.

15. Самонин Ф.О. Реализация педагогического потенциала военного ор-кестра в воспитании военнотружеников воинской части // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2019. – 203 с.

16. Чашина А.Н. Социокультурное воспитание студентов средствами зре-лищных искусств // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2006. – 183 с.

17. Мелконян А.А. Духовно-нравственное воспитание студентов в условиях глобализации и межкультурной коммуникации // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2015. – 26 с.

18. Muxtarov F. M. Axborot xuruji davrida "Kiberxavfsizlik asoslari" fanini oʻqitishning dasturiy-metodik taʼminotini takomillashtirish // Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025. – 79 b.

19. Samandarov J.I. Oliy ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligi fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 47 b.

20. Abduraxmanov M.X. Elektron ta'lim muhitida talabalarda axborot xavfsizligining didaktik ta'minotini takomillashtirish // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2023. – 47 b.

21. Поляков В. П. Методическая система обучения информационной безопасности студентов вузов // Диссертация на соискание ученой степени доктор педагогических наук. 2006. – 334 с.

22. Фунтиков М. Н. педагогические условия формирования интегративной среды процесса профессиональной подготовки бакалавров информационной безопасности // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Донецк, 2020. – 281 с.

FANLARNI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARNING AMALIYOTDAGI O'RNI

Ilxomov X.I.

BuxDPI tayanch doktranti

Tayanch so'zlar: pedagogik texnologiya tushunchasi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar, klaster tarmoqlar metodi, aqliy hujum metodi, interfaol, kichik guruhlar bilan ishlash.

Ключевые слова: понятие педагогической технологии, современные педагогические технологии, интерактивные методы, метод кластерных сетей, метод психического нападения, интерактивность, работа с подгруппами.

Key words: the concept of pedagogical technology, modern pedagogical technologies, interactive methods, the method of cluster networks, the method of mental attack, interactivity, work with subgroups.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada bugungi kunda fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni hamda ularni amaliyotga tatbiqi. Ta'lim jarayonida ishlatilayotgan texnologiya va metodlarni faol qo'llash orqali, ta'lim samaradorligiga erishish. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar hamda bo'lajak mutaxassislarning ma'naviy-ahloqiy, intellektual va kasbiy salohiyatiga nisbatan qo'yilayotgan yuqori talablar ta'lim muassasalari oldiga xalqaro talablarga javob bera oladigan sifatli kadrlar tayyorlash vazifasini qo'ymoqda. Dars jarayonida o'quvchilar bilim darajasi, ongi, dunyoqarashi, fikrlash doirasi, izlanuvchanlik, ijodkorlik kabi shaxsiy xususiyatlari qanchalik shakllanayotganligini pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlardan foydalanish orqali kuzatish, natijalarini olish va baholash kabi masalalar yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

Роль современных педагогических технологий в преподавании предметов и их внедрение в практику. Достижение эффективности образования путем активного применения технологий и методов, применяемых в образовательном процессе. Современные социально-экономические условия и высокие требования к духовно-нравственному, интеллектуальному и профессиональному потенциалу будущих специалистов ставят перед образовательными учреждениями задачу подготовки качественных кадров, отвечающих международным требованиям. В ходе занятий освещены такие вопросы, как наблюдение за уровнем знаний, сознания, мировоззрения, мышления, изобретательности, творчества учащихся с использованием педагогических технологий, интерактивных методов, оценка и получение результатов.

SUMMARY:

The role of modern pedagogical technologies in teaching subjects and their implementation in practice. Achieving the effectiveness of education through the active use of technologies and methods used in the educational process. Modern socio-economic conditions and high requirements

for the spiritual, moral, intellectual and professional potential of future specialists set the task for educational institutions to train high-quality personnel that meet international requirements. During the classes, issues such as monitoring the level of knowledge, consciousness, worldview, thinking, ingenuity, creativity of students using pedagogical technologies, interactive methods, assessment and obtaining results are covered.

Kirish. Rivojlangan dunyo mamlakatlarining ta'lim tizimida talabalarga yangicha fikrlash tarzini o'rgatish, ularning innovatsion salohiyatini kuchaytiruvchi pedagogik yundashuvlarni amalga oshirish talab etilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida o'zi hech narsa yaratishni o'rganmagan bo'lsa, keyin hayotda u faqat taqlid qiladi, nusxa oladi. L.N.Tolstoy Ta'lim–tarbiya mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Hozirda inson faoliyatining asosiy yo'nalishlari ulardan ko'zda tutilgan maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimlar, ya'ni texnologiyalarga aylanib bormoqda.

Hozirgi davrda pedagogik texnologiyalar asosida ta'limni tashkil etishga katta e'tibor qaratilib kelinmoqda. Pedagogik texnologiya o'quvchilar qobiliyati, imkoniyati va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ta'lim shakllarini amalga oshirish uchun ko'zlangan natijaga erishishda eng qulay yo'l va usullarni tanlash va ishlab chiqish mahorati ekan, va u haqiqatan ham ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi.

Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchiga turli xil innovatsion usullardan "o'zini" tanlash, o'z ish tajribasiga yangicha qarash imkoniyatini beradi. Bugungi kunda zamonaviy darsni muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'z pozitsiyangizni yangicha tushunish, nima uchun va nima uchun o'zgarishlar kerakligini tushunish va birinchi navbatda o'zingizni o'zgartirish kerak. Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog'liq.

Xuddi shu kabi ta'lim-tarbiya sohasida ham so'nggi yillarda pedagogik texnologiya amal qila boshladi. Talim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni faol qo'llash, ta'lim samaradorligini oshirish, tah'lil qilish va amaliyotga joriy etish bugungi kun muhim vazifalaridan biridir. O'quvchilarning fikr doirasi, ongi, dunyoqarashini o'stirish, ularni erkin tinglovchidan erkin ishtirokchiga aylantirmoq nihoyatda muhimdir. Asr axborot texnologiyalari asri, deb bejiz aytilmaydi. Bugungi kunda dunyo miqyosda axborot

kommunikatsiya tizimi yuksak darajada rivoj topib bormoqda va bu boshqa sohalar qatori ta'lim sohasiga ham jadal kirib borib, uni yanada sifatli tashkil etishga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Pedagogik texnologiya tushunchasi ta'lim-tarbiya amaliyotini rivojlantirish ehtiyojlari asosida kelib chiqqan, va hozirda pedagogika, psixologiya fanlarida o'z o'rniga ega bo'lgan keng ko'lamli serqirra tushunchadir. Pedagogik texnologiya – Bu o'qituvchi (tarbiyachi)ning o'qitish (tarbiya) vositalari yordamida o'quvchi (talaba)larga muayyan sharoit va ketma-ketlikda ta'sir ko'rsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayondir.

Adabiyotlar tahlili. (N.Saydaxmedov) “Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. 95 Pedagogik texnologiya - o'qitishning, ta'limning shakllari, metodlari, usullari, yo'llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus yig'indisi va komponovkasi (joylashuvi)ni belgilovchi psixologik tartiblar majmuasi; u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalaridan iborat (B.T. Lixachyov).

Pedagogik texnologiya - o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan, o'quvchi - talaba shaxsini shakllantirish jarayonining loyihasidir (V.P. Bepalko) Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning hozirgi kunda shunday turlituman ta'riflari mavjudligi natijasida bu masalaning yechimini quyidagicha o'ziga xos usulda hal qilish to'g'risida ham taklif bildirilgan. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, unga pedagogik, psixologik, didaktik, tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va boshqa nuqtayi nazarlardan yondashish mumkin. Hozir ta'lim-tarbiya sohasida rivojlanib borayotgan yo'nalishlardan biri - zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llash bo'lib, uni amalga oshirish dolzarb vazifalardandir. Ma'lumki, ta'lim- tarbiya jarayoni katta avlod tomonidan o'z bilim va tajribalarini o'sib kelayotgan avlodga o'rgatishdan iborat bo'lib, bu jarayonda, asosan, inson hayoti uchun zarur axborotlarni avloddan avlodga uzatish amalga oshiriladi. Pedagogik texnologiyani shakllantirish va qo'llanish yo'llari quyidagilardan iborat:

- Uslubiy ishlanmalar ishlab chiqish
- O'quv topshiriqlar tizimini ishlab chiqishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish
- O'quvchilarni bilish darajasini nazorat qilish
- Dars mavzusini o'quvchilar qiziqish va talabini hisobga olib tanlash
- O'quvchilarni oldin o'zlashtirgan bilimlarini, o'ylab qidirib topish va o'rgatish

- Talabalarni o'z ustida ishlash, qo'shimcha adabiyotlarni izlab topib o'qishga qiziqtirish.

Yangi pedagogik texnologiyani maqsadi, dars jarayonida kafolatlangan natijaga erishish. Bunda o'qituvchi o'z oldiga nimalarni o'rgatmay va qanday natijaga erishilgan degan savolni qo'yadi. O'qituvchi o'quvchilarga tayyor o'quv materiallarni bermay balki ularni o'quv materialidan muammoni echimiga izlanishi, fikr yuritishga yo'nalish beradi va ularni aqliy va ruxiy tomonlarni rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Yangi pedagogik texnologiya bo'yicha interfaol usullar ta'lim – tarbiyani oshirish bilan ir qatorda o'z oldiga bir necha vazifalarni qo'yadi. Bir biriga fikrlarini xurmat qilish, hozir javobligi jamoa bo'lib, ya'ni «interfaol» bo'lib ishlash erkin so'zlash malakalarini o'stiradi.

Aqliy va ruxiy holatiga ta'sir ko'rsatib, izlanishga va fikrlashga o'rgatadi. Yangi pedagogik texnologiya bo'yicha dars bir chorak ikki yoki uch marta o'tkaziladi. Chunki bu darslarni ko'p marotaba o'tkazish, dastur bo'yicha berilgan vazifalarni bajarishga vaqt yetmasligiga sabab bo'ladi va o'qituvchini ishini murakkablashtiradi. Yangi pedagogika texnologiya, ya'ni interfaol usullari turlari quyidagicha bo'ladi: «Klaster», «Tarmoqlar» metodi. Bu metod biron mavzuni chuqur o'rgatishda fikrlash faoliyatini jadallashtiradi. O'quvchilarga biron bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam beradi, mavzuga taaluqli fikrlash uzviyligi va ketma-ketligini tarmoqlashlariga o'rgatadi. Aqliy xujum metodi. Bu metod Donald Fishpe tomonidan ishlab chiqilgan. Bunda yangi g'oyalar ishlab chiqish samaradorligini oshiradi. Har bir gurux ishlab chiqilgan g'oya haqida axborot beradi va o'qituvchi rahbarligida ishlariga birgalikda baxo beradilar.

«Vesi» -«Tarozi» texnologiyasi. Mazkur texnologiya munozarasi turli mazmunli mavzularni o'rganishda qo'l keladi. U tanqidiy tafakkur, mantiq, ijodiy improvizatsiya, fikriy tajribalarni yozma va og'zaki shaklda ishonchli va lo'nda qilib ifodalaydilar va zamonaviy texnologiyalar hissiy qulay muhitda o'quvchilarning faol ko'p bosqichli kognitiv faoliyati jarayonida fan va o'quv bilim va ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, o'rganish uchun ijobiy motivatsiyani rivojlantirish imkonini beradi. Qaysi guruh ishonarli qilib ko'proq dalillar keltirsa, o'sha guruh g'olib deb sanaladi. Bu texnologiya o'quvchilarda o'z bilimini ishonch va munozara qilib madaniyatini rivojlantiradi. - O'yinlar turli maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. - Didaktik maqsad – bilim doirasini amaliy faoliyatida rivojlantirish. - Tarbiyaviy maqsad – irodani mustaxkamlash. - O'quvchilarni jamoatga kirishib ketishiga, bir-birlarini fikrlarini tinglashga va hamkorlikda ishlashga o'rgatadi. - Rivojlantiruvchi maqsad – diqqat, xotira,

nutq, tafakkur, qobiliyat kabi fizialogik xusuiyatlarini rivojlantiradi. Mavzu yechimini topa olish faoliyatini rivojlantiradi.

Metodologiya. Innovatsion faoliyat-yangi ijtimoiy talablarning an'anaviy me'yorlarga mos kelmasligi yoki yangi shakllanayotgan g'oyalarning mavjud g'oyalarni inkor etishi natijasida vujudga keladigan majmualar muammolari yechishga qaratilgan faoliyat. Dars sayoxati. Masalan, jami 18 ta o'quvchidan guruhni 3 tadan 6 ta guruhga ajratish mumkin: Kichik guruhlarda ishlash Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarni guruhlarda ishlash jarayonida o'zaro muloqat qilish madaniyatini, o'zgarlar fikrini xurmat qilishni tarbiyalashdir. Rivojlantiruvchi: Fikrlarni kengaytirish, dalillar asosida bayon qilish mahoratini shakllantirish..

Pedagogik texnologiyalarning innovatsion metodlari.

Tarbiyaviy maqsad:	Yangilikni qo'llashga tayyorligi	O'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash;	Boshqa fanlar bilan integratsiyalashuv
Ta'lim olishning turli uslublarini o'zida mujassamlashtirish	pedagogik yangiliklarni qabul qilishi	bilimlarni vizuallashtirish	fanga oid yetarli miqdordagi ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirish

Metod haqida tushuncha: Ushbu metod guruhlalararo ishlarda qo'llaniladigan metoddir. Fikrlarning tarmoqlanishi talabalarni biron-bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam beradi. U talabalarni fikrlashini jadallashtirish, rivojlantirish hamda kengaytirishda katta ahamiyat kasb etadi. Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash muammolari o'rganib chiqildi va bular pedagogik tajribadan o'tkazilmoqda. Tajribalarimiz eng muhim muammo, professor-o'qituvchilarni pedagogik texnologiyalarni o'rganishga tayyorlash ekanligini ko'rsatdi. Aytaylik, ta'lim deganda ko'z oldimizga o'quvchi yoki talaba. O'quvchi esa dars jarayonida bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollanib boradi Ko'nikma va malakalar shakllanib borgani sari ularda mustaqil bilish, fikrlash qobiliyati ortib boradi. Natija: ta'lim oluvchilar jamoa bilan birgalikda ishlaydilar, o'zaro maslahat oladilar, o'z bilimlarini qisqa bayon eta oladilar, kichik guruhlarda ishlashga moslashadilar. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash umumiy o'rta ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida ko'rsatilgan. Dars jarayonlarida didaktik o'yinlar vositasida darslarni olib borish bolalarning aqliy faoliyatga teazro kirishishlari va adaptatsiya hosil qilishlariga ham ko'mak beradi. Yangi dars boshlanishida

yoki o'tgan darsni mustahkamlash paytida didaktik o'yinlardan foydalanib, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirish mumkin.

Ta'lim jarayonida yangi innovatsion texnika-texnologiyalardan foydalangan holda dars o'tish, so'nngi texnikalar bilan jihozlangan laboratoriya xonalaridan foydalangan holda mashg'ulotlar o'tkazish, mutaxassislik bo'yicha, masalan texnika sohasidagi so'nggi innovatsiyalar haqida ma'lumotlar keltirib, jahon tajribasidan namunalarni keltirib o'tish talabalarni yangilik yaratish ruhida tarbiyalashga turtki bo'ladi.

Bizning fikrimizcha ta'lim jarayonida avval qiziqish uyg'otib, motivatsiya berib, so'ngra raqobat muhiti yaratilsa talabalarda innovatsiya yaratishdagi yashirin qobiliyatlari uyg'otiladi va albatta rag'batlantirish amalga oshirilsa ko'zlangan maqsadga erishiladi. Talabalarga ilm-fan va innovatsiya yaratishda yutuqlarga erishgan insonlardan misol keltirib, iloji bo'lsa ulardan birini o'rnak bo'luvchi inson sifatida darsga taklif qilib, yoki innovatsiyalar markaziga talabalarni ekskursiyalarga etishni yo'lga qo'yilsa maqsadga tezroq erishilgan bo'lardi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan interfaol metodlardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning innovatsion usulidir. Hozirgi kunda har bir pedagog zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bilishi va ulardan dars jarayonida foydalana olishi kerak. "Ta'lim to'grisida"gi qonun va" Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash har bir pedagogga taalluqlidir. Bo'lajak pedagog chuqur bilim, malaka va ko'nikmaga, yangiliklarni, zamonaviy texnologiyalarni tez o'zlashtirish, noan'anaviy darslarni tashkil eta olish qobiliyatlariga ega bo'lishi bilan birga kelajak avlodni bilimli, ijodkor har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalashdek muhim vazifani o'z zimmasiga olishi kerak. O'quvchilarni yoshligidanoq mustaqil fikrlashga, mantiqiy tafakkur qilishga o'rgatish zarur.

Xulosa qilib, shuni aytishimiz mumkinki, pedagogik texnologiya - bu o'rganish nazariyasiga asoslangan va rejalashtirilgan natijalarni ta'minlovchi ta'lim faoliyatini tashkil etish usullari, uslubiy texnikasi, shakllari yig'indisidir. O'qituvchi uchun yillar davomida shakllangan darsning stereotiplarini engib o'tish juda qiyin. Talabaga yaqinlashish va xatolarni tuzatish, tayyor javobni taklif qilish istagi katta. Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog'liq. O'qituvchining vazifasi, o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, talabalarning darsdagi bilimlari o'zlarining izlanishlari natijasidir. Biroq, bu izlanishlar talabalarni boshqarish,

ularning bilim faoliyatini rivojlantirish uchun tashkil etilishi kerak. Ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalaridan foydalanib dars jarayoni tashkil qilinsa, ta'lim tizimi takomillashadi. Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanib, o'tilgan darslaridan so'ng talabalarning fanga bo'lgan qiziqishlari yanada ortadi, fikrlarni jamlash, mustaqil ishlash, dasturlarning asboblari bir-biridan farqlay olishiga imkon tug'iladi. Bu kabi innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish zamon talabi deb bilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xamidov A. Yangi pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. -T.:2004.
2. Shodiev N. Yangi pedagogik texnologiyalar.-S., 2001
3. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiya mohiyati va zamonaviy loyihasi. T.: Ta'lim markazi, 1999.
4. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). T.: Moliya. 2003.
5. Z.F.Sharopova Ta'lim texnologiyalari Toshkent-2009."Navruz"nashryoti
6. N.X.Avliyakov,N.N.Musayeva Pedagogik texnologiya Toshkent-2012 "Tafakkur bo'stoni" nashryoti
7. Yo'ldoshev J.G'. Usmonov S.A. «Pedagogik texnologiya asoslari». -T.: «O'qituvchi», 2004.

TALABALARDA MUOMALA MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Tajiyeva N. Yu.

Urganch davlat universiteti tayanch doktranti

Tayanch soʻzlar: talaba, muomala, muloqot, nutq, psixologik, pedagogik, madaniyat, meʼyor, axloq, suhbatlashish.

Ключевые слова: студент, общение, коммуникация, речь, психологический, педагогический, культура, норма, этика, беседа.

Key words: student, interaction, communication, speech, psychological, pedagogical, culture, norm, ethics, conversation.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur ilmiy maqolada talabalarning muomala madaniyatini rivojlantirishning pedagogik-psixologik yoʻnalishlari, uning xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Muomala madaniyatini amalga oshirishning texnik jihatlarini pedagogik-psixologik yondashuv asosida ilmiy tahlil qilgan. Shuningdek muloqot-muomala meʼyorlari oʻrganish va oʻzlashtirishning psixologik tayyorlov usullari taqdim qilingan. Muomala jarayonida muayyan axloqiy meʼyorlarga amal qilish talablari pedagogik jihatdan tavsiflangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной научной статье рассматриваются педагогико-психологические направления развития культуры общения студентов и ее особенности. Технические аспекты реализации культуры общения научно проанализированы на основе педагогико-психологического подхода. Также представлены методы психологической подготовки к изучению и усвоению норм общения. Педагогически охарактеризованы требования соблюдения определенных этических норм в процессе общения.

SUMMARY:

This scientific article discusses the pedagogical and psychological directions of developing students' communication culture and its characteristics. The technical aspects of implementing the culture of communication were scientifically analyzed based on a pedagogical-psychological approach. Methods of psychological preparation for the study and assimilation of communication and communication norms are also presented. Pedagogically characterized are the requirements for observing certain moral norms in the process of communication.

Muomala madaniyati nutq etiketi sifatida tushuniladi, shunga koʻra muomla madaniyati nutqiy xulq-atvor qoidalarini oʻzida mujassalashtiradi.

Shuningdek ehtiyotkorona, yumshoq tabiatlilik asoslangan muloqotning qat'iylashgan barqaror shakli. Bo'lajak o'qituvchilarning muomala madaniyati ko'nikmalariga ega bo'lishlari, ularning atrofda gilar orasida alohida mavqeni egallashlariga xizmat qiladi. Unga nisbatan ishonch va hurmat tuyg'usini tarkib toptiradi. Talabalarning muomala odobi madaniyatiga oid bilimlarni o'zlashtirishlari hamda unga rioya qilishlari, ularda o'zlariga nisbatana ishonchni kuchaytirib, kimnidir ko'magiga ehtiyoj sezishlarini bartaraf etadi, muloqot jarayonida qiyinchiliklar va soxtalikka uchramaydilar. Bu ayniqsa, o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini tashkil etish uchun muhim hisoblanadi, ayniqsa, rasmiy muloqot jarayonida muomala madaniyati talablariga rioya qilish suhbatdoshlarda yaxshi taassurot qoldiradi. Muomala madaniyatini namoyon qilgan shaxsning obro'-e'tibori ortadi.

Shaxsning muomala madaniyati milliy xarakterga ega. Har bir millat o'zining muomala madaniyati ko'rsatgichlariga ega. Shuning uchun ham ajdodlarimiz o'zbek millatiga xos muomala odobi, muomala madaniyatini jozibodor nutq orqali ifodalangan. Bu haqida Alisher Navoiy shunday yozadi:

*Xub el bila suhbat tutubon xub o'lg'il,
Yaxshini talab qilg'ilu matlub o'lg'il.
Shirin so'z ila xalqqa marg'ub o'lg'il,
Yumshoq de hadisingni-yu mahbub o'lg'il.*

O'zbekona muomala madaniyatiga xos bo'lgan sifatlar sirasiga muloyimlik, tavozelilik, iltifotlilik, sertakalluf, taktik muloqot, toqatlilik, ezgu niyatlilik xosdir.

Muloyimlik (halimlik) - (arabcha – mos, muvofiq, qulay; odobli, xushxulq) – 1) muloyim holat; 2) shaxsiy sifat. Ajdodlarimiz har doim yoshlarimizni muloyimlik, ya'ni halimlikka undaganlar, ular har qanday vaziyatda ham muloyim so'zlash, bosiq bo'lishga da'vat qilganlar.

Tavoze – (arabcha o'zini past tutish, kamtarlik; til biriktirish, kelishuv) o'zini xoksor, odob bilan tutish; xokisorlik. Tavoze' bilan so'zlash orqali insonlar o'z suhbutdoshlarini jalb qilib, muloqotning jonli, qiziqarli, obod-axloq doirasida so'lashishga muvaffaq bo'lganlar.

Iltifot – (arabcha – o'girish, burish; lutf qilish, e'tibor, marhamat) Kishiga qilingan marhamat, himmat, diqqat-e'tibor, yaxshi munosabat.

Takalluf (arabcha – sun'iylik, soxtalik; serhashamlik, jimjimadorlik,; iymonish, tortini) Hurmat-ehtiroim va e'zoz-ikrom bilan iilingan muomala, mulozamat.

Taktik muloqot – mohirona muloqot o'rnatish, o'zining mahoratini ishga solib muomala qilish, muloqotga kirishishni anglatadi.

Toqatlilik – o‘z suhbatdoshining fikrini toqat bilan tinglash, uni bo‘lmaslik, bag‘rikenglik bilan qabul qilish demak.

Ezgu niyatlilik – suhbatdoshiga nisbatan ochiq, bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lish.

Muomala madaniyatini amalga oshirishning texnik jihatlari ham mavjud. Har qanday muomala muloqot jarayoni boshlang‘ich va yakunlovchi bosqichlardan iborat. Agar muomala muloqot jarayonida talabalar bir birlari bilan oldindan tanish bo‘lmasalar dastlabki bosqich ularning o‘zaro tanishuvidan boshlanadi. Tanishish jarayoni bevosita va bilvosita amalga oshishi mumkin. Bunda taraflardan biri uchinchi odam tomonidan tanishtirilishi muhim ahamiyatga ega. Muloqot-muomala jarayonida nutq etiketi bir qancha imkoniyatlarni taqdim etadi. Muloqotning jozibali bo‘lishi birinchi suhbatdoshning nutq etiketiga bevosita bog‘liq.

Nutqiy hamda xulq-atvor etiketlarining o‘zaro munosabati ham muomala madaniyati uchun muhim ahamiyatga ega. Muomala madaniyati ya‘ni nutqiy etiket, bevosita insonning axloqi bilan bog‘liq. Inson axloqi ma‘naviy xulq-atvorning asosiy ko‘rsatkichlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Etiket xulq-atvorning muayyan usullarini o‘zida mujassamlashtiradi. Nutqiy etiket esa muomala odobini namoyon etadigan usullar majmui hisoblanadi. Shuning uchun ham u muayyan nutqiy harakatlar orqali ifodalangan muloyimlik, nazokatlilik shakllarini namoyon etadi.

Og‘zaki muloqot, muomala jarayonida muayyan axloqiy me‘yorlarga amal qilish talab etiladi. Ular o‘zaro bir biri bilan chambarchas bog‘liq.

1. O‘z suhbatdoshiga xushmuomalalik va hurmat bilan munosabatda bo‘lish kerak. Muloqotdoshiga haqoratli, xafagarchilikka olib keladigan so‘zlarni aytmaslik, mensimaslikka yo‘l qo‘ymaslik talab etiladi. Suhbatdoshining shaxsiga nisbatan salbiy munosabat bayon qilishdan saqlanish, uning harakatlarini mahorat bilan baholash, bunda axloq me‘yorlariga rioya qilish, qo‘pollik, manmanlikka asoslangan nutq, suhbatdoshning g‘ashini keltiradigan uslubda so‘zlash, muomala madaniyati talablarini qo‘pol tarzda buzishga sabab bo‘ladi. Amaliy jihatdan muomalaning bunday jihatlari bilan kelishish mumkin emas. Bunday muomala kutilgan natijani bermaydi va suhbatdoshlarning ruhiyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Muloqotdagi nazokat va muloyimlikni ta‘minlash uchun suhbatdoshlar bir birlarining yosh va gender xususiyatlari, mavqelari, ruhiy holatlarini hisobga olgan holda muomala munosabatga kirishishlari lozim. Ushbu omillar muomalaning rasmiy xarakterga egaligi, axloqiy ko‘rsatkichlari, muhokama qilinadigan mavzularni did bilan tanlashni talab qiladi.

2. Suhbatdoshlar o'z o'zlarini baholashda jiddiy, vazmin bo'lishlari, o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qilmasliklari, muomala jarayonida ortiqcha so'zlarni qo'llamasliklari kerak. Shu bilan bir qatorda muloqotdoshini diqqat markaziga qo'yishi, unga nisbatan e'tiborli bo'lishi, uning shaxsiyatiga qiziqish bilan yondashishi, uning fikrlari va qiziqishlarini o'rganishi hamda hisobga olishi talab qilinadi.

Shu bilan bir qatorda tinglovchi suhbatdoshining imkoniyatlari, fikrlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Suhbatdoshining fikrini jamlab olishi uchun imkoniyat yaratish ham muloqotning samarali kechishini ta'minlaydi, unga ijobiy ruh bag'ishlaydi. Shu maqsadda uzun jummalarni qo'llamaslik, tez-tez to'xtashlarni amalga oshirish, imkon qadar qisqa jummalardan foydalanish, fikrni aniq ifodalash, aloqani bir maromda saqlab turish uchun uchun: "o'zingiz yaxshi bilasiz", "sizga ma'lumki", "buni bilish siz uchun qiziqarli bo'lishiga ishonaman", "nima deb o'ylaysiz", "e'tibor bering", "o'zingiz sezganingizdek" kabi suhbatdoshini qo'llab quvvatlovchi iboralardan o'z o'rnida ifodalash tavsiya etiladi.

Muloqot-muomala me'yorlari o'z navbatida tinglovchi suhbatdoshning xulq-atvorining ham aniqlashga xizmat qiladi. Bunda o'z suhbatdoshlarini tinglash uchun boshqa ishlarni to'xtatib turish, muloqot-muomala madaniyatining asosiy sharti hisoblanadi. Bu qoida, ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim hisoblanadi. Ular so'zlovchini hurmat va toqat bilan, e'tibor bilan oxirigicha tinglashlari lozim. Bu o'qituvchi kasbi uchun muhim ahamiyatga ega.

Agar muloqotga kirishuvchilardan biri band bo'lsa, suhbatni boshqa vaqtga ko'chirish maqsadga muvofiq. Rasmiy muloqotlar jarayonida esa suhbatdoshning fikrini bo'lmaslik, turli tanbehlar bermaslik talab etiladi. Mazkur harakatlar muomala madaniyati talablariga zid bo'lib, suhbatdoshiga nisbatan hurmatsizlik belgisi hisoblanadi. So'zlovchi bilan bir qatorda tinglovchi ham suhbatdoshining fikrlarini hurmat qilib, unga e'tiborli bo'lishi, u bilan muloqotdan manfaatdor ekanligini qayta-qayta ta'kidlashi lozim. Muloqot jarayonida so'zlovchi ham tinglovchi ham suhbatdoshining fikri bilan kelishish yoki kelishmasligi, o'z o'rnida unga savollar berishi lozim.

Muomala madaniyati doirasida nutq etiketining me'yorlari yozma nutqga ham taalluqlidir. Bunda, ayniqsa, ishchan xarakterdagi rasmiy uslubdagi maktublarda murojaat shaklini tanlash talab etiladi. Standart shakldagi maktublarda murojaat shakli sifatida "Hurmatli Karim Salimovich!", "Muhtaram ustoz!" tarzida murojaat qilish mumkin. Yuqori lavozimdagi rasmiy shaxslarga yozma murojaat qilish jarayonida "Hurmatli Karim Salimovich!", "Muhtaram ustoz" iboralaridan keyin asosiy maqsadni bayon qilish talab etiladi. Ko'rinib

turibdiki muomala madaniyati doirasida nutq etiketi muhim o‘rin egallab, unda shaxslararo munosabatlarning asosiy yo‘nalishlari talab etiladi.

Muomala inson hayotiy faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki shaxslararo muomala munosabat jamiyat mavjudligining fundamental asoslaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun shaxsning muomala madaniyati bilan bog‘liq muammolar jamiyat madaniy hayotining ajralmas qismi hisoblanadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, shaxsning muomala madaniyati har doim qiziqarli va chek chegarasiz mavzu hisoblanadi.

Psixologiyaga oid lug‘atlarda muloqotga quyidagcha izoh berilgan: muloqot doirasida ikki va undan ortiq insonlarning o‘zaro birgalikdagi harakati tushuniladi, ushbu harakat ular orasidagi bilish hamda affektiv xarakterdagi axborotlarni almashinishga qaratilganligi bilan xarakterli hisoblanadi.

Muloqot tushunchasi ba’zi o‘rinlarda fikr va axborotlarni nutq shaklida almashinishdan iborat faoliyat ekanligi ta’kidlangan. O‘z navbatida muloqot o‘zaro fikr, axborot kechinmalarni almashinish jarayoni sifatida tushuniladi. Ushbu ma’noda kommunikasiya bilan muloqot orasida farqlarning mavjudligi kuzatilmaydi.

Lingvistik nuqtai nazardan yondashganda kommunikasiya inson nutqining faollashuvi sifatida baholanadi. Muloqot madaniyati sohasida samarali faoliyat ko‘rsatgan mutaxassis Yu.D.Prilyuk bu haqida quyidagilarni ta’kidlagan: etimologik va semantik jihatdan muloqot va kommunikasiya tushunchalari o‘zaro tengdir.

Darhaqiqat, jamiyatda shaxslararo axborot almashish yunksiyasi nuqtai nazardan yondashganda kommunikasiya va muloqot atamalari bir xil mazmun mohiyatga ega. “Ijtimoiy kommunikasiya” va “muloqot” atamalari pedagogik nuqtai nazardan ham aynan bir xil funksiyani bajaradi. U pedagog bilan ta’lim oluvchilar, ta’lim oluvchilar bilan ta’lim oluvchilar orasidagi fikr almashinish, ya’ni dialog ko‘nikmalarini rivojlantirishni anglatadi. Shu ma’noda bizning tadqiqotimiz doirasida muloqot jarayonining sub’ektlari sifatida professor-o‘qituvchilar bilan talabalar, talabalar bilan talabalar tushuniladi.

Ushbu o‘rinda muloqot jarayonining sub’ektlari muomala madaniyati talablari asosida o‘zaro fikr almashinish ko‘nikmalarini rivojlantirishga muvaffaq bo‘ladilar. Muomala madaniyati talablari doirasida muloqot jarayonining ishtirokchilari faollashtirish imkoniyati mavjud. Bunday vaziyatda nafaqat axborotlarni taqdim qiluvchi, balki uni qabul qiluvchi sub’ektlar ham bir birlariga ta’sir ruhiy ta’sir ko‘rsatadilar. Ular orasida kollaborativ mulqot muhiti vujudga keladi. Ba’zi hollarda muloqot jarayoni sub’ektlari orasida noverbal

aloqalar ham vujudga keladi. Axborotlarni taqdim etuvchidan uni qabul qiluvchi turli harakatlar orqali ma'lumotlar olishi va unga javoban munosabat bildirishi mumkin. Bu jarayonda axborotlarni taqdim etuvchi uni qabul qilib oluvchiga turli usullar yordamida ta'sir ko'rsatadi. Masalan, hurmat bilan munosabatda bo'lish yoki hurmatsizlik qilish, suhbatdoshini manipulyasiya qilish kibilar. Bunday tarzda muloqot jarayonida suhbatdoshlar bir birlariga salbiy ta'sir ko'rsatishlari mumkin. Masalan muloqot jarayonida axborotlarni taqdim etuvchi shaxs o'z suhbatdoshiga nisbatan hurmatga asoslangan ijobiy pozitsiyasini hurmatsizlik ko'rsatish harakatlari bilan almashtiradi. Dialog muloqot bilan boshlanib kommunikasiya bilan tugallanishi mumkin. Yuqoridagilar asosida shuni ta'kidlash lozimki, ijtimoiy kommunikasiya jarayonining barcha sub'ektlari ham suskashlik ko'rsatuvchi ob'ekt sifatida namoyon bo'lmaydilar.

Muloqotning ko'lami va mazmuni ham alohida ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda ham muomala madaniyatiga amal qilish o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Aksariyat mutaxassislar ijtimoiy kommunikasiyani muloqotdan ko'ra kengroq hodisa sifatida baholaydilar. Bu nuqtai nazarlarda farqli jihatlar ham mavjud. A.V.Sokolov kommunikativ faoliyat shakllari orasida, ya'ni dialog, nazorat va taqlid qilish faoliyatida faqatgina dialog muloqot xarakteriga egaligini ta'kidlaydi.

Muloqot sub'ekt-sub'ekt munosabatlariga asoslanganlik xarakteriga ega bo'lib, bu jarayonda axborotlarni taqdim etuvchi va qabul qilib oluvchi sub'ektlar emas, balki suhbatdoshlar mavjud. Shuning uchun ham muloqot-muomala madaniyati talablari asosida tashkil etilishi lozim. Muloqot jarayonida suhbatdoshlar orasida fikr almashiniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Прилюк Ю.Д. Общественные отношения и социальное общение // Общественные отношения (социально-философский анализ). - Киев: Наук, думка, 1991.
2. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. - СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002 г. ISBN 5-8016-0091-4.
3. Jo'raev T.T., Halimov S.G'. Nutq madaniyati. O'quv qo'llanma.[matn]–Samarqand: Samarqand: Tibbiyot ko'zgusi, 2021. - 108 b.
4. Safarova R.G. Social-emotional education as an innovative pedagogical phenomenon. Journal of learning on History and Social Sciences. e-ISSN: 3031-7347. JHSS, Vol. 2, No. 2, February 2025. Page 105-110.

YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHDA LINGVISTIKA VA NEYROPEDAGOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA DASTURLASHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARINI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Temirbekova A.O.

Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti

Tayanch so'zlar: Yangi O'zbekiston, ta'lim, dasturlash, lingvistika, neyropedagogika, islohotlar, innovatsiya.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, образование, программирование, лингвистика, нейропедагогика, реформы, инновации.

Key words: New Uzbekistan, education, programming, linguistics, neuropedagogy, reforms, innovations.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida ta'lim tizimini rivojlantirish jarayonida lingvistik va neyropedagogik yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, ma'muriy islohotlar natijasida davlat boshqaruvini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilgan o'zgarishlar ta'lim sifatiga ta'siri nuqrayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Maqolada innovatsiyon pedagogik metodlar, dasturlash jarayonida lingvistik elementlardan foydalanish va neyropedagogikaning nazariy hamda amaliy imloniyatlari keng yoritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется значение лингвистических и нейропедагогических подходов в развитии системы образования в условиях нового Узбекистана. Также рассматриваются изменения, внесенные в систему государственного управления в результате административных реформ, с точки зрения их влияния на качество образования. В статье подробно рассматриваются инновационные педагогические методы, использование лингвистических элементов в учебном процессе, а также теоретическое и практическое применение нейропедагогики.

SUMMARY:

The article analyzes the importance of linguistic and neuropedagogical approaches in the development of the education system in the context of the new Uzbekistan. It also examines the changes made to the public administration system as a result of administrative reforms, from the point of view of their impact on the quality of education. The article examines in detail innovative pedagogical methods, the use of linguistic elements in the educational process, as well as the theoretical and practical application of neuropedagogy.

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlar doirasida oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar, maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim sohasida davlat boshqaruvi tizimi takomillashtirildi, shu bilan birga, bir qator ijro organlarining funksiyalari qayta tashkil qilinib, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan yangi mexanizmlar joriy etildi. Bunday sharoitda lingvistik va neyropedagogik yondashuvlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Lingvistik metodlar til va fikrlash jarayonlarini rivojlantirishga yordam berar ekan, neuropedagogika esa miyaning xotira, diqqat va motivatsiya kabi jarayonlarini hisobga olib o'qitishning samarali usullarini taqdim etadi.

Ushbu maqollaning maqsadi – Yangi O'zbekiston sharoitida lingvistik va neyropedagogik metodlarni birlashtirishning nazariy va amaliy jihatlari o'rganish va ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatishdir.

Metodlar. Dasturlash ta'limida lingvistik yondashuvlar. Dasturlashni o'rganish jarayoni yangi tabiiy tilni o'rganishga juda o'xshashdir. Har ikkisi ham o'quvchidan lug'atni o'rganish, sintaktik qoidalarni tushunish va ma'noni etkazish uchun strukturalangan mantiqni qo'llashni talab qiladi. Ushbu o'xshashliklarni tushunish o'qituvchilarga dasturlashni o'rgatishda til o'rgatish strategiyalaridan foydalanish imkonini beradi va abstrakt kodlash tushunchalarini osonroq tushunarli qiladi.

1. Kod lug'atini o'rganish. Til o'rganuvchilar foydali so'z va iboralarni yodlash kabi, yangi boshlanuvchi dasturchilar ham dasturlash tilining asosiy elementlari bilan tanish bo'lishlari kerak. Masalan, Python tilida boshlovchilar `print()`, `if`, `for` va `def` kabi atamalar bilan tanishtiriladi — bu tilning asosiy lug'atini tashkil qiluvchi zaruriy komponentlardir.

2. Sintaksis – grammatikaga o'xshash. Har bir dasturlash tili qat'iy sintaktik qoidalarga amal qiladi, xuddi og'zaki tildagi grammatika kabi. Masalan, JavaScript tilida ifodalarni tugatish uchun nuqtali vergul ishlatiladi va struktura uchun maxsus bo'shliq (indentatsiya) talab qilinadi. Xuddi grammatik xatolar muloqotda tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin bo'lganidek, noto'g'ri sintaksis dasturiy xatolarga yoki bajarilishdagi nosozliklarga sabab bo'ladi. Shu analogiya dasturlash sintaksisini chet til o'qitish metodlaridan olingan grammatika asosida o'rgatishni foydali qiladi.

3. Faol mashq orqali o'rganish. Dasturlash va til o'rganishda mukammallikka erishish davomiy amaliyot va real tajriba orqali keladi. Tilga sho'ng'ish (immersion) davomida doimiy ravishda gapirish, tinglash va maqsad tilni ishlatish talab qilinadi; shuningdek, dasturlashda ham kodlash vazifalari, real loyihalar va o'quv hamjamiyatlari bilan muloqot orqali tajriba ortadi. AlgoCademy kabi interaktiv platformalar kodlash vazifalarini takroriy ishlatish orqali tushunchalarni mustahkamlash imkonini beradi.

4. Dasturlash “Madaniyatini” tushunish. Tabiiy tillar madaniy normalar va iboralardan ta’sirlanishi kabi, dasturlash tillari ham o‘z asosiy paradigmalari bilan shakllanadi. Masalan, obyektga yo‘naltirilgan dasturlash modul va qayta ishlatiladigan kodni targ‘ib qilsa, funksional dasturlash o‘zgarimaslik va holatsiz mantiqni ta’kidlaydi. Ushbu kontseptual tizimlarni tushunish dialektlar yoki professional registrlarni tushunishga o‘xshash - bu o‘quvchiga turli dasturlash kontekstlarida kodni aniq va to‘g‘ri “gapirish” qobiliyatini chuqurlashtiradi.

Neyroeducatsion yondashuv. Neyroeducatsiya-neyrobiologlar, kognitiv psixologlar va pedagoglar hamkorligi natijasida shakllangan soha-o‘rganish jarayonini tushunish va samaradorligini oshirishda yangi imkoniyatlar ochdi. Ta’limga yo‘naltirilgan interdisciplinar soha sifatida neyroeducatsiya o‘ziga xos metodlarni qo‘llaydi va biologik, ijtimoiy hamda tajribaviy ma’lumotlarga tayangan holda o‘qitish strategiyalarini shakllantiradi. Uning natijalari har doim bevosita aniq pedagogik amaliyot yoki belgilangan o‘quv yo‘llariga olib kelmasada, talabalarning bilimlarni qanday qabul qilishlari va o‘zlashtirishlari haqidagi qimmatli tushunchalarni beradi.

Neyroeducatsiyaning asosiy hissalaridan biri shaxsiy kognitiv farqlarga e’tibor qaratishdir. Miya faoliyatini tahlil qilish orqali tadqiqotchilar o‘quv natijalariga ta’sir qiluvchi neyron rivojlanishidagi farqlarni aniqlashlari mumkin. Ushbu tushunchalar yordamida o‘quv dasturlarini moslashtirish yoki differentsiallashtirilgan dasturlarni ishlab chiqish va shaxsiylashtirilgan pedagogik aralashuvlarni yaratish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Zamonaviy neuroimaging texnologiyalari-masalan, fMRI, EEG, ko‘z izlash (eye-tracking) va biometrik asboblardasturlash ta’limida ayniqsa foydali ekanligi isbotlangan. Tadqiqotlar yangi boshlanuvchi dasturchilar kod bilan qanday shug‘ullanishlarini, ularning kognitiv yukini, xatolarni tuzatish strategiyalarini va umumiy tushunish darajasini o‘rganadi. Tadqiqotchilar an’anaviy metodlar dasturlash vazifalarida kognitiv harakatlarni to‘liq qamrab ololmasligini ta’kidlagan bo‘lsa, neuroimaging usullari miya jarayonlarini o‘rganish bilan o‘quv samaradorligini bevosita bog‘lash imkonini beradi.

Yaqinda o‘tkazilgan fMRI tadqiqotida 17 ishtirokchi o‘rganilib, kodni tushunish bilan bog‘liq besh turli miya hududi aniqlangan. Ushbu hududlar diqqatni nazorat qilish, ishchi xotira va tilni qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lib, dasturlashni tushunish nafaqat mantiqiy fikrlash balki lingvistik va kognitiv mexanizmlarni ham talab qilishini yana bir bortasdiqlaydi. Bu natijalar dasturlashni o‘qitishda neyroeducatsion vositalar muhim rol o‘ynashi mumkinligini, ayniqsa o‘qitish metodlarini miya tabiiy ravishda qanday o‘rganishini hisobga olgan holda moslashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

PRIMM Yondashuvi Orqali Tuzilgan O‘qitish

PRIMM modeli-Predict, Run, Investigate, Modify, Make (Taxmin qil, Ishga tushur, Tadqiq qil, O'zgartir, Yaratuvchi bo'l)-bosqichma-bosqich dasturlashni o'qitish uchun tuzilgan pedagogik ramkani taklif qiladi. O'qituvchilar va o'quvchilar uchun mo'ljallangan PRIMM darslarni boshqariladigan bosqichlarga bo'lib, faol ishtirokni rag'batlantiradi va ayniqsa boshlovchilar uchun kognitiv yukni kamaytiradi.

Asosiy jihatida PRIMM kodni yaratishdan avval uni tushunishga e'tibor qaratadi, dasturlarni o'qish va mantiqiy tahlil qilishning muhimligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv sintaksis va mantiq bilan tanishishni rivojlantiribgina qolmay, o'quvchilar o'rtasida kodning qanday va nima uchun shunday ishlashini muhokama qilishga ham undaydi.

PRIMMning besh bosqichi:

Predict (Taxmin qil): O'quvchilarga qisqa dastur tanishtiriladi va uning ishlashini yoki natijasini oldindan taxmin qilish so'raladi. Bu bosqich funksional tushunishga qaratilgan va ilgari olingan bilimlarni faollashtiradi.

Run (Ishga tushur): O'quvchilar kodni ishga tushurib, uning haqiqiy ishlashini o'z taxminlari bilan solishtiradilar. Ushbu darhol fikr-mulohaza jarayoni xatolarni aniqlash va tahlil qilishni rag'batlantiradi.

Investigate (Tadqiq qil): O'qituvchi boshchiligida kodni izlash, izoh berish yoki xatolarni tuzatish kabi vazifalar orqali o'quvchilar dastur ichki tuzilishini o'rganadilar. Ushbu analitik bosqich kodning chuqur struktural tushunilishini rivojlantiradi.

Modify (O'zgartir): Bu bosqichda o'quvchilar mavjud dastur qismlarini o'zgartirish orqali uning ishlashini o'zgartira boshlaydilar. Bu tajriba va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, shu bilan birga qo'llab-quvvatlangan o'qitish muhiti saqlanadi.

Make (Yarat): Nihoyat, o'quvchilar o'z versiyalarini yoki butunlay yangi dasturlarni yaratadilar, o'rganganlarini mustaqil va ijodiy tarzda qo'llaydilar. Ushbu bosqich bilimga egalik qilish va uni amalda qo'llashni rag'batlantiradi.

PRIMM shuningdek Vygotskiyning Yaqin Taraqqiyot Zonasi (ZPD) konsepsiyasiga mos keladi, o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash bilan bajarilishi mumkin bo'lgan vazifalarni taqdim etadi, so'ngra mustaqil ishlashga o'tadi. Dasturlar dastlab umumiy artefakt sifatida tanishtiriladi ("meniki emas"), bu xavotirni kamaytiradi va vaqt o'tishi bilan o'quvchilar egasiga aylanadi ("meniki").

Bundan tashqari, PRIMM differentsiallashtirishni qo'llab-quvvatlaydi: har bir bosqich turli o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirilishi mumkin. Umumiy noto'g'ri tushunchalar aniqlanib, tuzatilishi mumkin va hamkorlikdagi ish asosiy element sifatida ta'kidlanadi. Tanish tartiblari, aniq strukturaviy bosqichlar

va maqsadli til ishlatilishini integratsiya qilgan holda, PRIMM boshlang'ich dasturchilar uchun inklyuziv va samarali o'quv muhitini yaratadi.

Raqamli muhitlar va texnologiyaning roli. Kompyuter texnologiyalari ma'lumotlarni qayta ishlash, bilimlarni tashkil qilish va muammolarni hal qilish jarayonlarini tubdan o'zgartirdi. Ushbu vositalar o'quvchilarga loyihaga yo'naltirilgan faoliyatni minimal to'siqlar bilan bajarish imkonini beradi, bir-biriga bog'langan raqamli tizimlardan foydalangan holda o'quv jarayonini soddalashtiradi (Dziuban va boshq., 2018). Ta'lim kontekstida esa, ICT (Information and Communication Technologies) atamasi pedagogikaga yo'naltirilgan e'tibor o'zgarishini ko'rsatadi - ayniqsa o'quvchi markazli yondashuvlarga, innovatsion raqamli metodologiyalar orqali faol bilim shakllantirishga urg'u beradi.

Ushbu sohadagi asosiy muammo texnologik vositalarni samarali dasturlash pedagogikasi bilan moslashtirishdir, shunda raqamli resurslar faqat kontent yetkazib bermasdan, chuqur tushunishni rag'batlantirishi va nazariya bilan amaliyot o'rtasidagi bo'shliqni bartaraf etishi kerak.

Tarixan, ta'lim texnologiyalari bir nechta asosiy bosqichlar orqali rivojlandi. Dastlabki modellarda, masalan, Kompyuterga Asoslangan Ta'lim (CBT) (O'Malley, 2012), xulqshunoslik yondashuvi qo'llanilib, takrorlash va javobga urg'u berilgan. Keyinchalik, Intelligent Computer-Assisted Instruction (ICAI) (Dede, 1986) paydo bo'lib, konstruktivizm tamoyillariga asoslangan, o'quvchiga moslashadigan tizimlarni joriy qildi.

1990-yillarda Inson O'rganishi Uchun Ma'lumot Muhitlari (IEHL) konsepsiyasi shakllandi (Stahl, 2000). Ushbu muhitlar sun'iy intellektning dastlabki qo'llanmalari bilan integratsiyalashdi va interaktiv, muloqotga boy platformalarning ahamiyatini ta'kidlab, hamkorlik, shaxsiylashtirilgan va izlanishga yo'naltirilgan o'qishni qo'llab-quvvatladi.

Dasturlash ta'limi kontekstida bunday raqamli ekotizimlar ayniqsa kuchli hisoblanadi. Ular simulyatsiya, vizualizatsiya va real vaqtli fikr-mulohaza orqali immersiv va amaliy tajribalarni ta'minlaydi. Ushbu texnologiyalardan foydalanish orqali o'qituvchilar nafaqat texnik ko'nikmalarni, balki tanqidiy fikrlash va ijodiy muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradigan moslashuvchan, adaptiv o'quv yo'llarini yaratishlari mumkin.

Natijalar. Lingvistik yondashuvlar – dasturlash lug'ati va sintaksisni til o'rganish metodlari orqali o'rganish, o'quvchilarning kodni tushunish qobiliyatini sezilarli darajada oshirdi. Faol muloqot va misollar orqali abstrakt dasturlash tushunchalari yengillashdi. Neyropedagogik yondashuvlar – o'quvchilarning shaxsiy kognitiv farqlari hisobga olinib, xotira va diqqatni rivojlantirishga qaratilgan metodlar samarali bo'ldi. Neyroimaging texnologiyalari yordamida o'quvchilar kodni tushunish jarayonida qanday kognitiv resurslardan foydalanganligi aniqlandi.

PRIMM modeli – bosqichma-bosqich yondashuv o‘quvchilarning kodni tushunish va yaratish jarayonida faol ishtirokini rag‘batlantirdi. Xatolarni aniqlash, tuzatish va mustaqil ijodiy ishlarda o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Raqamli texnologiyalar va ICT – interaktiv platformalar, simulyatsiya va vizualizatsiya vositalari o‘quvchilarning texnik ko‘nikmalari, tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirdi. Bu o‘quv jarayonini immersiv va individual ehtiyojlarga moslashtirilgan qildi.

Muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, lingvistik va neyropedagogik metodlarni PRIMM modeli hamda raqamli texnologiyalar bilan birlashtirish dasturlash ta’limida samarali natijalar beradi. Lingvistik metodlar sintaksis va lug‘atni tushunishni osonlashtirsa, neyropedagogik yondashuvlar o‘quvchilarning shaxsiy kognitiv farqlarini hisobga oladi. PRIMM modeli o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish, xatolarni tuzatish va mustaqil ishlashni rag‘batlantiradi.

Raqamli texnologiyalar va ICT esa nafaqat texnik ko‘nikmalarni oshiradi, balki tanqidiy fikrlash va ijodiy muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, metodlarni integratsiya qilish o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, nazariya va amaliyotni bog‘laydi hamda darslarni yanada interaktiv va inklyuziv qiladi.

Xulosa. Yangi O‘zbekiston sharoitida dasturlash ta’limini takomillashtirish uchun lingvistik va neyropedagogik metodlarni PRIMM modeli va raqamli texnologiyalar bilan birlashtirish samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuv: dasturlash bo‘yicha texnik ko‘nikmalarni rivojlantiradi, tanqidiy fikrlash va ijodiy muammoni hal qilish qobiliyatini oshiradi, o‘quvchilarning shaxsiy kognitiv farqlarini hisobga oladi, raqamli vositalardan foydalanib darslarni individual va interaktiv qiladi. Natijada, o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustahkamlash, amaliy va nazariy jihatlarini birlashtirish hamda mustaqil ijodiy ishlarda faol bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. ZRU-957. Ta’lim sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirishga oid qonun. 07.09.2024. Lex.uz. <http://lex.uz/docs/7093738>
2. Coursera xodimlari. (2025, 25-iyun). Dasturlash nima? Va qanday boshlash kerak. Coursera. <https://coursera.org/share/eed1405cbd96ce1700269bb2689bbe8d>
3. AlgoCademy Blog. (n.d.). Kodlash va til o‘rganish: dasturlash universal til sifatida. AlgoCademy Blog. <https://algcademy.com/blog/coding-and-language-learning-how-programming-is-the-universal-language/>
4. Doukakis S. (2019). Neyroeducatsion yondashuvlar yordamida vizual va matnli dasturlashda miyaning faoliyatini o‘rganish va bilimni transformatsiya qilish. AIMS Neuroscience, 6(3), 175–190. <https://doi.org/10.3934/Neuroscience.2019.3.175>
5. Sentance S., Waite, J., & Kallia, M. (2019). PRIMM yondashuvi bilan kompyuter dasturlashni o‘qitish: sotsiokultural nuqtai nazar. Computer Science Education, 29(2–3), 136–176. <https://doi.org/10.1080/08993408.2019.1608781>
6. Razumowsky A. I. (2023). Raqamli asrda dasturlash ta’limining evolyutsiyasi. Rossiya Fanlar Akademiyasi Trapeznikov Boshqaruv Ilmlari Instituti.

INNOVATIVE INTEGRATION OF LINGUISTIC AND NEURO-PEDAGOGICAL METHODS IN PROGRAMMING: NEW OPPORTUNITIES IN DIGITAL EDUCATION

Temirbekova A.O.

Associate Professor at

Nukus State Pedagogical Institute

Tayanch so'zlar: dasturlash ta'limi, lingvistik yondashuv, neyroeducation, PRIMM usuli, raqamli o'rganish, informatika pedagogikasi, kognitiv rivojlanish, dasturlash ta'limi.

Ключевые слова: обучение программированию, лингвистический подход, нейрообразование, метод PRIMM, цифровое обучение, педагогика информатики, когнитивное развитие, обучение программированию.

Key words: programming education, linguistic approach, neuroeducation, PRIMM method, digital learning, computer science pedagogy, cognitive development, programming instruction.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola dasturlash bo'yicha o'qitish samaradorligini oshirish uchun lingvistik va neyropedagogik yondashuvlarning integratsiyasini o'rganadi. Dasturlashning tabiiy tilni o'rganish bilan juda ko'p o'xshash tomonlari bor, jumladan lug'at, sintaksis va grammatikani o'zlashtirish til o'rgatish usullarini qo'llashni osonlashtiradi. Neyropedagogika miyaning dasturlash vazifalarini qanday amalga oshirishi haqida tushuncha beradi, ta'limni talabalarning kognitiv rivojlanishiga moslashtirish strategiyalarini taklif qiladi. PRIMM (Prognoz qiling, ishga tushiring, tergov qiling, o'zgartiring, qiling) faol o'rganish va hamkorlikni rivojlantirish uchun dasturlash darslarini tuzadi. Zamonaviy raqamli muhit bilan birlashganda, bu yondashuvlar qiziqarli va samarali o'rganish tajribasini yaratadi. Maqolada bunday fanlararo integratsiya dasturiy ta'limni yaxshilashi va talabalarni raqamli ta'lim talablariga tayyorlashi mumkin degan xulosaga keladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается интеграция лингвистических и нейропедагогических подходов для повышения эффективности обучения программированию. Программирование имеет много общего с изучением естественного языка, включая усвоение словарного запаса, синтаксис и грамматику, что способствует применению методов обучения языку. Нейропедагогика позволяет понять, как мозг обрабатывает задачи программирования, предлагая стратегии адаптации обучения к когнитивному развитию учащихся. Фреймворк PRIMM (Predict, Run, Investigate, Modify, Make) структурирует уроки программирования для содействия активному обучению и сотрудничеству. В сочетании с современной цифровой средой эти подходы создают увлекательный и эффективный учебный процесс. В статье сделан вывод о том, что такая междисциплинарная интеграция может улучшить обучение программированию и подготовить учащихся к требованиям цифрового образования.

SUMMARY:

This article explores the integration of linguistic and neuro-educational approaches to enhance programming education. Programming shares many similarities with natural language learning,

including vocabulary acquisition, syntax, and grammar, which supports applying language teaching methods. Neuroeducation provides insights into how the brain processes programming tasks, offering strategies to tailor instruction to learners' cognitive development. The PRIMM framework-Predict, Run, Investigate, Modify, Make -structures programming lessons to promote active learning and collaboration. Combined with modern digital environments, these approaches create an engaging and effective learning experience. The article concludes that this interdisciplinary integration can improve programming instruction and prepare learners for the demands of digital education.

Introduction. Programming is the process by which humans communicate instructions to computers using specialized languages that machines can interpret. These programming languages enable us to perform many daily activities, such as browsing websites, using mobile applications, and managing business operations efficiently. Just like learning any spoken language, programming requires consistent practice and effort. Interestingly, once someone masters their first programming language, learning additional languages often becomes easier (Coursera, University of Toronto). However, many beginners find programming challenging due to its abstract concepts and unfamiliar syntax. This difficulty highlights the need for effective teaching methods that not only explain programming syntax but also support learners' cognitive processes. By integrating linguistic principles-treating code as a language-and neuro-educational strategies aligned with how the brain learns best, educators can improve programming education. One such instructional model is PRIMM, which provides a structured and learner-friendly approach.

Methods. Linguistic Approaches to Programming Education. The process of learning programming closely parallels the acquisition of a new natural language. Both require learners to build vocabulary, understand syntactic rules, and apply structured logic to convey meaning. Recognizing these similarities allows educators to adopt language-teaching strategies in programming instruction, making abstract coding concepts more accessible.

1. Learning the Vocabulary of Code. In the same way that language students memorize useful words and expressions, novice programmers must become familiar with the fundamental elements of a programming language. For instance, in Python, beginners are introduced to terms like `print()`, `if`, `for`, and `def` -essential components that serve as the core vocabulary of the language.

2. Syntax as Grammar. Every programming language follows a strict set of syntactic conventions, much like grammar in spoken language. JavaScript, for example, requires semicolons to end statements and specific indentation for structure. Just as grammar errors can cause misunderstandings in conversation, incorrect syntax can lead to software bugs or execution failures. This analogy

makes it useful to teach coding syntax using grammar-based methods familiar from foreign language instruction.

3. Practice Through Active Engagement. Mastery in both programming and language learning comes through ongoing practice and hands-on experience. Language immersion involves speaking, listening, and using the target language regularly; similarly, programming fluency develops through coding tasks, real-world projects, and engagement with learning communities. Interactive platforms like AlgoCademy simulate immersion by offering coding challenges that reinforce concepts through repeated use.

4. Understanding the "Culture" of Programming. Just as natural languages are influenced by cultural norms and expressions, programming languages are shaped by their underlying paradigms. For example, object-oriented programming promotes modular, reusable code, while functional programming emphasizes immutability and stateless logic. Gaining awareness of these conceptual frameworks is comparable to understanding dialects or professional registers—it deepens the learner's ability to "speak" code fluently and appropriately within various programming contexts.

Neuro-educational Approaches in Programming Instruction. The emergence of neuroeducation—a field shaped by the collaboration of neuroscientists, cognitive psychologists, and educators—has opened new possibilities for understanding and enhancing learning. Defined as an interdisciplinary domain centered around education, neuroeducation applies its own set of methods and draws on biological, social, and experiential evidence to inform teaching strategies. While its findings do not always lead directly to concrete teaching practices or prescribed learning pathways, they offer valuable insights into how students process and acquire knowledge.

One of the core contributions of neuroeducation lies in its focus on individual cognitive differences. By analyzing brain activity, researchers can identify variations in neural development that impact learning outcomes. These insights make it possible to adapt or design differentiated curricula and inform more personalized teaching interventions.

Modern neuroimaging technologies—such as fMRI, EEG, eye-tracking, and biometric tools—have proven especially useful in the context of computer programming education. Studies have explored how novice programmers engage with code, examining their cognitive load, error correction strategies, and overall comprehension. Researchers have pointed out that traditional methods often fail to capture the full scope of cognitive effort in programming

tasks, whereas neuroimaging can more directly correlate mental processes with learning performance.

In a recent fMRI study involving 17 participants, scientists identified five distinct brain regions associated with code comprehension. These areas were linked to attention control, working memory, and language processing**-further reinforcing the idea that understanding programming involves not only logical reasoning but also linguistic and cognitive mechanisms. Such findings suggest that neuro-educational tools can play a significant role in improving how programming is taught, particularly by aligning instructional methods with how the brain naturally learns.

Structured Learning Through the PRIMM Approach. The PRIMM model-short for *Predict, Run, Investigate, Modify, Make*-offers a structured pedagogical framework for teaching programming in a step-by-step manner. Designed to support both educators and learners, PRIMM helps break down lessons into manageable stages that encourage active engagement and reduce cognitive overload, especially for beginners.

At its core, PRIMM fosters code comprehension before code creation, emphasizing the importance of reading and reasoning about programs prior to writing original code. This approach not only builds familiarity with syntax and logic but also encourages meaningful discussions between learners about how and why code behaves as it does.

The Five Stages of PRIMM:

- * Predict: Students are introduced to a short program and asked to anticipate its behavior or output. This stage focuses on functional understanding and activates prior knowledge.

- * Run: Learners execute the code to compare its actual behavior with their predictions. This immediate feedback loop promotes reflection and supports error recognition.

- * Investigate: Through teacher-guided tasks such as code tracing, annotation, or debugging, students explore the inner workings of the program. This analytical phase helps develop a deeper structural understanding of the code.

- * Modify: At this point, students begin to change parts of the existing program to alter its behavior. This encourages experimentation and develops problem-solving skills while maintaining a scaffolded learning environment.

- * Make: Finally, learners create their own versions or entirely new programs, applying what they've learned in a more independent and creative way. This phase supports ownership and application of knowledge.

PRIMM also aligns with Vygotsky's concept of the Zone of Proximal Development (ZPD) by providing appropriately challenging tasks that learners can accomplish with guidance before transitioning to independent work. Programs are initially introduced as shared artifacts ("not mine"), reducing anxiety, and gradually shift toward student ownership ("mine") as confidence grows.

In addition, PRIMM supports differentiation: each stage can be adapted to meet varied learner needs. Common misconceptions can be surfaced and addressed, and collaborative work is emphasized as a core element. By integrating familiar routines, clear structure, and deliberate language use, PRIMM creates an inclusive and effective learning environment for novice programmers.

Digital Environments and the Role of Technology in Programming Education. Computer technologies (CTs) have transformed how information is processed, knowledge is organized, and problems are solved. These tools allow learners to engage in project-based activities with minimal barriers, using interconnected digital systems that streamline the learning process (Dziuban et al., 2018). Within educational contexts, however, the term ICT (Information and Communication Technologies) highlights a shift in focus toward pedagogy-specifically, toward learner-centered approaches that emphasize active knowledge construction through innovative digital methodologies.

A central challenge in this domain lies in aligning technological tools with effective programming pedagogy, ensuring that digital resources do more than simply deliver content—they must facilitate deep understanding and bridge the gap between theory and practice.

Historically, educational technologies have evolved through several key phases. Early models, such as Computer-Based Training (CBT) (O'Malley, 2012), followed a behaviorist framework that emphasized repetition and response. This was followed by Intelligent Computer-Assisted Instruction (ICAI) (Dede, 1986), which introduced more adaptive, learner-responsive systems rooted in constructivist principles.

Building on these foundations, the concept of Information Environments for Human Learning (IEHL) emerged at the turn of the 1990s (Stahl, 2000). These environments integrated early applications of artificial intelligence (AI) and emphasized the importance of interactive, communication-rich platforms that support collaborative, personalized, and exploratory learning.

In the context of programming education, such digital ecosystems are particularly powerful. They enable immersive, hands-on experiences through

simulation, visualization, and real-time feedback. By leveraging these technologies, educators can create flexible, adaptive learning pathways that support not only technical skill development but also critical thinking and creative problem-solving-essential competencies in modern computing.

Discussion. Combining linguistic and neuro-educational principles with frameworks like PRIMM offers a promising pathway to improve programming education. Treating code as a language makes programming more approachable, while insights into brain function enable tailored, effective teaching strategies. Digital environments further enrich this learning by providing interactive and adaptive tools that engage students actively.

Platforms implementing these ideas create immersive, supportive learning spaces where beginners can build confidence, reduce anxiety, and develop fluency in programming. Ultimately, these integrated methods not only facilitate technical skill acquisition but also foster critical thinking, problem-solving, and lifelong learning skills.

Conclusion. Integrating linguistic and neuro-educational approaches transforms programming education into a more accessible, engaging, and effective experience. Frameworks like PRIMM structure learning in manageable steps, while modern digital tools create adaptive environments that support diverse learners. As programming continues to grow in importance across disciplines, these innovative methods offer a solid foundation for future educational models in schools, universities, and online platforms.

LITERATURE:

1. Coursera Staff. (2025, June 25). What is programming? And how to get started. Coursera. <https://coursera.org/share/eed1405cbd96ce1700269bb2689bbe8d>
2. AlgoCademy Blog. (n.d.). Coding and language learning: How programming is the universal language. AlgoCademy Blog. <https://algotcademy.com/blog/coding-and-language-learning-how-programming-is-the-universal-language/>
3. Doukakis S. (2019). Exploring brain activity and transforming knowledge in visual and textual programming using neuroeducation approaches. *AIMS Neuroscience*, 6(3), 175–190. <https://doi.org/10.3934/Neuroscience.2019.3.175>
4. Sentance S., Waite J., & Kallia M. (2019). Teaching computer programming with PRIMM: A sociocultural perspective. *Computer Science Education*, 29(2–3), 136–176. <https://doi.org/10.1080/08993408.2019.1608781>
5. Razumowsky A. I. (2023). The evolution of programming education in the digital age. Trapeznikov Institute of Control Sciences of the Russian Academy of Sciences.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

ЯНГИ КОНСТИТУЦИЯДА СУДЛАР ФАОЛИЯТИ

Арзиева Г.

*Нукус туманлараро Иқтисодий
ишлар бўйича суди судьяси*

Таянч сўзлар: янги конституция, судлар фаолияти, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари, қонун ҳужжатлари, суд ҳокимияти.

Ключевые слова: новая конституция, деятельность судов, права и свободы граждан, законодательство, судебная власть.

Key words: new constitution, activities of courts, rights and freedoms of citizens, legislation, judicial power.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада кейинги йилларда мамлакатимизда суд ҳокимияти мустақиллигини таъминлашга, суд ишлари юритилишини такомиллаштиришга, шунингдек фуқароларнинг ва тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришга қаратилган ислохотларнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается значение реформ, проводимых в нашей стране в последние годы, направленных на обеспечение независимости судебной власти, совершенствование осуществления судопроизводства, усиление гарантий судебной защиты прав, свобод и законных интересов граждан и субъектов предпринимательства.

SUMMARY:

The article examines the importance of reforms carried out in our country in recent years, aimed at ensuring the independence of the judiciary, improving the implementation of legal proceedings, strengthening guarantees of judicial protection of the rights, freedoms and legitimate interests of citizens and business entities.

“Ўзбекистон Республикасининг 2025-йил 9-июньдаги “Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига судлар фаолиятининг ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатларини кучайтиришга қаратилган ўзгариш ва қушимчалар кирғизиш ҳақида”ги ЎРҚ-1067-сонли Қонунининг мазмуни ва аҳамиятини кенг жамоатчиликга тушинтириш, тарғибот ишларини олиб бориш” тўғрисида.

Кейинги йилларда мамлакатимизда суд ҳоқимияти мустақиллигини таъминлашга, суд ишлари юритилишини такомиллаштиришга, шунингдек фуқароларнинг ва тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришга қаратилган ислохотлар амалга оширилди.

Шу билан бирга янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-да Ўзбекистон Республикаси Олий судига ҳамда унинг ваколатларига тааллуқли янги нормалар белгиланганлиги Ўзбекистон Республикаси Олий суди фаолиятини ягона ёндашув асосида ислоҳ қилиш зарурлигини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 2025 йил 9 июндаги “Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига судлар фаолиятининг ҳамда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатларини кучайтиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-1067-сонли Қонуни билан “Судлар тўғрисида”ги ва “Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари нормалари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-га мувофиқлаштирилди.

Жумладан, “Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги ЎРҚ-427-сонли Қонунига Кенгаш таркиби Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан сайланиши, айтиб бериш шартлиги билан бир шахс сурункаси-га икки муддатдан ортиқ Кенгаш раиси, раис ўринбосари этиб сайланиши мумкин эмаслиги, Кенгашнинг ўн бир нафар аъзоси судьялар орасидан сайланади. Кенгашнинг ушбу аъзоларидан бир нафари Қорақалпоғистон Республикаси судларининг судьялари орасидан сайланиши, Кенгашнинг котиби ва етти нафар аъзоси фуқаролик жамияти институтлари вакиллари ҳамда ҳуқуқ соҳасидаги юқори малакали мутахассислар орасидан сайланишини билан боғлиқ янги таҳрирдаги нормалар киритилди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбисизлигини исботлаши шарт эмаслиги ва исталган вақтда сукут сақлаш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкинлиги, ҳеч ким ўзига ҳамда яқин қариндошларига қарши гувоҳлик беришга мажбур эмаслиги, агар шахснинг ўз айбини тан олганлиги унга қарши ягона далил бўлса, у айбдор деб топилиши ёки жазога тортилиши мумкин эмаслиги, шунингдек шахснинг судланганлиги ва бундан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар унинг қариндошлари ҳуқуқларини чеклаш учун асос бўлиши мумкин эмаслиги белгиланди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 28 июлда қабул қилинган “Судлар тўғрисида”ги ЎРҚ-703-сонли Қонунига бир нечта ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Жумладан, Қонуннинг 6-моддаси матни янги таҳрирда баён этилиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ўз ваколатлари жумласига киритилган масалалар бўйича қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга ошириладиган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгаллиги бўйича норма белгиланди. Қонуннинг 9-моддасида судьялар мустақиллиги, фақат Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига бўйсунити, судьяларнинг одил судловни амалга оширишга доир фаолиятига ҳар қандай тарзда аралаштишга йўл қўйилмаслиги ва бундай аралаштиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши, судьялар муайян ишлар бўйича ҳисобдор бўлмаслиги, судьяни муайян ишнинг муҳокамасидан четлаштиришга ёки унинг ваколатларини тўхтатиб туришга, бошқа лавозимга ўтказишга фақат қонунда белгиланган тартибда ва асосларга кўра йўл қўйилиши белгиланди.

Қонуннинг 14-моддаси янги таҳрирда баён этилиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорларидан, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлигидан, шу жумладан уларнинг қариндошлари судланганлиги ва бундан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар муносабати билан ҳуқуқларининг чекланишидан, шунингдек ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ҳамда қадр-қиммати, шахсий эркинлиги ва мол-мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовузлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланди.

Қонуннинг 79-моддасида суднинг қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши судьяни лавозимидан озод этиш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин эмаслиги белгиланди.

Ўзбекистон Республикасининг 2025 йил 9 июндаги ЎРҚ-1067-сонли Қонуни янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг сўзсиз ва тўлиқ амалга оширилишини, одил судловни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларининг тўғридан-тўғри қўлланилишини таъминлашга ҳамда давлат органларининг фаолиятини янгича конституциявий-ҳуқуқий шароитларда йўлга қўйишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Янги Конституцияси. Тошкент, 2023
2. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 28 июлда қабул қилинган “Судлар тўғрисида”ги ЎРҚ-703-сонли Қонуни ва “Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги ЎРҚ-427-сонли Қонуни.

В ТЕНИ НАПОЛЕОНА... ЖУРНАЛ «СЫН ОТЕЧЕСТВА» О ФРАНЦИИ И ФРАНЦУЗАХ В 1815 ГОДУ

Алламуратов А.А.

Студент Каракалпакского государственного университета

Tayanch so'zlar: Frantsiya; Rossiya; Napoleon; jurnalistika; "Vatan o'g'li"; "Boshqa" ning tasviri.
Ключевые слова: Франция; Россия; Наполеон; журналистика; «Сын Отечества»; образ «Другого».

Key words: France; Russia; Napoleon; journalism; "Son of the Fatherland"; image of the "Other".

РЕЗЮМЕ:

Maqolada Napoleon urushlari davrida rus jamiyatida frantsuz obrazining evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor 1815 yil uchun "Vatan o'g'li" jurnalidagi nashrlarga qaratilgan bo'lib, unda frantsuzlarga munosabat ko'plab rus memuarчилari singari kundalik hayotning kundalik tafsilotlari bilan emas, balki tarixiy retrospektiv va madaniy-siyosiy tahlillar orqali aniqlangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается эволюция образа француза в русском обществе эпохи Наполеоновских войн. Основное внимание уделено публикациям в журнале «Сын Отечества» за 1815 г., в которых отношение к французам определялось не через бытовые подробности повседневной жизни, как у многих русских мемуаристов, а через историческую ретроспективу и культурно-политический анализ.

SUMMARY:

The article examines the evolution of the image of a Frenchman in Russian society during the Napoleonic Wars. The main focus is on publications in the journal "Son of the Fatherland" for 1815, in which the attitude towards the French was determined not through the everyday details of everyday life, as with many Russian memoirists, but through historical retrospective and cultural-political analysis.

22 июня 1815 г. по настоянию обеих палат французского парламента Наполеон вторично отрекся от престола. Ровно через три недели, 15 июля 1815 г., сопровождаемый возгласами матросов: «Да здравствует император!», – он поднялся на борт брига «Ястреб». Это был финальный аккорд наполеоновской эпохи. Вскоре великий француз отбыл в пожизненную ссылку на отдаленный остров Святой Елены, а в Европе наступали новые времена. 72 За ничтожный по историческим меркам срок правления Наполеона в борьбу с ним было втянуто двадцать стран Европы, мобилизовано без малого 8,4

млн. человек, погибло почти 3,3 млн. солдат, офицеров, мирных жителей; сокрушительный удар получили старорежимные представления о законности и порядке.

И пока европейские лидеры определяли оптимальную форму политического сожительства континентальных держав, общественная мысль вступала в полосу осмысления прошлого, анализа настоящего и надежд на будущее. И для России год 1815-й во многом стал исходной точкой для переоценки ценностей. Конец наполеоновской империи и долгожданный мир для России и русских были временем разительных контрастов.

В ноябре 1815 г. после подписания второго Парижского мирного договора Россия получила право на стомиллионную контрибуцию; во Франции «для обеспечения спокойствия и порядка» стоял оккупационный корпус графа М.С. Воронцова (27 тыс. чел.). Европейские державы признали за Россией право на Финляндию, Бессарабию, присоединение Польши.

Теперь западные границы православной империи простирались до самого центра Европы. Как никогда велик был авторитет русского царя – Александра Благословенного, главного, по мнению современников, ниспровергателя «корсиканского чудовища» и архитектора новой политической системы: «Священного союза европейских наций». Однако за внешним имперским блеском скрывались чудовищные последствия схватки с Бонапартом: истощение ресурсов, разорение центральных областей страны, испепеленная Москва, инфляция. В некотором замешательстве находилась и русская общественно-политическая мысль.

С середины XVIII в. французская культура господствовала в умах и сердцах российской элиты. Поклонение, порой неумеренно восторженное, перед Францией как цитаделью цивилизованного мира стало частью повседневной жизни, поведения и образа мысли русского дворянина. Родина Руссо и Вольтера воспринималась высшим светом России как образец для подражания во всем: от женских причесок до политической философии. Не удивительно, что и государственный строй Франции был для русского дворянства образцовым.

Революция 1789 года, якобинский террор и военные кампании против Наполеона положили предел безграничному влиянию слова и мысли Франции на русское общество. А.С. Шишков, С.Н. Глинка через свои издания повели атаку на «обезьянничанье», слепое подражательство Западу. Основным объектом этих нападок стали идеи Просвещения и Франция как главный генератор этих идей.

Эта критика «легковерных галлов» заняла свою нишу в публицистике, имела сторонников в дворянской среде, но вовсе не уничтожила влияния

французской культуры на российскую элиту . «Грозу двенадцатого года» и Заграничные походы русской армии можно рассматривать как два содержательно различных этапа в эволюции отношения русского общества к Франции и французам.

Вплоть до изгнания остатков Великой армии Наполеона за пределы России, как в правительственных манифестах, так и в публицистике, господствовал официальный дискурс. Наполеон уподоблялся «Аттиле XIX века», а его воинство орде «цивилизованных гуннов». Бегство и гибель армады «двунадесяти языков» трактовалось как провиденциальное возмездие преступившим все божеские и человеческие законы злодеям. В этой модели пропаганды, разработанной штабом Александра I во главе с адмиралом А.С. Шишковым, Франция получила статус обители всяческой крамолы и главного источника постигших Европу несчастий.

За французами прочно закреплялся образ безбожников, испорченных «ложными идеями» и с юности развращенных кровавыми картинами революции и террора . В январе 1813 г. русская армия пересекла Неман и стала готовиться к Заграничным походам. Европейская кампания требовала иного вектора пропаганды и ответа на вопрос о целях России в Европе, о намерениях в отношении наполеоновской Франции.

И если российский самодержец был обуян жаждой раз и навсегда покончить с Бонапартом и его империей, то Шишков имел совсем иной взгляд на характер и задачи внешней политики России. Вскоре после победы союзников над Наполеоном в битве при Лейпциге в октябре 1813 г. адмирал отправил царю письмо, в котором убеждал его прекратить военные действия в Европе. Шишков полагал, что война в Германии отвечала интересам России, поскольку «восстанавлился оплот между им (Наполеоном. – Ю. С.) и нами».

Схватка же с Францией на ее территории да еще во главе с таким могучим противником как Наполеон была бы опасной и кровопролитной бессмыслицей. В окончательном уничтожении всякого влияния французов на европейские дела, считал Шишков, кровно заинтересованы ее ближайшие соседи. Для России же «самой безопаснейшей и нужнейшей оградой» от посягательств недругов было бы «исцеление внутренних ран и восстановление расстроенных сил своих».

По меткому замечанию А.Л. Зорина, по Шишкову «проклятая богом Франция не входила в состав Европы и не нуждалась в освобождении. Ее вполне можно было и оставить под владычеством Наполеона» . Обозначенная пожилым адмиралом-литератором стратегия безопасности России, согласимся, имела определенные резоны, но не соответствовала видам Александра на «обустройство» Европы.

В итоге, «утративший доверие» автор «Беседы любителей русского слова» был выдворен в почетную отставку, что означало неизбежное «переформатирование» пропагандистского дискурса самодержавия. Взятие Парижа и начало Венского конгресса побудили общество и особенно прессу России прислушиваться к слухам и толкам о спорах союзников по вопросам территориально-политической конфигурации Европы.

Общественное мнение России той эпохи формировалось сверху, волей монарха, а не снизу, давлением на власть. Либерально-мистический настрой самодержца и его роль заступника Франции от посягательств союзников по коалиции не укрылись от внимания просвещенной русской публики. Отечественная журналистика оперативно приспосабливалась к желаниям и планам Александра I. Феерические «Сто дней Наполеона» мало что изменили в общей тональности и расстановке акцентов в русской журналистике.

Если удельный вес проклятий по адресу «бандита Буонапарте» только возрос, то клише Франции как «вертепа разбойников» постепенно сменялось риторикой «сочувствия» к дивной стране, пораженной застарелым и требующим экстренного излечения недугом.

Французы рисовались от природы добрыми, но тяжелобольными людьми, а выздоровление «пациентов» зависело от мудрой политической терапии европейских «эскулапов». «Отделить Бонапарта от Франции», – по замечанию А.В. Гладышева, – одним из первых постарался Р. Шатобриан. Он в памфлете 1814 г. «О Бонапарте и Бурбонах» заявил: «У Бонапарта нет ничего от француза – ни в поведении, ни в характере Бонапарт для французов – чужестранец»⁹. Эту «установку» автора «Замогильных записок» охотно воспроизводили и в европейской, и в российской журналистике. Заметки русских офицеров о нравах и обычаях родины европейского Просвещения не раз исследовались специалистами. Поэтому замечу только, что во многих случаях это мемуары разочаровавшихся неофитов, для которых Франция из «психологической реальности» стала объектом непосредственного наблюдения. «Я спрашивал, где та очаровательная Франция, о которой нам гувернеры говорили...», – недоумевал, например, знаменитый в будущем генерал Н.Н. Муравьев-Карский, а тогда, в 1815 г., совсем еще зеленый юнец.

Наивное ожидание увидеть в разоренной двадцатилетними войнами стране свой книжный идеал, простителен для баричей, воспитанных в традициях почитания всего французского. Зачастую оценки и суждения русской военной молодежи оставляют впечатление обывателя недовольного дефицитом в Охотном ряду трюфелей и устриц, а на Елисейских полях отсутствием баранок и тройки с бубенцами.

В отличие от мемуаристов русская журналистика той поры очень немного места уделяла описаниям повседневной жизни Франции. Основное внимание отводилось исторической ретроспективе и культурно-политическому анализу. Из всех отечественных изданий того времени наибольшим авторитетом и популярностью пользовался у читателей «Сын Отечества». Основанный в 1812 г. Н.И. Гречем журнал был вне конкуренции по разнообразию и качеству публикаций; многие материалы, журнала Греча можно смело отнести к лучшим образцам отечественной публицистики.

Тема «Франция и французы» после Наполеона занимала центральное место на страницах «Сына Отечества» в 1815 г. Отметим, что если в марте 1814 г. взятие российскими войсками Парижа вызвало ажиотаж в Европе и взрыв патриотического восторга в России, то повторная оккупация русскими столицы Франции воспринималась гораздо спокойнее. Так, в сообщении, датированном 1 августа 1815 г. «Сын Отечества» почти буднично сообщал: «Русские гренадеры вторично вошли торжественно в Париж 28 июля! Государь император с австрийским императором изволили смотреть вшествие».

Информированные и проницательные политики и военные специалисты той поры (каких было немало среди отечественных и зарубежных авторов журнала Греча) ясно понимали, что обескровленная Франция не устоит против объединенных сил Европы. Время Бонапарта безвозвратно ушло. Это, однако, вовсе не было концом наполеоновской легенды. Напротив, жизнь и судьба узника Святой Елены отныне и до сего дня были и остаются предметом пристального внимания литераторов, историков, любознательной публики. «Демонизация» Наполеона – один из наиболее типичных методов военно-политической пропаганды – постоянно использовался «Сыном Отечества» в 1812–1815 гг. Редакция журнала успешно использовала и карикатурное описание Бонапарта, чтобы развенчать его военные и политические таланты.

Отчасти этот прием использовался и в 1815 г. Вот лишь один пример: в № 36 за 1815 г. между делом сообщалось, что «в одной лондонской карикатуре представлено, что Бонапарте командует на острове Св. Елены легионом крыс (которых там очень много), чтобы не разучиться военному искусству. У них за ушами (так в тексте. – Ю. С.) трехцветные кокарды, а на знаменах написано: "Смерть всем кошкам"». Имя, и образ Наполеона многократно встречается в каждом номере «Сына Отечества» за 1815 г., но, теперь издатели и авторы журнала не стремятся непременно вывести поверженного врага за пределы культурного поля.

Уже после первого отречения Наполеона редакции европейских газет и журналов заполнили всевозможные «воспоминания и размышления» бывшего императора. Если принять за чистую монету все, что ему приписывалось,

то в этом случае Наполеон должен был бы круглосуточно, без сна и отдыха трудиться над своими мемуарами и немедленно рассылать тысячи курьеров в издательства от Ла-Манша до Невы, от Лондона до Москвы. Конечно, читающая публика, российская в том числе, не была столь легковерной, чтобы все-ррез поверить в подлинность бесчисленных «записок» Наполеона. Редакция «Сына Отечества» на это и не надеялась.

В примечании к опубликованным в февральском номере журнала за 1815 г. «Отрывкам из записок Наполеона» оговаривалось, что материал получен от некоего анонима в Риме, за их достоверность редакция не отвечает, но главное если рукопись и написана не Бонапартом, «то весьма удачно прино-ровлена (курсив мой. – Ю. С.) к его образу мыслей и выражений». В этом материале, пожалуй, впервые с 1812 г. Бонапарт, вопреки Шатобриану, «вспо-минает», «подводит итоги», «рассуждает» о судьбе Франции и характере со-отечественников как истинный сын своего народа. Цель этой «исповеди» по-казать, что испорченность нравов французов есть следствие Просвещения, которое «увеличило наши потребности до бесконечности и возбудило все дремавшие страсти».

От сего, – заключает автор, – мы стали злонравными». Примечательно, что в обоснование своих аргументов «Бонапарт» ссылается на авторитет Ж.Ж. Руссо. «Жизнь высших сословий есть вечная ложь. Руссо сказал уже сие, но они его не понимали, называли мечтателем и смешным! Все счастье человека состоит в возвращении его к природной простоте», – резюмирует «Бонапарт».

Эта проповедь завершается настойчивой рекомендацией: «оставить теа-тральные нравы нынешнего времени, которые поселяются в нас искусствами и науками, приготовляющими нас к обезьянству, ложной чувствительности и мнимой честности». Любопытно, что при всей серьезности намерений предъявить читателю бонапартовы «прозрения», редакция все же не упусти-ла случая «лягнуть» бывшего повелителя Европы. Высокопарное «заявле-ние» Наполеона: «Я не знаю неприятеля, перед которым решился бы скрыть-ся», ехидно прокомментировано в подстрочнике: «А кто уезжал из России в жидовских санках?».

В этом морализаторстве от имени Наполеона четко просматривается господ-ствующий в русской публицистике консервативный дискурс. Развращенному «образованием» высшему сословию противопоставляются «простые люди». Они «лучше», поскольку «не знают тысячи подробностей, которые терзают знатного человека в жизни». Основной подтекст «Записок» – ложно понятые идеи Просвещения ведут к безнравственности, политическому аморализму и гибели нации – останутся неизменной константой русской консервативной мысли вплоть до начала XX столетия. Критика идеологии Просвещения и

просветителей присутствует в большинстве материалов «Сына Отечества» и представлена всеми возможными жанрами, включая поэзию.

Так, доморощенный пиит, объект насмешек и метких эпиграмм современников, его сиятельство граф Д.И. Хвостов взывал к праху французских мудрецов: Неšťастны мудрецы! Восстаньте Из хлада мрачного гробов! Вещайте мне: какое благо И плод вы миру принесли? Ах, нет! Пусть ваши кости ноют Философия и литература Франции, их влияние на французское общество исследовалась в публикациях журнала Греча регулярно и, конечно, неизмеримо талантливее, чем в опусе почитавшего себя гением Д.И. Хвостова Эта проповедь завершается настойчивой рекомендацией: «оставить театральные нравы нынешнего времени, которые поселяются в нас искусствами и науками, приготовляющими нас к обезьянству, ложной чувствительности и мнимой честности»¹⁷. Любопытно, что при всей серьезности намерений предъявить читателю бонапартовы «прозрения», редакция все же не упустила случая «лягнуть» бывшего повелителя Европы. Высокопарное «заявление» Наполеона: «Я не знаю неприятеля, перед которым решился бы скрыться», ехидно прокомментировано в подстрочнике: «А кто уезжал из России в жидовских санках?» В этом морализаторстве от имени Наполеона четко просматривается господствующий в русской публицистике консервативный дискурс. Развращенному «образованием» высшему сословию противопоставляются «простые люди». Они «лучше», поскольку «не знают тысячи подробностей, которые терзают знатного человека в жизни». Основной подтекст «Записок» – ложно понятые идеи Просвещения ведут к безнравственности, политическому аморализму и гибели нации – останутся неизменной константой русской консервативной мысли вплоть до начала XX столетия.

Критика идеологии Просвещения и просветителей присутствует в большинстве материалов «Сына Отечества» и представлена всеми возможными жанрами, включая поэзию. Так, доморощенный пиит, объект насмешек и метких эпиграмм современников, его сиятельство граф Д.И. Хвостов взывал к праху французских мудрецов: Неšťастны мудрецы! Восстаньте Из хлада мрачного гробов! Вещайте мне: какое благо И плод вы миру принесли? Ах, нет! Пусть ваши кости ноют Философия и литература Франции, их влияние на французское общество исследовалась в публикациях журнала Греча регулярно и, конечно, неизмеримо талантливее, чем в опусе почитавшего себя гением Д.И. Хвостова.

Очень тонко анализирует автор «Писем из Нижнего Новгорода» и превратности судеб Просвещения во Франции. Наследники Ж.Ж. Руссо и Вольтера, подчеркивал И.М. Муравьев, в какой-то момент роковым образом увлеклись исключительно политическими идеями своих предшественников, тогда как

любая односторонность чужда смыслу и духу истинного Просвещения. В итоге, «Франции – заплатившей истощением сил своих, за то, что она гналась за двумя химерами: сперва за гражданскими свободами, потом за всеобщей монархией, Франции, предстоит перестать быть или покориться благодетельной силе...».

Современной ему Франции Муравьев решительно отказывает в праве быть в числе просвещенных народов Европы. Французы не извлекли уроков из недавнего прошлого; они, после непрерывного двадцатилетнего «кровопускания» по-прежнему гонятся за конституционной «химерой», надеясь, что «Бонапарте пожалует, доброму и великому народу своему, новую конституцию Французам конституцию! Можно ли выговорить сие, без смеха!», – замечает Муравьев.

Сходные мысли постоянно, хотя, может быть, с меньшим блеском, высказывались и другими авторами журнала Н.И. Греча. Доказательство на примере Франции несовместимости деспотизма и подлинной свободы – один из основных тезисов «Сына Отечества» в 1815 г. Гречу и его соратникам было важно внушить своему читателю, что национальный опыт Франции эпохи Наполеона – есть подмена идеалов Просвещения политическим резонерством. Следствием этого стало то, что «свободные мысли состояли не в истинном равенстве, а в тиранстве многих до возвращения тиранства одного человека, который мог быть мог быть восстановлен штыками и утвержден победой».

Фанатичное следование лозунгам «свободы, равенства, братства», национальный эгоизм, стремление навязать всем другим народам кровавые идеалы революции – эти обвинения предъявляли французам многие авторы журнала Греча. «Для утверждения свободы одной Франции, – замечал один из них, – надлежало погубить весь мир; все французы должны были погибнуть для свободы, проповедуемой в буйных собраниях, но жить для нее, не было никому позволено.

Хотели, чтобы нация сделалась армией, а Франция лагерем». И, по мысли публициста, они добились того, чего хотели, погубив при этом свою страну. «Сын Отечества» подробно из номера в номер описывает тяжелейшее положение Франции, используя для этого различные источники. «Финансы приведены в расстройство, узлы общественного управления расторгнуты; надобно время, чтобы узнать все величие наших бедствий», – ужасается соплеменник Бонапарта. «Французские газеты наполняются беспрерывно историями об ужасных смертоубийствах и других злодеяниях, случившихся недавно во Франции и, особенно, в Париже», – сообщает читателям редакция журнала со ссылкой на французскую прессу.

Указывается и причина разросшегося во Франции разбоя: «Молодые чудовища выросли во времена ужаса и питались тигровым молоком революции. Первые дела, о которых они слышали во младенчестве, были убийства, а в юношеских летах они видели одни подвиги свирепого тиранства и опустошительных кровопролитных войн». Доминирующей идеей публикаций «Сына Отечества» за 1815 г. о Франции и французах является убеждение, что эта страна и ее народ будут еще долго и тяжело расплачиваться за политические химеры, обаянию которых они поддались.

В заключение отмечу, что история и недавнее прошлое Франции и судьба ее народа на протяжении всего 1815 г. оставались в числе наиболее обсуждаемых тем на страницах русской периодики. Этому есть логичное объяснение. 1815 год просвещенное русское общество встречало потаенными надеждами на внутренние реформы. Писать о необходимости социально-политических преобразований в России по цензурным соображениям было невозможно.

Поэтому рассуждения о Франции и национальных свойствах французов становились той формой эзопова языка, которая позволяла проницательно-му русскому читателю спроецировать зарубежный материал на реалии своей собственной страны. И «Сын Отечества» задал вектор развития общественно-политической мысли России на долгие годы вперед.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Подр. см.: Федотова Л.В. Отечественная война 1812 года и Заграничные походы русской армии в представлении журнала «Сын Отечества» 1812–1814 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Саратов, 2013.
2. См.: Губина М.В. Франция в восприятии русских военных: эволюция стереотипов (1814–1818 гг.) // Россия и мир глазами друг друга: из истории взаимовосприятия. М., 2000. Вып. 1. С. 136–147.
3. Записки Н.Н. Муравьева // Русский архив. 1886. Кн. I. С. 75
4. Зорин А. Л. Кормя двуглавого орла...: Литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX в. М., 2004. С. 249.
5. Цит. по: Гладышев А.В. Из истории либеральной прессы периода Первой реставрации и Ста дней: газета «Цензор» // Французский ежегодник 2006. М., 2006. С. 261.
6. Записки, мнения и переписка адмирала Шишкова: в 2 т. Прага, 1870. Т. 2. С. 239–240
7. См.: Киселева Л.Н. Система взглядов С.Н. Глинки (1807–1812) // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. 1981. Вып. 513. С. 52–73
8. См.: Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе. М., 1941. С. 333–336
9. Шишков А.С. Рассуждение о любви к Отечеству // Собрание сочинений и переводов адмирала Шишкова. СПб., 1825. С. 147–185.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

JOQARI DA'REJELI TEN'LEMELERDI SHESHIW USILLARI

Djumabaev N.

Ájiniyaz atındađı NMPI docenti

Tayanch so'zlar: yuqori darajali tenglamalar, yuqori darajali tenglama larni echish usullari, N'yuton binomi formulasi, bikvadrat tenglama.

Ключевые слова: уравнения высших степеней, методы решения уравнений высших степеней, формула бинома Ньютона.

Key words: higher-degree equations, methods for solving higher-degree equations, Newton's binomial formula.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o'quvchilarning matematika faniga qiziqishlarini yana ham orttiradigan misol va masalalar berilgan. Mazkur misol va masalalar ularning bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Matematika faniga qiziqadigan o'quvchilarning qiziqishlarini yana ham orttirish, mantiqiy masalalarni echishga o'rgatish katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье приведены примеры и задачи, которые повысят интерес учащихся к математике. Эти примеры и задачи имеют большое значение в формировании их знаний и умений. Очень важно повысить интерес учащихся, интересующихся математикой, научить их решать логические задачи.

SUMMARY:

This article provides examples and problems that will increase students' interest in mathematics. These examples and tasks are of great importance in the formation of their knowledge and skills. It is very important to increase the interest of students interested in mathematics and teach them to solve logical problems.

Matematika pa'nine qizig`atug`in zeyinli oqiwhilardi usi pa`nge bolg`an qizig`iwshilig`in ja`nede arttiriw ushin tu`rli qiyinshiliqtag`i logikaliq misal-ma`selelardi sheship u`yretiw, a`sirese joqari da`rejeli ten`lemelerdi sheshiwge arnalg`an misallardi sheshiw arqali olardın` bilim ha`m ko`nlikpelerin qa`liplestiriw, olimpiada ha`m tu`rli jarislarg`a tayarlawda u`lken a`hmiyetke iye.

Joqari da`rejeli ten`lemelerdi sheshiwge misallar qarap o`teyik:

$$1\text{-misal. } \frac{(x^2 - x + 1)^2}{(x-1)^2(x^2 + 1)} = \frac{9}{5} \quad \text{ten`lemesin sheshin`}$$

$$\text{Sheshiw. } 5(x^2 - x + 1)^2 = 9(x-1)^2(x^2 + 1) \Leftrightarrow 5(x^2 - x + 1)^2 = 9(x^2 - 2x + 1)(x^2 + 1)$$

Ten`lemenin` eki jag`in  $x \neq 0$  ge bo`lemiz, sonda berigen ten`leme to`mendegi tu`rge keledi:

$5\left(x-1+\frac{1}{x}\right)^2 = 9\left(x-2+\frac{1}{x}\right)\left(x+\frac{1}{x}\right)$ bul ten'lemeden, $x-1+\frac{1}{x} = a$ dep belgilesek,
 $5a^2 = 9(a-1)(a+1)$ ten'leme payda boladi.

$$5a^2 = 9(a^2 - 1) \Leftrightarrow 5a^2 = 9a^2 - 9 \Leftrightarrow 4a^2 - 9 = 0 \Leftrightarrow (2a-3)(2a+3) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} a_1 = -\frac{2}{3} \\ a_2 = \frac{2}{3} \end{cases}$$

a nin' bul tabilg'in ma'nislerin ornina qoyip, payda bolg'an ten'lemelerdi sheshemiz:

$$\text{a) } x-1+\frac{1}{x} = -\frac{3}{2} \Rightarrow 2x^2 - 2x + 5 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = \frac{1-\sqrt{11}}{2} \\ x_2 = \frac{1+\sqrt{11}}{2} \end{cases}$$

$$\text{b) } x-1+\frac{1}{x} = \frac{3}{2} \Rightarrow 2x^2 - 2x - 1 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_3 = \frac{1-\sqrt{3}}{2} \\ x_4 = \frac{1+\sqrt{3}}{2} \end{cases}$$

$$\text{Juwabi: } \left\{ \frac{1-\sqrt{11}}{2}; \frac{1-\sqrt{3}}{2}; \frac{1+\sqrt{3}}{2}; \frac{1+\sqrt{11}}{2} \right\}$$

2-misal. $x^7 + 7^7 = (x+7)^7$ ten'lemesini sheshin'.

Sheshiw: N'yuton binomi formulasina tiykarlanip ten'lemenin' shep ta'repin to'mendegishe jazamiz:

$$(x+7)^7 = x^7 + 7x^6 + 21x^5 + 35x^4 + 35x^3 + 21x^2 + 7x + 7^7$$

Berilgen ten'lemeni sheshemiz:

$$\begin{aligned} x^7 + 7^7 &= (x+7)^7 \Leftrightarrow x^7 + 7^7 = x^7 + 7x^6 + 21x^5 + 35x^4 + 35x^3 + 21x^2 + 7x + 7^7 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow 7^2 x^6 + 21 \cdot 7^2 x^5 + 35 \cdot 7^3 x^4 + 35 \cdot 7^4 x^3 + 21 \cdot 7^5 x^2 + 7 \cdot 7^6 x = 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow 7^2 x(x^5 + 21x^4 + 35 \cdot 7x^3 + 35 \cdot 7^2 x^2 + 21 \cdot 7^3 x + 7^5) = 0 \end{aligned}$$

onda, $x_1 = 0$ boladi.

$$\begin{aligned} x^5 + 7^5 + 21x(x^4 + 7^4) + 35 \cdot 7x^2(x+7) &= 0 \Leftrightarrow (x+7)(x^4 - 7x^3 + 7^2 x^2 - 7^3 x + 7^4) + \\ + 21x(x+7)(x^2 - 7x + 7^2) + 35 \cdot 7x^2(x+7) &= 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow (x+7)(x^4 - 7x^3 + 49x^2 - 7 \cdot 7^2 x + 7^4 + 21x^3 - 21 \cdot 7x^2 + 21 \cdot 7^2 x + 35 \cdot 7x^2) &= 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow (x+7)(x^4 + 14x^3 + 147x^2 + 2 \cdot 7x^3 + 7^4) &= 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} x+7=0 \\ x^4 + 14x^3 + 147x^2 + 2 \cdot 7x^3 + 7^4 = 0 \end{cases} \end{aligned}$$

$$1). x+7=0 \Leftrightarrow x_2 = -7$$

2).

$$x^4 + 14x^3 + 147x^2 + 2 \cdot 7^3 x + 7^4 = 0 \mid : x^2 \Leftrightarrow x^2 + \frac{7^4}{x^2} + 14\left(x + \frac{7^2}{x}\right) + 147 = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x + \frac{7^2}{x} = a \\ a^2 - 98 + 14a + 147 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x + \frac{7^2}{x} = a \\ a^2 - 98 + 14a + 147 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x + \frac{7^2}{x} = a \\ a^2 + 14a + 49 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x + \frac{7^2}{x} = a \\ (a+7)^2 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x + \frac{7^2}{x} = a \\ a+7 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x + \frac{7^2}{x} = a \\ a = -7 \end{cases} \Leftrightarrow x + \frac{7^2}{x} = -7 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + 7x + 49 = 0 \\ x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow x_3 = \emptyset.$$

Juwabi: $\{-7; 0\}$

3-misal. $x^6 - 7x^2 + \sqrt{6} = 0$ ten'lemesin sheshin'

Sheshiw: $\sqrt{6} = a$ dep belgileymiz, sonda $6 = a^2$ va $7 = a^2 + 1$ boladi. a nin' tabilg'an ma'nismin ornina qoyip, payda bolg'an ten'lemeni a g'a qarata kvadrat ten'leme etip shesheshmiz:

$$x^6 - (a^2 + 1)x^2 + a = 0 \Leftrightarrow x^6 - a^2x^2 - x^2 + a = 0 \Leftrightarrow x^2a^2 - a - (x^6 - x^2) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} a_1 = x^2 \\ a_2 = \frac{1-x^4}{x^2} \end{cases}$$

$$1) x^2 = a \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = \sqrt[4]{6} \\ x_2 = -\sqrt[4]{6} \end{cases}$$

$$2) x^4 + ax^2 - 1 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_3 = \sqrt{\frac{\sqrt{10} - \sqrt{6}}{2}} \\ x_4 = -\sqrt{\frac{\sqrt{10} - \sqrt{6}}{2}} \end{cases}$$

$$\text{Juwabi: } \left\{ -\sqrt[4]{6}; \sqrt[4]{6}; -\sqrt{\frac{\sqrt{10} - \sqrt{6}}{2}}; \sqrt{\frac{\sqrt{10} - \sqrt{6}}{2}} \right\}$$

r-misal. $4x^4 - 16x^3 + 3x^2 + 4x - 1 = 0$ ten'lemesin sheshin'

Sheshiw: Aldin $4x^4 + 3x^2 - 1 = 0$ tu'rindagi bikvadrat ten'lemeni sheshemiz.

$x^2 = y$ dep belgilesek, bikvadrat ten'leme to'mendegishe sheshimge iye boladi'

$$4y^2 + 3y - 1 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} y_1 = -1 \\ y_2 = \frac{1}{4} \end{cases}$$

$$\text{Demek, } 4x^4 + 3x^2 - 1 = 4\left(x^2 + 1\right)\left(x^2 - \frac{1}{4}\right) = 4\left(x^2 + 1\right)\left(x - \frac{1}{2}\right)\left(x + \frac{1}{2}\right)$$

Berilgen ten'lemenin' shep jag'in to'mendegishe ko'beytishilerge jikleymiz:

$$4x^4 - 16x^3 + 3x^2 + 4x + 1 = (4x^4 + 3x^2 - 1) - (16x^3 - 4x) = (4x^4 + 3x^2 - 1) - 16x\left(x^2 - \frac{1}{4}\right) =$$

$$= 4\left(x^2 + 1\right)\left(x - \frac{1}{2}\right)\left(x + \frac{1}{2}\right) - 16x\left(x - \frac{1}{2}\right)\left(x + \frac{1}{2}\right) = 4\left(x - \frac{1}{2}\right)\left(x + \frac{1}{2}\right)(x^2 - 4x + 1) = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x - \frac{1}{2} = 0 \\ x + \frac{1}{2} = 0 \\ x^2 - 4x + 1 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = -\frac{1}{2} \\ x_2 = \frac{1}{2} \\ x_3 = 2 - \sqrt{3} \\ x_4 = 2 + \sqrt{3} \end{cases}$$

Juwabi: $\left\{-\frac{1}{2}; \frac{1}{2}; 2 - \sqrt{3}; 2 + \sqrt{3}\right\}$

5-misal. $x^2 + \frac{25x^2}{(5+2x)^2} = \frac{74}{49}$ ten`lemesin sheshin`

Sheshiw:

$$\begin{aligned} x^2 + \frac{25x^2}{(5+2x)^2} &= \frac{74}{49} \Leftrightarrow \frac{25x^2 + 20x^3 + 4x^4 + 25x^2}{(5+2x)^2} = \frac{74}{49} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \frac{4x^4}{(5+2x)^2} + \frac{50x^2 + 20x^3}{(5+2x)^2} &= \frac{74}{49} \Leftrightarrow \frac{4x^4}{(5+2x)^2} + \frac{10x^2(5+2x)}{(5+2x)^2} = \frac{74}{49} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \frac{4x^4}{(5+2x)^2} + \frac{10x^2}{5+2x} - \frac{74}{49} &= 0 \end{aligned}$$

Bunda, $5+2x \neq 0$. $\frac{2x^2}{5+2x} = y$ dep belgilesek, berilgen ten`leme  $y^2 + 5y - \frac{74}{49} = 0$  tu`rinde

boladi, bunnan $y_1 = -\frac{37}{7}$, $y_2 = \frac{2}{7}$. Ў tin` ma`nislerin ornina qoysaq:

1) $\frac{2x^2}{5+2x} = -\frac{37}{7} \Rightarrow 14x^2 = -185 - 74x \Leftrightarrow 14x^2 + 74x + 185 = 0 \Rightarrow x \in \emptyset$

2) $\frac{2x^2}{5+2x} = \frac{2}{7} \Rightarrow 14x^2 = 10 + 4x \Leftrightarrow 14x^2 - 4x - 10 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = -\frac{5}{7} \\ x_2 = 1 \end{cases}$

Juwabi: $\left\{-\frac{5}{7}; 1\right\}$

6-misal. $\frac{x^2 - 10x + 15}{x^2 - 6x + 15} = \frac{3x}{x^2 - 8x + 15}$ ten`lemenini sheshin`

Sheshiw: Berilgen ten`lemenin` bo`limi nol`ge ten` bolmawi tiyis:

$$x^2 - 6x + 15 \neq 0 \text{ ha`m } x^2 - 8x + 15 \neq 0$$

Berilgen ten`lemeni tomendegishe jazamiz:

$$\begin{aligned} (x^2 - 10x + 15)(x^2 - 8x + 15) &= (x^2 - 6x + 15)3x \Leftrightarrow x^4 - 8x^3 + 15x^2 - 10x^3 + 80x^2 - 150x + \\ &+ 15x^2 - 120x + 225 = 3x^3 - 18x^2 + 45x \Leftrightarrow x^4 - 21x^3 + 128x^2 - 315x + 225 = 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow x^4 - 7x^3 - 14x^3 + 15x^2 + 98x^2 + 15x^2 - 210x - 105x + 225 &= 0 \Leftrightarrow (x^4 - 7x^3 + 15x^2) + \\ + (-14x^3 + 98x^2 - 210x) + (15x^2 - 105x + 225) &= 0 \Leftrightarrow x^2(x^2 - 7x + 15) - 14x(x^2 - 7x + 15) + \\ + 15(x^2 - 7x + 15) &= 0 \Leftrightarrow (x^2 - 7x + 15)(x^2 - 14x + 15) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 7x + 15 = 0 \\ x^2 - 14x + 15 = 0 \end{cases} \end{aligned}$$

$$1) \quad x^2 - 7x + 15 = 0 \Rightarrow x \in \emptyset$$

$$2) \quad x^2 - 14x + 15 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 7 - \sqrt{34} \\ x_2 = 7 + \sqrt{34} \end{cases}$$

$$\text{Juwabi: } \{7 - \sqrt{34}; 7 + \sqrt{34}\}$$

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. E.N.Balayan. "Noviy repetitor po matematike" – Rostov na Donu: "Feniks", 2018.
2. V.N.Litvinenko, A.G.Mordkovich. "Praktikum po elementarnoy matematike" – Moskva: "Prosveshenie", 1991
3. Abduxamedov A.U, Nasimov X.A, Nosirov U.M, Xusanov J.N. Algebra hám matematikalıq analiz tiykarları- Nókis «BILIM» 2005.

DÓNIS KÓPMÚYESHLIKLER HÁM OLARDÍN QÁSIYETLERI

Tanirbergenov S.A.

*fizika-matematika ilimleriniń kandidatı, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı*

Таянч сўзлар: геометрия, кўпбурчак, фигура, даража, кўпбурчак хусусиятлари, учбурчак, комбинация.

Ключевые слова: геометрия, прямоугольный параллелепипед, фигура, уровень, свойства прямоугольного параллелепипеда, треугольник, сочетание.

Key words: geometry, rectangular parallelepiped, figure, level, properties of rectangular parallelepiped, triangle, combination.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада текис эмас кўпбурчакларнинг хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек мактаб геометрия фанида ўқрайдиган кўпбурчаклар ва элементар геометрия тўғрисида маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье рассматриваются свойства неплоских многоугольников, а также приводятся сведения о многоугольниках и элементарной геометрии, изучаемой на уроках школьной геометрии.

SUMMARY:

This article discusses the properties of non-planar polygons and provides information about polygons and elementary geometry studied in school geometry classes.

Mektep kursı geometriyasında kópmúyeshliklerge arnalǵan máseleler jetkilikli dárejede ushırasadı. Sebebi, hár qanday kópmúyeshlikti úshmúyeshliklerge bóliwge boladı hám úshmúyeshliktiń ózi eń ápiwayı figuralar qatarına kirgenlikten onıń basqa figuralar menen kombinaciyasındaǵı ámeliy máseleler kóp beriledi

Bizge belgili, elementar geometriyada $A_1, A_2, A_3, \dots, A_{n-1}, A_n$ noqatlardan hám olardı izbe-iz tutastırıwshı $A_1A_2, A_2A_3, \dots, A_{n-1}A_n$, kesindilerden turatúǵın figura A_1 hám A_n noqatlardı tutastırıwshı sınıq sızıq dep atıladı. Bul jerdegi $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ noqatlar sınıq sızıqtıń tóbeleri, al onı dúziwshı A_iA_j kesindiler buwınları, A_1 hám A_n noqatlar ushları dep ataladı. Ulıwma tóbege iye bolatúǵın eki buwını qońsılas dep ataladı hám olar bir tuwrı sızıqta jatpaydı [1]. Sınıq sızıqtıń qońsılas buwınları: A_1A_2 hám A_2A_3 ; A_2A_3 hám A_3A_4 ; ... $A_{n-2}A_{n-1}$ hám $A_{n-1}A_n$.

Ushları ústpe-úst túsken sınıq sızıqtı tuyıq dep túsinemiz. Qońsılas emes buwınları ulıwma noqatqa iye bolmaytúǵın, hár bir tóbesi tek eki buwınına tiyisli bolatúǵın tuyıq sınıq sızıq ápiwayı dep ataladı. Sınıq sızıqtıń joqarıda atap ótilgen túsiniyelerinen paydalanıp mına anıqlamanı beremiz.

Аңқлама. Тегісліктегі әпіwayı tuyıq sıyıqtan hám usı sıızıq penen shegaralanǵan tegisliktiń sheki bólegeń dúzilgen figura kópmúyeshlik dep ataladı.

Аңқламадаǵı sıyıq sıızıqtıń tóbeleri, tárepleri sáykes kópmúyeshliktiń tóbeleri, tárepleri dep aytıladı. Kópmúyeshlik shegaralanǵan kóplik bolıp, onıń shegarası ańqılamada aytılgan sıyıq sıızıq bolıp esaplanıladı hám ol kópmúyeshlikke tiyisli. Demek, kópmúyeshlik tuyıq kóplik. Kópmúyeshliktiń shegarası tegislikte eki oblastqa bóledi. Kópmúyeshlikke tiyisli bólege onıń ishki oblastı, al ekinshisi sırtqı oblastı dep ataladı.

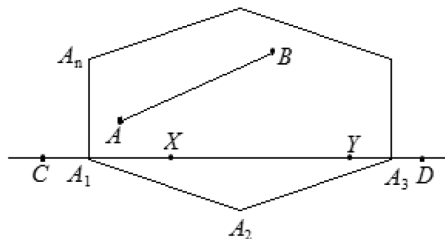
Аңқлама. Eger kópmúyeshlik, onıń qálegen tárepin óz ishine alatuǵın tuwrı sıızıq penen shegaralanǵan yarım tegisliklerdiń tek birewinde jatsa, onda ol dóńis kópmúyeshlik dep ataladı. Bul jerdeǵı tuwrı sıızıqtıń ózi de usı yarım tegislikke tiyisli boladı.

Endi biz dóńis kópmúyeshliktiń teorema túrinde berilgen bir qansha qásiyetleri menen tanısıp ótemiz. Bular mekten kursı geometriya sabaqlıqlarında berilmegen.

1-teorema. Dóńis kópmúyeshlik arqalı tegislik dóńis hám dóńis emes eki oblastqa bólinedi.

Дáлillew. Meyli bizge tóbeleri $A_1A_2A_3...A_n$ noqatlarda jaylasqan dóńis kópmúyeshlik berilgen bolsın(1-sızılma).

Berilgen kópmúyeshliktiń ishki oblastına tiyisli barlıq noqatlar kópligin D_1 , al kópmúyeshlikke tiyisli bolmaǵan tegisliktiń bólegeń D_2 dep belgileymiz. D_1 kópliktiń erikli A hám B noqatların

1-sızılma.

tutastırırwshı $[A,B]$ kesindini tekseremiz. Biz, A_1A_2 tuwrı sıızıq penen shegaralanıp, A_3 noqattı ózinde saqlaytuǵın yarım tegislikte F_1 dep belgileymiz. Usıǵan uqsas, A_2A_3 tuwrı sıızıq penen shegaralanıp, A_4 noqattı ózinde saqlaytuǵın yarım tegislikte F_2 dep belgilewdi dawam ettirsek, hám taǵı basqada A_nA_1 tuwrı sıızıq penen shegaralanıp, A_2 noqattı ózinde saqlaytuǵın yarım tegislikte F_n menen belgilew nızamlılıǵı kelip shıǵadı. Usı yarım tegisliklerdiń hár biri dóńis figura bolıwı menen bir qatarda $[A,B]$ kesindini ózinde saqlaydı. Sonda bul kesindi $F_1 \cap F_2 \cap F_3 \cap ... \cap F_n$ kesilispege tiyisli. Ekinshi jaqtan $F_1 \cap F_2 \cap F_3 \cap ... \cap F_n$ kesilispe dóńis kóplik bolıwı menen bir qatarda, ańqılama boyınsha, $A_1A_2A_3...A_n$ dóńis kópmúyeshlik penen ústpe-úst túседi. Usılardı esapqa alsaq, $[A,B]$ kesindiniń D_1 oblastqa tiyisli hám bunnan usı oblastıń dóńis bolıwı kelip shıǵadı.

Teoremanıń ekinshi bólegeń dálillew ushın A_1A_3 tuwrı sıızıǵın qarap ótemiz. Bul tuwrı sıızıq shegaralanbaǵanlıqtan, onıń noqatları D_1 oblsta da, D_2 oblsta da bar. Biz, usı tuwrı sıızıqtıń D_2 oblastqa tiyisli C hám D noqatların belgileymiz (1-sızılma). Sonda, $[C,D]$ kesindi A_1A_3 tuwrı sıızıqta jatıp, D_2 oblastqa tiyisli bolmaǵan $[X,Y]$ kesindini ózinde saqlaydı. Solay etip, $[C,D]$ kesindi tolıǵı menen D_2 oblastqa tiyisli bolmaydı, yaǵnıy bul oblast dóńis emes.

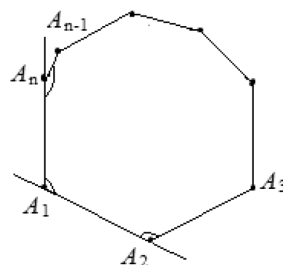
Dóńis kópmúyeshliktiń diagonalları, ishki múyeshleriniń hám sırtqı múyeshleriniń qosındısı haqqındaǵı maǵlıwmatlar elementar geometriya kursında tolıq maǵlıwmatlar berilgen. Sonıń ushın bul jerde olarǵa toqtap otırmaymız. Biraq, bir qansha máselelerdi kórip ótemiz.

2-teorema. Dóńis kópmúyeshliktiń ishki oblastı onıń múyeshleriniń ishki oblastlarınń kesilispesi menen ústpe-úst túседi.

Дáлillew. $A_1A_2A_3...A_n$ - dóńis kópmúyeshlik bolsın(2-sızılma). Usı kópmúyeshliktiń tóbesindeǵı ishki múyeshlerin $A_1, A_2, A_3 ... A_n$ dep belgileymiz.

Joqaridağı 1-teorema kórip ótilgen $F_1, F_2, F_3, \dots, F_n$ yarım tegisliklerdi tekseremiz. Kópmúyeshliktiń A_1 múyeshiniń oblastı $F_n \cap F_1$ kesilispeden F_n, F_1 yarım tegisliklerdiń $A_1 A_n$ hám $A_1 A_2$ shegaraların alıp taslaǵannan keyingi figura boladı. Sonday aq, $F_n \cap F_1$ kesilispe $A_1 A_2 A_3 \dots A_n$

2-sızılma.

kópmúyeshliktiń A_1 múyeshi xızmetin atqaradı. Usıǵan uqsas, $F_1 \cap F_2$ hám taǵı basqada $F_{n-1} \cap F_n$ kesilispeleler sáykes $A_2, A_3 \dots A_n$ múyeshlerdi anıqlaydı. Usı múyeshlerdiń kesilispelelerin alamız:

$$(F_n \cap F_1) \cap (F_1 \cap F_2) \cap \dots \cap (F_{n-1} \cap F_n) = F_1 \cap F_2 \cap F_3 \cap \dots \cap F_n. \quad (1)$$

Solay etip, $A_1, A_2, A_3 \dots A_n$ múyeshlerdiń kesilispesi $A_1 A_2 A_3 \dots A_n$ kópmúyeshlik boladı eken. Eger $A_1, A_2, A_3 \dots A_n$ múyeshlerdi dúziwshi nurlardı (1) anılatpadan shıǵarıp taslasaq, bul teńliktiń shep jaǵındaǵı anılatpa múyeshlerdiń ishki oblastlarınıń kesilispesi bolıp, al oń jaǵındaǵısı kópmúyeshliktiń ishki oblastı boladı.

1-másele. Qálegen dóńis kópmúyeshlik 3 ten kóp bolmaǵan ishki súyir múyeshke iye bolıwın dálilleń.

Sheshiliwi. $A_1 A_2 A_3 \dots A_n$ dóńis kópmúyeshlik k sandaǵı $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_k$ ishki súyir meshke iye bolsın dep oylayıq. Bul jaǵdayda ol $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_k$ doǵal múyeshke iye boladı. Dóńis kópmúyeshliktiń sırtqı múyeshleriniń qosındısı 360° bolǵanlıqtan tómendegi teńsizlikler orınlı:

$$360^\circ \geq \beta_1 + \beta_2 + \dots + \beta_k > 90^\circ + 90^\circ + \dots + 90^\circ = 90^\circ k \rightarrow 90^\circ k < 360^\circ.$$

Bunnan, $k < 4$ teńsizlik orınlanıp, súyir múyeshlerdiń sanı 3 ten asıp ketpeytuǵınlıǵı kelip shıǵadı. Sebebi k -natural san.

2-másele. Hár qanday $n(n > 3)$ múyeshli dóńis kópmúyeshliktiń diagonallarınıń sanı $\frac{n(n-3)}{2}$ formula menen tabılıwın dálilleń.

Sheshiliwi. $A_1 A_2 A_3 \dots A_n$ dóńis kópmúyeshliktiń A_1 hám A_2 tóbesiniń hár biri arqalı $n-3$ sandaǵı diagonal arqalı (2-sızılma). Biraq, A_3 tóbesinen ótetuǵın $n-3$ sandaǵı diagonallarınıń $n-3-1=n-(3+1)=n-4$ sandaǵısı esapqa alamız. Sebebi, bul tóbedegi $A_3 A_1$ diagonal $A_1 A_3$ diagonal menen ústpe-üst túsedi. Diagonalardıń sanın esaplawdıń usınday barısın dawamlasaq, A_{n-2} tóbesinen ótetuǵınıń $n-(n-2+1)=1$ sandaǵısı alamız. Usı sıyaqlı, A_{n-1} tóbeden $n-(n-1+1)=0$ sandaǵı diagonalardı alıwımız kerek edi. Biziń tańlap alıw formulamız nolge teń bolıp qaldı. Basqasha aytqanda A_{n-1} noqattan ótetuǵın diagonal araldıǵı saylap alınǵan diagonalardıń quramına tiyisli. Solay etip, $A_1 A_2 A_3 \dots A_n$ dóńis kópmúyeshliktiń diagonallarınıń sanı tómendegi qosındıǵa teń boladı:

$$\begin{aligned} n-3 + [(n-3) + (n-4) + \dots + 2 + 1] &= n-3 + \frac{(n-3+1)}{2} \cdot (n-3) = \\ &= (n-3) \left(1 + \frac{n}{2} - 1\right) = \frac{n(n-3)}{2}. \end{aligned}$$

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Rahimqoriyev A.A., Toxtaxodjayeva M.A. Geometriya. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. Toshkent, "O'zbekiston", 2019.-160b.
2. Israilov I., Pashaev Z., Geometriyadan masalalar to'plami. T. «O'qituvchi» 2003y.

BO'LAJAK FIZIKA FANI O'QITUVSHILARINI KASBIY METODIK TAYYORLASHDA KOGNITIV - INTEGRATIV MOBILLIGINI TAKOMILLASHTIRISH OMILLARI

Saparova G.Q.

Toshkent shahar Chilonzor tumani 138- maktab fizika o'qituvshisi

Tayanch so'zlar: bo'lajak fizika fani o'qituvshilari, kasbiy metodik, kognitiv – integrativ, progressiv kreativ tafakkur, o'quv jarayoni, Integrativ mobillik, innovatsion texnologiya, ta'lim, tarbiya, kompetensiya, bilim, ko'nikma, malaka, rivojlanish, AKT, intellektual salohiyat.

Ключевые слова: будущие учителя физики, профессиональная методика, когнитивно-интегративное, прогрессивное творческое мышление, процесс обучения, интегративная мобильность, инновационные технологии, образование, воспитание, компетентность, знания, умения, навыки, квалификация, развитие, АКТ, интеллектуальная компетентность.

Key words: future physics teachers, professional methodology, cognitive-integrative, progressive creative thinking, learning process, integrative mobility, innovative technologies, education, upbringing, competence, knowledge, skills, abilities, qualifications, development, ACT, intellectual competence

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirish omillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada, bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirish ushun talabalarni intellektual va kasbiy jihatdan rivojlantirishning shuqurlashtirilgan tizimi sifatida davr talablari asosida tayyorlash, ularni o'z kasbining mohir ustasi, yangiliklarni tez idrok etib, o'z faoliyatida qo'llaydigan ijodkor qilib tarbiyalash oliy maktab va pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalardan ekanligini aytib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются факторы повышения когнитивно-интегративной мобильности будущих учителей физики в научно-теоретическом аспекте. Также отмечается, что одной из важных задач, стоящих перед высшим образованием и педагогической наукой, является повышение когнитивно-интегративной мобильности будущих учителей физики в профессионально-методической подготовке будущих учителей физики, подготовка их на основе требований эпохи как комплексной системы интеллектуального и профессионального развития учащихся, воспитание мастеров своего дела, творцов, быстро воспринимающих инновации и применяющих их в своей деятельности.

SUMMARY:

The article analyzes the factors of increasing the cognitive-integrative mobility of future physics teachers in the scientific and theoretical aspect. It is also noted that one of the important tasks facing higher education and pedagogical science is to increase the cognitive-integrative mobility of

future physics teachers in the professional and methodological training of future physics teachers, preparing them based on the requirements of the era as a comprehensive system of intellectual and professional development of students, educating masters of their craft, creators who quickly perceive innovations and apply them in their activities.

Mamlakatimizda kechayotgan islohotlar ta'lim standartlariga asosan jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan bakalavriat talabalarining kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirishda pedagogik muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qila olish qobiliyatiga ega intellektual salohiyatli, kompetentli yetuk mutaxassislarni tayyorlashga e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatmoqda.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan yangiliklar bilan bog'liqlikda bo'lajak o'qituvshining yangisha bilimlarni o'zlashtirishiga, tahlil qilish, muammoni hal qilish, mustaqil fikrlash va o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil ilmiy dunyoqarashi va erkin, progressiv kreativ tafakkurini shakllantirishda butun jahon Internet axborot tarmog'i, multimedia tizimlari, ilg'or pedagogika, axborot kommunikatsiya va innovatsion IT-texnologiyalarini ta'lim-tarbiyaviy, jarayoniga tatbiq etishning variativ va uzviylik tamoyillarini ishlab shiqish pedagogika oldida turgan muhim vazifalardandir.[5]

Prezident Sh.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Oliy ma'lumot olaman, o'z ustimda ishlab, ilmi bo'laman, degan, roragida o'ti bor, jo'shqin yoshlarimizning tahsil olishi ushun hamma qulayliklarni yaratish [1] muhimligi e'tirof etilgan. Buning ushun, bo'lajak o'qituvshilarni davr talablari asosida tayyorlash, ularni o'z kasbining mohir ustasi, yangiliklarni tez idrok etib, o'z faoliyatida qo'llaydigan ijodkor qilib tarbiyalash oliy maktab va pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalaridan bo'lib hisoblanadi.

Bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirish o'quv jarayonidagi o'ziga xos sifatlar majmui bo'lib, davlat, jamiyat va o'sib kelayotgan yosh avlodning ehtiyojlarini qondirishga yunaltirilgan uzluksiz pedagogik jarayonning natijasi ifodasidir. Respublikada ijtimoiy, iqtisodiy sohada, ayniqsa, ta'lim - tarbiya jarayoni bilan bog'liq o'zgarishlar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, uni milliy ruh bilan sug'orish, samarali an'anaviy uslublarni saqlab qolgan holda yangilarini yaratish va amaliyotda qo'llash borasida olib borilayotgan ishlarga bog'liq.

Aytish joizki, bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirish ushun ta'lim jarayoni talabalarni intellektual va kasbiy jihatdan rivojlantirishning shuqurlashtirilgan tizimi sifatida namoyon bo'lishi lozimligini tajribalar yaqqol ko'rsatmoqda.

Bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirish jarayonini modernizatsiyalashdan ko'zlanadigan asosiy maqsad jarayon sub'ektlarining kreativ tafakkurini rivojlantirishdan iborat. Bu ta'lim oluvshilarning amaliy va metodik kompetentligini rivojlantirishni bir sho'qqisidan ikkinshisiga qarab harakatlanishlari, etuklikning turli darajalarida pedagogik mahorat sho'qqisiga erishishlari hamda ijodiy kasbiy faoliyat ko'rsatish tajribasini egallashlari ushuncha muhim hisoblanadi.

Pedagogik adabiyotlar tahlilidan bilamizki, metodik kasbiy kompetentlik – bu pedagogik faoliyatda o'quv va tarbiyaviy jarayonni samarali tashkil etish, ta'lim shakllarini to'g'ri tanlash, samarali metodlar va vositalarni tanlab qo'llay olish hamda ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish ko'nikmasidir.

Shunga ko'ra bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari bakalavr talabalarini o'quv va tarbiyaviy jarayonni uslubiy jihatdan to'g'ri yo'lga qo'ya olish, ta'lim shakllarini tanlashda maqsadga muvofiq o'quv va tarbiyaviy shakllarni to'g'ri belgilash va qo'llash, o'qitish va tarbiya jarayonida eng samarali metodlar va vositalarni tanlash va ularni muvaffaqiyatli qo'llay bilish, tanlangan metodlar va vositalarni samarali va natijadorlik bilan amalga oshira olish hamda yosh mutaxassislarga amaliy yordam ko'rsatish ta'lim-tarbiya ishining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur muammolarni muvaffaqiyatli hal etish ushuncha ham bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy metodik tayyorlashda kognitiv - integrativ mobilligini takomillashtirish va uni muntazam rivojlantirib borish talab etiladi.

Biz tadqiqotlarimizda bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy-metodik tayyorlashda kognitiv-integrativ mobilligini takomillashtirish ta'lim tizimidagi dolzarb ilmiy-metodik yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etib, ushbu mavzuni yoritishda asos bo'ladigan "kasbiy-metodik" va kognitiv-integrativ mobillig" tushunchalariga to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Kognitiv mobillik – bu bo'lajak o'qituvshining yangisha bilimlarni o'zlashtirish, tahlil qilish, muammoni hal qilish, mustaqil fikrlash va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatidir. Kognitiv mobillik yuqori bo'lgan o'qituvshi: O'quvshilarning bilim olish jarayonini boshqaradi, yangi pedagogik texnologiyalarni tez o'zlashtiradi, Innovatsion fikrlashga ega bo'ladi.

b) Integrativ mobillik – bu turli fanlar, yondashuvlar, bilim sohalarini uyg'unlashtira olish, ko'p yo'nalishli bilimlarni amaliyotga tatbiq qila olish qobiliyatidir. Fizika – tabiiy fanlar bilan integratsiyalashgan fan bo'lganligi sababli, bu mobillik muhim ahamiyatga ega.

Kasbiy-metodik tayyorgarlikda kognitiv-integrativ mobillikni rivojlantirish omillari quyidagilarda o'z aksini topgan. O'quv dasturlarini yangilash va integratsiyalash Fizika fanini matematika, texnologiya, biofizika bilan uyg'unlikda o'rgatish; STEM yondashuvlarini joriy etish.

Amaliy mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish Laboratoriya ishlari orqali nazariyani amaliyotga bog'lash; Fizikaviy tajribalarda muammoli vaziyatlarni hal qilish.

Pedagogik texnologiyalarni joriy etish SLIL, kritikal fikrlash, BLENDED LEARNING kabi metodik yondashuvlar; AKT vositalari orqali modellashtirish, simulyatsiya qilish.

Innovatsion o'qituv metodlarini qo'llash Muammoli ta'lim, loyihaviy ta'lim, aks ettirish texnologiyalari; Rivojlantiruvshi o'qitish (Vygotskiy zonasi asosida).

Fanni shuqur tushunishga asoslangan tahliliy yondashuv

Fizik hodisalarning ilmiy-falsafiy asoslarini tushuntirish;

Real hayotiy muammolarni fizik qonunlar asosida tahlil qilish.

Ko'p fanli integratsion loyihalar yaratish

Masalan: "Fizika + IT: robototexnika asoslari";

"Fizika + biologiya: inson organizmidagi energiya almashinuvi" va boshqalar.

O'quvshi shaxsiga yo'naltirilgan yondashuv O'quvshining kognitiv faoliyatini rag'batlantirish;

Differensial yondashuv orqali o'quvshilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish.

Bo'lajak fizika o'qituvshilari ushuni kognitiv va integrativ mobillik – bu zamonaviy ta'lim muhitida raqobatbardosh, metodik jihatdan qurollangan, yangilikka oshiq, bilimlarni amaliyot bilan bog'lay oladigan pedagogik shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu mobillikni takomillashtirish – faqat nazariy bilimlar emas, balki ularni integratsiyalashgan shaklda, ijodiy, mustaqil tahlil asosida qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish demakdir.

Fikrimizsha, bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini kasbiy-metodik tayyorlashda kognitiv-integrativ mobilligini takomillashtirishda pedagogik sohada faoliyat rioritishi nuqtai nazardan qaraganda pedagogik kompetentlik va kreativlikni ham teran o'zlashtirgan bo'lishi talab etiladi

Metodik kompetentlik – pedagogik jarayonni metodik jihatdan oqilona tashkil etish, ta'lim yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini to'g'ri belgilash, metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, metodlarni samarali qo'llay olish, vositalarni muvaffaqiyatli qo'llashni anglatadi

Dj.A.Pulatov ilmiy izlanishlarida mutaxassisning kasbiy kompetentligi muayyan bir soha mutaxassisining kasbiy tayyorligi, salohiyatliligi va kasbiy etukligini baholovshi mezon hisoblanadi - degan fikr ilgari surilgan.[7]

Kasbiy kompetentlik – mutaxassisning kasbiy faoliyat talablariga mos kelishi, layoqatlilik darajasini belgilovshi mezon sanaladi. SHu bilan birga, kasbiy kompetentlik deganda ko'pinsha, shaxsning faoliyat ioritishga umumiy qobiliyati va uning kasbiy tayyorgarligida namoyon bo'luvshi bilim va tajribalarga asoslangan integrallashgan sifatlar nazarda tutiladi. [4]

Mirsoliyeva M.T pedagogning kasbiy kompetentligi uning: - tegishli fan sohasi va tarbiya borasida maxsus ilmiy-nazariy bilimlarga shuningdek, belgilangan vazifalarni samarali hal eta olish layoqatiga ega bo'lishi;

- maxsus kasbiy etika asosida ta'lim oluvshilarning qiziqishlaridan kelib shiqadigan aniq pedagogik vaziyatlarni samarali eshimini topishi;

- iuqorida keltirilgan kasbiy vazifalarni amalga oshirishdagi har bir pedagogik hatti-harakati ushun har bir shaxs oldidagi mas'uliyat va javobgarlikni his etishi bilan belgilanadi – degan fikrni bildiradi.

Pedagogik kompetentlikning o'ziga xos xususiyatlari xususida N.Azizxodjaeva pedagogik kompetentlik - bu qabul qilingan normalar, standartlar va talablarga mos tarzda pedagogik funkuiyalarni bajarish qobiliyati va tayyorligini belgilovshi o'qituvshining individual va kasbiy tavsifi, - degan ta'rifni umumlashtiradi [20] va pedagogik kompetentlik quyidagi komponentlardan iborat ekanligini bildiradi.[3]

Bular:

- o'qituvshining ta'lim-tarbiya ishlarini gumanistik pozuiiyadan boshqarishi bo'lib, bu fenomen pedagogik kompetentlikning asosiy komponenti ekanligi;

- ta'lim – tarbiya ishlarini muayyan tizim asosida olib borish;

- fanlarni o'qitishda talabalarning erkinligini ta'minlashda o'qituvshining muloqot madaniyati, o'zining fani bo'yisha yangi axborotlar bilan tanishish masalasi va ularni individual tajribalarida qo'llab, bilimlarini oshirib borishi alohida ahamiyatga ega ekanligi;

- o'zining pedagogik tajribalarini ilg'or tajribalar bilan integratsiyalash, o'z kasbdoshlarining tajribalarini o'rganishi, innovauiion tajribalarni o'zlashtirish qobiliyati va o'z tajribalarini umumlashtirgan holda ularni boshqalarga etkazish malakasi.

Kuzatishlarimizga qaraganda, qaysi sohada bo'lmasin, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan soha mutaxassislarini iuqori darajada kasbiy-metodik tayyorlashda kognitiv-integrativ mobilligini takomillashtirish,

birinshidan, ta'lim jarayonida nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy bog'lashni talab qiladi;

ikkinshidan, talabalarning mustaqil tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish; ushinshidan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishga yo'naltirish to'rtinshidan, ushbu sohaning rivojlanishida ahamiyatli o'rin egallaydi.

Fizika fani o'qituvshilarini kasbiy-metodik tayyorlashda kognitiv-integrativ mobilligini isloh qilishning asosiy omillaridan biri pedagogik kreativlikni ta'minlash va ta'lim ustuvorligidir. Bu omillar asosida:

- bo'lajak fizika fani o'qituvshilarini o'z-o'zini tahlil qilishi;
- o'z-o'zini kasbiy rivojlantirishini rejalashtira olishi;
- maqsad va vazifalarni aniq belgilashi;
- o'qituvshilarning yangisha fikrlash qobiliyatini shakllantirish;
- dars jarayonida innovatsion usullar va texnologiyalardan samarali foydalanishga o'rgatish;
- mavjud bilimlarni qayta ishlash, integratsiya qilish va yangi metodik yondashuvlarni yaratish qobiliyatini shakllantirish;
- ta'lim mazmunini faqat nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham anglash qobiliyatini oshirish;
- mushohada, tahlil va ijodiy yondashuvni talab qiluvshi mashg'ulotlarni amalga oshirish;
- o'quvshi markazli yondashuvni ta'minlash;
- fikrlash, muammo eshish, eksperimental tadqiqotlar olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- ta'limning shaxsiylashtirilgan va kompetentligiga yo'naltirilgan modeli asosida o'qituvshini tayyorlash;
- AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari), masofaviy ta'lim platformalari, simulyatsiya va modellash usullaridan foydalanishni o'rgatish;
- Oshiq ta'lim manbalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish;
- o'qituvshilarda o'z fanini shuqur bilish va uni boshqalarga tushunarli etkazish istagini kushaytirish;
- kasbiy o'sishga doimiy intilish, muammolarga ijodiy yondashish motivatsiyasini shakllantirish;
- ish faoliyati jarayonida o'zini ko'rsata olishi hamda yo'l qo'yilgan kamshiliklarni o'z vaqtida tuzatib borishini amaliy kompetentlikka erishishning asosiy yo'li sifatida ko'rsatish mumkin. [2]

Xulosa qilib aytganda fizika o'qituvshilari ushuni kognitiv-integrativ mobillikni rivojlantirishda pedagogik kreativlik va ta'lim ustuvorliklarini

ta'minlash orqali mukammal, raqobatbardosh, ijodkor mutaxassis tayyorlash mumkin. Bu esa zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan yuqori malakali o'qituvshilar korpusini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Президент Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент шаҳри. 2020 йил. 25 январь. //Халқ сўзи. 2020 йил. 25 январь № 19 (7521). <https://uza.uz/oz/politics/> .
2. Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar – ta'lim samaradorligi omili; monografiya / T.: "Yoshlar nashriyot uyi", 2020. 184 b.
3. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Moliya, 2003.
4. Mirsoliyeva M.T Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish: Ped.fanl.doktori. ... diss. avtoref. – T.: 2019. – 24 b.
5. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvshilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2013. - 128 b.
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M., Mirsoliyeva M. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik» moduli bo'yisha UMK. T.: 2017 – B.43-105.
7. Pulatov Dj.A. Bo'lajak psixologiya o'qituvshilarining amaliy kompetentligini monitoring qilish tizimini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yisha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish ushun yozilgan diss. Toshkent 2020. 179 b.
8. Alimov A.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvshilarini shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash. Pedagogika fanlari bo'yisha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish ushun yozilgan diss. T.:2018. –B.191.
9. Djurayev R.X., Turg'unov S.T. Ta'lim menejmenti. - Toshkent., «Voriz-Nashriyot», 2012.- B.167.
10. Haqnazarova N.Q. Oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash jarayonlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga mos prognoz qilish metodologiyasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yisha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish ushun yozilgan diss. Shirshiq 2020. 168 b.
11. Isakulova N.J. Kasb ta'limi metodikasi: O'quv qo'llanma.-T.:Fan; 2014. – 200 b.

TALABALAR RAQAMLI KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA ELEKTRON TA'LIM VOSITALARINING ROLI

Xanbabayev X.I.

*Qo'qon davlat universiteti "Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt"
kafedrası professori, p.f.d (DSc)*

Tayanch so'zlar: elektron ta'lim, raqamli kompetensiya, internet, ijtimoiy media, raqamli xavfsizlik, raqamli savodxonlik, interfaol ma'ruza, onlayn simulyatsiya.

Ключевые слова: электронное обучение, цифровая компетентность, Интернет, социальные сети, цифровая безопасность, цифровая грамотность, интерактивная лекция, онлайн-симуляция.

Key words: e-learning, digital competence, internet, social media, digital security, digital literacy, interactive lecture, online simulation.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy-didaktik tuzilmasi komponentlarini yaratish tamoyillari, elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning didaktik mazmuni muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются принципы создания компонентов организационно-дидактической структуры развития цифровой компетентности студентов с помощью электронных образовательных средств в высших учебных заведениях, дидактическое содержание развития цифровой компетентности студентов с помощью электронных образовательных средств.

SUMMARY:

The article discusses the principles of creating the components of the organizational and didactic structure of the development of digital competence in students through electronic educational tools in higher education institutions, the didactic content of developing digital competence in students through electronic educational tools.

Bugungi jamiyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), sun'iy intellekt (AI) va IoT (Internet of Things) kabi ilg'or texnologiyalar hayotning har bir jabhasiga kiritilmoqda. Kelajakda bu texnologiyalar yanada takomillashib, barcha sohalar va ijtimoiy hayotga kiritiladi, bu esa jamiyat tabiatini tubdan o'zgartiradigan Jamiyat 5.0 davrining kelishiga olib keladi. Shunday ekan,

hozirgi zamonda biz kelajak avlodga yo'l ko'rsatuvchi bolalarda til, matematik fikrlash, foydalanish ko'nikmasi kabi kelajakda yashash uchun asos bo'ladigan xislat va qobiliyatlarni shakllantirishni ta'minlashimiz kerak. Shu maqsadda AKTdan foydalangan holda "adolatli va individual optimallashtirilgan ta'lim" va "ta'lim muassasalarida ish uslubini isloh qilish" ni amalga oshirish zarur[1].

O'quv jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ta'limning o'quv, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalarining birligini ta'minlaydi. O'qituvchi talabalar uchun yagona ma'lumot manbai, haqiqat tashuvchisi bo'lishni to'xtatadi. Hozirgi sharoitda mexanik hajmdagi bilimlarni yosh avlodga o'tkazish endi uning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvining kaliti emas. Jamiyat rivojlanishining asosiy omillari axborot dengizida harakat qilish qobiliyati va turli manbalar ma'lumotlari asosida to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatidir.

Axborotdan malakali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish esa maktab ta'limining asosiy vazifalaridan biridir. Shunga ko'ra, zamonaviy axborot jamiyatida kompyuter, aloqa texnologiyalari, shu jumladan radio, televidenie, mobil aloqa, Internet, ma'lumotlarni qayta ishlash tarmoqlari va boshqalar yordamida keng ko'lamli kasbiy, kognitiv, bo'sh vaqt, maishiy va boshqa vazifalarni hal qilishi kerak bo'lgan o'qituvchi uchun alohida rol beriladi. Zamonaviy o'qituvchi uchun samarali va muvaffaqiyatli ishlash uchun zarur bo'lgan ustuvor fazilatlar, ularni ta'limga yeng zamonaviy va dolzarb yondashuvlar prizmasi orqali aniqlash tavsiya yetiladi: kompetensiyaga asoslangan, shaxsiy-faoliyat va madaniy.

Ta'limdagi kompetensiyaga asoslangan yondashuv, V. A. Bolotov va V. V. Serikovning fikriga ko'ra, bilimga yo'naltirilgan komponentga aylanmaydigan, ammo kasbiy muammolarni hal qilishda, asosiy funksiyalarni, ijtimoiy rollarni va vakolatlarni bajarishda yaxlit tajribani o'z ichiga olgan ta'lim mazmuni turi bilan bog'liq. O'qituvchi egallashi kerak bo'lgan ko'plab kompetensiyalar orasida quyidagilarni keltirish mumkin: ijtimoiy, kommunikativ, ta'lim, kognitiv va axborot. 390 Ular orasida shaxsning axborot kompetensiyasi alohida o'rin tutadi, shuning uchun uni o'zlashtirish har qanday kasbiy faoliyatning, shu jumladan pedagogikaning muvaffaqiyatli kafolatiga aylanadi[2].

Talabalarning axborot-kommunikatsion kompetensiyasi - bu informatika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha maxsus tashkil etilgan o'quv jarayonida shakllangan tizimli ilmiy bilim, ko'nikma va malakalar to'plami bilan tavsiflangan shaxsiy ta'lim, zamonaviy AKT vositalari asosida ta'lim muhitida harakat qilish qobiliyati va ulardan ijodiy foydalanishga tayyorlik, ularning kasbiy va pedagogik faoliyati.

Axborot-kommunikatsion kompetensiyasi (AKT kompetensiyasi) zamonaviy o'qituvchining informatika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ning zamonaviy vositalari va usullaridan foydalangan holda kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyati uning ta'limni axborotlashtirishning yangi sharoitida ishlashga tayyorligini belgilaydi. Shuni esda tutish kerakki, o'qituvchining AKT kompetensiyasi uning kasbiy faoliyatining barcha turlariga kiradi.

Kompetensiyani shakllantirish muammolarini o'rganishda AKT kompetensiyalari haqidagi bilimlarning uchta darajasi ajratiladi: - asosiy daraja - bu fan o'qituvchisi uchun umumiy maqsadli axborotkommunikatsion texnologiyalaridan foydalangan holda ta'lim muammolarini hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va tajribaning o'zgarmasligi; - mavzuga yo'naltirilgan daraja - bu AKTni rivojlantirish va ma'lum bir o'quv fanining mazmuni va metodologiyasiga qo'yiladigan talablarga muvofiq ishlab chiqilgan ixtisoslashtirilgan texnologiyalar va resurslarni ta'lim faoliyatiga joriy yetishga tayyorlikni shakllantirish; - pedagogik (pedagogik-psixologik, uslubiy, ijodiy) daraja - bu o'z elektron ta'lim vositalarini ishlab chiqish, kasbiy va shaxsiy vazifalarni hal qilish uchun AKT vositalaridan foydalanish.

Talabalarning AKT bo'yicha asosiy kompetensiyalari majmuasiga quyidagi guruhlarini kiritish mumkin: - AKT sohasida umumiy tushunchaning mavjudligi; - elektron ta'lim resurslari haqidagi g'oyalarning mavjudligi; - operatsion tizim interfeysini o'zlashtirish; - multimedia sohasida umumiy tushunchaning mavjudligi; - rastr grafika asosida grafik ilustrasiyalar tayyorlash texnikasini egallash; - fan yo'nalishi bo'yicha o'quv qo'llanmalar va ishchi hujjatlarni tayyorlash kontekstida ofis texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish; 391 - asosiy internet xizmatlari va texnologiyalarini bilish; - veb-sayt yaratish texnologiyasi asoslarini bilish.

Shunday qilib, AKT sohasida talabalarning malakasini oshirishning tipik (eng keng tarqalgan) o'quv-uslubiy majmuasi o'nga yaqin tematik bo'limlarni o'z ichiga oladi: - axborot texnologiyalari asoslari; - masofaviy ta'lim texnologiyalari; - tarmoq texnologiyasi xizmatlari; - operatsion tizimlar asoslari; - matnli hujjatlarni tayyorlash asoslari; - axborot tarmoqlari asoslari; - elektron jadval hujjatlarini tayyorlash asoslari; - kompyuter grafikasi va multimedia bilan ishlash asoslari; - ma'lumotlar bazalari va axborot tizimlari bilan ishlash asoslari; - veb-resurslarni yaratish va ulardan foydalanish asoslari va boshqalar.

Axborot madaniyati XXI asr o'qituvchisi uchun kasbiy tayyorgarlikning yangi muhim sifatiga aylanmoqda. Maktabda uni axborot asriga moslashtirishdan boshqa iloj yo'q. Ushbu moslashuvning asosiy maqsadi

kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda axborotni qayta ishlash va zamonaviy ta'lim muammolarini hal qilishni o'rgatishdir[4].

Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy tuzilmasi o'quv rejasini ishlab chiqish, o'quv maqsadlari, o'qitish usullari, baholash strategiyalari, o'qituvchilar malakasini oshirish va infratuzilmani o'z ichiga olgan bir nechta asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi. Ushbu komponentlar talabalar uchun keng qamrovli va samarali raqamli savodxonlik dasturini yaratish uchun birgalikda ishlaydi.

O'quv dasturlari dizaynerlari raqamli savodxonlik bilan bog'liq bir qator mavzularni o'z ichiga olgan holda talabalar o'rtasida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga e'tibor qaratishlari kerak. Baholash strategiyalari o'quv maqsadlari va qo'llaniladigan o'qitish usullariga mos kelishi kerak. O'qituvchilar o'quv dasturlarini samarali yetkazib berish uchun elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha o'qitilishi kerak.

Ta'lim muassasalarining elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun zarur infratuzilmaga ega bo'lishi kerak. Umuman olganda, talabalar uchun samarali raqamli savodxonlik dasturini yaratish uchun o'quv dasturlari dizaynerlari, o'qituvchilari va ta'lim muassasalari ma'murlari o'rtasida muvofiqlashtirilgan harakatlar talab etiladi. Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy-didaktik tuzilishi bir nechta asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi, jumladan[1,3]:

1. O'quv dasturlarini loyihalash: O'quv dasturini loyihalash talabalarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. U internet, ijtimoiy media, raqamli xavfsizlik va onlayn muloqotni tushunish kabi raqamli savodxonlik bilan bog'liq bir qator mavzularni o'z ichiga olishi kerak.

2. O'quv maqsadlari: O'quv maqsadlari aniq va aniq bo'lishi kerak, bunda talabalar o'quv dasturidan nimani o'rganishi kutilmoqda. Bu o'qituvchilarga samarali dars rejalari va baholashlarni ishlab chiqishda yordam beradi.

3. Ta'lim usullari: Qo'llaniladigan o'qitish usullari turli xil va qiziqarli bo'lishi kerak, jumladan, interfaol ma'ruzalar, guruh muhokamalari va amaliy mashg'ulotlar. O'rganishni yaxshilash uchun onlayn simulyatsiyalar, videolar va viktorinalar kabi elektron ta'lim vositalaridan ham foydalanish mumkin.

4. Baholash strategiyalari: Baholash strategiyalari o'quv maqsadlari va qo'llaniladigan o'qitish usullariga mos kelishi kerak. Ular talabalarning muvaffaqiyatini baholash va fikr-mulohazalarini bildirish uchun shakllantiruvchi va summativ baholashni o'z ichiga olishi kerak.

5. O'qituvchilar malakasini oshirish: O'qituvchilar o'quv dasturlarini samarali yetkazib berish uchun elektron ta'lim vositalari va raqamli

texnologiyalardan foydalanish bo'yicha o'qitilishi kerak. Shuningdek, ularga raqamli ta'limning so'nggi tendentsiyalaridan xabardor bo'lish uchun doimiy malaka oshirish imkoniyatlari taqdim etilishi kerak.

6. Infratuzilma: Maktab elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun zarur infratuzilmaga ega bo'lishi kerak, shu jumladan ishonchli internetga kirish va tegishli apparat va dasturiy ta'minot.

Umuman olganda, elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy-didaktik tuzilishi o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilar, o'qituvchilar va maktab ma'muriyatlari o'rtasida kompleks va samarali raqamli savodxonlik dasturini yaratish uchun muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarni talab qiladi.

Talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirish bugungi raqamli asrda juda muhimdir. Elektron ta'lim vositalari o'qitish va o'qitish jarayonini yaxshilash va talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirish uchun ishlatilishi mumkin. Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning didaktik mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi[2]:

1. Raqamli savodxonlik: Talabalar elektron ta'lim vositalaridan samarali foydalanish uchun raqamli savodxonlikka ega bo'lishlari kerak. Raqamli savodxonlik raqamli qurilmalar, dasturiy ilovalar va internetdan qanday foydalanishni tushunishni o'z ichiga oladi.

2. Axborotni boshqarish: Elektron ta'lim vositalari talabalarga axborotni samarali boshqarishni o'rganishga yordam beradi. Bu ma'lumotni qidirish, ma'lumotni baholash va ma'lumotlarni tartibga solish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

3. Muloqot va hamkorlik: Elektron ta'lim vositalari talabalar va o'qituvchilar o'rtasida muloqot va hamkorlikni osonlashtirishi mumkin. Talabalar raqamli vositalardan foydalangan holda qanday qilib samarali muloqot qilishni va onlayn platformalar yordamida boshqalar bilan qanday hamkorlik qilishni o'rganishlari kerak.

4. Ijodkorlik va innovatsiyalar: Elektron ta'lim vositalari talabalarda ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishi mumkin. Talabalar o'zlarining g'oyalari, dizaynlari va loyihalarini yaratish va almashish uchun raqamli vositalardan foydalanishlari mumkin.

5. Tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish: Elektron ta'lim vositalari talabalarga tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Talabalar ma'lumotlarni tahlil qilish,

muammolarni hal qilish va ongli qarorlar qabul qilish uchun raqamli vositalardan foydalanishlari mumkin.

6. Raqamli fuqarolik: Talabalar raqamli fuqarolar sifatida o'z huquq va majburiyatlarini tushunish, boshqalarning shaxsiy hayoti va intellektual mulkini hurmat qilish, onlaynda mas'uliyatli va xavfsiz bo'lishni o'z ichiga olgan raqamli fuqarolik haqida bilishlari kerak.

Xulosa qilib aytganda, elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetensiyani rivojlantirishning didaktik mazmuni talabalarga raqamli vositalardan samarali foydalanish, axborotni boshqarish, muloqot qilish va hamkorlik qilish, ijodiy va innovatsion, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish, mas'uliyatli raqamli fuqarolar bo'lishni o'rgatishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kwan M., 2001. Cyberspatial cognition and individual access to information: The behavioral foundation of cybergeography. *Environment and Planning B* 28:21-37].
2. Дворская А.В. Основные типы компьютерных средств обучения. //Школьные технологии. 2004. №3. 392
3. Иванова Е.О., Осмоловская И.М. Теория обучения в информационном обществе. – М.:Просвещение, 2011.
4. Mamatov D.N., Urazova M.B., Abduraimov Sh.S., Vakhidova N.Kh., Radjapova D.D. Perfection of technology of preparation of future teachers of vocational education to the designing activity the main contents of the dissertation international journal of advanced science and technology Vol. 29, No. 8s. – P. 2205-2215. ISSN: 2005-4238 IJAST Copyright © 2020 SERSC (Scopus).
5. Конюшенко С. М. «Информационная культура педагога в свете концепции индивидуальности человека» /С. М. Конюшенко // Информатика и образование. – 2004. – № 7. – С. 102–105.
6. Полякова Т. И. «Информационная культура современного педагога как фактор его профессионального развития» : дис. ... канд. пед. наук / Полякова Т. И. – СПб., 2005.
7. Сайков Б.П. Организация информационного пространства образовательного учреждения: практическое руководство. - М.: Бином. Лаборатория знаний, 2005.

OSTROGRADSKIY - GAUSS TEOREMASI TADBIQINING PYTHON DASTURLASH TILI ASOSIDAGI TAHLILI

Rizoqulova S.S.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrası assistenti*

Abdullayeva D.A.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrası katta o'qituvchi*

Tayanch so'zlar: Ostrogradskiy-Gauss teoremasi, elektrostatik tizim, elektr maydon, kuchlanganlik vektori, silindrik simmetriya, sferik simmetriya, zaryad taqsimoti, yopiq sirt, elektr maydon oqimi, elektr kuch chiziqlari, differensial hisob, integral hisob, dielektrik doimiysi, fizik jarayon, matematik usul, elektr kuchi, zaryad zichligi, geometrik simmetriya, fizik tahlil, analitik ifoda, elektromagnit nazariya, Python dasturlash, hisoblash usullari, soddalashtirilgan formulalar, ideal tizim, simmetrik konfiguratsiya, sirt oqimi, kondensator modeli, sferik model, cheksiz silindr, shar.

Ключевые слова: теорема Остроградского-Гаусса, электростатическая система, электрическое поле, вектор напряжённости, цилиндрическая симметрия, сферическая симметрия, распределение заряда, замкнутая поверхность, поток электрического поля, силовые линии, дифференциальное исчисление, интегральное исчисление, диэлектрическая постоянная, физический процесс, математический метод, электрическая сила, плотность заряда, геометрическая симметрия, физический анализ, аналитическое выражение, электромагнитная теория, программирование на Python, методы расчёта, упрощённые формулы, идеальная система, симметричная конфигурация, поток через поверхность, модель конденсатора, сферическая модель, бесконечный цилиндр, шар.

Key words: Ostrogradsky-Gauss theorem, electrostatic system, electric field, field intensity vector, cylindrical symmetry, spherical symmetry, charge distribution, closed surface, electric field flux, electric field lines, differential calculus, integral calculus, dielectric constant, physical process, mathematical method, electric force, charge density, geometric symmetry, physical analysis, analytical expression, electromagnetic theory, Python programming, computational methods, simplified formulas, ideal system, symmetric configuration, surface flux, capacitor model, spherical model, infinite cylinder, sphere.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada elektrostatik sistemalarning silindrik va sferik simmetriyaga ega holatlari matematik va fizik nuqtai nazardan chuqur tahlil etiladi. Elektr maydon tushunchasining mohiyati, zaryad taqsimotining geometrik simmetriyaga bog'liqligi, va Gauss teoremasining integral shaklda qo'llanilishi asosida, ideal tizimlardagi elektr maydon kuchlanganligi aniqlanadi.

Simmetrik konfiguratsiyalar elektr maydonni soddalashtirilgan analitik ifodalar orqali ifodalash imkonini beradi, bu esa differensial va integral matematik vositalarning fizikaviy qonuniyatlarni tavsiflashdagi rolini ochib beradi. Cheksiz uzun zaryadlangan silindr va sferik zaryadlangan sirt holatlari orqali elektr maydonning fazoviy xususiyatlari aniqlanadi va kuchlanganlik vektorining yo'nalishi hamda qiymatining fazodagi bog'liqligi tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проводится глубокий анализ состояний электростатических систем с цилиндрической и сферической симметрией с математической и физической точек зрения. На основе понятия электрического поля, связи распределения заряда с геометрической симметрией и применения теоремы Гаусса в интегральной форме определяется напряжённость электрического поля в идеальных системах. Симметричные конфигурации позволяют выразить электрическое поле через упрощённые аналитические выражения, что раскрывает роль дифференциальных и интегральных математических методов в описании физических закономерностей. Через случаи бесконечно длинного заряженного цилиндра и сферической заряженной поверхности исследуются пространственные характеристики электрического поля, а также анализируются направление и величина вектора напряжённости в пространстве.

SUMMARY:

This article provides a thorough analysis of electrostatic systems with cylindrical and spherical symmetry from both mathematical and physical perspectives. Based on the concept of the electric field, the relationship between charge distribution and geometric symmetry, and the application of Gauss's theorem in its integral form, the electric field intensity in ideal systems is determined. Symmetric configurations allow the electric field to be expressed through simplified analytical formulas, revealing the role of differential and integral mathematical tools in describing physical laws. By examining the cases of an infinitely long charged cylinder and a spherically charged surface, the spatial characteristics of the electric field are explored, and the direction and magnitude of the field intensity vector in space are analyzed.

Elektrostatika bu fizikada tinch holatda turgan elektr zaryadlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'rganuvchi bo'lim bo'lib, uning markaziy tushunchalaridan biri bu elektr maydonidir. Elektr maydoni, biror zaryad atrofida hosil bo'ladigan fazodagi kuch ta'sirini ifodalaydi va u vektorli fizik kattalik bo'lib, har bir nuqtada yo'nalish va qiymatga ega. Elektr maydonning mavjudligi boshqa sinov zaryadiga ta'sir etishi orqali namoyon bo'ladi. Bu ta'sir zaryadlar muhitida energiyaning qanday taqsimlanishini va zaryadlar qanday harakatlanishini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Fizikada ko'p hollarda zaryadlar murakkab taqsimotga ega bo'lishi mumkin. Shunday hollarda to'g'ridan-to'g'ri Kulon qonuni asosida elektr maydonni hisoblash matematik jihatdan murakkablashadi. Sistemada ko'p sonli zaryadlar yoki uzluksiz zaryad taqsimoti mavjud bo'lsa, bu usul unchalik qulay emas. Ana shunday holatlarda Ostrogradskiy - Gauss teoremasi katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Gauss teoremasi elektrostatikaning qonunlaridan biri bo'lib, u elektr maydon kuchlanganligining yopiq sirt orqali o'tuvchi oqimini shu sirt ichida joylashgan to'la elektr zaryadi bilan bog'laydi. Bu teorema **differensial va integral shaklda** ifodalanadi va u elektromagnit nazariyaning umumiy matematik asoslaridan biri bo'lgan **Ostrogradskiy divergensiya teoremasiga** tayanadi.

Gauss teoremasi elektr maydon kuchlanganligi vektori oqimini berilgan yopiq sirt orqali o'tuvchi to'la zaryad bilan bog'laydi. Matematik tarzda bu quyidagicha ifodalanadi:

$$N_E = \oint_S \vec{E} \cdot d\vec{S} = \frac{q_{ichki}}{\epsilon_0 \epsilon}$$

Bu yerda N_E – elektr maydon oqimi, $\vec{E}$ – elektr maydon kuchlanganligi, $d\vec{S}$ – yopiq sirtning elementar yuzasi, q_{ichki} – sirt ichidagi to'la zaryad, ϵ_0 – vakuum dielektrik doimiysi, ϵ –

muhitning nisbiy dielektrik doimiysi. Ushbu teorema simmetriyali sistemalarda elektr maydonni soddalashtirilgan va umumiy usulda aniqlash imkonini beradi, chunki u bevosita zaryad taqsimotining maydon oqimiga qanday ta'sir qilayotganini ko'rsatadi.

Gauss teoremasi ayniqsa yuqori darajada simmetriyaga ega bo'lgan tizimlarda silindrik, sferik va tekis simmetriya hollarida elektr maydonni aniq va soddagina ifoda bilan topishga imkon beradi. Bunday hollarda elektr maydonning yo'nalishi va kattaligi butun simmetrik sirt bo'ylab bir xil bo'ladi, bu esa integralni soddalashtirishga yordam beradi.

Masalan, cheksiz uzun silindr bo'ylab zaryad bir tekis taqsimlangan bo'lsa, elektr maydon kuchlanganligi faqatgina silindr o'qidan bo'lgan radial masofaga bog'liq bo'ladi. Bu holatda elektr kuch chiziqlari silindr o'qiga perpendikulyar tarzda radial yo'nalishda tarqaladi va bu kuchlanganlikni aniqlashda Gauss teoremasidan foydalanish osonlik tug'diradi. O'xshash tarzda, zaryadlangan sferaning elektr maydoni sferik simmetriyaga ega bo'lib, bu holatda elektr kuch chiziqlari sfera markazidan tashqariga yoki ichkariga yo'naltirilgan bo'ladi. Bu sferaning markazidan tashqaridagi nuqtalardagi elektr maydonni aniqlashda Gauss teoremasi zaryad butunlay sfera markazida joylashgandek hisoblashga imkon beradi.

Mazkur maqolada elektrostatik sistemalarning ikki asosiy simmetrik shaklini zaryadlangan cheksiz uzun silindr va zaryadlangan sferani tahlil qilamiz. Bu jarayonlar orqali Gauss teoremasining qanday qo'llanilishi, u orqali elektr maydonni qanday ifodalash mumkinligi, qanday fizik xulosalar chiqarish mumkinligi ko'rsatib beriladi. Ushbu usul nafaqat nazariy fizika, balki amaliy elektr texnikasi, elektrooptika, kondensatorlar nazariyasi va boshqa ko'plab sohalarida muhim hisoblanadi. Shu sababli, silindrik va sferik simmetriyaga ega tizimlarni tahlil qilish nafaqat ta'limiy nuqtai nazardan, balki ilmiy-tadqiqot ishlarida ham dolzarb ahamiyatga ega.

Elektrostatikada elektr maydonni hisoblashda Geometrik simmetriya katta ahamiyatga ega bo'lib, silindrik simmetriyaga ega tizimlar elektr maydonni ifodalashda Gauss teoremasini bevosita qo'llash imkonini beradi. Cheksiz uzun va zaryadi sirt bo'ylab bir tekis taqsimlangan silindr bu turdagi eng muhim ideal modellar sirasiga kiradi. Bunday sistemalar kabel, tok o'tkazuvchi simlar, kondensatorlar va elektr zanjirlarining turli Bunday sistemalar kabel, tok o'tkazuvchi simlar, kondensatorlar va elektr zanjirlarining ayrim elementlarini fizik jihatdan tavsiflash va **nazariy tahlil qilishda** real obyektlar sifatida xizmat qiladi.

Uzunligi cheksiz bo'lgan va izolyatsiyalangan radiusi R ga teng bo'lgan silindrni ko'rib chiqamiz:

Mazkur shartlar asosida silindr atrofida hosil bo'ladigan **elektr kuch chiziqlari** faqatgina **silindr o'qiga perpendikulyar yo'nalishda radial** tarzda tarqaladi. Elektr maydon har bir nuqtada silindr o'qidan tashqariga yoki ichkariga qarab yo'nalgan bo'ladi. Simmetriya tufayli bu kuch chiziqlarning yo'nalishi har doim silindr o'qidan tashqariga to'g'ri chiziq shaklida yo'naladi va **silindr o'qiga to'g'ri burchak ostida** joylashadi.

Elektr maydon kuchlanganligi vektori E esa bu kuch chiziqlariga tangensial hamda ular bilan yo'nalish jihatidan bir xil bo'ladi. Shu sababli, har bir nuqtada E vektori silindr yuzasining shu nuqtasiga tushirilgan **normal vektor** n bilan **parallel** bo'ladi. Bu esa Gauss teoremasidan foydalanishda muhim rol o'ynaydi, chunki **maydon vektori sirtga perpendikulyar** bo'lsa, oqimni ifodalovchi skalyar ko'paytma maksimal qiymatga ega bo'ladi.

Silindrning sirtida barcha nuqtalarda elektr maydon kuchlanganligining moduli, ya'ni kattaligi bir xil bo'ladi. Bu esa:

$$E = \text{const}$$

bo'ladi. **Kuchlanganlik silindr sirtining har bir nuqtasida bir xil** degan tushunchani bildiradi. Bunday holat **silindrik simmetriya** deb ataladi va u orqali Gauss teoremasi bevosita qo'llanilishi mumkin. Bu ideal shartlar ostida silindr atrofidagi elektr maydon kuchlanganligi faqatgina silindr o'qidan bo'lgan masofa r ga bog'liq bo'ladi. Elektr maydon qiymati esa silindr o'qi bo'ylab yoki atrofidagi burchak koordinatalari bo'yicha o'zgarmaydi. Bu matematik jihatdan sistemaning analizini soddalashtiradi va natijada aniq formulalar orqali elektr maydonni ifodalash imkonini beradi.

Uzunligi l , ko'ndalang kesimi r radiusli tashqi silindr qismini olsak, uning tubi va usti orqali o'tadigan kuchlanganlik oqimi nolga teng bo'ladi, chunki vektor E tub va ust normaliga tik, shuning uchun sirtidan o'tadigan kuchlanganlik oqimi

$$N_E = \int E_n dS = 0 \quad (1)$$

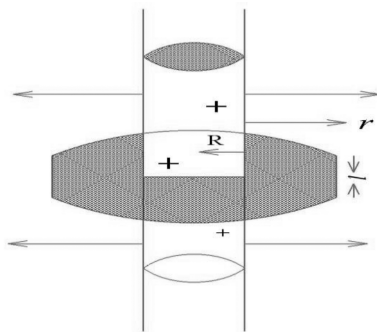
bo'ladi. Silindrik sirt uchta qismdan iborat: yon sirt, pastki va yuqori asoslar. Lekin E vektori faqat radial yo'nalganligi sababli, u faqat yon sirtga perpendikulyar bo'ladi, asoslar esa unga tik bo'lganidan ular orqali oqim nolga teng bo'ladi:

$$N_E = E \cdot S_{\text{yon}} = E \cdot 2\pi rl$$

Zaryadlangan silindrnin l uzunlikdagi yon sirtida Silindrnin o'zi sirt bo'ylab bir jinsli zaryadga ega. Silindrnin uzunligi l bo'lsa, uning sirtidagi jami zaryad quyidagicha bo'ladi:

$q = 2\pi Rl\sigma$ elektr miqdori bor, bunda R zaryadlangan silindrnin radiusi (1- rasm).

Radiusi R bo'lgan va zaryadi sirt bo'ylab tekis taqsimlangan, cheksiz uzun silindrni tasavvur qilamiz. Bunday ideal modelda silindrnin uzunligi cheksiz deb olinadi, ya'ni $l \rightarrow \infty$ faraz qilinadi. Bu holatda silindr uchlaridagi chekka effektlarni e'tiborga olmaslik mumkin bo'ladi, natijada fizik tahlil sezilarli darajada soddalashadi. Silindr yuzasidagi zaryad sirt bo'ylab bir xilda taqsimlangan bo'lib, sirt zaryad zichligi σ –doimiy deb qabul qilinadi. Bu esa tizimda bir jinslilikni ta'minlaydi. Elektr maydon kuchlanganligi vektori, ya'ni E vektori, har bir nuqtada silindrnin o'qiga nisbatan radial yo'nalgan bo'ladi. Boshqacha aytganda, elektr maydon silindr o'qidan tashqariga yoki ichkariga qaragan holatda tarqaladi. Elektr kuch chiziqlari ham aynan shu tarzda, ular silindr o'qiga perpendikulyar tarzda joylashadi. Ana shu simmetriya tufayli elektr maydon kuchlanganligi faqatgina radial masofa r ga bog'liq bo'lib, burchak yo'nalishi yoki silindr uzunligi bo'yicha o'zgarishsiz qoladi. Bunday struktura elektr maydonni tahlil qilishda matematik jihatdan soddalik yaratadi va ayniqsa Gauss teoremasini bevosita qo'llash uchun qulaylik tug'diradi.

1- rasm. Silindr.

Ostrogradskiy - Gauss teoremasi bo'yicha kuchlanganlik oqimi yuqoridagi oqim ifodasiga tenglasak:

$$N_E = E \cdot 2\pi rl = \frac{q}{\epsilon_0 \epsilon} = \frac{2\pi Rl\sigma}{\epsilon_0 \epsilon};$$
$$E = \frac{N_E}{S} = \frac{2\pi Rl\sigma}{2\pi l \epsilon_0 \epsilon}$$

bundan

$$E = \frac{R\sigma}{r\epsilon_0 \epsilon} \quad (2)$$

bo'ladi.

Demak, yuqoridagi shartga muvofiq silindrnin elektr maydon kuchlanganligi bu silindr o'qidan berilgan nuqttagacha bo'lgan oraliq r ga teskari proporsional bo'ladi.

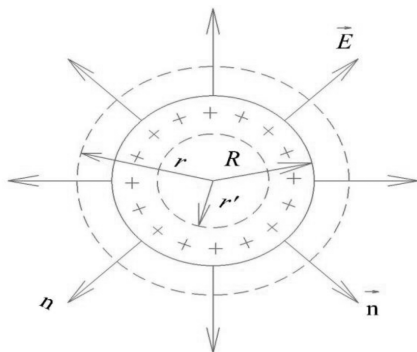
Elektrostatikada sferik simmetriyaga ega muhitlar elektr maydonini tahlil qilishda muhim o'rin tutadi. Zaryadlar shar sirtiga tekis taqsimlanganda, bunday tizimlar soddalashtirilgan, ammo juda samarali fizik jarayonlar sifatida ishlatiladi. Sferik simmetriyaga ega bo'lgan bunday holatlarda elektr maydonning yo'nalishi har doim shar markazidan tashqi nuqtaga qaragan radial yo'nalishda bo'ladi. Zaryadlarning sirt bo'ylab bir jinsli taqsimlanishi tufayli elektr kuch chiziqlari sferaning har bir nuqtasida markazdan tashqariga qarab perpendikulyar yo'nalgan bo'ladi. Bunday simmetriya tufayli elektr maydon faqatgina markazdan bo'lgan radial masofa r ga bog'liq bo'lib, burchak yoki boshqa yo'nalishlarda o'zgarishsiz qoladi.

Bu kabi muvozanatli taqsimot Gauss teoremasini samarali qo'llash imkonini beradi. Agar sfera tashqarisida joylashgan nuqtalardagi maydonni tahlil qiladigan bo'lsak, Gauss sirtini markazga konsentrik bo'lgan radiusi r ga teng sfera tarzida tanlaymiz. Ushbu sirt orqali o'tadigan elektr maydon oqimi to'liq zaryadga proporsional bo'lib, natijada elektr maydon kuchlanganligi quyidagicha ifodalanadi:

Zaryadlangan sfera- sharning elektr maydoni. Agar sharning sirtida q zaryad tekis taqsimlangan bo'lsa, zaryadning sirt zichligini s bilan belgilab, quyidagi ifodani yozamiz:

$$q = 4\pi R^2 \sigma \quad (4)$$

bunda R — shar radiusi. Endi bu sharni radiusi r bo'lgan ikkinchi konsentrik shar sirti bilan o'raylik (2-rasm), bu vaqtda shu sirt orqali o'tgan to'la maydon kuchlanganlik oqimi:

2- rasm. Shar.

$$N_E = \oint E_n dS = 4\pi R^2 \sigma \quad (5)$$

bo'ladi, chunki $\vec{E}$ va $\vec{n}$ o'zaro parallel. Bu kabi muvozanatli taqsimot Gauss teoremasini samarali qo'llash imkonini beradi. Agar sfera tashqarisida joylashgan nuqtalardagi maydonni tahlil qiladigan bo'lsak, Gauss sirtini markazga konsentrik bo'lgan radiusi r ga teng sfera tarzida tanlaymiz. Ushbu sirt orqali o'tadigan elektr maydon oqimi to'liq zaryadga proporsional bo'lib, natijada elektr maydon kuchlanganligi quyidagicha ifodalanadi:

$$N_E = \frac{q}{\epsilon_0 \epsilon}$$

va

$$N_E = 4\pi R^2 E$$

bundan:

$$E = \frac{q}{4\pi r^2 \epsilon_0 \epsilon} \quad (6)$$

Bu formulalar zaryadlangan sharning markazidan r masofada bo'lgan maydon kuchlanganligini beradi. Sharning sirtida tekis taqsimlangan zaryadning maydon kuchlanganligi zaryadlarining shu shar markazida to'planganda hosil etadigan maydon kuchlanganligiga teng. Bundan ko'rinadiki, R radiusli zaryadlangan sharning uning markazidan r masofada bo'lgan kuchlanganlik sharning radiusiga bog'liq emas, shu zaryad q shar markazida bo'lgan holatida hosil bo'lgan maydon kuchlanganligini beradi. Zaryadlangan shar sirti ichida ($R > r$), r' radiusli sfera

ichida, zaryad bo'lmagan uchun kuchlanganlik oqimi Ostrogradskiy - Gauss teoremasiga asosan nolga tengdir.

Silindrik va sferik simmetriyaga ega elektrostatik tizimlarda elektr maydonni tahlil qilishda matematik formulalardan foydalaniladi. Har ikkala jarayonda **Gauss teoremasi** asosiy vosita sifatida qo'llanilib, maydon kuchlanganligini aniq va soddalashtirilgan shaklda ifodalash imkonini beradi.

Bu tizimda kuchlanganlikning o'zgarishi $\frac{1}{r}$ ga teskari bog'liq bo'lib, tizimning uzunligi cheksiz deb qabul qilinishi hisobga olinadi. Matematik jihatdan tahlilni sezilarli darajada soddalashtiradi.

Sferik modelda esa zaryad shar yuzasida tekis taqsimlangan bo'lib, maydon kuchi shar markazidan radial yo'nalishda tarqaladi. Gauss sirtini shar shaklida tanlash orqali elektr maydon kuchlanganligi $\frac{1}{r^2}$ ga teskari proporsional ekanligi aniq ko'rsatiladi. Sfera ichida zaryad yo'qligi sababli, ichki maydon kuchlanganligi nolga teng.

The screenshot shows the Programiz Python Online Compiler interface. The code editor contains a Python script that calculates the electric field and potential for a cylinder and a sphere. The output window displays the results for various radii (r) from 0.010 to 0.200.

```
1 import numpy as np
2
3 # Fizik konstantalar
4 epsilon_0 = 8.854e-12
5 epsilon_r = 1
6 sigma = 1e-6
7 R = 0.05
8
9 q = 4 * np.pi * R**2 * sigma
10 r = np.linspace(0.01, 0.2, 10) # Qiymatlarni kamaytirdim, ko'rsatish uchun
11
12 E_cylinder = R * sigma / (r * epsilon_0 * epsilon_r)
13 E_sphere = q / (4 * np.pi * epsilon_0 * epsilon_r * r**2)
14
15 print("r (m) | E_cylinder (V/m) | E_sphere (V/m)")
16 for i in range(len(r)):
17     print(f"{r[i]:.3f} | {E_cylinder[i]:.2e} | {E_sphere[i]:.2e}")
18
```

r (m)	E_cylinder (V/m)	E_sphere (V/m)
0.010	5.65e+05	2.82e+06
0.031	1.82e+05	2.92e+05
0.052	1.08e+05	1.04e+05
0.073	7.70e+04	5.25e+04
0.094	5.98e+04	3.17e+04
0.116	4.89e+04	2.11e+04
0.137	4.13e+04	1.51e+04
0.158	3.58e+04	1.13e+04
0.179	3.16e+04	8.82e+03
0.200	2.82e+04	7.06e+03

Code Execution Successful

Elektrostatikadagi silindrik va sferik simmetriyaga ega ideal tizimlar nafaqat fizik tushunchalarni soddalashtirish, balki ularni matematik nuqtai nazardan qat'iy va aniqlik bilan tavsiflash imkonini beradi. Geometrik simmetriya tufayli kuchlanganlik vektorining xossalari fazoviy o'zgaruvchilar bilan bevosita bog'lanadi. Elektr maydonni analitik ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Gauss teoremasining integral shakli orqali yopiq sirt bo'yicha oqimni hisoblash, matematik analiz va vektorli integral hisoblash metodlariga tayangan holda, fizik qonuniyatlarning matematik ifodasini ta'minlaydi.

Bu jarayon nafaqat fizik mazmunni mustahkamlaydi, balki matematik strukturaning umumiy tuzilmasiga asoslanadi. Simmetriya tufayli hosil bo'ladigan differensial va integral tenglamalar o'zining aniq yechimlariga ega bo'lib, bu ularni nafaqat nazariy izlanishda, balki amaliy fizik va texnik tizimlarni samaralashtirishda ham qo'llash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шамухамедов Ш., Мухатов У. *Elektr texnikasi va elektrotexnika asoslari*. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2016, 128 bet
2. Sh.R.Xurramov *Oliy matematika (masalalar to'plami, nazorat topshiriqlari)* 3-qism: o'quv qo'llanma, "Fan va texnologiya" Toshkent-2015 - 279 bet.
3. M.M Aripov, N.A. Otaxanov "Dasturlash asoslari" o'quv qo'llanma, Toshkent –tafakkur bo'stoni-2015, 240-bet.

TESKARI MATRITSA USULI ASOSIDA ELEKTR TARMOG'IDAGI TOK TAQSIMOTINI ANIQLASH

Rizoqulova S.S.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasida assistenti*

Ismoilova Z.T.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasida katta o'qituvchi*

Tayanch so'zlar: elektr energetika tizimi, turg'un holat, matritsa, vektor, tok, kuchlanish, quvvat, Kirchhoff qonuni, algebraik tenglama, o'tkazuvchanlik, teskari matritsa, determinant, tugun, tok manbasi, kuchlanish manbasi, chiziqli tenglama, barqarorlik, tahlil, modellash, tok taqsimoti, energiya balansi, optimallashtirish, hisoblash usuli, fizik model, matematik yechim, neytral tugun, iste'molchi, manba, elektromotor kuchi, kompyuter texnologiyasi, monitoring, boshqaruv, simmetrik matritsa.

Ключевые слова: электроэнергетическая система, установившийся режим, матрица, вектор, ток, напряжение, мощность, закон Кирхгофа, алгебраическое уравнение, проводимость, обратная матрица, определитель, узел, источник тока, источник напряжения, система линейных уравнений, устойчивость, анализ, моделирование, распределение тока, энергетический баланс, оптимизация, метод расчёта, физическая модель, математическое решение, нейтральный узел, потребитель, источник, электродвижущая сила, компьютерные технологии, мониторинг, управление, симметричная матрица.

Key words: electric power system, steady state, matrix, vector, current, voltage, power, Kirchhoff's law, algebraic equation, conductance, inverse matrix, determinant, node, current source, voltage source, linear equation, stability, analysis, modeling, current distribution, energy balance, optimization, calculation method, physical model, mathematical solution, neutral node, consumer, source, electromotive force, computer technology, monitoring, control, symmetric matrix.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada elektr energetika tizimlarining turg'un holatdagi ishlashini matematik modellash va tahlil qilish masalasi ko'rib chiqilgan. Elektr tarmog'idagi tok va kuchlanishlar taqsimotini aniqlashda Kirchhoff qonunlariga asoslangan chiziqli algebraik tenglamalar sistemasidan foydalanish usullari yoritilgan. Xususan, uch tugundan iborat oddiy elektr tarmog'i misolida, o'tkazuvchanliklar matritsasi yordamida tuzilgan tenglamalar teskari matritsa usuli orqali yechilgan. A matritsasi orqali tarmoqning o'tkazuvchanlik xususiyatlari va F vektori orqali tashqi tok manbalari ifodalangan. Hisob-kitoblar asosida tarmoq tugunlaridagi toklar aniq hisoblab chiqilgan va natijalar fizik-mantiqiy tahlil bilan boyitilgan. Tahlil elektr tarmog'ining energiya oqimlari qanday taqsimlanishini, tok yo'nalishlari va tugunlar funksional vazifalarini aniqlash

imkonini beradi. Maqola yakunida teskari matritsa usulining nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va elektr tarmoqlarini boshqarishda tutgan o'rni yoritilgan. Bu usul kompyuter texnologiyalarida keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan samarali yechim sifatida tavsiya etiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлено математическое моделирование и анализ установившегося режима работы электроэнергетических систем. Основное внимание уделяется использованию линейных алгебраических уравнений, выведенных из законов Кирхгофа для тока и напряжения, с целью определения распределения токов и напряжений в электрической сети. В качестве практического примера рассматривается простая энергосистема с тремя узлами, демонстрирующая применяемый метод. Определяются матрица проводимостей сети матрица A и вектор внешних источников тока вектор F , после чего система уравнений решается методом обратной матрицы. Обратная матрица A рассчитывается с использованием алгебраических дополнений и вычисления определителя, что позволяет получить вектор решений I , представляющий токи в каждом узле. Результаты затем анализируются для понимания направлений и величин токов в сети, что демонстрирует, как энергия распределяется между источниками и потребителями. Анализ подчеркивает важность моделирования установившихся режимов для обеспечения стабильной и эффективной работы энергосистем. В заключение отмечается, что метод обратной матрицы представляет собой теоретически обоснованный и практически надежный подход к анализу электрических сетей, особенно при поддержке современных вычислительных средств. Этот метод играет ключевую роль в проектировании, оптимизации и интеллектуальном управлении современных энергетических систем.

SUMMARY:

This article presents a mathematical modeling and analysis of the steady-state operation of electric power systems. It focuses on the use of linear algebraic equations derived from Kirchhoff's current and voltage laws to determine the distribution of currents and voltages in an electrical network. A practical example involving a simple three-node power system is used to demonstrate the method. The network's admittance matrix A and external current sources F vector are defined, and the system of equations is solved using the inverse matrix method. The inverse of matrix A is calculated through algebraic cofactors and determinant evaluation, leading to the solution vector I , representing the currents at each node. The results are then analyzed to understand the direction and magnitude of current flow within the network, showing how energy is distributed between sources and consumers. The analysis highlights the importance of steady-state modeling in ensuring stable and efficient power system operation. The study concludes that the inverse matrix method provides a theoretically sound and practically reliable approach for analyzing electric power networks, especially when supported by modern computational tools. This method is instrumental for network design, optimization, and intelligent control in contemporary energy systems.

Elektr energetika tizimlari bugungi kunda har bir mamlakat iqtisodiyotining tayanchi hisoblanadi. Ushbu tizimlar orqali elektr energiyasi ishlab chiqarilib, uzatiladi va iste'molchilarga yetkaziladi. Tizimning samarali, ishonchli va barqaror ishlashi uchun uning holatini doimiy ravishda tahlil qilish zarur. Buning uchun esa, elektr energetika tizimining turg'un holatlarini matematik formula orqali aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Turg'un holat tenglamalari elektr tizimining muayyan vaqtdagi ish sharoitlarini ifodalaydi, ya'ni tizimning vaqt o'tishi bilan o'zgarishsiz qoladigan holatini ko'rsatadi. Bu tenglamalar yordamida tizimdagi toklar, kuchlanishlar va quvvatlar tarqalishini aniq hisoblash mumkin bo'ladi. Tizimning turg'un holati bu elektr energiyasi taqsimotidagi muvozanat holati bo'lib, unda energiya manbalari va iste'molchilar o'rtasidagi energiya oqimi barqaror va uzluksizdir.

Turg'un holat tenglamalari asosan **Kirchhoffning toklar va kuchlanishlar qonunlari** asosida tuziladi. Kirchhoff qonunlari elektr tarmog'ining har bir tuguni va tarmoq elementi uchun tenglama tuzishga imkon beradi. Natijada, elektr tarmog'i uchun chiziqli algebraik tenglama sistemasini hosil qilish mumkin bo'ladi.

Tenglama sistemasining umumiy ko'rinishi quyidagicha ifodalanadi:

$$A \cdot I = F \quad (1)$$

Bu formula elektr energetika tizimining **turg'un holat tenglamalarini** ifodalovchi asosiy matematik ifoda hisoblanadi. Ushbu tenglama matritsalar va vektorlar yordamida yoziladi, chunki elektr tarmoqlari ko'p elementlardan iborat va ularning o'zaro bog'lanishlarini ifodalash uchun ko'p o'zgaruvchilarni bir vaqtning o'zida yechish kerak bo'ladi.

Elektr energetika tizimining turg'un holat tenglamalarida A matritsasi tizim koeffitsiyentlari matrisi bo'lib, uning ko'rinishi tarmoq tuzilishi va parametrlariga bog'liq.

Oddiy uch tugunli tizim uchun A matritsasi quyidagicha ko'rinishda bo'ladi:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \cdots & a_{2n} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & \cdots & a_{3n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix} \quad (2)$$

A matritsasi elektr tarmog'ining tuzilishi va parametrlarini ifodalaydi. U tarmoq elementlari masalan, rezistorlar, reaktorlari, transformatorlar va ularning o'zaro aloqalarini uzatish chiziqlari, tugunlar aks ettiradi. Bu matritsa koeffitsiyentlar matrisasi deb ataladi, chunki u tenglamalardagi noma'lumlarni koeffitsiyentlari bilan bog'laydi.

Bu yerda a_{ii} – tugundagi o'ziga tegishli koeffitsiyentlar, odatda, tarmoqdagi o'ziga ulangan elementlarning **o'tkazuvchanliklari** yoki qarshiliklari yig'indisi.

$a_{ij} - i$ – tugun va j – tugun orasidagi bog'lanishni ifodalovchi koeffitsiyentlar masalan ular orasidagi uzatish chiziqining elektr o'tkazuvchanligi.

Masalan, kirish-chiqish chiziqlari admitanslariga asoslangan koeffitsiyentlar quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$a_{ii} = \sum_{k=1, k \neq i}^n y_{ik}$$

a_{ii} – **i -tugun** bilan bog'liq o'tkazuvchanliklarning yig'indisi; $y_{ik} - i$ – **i -tugun bilan k -tugun orasidagi o'tkazuvchanlik**;

$$a_{ij} = -y_{ik}$$

Shu bilan A bu tarmoqning **o'tkazuvchanlik matritsasi** Y matritsa bo'lib, u tarmoq elementlarining o'zaro bog'lanishini ifodalaydi.

F vektori bu elektr energetika tizimiga **tashqi tomondan berilayotgan manbalarni** ifodalovchi ustun matritsa bo'lib, u **turli xil manba turlarining tizimga ta'sirini** matematik shaklda ifodalaydi. Bunday manbalar tarkibiga, birinchidan, **tok manbalari** kiradi, ya'ni tugunlarda **kirayotgan yoki chiqayotgan toklar** ko'rinishida ifodalanadi. Ikkinchidan, **kuchlanish manbalari**, ayniqsa konturlarda uchraydigan **elektromotor kuchlari (E.Y.K.)** bu

vektor orqali aks ettiriladi. Baʼzida esa bu ikki turdagi manbalar **kombinatsiyalashgan holda**, yaʼni tizimda ham tok ham kuchlanish manbalari mavjud boʻlsa, **F vektori** ularning **umumiy taʼsirini** oʻzida mujassam etadi. Elektr energiya tizimi tahlilida bu manbalar **Kirchhoff qonunlari** orqali sistemaga kiritiladi. Shuning uchun **F** har doim **tizimdagi manbalar taʼsirini oʻzida jamlagan ustun matritsa** koʻrinishida boʻladi:

$$F = \begin{pmatrix} f_1 \\ f_2 \\ f_3 \\ \vdots \\ f_n \end{pmatrix} \quad (3)$$

(1) tenglamada **I** – bu nomaʼlum oʻzgaruvchilar vektori boʻlib, elektr energetika tizimining har bir tarmogʻi orqali oqayotgan toklar miqdorini oʻz ichiga oladi.

Demak, bu vektor elementlari tarmoqdagi tarmoqlar yoki elementlar soniga teng boʻladi. Masalan, agar tizimda n ta tarmoq boʻlsa unda:

$$I = \begin{pmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ \vdots \\ I_n \end{pmatrix} \quad (4)$$

Elektr energetika tizimining turgʻun holat tenglamasini yechishda koʻplab matematik usullar mavjud boʻlib, ular orasida **teskari matritsa usuli** aniq yechim beruvchi va nazariy jihatdan ishonchli usullardan biri hisoblanadi. Bu usulning mohiyati koeffitsiyentlar matritsasining teskari matritsasini hisoblab, erkin aʼzolar vektoriga koʻpaytirish orqali nomaʼlum oʻzgaruvchilar (toklar) vektorini aniqlashdan iborat:

$$I = A^{-1} \cdot F \quad (5)$$

Bu yerda A^{-1} – A matritsaning teskarisi boʻlib, quyidagi formula orqali hisoblaymiz:

$$A^{-1} = \frac{1}{\det A} \begin{vmatrix} A_{11} & A_{21} & A_{31} & \cdots & A_{n1} \\ A_{12} & A_{22} & A_{32} & \cdots & A_{n2} \\ A_{13} & A_{23} & A_{33} & \cdots & A_{n3} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ A_{1n} & A_{2n} & A_{3n} & \cdots & A_{nn} \end{vmatrix} \quad (6)$$

Elektr energetika tizimining turgʻun holatini aniqlash juda muhim, chunki u tizimning barqarorligini taʼminlashda asosiy omil hisoblanadi. Turgʻun holatdagi toʻgʻri hisoblangan toklar va kuchlanishlar yordamida tizimdagi yuklamalar adolatli va samarali taqsimlanadi, bu esa elektr energiyasining uzluksiz va sifatli yetkazib berilishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, bugungi kunda elektr tarmoqlari juda murakkab va katta oʻlchamga ega boʻlib, koʻplab elementlar, tugunlar va uzatish chiziqlari bir-biri bilan oʻzaro bogʻlangan. Shunday murakkab tizimlarda, turgʻun holat tenglamalarini matritsa koʻrinishida ifodalash va teskari matritsa usuli orqali ularni yechish aniq, ishonchli va samarali yechim topish imkonini beradi. Ushbu usul yordamida, tizimdagi har bir elementning oʻzaro taʼsiri hisobga olinadi, natijada elektr tarmogʻining real ishlash sharoitlariga yaqin yechimlar olinadi. Bu esa tizimni boshqarish va optimallashtirish jarayonida muhim axborot bazasini yaratadi. Bundan tashqari, teskari matritsa usuli matematik jihatdan ishonchli boʻlib, natijalarning aniqligi va aniqlangan parametrlarning izchil tahlilini taʼminlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy kompyuter texnologiyalari va dasturiy vositalar yordamida katta hajmdagi tenglamalar sistemasini tez va samarali yechish imkoniyati paydo boʻldi, bu esa elektr energetika tizimlarining rivojlanishiga katta hissa qoʻshmoqda.

Masala. Faraz qilaylik, 3 tugundan iborat kichik elektr tarmoqqa ega elektr energetika tizimi mavjud. Har bir tugun bir yoki bir nechta boshqa tugunlarga qarshilik orqali ulanadi. Tizimning ishlashini turgʻun holatda tahlil qilish kerak, yaʼni vaqtga bogʻliq oʻzgarishlar inobatga olinmaydi.

Tizimga tashqi manbalar sifatida:

$$F = \begin{pmatrix} 5 \\ 0 \\ -3 \end{pmatrix}$$

B yerda 1-tugunga +5 A tok berilgan ya'ni manba sifatida u yerga tok oqadi; 2-tugunda hech qanday tashqi tok manbasi yo'q bo'lib, neytral tugun sifatida olinadi; 3-tugundan -3 A tok chiqmoqda u iste'molchi bo'lib chiqayotgan tokni bildiradi.

$$A = \begin{pmatrix} 10 & -5 & 0 \\ -5 & 15 & -5 \\ 0 & -5 & 10 \end{pmatrix}$$

Bu matritsa elektr tarmog'ining **o'tkazuvchanliklar matrisasi** bo'lib, tarmoqdagi har bir tugun va ular orasidagi bog'lanishlarni ifodalaydi.

Diagonal elementlar (10, 15, 10) – har bir tugunga ulangan barcha o'tkazuvchanliklarning yig'indisi. Bu qiymatlar har bir tugunning o'ziga tegishli umumiy admittanslarini ko'rsatadi;

Nodiagonal elementlar (-5, 0) – ikki tugun orasidagi bevosita uzatish chiziqlarining o'tkazuvchanliklari manfiy qiymatda berilgan. Manfiy belgi ular orasidagi tok yo'nalishining farqini aks ettiradi;

Matritsa simmetrikligi bu elektr tarmog'ining ikki tomonlama bog'lanishini bildiradi, ya'ni $a_{ij} = a_{ji}$.

Yechish. Ushbu matritsa elektr tarmog'idagi tok va kuchlanishlarni tahlil qilishda asosiy hisoblanadi. Matritsa yordamida tarmoqdagi har bir tugun uchun Kirchhoff qonunlariga asoslangan tenglamalar tuziladi va tarmoq holati toklar, kuchlanishlar aniqlanadi:

$$\begin{cases} 10I_1 - 5I_2 + 0 \cdot I_3 = 5 \\ -5I_1 + 15I_2 - 5I_3 = 0 \\ 0 \cdot I_1 - 5I_2 + 10I_3 = -3 \end{cases}$$

Bu tenglamalar elektr tarmog'ining har bir tuguni uchun tok qonuniga asoslari bo'yicha, har bir tugunga kirayotgan toklarning yig'indisi undan chiqayotgan toklarning yig'indisiga teng bo'lishi kerak. Chiziqli tenglamalar sistemasini (5) formulaga muvofiq no'malumlarini aniqlaymiz:

$$A^{-1} = \frac{1}{\det A} \begin{pmatrix} A_{11} & A_{21} & A_{31} \\ A_{12} & A_{22} & A_{32} \\ A_{13} & A_{23} & A_{33} \end{pmatrix} \quad (7)$$

formulaga ko'ra A matritsaning teskarisini topamiz:

Bunda A matrisaga mos qo'yigan determinant quyidagiga teng bo'ladi:

$$\begin{aligned} \det A &= \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22}a_{33} + a_{12}a_{23}a_{31} + a_{21}a_{32}a_{13} - \\ &\quad - a_{13}a_{22}a_{31} - a_{12}a_{21}a_{33} - a_{32}a_{23}a_{11} \\ \det A &= \begin{vmatrix} 10 & -5 & 0 \\ -5 & 15 & -5 \\ 0 & -5 & 10 \end{vmatrix} = 1250 - 250 = 1000 \neq 0; \end{aligned}$$

Endi A_{ij} –algebraik to'ldiruvchilarni aniqlaymiz:

$$\begin{aligned} A_{11} &= \begin{vmatrix} 15 & -5 \\ -5 & 10 \end{vmatrix} = 15 \cdot 10 - (-5) \cdot (-5) = 150 - 25 = 125; \\ A_{12} &= - \begin{vmatrix} -5 & -5 \\ 0 & 10 \end{vmatrix} = -(-5 \cdot 10 - (-5) \cdot 0) = 50 - 0 = 50; \\ A_{13} &= \begin{vmatrix} -5 & 15 \\ 0 & -5 \end{vmatrix} = -5 \cdot (-5) - 15 \cdot 0 = 25 - 0 = 25; \\ A_{21} &= - \begin{vmatrix} -5 & 0 \\ -5 & 10 \end{vmatrix} = -(-5 \cdot 10 - 0 \cdot (-5)) = 50 - 0 = 50; \\ A_{22} &= \begin{vmatrix} 10 & 0 \\ 0 & 10 \end{vmatrix} = 10 \cdot 10 - 0 \cdot 0 = 100; \\ A_{23} &= - \begin{vmatrix} 10 & -5 \\ 0 & -5 \end{vmatrix} = -(10 \cdot (-5) - (-5) \cdot 0) = -50 - 0 = 50; \end{aligned}$$

$$A_{13} = \begin{vmatrix} -5 & 15 \\ 0 & -5 \end{vmatrix} = -5 \cdot (-5) - 15 \cdot 0 = 25 - 0 = 25;$$

$$A_{31} = \begin{vmatrix} -5 & 0 \\ 15 & -5 \end{vmatrix} = -5 \cdot (-5) - 15 \cdot 0 = 25 - 0 = 25;$$

$$A_{32} = - \begin{vmatrix} 10 & 0 \\ -5 & -5 \end{vmatrix} = -(10 \cdot (-5) - 0 \cdot (-5)) = -50 - 0 = 50;$$

$$A_{33} = \begin{vmatrix} 10 & -5 \\ -5 & 15 \end{vmatrix} = 10 \cdot 15 - (-5) \cdot (-5) = 150 - 25 = 125;$$

Aniqlangan tizimning o'tkazuvchanliklar matritsasi, matritsaga mos qo'yilgan determinantni hamda barcha algebraik to'ldiruvchilarni (7) formulaga qo'yamiz:

$$A^{-1} = \frac{1}{1000} \begin{pmatrix} 125 & 50 & 25 \\ 50 & 100 & 50 \\ 25 & 50 & 125 \end{pmatrix} - A \text{ matritsaning teskari matritsasini (5) formulaga}$$

qo'yib, tizimdagi manbalar ta'sirini o'zida jamlagan ustun matritsaga $F = \begin{pmatrix} 5 \\ 0 \\ -3 \end{pmatrix}$

ko'paytiramiz:

$$I = A^{-1} \cdot F$$

$$I = \frac{1}{1000} \begin{pmatrix} 125 & 50 & 25 \\ 50 & 100 & 50 \\ 25 & 50 & 125 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 5 \\ 0 \\ -3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,125 & 0,05 & 0,025 \\ 0,05 & 0,1 & 0,05 \\ 0,025 & 0,05 & 0,125 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 5 \\ 0 \\ -3 \end{pmatrix};$$

Har bir elementni hisoblaymiz:

$$I_1 = 0,125 \cdot 5 + 0,05 \cdot 0 + 0,025 \cdot (-3) = 0,625 + 0 - 0,075 = 0,55;$$

$$I_2 = 0,05 \cdot 5 + 0,1 \cdot 0 + 0,05 \cdot (-3) = 0,25 + 0 - 0,15 = 0,10;$$

$$I_3 = 0,025 \cdot 5 + 0,05 \cdot 0 + 0,125 \cdot (-3) = 0,125 + 0 - 0,375 = -0,25;$$

Natijada:

$$\begin{pmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,55 \\ 0,10 \\ -0,25 \end{pmatrix}$$

Ko'rib chiqilgan elektr tarmog'i uchta tugundan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri o'zaro o'tkazuvchanlik elementlari orqali bog'langan. Tizimga tashqi manba sifatida 1-tugunga +5 A tok berilgan, 2-tugun neytral tashqi manbasiz, 3-tugun esa -3 A tok iste'mol qiluvchi sifatida ishlaydi. Kirchhoffning tok qonunlari asosida tuzilgan tenglamalar teskari matritsa usuli bilan yechilib, quyidagi natijalar olindi:

$$I_1 = 0,55 \text{ A}; \quad I_2 = 0,10 \text{ A}; \quad I_3 = -0,25 \text{ A};$$

Ushbu uch tugunli elektr energetika tizimi bo'yicha olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, tizim ichidagi energiya oqimi Kirchhoff qonunlariga qat'iy amal qilgan holda barqaror taqsimlangan. 1-tugun manba sifatida tizimga 5 A tok beradi, va natijada bu tugundan 0,55 A tok tarmoqqa tarqatilmoqda. Bu qiymat tugunning tarmoqdagi faol rolini, ya'ni energiya yetkazib beruvchi sifatida ishlayotganini anglatadi.

2-tugun neytral tugun sifatida tarmoqdagi toklarning o'zaro bog'lanishini ta'minlab, faqatgina 0.10 A tokni o'zidan o'tkazadi. Bu tugun tizim ichidagi muvozanatni ushlab turuvchi bog'lovchi nuqta rolini bajaradi.

3-tugun esa iste'molchi sifatida -3 A tashqi tok chiqishiga ega. Hisoblash natijalariga ko'ra, bu tugunda tok yo'nalishi aslida teskari bo'lib, -0.25 A qiymatda aniqlangan. Bu holat elektr tarmog'idagi ichki oqimlarning murakkabligini, ya'ni manba va iste'molchilar o'rtasida tok oqimining faqat to'g'ri chiziqli yo'nalishda emas, balki qayta aloqalar orqali ham taqsimlanayotganini ko'rsatadi.

Shunday qilib, teskari matritsa usulining Python orqali modellashirilishi nafaqat matematik yechimlarning avtomatlashtirilishini ta'minlaydi, balki uni real loyihalarda, ilmiy izlanishlarda va ta'lim jarayonida keng qo'llash imkonini yaratadi. Bu yondashuv orqali energetika tizimlarining murakkab holatlarini tez, aniq va samarali tahlil qilish mumkin bo'ladi:

Programiz
Python Online Compiler

```

main.py
1 import numpy as np
2
3 # O'tkazuvchanliklar matritsasi (A matritsa)
4 A = np.array([
5     [10, -5, 0],
6     [-5, 15, -5],
7     [0, -5, 10]
8 ])
9
10 # Tashqi manbalar vektori (F vektori)
11 F = np.array([5, 0, -3])
12
13 # Matritsaning teskari ko'rinishini hisoblash
14 A_inv = np.linalg.inv(A)
15
16 # Toklar vektorini aniqlash (I = A^(-1) * F)
17 I = A_inv.dot(F)
18
19 # Natijalarni chiqarish
20 for i, current in enumerate(I, start=1):
21     print(f"I{i} = {current:.2f} A")
22

```

Output

```

I1 = 0.55 A
I2 = 0.10 A
I3 = -0.25 A

=== Code Execution Successful ===

```

Shu tarzda, ushbu tahlil elektr tarmoqlarida **tok va kuchlanishlarning turg'un holatdagi aniqligini, energiya balansining muvozanatini va tizim ichidagi tok oqimlarining mantiqiy va fizik jihatdan izchilligini** yaqqol ko'rsatadi. Bu esa elektr tarmoqlarini loyihalashda, optimallashtirishda va xavfsiz ishlashini ta'minlashda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'tkazilgan matematik va fizik tahlillar shuni ko'rsatadiki, elektr energetika tizimlarining ichki tuzilishini chuqur o'rganish va aniq modellashirish, ularning ish faoliyatini to'g'ri tushunish uchun zarurdir. Turg'un holatda tuzilgan tenglamalar asosida yechim izlash aynan energiya oqimini barqarorlashtirish, tizimdagi yuklamalarni teng taqsimlash hamda ishlash rejimini aniqlashga xizmat qiladi.

Tahlil jarayonida uchta tugundan iborat elektr tarmog'ida har bir tugunning o'ziga xos funksional vazifasi aniqlab berildi. Bu esa tarmoqdagi har bir elementning o'zaro ta'sirini baholash va uning umumiy tizimga ta'sirini aniqlash imkonini yaratdi. Ayniqsa, tok yo'nalishlarining farqlanishi, ayrim hollarda manfiy qiymatlarda chiqishi, energiya oqimi faqat chiziqli yo'nalishda emas, balki tarmoqdagi bog'lanishlar asosida qayta taqsimlanishini ko'rsatdi.

Teskari matritsa usuli asosida amalga oshirilgan yechimlar elektr tarmog'ining analitik jihatdan qanday tashkil topganini tushuntirishga yordam berdi. Bu metod nafaqat nazariy asosga ega, balki amaliy jihatdan ham qo'llashda yuqori aniqlikdagi natijalarni beradi. Shu boisdan, bunday usul elektr tarmoqlarini loyihalash, monitoring qilish va ularni intellektual boshqaruvga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шамухамедов III., Муратов Y. Elektr texnikasi va elektrotexnika asoslari. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2016, 128 bet
2. Sh.R.Xurramov Oliy matematika (masalalar to'plami, nazorat topshiriqlari) 1-qism: o'quv qo'llanma, "Fan va texnologiya" Toshkent-2015 - 408 bet.
3. M.M. Aripov, N.A. Otaxanov "Dasturlash asoslari" o'quv qo'llanma, Toshkent –tafakkur bo'stoni-2015, 240-bet.

ELEKTR ENERGIYASI TIZIMLARIDA QUVVAT OQIMINI C++ TILIDA MATRITSALI TASVIRLASH ASOSIDA TAHLIL QILISH

Ismoilova Z.T.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrası katta o'qituvchi*

Abdullayeva D.A.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrası katta o'qituvchi*

Tayanch so'zlar: quvvat oqimi hisoblash, elektr energetika tizimlari, Y-matritsa, matritsali tahlil, quvvat taqsimoti, tok, kuchlanish, tizim barqarorligi, ishonchlilik, tahlil, samaralashtirish, elektr tarmoqlarining xavfsizligi, hisoblash texnikalari, energetika tizimini boshqarish.

Ключевые слова: Расчёт потоков мощности, системы электроэнергетики, Y-матрица, матричный анализ, распределение мощности, ток, напряжение, устойчивость системы, надёжность, анализ, оптимизация, безопасность электрических сетей, вычислительные методы, управление энергетической системой.

Key words: power flow calculation, electric power systems, Y-matrix, matrix modeling, power distribution, current, voltage, system stability, reliability, analysis, optimization, electrical network security, computational techniques, energy system management.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada elektr energetika tizimlarida quvvat oqimini hisoblashning ahamiyati hamda uning nazariy va amaliy jihatlari keng yoritiladi. Elektr energiyasining ishlab chiqarish, uzatish va taqsimlash jarayonlarida quvvat oqimini aniqlash tizimning ishonchliligi, barqarorligi va samaradorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Maqolada to'rt tugundan iborat oddiy tarmoq misolida quvvat oqimini hisoblashning matritsali tasvirlash usuli, Y-matritsasi orqali quvvat, tok va kuchlanishlarning taqsimoti batafsil tushuntiriladi. Shuningdek, tizim elementlari o'rtasidagi murakkab bog'lanishlarni matematik ifodalash va ushbu usul yordamida tizim holatini tahlil qilish imkoniyatlari ham ko'rsatib o'tiladi. Quvvat oqimi hisoblari elektr tarmoqlarining samarali ishlashi, xavfsizligi va barqarorligini ta'minlash uchun zarur. Maqola nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy hisoblash texnikalarini ham o'z ichiga olgan bo'lib, zamonaviy energetika tizimlarini boshqarishda quvvat oqimi tahlilining asosiy o'rin tutishini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье подробно освещается значение расчёта потоков мощности в системах электроэнергетики, а также его теоретические и практические аспекты. Определение потоков мощности в процессах выработки, передачи и распределения электроэнергии играет важную роль в обеспечении надёжности, устойчивости и эффективности системы. На примере простой сети из четырёх узлов подробно рассматривается метод матричного описания

расчёта потоков мощности, распределение мощности, тока и напряжения с использованием Y-матрицы. Кроме того, демонстрируются возможности математического выражения сложных взаимосвязей между элементами системы и анализа состояния системы с помощью данного метода. Расчёты потоков мощности необходимы для обеспечения эффективной работы, безопасности и устойчивости электрических сетей. Статья включает не только теоретические знания, но и практические вычислительные методы, показывая ключевую роль анализа потоков мощности в управлении современными энергетическими системами.

SUMMARY:

This article provides a comprehensive overview of the significance of power flow calculation in electrical power systems, covering both theoretical and practical aspects. Determining power flow during the processes of generation, transmission, and distribution of electrical energy plays a crucial role in ensuring the reliability, stability, and efficiency of the system. Using a simple network consisting of four nodes as an example, the matrix-based description method for power flow calculation is thoroughly explained, detailing the distribution of power, current, and voltage through the Y-matrix. Additionally, the article demonstrates the mathematical representation of complex interconnections between system elements and the capability to analyze the system's state using this method. Power flow calculations are essential for the effective operation, safety, and stability of electrical networks. The article encompasses not only theoretical knowledge but also practical computational techniques, highlighting the fundamental role of power flow analysis in managing modern energy systems.

Elektr energiyasi ishlab chiqarish, uzatish va taqsimlash tizimlari bu o'zaro bog'langan murakkab inshootlar majmuasidir. Ushbu tizimlarning ishonchli, barqaror va samarali ishlashi elektr energetikasi sohasining asosiy vazifalaridan biridir. Elektr energiyasi tizimi vaqt rejimida uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun barcha o'zgaruvchilar ya'ni elektr stansiyalar, transformatorlar, uzatish liniyalari, va iste'molchilarning faoliyati to'g'ri boshqarilishi lozim. Bunday boshqaruvning asosi esa quvvat oqimi hisoblariga tayanadi.

Quvvat oqimi tahlili bu elektr tarmog'ining turli tugunlari va tarmoqlar bo'yicha tok, kuchlanish, faol va reaktiv quvvatlar taqsimotini aniqlashga xizmat qiluvchi muhim hisoblash usulidir. Ushbu hisob orqali tizimda mavjud kuchlanish darajalari, quvvat yo'qotishlari, transformatorlar va liniyalar yuklamalari, shuningdek, o'rnatilgan uskunalarning ishlash holati aniqlanadi. Bu ma'lumotlar tizim operatorlariga holatni kuzatish, nosozlik holatlarning oldini olish va tizim barqarorligini ta'minlash imkonini beradi.

Elektr tarmoqlari ko'p tarmoqli, geografik jihatdan keng hududni qamrab olgan va dinamik yuklamalarga ega bo'lib, ularning barqaror ishlashi uchun aniq matematik modellar va samarali hisoblash usullariga tayanish zarur. Shu sababli, quvvat oqimi tahlili elektr tizimlarini loyihalash, optimallashtirish, barqarorlikni tahlil qilish asosiy rol o'ynaydi.

Elektr energiya tizimlarining murakkabligi, tarmoqlarning o'sib borishi, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining tizimga keng joriy qilinishi, yuklamalarning o'zgaruvchanligi kabi omillar quvvat oqimi hisoblarida bir qator dolzarb muammolarni yuzaga keltirmoqda. Eng muhim masalalardan biri bu hisoblash aniqligi va tezligidir. Chunki yirik elektr tarmoqlari yuzlab, hatto minglab tugunlardan iborat bo'lishi mumkin. Bunday holatda klassik hisoblash usullari har doim ham samarali natija bera olmaydi.

Yana bir masala bu tizim xavfsizligi va barqarorligi. Har qanday nosozlik yoki avariya holatida tizimni tahlil qilish va muqobil marshrutlarni topish uchun quvvat oqimi tezda qayta hisoblanishi kerak. Bu esa vaqtli hisoblashlarni talab qiladi. Aynan matritsa ko'rinishidagi tenglamalar bilan ishlashga moslashtirilgan algoritmlar bosqichma-bosqich hisoblash asosida faoliyat yuritadi va ularning aniqligi tarmoqqa xos hisoblash tizimining tuzilishiga bevosita bog'liqdir. Shu sababli, tugunlararo bog'lanish tuzilmasini to'g'ri qurish va soddalashtirish orqali hisoblash tezligini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Elektr energetika tizimlarida bu turdagi hisoblashlarni amalga oshirish uchun maxsus kompyuter dasturlaridan keng foydalanilmoqda. Jumladan, MATLAB quvvat oqimi hisoblarini

aynan ana shu matematik asoslar doirasida bajaradi. Dasturiy muhit foydalanuvchiga tarmoq sxemasini kiritish imkonini beradi, undan so'ng tizim avtomatik tarzda o'tkazuvchanlik asosidagi hisoblash tuzilmasini hosil qiladi va tanlangan algoritm bo'yicha hisoblashni amalga oshiradi.

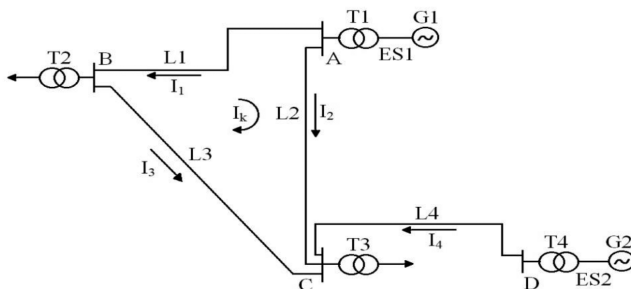
Mazkur maqolada aynan quvvat oqimini matritsali modellastirish asosida hisoblash texnikasi, bog'lanish strukturasining fizik va matematik mohiyati, hamda u orqali amalga oshiriladigan hisoblashlarning samaradorligi keng ochib beriladi. Dastlab, tarmoq **tuzilmasining** matematik shakli va u qanday tashkil qilinishi tahlil qilinadi. So'ngra, matritsa shakli, hosil qilish qoidalari va iteratsion hisoblash jarayoni izchil yoritiladi. Bunday ilmiy-uslubiy ishlanmalar nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki elektr tarmoqlarining ishonchli ishlashi, xavfsizligini ta'minlash va samarali boshqaruv uchun muhim vosita hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan quvvat oqimi hisoblarining matritsali modellastirish usuli, ya'ni Y o'tkazuvchanlik matritsasi asosida qurilgan yondashuv elektr tarmoqlarining ichki fizik-matematik tuzilishini aniq aks ettiradi. Har bir tugun bilan bog'langan elementlar orqali tuziladigan bu matritsa, butun tizimdagi o'zaro bog'liqliklarni matematik ifodalash imkonini beradi.

Y – matritsasi yordamida har bir tugundagi kompleks kuchlanishlar va ular orasidagi faza burchaklarini aniqlash mumkin. Bu esa o'z navbatida har bir liniyadagi tok, faol va reaktiv quvvatlar, hamda quvvat yo'qotishlarini hisoblash imkonini beradi. Shu tariqa, elektr energiyasi tizimi har bir momentda qanday holatda ishlayotgani haqida to'liq axborot olinadi. Bu ma'lumotlar elektr tarmog'ini vaqt rejimida boshqarish, avariya holatlarida zudlik bilan choralar ko'rish va tizimni optimallashtirish uchun tayanch vazifasini bajaradi.

Tizimlarida quvvat oqimi tahlilining yana bir muhim jihati bu **tizim barqarorligini baholash**dir. Kuchlanishlarning haddan tashqari pasayishi yoki ortishi, transformator va uzatish liniyalarining haddan tashqari yuklanishi kabi holatlar butun tizimga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois quvvat oqimi hisoblari orqali bu kabi muammolar oldindan aniqlanadi va **barqaror ishlash chegaralari** aniqlab boriladi. Yuklama keskin o'zgaradigan sharoitlarda yoki qayta tiklanuvchi energiya manbalari tizimga ulanishida, ushbu tahlil usullari asosida tizim holatini rejimida boshqarish zarur bo'ladi. Elektr energiya tizimlarining nazariy asoslarini tushunish muhim bo'lsada, amaliy jihatdan tizimning real sharoitda qanday ishlashini tahlil qilish quvvat oqimi hisoblari orqali aniqlanadi. Bu hisoblar orqali tizimdagi har bir element generator, transformator, uzatish liniyasi va iste'molchilarning elektrik yuklamalardagi o'zaro ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, quvvat oqimi orqali resurslar taqsimlanadi, ortiqcha yuklamalar aniqlanadi va tizimni barqaror holatda boshqarish imkoniyati yaratiladi. Quyida berilgan sxematik rasm 4 tugundan iborat oddiy elektr energiya tarmog'ini ifodalaydi. Bu sxema o'zida energetika tizimlarining asosiy o'zga'uvchilarini mujassam etgan.

Masala.

1-rasm.

Quyida berilgan sxematik rasm 4 tugundan iborat oddiy elektr energiya tarmog'ini ifodalaydi. Bu sxema o'zida energetika tizimlarining asosiy o'zga'uvchilarini mujassam etgan:

Tugunlar A, B, C, D bu nuqtalarda kuchlanish aniqlanadi va ular orqali quvvat taqsimlanadi:

1) Tugun **A** – Generatorli markaziy taqsimlovchi tugun. Bu tugun generator G_1 bilan bog'langan. Tizimga **elektr quvvatini ishlab chiqarish nuqtasi** sifatida xizmat qiladi. Liniyalar orqali boshqa tugunlarga quvvat uzatiladi: $A - B (Z_1)$ va $A - C (Z_2)$

2) Tugun **B** – Yuklama va taqsimlovchi tugun. Tugun **A** bilan L_1 liniya orqali va tugun **C** bilan L_3 liniya orqali boshqa tugunlar bilan ulangan.

3) Tugun **C** – Markaziy bog'lovchi va tranzit tugun. Tugun **C** elektr tarmog'ida **strategik markaziy pozitsiyaga** ega bo'lib u quyidagi vazifalarni bajaradi: Tugun **C** boshqa tugunlar orasida elektr quvvatini uzatishda oraliq bog'lovchi rolini o'ynaydi. Bu joylashuv uni **energiyaning markaziy uzatuvchi tuguniga aylantirib**, u orqali ko'p hollarda kiruvchi va chiquvchi quvvat oqimlari kesishadi.

4) Tugun **D** – Generator va terminal tugun. Elektr tarmog'ida odatda **elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi manba** sifatida qaraladi. Bu tugunga generator G_2 ulanib, tarmoqning oxirgi qismida joylashgan terminal nuqtasi vazifasini bajaradi. Tugun **D faqat bitta elektr liniya L_4** orqali tarmoqqa ulanadi. Generatorlar G_1 va G_2 elektr energiyasining manbalari bo'lib, tugun **A** va tugun **D** ga ulangan; Transformatorlar $T_1 - T_4$ kuchlanishni oshirish yoki pasaytirish orqali uzatish samaradorligini oshiradi;

1) $T_1 - G_1 \rightarrow A$; Generator G_1 chiqishdagi kuchlanishni uzatish liniyasi uchun **mos darajaga oshiradi**.

2) $T_2 - A \rightarrow C$; O'rtadagi liniyada kuchlanishni **barqaror saqlaydi**, kuchlanish pasayishini kamaytiradi.

3) $T_3 - B \rightarrow C$; Yuklama tuguni bilan bog'liq, yuklamaning o'zgarishini moslashtiradi.

4) $T_4 - C \rightarrow D$; G_2 oldidan kuchlanishni **pasaytiradi** yoki iste'molchi zonasiga uzatish uchun moslaydi.

Liniyalar $L_1 - L_4$ uzatish yo'llari bo'lib, ular elektr tokini tugunlar orasida o'tkazadi:

1) $B - A \rightarrow$ qarshilik Z_1 . Bu liniya elektr tokini tugun **B** dan tugun **A** ga uzatadi. Liniyaning qarshiligi Z_1 tok o'tishda duch keladigan umumiy qarshilikni ifodalaydi. Bu qarshilik nafaqat rezistorlar faol qarshilik balki induktivlik va reaktiv qarshilikning ta'sirini ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun, Z_1 kompleks son sifatida ifodalanadi va tok oqimining faza burchagi va amplitudasiga ta'sir ko'rsatadi.

2) $A - C \rightarrow$ qarshilik Z_2 . Bu liniya tugun **A** va tugun **C** o'rtasida joylashgan va Z_2 impedansiga ega. Liniyaning Z_2 qiymati uning uzunligi, materialining elektr xususiyatlari va qurilish texnologiyasiga bog'liq bo'ladi. Bu qarshilik liniyada tok oqimini cheklaydi, kuchlanish tushishini keltirib chiqaradi va tizim samaradorligini belgilaydi.

3) $B - C \rightarrow$ iqarshilik Z_3 . **B** va **C** tugunlari orasidagi liniya. Z_3 bu liniyaning elektr qarshiligi. Agar bu liniya juda uzun yoki yomon materialdan qilingan bo'lsa, uning qarshiligi yuqori bo'ladi va tok oqimi kamayadi. Bundan tashqari, yuqori qarshilik liniyada katta yo'qotishlarga olib keladi.

4) $C - D \rightarrow$ qarshilik Z_4 . Uzatish liniyasi **C** va **D** tugunlari orasida joylashgan va uning qarshiligi Z_4 bilan belgilanadi. Liniyaning impedansi oqimning miqdori va faza burchagiga ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, tizimdagi quvvat yo'qotishlarini aniqlashda muhim o'rin tutadi.

Impedans $Z_1 - Z_4$ har bir liniyaning qarshiligi bo'lib, elektr oqimi o'tishda yuzaga keladigan energiya yo'qotish omili.

Elektr energetika tizimlari bo'yicha quvvat oqimini hisoblashda sxemaning murakkabligi emas, balki **undagi o'zgaruvchilar o'zaro qanday ishlashi** muhim hisoblanadi. Shu sababli, ko'plab amaliy va nazariy ishlanmalar aynan **oddiy, ammo funksional jihatdan to'liq bo'lgan kichik tizimlar** orqali boshlanadi. Ushbu 4 tugunli sxema aynan shunday ishlash qoidasi asosida tanlangan.

Tarmoq elementlari va parametrlar jadvali:

Tugun	Liniya	Qarshilik	Tok
A	Z_1	$1 + j$	3
B	Z_2	$1 + j$	-1
C	Z_3	$1 + j$	-4
D	Z_4	$1 + j$	-2

- 1) Har bir liniyadagi oqim (I_1, I_2, I_3, I_4) va kuchlanishlarni aniqlash;
- 2) Har bir liniyada quvvat yo'qotishlari va uzatish quvvatlarini topish;
- 3) Y —matritsa yordamida tugun kuchlanishlarini aniqlash.

Yechish. Elektr energiyasini uzatishda tarmoqlardagi liniyalar simlar, kabellar o'ziga xos qarshilik va reaktivlikka ega bo'ladi. Quvvat oqimini, liniyalardagi oqim va kuchlanishni tahlil qilishda, ayniqsa quvvat tarmoqlarining simulyatsiyasi va hisoblashlarida, o'tkazuvchanlik Y tushunchasi muhim o'rin tutadi. O'tkazuvchanlik, impedansning teskari qiymati sifatida aniqlanadi:

$$Y = \frac{1}{Z} \quad (1)$$

Bu usul elektr tarmoqlarida tizim matritsalarini masalan, Y —matritsasi tuzish uchun zarur bo'ladi.

Misol uchun, har bir liniya uchun qarshilik:

$$Z = R + j \cdot X \quad (2)$$

(2) ni (1) ga keltirib qo'yib, lektor tarmoqlarini tahlil qilishda juda ko'p uchraydigan muammo bu har bir liniyaning o'ziga xos qarshiligidan o'tkazuvchanlikni aniqlashdir. O'tkazuvchanlik elektr elementining qarshilikka teskari munosabatda bo'lgan o'lchovi bo'lib, u tarmoq analizida asosiy parametrlardan biridir.

$$\begin{bmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ I_4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} Y_{11} & Y_{12} & Y_{13} & Y_{14} \\ Y_{21} & Y_{22} & Y_{23} & Y_{24} \\ Y_{31} & Y_{32} & Y_{33} & Y_{34} \\ Y_{41} & Y_{42} & Y_{43} & Y_{44} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} V_1 \\ V_2 \\ V_3 \\ V_4 \end{bmatrix} \quad (8)$$

Masalada har bir tugundagi kuchlanish $V_i = 1 + 0 \cdot j$ tengligidan masalani (8) formula orqali quyidagicha yechamiz:

$$\begin{bmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ I_4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 - 1j & -0,5 + 0,5j & -0,5 + 0,5j & 0 \\ -0,5 + 0,5j & 1 - 1j & 0 & -0,5 + 0,5j \\ -0,5 + 0,5j & 0 & 1 - 1j & -0,5 + 0,5j \\ 0 & -0,5 + 0,5j & -0,5 + 0,5j & 1 - 1j \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}$$

$$I_1 = (1 - j) \cdot 1 + (-0,5 + 0,5j) \cdot 1 + (-0,5 + 0,5j) \cdot 1 + 0 \cdot 1 = 0 + 0 \cdot j;$$

$$I_2 = (-0,5 + 0,5j) + (1 - j) + 0 + (-0,5 + 0,5j) = -0,5 + 0,5j + 1 - j - 0,5 + 0,5j = (1 - 0,5 - 0,5) + (0,5j - j + 0,5j) = (1 - 0,5 - 0,5) + (0,5j - j + 0,5j) = 0;$$

$$I_3 = (-0,5 + 0,5j) + 0 + (1 - j) + (-0,5 + 0,5j) = -0,5 + 0,5j - 0,5 + 0,5j + 1 - j = 0 + 0j;$$

$$I_4 = 0 \cdot (1 + 0j) + (-0,5 + 0,5j) \cdot (1 + 0j) + (-0,5 + 0,5j) \cdot (1 + 0j) + (1 - 1j) \cdot (1 + 0j) = (-1 + 1j) + (1 - 1j) = 0 + 0j;$$

Ushbu holat boshlang'ich shartlarda tarmoq barqaror ekanligini, oqim oqmasligini anglatib, tugunlardagi kuchlanishlar farqli bo'ladi va oqim yuzaga keladi. Bu yechim shuni ko'rsatadiki, tizimda kuchlanish farqi mavjud bo'lmasa, oqim hosil bo'lmaydi.

Matritsali tahlil usuli Y o'tkazuvchanlik matritsasi orqali amalga oshiriladigan hisoblashlar, murakkab elektr tarmoqlarining ichki tuzilishini va o'zaro bog'lanishlarini aniq ifodalash imkonini beradi. Bu usul tizimdagi har bir tugundagi kuchlanish va toklarni tizimli va tezkor tarzda aniqlashga yordam beradi, shuningdek, quvvat yo'qotishlari va yuklamalarni tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari yuqoridagi ma'lumotlarga tayanib $C++$ dasturlash tilida dastur tuzib tahlil qilib ko'ramiz:

The screenshot displays the Programiz C++ Online Compiler interface. The top section shows a code editor with a C++ program that calculates the admittance of a parallel circuit with four branches. The output shows the admittance values for each branch and the total admittance.

```

main.cpp
1 #include <iostream>
2 #include <complex>
3 #include <vector>
4 #include <iomanip>
5
6 using namespace std;
7
8 // Tuzilma: Y = 1 / Z
9 complex<double> calcAdmittance(complex<double> impedance) {
10     return 1.0 / impedance;
11 }
12
13 int main() {
14     const int N = 4; // Tugunlar soni
15     vector<vector<complex<double>>> Y(N, vector<complex<double>>(N, complex<double>(0, 0)));
16
17     // Qerashliklar: Z = R + jX
18     complex<double> Z1(1, 1);
19     complex<double> Z2(1, 1);
20     complex<double> Z3(1, 1);
21     complex<double> Z4(1, 1);
22
23     // O'tkazuvchanliklarni hisoblash
24     complex<double> Y1 = calcAdmittance(Z1);
25     complex<double> Y2 = calcAdmittance(Z2);
26     complex<double> Y3 = calcAdmittance(Z3);
  
```

The output shows the admittance values for each branch and the total admittance:

```

Y-matritsa (kompleks sonlar shaklida):
(1.00-1.00j) (-0.50+0.50j) (-0.50+0.50j) (0.00+0.00j)
(-0.50+0.50j) (1.00-1.00j) (-0.50+0.50j) (0.00+0.00j)
(-0.50+0.50j) (-0.50+0.50j) (1.50-1.50j) (-0.50+0.50j)
(0.00+0.00j) (0.00+0.00j) (-0.50+0.50j) (0.50-0.50j)

=== Code Execution Successful ===
  
```

The bottom section shows a more complex program that calculates the admittance of a parallel circuit with four branches and then calculates the total admittance. The output shows the admittance values for each branch and the total admittance.

```

main.cpp
26 complex<double> Y4 = calcAdmittance(Z4);
27 // Y-matritsa tuzish
28 // Adm. Bel. Co, Dco
29 Y[0][0] == Y1 + Y2;
30 Y[0][1] == Y1;
31 Y[0][2] == Y2;
32 Y[1][0] == Y1;
33 Y[1][1] == Y1 + Y3;
34 Y[1][2] == Y3;
35 Y[2][0] == Y2;
36 Y[2][1] == Y3;
37 Y[2][2] == Y2 + Y4;
38 Y[2][3] == Y4;
39 Y[3][0] == Y4;
40 Y[3][3] == Y4;
41 // Natijaviy Y-matritsani chiqarish
42 cout << "Y-matritsa (kompleks sonlar shaklida):" << endl;
43 for (int i = 0; i < N; ++i) {
44     for (int j = 0; j < N; ++j) {
45         cout << fixed << setprecision(2)
46             << "(" << Y[i][j].real() << " + j" << Y[i][j].imag() << " ? " << " : " << endl;
47         cout << Y[i][j].imag() << "j" << endl;
48     }
49 }
50 cout << endl;
51 }
52 return 0;
  
```

The output shows the admittance values for each branch and the total admittance:

```

Y-matritsa (kompleks sonlar shaklida):
(1.00-1.00j) (-0.50+0.50j) (-0.50+0.50j) (0.00+0.00j)
(-0.50+0.50j) (1.00-1.00j) (-0.50+0.50j) (0.00+0.00j)
(-0.50+0.50j) (-0.50+0.50j) (1.50-1.50j) (-0.50+0.50j)
(0.00+0.00j) (0.00+0.00j) (-0.50+0.50j) (0.50-0.50j)

=== Code Execution Successful ===
  
```

4 tugunli oddiy tizim misolida ko'rsatilganidek, quvvat oqimi hisoblashlari tizim holatini to'liq aks ettiradi va bu hisoblashlar orqali tizim samaradorligi, ishonchliligi va barqarorligi ta'minlanadi. Shu bilan birga, real tizim sharoitida kuchlanish farqlari mavjud bo'lganda quvvat oqimlari yuzaga kelishi va ular muntazam nazorat qilib borilishi zarur.

Shu bois, elektr energetika tizimlarida quvvat oqimi tahlili nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tahlillar tizimni samarali boshqarish, muammolarni oldindan aniqlash va elektr ta'minotining uzluksizligini ta'minlashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Kelajakda tarmoqlar yanada murakkablashgani sayin, quvvat oqimi hisoblashlarining aniqligi va hisoblash tezligi yanada muhim bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.R.Xurramov Oliy matematika (masalalar to'plami, nazorat topshiriqlari) 1-qism: o'quv qo'llanma, "Fan va texnologiya" Toshkent-2015 - 408 bet.
2. A.I. Yusupov Oliy matematika. I qism Darslik. Toshkent: Zamin nashr, 2023. 448 b.
3. M.M. Aripov, N.A. Otaxanov "Dasturlash asoslari" o'quv qo'llanma, Toshkent "Tafakkur bo'stoni, 2015, 240 bet.

TALABALARNI SODDA TENGSIZLIKLARNI GRAFIK USULDA YECHISH ORQALI FIKRLASH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH

Paluashova S.B.

NDPI 1-bosqich magistranti

Tayanch soʻzlar: sodda tengsizlik, grafik usul, fikrlash faoliyati, mantiqiy tafakkur, analitik fikrlash, matematik savodxonlik, didaktik metodika, vizual tasavvur, muammoli yondashuv, talaba faolligi.

Ключевые слова: простое неравенство, графический метод, мыслительная деятельность, логическое мышление, аналитическое мышление, математическая грамотность, дидактическая методика, образное воображение, проблемный подход, активность учащихся.

Key words: simple inequality, graphical method, thinking activity, logical thinking, analytical thinking, mathematical literacy, didactic methods, imaginative imagination, problem-based approach, student activity.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada talabalarni sodda tengsizliklarni grafik usulda yechishga oʻrgatish orqali ularning mantiqiy tafakkuri, analitik fikrlash qobiliyati va mustaqil tahlil qilish faoliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Grafik usuldan foydalanish orqali tengsizliklarni yechish jarayoni talabalarning vizual tasavvurini kengaytiradi, matematik tushunchalarni mustahkam tushunishga yordam beradi hamda ularni mustaqil xulosa chiqarishga yoʻnaltiradi. Maqolada grafik metodikaning afzalliklari, uni oʻqitish jarayoniga tatbiq etish bosqichlari va metodik tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, grafik asosidagi muammoli masalalar yechimi orqali talabalarni ijodiy fikrlashga undash mexanizmlari koʻrib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается развитие логического мышления, навыков аналитического мышления и самостоятельного анализа у учащихся посредством обучения их решению простых неравенств графическим способом. Процесс решения неравенств графическим способом расширяет визуальное воображение учащихся, способствует пониманию математических понятий и формирует у них способность к самостоятельным выводам. В статье представлены преимущества графического метода, этапы его внедрения в учебный процесс и методические рекомендации. Также рассматриваются механизмы стимулирования творческого мышления учащихся посредством решения задач графическим способом.

SUMMARY:

This article discusses the development of logical thinking, analytical thinking skills and independent analysis in students by teaching them to solve simple inequalities graphically. The process of solving inequalities graphically expands students' visual imagination, promotes understanding of mathematical concepts and forms their ability to draw independent conclusions. The article presents the advantages of the graphical method, the stages of its implementation in the educational process and methodological recommendations. It also discusses mechanisms for stimulating students' creative thinking by solving problems graphically.

Zamonaviy matematika ta'limining dolzarb yo'nalishlaridan biri bu talabalarda grafik tafakkurni rivojlantirish orqali tenglama va tengsizliklarni yechish ko'nikmalarini mustahkamlashdir. Ayniqsa, teskari trigonometrik funksiyalarni o'z ichiga olgan tengsizliklarni yechishda grafik usulning ahamiyati beqiyosdir. Chunki bu metod nafaqat yechimlar to'plamini ko'rish, balki ularni tahlil qilish, funksiyalarning harakatini vizual kuzatish imkonini beradi.

Teskari trigonometrik funksiyalar – $\arcsin(x)$, $\arccos(x)$, $\arctg(x)$, $\operatorname{arccot}(x)$ – analiz kursining muhim mavzularidan bo'lib, ularni grafik jihatdan tahlil qilish orqali murakkab tengsizliklar oddiy va intuitiv yo'l bilan yechiladi. Bunday yondashuv talabani fan bo'yicha tushunchasini chuqurlashtiradi, mantiqiy va vizual tafakkurni rivojlantiradi hamda amaliy masalalarni hal qilishda mustaqil fikrlashga undaydi.

Talabalarni sodda tengsizliklarni grafik usulda yechish orqali fikrlash faoliyatini rivojlantirish ta'limdagi matematik tafakkur, grafik ko'nikmalar, va muammoli o'qitish metodikasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, quyidagi olimlar bu sohada tadqiqotlar olib borgan:

O'zbekistonlik olimlar va tadqiqotchilardan Eshmuratov Sh.M.[1] matematik ta'limda grafik usullarning o'rni, muammoli vaziyat yaratish, tengsizliklarni grafik ko'rinishda tahlil qilish bo'yicha ilmiy uslubiy ishlar, To'xtasinov A.A.[2] esa tengsizliklarni yechishda vizual metodlardan foydalanish, grafik yondashuv asosida talabalar fikrlash faoliyatini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar qilgan, Zokirova M. [3] algebra va analiz asoslari fanlarini o'qitishda grafik metodlar asosida tushunchalarni shakllantirish haqida ilmiy maqolalar yozgan, Qodirov B.[4] oliy matematika kursida funksiyalarni grafik asosida o'rgatish va u orqali talabani mantiqiy tafakkurini kuchaytirish metodikalarini ishlab chiqqan.

Xorijiy olimlardan George Polya [5] muammoli vaziyatlar asosida fikrlashni rivojlantirish metodikasi asoschisi. Uning yondashuvlari grafik usullar bilan tahlilni o'qitish jarayoniga tadbiiq etilgan, Jerome Bruner [6] vizual va faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish metodikalarini qo'llagan. Grafik asosidagi darslar orqali tushunchani shakllantirishni targ'ib qilgan, Hans Freudenthal [7] matematikani kontekstual, grafik va vizual muhitda o'rgatish tarafdori bo'lgan. U grafik tafakkurni rivojlantirishning ta'limiy asoslarini belgilagan.

Olimlarni fikriga ko'ra talabalarni sodda tengsizliklarni grafik usulda yechish orqali fikrlash faoliyatini rivojlantirish zamonaviy matematika ta'limining muhim yo'nalishlaridan biridir. Grafik yondashuv matematik tushunchalarni vizual tarzda ifodalash, ularni muayyan hodisalar bilan bog'lash imkonini beradi. Bu jarayon orqali talabalar faqat tengsizliklarni hal qilish bilan cheklanmay, balki ularning grafik talqinini anglaydi, chiziqlarning kesishish nuqtalarini topadi, shartlarni tahlil qiladi, mos yechimlar to'plamini aniqlaydi.

Demak, grafik usul, ayniqsa, murakkab bo'lmagan trigonometrik, chiziqli yoki kvadratik tengsizliklar bilan ishlashda nafaqat yechim topishni o'rgatadi, balki tahlil qilish, kuzatish, mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash va xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu esa talabada matematik tafakkur, algoritmik yondashuv, muammoni tahlil qilish, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantiradi.

Ushbu metodikaning qo'llanishi orqali o'qituvchiga ham talabani fikrlash darajasini kuzatish, uning muammoli vaziyatlarga munosabatini baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Natijada, sodda tengsizliklarni grafik asosda yechish – nafaqat matematik yechim topish vositasi, balki fikr yuritish madaniyatini shakllantirishning kuchli pedagogik vositasi hisoblanadi.

Talabalarni sodda tengsizliklarni grafik usulda yechish orqali fikrlash faoliyatini rivojlantirish mavzusiga oid misol va uning yechish quyidagicha bayon etiladi:

Misol: Quyidagi tengsizlikni grafik usulda yeching:

$$x^2 - 4 < x + 2$$

1. Yechish metodikasi bosqichma-bosqich:

1-bosqich: Tengsizlikni tenglamaga aylantiring

Avvalo, ikkala tarafni bir tomonga olib kelamiz:

$$x^2 - x - 6 < 0$$

Bu ifoda asosida grafikni chizish uchun tenglamani ko'rib chiqamiz:

$$x^2 - x - 6 = 0$$

2-bosqich: Parabola grafigini qurish

Bu kvadrat funksiyaning grafikidir:

$$f(x) = x^2 - x - 6$$

Diskriminantni hisoblaymiz:

$$D = (-1)^2 - 4 \cdot 1 \cdot (-6) = 1 + 24 = 25$$

$$x_1 = \frac{1 - \sqrt{25}}{2} = -2, \quad x_2 = \frac{1 + \sqrt{25}}{2} = 3$$

Demak, parabola $x = -2$ va $x = 3$ nuqtalarda OX o'qini kesib o'tadi, va bu oraliqda funksiya manfiy qiymatlar oladi (ya'ni quyida joylashgan).

3-bosqich: Yechim to'plamini aniqlash

Chunki $f(x) < 0$, ya'ni:

$$x^2 - x - 6 < 0 \Rightarrow x \in (-2, 3)$$

4-bosqich: Grafik asosida tahlil

Parabola yuqoriga ochilgan, cho'qqi nuqtasi $x = 1.2$

OX o'qi bilan kesish nuqtalari: $x = -2$ va $x = 3$

Oraliqda: $-2 < x < 3$ da parabola OX o'qining pastida joylashgan $\rightarrow f(x) < 0$

Yakuniy javob: $x \in (-2, 3)$

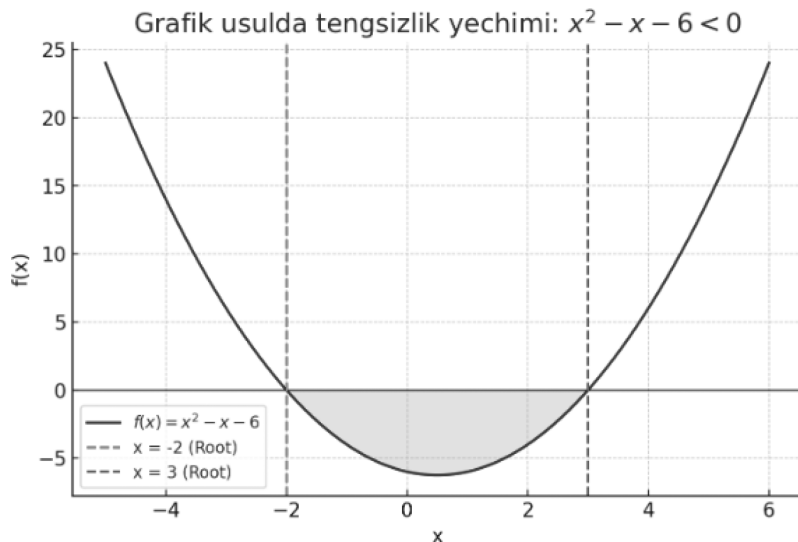
Didaktik va metodik yondashuv:

Muammoli savol: "Qanday qilib siz bu tengsizlikni chizma orqali yechishingiz mumkin?"

Ko'rgazmalilik: Geogebra, Desmos, Maple yoki koordinata sistemasi asosida grafik qurdiriladi.

Qiyosiy tahlil: Algebraik yechim va grafik yechim qiyoslab tahlil qilinadi.

Refleksiya: Talabadan izoh so'raladi: "Nega yechim shu oraliq?", "Grafikda nimaga e'tibor berding?"

To'q sariq soha yechimni ko'rsatadi. Bu metodika talabalarning grafik fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va vizual ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Demak, talabalarning mantiqiy va vizual fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy ta'limning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, algebra va analiz asoslari fanlarida grafik usullardan foydalanish, ayniqsa, sodda tengsizliklarni grafik usulda yechish orqali talabalarni chuqur o'ylashga, izchil tahlil qilishga, matematik hodisalarni tasavvurda ifodalashga o'rgatadi. Grafik metodlar talabalarning faolligini oshirish, bilimni mustahkamlash va amaliyot bilan bog'liq ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Xulosa shuni ko'rsatdiki, grafik usul asosida tengsizliklarni yechish talabalarda muammoli vaziyatda qaror qabul qilish, analiz va sintez qilish, o'z fikrini asoslash, yechimni vizual asoslash kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bundan tashqari, grafik usullar orqali ta'lim olish o'quv jarayoniga qiziqishni oshiradi, mavzularni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. Shunday qilib, talabalarni sodda tengsizliklarni grafik usulda yechish orqali fikrlash faoliyatini rivojlantirish - matematika ta'limida zamonaviy pedagogik yondashuvlarning samarali yo'nalishlaridan biri bo'lib, u ta'lim samaradorligini oshirishda muhim o'rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Eshmuratov Sh.M. "Matematik ta'limda grafik usullarning o'rni", Toshkent: TDPU, 2018.
2. Eshmuratov Sh.M. "Muammoli vaziyat asosida tengsizliklarni yechish metodikasi" // O'zMU Ilmiy axborotnomasi, 2020, №1. – B. 67–72.
3. To'xtasinov A.A. "Vizual yondashuv asosida tengsizliklarni yechish" // Pedagogika va psixologiya jurnali, 2021, №2. – B. 45–49.
4. To'xtasinov A.A. "Fikrlashni rivojlantirishda grafik metodlar roli", Monografiya. – Toshkent: Fan, 2020.
5. Zokirova M. "Algebra va analiz asoslarini grafik asosda o'qitish metodikasi" // Ta'lim va innovatsiyalar jurnali, 2019, №3. – B. 90–96.
6. Qodirov B. "Oliy matematika kursida grafik metodlardan foydalanish" // Oliy ta'lim muassasalari uchun ilmiy-uslubiy to'plam, 2022, №1. – B. 38–43.
7. Polya G. "How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method", Princeton University Press, 1945.
8. Polya G. "Mathematical Discovery", Wiley, 1962.
9. Bruner J. "The Process of Education", Harvard University Press, 1960.
10. Bruner J. "Toward a Theory of Instruction", Harvard University Press, 1966.
11. Freudenthal H. "Mathematics as an Educational Task", Reidel Publishing Company, 1973.
12. Freudenthal H. "Revisiting Mathematics Education", Springer, 1991.

БАСЛАҰЫШ КЛАСС, МЕКТЕПKE ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

BASLAWÍSH KLAŠS OQÍWŠHÍLARÍN KITAP OQÍWĞA QÍZÍQTÍRÍWDÍN MAZMUNÍ

Ilyasova Z.U.

*NMPI. Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrası
assistent oqıtıwshısı*

Tayanch so'zlar: kitobxonlik, o'qish madaniyati, ta'lim, axborot madaniyati, innovatsion yondashuv, oila va maktab, raqamli axborot muhit, o'quvchi, mutolaa, targ'ibot.

Ключевые слова: чтение, культура чтения, образование, ифорионная культура, инновационный подход, семья и школа, цифровая информационная среда, учащихся, чтение, популяризация.

Key words: reading, reading culture, education, information culture, innovative approach, family and school, digital information environment, student, study, promotion.

РЕЗИОМЕ:

Ushbu maqolada kitobxonlik madaniyatining jamiyat va shaxs hayotidagi o'rni, uni shakllantirishning samarali yo'llari hamda zamonaviy yondashuvlar yoritiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarda kitobga muhabbat uyg'otish, o'qish madaniyatini rivojlantirish, oilaviy va maktab muhitining bu boradagi roli muhokama etiladi. Shuningdek, kitobxonlikni targ'ib etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha takliflar beriladi.

РЕЗИОМЕ:

В статье рассматривается роль культуры чтения в жизни общества и отдельного человека, эффективные пути её формирования и современные подходы. Обсуждается роль привития любви к книге у учащихся в процессе обучения, формирования культуры чтения, роль семьи и школьной среды в этом вопросе. Даны предложения по использованию возможностей информационно-коммуникационных технологий для популяризации чтения.

SUMMARY:

This article examines the role of reading culture in society and individual life, effective methods for its formation, and modern approaches. It discusses ways to instill a love for books in students during the educational process, develop reading culture, and explores the role of family and school environments in this regard. Furthermore, the article provides suggestions for utilizing information and communication technologies to promote reading habits.

Kirisiw. Mámleketimizde tálim hám tárbiyaǵa baǵdarlangan úzliksiz processlerde keleshek áwladtń jetik insan bolıp qalıplesip rawajlanıwına úlken itibarlar qaratılıp kelmekte. Házirgi waqıtta jaslarımız ushın hár bir tarawda júda kóplegen imkaniyatlar jaratılǵan. Ásirese, oqıw biliw iskerlikleriniń

rawajlanıwında bilimler shamshırağı bolğan kitaplardıń baspadan kóplep shıǵarılıwı, elektron kitaplar, audio kitaplardıń jaratılıwı, buyırtpa beriw imkaniyatlardıń payda bolıwı bul jas áwladlarımızdıń kitap oqıwǵa bolğan qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıwǵa qaratılǵan úlken itibar hám imkaniyatlar dep bilemiz.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyev 2017- jıldıń 12- yanvar kúni «Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw jáne úgit - násiyatlaw boyınsha komissiya dúziw haqqında» biylik berildi. [1] Biz bunnan kelip shıǵıp ayta alamız bul qarar boyınsha elimizde «Jas kitapqumar», «Kitapqumar shańaraq» atamasındaǵı tańlawlar Respublikamız boylap ótkerilmekte hám jenlimpazlarımız sıylı sawǵalar alıwǵa miyassar bolıp atır. Gáp bul jerde sawǵada emes kitapxanada nur shashıp turǵan kitaplardı alıp uslap kóriwinde, sawat ashıp ıqlas penen oqıp ózlestiriwinde. Ásirese keleshek ómirge jańa qádem atıp atırǵan baslawısh klass oqıwshıları ushın kitap oqıwǵa bolğan qızıǵıwshılıǵın arttırıw búgingi kúnnin eń aktual mashqalaları bolıp esaplanadı.

Tiykargı bólim. Xalqımız arızıw etkenindey hár tárepleme rawajlangan kámil áwladtı tárbiyalawda baslawısh tálim baǵdarı júdá áhmiyetli orın tutadı. Baslawısh tálim úzliksiz tálim ishinde bólek ajralıp turadı. Bul tálim elimizdiń keleshegin ullı mámleket dárejesine kóteretuǵın dóretiwshi shaxstı qalıplestiriwde bekkem tiykar bolıp xızmet etedi. Baslawısh klass oqıwshılarına tálim-tárbiya beriwdegi áhmiyetli wazıypalardıń tiykargı bólegi oqıw sabaqlarında ámelge asırıladı.

Baslawısh klasslarda oqıw processin nátiyjeli shólkemlestiriw arqalı oqıwshılarda kitapqumarlıq kónlikpelerin rawajlandırıw menen birge pedagogikalıq hám psixologiyalıq shart sharayatlar jaratıp, oqıwshılardıń shaxsıy individual ózgeshelikleri inabatqa alınıwı arqalı unamlı nátiyjelerge ersiwine tiykar bola aladı. Oqıwshı jaslarımız qosıqlardı, ádebiy shıǵarmalardı, oqır eken, shıǵarmadaǵı bayan etilgen waqıyalar, tımsallardaǵı obrazlar arqalı ruxlanadı, tásirlenedi yamasa ǵazepelenedi. Keleshek ómirge sabaq aladı.

Qaraqalpaq xalqına belgili shayır Abdiqádır Qaypov tórtlik qatarlarında kitaptıń ullılıǵın tómendegishe táripleydi:

*Kitap oqıt ul perzentke jasınan,
El qorǵaǵan erler bolsın aqıllı.
Qız balańız kitap tutsa qolına,
El-xalqınıń sózi bolar naqıllı. [2]*

-dep kitap oqıp ilim iyelew insandı danalıqqa, insanıy pazıyletke iye bolatuǵınlıǵın ayırıqsha atap ótedi.

Oqıwshılardıń kitap oqıw arqalı dúnyaǵa ilimiy kóz -qarası keńeyip, aqıl oyı, qabıl etiwı, sana sezimi rawajlanıp, sóz baylıǵı artadı. Oqıwshılar sanasında gózallıqtı súyiw sezimleri payda boladı hám estetikalıq mádeniyat qalıplesedi. Sonlıqtan da dana xalqımız «Kitap-ǵáziyne» dep bahalı pikirler bildirigen.

Insaniyattıń kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın qalıplestiriw, kitap oqıp bilim sawat ashıw, ilim bilim óner iyelew, intelektini rawajlandırıw túsiniqleriniń tariyxıy tiykarları ázel-ázelden Shıǵıs oyanıw dáwirinde jasap ótken oyshılarımız kóz-qaraslarında, Túrkistanda jadidshilik háreketiniń eń jayılıwı, jańa usıl mektepleriniń ashılıwınıń áhmiyeti de ullı.

Balalarda jaqsılıqqa muhabbat, jawızlıqqa jerkenish oyatıw, olardıń sóylewin rawajlandırıw, kórkem ádebiyatqa baylanış- estetikalıq oylawın arttırıw oqıw sabaqlarınıń túpkilikli mánisin quraydı. Jańa bilim alıw bosaqasına qádem taslaǵan keleshek áwladımız bolǵan baslawısh klass oqıwshılarınıń sana sezimi hám de psixikalıq processleriniń rawajlanıwında Álipbe kitabınıń ornı oǵada girewli. Qaraqalpaq xalqına belgili kórnekli aǵartıwshı shayır Seypulǵabit Majitov qaraqalpaq xalqınıń tariyxında 1925- jılı Tashkent qalasında birinshi márte “Álipbe”, “Oqıw kitabı”, “Egedeler sawatı” atlı sabaqlıqların jazıp pitkeredi hám baspadan shıǵarıwǵa erisedi. S. Májitovtıń oqıw quralların dáslepki ret qaraqalpaq xalqınıń oqıwshı jaslarınıń oqıwshı óz ana tiliniń alfaviti, orfografiyasın, xalıq dóretpesi hám tariyxına, turmısına tiyisli bay maǵlıwmatların oqıp biliwde qollanǵan eń birinshi kitapları boldı.

Kitapta oqıw- bilimniń paydası haqqında insanıy pazıyletlerimiz bolǵan adamgershilik, húrmet sıylasıq, doslıq, tapqırılıq ádeplilik túsiniqlerin oqıwshılardıń túsiniw alıwına sáykes qızıqlı gúrrińler, qosıqlar, naqıl-maqallar, ertekler, jumbaqlar jiwi gezlesedi. Máselen, “pıshıǵın joǵaltaqan balanıń qosıǵı”, “Qulaq eki awız bir”, “Balalaıq shaǵım”, “Sıyr ne deydi”, “Attıń iyesine sózi”, “Ata- násiyatı” jáne basqa shıǵarmalar orın alǵan. [3]

Qaraqalpaq xalqına belgili satirik jazıwshı, dramaturg hám kinocenarist Muratbay Nızanov baslawısh klass oqıwshılarına arnalǵan «Kitaptan» kosıǵı arqalı kitap oqıw kónikpeleri ózlestiriw nátiyjesi haqqında bala tilinde unamlı baǵdarlar bergen:

*Oqıw hám jazıwdı,
Sulıw súwret salıwdı,
Qosıw hám alıwdı,
Úyrendim men kitaptan.*

*Bildim álem sırların,
Qalay payda bolǵanın,*

*Hám dostım hám muğallım,
Azıq aldım kitaptan.*

*Ertek dāstan naqılğa,
Ishi tolı barqulla,
Aqıl qosar aqılğa,
Minnetdarman kitaptan.*

*Taza tuttum betlerin,
Tártipsizlik etpedim,
Hár kúni turmıs mektebim,
Úyrenemen kitaptan.*

Demek kitap bul- jámiyet rawajlanıwı aqlıy sanamızdıń joqarı bolıwı ushın kerekli bolğan tiykarǵı qural. Kitap – insannıń eń jaqın dostı, oylawǵa óz pikirlerin óz betinshe jetkeriwge jeteleydi, zeriktirmeydi, ilim-bilim sırların úyretedi, dúnyaǵa tanıtadı, mártebe hám húrmetińdi, abroyıńdı joqarı etedi. Hár qanday insandı baxıtlı, tárbiyalı, sabırlı, shıdamlı, ruwxıy jaqtan jetilistiredi.

Kitapqumarlıq qızıǵıwshılıǵı kishi jastaǵı oqıwshınıń basqa kitap ónimlerin unatqan belgili bir kitap hám shıǵarmalardı tańlawında kórinedi hám onıń tájiriybesi hám biliminiń qalıplestiriwshi komponenti bolıp esaplanadı. Oqıwshınıń qızıǵıwshılıǵı, álbette, oqıwshınıń intellektuallıq hám emocionallıq belsendiligin kórsetiwı menen xarakterlenedi. Baslawısh klass oqıwshılarınıń oqıwǵa qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw ushın muǵallım oqıwǵa úyretiw procesinde, sabaqtan tısqarı oqıwdı shólkemlestiriwde belgili bir sharayatlardı jaratıwı zárúr. Baslawısh klass oqıwshılarına tálim - tárbiya beriwindegi eń baslı wazıypalardıń tiykarǵı bólimi oqıw shınıǵıwları arqalı ámelge asırıladı.

Birinshi klass oqıwshılarına kitap oqıw kónlikpesin rawajlandırıw súwretten jumbaq juwabın tabıw, kitapqa úyreniw, kitap betlerindegi súwretlerge qarap mazmunın tusinip pikir júrgiziw. Sońınan teksttiń ózin oqıwǵa úyretiledi. Dáslep tekstti oqıtıwshı dawıs shıǵarıp oqıw arqalı háriplerdi seslerdi sózlerdiń durıs oqıw xızmeti ámelge asırıladı hámde oqıwshılar da bul processke qosıladı. Solay etip, áste-aqırın sawat ashıwǵa úyretiw sabaqları birinshi klass oqıwshıların kitapqa hám oqıw procesine tartıwdıń ajralmas bólegine aylanadı.

Ekinshi klasstan baslap bolsa, kitap oqıw, oqıw-biliw kommunikativlik xızmet arqalı óz-ara pikirler almasıwı qarım qatnas ornatıp barıladı. Sonıń menen birge oqıǵan materialdaǵı obrazlar tımsalında túsiniklerin óz betinshe jetkerip beriwge háreket etedi.

Úshinshi hám tórtinshi klasslarga kelip bala sana sezimi oylaw dárejesi keñeyip sawatxanlıǵı ádewir dárejede rawajlanadı. Balada sezim tuyǵuları gozzalıqqa bolǵan túsınikleri aqlıy biliw processeleri rawajlanadı.

Sonlıqtan da baslawısh klass oqıtıwshıları jas ádlarımızdın kitap oqıw kónlikpelerin hám de óz qábiletliklerin júzege shıǵarıwda eń tiykarıǵı tasir kórsetiwshi pedagog esaplanadı. Jas dóretiwshimiz Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı 2-kurs talabası Jazday Baltabaeva balalıǵınan kitap oqıwǵa bolǵan súyispenshiligi nátiyjesinde kitapqa mehir qoyıp qosıqlar jaza baslaǵan. “Kitap” atamasındaǵı qosıǵında keleshek armanları maqsetleri kitap oqıw arqalı ámelge asatuǵınlıǵın bayanlaǵan:

*Kitaplardı oqısañ,
Zor azamat bolasañ.
Kitaplardı oqısañ,
Úlken alım bolasañ.*

*Kóp oqısañ kitaptı,
Jaqsı insan bolasañ.
Ata-anaña mehriban,
Jaqsı perzent bolasañ.*

*Ertek gúrriń oqıymız,
Qosıqlardı toqıymız.
Kitap oqıp bárshemiz,
Jaqsı perzent bolamız.*

Balanın oy órisi jańa rawajlanıp atırǵan dáwirlerden baslap-aq oqıwshılar sana sezimine usınday qosıq qatarlarında unamlı tásir jasadı.

Kitap oqıwǵa bolǵan qumarlıqtı rawajlandırıw shańaraq aǵzalarının itbarına, balanın átirapın qorshaǵan ortalıǵında baylanıslı boladı. Ásirese, zıyalılar shańaraǵında kitapqumarlıq qa bolǵan itibar perzentler tárbiyasına úlken tásir jasadı. Insaniyat óziniń pikirlew qábileti hámde ruwxıy dúnyası menen ózgeshelenip turadı. Oqıwshılardıń kitap oqıwı ushın ol yamasa bul kitaptı tańlawına eki topar faktorlar tásir kórsetedi. Birinshisi - jámiyetlik institutlar menen birge mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeler: ǵalaba xabar quralları, kitapxana, kitap dúkanları. Ekinshisi - shaxslarara faktorlar: shańaraq, pedagoglar, teńqurları.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda kitapqumarlıq keleshek jaslari ushında, insanniń jeke ruwxıy baylıǵın asırıw ushın da júda úlken tásir etedi. Elimizde

jaslarning kitapqumarliq madaniyatini arttiruv, kitap ham kitapqumarliq ugit-nasiyatlawdi amelge asiruv mamket tarepinen ruwxiy agartiwshiliq tarawlarda amelge asirilib atirgan reformalarning tiykargi tareplerin belgileydi.

Jamiyette kitapqumarliqtin rawajlanivi, daslep shaxstin ruwxiy ham etikaliq rawajlanivi faktori bolip tabiladi. Bul bolsa xalqimizdin intellektualliq potenciali oswine, insan resurslari sapasi asiwina, respublikamizdin socialliq-ekonomikalik ham de innovatsiyalik rawajlanivina xizmet etedi.

PAYDALANILGAN ADEBIYATLAR:

1. "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora tadbirlar dasturi to'g'risida" PQ-3271 sonli qaror "Xalq so'zi" gazetasi 2017- yil 15- sentabr.
2. A.Qaypov "Anam endi tusime", Avangard-baspa 2025j.
3. J.Qayirbaev, A.Pazilov «Qaraqalpaq tilinde shiqqan alipbe kitaplari» metodikalik qollanba «Bilim» baspasi Nokis 2002j
4. M. Xoliqova, Sh. Ergasheva, M.Nizanov ADEPNAMA Uliwma orta bilim beriw mekteplerinin 3-klassi ushin sabaqliq Tashkent «Yangiyo'l poligraf servis» 2019j.

BASLAWISH KLASS OQIWSHILARIN KITAP OQIWGA QIZIQTIRIW MEXANIZMI

Ilyasova Z.U.

*NMPI. Uluwma pedagogika hám psixologiya kafedrası
assistent oqıtıwshısı*

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, kitobxonlik madaniyati, o'quvchilarda qiziqish uyg'otish, o'qish ko'nikmalari, o'qishga rag'bat, didaktik o'yinlar, innovatsion metodlar, mustaqil o'qish, o'qituvchi faoliyati, ota-ona hamkorligi.

Ключевые слова: начальное образование, культура чтения, формирование интереса у учеников, навыки чтения, мотивация к чтению, дидактические игры, инновационные методы, самостоятельное чтение, деятельность учителя, сотрудничество с родителями.

Key words: primary education, reading culture, developing students' interest, reading skills, motivation for reading, didactic games, innovative methods, independent reading, teacher's activity, parent cooperation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini kitob o'qishga qiziqitirishning samarali mexanizmlari yoritilgan. Kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda didaktik o'yinlar, innovatsion metodlar va o'qituvchi faoliyatining o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish, o'quvchilarni motivatsiyalash hamda ota-ona va maktab hamkorligining ahamiyati ilmiy asoslangan. Maqola boshlang'ich ta'limda kitob o'qish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются эффективные механизмы привлечения учеников начальных классов к чтению книг. Анализируется роль дидактических игр, инновационных методов и деятельности учителя в формировании культуры чтения. Особое внимание уделено развитию навыков самостоятельного чтения, мотивации учащихся, а также сотрудничеству родителей и школы. Статья направлена на повышение эффективности организации процесса чтения в начальном образовании.

SUMMARY:

This article explores effective mechanisms for encouraging primary school students to read books. It analyzes the role of didactic games, innovative methods, and teacher activities in developing a reading culture. Special emphasis is placed on fostering independent reading skills, motivating students, and strengthening parent-school cooperation. The article contributes to enhancing the effectiveness of organizing the reading process in primary education.

Baslawish bilim beriw dáwiri - shaxstn keyingi intellektuallıq, ruwxıy hám estetikalıq rawajlanıwı ushın bekkem tiykar qoyılatuǵın eń áhmiyetli basqış bolıp esaplanadı. Bul dáwirde oqıwshılar bilimlerdi tek tayar formada emes, al olardı óz betinshe izlep tabıw, ózlestiriw hám ámeliyatqa qollanıw kónlikpelerine iye bolıwı kerek. Bunda kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıqtın ornı sheksiz. Kitap - oqıwshınıń oy-pikirin keńeytetuǵın, kóz-qarasın bayıtatıuǵın hám ruwxıy dúnyasın joqarılatuǵın tiykarǵı dárek. Sol sebepli baslawish klass oqıwshıların kitap oqıwǵa qızıqtırıw mexanizmin ilimiy tiykarda úyreniw búgingi bilimlendiriw procesinde áhmietli másele esaplanadı.

Teoriyalıq tiykarlar pedagogikalıq-psixologiyalıq izertlewler sonı kórsetedi, balalarda kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıq, eń dáslep, olardıń jas ózgeshelikleri, qızıǵıwshılıq sheńberi, intellektuallıq tayarlıq dárejesi hám shańaraqlıq ortalıq penen tıǵız baylanıslı. J. Piajeniń kognitiv rawajlanıw teoriyasına muwapıq, baslanıwish klass dáwirinde (shama menen 7-11 jas) balalar “konkret operaciylar” basqışında bolıp, olar real faktler hám waqiyalarǵa tiykarlangan gúrrińler, ertekler, qaharmanlar turmısına tiyisli shıǵarmalardı zawıq penen qabıl etedi. Bul bolsa kitap tańlaw hám oqıwǵa qızıqtırıw procesinde mazmunnıń áhmiyetli rolin kórsetedi.[1]

Ózbek pedagogikasında da, atap aytqanda, A. Avloniy, A. Qadiri, Ğ. Ğulam hám Z. Diyarlardıń balalar ádebiyatı haqqındaǵı kóz- qaraslarında kitapqumarlıq tárbiyası ayrıqsha orın iyeleydi. Olardıń pikirinshe, jas áwladtı erte jastan baslap oqıwǵa tartıw tek ǵana bilim sheńberin keńeytpeydi, al olardı milliy qádiriyatlar, ádep-ikramlılıq, watanga muhabbat ruwxında tárbiyalaydı.[2]

Baslawish klass oqıwshıların kitap oqıwǵa qızıqtırıw mexanizmlerin nátiyjeli qollanıw ushın bir neshe tiykarǵı faktorlardı esapqa alıw kerek:

1. Motivaciyalıq faktor - xoshametlew arqalı oqıwshılarda oqıw zárúrligi oyatıladı. Bul processte maqtaw, sıylıq, tańlawlar hám jarıslar áhmiyetli rol atqaradı. Mısalı, “Eń belsendi kitapqumar” tańlawı yamasa “Bir hápte - bir kitap” akciyası oqıwshılardı turaqlı kitap oqıwǵa tartadı.

2. Mazmunlıq faktor - balalardıń jasına sáykes, til jaǵınan ápiwayı, biraq mazmunı bay shıǵarmalardı tańlaw zárúr. Ózbek balalar ádebiyatında X. Toxtaboyev, T. Malik, Q. Muhammadiy, X. Davron sıyaqlı jazıwshılardıń shıǵarmaları, sonday-aq, xalıq ertekleri, dástanlar hám zamanagóy gúrrińler usınıs etiledi.[3]

3. Jeke órnek - oqıtıwshı hám ata-ana kitap oqıwda jeke órnek bolıwı kerek. Eger bala úlkenlerdiń kitap oqıw menen shuǵıllanıp atırǵanın kórse, ol da sanalı túrde bul ádeti ózlestiredi.

Innovaciyalıq qatnas - kitapqumarlıq procesinde zamanagóy texnologiyalardı qollanıw nátiyje beredi. Mısalı, elektron kitaplar, audiokitaplar, interaktiv oqıw

бағдарламалары, QR-кодлы гүрріңлер арқалы балалардың қызығушылығын арттыру мүмкін.

Баслауыш класс оқушыларында кітап оқу зәрүрлігін қалыптастыру механизмі төмендегілерден ібарат болуы мүмкін:

Интеграцияласқан сәбақлар Ана тили һәм әдебият сәбақларын сүвретлеу өнери, музика, театр элементлери менен үйестіріу. Бул усул арқалы балалар кітаптағы вақыяларды сахналастыру, сүвретке түсіріу яки qosıq formasında anlatıw арқалы текстке тереңірек кіріп барады.

Рол ойнау һәм драматизация оқушылар кітап қаһарманлары ролине кіріп, вақыяларды жанлы сүвретлейди. Бул тек ғана тексті түсініуге емес, ал оған қызығушылықты беккемлеуге јәрдем береді.

Кітапқумарлық клублары - класс яки мектеп көлемінде кishi кітапқумарлық топарлары шолкестіріліп, оқушылар оқыған кітаплары һаққанда сәwbетлеседи, пикир аласады.

Иллюстрация һәм дәретіушілік јумислар - Балалар оқыған кітаплары тийкарында сүврет салу, гүрріңди дауам еттиріу, јана јуумақ јазу сыйақлы дәретіушілік јумисларды орнлайды.

Ата-ана менен бирге ісlesiу- балаларда кітап оқуға болған қызығушылықтың турақлы болуы ушін оқытушы һәм ата-ананың бирге ісlesiуi јудә әһмиетли. Ұй шараятында кітап текshesiniң бар екенлиги, шаһарақлық оқу кesheleri, балаға кітап сауға етиу дәстүрин јолға қойу, ата-ананың да оқу процесінде белсене қатнасуы оқушының кітапқумарлық әдетин беккемлейди.

Баслауыш класс оқушыларын кітап оқуға қызықтыру - бул қурамалы, бирәк унамли нәтијелер беретүгін педагогикалық процесс. Оның нәтијелілиги, бир тәрептен, оқытушы һәм ата-ананың өз-ара бирге ісlesiwine, екінши тәрептен, таңланатугін әдебиятлардың mazmunına, қолланилатугін метод һәм қуралларға байланислы. Innovaciaлық texnologiyalar, interaktiv metodlar һәм миллий балалар әдебиятынан нәтијели paydalanıw оқушыларда кітап оқу мәденияты һәм зәрүрлігін қалыптастыруға хызмет етеди.

Илимий изертлеу јумисımızдың јаһалығы сипатында төмендегіше механизмлерди усинуwdı мақул таптық.

1. Интерактив система “QR-кітап”. Бул механизмде кітап бетlerine арнаулы QR-кодлар јайластырылады. QR-код мобил қурылмада сканерленгенде, кітап mazmunına тийисли audio, video ямаса animaciyaлар ashıladı. Мәселен, ертектегі қаһарманлардың дауисин еситтиріу ямаса вақыя сахнасын 3D сүвретлеу мүмкін. Бул усул кітап оқу процесин интерактивlestirip, балаларда кітаптағы вақыяларды real сезиу имканиятын јаратады. Изертлеулер соны көрсетеди, multimedia элементлери оқушыларда темаға болған қызығушылықты 40-50 procentке арттырады.

2. “Shaʼnaraq penen 7 kún - 7 kitap” joybari. Bul metod shaʼnaraqliq birge islesiw tiykarında shólkemlestiriledi. Hápteniń hár kúni shaʼnaraq aǵzalarınan biri balaǵa kitap oqıp beredi, ekshembi kúni bolsa kishi shaʼnaraqliq kitapqumarlıq jarısı ótkeriledi. Bul processte bala tek ǵana oqıwdı emes, al óz pikirín erkin bildiriw, sóylesiwge kirisiw hám tartısıw mádeniyatın da úyrenedi. Tájiriýbelerdıń kórsetiwinshe, bul usıl ata-analardıń perzent tárbiyasındaǵı belsendiligin arttıradı hám shaʼnaraqta kitapqumarlıq ortalıǵın jaratadı.

3. Geymifikaciya tiykarında kitapqumarlıq. Geymifikaciya - bilim beriw procesine oyın elementlerin kirgiziw bolıp, kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıqtı nátiyjeli arttıradı. Hár bir oqıwshı oqıǵan kitabı ushın ball aladı. Toplangan ballar “kitapqumarlıq dárejeleri” (bronza, gúmis, altın) sıpatında belgilenedi. Bunnan tısqari, eń kóp ball toplaǵan oqıwshılar “kitap sawǵası” yamasa “arnawlı sertifikat” penen sıyılıqlanadı. Bul sistema oqıwshılarda básekige shıdamlılıq, maqsetke umtılw hám óz ústinde islew kónlikpelerin rawajlandıradı.

4. “Oqıǵanıdı saxnada orınla” metodı. Bul metod oqıwshılardıń dóretiwshilik oylawın rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Oqılǵan shıǵarma tiykarında kishi spektakl yaki saxna kórinişi tayarlanadı. Oqıwshılar qaharmanlar roline kirip, teksti sezinedi, sóylew mádeniyatın arttıradı hám jámaátte islewdi úyrenedi. Bul usıl kitaptaǵı waqıyalardı tereńirek ózlestiriw hám emocionallıq baylanis payda etiw imkaniyatın beredi.

5. Audio-kitap + sızıw integraciyası. Bul metodta bala audio-kitaptı tınlaydı hám tınlaw procesinde waqıyanı kóz aldına keltirip, ózine tán súwret sızadı. Bul usıl balalardıń kóz aldına keltiriw qábiletin rawajlandıradı hám olardı kitaptaǵı waqıyalargá jedel tartadı. Audio-kitap arqalı teksti tınlaw esitiw qabıllawın arttıradı, súwret salıw bolsa mazmundı bekkemleydi. Bul eki iskerlik birgelikte kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı sezilerli dárejede arttıradı.

Juwmaqlap aytqanımda joqarıdaǵı mexanizmler dástúriy kitapqumarlıq usılların zamanagóy pedagogikalıq qatnaslar menen bayıtadı. Hár bir mexanizmnıń ózine tán abzallığı bar hám olardı birgelikte qollanıw baslawısh klass oqıwshılarınıń kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın kompleksli túrde arttıradı. Bul jańalıqlar bilimlendiriw ámeliyatına keńnen engizilse, balalarda kitapqumarlıq mádeniyatı bekkemlenedi hám ómir boyı dawam etetuǵın oqıw ádeti qalıpleseidi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Piaget J. "The Child's Conception of the World." New York: Rowman & Littlefield.
2. Avloniy A. "Turkiy guliston yoxud axloq." - Tashkent: Oqıtıwshı, 1992.
3. Toxtaboyev H. "Sariq devni minib." - Tashkent: Ğafur Ğulom nomidagi nashriyot, 1981.
4. Qodirova F. "Kitobxonlik madaniyatini shakllantirish usullari." - Pedagogika jurnalı, 2020, №3.

BASLAWISH KLASLARDA ANA TILINEN KLASTAN TISQARI JUMISLARDI SHÓLKEMLESTIRIWĐIŇ PSIXOLOGIYALIQ TIYKARLARI

Saburova S.

NMPI «Pedagogika» kafedrası stajyor oqıtıwshısı

Tayanch so‘zlar: sinfdan tashqari ishlari, ona tili, psixologiya asoslari, tálim va tárbiya, metodika, sinf, kitob óqish, savodxonlik.

Ключевые слова: внеклассная работа, родной язык, основы психологии, образования и воспитания, методика, класс, чтение, грамотность.

Key words: extracurricular activities, native language, basics of psychology, education and upbringing, methodology, class, reading, literacy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang‘ich sinflarda ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishda psixologik asoslari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются психологические основы совершенствования внеклассной работы по родному языку в начальных классах.

SUMMARY:

The article discusses the psychological foundations of improving extracurricular activities in the mother tongue in primary grades.

Klasstan tısqarı jumislardıń psixologiyalıq tiykarları oqıwshılardıń rawajlanıwına hám óz múmkinshiliklerin ashıwǵa járdem beretuǵın zárúrli psixologiyalıq processlerdi óz ishine aladı. Bul xızmetler oqıwshılardıǵa tek akademikalıq bilimlerden emes, bálki social, emosional hám kognitiv kónlikpelerdi rawajlandırıw imkaniyatın beredi. Klasstan tısqarı xızmetler oqıwshılardıǵa óz juwapkershiliklerin alıw hám óz háreketlerin baqlaw múmkinshiligin beredi. Bul process oqıwshılarda ózine bolǵan isenimdi asıradı, olar ózlerin ǵárezsiz túrde pikirlew hám qararlar qabıllawǵa uyreledi. Mısalı, topar jumıslarında qatnasıw yamasa óz joybar jumısları ústinde islew oqıwshılardıǵa ózbetinshe islew hám óz waqtın durıs rejelestiriwdi uyreledi.

Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardıń social kónlikpelerin rawajlandırıwda zárúrli rol oynaydı. Bul xızmetler oqıwshılardı toparlarda islew, ushırasıw, intellekti rawajlandırıw, basqa adamlar menen birge islesiw hámádep-ıkkramlıq qağıydalarına ámel qılıwdı uyreledi. Mısalı, rolly oyınlar yamasa toparlıq sport túrleri oqıwshılardı sociallıq kompetensiyalardı rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardı óz pikirlerin jáne de erkin ańlatıw hám jańa bilimlerdi ámeliyatda sınap kóriw imkaniyatın beredi. Bul olardıń analitik pikirlew, mashqalalardı sheshiw hám dóretiwshilik qábiletlerin rawajlantıradı. Psixologlar Piaget hám L.Vigotskyklar klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardı jańa ideyalar hám jantasıwlar menen tanıstıradı, oqıwshılar jańa tájiriybeler arqalı kognitiv qábiletlerin keńeytedi degen juwmaqqa keledi. Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılarda ishki motivatsıyanı rawajlandıradı, sebebi olar óz qızıǵıwshılıqları, mútajlikleri hám maqsetlerine sáykes xızmetlerde qatnasadı.

Self-determination teoriyasına (Deci hám Ryan) kóre, oqıwshılarda ishki motivatsıyanı rawajlandırıw ushın olar óz xızmetlerinde erkinlik hám qábiletlerin shıǵara alıw múmkinshiligine ıye bolıwı kerek kerek. Klasstan tısqarı jumıslar bul mútajliklerdi qataatlandıradı hám oqıwshılarda óz maqsetlerine erisiw qálewın kúsheytiredi. Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardıń ózin húrmet qılıw hám ózine bolǵan isenimlerin rawajlandıradı. Oqıwshılar ózlerin sınap kóriw arqalı tabıstı sezedi, bul bolsa olardıń ózlikti ańǵarıwı dárejesin asıradı. Olar ózlerin qádirlawdı úyrenedi hám óz múmkinshiliklerine isenim payda etedi. Bul process sezimniń rawajlanıwına járdem beredi, sebebi oqıwshılar óz sezimlerin basqarıw hám olardı basqalar menen baylanısta ańlawdı úyrenedi.

Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardı túrli pikirlerdi hám kóz qaraslardı túsiniw hám qabıllawdı uyreledi. Bul, ásirese, social baylanıs hám toparlıq jumılarda zárúrli bolıp tabıladı. Oqıwshılar basqalardıń pikirlerin esitiw hám óz pikirlerin ańlawda óz-ara húrmetti rawajlantıradı. Vigotskiy tálim teoriyasında oqıwshılar basqalar menen sheriklikte úyreniw arqalı óz bilim hám kónlikpelerin rawajlantıradı dep esaplaydı.

Klasstan tısqarı xızmetler oqıwshılardı stressti basqarıw, sezimiy biymálellikti saqlaw hám óz sezimlerin basqarıwda járdem beredi. Sport hám kórkem óner sıyaqlı xızmetler oqıwshılardı psixologiyalıq jeńillikti támiyinleydi, stressti kemeytiwge járdem beredi hám olardıń sezimiy turaqlılıǵın rawajlandıradı. Sonıń menen birge, oqıwshılar óz salamatlıqların hám psixologiyalıq jaǵdayların jaqsılaw ushın málim texnikalardı úyrenedi.

Tálim hám psixologiya tarawlarına kirgizgen ilimiy jetiskenlikleri menen belgili orıs psixologı Lev Vygotskiy (1896 -1934) tálim processinde

oqıwshılardıń social úyreniw hám kognitiv rawajlanıwına itibar qaratadı. Vygotskiydin pikirinshe, klasstaǵı hám klasstan tısqarı xızmetler oqıwshılardıń intellektuallıq, sociallıq hám emotsionallıq rawajlanıwına úlken tásir kórsetedi. qıwshılardıń óz-ara baylanıs arqalı úyreniwın, yaǵnıy social úyreniw teoriyasın rawajlandırıwǵa tiykarlanadı. Ol psixologiyalıq rawajlanıwdı tek ishki (individual) faktorlar menen ǵana emes bálki sırtqı (social) faktorlar menen de túsindirgen. Bilimlerdi ózlestiriw hám rawajlanıw social process bolıp, oqıwshılar óz túsiniklerin oqıtıwshılardan yamasa basqa jeke tásirler arqalı úyrenedi. Vygotskiydin klasstan tısqarı jumıslar haqqında pikirlerin jaqsılaw túsiniw ushın onıń " jaqın rawajlanıw zonasın" (ZPD) hám " social úyreniw" teoriyasın kórip shıǵıw zárúr. Bul kontseptsiyalar klasstan tısqarı xızmetler menen baylanıslı, sebebi olar oqıwshılardıǵa ózleriniń múmkinshiliklerinen tısqarına shıǵıwǵa hám jańa kónlikpelerdi úyreniwge járdem beredi.

L.Vygotskiydiń Zoning of Proximal Development túsiniǵı oqıwshınıń ǵárezsiz túrde orınlaw múmkin bolǵan wazıypalarınan (házirgi dáreje) hám basqalar járdeminde orınlawǵa bolatuǵın bolǵan wazıypalardan (keleshek dárejesi) arasındǵı ayırmashılıqtı ańlatadı. Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardıǵa óz " jaqın rawajlanıw zona" larınan paydalanıwǵa múmkinshilik beredi. Olar oqıtıwshı yamasa qatarlaslarınıń járdemi menen jańa bilimlerde ózlestiriwı múmkin. Mısalı ushın, gruppа jumısları yamasa ámeliy shınıǵıwlar arqalı oqıwshılar quramalı wazıypalardı basqalardıń járdemi menen sheshedi, bul bolsa olardıń rawajlanıwın tezlestiredi. Oqıwshılardıǵa jańa mashqalalardı sheshiwde, topar xızmetleri yamasa klasstan tısqarı jumıslarda basqalardan járdem alıw múmkinshiligi, " jaqın rawajlanıw zona"sın keńeytiredi.

L. Vygotskiydiń teoriyasına kóre, bilim úyreniwdiń tiykarǵı procesi social óz-ara baylanıslar arqalı júz beredi. Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardıǵa bir-birleri menen ushırasıw, pikir almasıw hám óz-ara járdem kórsetiw arqalı jańa kónlikpelerdi ózlestiriw imkaniyatın beredi. Mısal ushın, rolly oyınlar, diskussiyalar yamasa topar joybarlarında oqıwshılar bir-birlerinen úyrenedi. Bul process oqıwshılardıń óz-ara ushırasıw, pikirlerde ańlaw hám basqalardı túsiniw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi. Oqıwshılardıń kognitiv rawajlanıwı tek individual islew arqalı emes, bálki social óz-ara baylanıslar arqalı júz beredi. Klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardıǵa tekǵana jańa bilimlerde ózlestiriw, bálki óz sezimlerin basqarıw, social ortalıqta ózin qanday tutıwdı úyreniw imkaniyatın beredi. Fizikalıq xızmetler (mısalı, sport) yamasa kórkem ónerge tiyisli shınıǵıwlar oqıwshılardıń sezim táreplerin rawajlandırıwǵa járdem beredi, olar óz sezimlerin basqarıw hám ańlıwdı úyrenedi. Oqıwshılardıń rawajlanıwı olardıń basqalardıǵa járdem beriw hám olardı baqlap barıw

арқалы тезлеседі. Класстан тысқары жұмыстар оқығұшларға өз ғárezsiz пикirin rawajlandırıw, өз қарарларın қабıllawda erkin bolıw múmkinshiligin jaratadı. Mısalı, оқығұшлар класстан тысқары жұмысларда óziniń dóretiwshilik qábiletlerin sınap kóredi, jańa shınıǵıwlar hám tájiriybeler arqalı ózlerine bolǵan isenimdi bekkemleydi.

Klasstan тысқары жұмыстар mádeniyat hám átirap -ortalıqtıń оқығұшларdıń rawajlanıwına tásirі kúshli ekenin kórsetedi. Klasstan тысқары жұмыстар оқығұшларға túrli mádeniyatlar jáne social toparlar menen tanısıw imkaniyatın beredi. Bul оқығұшларdıń toparlıq islew, social qádiriyaatlar hám basqa mádeniy ózgerislerdi túsiniw kónlikpelerin rawajlantıradı.

Kanadadalı ataqlı psixolog Alfred Bandura óziniń social úyreniw teoriiyası menen belgili hám psixologiya tarawına úlken úles qosqan. Bandura óziniń óziniń ilimiy жұмысларın kóbinese social úyreniw hám adamlardaǵı ózgerislerdi túcindiriwge qaratdı. Ol óziniń жұмысларında kognitiv jáne social úyreniwdi birlestirib, adamlardıń túrli jaǵdaylardaǵı minez-qulıqların qanday úyreniwi hám ózgertiwi múmkinligin kórsetdi. Bandura tárepinen islep shıǵılǵan social úyreniw teoriiyası adamlardıń basqalar tárepinen kórsetilgen minez-qulıqlardı úyreniw hám qayta tákirarlawın tariypleydi. Bul teoriya adamlarda úyreniw procesin tek jeke tájiriybe emes, bálkim basqalardı baqlaw arqalı ámelge asıwın aytıp ótedi.

Bandura óziniń ataqlı " Baba dolli eksperimentlari" menen belgili, bul eksperimentler adamlardıń úyreniw processinde basqalardı baqlaw, olardıń minez-qulıqların qayta tákirarlawına qanday tásir kórsetiwın kórsetdi. Bul eksperimentda balalar bir úlkenler tárepinen arnawlı qozǵatılǵan aggressiv minez-qulıqtı kórgeninen keyin, ózleri de sonday agressiv minez-qulıqtı kórsetkenin tastıyıqladı. Bul nátiyjeler, úyreniwdiń tiykarǵı mexanizmi tek ǵana sıylıqlar yamasa jazalar, bálki social modellerdi baqlaw arqalı ámelge asıwın kórsetedi. Bandura óz-ózin baqlaw hám ózin bahalaw sıyaqlı túsiniklerdi kirgizgen. Ol adamlar ózleriniń minez-qulıqların óz qadaǵalawında tutıwları múmkinligin jáne bul processde ózin húrmet qılıw, maqsetke erisiw ushın kerekli háreketlerdi ámelge asırıwdı úyreniwın aytıp ótdi. Adamlar basqalardıń minez-qulıqların úyreniw ushın birinshi náwbette olardıń iskerligine itibar qaratuwları kerek. Eger adam geypara zatqa itibar bermese, úyreniw procesi nátiyjeli bolmaydı. Bandura self-efficacy (óz-ózin nátiyjeli sezim qılıw) túsinigin da islep shıqtı. Bul túsinik sonnan ibarat, adamlar ózleriniń wazıypanı tabıslı orınlawına bolǵan isenimdi rawajlandıradı. Bandura, adamlardıń tabısqa erisiwdegi isenimi óz-ózin nátiyjeli sezim etiwine tiykarlanǵanlıǵın kórsetdi. Eger adamlar ózlerin tabıslı bolıwına isense, olar maqsetlerine erisiw ushın

kóbirek háreket qıladı. Bandura óziniń teoriyaların tálim processinde de qolladı. Ol úyretiw metodlarında social úyreniwdiń áhmiyetin aytıp ótdi, oqıwshılardıń óz-ara úyreniw hám gruppada islew arqalı kóbirek úyreniwın aytıp ótdi. Ol, sonıń menen birge, oqıwshılardıǵa tabıslı minez-qılıqtı kórsetip, olardı ózlestiriwde járdem beriwdiń zárúrligini aytıp ótdi.

Joqarıda kórsetilgen ilimpazlardıń teoriyaları klasstan tısqarı jumıslar oqıwshılardıń rawajlanıwında zárúrli rol oynaytuǵının kórsetedi. Klasstaǵı dástúriy sabaqlar hám klasstan tısqarı xızmetler bir-birin tolıqtırǵan halda, oqıwshılardıń ulıwma rawajlanıwına úlken tásir kórsetedi, social hám mádeniy faktorlar oqıwshılardıń rawajlanıwında eń zárúrli rol oynaydı, sol sebepli klasstan tısqarı xızmetler oqıwshılar ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. A.Embergenova. Methodology for improving the spelling literacy of students in the lessons of the native language in primary grades (on the example of Karakalpak language schools)
2. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: Noshir, 2009. –352 b.
2. Matchonov S., G'ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag'ich sinflarda o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.–T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2008. –224 b.
3. A. Nauruzbaeva, A.Embergenova Linguodidactic fundamentals of teaching students how to make sentences in karakalpak language lessons
4. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. Пособие для учителей начальных классов. – Москва. 2005. –42с.

MEKTEP OQITIWSHILARININ' ATA-ANALAR MENEN ALIP BARATUG'IN JUMISLARININ' PEDAGOGIKALIQ A'HIMYETI

Saypova B.

No'kis qalasi 6-mektep baslawish klass muğallimi

Tayanch sózlar: maktab jamoati, tálim va tárbiya, maktab, bolalar tarbiyasi, xalıq pedagogikasi.

Ключевые слова: школьное сообщество, образование и воспитание, школа, воспитание детей, народная педагогика.

Key words: school community, education and upbringing, school, child rearing, folk pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada maktab o'qituvchilarining ota-onalari bilan olib boriladigan ishlarning pedagogic ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются методика изучения и использования учебников родного языка для учащихся начальной школы.

SUMMARY:

The article discusses the pedagogical importance of school teachers' work with parents.

Mektep ja'ma'a'tinin' ata-analar menen birge islesiwinde soraw-juwap kesheleri sho'lkemlestirilip, onda basli ma'sele olardin' ta'rbiyasi haqqinda boliw kerek. A'sirese, mektep oqiwshisi tulg'asin qa'liplestiriwde mektep yaki baslawish klass oqitiwshisi televidenie yaki radio esittiriwlerde ata-analar menen pikir alisiwda «do'n'gelek stol», «ashiq esikler ku'ni» tag'ı basqa siyaqli is – ilajlar uyimlastirilip, onda ortag'a taslang'an ta'rbiyalıq temadag'ı mashqalalar ken' xalıq ja'maa'tinin' na'zerine usınılıwı kerek dep esaplaymız. Sonday-aq mektep turmısında ushırasatug'ın ha'r qıylı belgili a'hmiyetke iye waqıyalarda da ata-analardin' pikiri itibarg'a alınıwı za'ru'r. Mektep ha'm ata-analardin' birge islesiwinde:

- belgili bir pa'n olimpiadalarında jaqsı orınlarg'a iye bolg'an oqıwshılardı anıqlaw

- sport jarıslarında aldın'g'ı orınlardı qolg'a kirgizgen sportshi oqıwshılardı;

- minez-qulqı, ta`rbiyası boyınsha basqalarg`a o`rnek bolatug`ın ha`m barlıq sabaqlarınan ayırıqsha oqıytug`ın oqıwshılardı sıylıqlawda;

- mekteptegi ja`miyetlik jumıslarg`a belsene qatnasıp, ayırıqsha ko`zge tu`sken oqıwshılardı sıylawda, basqa bir qatar oqıwshılarg`a u`lgi sıpatında ko`rsetiwde olardıń ata-anaları mira`t etiliwi kerek.

Bunda tek mektep oqıwshısın marapatlap yaqi mektep ta`repinen sıylıqlanıp qoymastan, usınday oqıwshılardı ta`rbiyalap atırğ`an ata-anası yaqi oqıtıwshılardıń da mektep ta`repinen xoshametleniwi durıs dep esaplaymız. Bul basqa ata-analar ushın da u`lken u`lgi, o`rnek tımsalı boladı.

Mektep ta`repinen yamasa mektep oqıwshıları arasında klass penen klass, topar menen topar, klasstag`ı bir neshe oqıwshılardıń ha`r qıylı mazmundag`ı o`z-ara jarıs bag`darlarına da ata-analar mira`t etiliwi, tiykarg`ı qatnasıwshısı bolıwı kerek. Mektep oqıwshıları tulg`asın qa`liplestiriwde, ha`r ta`repleme ka`mil insan bolıp ta`rbiyalanıwında mektep ha`m ata-analardıń birge islesiwi bul turmıs za`ru`riyatı, da`wir talabı dp bahalawg`a boladı. Bu`gingi ku`nde mektep oqıwshıları tulg`asın qa`liplestiriwde mektep ha`m shan`araqlar, ata-analar belgili da`rejede alıp barılıp atır.

Ulıwma bilim beretug`ın mekteplerde ata-analar ushın ma`sla`ha`t orayları, ata-analar mu`yeshi, ata-analar ushın ta`lim-ta`rbiya do`geregi, ata-analar komiteti du`zilip, olar o`z gezeginde o`z jumısların sistemalı tu`rde alıp barıwı kerek. Ata-analar ushın pedagogikalıq ma`sla`ha`tlerdi to`mendegishe jobalastırıw mu`mkin:

- shan`araqta balalardıń bos waqıtın sho`lkemlestiriw;
- shan`araqta mektep oqıwshılarının` oqıw ku`nlerinen tısqarı ekshembi ku`nin o`tkeriw;
- shan`araqta bayram ku`nlerin o`tkeriw;
- mektep oqıwshılarının` I, II, III-sherek ha`m jazg`ı, qısqı, ba`ha`rgi dem alıs waqıtların mazmunlı o`tkeriw;

Ata-analar mu`yeshinde to`mendegilerge itibar beriliwin orınlı dep esaplaymız:

1. Mektep oqıwshılarının` ku`nlik rejimi;
2. Ata-analardıń balalar ta`rbiyası boyınsha is ta`jiriybeleri;
3. Ata-analar menen anketa sorawları mazmunı.

Mektepte pedagogikalıq ja`ma`a`t ta`repinen ata-analar ta`repinen birgelikte alıp barılatug`ın jumıslar qanshelli da`rejede durıs jolg`a qoyılса, mekteptegi ta`lim-ta`rbiya jumısları da sonshelli da`rejede na`tiyjeli boladı. Sebebi, ata-analar da o`z gezeginde ul-qızlarınan` ta`rbiyası ushın juwapkershilik penen kewil awdarıwı, o`z balasınan` oqıp atırğ`an mektebi, klassı, pa`n oqıtıwshısı,

dosları menen tanıс bolıwı, a'sirese baslawısh klass mug'allimleri menen tıg'ız baylanısta bolıwı kerek. Mektep ha'm ata-analar baylanısınan bekkem bolıwında ata-analardıń pedagogikalıq bilimge iye bolıwı belgili a'hmiyetke iye.

Ata-analar pedagogikalıq bilimlerdi mektep penen baylanısında arnawlı tu'rde alıwı mu'mkin. Ata-analardıń pedagogikalıq bilimlerge iye bolıwı – mektep oqıwshılarının jaqsı ta'rbiyalanıwı ushın u'ken a'hmiyetke iye. Ata-analar ushın pedagogikalıq ma'sla'ha'tler pedagogikalıq oqıwdın o'z aldına bir tu'ri bolıp esaplanadı.

Balalarınan ta'rbiyası menen juwapkershilikli tu'rde qızıg'atug'ın ata-analarda balalardı ta'rbiyalaw boyınsha ata-analar jıynalıslarında, is-ilajlar ha'm t.b. barısında ko'plegen sorawlar ortag'a taslanadı. Sorawlardıń ko'pshiliginin mazmunı boyınsha tek o'zlerinin shan'araqlıq o'zgesheliklerin esapqa alıwdı talap etedi. Demek, ata-analarg'a pedagogikalıq bilimler beriwdi jumıstın jeke forması dep esaplaymız.

Ayırım ilimiy pedagogikalıq a'debiyatlarda mektep oqıwshılarının ata-anaları menen mektep ta'repinen pedagogikalıq gu'rrin'ler o'tkeriwdin bir qansha usılların to'mendegishe atap o'tedi:

1. Mektep oqıwshısının ku'nlik rejimi.
2. Miynetke ta'rbiyalaw.
3. Oqıwshının o'zine – o'zi xızmet etiwı.
4. Mektep oqıwshısının u'ye berilgen tapsırmalarınan durıs orınlanıwı ushın shan'araqta qanday sharayatlar tuwdırıw yaki olardıń oqıwına qanday ja'rdem beriw kerek.

5. Mektep oqıwshılarna mektepte ha'm u'yde ko'rkem ta'rbiya beriw.

6. Mektep oqıwshılarının denesin shınıqtırıw.

7. «Mektep oqıwshılarının oynıları ha'm olardıń ta'rbiyalıq a'hmiyeti»1.

Mektep oqıwshıları shaxsın qaliplestiriwde mektep ha'm ata-analardıń birge islesiwinde mektepte o'tkeriletug'ın ata-analar jıynalıısı yamasa ha'r bir klassta o'tkeriletug'ın ata-analar jıynalısları belgili a'hmiyetke iye. Mektep oqıwshıları tulg'asın qaliplestiriwde ata-analar majilislerinin ornı ha'm pedagogikalıq a'hmiyetliliği boyınsha ilimpaz A.Munavvarov to'mendegishe pikirlerin atap o'tedi:

a) ata-analar ha'm qa'wender sho'lkemler menen oqıtıwshılardıń turaqlı baylanısta bolıwı;

b) ata-analar jıynalıslarının turaqlı tu'rde o'tkeriliwi;

v) ayırım ata-analar menen jeke tu'rde islesiw;

g) «ata-analar ortasında pedagogikalıq bilimlerdi ken` ha`m joqarı da`rejede alıp barıw sıyaqlı islerdi»1 atap ko`rsetedi.

Oqıw jılınıń basında o`tkerilgen ata-analar jıynalıslarında mektep oqıwshılarının` jıllıq is jobası menen tanıştırıladı. Jıllıq jobanın` shan`araq penen baylanıslı bo`legine toqtalıp o`tiw za`ru`r.

Birinshi yaki ekinshi sherek juwmaqlarına arnalg`an ma`jilis waqtında ayırım oqıwshılar yaki olardıń ata-anaları haqqında jaman pikir bildiriw kerek emes. Sebebi onday gezlerde ata-analar menen basqa adamlarg`a esittirmey eskertken orınlı boladı. Eger ata-analar balaları haqqında aytıp beriwdi oqıtıwshısınan iltimas qılsa, onda mektep oqıtıwshısı aldın balanıń jaqsı ta`repleri haqqında keyin minez qılqınını` qa`weter alıwı mu`mkin bolg`an ha`m jaman ta`repleri haqqında bildiriwi kerek. Ma`jilis aqırında keyingi ata-analar ma`jlisinin` temasın dag`azalap, geypara ata-analar menen oqıwshılardı shan`araqta ta`rbiyalaw ta`jiriybeleri haqqında ma`sla`ha`tlesse durıs boladı.

PAYDALANILĞAN ÀDEBIYATLAR:

1. Karimov I. Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: "Sharq", 1997.
2. Inamova M. Oilada bolalarning ma`naviy-ahloqiy tarbiyasi. T, 1999 y.
3. Qosnazarov Q, Pazilov A, Tilegenov A. "Pedagogika", No`kis "Bilim" 2009-j
4. 1-4 klass oqıwshıları menen ju`rgiziletug`ın ta`rbiya jumislari. (V.Yakovlevtin` redaktorlıg`ında) No`kis, Qaraqalpaqstan, 1985, 417 bet

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĞI BALALARDA SOCIALLIQ KÓNLIKPELERDI RAWAJLANDIRIWDA SYUJETLI-ROLI OYINLARDIŇ ÁHMIYETI

Qurbanbaeva M.A.

Innovatsiyalıq texnologiyalar universiteti 1-basqış studentı

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim, ijtimoiy ko'nikmalar, rolli o'yinlar, bola rivojlanishi, muloqot, hamkorlik.

Ключевые слова: дошкольное образование, социальные навыки, сюжетно-ролевые игры, развитие ребенка, общение, сотрудничество.

Key words: preschool education, social skills, role-playing games, child development, communication, cooperation.

PEZIOME:

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda rolli o'yinlarning ahamiyati ko'rib chiqiladi. O'yinlar davomida bolalarda hamkorlik, muloqot madaniyati, empatiya, qoidalarga rioya qilish kabi ijtimoiy fazilatlar rivojlanadi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, rolli o'yinlar bolaning ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

PEZIOME:

В данной статье рассматривается значение сюжетно-ролевых игр в формировании социальных навыков у детей дошкольного возраста. В ходе игр у детей развиваются такие социальные качества, как сотрудничество, культура общения, эмпатия и соблюдение правил. Результаты исследования подтверждают, что сюжетно-ролевые игры являются важным фактором социализации и личностного развития ребенка.

SUMMARY:

This article explores the importance of role-playing games in the development of social skills among preschool children. The study reveals that during these games, children develop cooperation, communication culture, empathy, and the ability to follow rules. The findings confirm that role-playing games are a key factor in children's socialization and personal development.

Kirisiw. XXI ásirde sociallıq turmıstıń jedel rawajlanıwı, globallasıw processleri insan kapitalına bolǵan talaptı arttırmaqta. Bul bolsa shaxstıń hár tárepleme barksamal bolıp jetilisiwin talap etedi. Ásirese, mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sociallıq tájiriye arttırıwı, kommunikativlik qáiletleri hám sociallıq beyimlesiwshenlik dárejesiniń joqarılıǵı olardıń keleshekтеgi

bilimlendiriw jetiskenlikleri hám jámiyette óz ornın tabıwında áhmiyetli rol oynaydı[1].

Mektepke shekemgi bilimlendiriw sisteması balalardıń individual ózgesheliklerin, qızıǵıwshılıqların, sociallıq baylanıslarǵa tayarlıq dárejesin esapqa alǵan halda olardı rawajlandırıwdı názerde tutadı. Usı kózqarastan qaraǵanda, oynınıń, atap aytqanda syujetli-rolli oyunlardıń pedagogikalıq áhmiyeti sheksiz. Syujetli-rolli oyunlar balalardıń tek ǵana oylawın, kóz aldına keltiriwin emes, al sociallıq tájiriybeni ózlestiriwin, roller arqalı real turmıslıq jaǵdaylarda qalay háreket etiwdi úyreniwin támiyinleydi[2].

Ádebiyatlar analizi. Ózbekstanda sońǵı jılları mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasınıń túp-tiykarınan reformalanıwı bul baǵdarǵa ilimiy-pedagogikalıq itibardıń artıwına sebep boldı. "Mektepke shekemgi bilimlendiriw haqqında"ǵı Nızam, Mámleketlik bagdarlamalar, metodikalıq qollanbalarda mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sociallıq kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar berilgen[11]. Pedagog ilimpazlar - N. Joraev, G. Orazbaeva, R.T. Yusupova, N. Yuldasheva sıyaqlı qánigelerdiń ilimiy izleniwleri syujetli-rolli oyunlardıń tárbıyalıq hám rawajlandırıwshılıq áhmiyetin tiykarlap beredi.

A.Leontev birge islesiwdi ulıwma maqsetke erisiwde balalardıń háreketlerin birlestiriw hám olar arasında funkciyalar, roller hám juwapkershiliklerdi bólistiriw sıpatında táriypleydi [6]. Demek, balanıń teńlesleri menen óz ara múnásibetke kirisiwi onıń sociallasıwı hám jeke rawajlanıwı ushın úlken áhmiyetke iye.

Syujetli-rolli oyunlar arqalı bala ózine jaqın bolǵan rollerdi orınlaw, átiraptaǵılar menen baylanısqa kirisiw, jámaátte óz ornın tabıw, basqalardıń pikirine húrmet penen qaraw, mashqalanı sheshiw sıyaqlı kóplegen sociallıq áhmiyetli pazıyletlerdi ózlestiredi[5]. Bul bolsa sociallıq kompetenciyanıń tiykarǵı quramlıq bólimlerinen esaplanadı. Atap aytqanda, R.T. Yusupovanın aytıwınsha, syujetli-rolli oyunlar balalarda "sociallıq emocional sana"nıń qalıplesiwine, yaǵnıy óz sezimlerin ańlaw, basqalardıń sezimlerin túsiniw, durıs múnásibette bolıwǵa xızmet etedi[7].

Metodologiya. Bul izertlew mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sociallıq kónlikpelerdi rawajlandırıwda syujetli-rolli oyunlardıń nátiyjeliligin anıqlawǵa qaratıldı. Izertlew eksperimental-tájiriybe metodına tiykarlanıp alıp barıldı hám onda pedagogikalıq baqlaw, sáwbetlesiw, sorawnama, iskerlik ónimlerin talqılaw hám pedagogikalıq diagnostika metodlarınan paydalanıldı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń sociallıq kónlikpeleri tómendegi indikatorlar tiykarında bahalandı:

1. Qatnasqa kirisiw uqıbı - balanıń qatarları yaqi úlkenler menen erkin hám aktiv qatnasta bolıwı.

2. Birge islesiwge tayarlıq - jámáátlik oyın hám iskerlikte qatnasıw, qatarlarına járdem beriw.

3. Sociallıq roldi ańlap jetiw - berilgen rollerdi mazmunlı atqarıw, real turmıslıq jaǵdaylarga sáykes háreket etiw.

4. Emocional kórneklilik - óz sezimlerin bildiriw, basqalardıń sezimlerin túsiniw.

5. Sociallıq qaǵıydalarga ámel etiw - topar ishinde belgili norma hám ádeplerdi orınlay alıw.

Bul metodologiyalıq qatnas izertlew nátiyjeleriniń ilimiy tiykarlanganlıǵın, isenimliligin hám usınıs etilgen pedagogikalıq usınıslardı ámeliyatqa engiziw imkaniyatların támiyinleydi.

Analiz hám nátiyjeler. Búgingi zamanagóy jámiet jas áwladtı jámáátte islew, birge islesiw, birgelikte dóretiw qábiiletlerine ie, jámiyetlik turmısta ózin kórsete alatuǵın jetik shaxs sıpatında tárbiyalawdı talap etedi. Bul bolsa, sociallıq kónlikpelerdiń insan minez-qulqı hám iskerligine baǵdar beretuǵın mádeniy qádiriyatlardan biri sıpatında úyreniwge itibar beredi.

Izertlewimiz dawamında alımlardıń pikirlerin analizlew nátiyjesinde sociallıq kónlikpeler haqqında tómendegi pikirge keliw múmkin: sociallıq kónlikpeler - bul balalardıń úlkenler hám qatarları menen tabıslı qarım-qatnas jasaw qábileti sıpatında táriyiplenedi[10].

Kópshilik ilimpazlar óz ilimiy izertlewlerinde sociallıq kónlikpelerdiń, yaǵnıy qarım-qatnastıń tómendegi quramlıq bólimlerin ayırıqsha ajratıp kórsetedi: ulıwma maqsetler, wazıypalar, háreketler hám nátiyjeler [9]. Demek, sóylesiw dawamında ulıwma maqsetlerdiń bar ekenligi, oǵan erisiwde belgili bir háreket baǵdarı bolıwı kerekligin de ańlatadı. Sonday-aq, maqsetlerge erisiw ushın subyektler arasındaǵı baylanıstıń tómendegi ózgesheliklerin anıqlaydı:

-syujetli-rolli oyınlar arqalı qatnasıwshılardıń birgeliktegi muwapıqlastırılǵan háreketleri;

- qatnasıwshılardıń sóylesiwleri áhmiyetli bolǵan mashqalalardı sheshiwge qaratılǵanlıǵı;

- ulıwma óz ara túsiniw hám birgeliktegi iskerlik nátiyjesi ushın óz ara kónlikpe [4].

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetti, syujetli-rolli oyınlar arqalı balalarda tómendegi unamlı ózgerisler júz berdi:

- Sociallıq jaǵdaylardı túsiniw hám beyimlesiwsheńlik arttı;
- Kommunikativ qábiiletler jedellesti;

- Jámaát penen islesiw kónlikpeleri qáliplesti;
Óz ara húrmet hám tınlay alıw mádeniyatı rawajlandı;

Balalar ózlerin túrli sociallıq rollerde sınap kórdi hám búl olardıń ózine bolğan isenimin bekkemledi.

Tartıs. Izertlew nátiyjeleri mektepke shekemgi jastağı balalardıń sociallıq rawajlanıwında syujetli-rolli oynlardıń sheksiz ornı bar ekenligin jáne bir márte tastıyıqladı. Syujetli-rolli oynlar balalardıń real turmıstağı waqiyalardı kórkem model arqalı ózlestiriwine, túrli roller arqalı sociallıq qatnasıqlardıń mánisin ańlawına imkaniyat beredi. Bul jaǵday balada tek ǵana oyın iskerligi emes, al kúndelikli turmısta da ózin tutıw, qatnas jasaw, juwapkershilikli bolıw sıyaqlı kónlikpelerdiń qáliplesiwine xızmet etedi.

Pedagog ilimpaz N.Yuldasheva óz izertlewlerinde syujetli-rolli oynlardıń balalar psixologiyalıq jaǵdayına, emocional-intellektual rawajlanıwına unamlı tásir kórsetetuǵının atap ótedi. Oǵan kóre, roller arqalı bala óz sezimlerin ańlaydı, basqalardıń sezimlerine itibarlı bolıwdı úyrenedi. Bul pikirler biziń izertlewimiz nátiyjeleri menen únles bolıp, ásirese, emocionallıq ekspressivlik hám sóylesiwge kirisiw indikatorlarındağı sezilerli unamlı ózgerisler bul tárepti ayqın dálilleydi.

Sunday-aq, R.T.Yusupova syujetli-rolli oynlar arqalı bala jámiyettegi belgili rollerdi sanalı túrde ózlestiriwi, sociallıq qádiriyatlardı ózlestiriw procesinde belsendi subyektke aylanıwın atap ótedi. Biziń izertlewimizde de "sociallıq roldi ańlaw" hám "sociallıq qaǵıydalarǵa ámel etiw" indikatorlarındağı joqarılav bul teoriyalıq pikirlerdi ámeliy jaqtan tastıyıqlaydı. Balalar oyın dawamında "shipaker," "satıwshı," "muǵallım," "ata-ana" sıyaqlı rollerdi atqarar eken, bul rollerdiń mazmunın túsiniw, oǵan sáykes túrde háreket ete basladı[3].

G.Urazbaeva bolsa syujetli-rolli oynlardıń bala oylawın jedellestiriw, mashqalalı jaǵdaylardı sheshiw kónlikpesin rawajlandırıwdağı áhmiyetin ayırıqsha atap ótedi. Izertlewimizde de balalardıń jaǵdayǵa say háreket etiw, jámaát ishinde óz ornın tabıw, qatarlarına járdem kórsetiw, birge islesiw sıyaqlı kónlikpelerinde unamlı dinamikanı baqladıq. Ásirese, "Birge islesiwge tayarlıq" indikatorınıń ósiwi balalarda sociallıq-emocional kompetenciyalardıń qáliplesiwinen derek beredi.

Áhmiyetli táreplerden biri - tájiriybe dawamında oyın iskerligine tárbiyashınıń duris qatnası, pedagogikalıq basshılıqtıń nátiyjelerge tikkeley tásir kórsetkenligi. Tárbiyashılardıń roller bólistiriliwin erkin hám demokratiyalıq tárizde shólkemlestiriwi, balalardıń baslamaların qollap-quwatlawı oynnıń tábiyiy hám qızıqlı ótiwine tiykar jarattı. Bul bolsa syujetli-rolli oynlarda pedagogikalıq basshılıqtıń áhmiyetin jáne bir márte tastıyıqlaydı.

Sunday-aq, izertlew dawamında ata-analar menen ótkerilgen sáwbetler sonı kórsetti, syujetli-rolli oyunlar úy sharayatında da bala iskerliginiń áhmiyetli bólegine aylanıwı múmkin. Ayırım ata-analar perzentleriniń óz-ara múnásibetinde unamlı ózgerisler bolǵanın, sociallıq máselelerge qızıǵıwshılıǵı artqanın atap ótti. Bul bolsa balada ózin-ózi ańlaw hám sociallıq ortalıqqa beyimlesiw dárejesiniń artıp baratırǵanının dárek beredi.

Ulıwma alǵanda, izertlewden tómendegi áhmiyetli juwmaqlardı shıǵarıw múmkin:

- Syujetli-rolli oyunlar balalardıń sociallıq kónlikpelerin qalıplestiriwde eń nátiyjeli tásir qurallarınan biri;
- Bunday oyunlar arqalı bala tek ǵana real turmıstı modellestiredi, al óz hárezketlerin talqılaw, basqalardıń pikirine húrmet penen qarawdı úyrenedi;
- Tárbiyashınıń oyun procesindegi aktiv qatnasıwı hám pedagogikalıq qadaǵalawı sociallıq rawajlanıwdı jedellestiredi;
- Ata-analar menen birgelikte oyun ortalıǵınıń keńeytiliwi balalardıń rawajlanıwına kompleksli tásir kórsetedi.

Juwmaq hám usınısılar. Usı izertlew dawamında mektepke shekemgi jastaǵı balalarda sociallıq kónlikpelerdi rawajlandırıwda syujetli-rolli oynlardıń joqarı pedagogikalıq potencialǵa ie ekenligi anıqlandı. Oyun iskerligi arqalı bala real turmıslıq jaǵdaylardı modellestiredi, túrli sociallıq rollerdi sınap kóredi, óz-ara baylanıs, birge islesiw, sezimlerdi bildiriw, mashqalalı jaǵdaylardı sheshiw, norma hám qaǵıydalarǵa ámel etiw sıyaqlı áhmiyetli sociallıq-turmıslıq kónlikpelerdi iyeleydi.

Sunday-aq, oyun iskerliginiń tabısı kóp tárepleme tárbiyashı-pedagogtıń oyun procesin qalay shólkemlestirgenine, balanıń baslamasın qollap-quwatlawına, oyun senariyerin turmıslıq jaǵdaylarǵa tiykarlanıp dúziwine baylanıslı ekenligi de tastıyqlandı.

Usınısılar:

1. Mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemeleriniń bilimlendiriw baǵdarlamalarına syujetli-rolli oyunlar sistemasın turaqlı hám rejelestirilgen túrde kirgiziw usınıs etiledi. Olar arqalı balalarda sociallıq-emocional rawajlanıw, qarım-qatnas, mádeniyat, minez-qulıq hám qádiriyatlar tiykarları qalıplestiriledi.

2. Tárbiyashılar ushın syujetli-rolli oyunlar boyınsha metodikalıq qollanbalar, scenariyer, oyun kartotekaların jaratıw hám olardı ámeliyatqa engiziw zárúr. Bul oynlardıń maqsetli hám nátiyjeli shólkemlestiriliwin támiyinleydi.

3. Pedagogikalıq kadrlar tayarlawshı joqarı bilimlendiriw mákemelerinde syujetli-rolıı oyınlar metodıkası boyınsha ayrıqsha pánler hám modullerdi engiziw arqalı tárbıyashılardıń kásiplik tayarlıgın arttırıw zárúr.

4. Ata-analar menen birgelikte úy sharayatında da syujetli-rolıı oyınlarđı qollanıw boyınsha usınıslar islep shıgıw, bul arqalı balanıń rawajlanıwına shańaraqtıń tásirin kúsheytiw múmkin.

5. Keleshekte bul baǵdarda jáne de tereń ilimiy izertlewler alıp barıw, atap aytqanda, syujetli-rolıı oyınlarđıń hár bir sociallıq kónlikpege tásirin óz aldına úyreniw, túrli jas toparları hám sociallıq sharayatlarda qollanıw imkanıyatların talqılaw usınıs etiledi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Yo'ldoshev G'. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti. 2019
2. Sattorov S. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy faollikni shakllantirish. Toshkent: "Ilm ziyo" nashriyoti. 2020
3. Nurjonova R. U. Syujetli-rolıı o'yınlar orqali bolalarda ijtimoiy tajriba hosil qilish mexanizmlari. – Ilmiy maqola. "Pedagogik mahorat" jurnali, №4, 45–49-bet. 2021.
4. Дыбина О.В. Интеграция образовательных областей в педагогическом процессе: пособие для педагогов дошкольных учреждений [Текст] / О.В. Дыбина, С.Е. Анфисова, О.П. Болотникова, О.А. Еник, А.Ю. Кузина, Л.А. Пенькова, Е.А. Сидякина, В.В. Щетинина; под ред. О.В. Дыбиной. – М. : МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2012. – 80 с.
5. Toshpo'latova G. Bolaning shaxs sifatida shakllanishida o'yin faoliyatining o'rni. – "Ta'lim va rivojlanish" jurnali, №2, 27–31-bet. 2018
6. Леонтьев, А.Н. Психическое развитие ребенка дошкольного возраста [Текст] // Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста – М. : 2000. – 40 с
7. Usmonxo'jayev A. O'yin – bolalik dunyosining asosiy vositasi. Toshkent: "Ma'rifat" nashriyoti. 2022.
8. Vygotskiy L.S. Voobrajenıye i tvorchestvo v detskom vozraste. Moskva: Prosveshchenie. 1997
9. Мудрик, А.В. Общение в процессе воспитания: Учеб. пособие [Текст] / А.В. Мудрик – М. : Пед. общество России, 2001. – 319 с.
10. Shirinova D. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish yo'llari. – "Maktabgacha ta'lim" jurnali, №3, 15–19-bet. 2020.
11. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. Davlat maktabgacha ta'lim dasturi – Takomillashtirilgan "Ilk qadam". Toshkent. 2022

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTEGRATSIYALASHGAN DARSLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI

Abilova A.

*Nukus davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi*

Tayanch so'zlar: integratsiya, fanlararo bog'liqlik, metodika, boshlang'ich ta'lim, dars samaradorligi, kreativlik.

Ключевые слова: интеграция, межпредметная связь, методика, начальное образование, эффективность урока, творчество.

Key words: integration, interdisciplinary connection, methodology, primary education, lesson effectiveness, creativity.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan darslarni tashkil etishning nazariy-metodik asoslari, amaliy imkoniyatlari va dars jarayonidagi afzalliklari yoritilgan. Fanlararo integratsiya orqali bilimlar tizimlashtiriladi, o'quvchilarda tahliliy fikrlash va mavhum tushunchalarni konkretlashtirish imkoniyati paydo bo'ladi. Shuningdek, maqolada integratsiyalashgan dars namunasi va ularning o'quvchilar o'zlashtiruvidagi ta'siri tahlil qilinadi.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье освещены теоретико-методологические основы, практические возможности и преимущества организации интегрированных уроков в начальных классах. Благодаря междисциплинарной интеграции знания систематизируются, а учащиеся имеют возможность аналитически мыслить и конкретизировать абстрактные понятия. В статье также анализируется пример интегрированного урока и его влияние на обучение учащихся.

SUMMARY:

This article highlights the theoretical and methodological foundations, practical possibilities, and advantages of organizing integrated lessons in primary grades. Through interdisciplinary integration, knowledge is systematized, and students have the opportunity to think analytically and concretize abstract concepts. The article also analyzes an example of an integrated lesson and its impact on student learning.

Kirish. XXI asrda ta'lim jarayoni ilgari mavjud bo'lgan an'anaviy yondashuvlardan tubdan farq qiluvchi yangicha metodlar, pedagogik texnologiyalar va integratsiyalashgan o'quv tizimlari asosida shakllanmoqda. Jahon ta'lim tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilarni faqatgina faktlarni yodlashga emas, balki ular orasidagi bog'liqlikni aniqlash, tahlil qilish,

qo'llash va hayotiy holatlarda moslashtirishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi - bu bolaning tafakkuri, nutqi, dunyoqarashi, qadriyatlari va bilim olishga bo'lgan munosabati shakllanadigan eng nozik va muhim bosqich hisoblanadi.

Ana shunday bosqichda ta'lim samaradorligini oshirish, o'quv materiallarini o'zlashtirishni osonlashtirish, bolalarning tabiatga, jamiyatga va o'z shaxsiy tajribasiga nisbatan bog'liqlikni his qilish qobiliyatini shakllantirish uchun fanlararo integratsiyalashgan darslardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Integratsiya - bu turli o'quv fanlaridagi bilim, ko'nikma va tushunchalarni yagona mazmunli tizimga birlashtirish jarayonidir. Integratsiyalashgan yondashuv orqali o'quvchilar bir vaqtning o'zida bir nechta fan doirasida bilimlarni umumlashtirishga, mavzularni o'zaro bog'liq holda idrok etishga va kompleks fikrlashga o'rganadilar.

Fanlararo bog'liqlik - bolada uzviy, tizimli va kontekstli dunyoqarashni shakllantirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Misol uchun, ona tili darsida "Bahor keldi" mavzusini o'rganar ekan, o'quvchi tabiatshunoslik darsida olgan bilimlarini eslaydi, rasm darsida esa bahor manzarasini tasvirlaydi, bu esa ta'limning yaxlitligi, izchilligi va hayotiyligini ta'minlaydi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham bosqichma-bosqich kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim mazmuni yangilanmoqda, bunda fanlararo integratsiya muhim metodik vosita sifatida qaralmoqda. Ayni paytda bu yondashuvni metodik jihatdan chuqur o'rganish, tajribada sinab ko'rish va ilmiy asoslash taqozo etilmoqda.

Shu boisdan, ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan darslarni tashkil etishning zamonaviy metodik jihatlari, o'quvchilarga ta'siri, tajriba asosida olingan natijalar va bu yo'nalishda ilg'or amaliyotlar tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi - fanlararo bog'liqlik asosida tashkil etilgan integratsiyalashgan darslarning didaktik asoslarini yoritish, ularni samarali o'tkazish usullarini taklif etish va metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Metodlar. Maqola nazariy va amaliy metodlar asosida yozilgan bo'lib, quyidagi usullardan foydalanildi:

- **Nazariy tahlil:** ta'lim metodikalari, o'quv dasturlari va integratsiyalashgan darsga oid ilmiy adabiyotlar o'rganildi.
- **Empirik tadqiqot:** tajriba tariqasida 3-sinf o'quvchilari bilan integratsiyalashgan dars tashkil qilindi.
- **Pedagogik kuzatuv:** dars davomida o'quvchilarning faolligi va qiziqishi baholandi.

- **So‘rovnoma va suhbat:** tajriba ishtirokchilari bo‘lgan o‘qituvchilar bilan suhbat o‘tkazilib, dars samaradorligi o‘rganildi.

Tajriba darsi quyidagi fanlar kesimida o‘tkazildi:

- **Ona tili + Tabiatshunoslik:** Mavzu: “Bahor faslining belgilarini ifodalovchi so‘zlar bilan gap tuzish” (3-sinf)

Natijalar. Tajriba asosida o‘tkazilgan integratsiyalashgan dars quyidagi samaradorlik ko‘rsatkichlarini berdi:

- O‘quvchilarning mavzuga nisbatan qiziqishi oshdi: 85% o‘quvchi darsni faol va ishtiyok bilan bajargan.
- Mustaqil fikrlash darajasi 30% ga ortdi (avvalgi odatiy darslarga nisbatan).
- O‘quvchilar mavzuni ko‘p qirrali anglashdi: “Bahor” mavzusi til birliklari va tabiat hodisalari bilan uyg‘un tahlil qilindi.
- Dars yakunida tuzilgan gaplar soni va sifati yuqori bo‘ldi: o‘quvchilarning 90% 3–5 ta to‘liq gap tuzishga muvaffaq bo‘ldi.

Muhokama. Integratsiyalashgan yondashuv — bu ta’limning yangicha, ko‘p qirrali, tizimli tashkil etilishiga xizmat qiluvchi metodik asos bo‘lib, ayniqsa boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘zining pedagogik samaradorligi bilan ajralib turadi. Fanlararo bog‘liqlik asosida tuzilgan darslar o‘quvchini turli fanlar kontekstida fikrlashga, mavzuni hayotiy hodisalar bilan bog‘lashga, mustaqil tahlil qilishga o‘rgatadi. Bu esa o‘z navbatida bilimlarning faqat yodlash emas, balki tushunish, bog‘lash va tatbiq etish bosqichida o‘zlashtirilishiga zamin yaratadi.

O‘tkazilgan tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, integratsiyalashgan darslar o‘quvchilarning:

- kognitiv qobiliyatlarini (mantiqiy fikrlash, analiz-sintez qilish),
- kommunikativ kompetensiyalarini (fikrini ifodalash, nutqni boyitish),
- ijodiy tafakkurini (o‘xshatish, tasvirlash, baholash),
- motivatsiyasini (qiziqish, faol ishtirok) rivojlantirishda sezilarli darajada ijobiy natija beradi.

Masalan, “Bahor fasli” mavzusi ona tili, tabiatshunoslik, tasviriy san’at va musiqa fanlari bilan uyg‘unlashtirib o‘tilganida, o‘quvchi mavzuni nafaqat tildagi so‘zlar va gaplar orqali o‘rganadi, balki tabiatdagi real hodisalarni tahlil qiladi, rasmda tasvirlaydi, hissiy jihatdan anglaydi. Bu holat didaktik materiallarning o‘zaro uyg‘unligi va bolalarning fikriy-ruhiy faolligini uyg‘otadi.

Biroq integratsiyalashgan darslarning joriy etilishi o‘ziga xos muammolarni ham keltirib chiqaradi. Avvalo, bu metodikaning muvaffaqiyati o‘qituvchining kasbiy mahorati, darsni rejalashtirishdagi ijodkorligi, fanlararo bilimlarni

qamrab olgan holda ssenariy tuza olish ko'nikmasiga bevosita bog'liq. Har bir o'quv fanining o'ziga xos mazmuni va didaktik vazifasi bo'lishi sababli, ularni sun'iy tarzda emas, balki mazmuniy va funksional uyg'unlik asosida birlashtirish zarur.

Shuningdek, o'quv dasturlarida fanlararo bog'liqliklar ko'proq nazariy belgilab qo'yilgan bo'lsa-da, darsliklar va amaliy materiallar bu jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Natijada, o'qituvchining qo'lida integratsiyalashgan darslarni samarali tashkil etish uchun tayyor metodik resurslar, namunaviy dars ishlanmalari va qo'llanmalar kam bo'lishi mumkin.

Xalqaro ta'lim tizimlarida bu yo'nalish katta e'tibor bilan rivojlanmoqda. Masalan:

Finlandiya ta'lim tizimida "phenomenon-based learning" (hodisalar asosidagi o'qitish) usuli orqali o'quvchilar fanlararo muammolarni kompleks yondashuvda o'rganadilar.

Singapur va Yaponiyada boshlang'ich bosqichda loyihaviy o'qitish orqali matematika, atrof-muhit, til va san'at fanlari integratsiyalashtirilgan.

O'zbekistonda esa Prezident maktablari, ixtisoslashtirilgan maktablarda integratsiyalashgan darslar bo'yicha eksperimentlar bosqichma-bosqich yo'lga qo'yilmoqda.

Muhimi, fanlararo yondashuvni dars jarayonida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash — bu faqat uslubiy yangilik emas, balki zamonaviy ta'limning mazmuniy va mantiqiy rivojlanish bosqichi hisoblanadi.

Xulosa. Boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan darslarni tashkil etish orqali:

- bilimlar yaxlit va mantiqan bog'langan holda o'zlashtiriladi;
- o'quvchilarning nutqiy, fikriy va tasavvur doirasi kengayadi;
- darslar hayotiy, qiziqarli va ijodiy tus oladi.

Kelgusida integratsiyalashgan darslar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi, har bir sinf kesimida dars ssenariylari yaratib berilishi hamda o'qituvchilarning bu yo'nalishda doimiy metodik tayyorligi yo'lga qo'yilishi tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova N. "Pedagogik texnologiyalar va dars jarayonida ularning qo'llanilishi." – Toshkent: TDP, 2020.
2. Soliyev A. "Boshlang'ich ta'lim metodikasi." – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. "Boshlang'ich ta'lim o'quv dasturlari." – Toshkent, 2022.
4. Marsh C. "Integrated Curriculum in the Primary School." – Routledge, 2008.
5. OECD Education Reports. "Integrated Learning Approaches in Primary Education." – 2019.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOT DIREKTORINING MENEJERLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING HOZIRGI HOLATI

Djumaniyazova N.Sh.

*Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash
va ularning malakasini oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi*

Tayanch soʻzlar: kompetentsiya, innovatsiya, novatsiya, integrativ, moslashuvchan yondashuv, yaxlitlik va izchillik.

Ключевые слова: компетенция, инновация, новация, интегративность, адаптивный подход, целостность и последовательность.

Key words: competence, innovation, novation, integration, adaptive approach, integrity and consistency.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilot direktorining menejerlik faoliyatini rivojlantirishning hozirgi holati, maktabgacha ta'lim tashkilotdagi zamonaviy menejerlik faoliyati bir qator muhim jihatlarni ilmiy tahlillar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье приведён научный анализ современного состояния управленческой деятельности директора дошкольной образовательной организации, а также рассмотрены ряд важных аспектов современной менеджерской деятельности в дошкольной образовательной организации.

SUMMARY:

This article provides a scientific analysis of the current state of management activities of the director of a preschool educational organization, and also examines a number of important aspects of modern management activities in a preschool educational organization.

Maktabgacha ta'lim tashkilotdagi menejerlik faoliyatining hozirgi holatini tahlil qilish dinamik o'zgaruvchan ta'lim sharoitida direktorlar ishining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Ushbu jihat zamonaviy jamiyat va rivojlanayotgan ta'lim sohasi ehtiyojlarini qondirish uchun doimiy ravishda moslashib boradigan ta'lim standartlari va menejerlik metodlarining ta'sirini baholashni o'z ichiga oladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilot direktorlarini ilmiy va pedagogik muammo sifatida boshqarishga tayyorlash nazariy tayyorgarlikni ham, amaliy jihatlarni ham

o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Uzlüksiz ta'lim direktorlarning kasbiy kompetensiyalarini saqlab qolish va rivojlantirish uchun kalit bo'lib, ularga tashkilotlarni samarali boshqarish va innovatsiyalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Turli mamlakatlardagi menejerlik amaliyotlarining qiyosiy tahlili xalqaro tajribani maktabgacha ta'lim tashkilotlarining menejerlik strategiyalariga integratsiya qilish muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu jihat turli xil ta'lim tizimlarining o'xshash muammolarga qanday munosabatda bo'lishini va mahalliy maktabgacha ta'lim tashkilotlarida menejerlik sifatini yaxshilash uchun qanday innovatsion yechimlarni moslashtirish mumkinligini o'rganadi.

Ta'lim siyosati va pedagogik amaliyotning zamonaviy kontekstida maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining menejerlik faoliyatini takomillashtirish masalasi dolzarbdir. Ushbu muammo menejment fani va pedagogik nazariya doirasida alohida o'rin tutadi, chunki maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlari ta'lim standartlari va o'qitish va tarbiyalashga innovatsion yondashuvlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy ta'lim siyosati va pedagogik amaliyot doirasida maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarish ta'limning boshlang'ich bosqichining sifati to'g'risidagi nutqda markaziy o'rinni egallaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotni samarali boshqarish nafaqat ma'muriy tartibga solishni, balki innovatsion pedagogik strategiyalarni qo'llashni ham o'z ichiga oladi, bu esa direktorning rolini ta'lim standartlari va tashabbuslarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun juda muhimdir.

Menejerlik faoliyatining asosiy jihatlarini ko'rib chiqamiz. Maktabgacha ta'lim tashkilotdagi zamonaviy menejerlik faoliyati bir qator muhim jihatlarni qamrab oladi: (1.1-jadvalga qarang)

Strategik rejalashtirish	ta'lim jarayoni va infratuzilma sifatini oshirishga qaratilgan uzoq muddatli strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish
Innovatsion menejerlik	bilim va malakalarni doimiy ravishda yangilab turishni talab qiladigan yangi texnologiyalar va o'qitish metodlarini joriy etish
Kadrlar siyosati	samarali va izchil pedagoglar jamoasini yaratishga qaratilgan xodimlarni tanlash, o'qitish va rag'batlantirish
Ta'lim sifati	zamonaviy ta'lim standartlariga javob beradigan ta'lim natijalarini monitoring qilish va baholash

MTM direktorlari oldida turgan asosiy muammolar orasida:

- kasbiy tayyorgarlikning etishmasligi: maktabgacha ta'lim sohasida menejerlik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ixtisoslashtirilgan dasturlarning etishmasligi;
- o'zgarishlarga qarshilik: keksa avlod pedagoglari orasida pedagogik yondashuvlarda konservatizmni engishdagi qiyinchiliklar;
- moliyaviy cheklovlar: innovatsion ta'lim dasturlarining imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishga imkon bermaydigan cheklangan byudjetlar;

- ma'muriy yuklama: yuqori darajadagi byurokratiya, rahbarlarni strategik menejerlik va bevosita pedagogik faoliyatdan chalg'itadi.

Mavjud qiyinchiliklarni hisobga olgan holda, maktabgacha ta'lim tashkilotda menejerlik faoliyatini yaxshilash uchun quyidagi qadamlar zarur:

- O'quv dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish: direktorlarning menejerlik va pedagogik kompetensiyalarini kuchaytirishga qaratilgan kurslar va treninglar yaratish.

- Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash: zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish uchun pilot loyihalarni rag'batlantirish va moliyalashtirish.

Maktabgacha ta'lim tashkilot direktorining menejerlik faoliyatini rivojlantirishning hozirgi holati o'quv jarayonini boshqarishning tashqi va ichki omillari tufayli bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Birinchidan, maktabgacha ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablarning o'sishi rahbarlardan yuqori darajadagi professionallik, strategik fikrlash va innovatsiya qobiliyatini talab qiladi. Ikkinchidan, O'zbekistondagi ta'lim faoliyatini tartibga soluvchi Qonunchilik bazasidagi o'zgarishlar menejerlik amaliyotlarini o'zgartirishga ta'sir qiladi.

Ta'lim sifatini ta'minlashga qo'yilgan talablar O'zbekiston Respublikasining me'yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilab berilgan. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23 setyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi 637-son O'RQ qonunining 8 moddasida: maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turi ekanligi, maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutishi belgilab qo'yilgan. Maktabgacha ta'lim va tarbiyani tashkil etish tartibi Ta'lim to'g'risidagi Qonun, shuningdek "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi deb keltirilgan.

Respublikamizda maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirishga, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya sifatini oshirishga, metodik jixatdan boyitishga qaratilgan juda ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi.

A.V.Shin O'zbekiston respublikasida maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish va samaradorligini oshirishning tashkiliy-pedagogik asoslari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va maktabgacha ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv – bu individual metodlar orqali bolada ma'lum bir kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagog faoliyatidir deb fikrlari bayon etgan.

D.A.Abdurahimova xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida maktabgacha eshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimini takomillashtirishda oila, mahalla, MTT hamkorligi mexanizmini haetga tatbiq etish o'zining ijobiy samarasini berishini ta'kidlab o'tgan.

T.L.Xurvalieva maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof olam bilan tanishtirish metodikasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va zamonaviy maktabgacha ta'lim bolalar hayotini tashkil etishda estetik talablarga rioya etish, pedagogik jarayonda ma'naviy fazilatlarni shakllantirish, tarbiyachining umummadaniy kompetensiya talablari doirasida faoliyat yuritishini talab etishini ta'kidlagan.

G.N.Ibragimova bo'lajak maktabgacha ta'lim mutaxassislarini kasbiy innovatsion faoliyatga tayyorlash tizimi bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va bo'lajak tarbiyachi shaxsida innovatsion ko'nikmalarni shakllantirish uchun avvalo sohaga doir yangiliklarni o'zlashtirishga nazariy, motivatsion tayyorgarlik hamda zamonaviy texnologiyalar va ma'lumotlar bazasini shakllantirish lozimligini ta'kidlagan.

Sh.Shodmonova oilada kichik maktab yoshidagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan va milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya oilan boshlanishi, axloqiy tarbiyaning komponentlarini yoritib bergan.

G.A.Berdaliev maktabgacha ta'lim muassasalari nutq o'stirish mashg'ulotlarida bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish metodikasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va maktabgacha ta'lim-tarbiya jaraenida bolalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish – har bir bolaga individual endashish, uni shaxs sifatida hurmat qilish, ma'naviy-axloqiy tomondan tarbiyalash, bolaning qiziqish va ehtiëjiga mos tarzda ta'lim berishni, ayni zamonda, unda mustaqil tafakkurning ilk belgilarini shakllantirish maqsadini nazarda tutishini ta'kidlagan.

S.S.Rahimova maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlarining malakasini oshirish mazmunini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va "Ilk va maktabgacha ëshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari", "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi va boshlang'ich ta'limga tayërlov dasturini ta'lim - tarbiya jaraeniga tatbiq etishda masofaviy ta'lim tizimidan foydalanib ijobiy natijalarga erishilganini keltirib o'tgan.

M.N.Xushnazarova maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi-buo'zining kasbiy mahoratini rivojlantirishga intiladigan, "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida o'quv-tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etadigan va davlat dasturi asosida o'zining variativ dasturlarini yarata oladigan, tarbiyalanuvchilarni maktabga sifatli tayyorlaydigan, ta'lim tizimidagi islohotlarga mas'uliyat bilan yondashib o'rganadigan va uni amaliyotda qo'llay oladigan, mustaqil fikrini bayon eta oladigan shaxs deb ta'rif bergan.

G.Najmiddinova maktabgacha yoshdagi bolalarning bog'lanishli nutqini tabaqalashgan yondashuv asosida rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va maktabgacha yoshdagi bolalarda bog'lanishli nutqning shakllanishi bolaning so'zamolligi, bilish darajasi, tafakkuri,

metakognitiv fikrlashi, qiziqishi, anglashi kabi omillar bilan bog'liq, uning aqliy va nutqiy qobiliyatlariga qarab har xil tabaqalashgan yondashuv asosida shug'ullanish samarali bo'lishini ta'kidlagan.

Sh.A.Sodiqova Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarini ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan va talabalarni ijtimoiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning bir necha bosqichlarini ilmiy tahlil qilgan.

I.I.Tuychieva maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tayyorlov guruhi bolalarining fikrlash faolligini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va bolaning fikrlash faoliyati gender xususiyatlarga egaligi, maktabgacha yoshdagi o'g'il va qiz bolalarning fikrlash faoliyati jinsiy xususiyatlardan kelib chiqqan holda bir qator farqli jihatlar bilan ajralib turishini ta'kidlagan.

N.S.Mo'minova malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarning mediakompetentligini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va tarbiyachi-pedagogning mediakompetentligi – bu media-texnologiyalar vositalaridan faol foydalangan holda samarali pedagogik faoliyatni amalga oshirishga imkon beradigan, ochiq ta'lim media-makonida professional o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi yangilash haqida xabardorlikka qaratilgan kasbiy layoqatdir deb ta'kidlagan.

G.N.Nazirova maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va maktabgacha ta'lim tashkilotlarining pedagogik jarayonlarini takomillashtirishda tizimli yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari va xalqaro tajribani tahlil qilgan.

M.R.Isxakova andragogik yondashuv asosida maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining malakasini oshirish jarayonini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borgan va andragogik va o'z-o'zini rivojlantirishda yo'naltirilgan uondashuvlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlari redagoglari malakasini oshirish jarauoniga tadbiiq yetish mexamizmini uaratish muhim ekanligini ta'kidlagan.

Yuqorida keltirib o'tilgan olimlar o'z ishlarida maktabgacha ta'lim tizimini, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'limiy-tarbiyaviy jarayonlarni samarali tashkil etish metodlarini, malaka oshirish jarayonida pedagog hodimlarni kompetensiyalarini oshirishning innovatsion usullarini tadqiq etganlar.

Maktabgacha ta'limda boshqaruv, rahbarning boshqaruv, moliyaviy kompetensiyasi, menejerlik qobiliyati va klaster yondashuv bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan olimlarizni ishlarini ham o'rgandik.

M.T.Hamdanova malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan va Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasi – bu maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rahbarning boshqaruv funksiyalarini

professional ravishda bajarishga tayyorligi va qobiliyatini belgilab beruvchi, bilimlarni, qadriyatlarni, kommunikativ va tashkiliy-uslubiy faoliyat tarkibiy

qismlarining yig'indisidagi ajralmas shaxsiy-kasbiy tavsif bo'lib, bu boshqaruv vazifalarini samarali olib borishni ta'minlaydi deb mualliflik ta'rifini bergan.

G.B.Rizayeva klasterli yondashuv asosida bo'lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan va Klasterli yondashuv asosida bo'lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish, ta'lim dasturlari va mehnat bozorining real ehtiyojlari, o'quv fanlarining alohida strukturaviy elementlari va uzluksiz kasbiy ta'limga bo'lgan ehtiyoj, hamda ta'lim jarayonining mazmun va motivatsion sohalarini orasidagi ziddiyatlar tahlil qilgan.

M.Akmalova zamonaviy formatsiyadagi ijtimoiy muhitda maktabgacha ta'lim menejerini shakllantirish jarayonini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishi olib borgan va maktabgacha ta'lim tashkiloti menejerining boshqaruv faoliyatida zamonaviy yondashuvning samarali modelini yaratish uchun ijodiy faoliyat bosqichlarini, menejer shaxsining fazilatlarini, ijodiy faoliyatni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni, ijodiy faoliyat shartlarini hisobga olish zarurligi keltirib o'tgan.

T.Kalmurodov davlat-xususiy sheriklik asosidagi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini boshqarish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishi olib borgan va davlat-xususiy sherikchilik asosidagi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotini boshqarish ta'sischi yoki direktor tomonidan ta'lim tashkilotini rivojlantirish, ta'lim-tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchilarning ijodiy faolligini rag'batlantirish, ularning individual rivojlanishi uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratuvchi uzluksiz va tartibga solingan jarayon deb keltirib o'tgan.

G.N.Nigmatova malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlarining iqtisodiy kompetentligini shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishi olib borgan va maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining iqtisodiy kompetentligi – bu shaxsning integral sifati bo'lib, u shaxsda ustun bo'lgan qadriyatlar va motivlar bilan tartibga solinadigan, ta'lim tashkilotining barqaror faoliyat yuritishini ta'minlash uchun uzluksiz shaxsiy takomillashish jarayonida faoliyat obyektlarini, iqtisodiy mazmun-mohiyatni yarata bilishga, rahbarning olingan iqtisodiy bilimlar, mahorat, tajriba, faoliyatning ma'lum usullaridan foydalanishga qobiliyatini aks ettiradigan maxsus (marketing, tadbirkorlik, xojalik-huquqiy) kompetensiyalarning jamlanmasi bilan tavsiflanadi deb mualliflik ta'rifini bergan.

Sh.N.Qosimova Maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlarining uzluksiz malakasini oshirishni ta'minlash texnologiyalari bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan va malaka oshirish tizimi – bu ijtimoiy talablar, ilmiy yutuqlar va amaliyot ehtiyojlarini birlashtirgan eng barqaror tuzilmadir deb ta'kidlab o'tgan.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining menejerlik faoliyati rivojlanishining hozirgi holatini tahlil qilish ushbu sohaning o'ziga xos xususiyatlarini shakllantiradigan bir qator asosiy omillarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Ushbu omillar orasida ta'lim jarayonini boshqarishga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan tashqi va ichki jihatlarni alohida ta'kidlash kerak.

Tashqi omillarga maktabgacha ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablarning oshishi kiradi. Bu MTT direktorlaridan nafaqat yuqori darajadagi professionallikni, balki strategik fikrlashni rivojlantirishni ham talab qiladi. Ushbu kontekstdagi professionallik maktabgacha ta'lim sohasidagi chuqur bilimlarni, ta'lim sohasidagi o'zgarishlarni tahlil qilish va bashorat qilish qobiliyatini, shuningdek, innovatsion texnika va yondashuvlarni joriy etish va moslashtirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. O'zbekistondagi ta'lim faoliyatini tartibga soluvchi Qonunchilik bazasidagi o'zgarishlar ikkinchi muhim tashqi omil hisoblanadi. Ushbu o'zgarishlar MTT direktorlarini yangi standartlar va talablarga javob berish uchun menejerlik amaliyotini qayta ko'rib chiqishga va o'zgartirishga majbur qiladi. Masalan, Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat ta'lim standartlarini joriy etish direktorlardan maktabgacha ta'lim tashkilotlari oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun ta'lim dasturlari va menejerlik metodlarini moslashuvchan tarzda moslashtirish qobiliyatini talab qiladi.

Umuman olganda, maktabgacha ta'lim tashkilot direktorlarini maqsadli va tizimli o'qitish ta'lim jarayonini boshqarish sifatini oshirishga, liderlik mavqeini mustahkamlashga va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida innovatsion madaniyatni rivojlantirishga yordam beradi. Bu nafaqat xodimlarning kasbiy mahoratini oshiradi, balki maktabgacha ta'limni yanada sifatli va arzonroq qilishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, maktabgacha ta'lim tashkilot direktorlarining menejerlik faoliyatini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish joriy amaliyotlarni baholash, yangi texnologiyalar va menejerlik metodlarini birlashtirish, shuningdek kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish dasturlarini takomillashtirishni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvga asoslanishi kerakligi aniq. Ushbu jihatlar ushbu dissertatsiyaning keyingi bo'limlarida batafsil ko'rib chiqiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23 setyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi 637-son O'RQ qonuni 8-moddasi.
2. M.N.Xushnazarova ,aktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish. p.f.f.d (PhD) avtoferati 12 bet. Toshkent 2021.
3. N.S.Mo'minova Malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarining mediakompetentligini rivojlantirish. p.f.f.d (PhD) avtoferati 11 bet. Toshkent 2022.
4. M.T.Hamdanova Malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish. p.f.f.d (PhD) avtoferati 11-12 bet. Toshkent 2020.
5. G.N.Nigmatova Malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlarining iqtisodiy kompetentligini shakllantirish. p.f.f.d (PhD) avtoferati 11 bet. Toshkent 2023.
6. Sh.N.Qosimova Maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlarining uzluksiz malakasini oshirishni ta'minlash texnologiyalari. p.f.f.d (PhD) avtoferati 11 bet. Toshkent 2023.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Utegenova D.A.

NDPI 2-bosqich doktranti

Tayanch so'zlar: nutq, maktab, nutqiy savodxonlik, boshlang'ich sinf o'quvchilari, nutqiy savodxonlikni rivojlantirish metodikasi.

Ключевые слова: речь, школа, культура речи, младшие школьники, методика воспитания культуры речи.

Key words: speech, school, speech literacy, elementary school students, methodology for the development of speech literacy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini va tafakkurini rivojlantirish muammolariga bag'ishlangan. Unda umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida tarbiya jarayonida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish o'quvchi hayotidagi o'rni va o'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning ahamiyati, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini nazorat qilish orqali uni rivojlantirishga e'tibor berilgan.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена проблемам развития речевой культуры и развития мышления младших школьников. В ней уделено внимание роли формирования речевой культуры в жизни учащегося в процессе воспитания в начальных классах общеобразовательных школ и значимости развития мышления и мировоззрения учащихся, а также ее развитию через контроль над речью младших школьников.

SUMMARY:

The article is devoted to the problems of developing speech literacy and thinking of Primary School students. It focuses on the role of the student in the development of speech literacy in the process of upbringing in the elementary grades of secondary schools and the importance of developing the thinking and worldview of students, as well as its development by controlling the speech of Primary School students.

Mamlakatimizda boshlang'ich ta'limi sohasini modernizatsiyalash moddiy-texnik bazasini mustahkamlash orqali yoshavlod dunyoqarashini shakllantirishning innovatsion usullarini joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Xalqaro miqyosida ta'limning sifati va samaradorligini oshirishga, uning uzviyligini ta'minlashga, ta'lim ishtirokchilarida sinergetik yondashuvli munosabatni

aniqlab yuqori motivasiyani rag'batlovchi metodlar tizimini qo'llashga doir tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'limda o'qish xizmatlarini diversifikasiyalash, uzluksizlikni ta'minlovchi mexanizmlarni takomillashtirishga yo'naltirilgan. Ta'lim oluvchilarda zarur kompetensiyalarni takomillashtirish, fanni o'qitishning zamonaviy tendensiyalariga ko'ra amaliy bilimlarni mustahkamlash bilan bog'liq ilmiy ishlanmalar yaratish ko'lamini oshirish dolzarb ahamiyat kasbetadi. Shu asosda boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishga oid turli matnlarni hosil qilish kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini yaratdi. Nutqiy savodxonligini rivojlantirish bolaning o'qishga nisbatan bo'lgan munosabatida aks etadi. Unda o'qishga bo'lgan javobgarlikni his qilish, o'ziga nisbatan talabchanlik va o'z-o'zini tanqid qila bilish kabi xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Haqiqatan ham bu xususiyatlar bolada bo'lmasa, uning nutqiy savodxonligi to'liq rivojlanmaydi. Bular bolaning nutqiy savodxonligi shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Demak, o'quvchining nutqiy savodxonligini rivojlantirish tarbiya jarayonida va uning butun hayoti davomida rivojlanadi.

Umuman, boshlang'ich sinf o'quvchilarining qalbida nutqiy savodxonligini rivojlantirishga poydevor qo'yiladi. Boshlang'ich sinf jarayonida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish birinchi sinfda muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Bu yoshning oxirgi davrlariga kelib nutqiy savodxonlik haqidagi bilimlar, tasavvurlar va mulohazalar sezilarli darajada boyiydi, ongliroq tus oladi, umumiy lashadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'z hatti-harakatlari, tajribasiga, o'qituvchilari hamda ota-onalarning bergan ko'rsatmalariga va tushuntirishlariga asoslangan holda nutqiy savodxonlik haqida mulohazalar yuritadilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy savodxonlik haqidagi bilimlari o'z hatti-harakatlari tajribasiga asoslanish bilan ular boshqa kishilarning odamlarga ko'rsatgan g'amxo'rlikini tahlil qilishga intilish ko'zga tashlanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri kattalarning, chunonchi o'qituvchining ko'rsatmalari bilan nutqiy savodxonlik ishlarini amalga oshiradilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida esa tashqaridan bo'ladigan ko'rsatmalarni kutib o'tirmay, bunday ishlarini o'z tashabbuslari bilan amalga oshiradilar.. Bu yoshdagi bolalarda nutqiy savodxonlik haqidagi bilimlar ajralib turadi.

Shuni aytish kerakki, boshlang'ich sinf o'quvchilari xarakter jihatdan o'zaro farqlanib turadilar. Ularning ba'zilarida o'ylamasdan so'zlash, o'z so'zini ifoda eta olmaslik kabilar uchrab turadi. Buning asosiy sababi mazkur yoshdagi bolalar yosh bo'lgani tafayli o'z so'zlarini idora qila bilmasliklari mumkin. Shuning uchun bu ishdagi o'quvchilarda nutqiy savodxonligini rivojlantirish mumkin emas deb qarash to'g'ri emas.

Tarbiya zaminida shaxs hissiyoti yotadi. Shuning uchun har qanday nutqiy savodxonlikni shakllantirish shaxs hissiyoti bilan bog'liq hodisadir. Shaxsda nutqiy savodxonlikni rivojlantirish va uning til xususiyatlarini o'stirishda so'z, gap, fikr, nutq, muomala kabi xislatlarni o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy savodxonlik tushunchasini bir butun holda o'zlashtirishlari uchun o'qituvchi har bir darsni ularning yoshiga xos tarzda o'tkazishi maqsadga muvofiqdir. Nutqiy savodxonlikni rivojlantirishda ta'lim jarayonining asosiy mazmuni va mohiyatini joriy qilish yo'llari va vositalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Dars jarayonini tashkil qilishda bolalarga turli mustaqil ishlar berilishi, qiziqarli hikoyalar, badiiy asarlarni tavsiya etib, so'ngra o'qilgan asarlar ustida ular bilan munozarali suhbatlar o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday ekan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirish ijtimoiy buyurtma sifatida jamiyat taraqqiyotida boshlang'ich ta'lim mazmunini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda bolaning umummadaniy va axloqiy ko'nikmalari, savodxonlik malakalari shakllanadi.

Shuni aytish kerakki, boshlang'ich sinf o'quvchilarini yoshligidanoq ularning ongi, irodasi, sezgisini, nutqini rivojlantirib borish asosida bolalarda jamiyat hayotidagi bilim va ko'nikmaga ega bo'lish takomillashadi.

Bolaning nutqiy savodxonligini rivojlantirish boshlang'ich ta'lim bosqichida egallagan bilimi va tarbiyalanishiga bog'liq. Shunga ko'ra boshlang'ich ta'lim oldida turgan vazifa juda jiddiy ulkan ahamiyatga ega. Boshlang'ich ta'lim bolaning o'z hayotini jamiyat manfaati bilan bog'lab borishi, ichki munosabatlardan ijtimoiy munosabatlarga o'tishi, oldiga qo'yilgan hayotiy maqsadlari jamiyat maqsadlari bilan mushtarak bo'lishiga erishmog'i kerak. Buning uchun boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi o'quvchilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirishda aniq maqsadga qaratilgan ta'lim tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishlari lozim. Bu ishlar mazmunida mehnat, ijtimoiy va shaxsiy hayotga tayyorlash, hamkorlik, muloqot samimiylilik, o'zaro yordam kabilar keng o'rin olishi maqsadga muvofiqdir. Yosh avlodning nutqiy savodxonligini rivojlantirishda boshlang'ich ta'lim mas'uliyati alohida ajralib turadi.

Chunki ushbu jarayonda pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi katta yutuqlarga erishishi uchun nutqning mohiyatini, vazifasini, avvalo o'zlari yaxshi tushungan holda bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib ularga ijobiy ta'sir ko'rsatishlari zarur.

Nutqiy savodxonligini rivojlantirish bolalar adabiy til, nutq, madaniyat, muloqot haqida dastlabki saboqlarini oladilar. Buning natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirish ularda mustaqillik, tashabbuskorlik kabilar kamol topadi.

Nutqiy savodxonligini rivojlantirishda boshlang'ich sinf o'quvchilariga maxsus bilimlarni berish bilangina cheklanib qolmay, til, nutq, muloqot, so'z, gap haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ma'naviy dunyosini boyitish, o'z faoliyatlarida bilimlarni egallash uchun qulay muhitni yaratib bera olishlari lozim. Shuning uchun o'qituvchi nafaqat bilim berishi, balki ularda nutqiy savodxonlikni rivojlantirish uchun ham shart-sharoit yaratishi zarur.

Nutqiy savodxonlikni rivojlantirishning muhim vazifasi boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zining hayotiy individeal uslubini, faoliyat va munosabatga kirishishiga yordam berishdan iborat. Bu vazifani hal etish uchun o'qituvchi psixodiagnostik metodika ko'nikmalariga ega bo'lishi hamda bolalarni g'amxo'rlik, sadoqat o'zini-o'zi anglash vositalari bilan qurollantirishlari zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirish uning aqliy faoliyat yuritish uslublarini egalash bilan chegaralanmay o'ziga va uni qurshab turgan munosabatlar tizimiga ham bog'liq.

O'qituvchi boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishda shu uni o'rab turgan muhit, fiziologik holati kabi ijtimoiy omillar bilan bir qatorda uning faoliyati, shug'ullanadigan turli mashg'ulotlari, muloqoti, borliqqa bo'lgan munosabati, uning faoliyat jarayoni, o'qish kabilarni to'g'ri tashkil etilishi va maqsadga muvofiq yo'naltirilishiga bog'liq.

Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarini turli sohalarga qiziqishi, shuningdek, ularning his-hayajon doirasi tez rivojlanishi, ularning jamiyat bilan munosabatga kirishishi, hamkorlik faoliyati, har xil ehtiyojlarini qanoatlantirishi o'zi va umuman inson uchun zarur bo'gan yangi ehtiyojlarni shakllantirishi mumkin. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining qiziqishi, voqea xodisalar mohiyatini teran tahlil eta olish ko'nikmalarini shakllantirishi, shu asosda ijtimoiy hayot mohiyatiga teran kirib borish xolatlari bilan ham asoslanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishda u ta'lim olayotgan maktab jamoasining fikri, jamiyat qabul qilgan axloqiy norma va qoidalar mos kelishi ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishga ta'sir etadigan ijtimoiy pedagogik omillarning barchasini sanab chiqish qiyin. Muammoning e'tiborga loyiq tomoni shuki, boshlang'ich sinf o'quvchilari ta'lim bosqichi nafaqat o'qitish, tarbiyalash, balki ta'limning shaxs qobiliyatlarida namoyon bo'lishga yo'naltirish, uning intellektual va ma'naviy rivojlanish imkoniyatlarini jamiyatning shaxsga qo'yayotgan, ijtimoiy jihatdan taqozo etilgan talablarga javob berishi, ularning o'qishiga, bilishiga bo'lgan imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun qulay shart-sharoitlar yaratib, har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashadi.

Ma'lumki, qoraqalpoq xalqining insonlar bilan muloqoti, nutqi uzoq asrlar davomida ajdod-avlodlarning axloqiy, ma'rifiy shakllanishi va kamolotida muhim o'rin egallab kelgan. Nutqiy savodxonlikning inson taqdiridagi ahamiyati shundaki u doimo o'zining muloqoti, ta'sirchanligi bilan ajralib turgan. Nutqiy savodxonlik doimo hayot va inson muammolarini moddiy va ma'naviy jihatdan hal etishda o'z ta'sirchanligini namoyish etadi. Tarbiyaning dolzarb masalalarini echishda asos bo'lib xizmat qiladi. Qoraqalpoq xalqining nutq madaniyati har bir davrda o'z faoliyatini takomillashtirib, avlodlar tarbiyasida hal qiluvchi rolni o'ynab kelgan.

Nutqiy savodxonlik milliy qadriyat sifatida qoraqalpoq xalqining tili, urf-odatları va an'anaalariga chuqur hurmat, o'zlikni anglash, madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini ro'yobga chiqarishning yorqin xususiyatlaridandir. Nutqiy savodxonlikni rivojlantirish insonni kamol toptirishda, ma'naviyatini boyitishda muhim o'rin egallaydi. Nutqiy savodxonlik xalqimizning ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassam etish bilan birga, kishilarda muloqot odobini shakllantirishga, millatlararo munosabatlarni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Nutqiy savodxonlik axloqiy madaniyatning negizi sifatida demokratik tamoyillarning qaror topishida, haqiqatning ro'yobga chiqishida, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarishini ta'minlashda, odamlar mustaqillik, fikr erkinligi, tafakkurni rivojlantirishda, ichki kechinmalar, his-tyg'ular asosida mehr va muruvvatni ifodalashda namoyon bo'ladi.

Nutqiy savodxonlikning asl mohiyati bu tafakkur, dunyoqarash, milliy istiqlolg'oyasi bilan yashash demakdir. Har bir so'zida, gapida, nutqida ota-ona, mahalla, umuman jamoaga yuksak hurmat-e'tiborli bo'lish, kattaga-hurmat, kichikka-izzat, sabr-bardosh va mehnatsevarlik, halollik, mehr-oqibat, adolatparvar kabi xususiyatlarga ega bo'lish demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boqieva H. "Boshlangich sinflarda so'z ustida ishlash metodikasi". Monografiya. – Toshkent, Istiqloq, 2013 – 136 b.
2. Safarova R. "Boshlang'ich ta'lim jarayoniga tatbiq etiladigan yangi yondashuvlar /Boshlangich ta'limni modernizatsiyalash orqali o'quv-tarbiya jarayoni sifati va samadorligini oshirish – Toshkent: Reliable print, 2016, - B, 95.
3. Matchonov S va boshq "Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Ishonchli hamkor. 2021 – 663 b,
4. Masharipova U.A. "Inovasion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi: Ped. fan. bo'y. fal. dokt (PhD) diss. – Toshkent : 20018 -141 b.
5. Nishanbaeva A.K. "O'zbek tili darslarida matn vositasida o'quvchilar nutqini o'stirishning metodik asoslari (ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar misolida): Ped fan, nomz, -- diss - Toshkent: TDP, 2008 – 160b.

OILA TARBIYASINING MILLIY XUSUSIYATLARINING BOLA SHAXSIGA TA'SIRI

Jumasheva G.X.

pedagogika fanlari doktori, professor, Maktabgacha ta'lim kafedrasini mudiri,

Jiyenbayeva Z. R.

1-kurs magistr, Ajiniyoz nomidagi NDPI.

Tayanch so'zlar: oila, tarbiyasi, milliy, bola, shaxs, pedagogik, shart-sharoitlar, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy, jamiyat.

Ключевые слова: семья, воспитание, национальная, детская, индивидуальная, педагогическая, условия, социально-политические, культурно-духовные, общество.

Key words: Family, upbringing, national, child, individual, pedagogical, conditions, socio-political, cultural-spiritual, society.

PEZIOME:

Maqolada Qoraqalpog'istonda oila tarbiyasining milliy xususiyatlarining bola shaxsiga ta'sirining pedagogik shart-sharoitlari yaratish yo'llari ochib berilgan. Shu bilan birga Qoraqalpog'istonda oila tarbiyasining milliy xususiyatlarining bola shaxsiga ta'sirining pedagogik shart-sharoitlarini yaratish yo'llarining nazariy asoslarini ilmiy izohlab berilgan.

PEZIOME:

В статье раскрываются пути создания педагогических условий влияния национальных особенностей семейного воспитания на личность ребенка в Каракалпакстане. При этом научно обоснованы теоретические основы способов создания педагогических условий влияния национальных особенностей семейного воспитания на личность ребенка в Каракалпакстане.

SUMMARY:

The article reveals ways to create pedagogical conditions for the influence of the national characteristics of family upbringing on the child's personality in Karakalpakstan. At the same time, the theoretical foundations of the ways to create pedagogical conditions for the influence of the national characteristics of family upbringing on the child's personality in Karakalpakstan are scientifically explained.

Har qanday istiqbol oilaning manfaatlaridan ayri tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila – bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. SHu bois ham inson manfaatlari oliy qadriyat sifatida e'tirof etilgan mamlakatimizda olib borilayotgan odilona siyosat har tomonlama ushbu muqaddas go'shani mustahkamlashga qaratilgan. Oila jamiyat, xalq

va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotini jadallashtiradigan qudratli kuch hisoblanadi. Shuning uchun ham ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, iqtisodiyotga, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy jihatdan o'zining ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Hammamizga ayon bo'lishi tabiiyki, oila sog'lom ekan – jamiyat, millat mustahkam, jamiyat, millat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir. Jamiyat va millat taqdiri, uning istiqbolini ma'naviy yetuk, har tomonlama kamol topgan insonlar hal qiladi. Chunki, taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimlar va murakkab texnologiyani egallagan, irodasi baquvvat, iymoni butun, teran fikrlaydigan, yuksak salohiyatli shaxslar hal etadi.

Jamiyatdagi o'zgarishlar oilaga o'z ta'sirini ko'rsatganidek, oiladagi o'zgarishlar ham jamiyatda o'z aksini topaveradi. Milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyat jahondagi barcha xalqlarning tabiati, urf-odati, irodasi, o'ziga xosligi, orzu-intilishlarini ifodalar ekan, ular o'rtasida o'zaro dialektik mushtaraklik bo'lishi shubhasizdir. Tom ma'nodagi milliylik hamisha umuminsoniy mazmun kasb etadi, umuminsoniy mazmunda esa, milliylik namoyon bo'lishi shubhasiz. Bu tamoyilga ko'plab hayotiy misollar keltirish mumkin. Aytaylik, bizga notanish bo'lgan biror xalqning folklor-etnografik dastasi kontsert berib qolsa, uni ijro etayotgan ayol va erkak ishtirokchining har bir xatti-harakati, qiligi, so'zi, kiyinishi, musiqasi hamda unga monand raqslaridan shu xalqqa xos xususiyatlarni payqashga, shu bilan uning madaniy saviya-darajasi, qiyofasini anglab olishga intilamiz. Biz tomosha qilayotgan xalq raqs ijodida shu xalqning an'analari, vorislik belgilari, mentaliteti ham aks etadiki, ular milliy mazmunni ifodalaydi. Ayni chog'da, mazkur raqs san'atining boshqa xalqlar raqsiga o'xshashligi, uyg'unligi, maqsadlar mushtarakligida umuminsoniy mazmun namoyon bo'ladi, deyish mumkin. Xuddi shunga o'xshash, milliy va umum-insoniy axloqiy madaniyat tamoyillari oila tarbiyasi bilan hamisha uyg'unidir. Chunki madaniyat – er-xotinlik, oilaviy munosabatlarga odamlar ma'naviy turmushining butun to'laligini baxsh etadi, oila a'zolarining bir-biri bilan va oilaning jamiyat bilan ruhiy-ma'naviy aloqalarini yanada ko'paytiradi, nihoyat ichki oilaviy munosabatlarni hal etishning eng maqbul nusxalarini tanlab olish imkonini beradi.

Axloqiy madaniyatning ana shu kuchli yaratuvchilik, doimo yangilanib boruvchi hayotbaxsh ta'sirini millat yoki xalq bilan chegaralab bo'lmaydi. SHunga ko'ra, oila nasllar davomiyligini ta'minlovchi doimiy va tabiiy manba bo'lib, har bir davr oilaga o'z ta'sirini o'tkazadi, ya'ni davrga xos ijtimoiy o'sish-o'zgarishlar, islohotlar, ma'naviy-ruhiy yangilanishlar oila ma'naviyatida o'z izini qoldiradi. Binobarin, demografik siyosatning ob'ekti ham, maqsadi ham,

eng ta'sirchan va muhim vositalaridan biri ham oiladir. Yaqin o'tmishda milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyatning oila tarbiyasi bilan munosabatlaridagi uyg'unlikka putur yetkazildi. Avvalo, milliy va umumbashariy me'rosga munosabatning biryozlamaligi oila tarbiyasida bir qator salbiy xususiyatlarni keltirib chiqardi. Jamoa timsoli bo'lgan oila, mahalla, el-yurt tushunchalarining muqaddasligi unutilayozdi, millat ruhining oynasi bo'lgan ona tilimizga munosabat salbiy ma'no kasb etdi.

Madaniyati, tili, millatidan begonalashgan manqurtlar toifasi jamiyat va oila o'rtasidagi ana shu o'ziga xos uyg'unlikka putur yetkazishning oqibat natijasi edi. Holbuki, jamiyatda paydo bo'lgan har qanday ijtimoiy illat madaniyatga xos me'yoriy mezonlarning buzilishidan, oila tarbiyasi izdan chiqishidan hosil bo'lishi sir emas. Mustaqillik yillarida milliy tarix va qadriyatlarni qayta tiklash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Zero, milliy tarix va qadriyatlarga millat, unga mansub bo'lgan shaxsning o'z-o'zini anglash, jahon tsivilizatsiyasi hamda jamiyatda o'z o'rnini topishga imkon beradi. Shu bilan birga milliy tarix va qadriyatlar yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ularda milliy xarakter xususiyatlarini rivojlantirishda muhim omil sanaladi.

Milliy axloq, milliy ruhiyat kabi muayyan millat qiyofasida aks etadigan milliy xarakterga xos xususiyatlar uning uchun bebaho qadriyat sanaladi. Falsafaga oid manbalardan birida "qadriyatlar" tushunchasi shunday talqin etiladi: "jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi" [4.7]. Bizning fikrimizcha, mualliflar tushunchani nazariy jihatdan talqin etishdan ko'ra qadriyatlar majmuini ko'rsatib o'tgan. Dastlab "qadriyat" atamasini lug'aviy jihatdan izohlab olish to'g'ri bo'lgan bo'lar edi.

"Qadriyat" tushunchasi arabchada ko'plikni ifodalashga xizmat qiluvchi so'z bo'lib, ijtimoiy, iqtisodiy-moddiy, ma'naviy nuqtai nazardan ahamiyatli bo'lib, muayyan ijtimoiy guruhlar yoki shaxslar tomonidan qadrlanadigan narsalar majmui, to'plami ma'nosini anglatadi. Ma'lum milliy xarakter xususiyatlari ham u namoyon bo'ladigan millat yoki elat tomonidan asrlar davomida ardoqlanib kelinadi. Zero, milliy xarakter xususiyatlari (yoki mentalitet) ham jahon hamjamiyati safida millatning millat ekanligini ko'rsatadi. Mazmunida milliy qadriyatlar, xususan, milliy xarakter xususiyatlarini yoritib olgan bilan turkum badiiy adabiyotlar tarbiya vositasi sifatida e'tirof qilinadi. Tegishli tamoyil aynan mana shu jihatni yoritishga xizmat qiladi.

Oila funktsiyalarining «xilma-xilligining o'ziyoq oila tarbiyasining murakkabligidan dalolat beradi. Bu tarbiyada, avvalo, ota-onaga xos ma'naviy xususiyatlar, qarindosh-urug'chilik, qo'ni-qo'shniçilik omillari ham borki,

ularsiz oila tarbiyasini to'la-to'kis tasavvur etib bo'lmaydi. Oila tarbiyasini oilaviy munosabatlar shakllantiradi. O'z navbatida, oilaviy munosabatlar jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy, ma'naviy munosabatlar bilan belgilanadi va ular ta'sirida o'zgarib boraveradi». Binobarin, «Oila dunyosi» bir qator ruhiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, axloqiy rishtalar bilan uzviy bog'langan yaxlit «dunyo» bo'lib, bunda butun boshli tarix, millat, davlat o'z ifodasini topgan bo'ladi. Dunyoga kelib ilk bor ko'z ochgan yangi vujud birinchi marta ushbu murakkab olam bilan oilada tanishadi, binobarin, uning uchun dunyoda eng zukko, yetuk, bilimdon inson ota va onasi hisoblanadi, uning uchun eng obod, fayzli, issiq va ko'rkam xonadon u tavallud topgan uy. SHu sababli, yosh avlodning emin-erkin, barkamol bo'lib tarbiya topishida ota-onaning tutgan o'rni, ijtimoiy roli, tadbirkorligi, sog'-salomatligi, ma'naviyaxloqiy qiyofasi, el-yurt va Vatanga mehr-muhabbati, sadoqati g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. SHu ma'noda, «oila dunyosi» atamasi, ko'rib turganimizdek, o'ziga xos betakror, individual falsafiy ma'no-mazmunni ham ifodalaydi. Chunki, qiyosan qaraganda «oila dunyosi» bilan uzviy bog'liqlikda bo'lgan «mahalla dunyosi», «ko'cha dunyosi», «shahar yoki qishloq dunyosi» kabi ramziy «dunyo»lar ham mavjud bo'lib, chindan ham ular ibtidosida «oila dunyosi» turadi. Agar biz shartli ravishda «oila tarbiyasi» va «oila dunyosi» («oila olami») atamalarini o'zaro qiyoslasak, quyidagi manzara hosil bo'ladi: - oila tarbiyasi tushunchasida oilada bola ongi va tuyg'ular olamiga ta'sir etuvchi tarbiyaviy omillar ko'proq nazarda tutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2019 yil dekabr) // <https://www.lex.uz/acts/16188>.
2. "O'zbekiston Respublikasining xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish" Kontseptsiyasi (2019 yil 29 aprel) // <https://lex.uz/docs/4312785>.
3. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 486-b.
4. Komilov T., Abidova S. Milliy axloqiy qadriyatlar va ularning tarbiyaviy ahamiyati. – T.: "Fan", 2000. – 20-b.
5. Shodmonova SH.S. Oilada kichik maktab yoshidagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari: Ped. fanlari nomzodi... dis./ Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. – Toshkent, 2001. 14-bet.

БЎЛАЖАК ТАРБИЯЧИ-ПЕДАГОГЛАРНИ МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРГА РИТОРИКАНИ ЎРГАТИШГА ТАЙЁРЛАШ КОМПОТЕНЦИЯЛАРИ

Шамуратова Х.

Ажсиниёз номидаги НДПИ ўқитувчиси

Таянч сўзлар: касбий-компонентлик, одоб-ахлоқ, риторик муаммолар, таълим-тарбия, мулоқат, нотиклик,

Ключевые слова: профессионально-компонентный, манеры, риторические проблемы, образование, коммуникация, красноречие.

Key words: professional-componential, manners, rhetorical problems, education, communication, eloquence.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада, бўлажак тарбиячи-педагогларнинг касбий таёргарлигини юқори даражада ривожлантириш ва мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш учун турли воситалар ёрдамида амалга ошириш, назарий таҳлил қилиш ишлари кўзда тутилган.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье, целью является развитие профессиональных навыков будущих воспитателей и учителей на высоком уровне и использование различных средств для обучения риторике детей дошкольного возраста, а также проведения теоретического анализа.

SUMMARY:

This article aims to develop the professional skills of future educators and pedagogues at a high level and to implement and theoretically analyze various methods for teaching rhetoric to preschool children.

Бугунги иқтисодий шароитнинг ҳар қандай йўналиши бўйича ўзига муносиб ўринни эгаллаб туриши учун ҳар бир мутахассисдан рақобатбардошлик талаб қилинмоқда. Бу барча соҳа ходимларидан касбий компетентлиликни тақоза этса, тарбиячи-педагогдан ақлоқий, маънавий мукамаллик ҳам талаб қилинади.

Адабиётда нотиклик маданиятининг ахлоқий компоненти, қоида тариқасида, нотиклик одоби тавсифи билан тенглаштирилади. Е.М.Лазуткина этикани бевосита одоб-ахлоқ қоидалари билан боғлайди: “Ахлоқий меъёрлар махсус этикет нотиклик формулаларида мужассамланган” [5].

Нотиклик мулоқотининг ахлоқий чизиғи нафақат махсус хушмуомалалик формулалари билан таъминланади, балки барча матн тоифалари соҳасидаги нотиклик-хулқ-атвор операциялари ва нотиклик стратегияларини танлаш орқали ҳам эришилади. Нотиклик маданиятининг ахлоқий таркибий қисмига нисбатан миллий маданий ва нотиклик анъанасини асосий тушунча деб ҳисоблаш мумкин.

Психолог олимлар ва тилшунослар (А.М.Бородич, Л.С.Виготский, А.Н.Гвоздев, Н.И.Жинкин ва бошқалар) томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар натижаларидан шундай хулосага келиш мумкинки, мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш муаммоларини ҳал қилиш, комплекс ёндашувларни, илмий тадқиқот ишларини узлуксиз олиб бориш лозимлигини талаб қилади. [1,2,3, 4].

Мактабгача ёшдаги болалар учун риторика бўйича ўрганилган дастурлар асосида мактабгача ёшдаги болалар билан риторика дарсларининг қуйидаги вазифаларини белгилаш мумкин:

1. Адабий тил нормалари билан танишиш.
2. Мувофиқ асосли нотикликни ривожлантириш, кўникмаларни шакллантириш, ўз фикрини изчил ифодалаш, ишонтириш, ўз фикрини ҳимоя қилиш қобилияти.
3. Оғзаки ва оғзаки бўлмаган мулоқот қобилиятларини ривожлантириш.
4. Турли ҳаётий вазиятларда адекват нотиклик хулқ-атвор учун зарур бўлган малакаларни эгаллаш, нотиклик эса хулқ-атвор шаклларини ўзлаштириш.
5. Ўзига ишонч ҳиссини ривожлантириш, тортинчоқлик, гапиришдан қўрқишни енгиш; болани ўз-ўзини тартибга солиш ва автоматик тренинг элементлари билан таништириш.

Риторика дарсида ушбу муаммоларни ҳал қилиш турли воситалар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Улардан асосийлари:

- ўйинлар, машқлар (таклид-ижро ва ижодий характер), импровизацияларни ривожлантириш;
- коммуникатив вазиятларни, топшириқларни таҳлил қилиш ва амалга ошириш;
- мулоқот тажрибасини тушуниш учун топшириқлар;
- нотикликнинг экспрессивлигини ривожлантириш машқлари (оғзаки ва оғзаки бўлмаган);
- сўзга масъулиятли муносабатда бўлишга ва оғзаки хушмуомалаликка муносабат билдирадиган муаммоли саволларни қўйиш;

- турли характердаги риторик муаммоларни ҳал қилиш;
- топшириқларда тасвирланган нотиклик вазиятларни ойдинлашти-
ра-диган тасвирий материал, моделлаштириш, пиктограммалар ту-
зиш;

Шундай қилиб, нотикликни ривожлантириш мактабгача ёшдаги бола-
ларга риторикани ўргатиш учун асосдир. Нотикликни ривожлантириш
динамикасини қуйидагича ифодалаш мумкин: сўз бойлиги кўпаяди, тур-
ли хил синтактик тузилмалар қўлланилади, билим тизимли хусусиятга
эга бўлади ва нотиклик қобилиятлари сезиларли даражада бойиб боради.
Риторикани ўрганиш жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда лингви-
стик фикрлаш шакллана бошлайди, бу лингвистик материални назарий
таҳлил қилишда ўзини намоён қилади.

Мактабгача таълим муассасаси педагог-ўқитувчисини мактабгача
ёшдаги болаларга риторикани назарий асосланган таркибий қисмлар асо-
сида ўқитишга тайёрлаш моделини ишлаб чиқиш ва экспериментал тек-
шириш натижасида олиб бориш:

1. Мактабгача таълим муассасалари педагог- ўқитувчиларини макта-
бгача ёшдаги болаларга риторикани ўқитишга тайёрлаш жараёни қуйи
tizim сифатида олий ўқув юртида (ўрта махсус касб-хунар таълими да-
ражасининг ошиши) мактабгача таълим муассасаси ўқитувчисини тайёр-
лашнинг умумий жараёнига киритилиши мумкин.

2. Мактабгача тарбия ўқитувчисини мактабгача ёшдаги болаларни ри-
торикага ўргатиш учун тайёрлаш жараёнида, таклиф қилинган моделга
мувофиқ, унинг назарий, услубий, амалий ва психологик тайёргарлиги
танланган таркибий қисмларга мувофиқ шаклланади: операцион-когни-
тив, операцион-фаолият, коммуникатив-ташкилий, мотивацион-қиймат,
когнитив-баҳолаш.

3. Тайёргарлик таркибий қисмларининг танланган кўрсаткичлари асо-
сида бўлажак ўқитувчиларнинг мактабгача ёшдаги болаларга риторикани
ўргатиш учун шаклланган касбий тайёргарлиги даражасини энг юқори,
юқори, ўрта, паст этиб аниқлаш мумкин.

Шундай этиб, мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўқитишга
касбий тайёргарликнинг юқори даражаси уларнинг бирлигидаги бар-
ча таркибий қисмларнинг мақбул ривожланиши билан тавсифланади,
бўлажак тарбиячи-педагог шахсиятининг мустақкам касбий мотивлари,
коммуникатив ва таркибий қобилиятлари, аниқ педагогик йўналиши ва
юқори даражадаги ривожланишига эга бўлган касбий фаолият субъекти
сифатида яхлитлигини англатади.

Касбий тайёргарликнинг юқори даражаси унинг таркибий қисмларининг ривожланишидаги озгина номутаносиблик билан яхлит тузилишни шакллантириш, шаклланган касбий мотивлар ва шахсий фазилатларга, яхши коммуникатив қобилиятларга, мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш учун зарур кўникма ва амалий фаолият кўникмаларини ривожлантиришнинг етарли даражасига эга бўлган бўлажак ўқитувчи шахсиятини ривожлантириш билан тавсифланади.

Касбий тайёргарликнинг ўртача даражаси яхлит тузилишнинг қисман шаклланиши билан тавсифланади, бу унинг алоҳида таркибий қисмларининг нотекис ривожланишида намоён бўлади. Бирок, фаолиятни келтириб чиқарадиган профессионал аҳамиятга эга мотивлар ва эҳтиёжларнинг намоён бўлишига ижобий тенденция мавжуд.

Касбий тайёргарликнинг паст даражаси ягона тузилма билан бирлаштирилмаган ва бўлажак тарбиячи-педагог шахсининг ажралмас неоплазмаси сифатида намоён бўлмайдиган барча таркибий қисмларнинг шаклланмаганлиги билан ифодаланади. Хулқ-атвор жиҳати талаба шахсиятининг ички эҳтиёжлари билан эмас, балки фақат ташқи шароитлар билан боғлиқ.

4. Экспериментал иш жараёнида мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўқитишга талабаларнинг тайёргарлик даражасини аниқлаш учун суҳбат, тест, педагогик кузатув, эксперт баҳолаш усули, сўровнома каби диагностика усуллари мажмуасидан фойдаланиш зарур, бу биз танлаган таркибий қисмлар бўйича ушбу фаолият турига тайёргарликни шакллантиришни ҳар томонлама ўрганишга имкон беради.

5. Мактабгача таълим муассасалари учун риторика бўйича педагогни тайёрлаш жараёнида, таклиф қилинган моделга мувофиқ, билимга асосланган назарий ва услубий фаолиятнинг педагогик кўникмалари (аналитик, рогностик, проекцион, назорат – диагностика, тартибга солиш ва тузатиш), амалий фаолият кўникмалари (ташкилий, коммуникатив, педагогик технологиялар кўникмалари) шаклланади. Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатадиган педагог учун махсус услубий билимлар ҳажми:

- мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини билиш;
- мактабгача таълим муассасасида риторикани ўқитиш мазмунини билиш;
- мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш усуллари ва услубларини билиш;

- мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўқитишнинг асосий воситаларини билиш;
- мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш бўйича ишнинг ўзига хос хусусиятларини билиш;
- мактабгача ёшдаги болаларнинг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талабларни билиш;
- мактабгача ёшдаги болалар билан риторика дарсларини ўтказишнинг турли шакллари билиш;
- мактабгача таълим муассасасида риторика дарсларини жиҳозлаш талабларини билиш.

6. Экспериментал гуруҳда олинган мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўрганишга тайёргарлигини шакллантириш натижалари тадқиқотда келтирилган моделга мувофиқ мактабгача тарбия ўқитувчисини тайёрлаш жараёнининг самарадорлигини юқори баҳолашга имкон беради, бу тажриба натижаларини статистик қайта ишлашнинг иккинчи даражали усуллари билан тасдиқланади.

7. Тадқиқотда тасвирланган мактабгача таълим муассасалари ўқитувчисининг ўқишга тайёрлигини шакллантириш жараёни мактабгача ёшдаги болаларнинг риторикасидан мактабгача тарбиячи учун касбий тайёргарликнинг вариантларидан бири (қўшимча мутахассислик) сифатида фойдаланиш мумкин.

Шундай этиб, мактабгача таълим муассасасида фаолият олиб борадиган бўлажак тарбиячи-педагог соҳада иш юритиши учун зарур бўладиган билим, кўникма, малака ва тажрибага эгалиги, айти замонда юксак маданиятлилиқ, кенг дунёқараш, мустақил фаолияти билан уйғунлилигини намоён эта олиши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бородич А.М. Методика развития речи детей: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дошкольная педагогика и психология» / А.М. Бородич. - М.: Просвещение, 1981. - 255 с.
2. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии / Л.С. Выготский // Собр. соч.: в 6-ти т. Т.2.; под ред. В.В.Давыдова - М.: Педагогика, 1982. -504 с.
3. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи / А.Н. Гвоздев. -СПб.: Детство-пресс, 2007. - 472с.
4. Жинкин Н.И. Механизмы речи [Текст]/ Н.И. Жинкин. - М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1958. - 369 с.
5. Лазуткина Е.М. Этика речевого общения и этикетные формулы речи / Е.М. Лазуткина // Культура русской речи; под ред. Л.К. Граудиной, Е.Н. Ширяева. - М.: Норма, 2006. - С. 90 - 97.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA MASHG'ULOTLARDA TARBIYALANUVCHILARNI TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI (5E MODEL ASOSIDA)

Haqberdiyeva Z.R.

*Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash
va ularning malakasini oshirish instituti 1- kurs tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: 5E, model, maktabgacha ta'lim, ta'lim, faollik, metodik yondashuv, qiziqtirish, o'rganish, tushuntirish, kengaytirish, baholash.

Ключевые слова: 5 E, модель, дошкольное образование, воспитание, деятельность, методический подход, интерес, обучение, объяснение, расширение, оценка.

Key words: 5E, model, preschool education, education, activity, methodological approach, interest, learning, explanation, expansion, evaluation.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada Maktabgacha ta'limda o'quv jarayonini samarali tashkil etish va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash maqsadida ishlatiladiga metodik yondashuvlar, 5E modeli va undan faoliyatlar jarayonida foydalanish yo'llari haqida fikrlar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье описываются методические подходы, модель 5Э и способы ее использования в деятельности по эффективной организации процесса обучения в дошкольном образовании и обеспечению активного участия обучающихся.

SUMMARY:

This article describes methodological approaches, the 5E model, and ways to use it in activities to effectively organize the learning process in preschool education and ensure the active participation of students.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ta'lim sifatini oshirish, bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash va zamonaviy ta'limga integratsiyalashgan metodlarni joriy etish bo'yicha davlat siyosati izchil olib borilmoqda. Maktabgacha ta'lim taraqqiyoti samarali mexanizmlarini joriy etish o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarishning eng muhim sharti

hisoblanadi. Shuningdek, o'quv-tarbiya jarayonida ta'limning innovatsion shakllari va usullarini qo'llashga ko'maklashadi. Mamlakatimizda ayni paytda vujudga kelgan shart-sharoitlar o'qish shakli, mazmuni va uni amalga oshirish mexanizmlarini qayta ko'rib chiqishni va bu jarayonga tegishli o'zgartirishlarni kiritishni taqozo etmoqda. Xususan, shu kunlarda maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun tarbiyachilarning malakasini oshirish mazmuni va shakllarini takomillashtirish zarurati paydo bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligi mazminini yanada takomillashtirish, bolalarga sifatli ta'limni tashkil etish masalalari O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" 2019-yil 16-dekabrda O'RQ-595-son Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2024-yil 30-sentabrda PF-152-son Farmonida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha va maktab ta'limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to'g'risida" 2024-yil 20-dekabrda 867-son qarorida bayon etilgan. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi qonunining 8-moddasida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir.

Ta'limda didaktik modellarning asosiy maqsadi bolalarning ta'limga oid qaror qabul qilishda, o'qitish jarayonini oldindan loyihalash, o'qitish davomida bolalar fikrlashini boshqarib borishdir. Didaktik modellar o'quv rejasi va ko'rsatmalarini ishlab chiqish, amalga oshirish va tahlil qilishda, shuningdek, turli ta'lim yondashuvlari, keng tarqalgan amaliyotlar yoki o'qitish haqida tanqidiy fikr yuritish uchun ishlatilishi mumkin.

Asosiy qism. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tadqiqotchilik ko'nikmasini rivojlantirish, ularning umumiy rivojlanishida va kelajakdagi muvaffaqiyatida juda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchilik ko'nikmasi bolalarga dunyoni o'rganishga, savollar berishga va qiziqishlarini izhor etishga yordam beradi. Bu jarayon ularni muammoni hal qilishga undaydi. Maktabgacha yosh — inson hayotidagi eng sezgir davrlardan biri bo'lib, aynan shu davrda bola miya faoliyati eng faol rivojlanadi. Ushbu davrning xususiyatlarini chuqur o'rganib, bolalarning individual xususiyatlariga mos tarzda ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishni taklif qiladi. Bu yondashuvlar orqali bolalarning o'zlashtirish

qobiliyatları va ijodiy fikrlashlari rivojlantiriladi, bu esa ularni keyingi ta'lim bosqichlariga tayyorlashda mustahkam poydevor yaratadi.

Mazkur metodikaning asosiy maqsadi - Bolani o'zlashtirish qobiliyati va ijodiy fikrlashini rivojlantirish, uning har xil informatsiyalarni qayta ishlashi va o'zlashtirish imkoniyatlarini hisobga olib, ta'lim jarayonlarini samarali tashkil qilishdir. Shu sababli, tadqiqotchilik asosida ishlab chiqilgan metodikalar:

- bolalarda qiziqish va izlanishni rivojlantirish;
- ularda mantiqiy fikrlashni oshirish;
- shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holda, ijodiy yondashuvlarni qo'llashni nazarda tutadi.

Tadqiqotchilikni rivojlantirish orqali ularning kognitiv, ijtimoiy, hissiy va rivojlanishni ta'sir ko'rsatadi. Bu ko'nikmalar bolalarni kelajakdagi bilim va qobiliyatlarini shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Aynan shu jarayonlar bolalarning kognitiv qobiliyatlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kelgusi bo'limlarda neyropedagogikaning maktabgacha katta yoshdagi bolalar uchun taklif qilinadigan metodlari, ularning amaliy qo'llanilishi va kognitiv rivojlanishga ta'siri keng yoritiladi.

Bolalarni har tamonlama ta'lim berishda qiziquvchanlik, izlanuvchanlik, ijodkorlik, tadqiqotchilikni rivojlantirish o'ta muhimdir. Bu vazifani amalga oshirishda bolalarning eksperimental-tadqiqot faoliyati katta ahamiyatga ega. Bu faoliyatni o'rganish maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsiy tajriba, ko'nikma, malakasini oshiradi, atrofimizdagi jonli va jonsiz tabiatda yuz berayotgan hodisa, jarayonlar to'g'risida bilimlar to'plashga va shu bilan birga ob'ektlarning xususiyatlarini bilishga imkon beradi. Shuning uchun ham pedagogika oliy o'quv yurtlarining talabalari, ayniqsa bo'lajak tarbiyachilar tanish bo'lishlari kerak. Bu metodik qo'llamma atrofimizdagi olam va bolalarni tabiat bilan tanishtirish fanini o'qitishda aynan tajriba va eksperimentlarni to'g'ri tashlik qilish imkonini beradi.

Bolalar eksperimental-tadqiqoti bu – bolalar tadqiqot faoliyatining asosiy shakllaridan biri bo'lib, aniq bir maqsadga yo'naltiruvchi, motivatsiyaning shakllanishi va rivojlanishida, o'z-o'zini rivojlantiruvchi kuchga ega va bolalarni qo'shimcha bilim olishga yunaltiruvchi faoliyatdir. Uning asosiy afzalligi shundaki, u bolalarga o'rganilayotgan ob'ektning turli jihatlarini to'g'risida, atrof-olam, tabiat bilan aloqalari to'g'risida ma'lumotlar beradi. Eksperiment jarayonida bolalarning xotirasi boyitiladi, ularning fikrlash jarayonlari faollashadi, chunki tahlil va sentez, taqqoslash, tasniflash va umumlashtirish jarayonlarini bajarish zarurati paydo bo'ladi. Tadqiqotchilik o'zida muammolarni hal qilish yo'llarini faol izlash, taxminlar qilish, farazni

amalda ro'yobga chiqarish va mavjud xulosalar chiqatishni o'z ichiga oladi. Ya'ni, tajriba va eksperimentlar maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Didaktik modellar, shuningdek, tarbiyachilarning ta'limini va uzluksiz kasbiy rivojlanishiga rahbarlik qilishi va tadqiqotga asoslangan ta'limni amalga oshirishda yordam berishi mumkin. Ba'zi didaktik modellar rejalashtirish va loyihalash vositalari bo'lib xizmat qiladi, boshqalari esa ta'lim faoliyati uchun asos bo'lib xizmat qiladi (ya'ni, o'qitish amaliyoti). Ulardan ba'zilari asosan tahliliy va aks ettiruvchi vositalar sifatida xizmat qiladi, o'qituvchilarga o'qitishning mazmuni yoki yo'nalishini tanlashda yordam beradi.

5E modeli - bu ta'lim jarayonida o'qitish va o'rganishga doir samarali yondashuvlardan biri. Ushbu model "Inquiry-based Learning" (so'rovga asoslangan ta'lim) yondashuvini qo'llanadi va bilimni talabalarning faol ishtiroki orqali o'zlashtirishga qaratilgan.

5E modeli - bu o'quv jarayonini samarali tashkil etish va bolalarning faol ishtirokini ta'minlash uchun ishlatiladigan metodik yondashuv. Bu model asosan ilmiy-tadqiqotga asoslangan fanlarni o'rgatishda qo'llaniladi, ammo boshqa fanlar uchun ham moslash mumkin.

5E modeli quyidagi 5 bosqichni o'z ichiga oladi:

5E modeli maktabgacha yoshdagi bolalarda'li jarayonida ham qo'llanilishi mumkin. Bu model bolalarning o'z tajribalariga asoslangan tarzda o'rganishlarini rag'batlantirib, ularning qiziqishlari va faoliyatlariga ta'sir etishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar tabiatan o'rganuvchan, faol va qiziqarli o'yin faoliyatiga qiziqidilar, shuning uchun 5E modeli bu yosh guruhida juda samarali bo'lishi mumkin. Quyida 5E modelining maktabgacha yoshdagi bolalarda qanday qo'llanishi mumkinligini ko'rsatib beruvchi misollar keltirilgan:

1. Engagement (jalb qilish). Darsni yoki faoliyatni boshlashda bolalarning qiziqishini oshirish uchun o'rta eslatmalar yoki muammo bilan boshlash. Masalan, bolalarga biror sirli ob'ektni ko'rsatish yoki qiziqarli savollar berish orqali ularning qiziqishini qozonish. O'yinlar yoki hikoyalar orqali bolalarning diqqatini tortish, ularning haqiqiy hayot xavfsizlik, ekologiya yoki ijtimoiy bilimlarga qiziqishlarini oshirish.

2. Exploration (tadqiqot). Amaliy faoliyatlar: Bolalar bilan tadqiqot ishlarini o'tkazish, masalan, tabiatda sayr qilish, o'simliklar, hayvonlar yoki tabiiy materiallar bilan ishlash. Bu tadqiqotlar orqali bolalar o'ziga xos tajriba va mulohazalar olishlari mumkin.

Bolalarga turli materiallar va vositalar berish orqali o'z yaratgan narsalarini kuzatish va o'rganish uchun imkoniyat yaratish.

3. Explanation (tushuntirish). Muloqot qilish: Bolalarning tadqiqotlari asosida o'z fikr va tajribalarini muhokama qilish, ular bilan birga tushuntirishlar yaratish va. savollar berish. Rasmiy materiallar yoki video kliplar yordamida qulay tushunchalar va asosiy g'oyalarni tushuntirish.

4. Elaboration (kengaytirish). Yangi mavzular bilan bog'lash: O'quvchilar o'rganganlarning asosida yangi bilimlarni kengaytirishga yordam berish. Misol uchun, agar ular o'simliklar haqida o'rganayotgan bo'lsa, ularni o'simliklar va hayvonlar orasidagi aloqalar yoki ekosistemalar bilan tanishtirish. Amaliy mashg'ulotlar: O'rganilgan bilimlarni hayotdagi turli holatlarda qo'llash uchun yangi faoliyatlar taklif qilish.

5. Evaluation (baholash). Bolalarga o'z ishlari va o'rganish jarayonini baholash uchun imkoniyat berish, masalan, ular qiziqishni va yangi ma'lumotni qanday qabul qilinganini tasvirlashni so'rash. Bolalardan bir-birini baholash va fikr bildirish, bu esa ularning ijodiy fikrlashlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. 5E modelining maktabgacha ta'limdagi qo'llanilishi bolalarning o'zaro faoliyatdan, o'rganishdan va ijodiy fikrlashdan yoqimli bo'lishini ta'minlaydi. Bu yoshda bolalarni qiziqitirish va ular bilan tajriba o'tkazish, o'zlarini o'rgatish va o'z o'zgarishlariga yordam berish orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyatini beradi. 5E modeli maktabgacha yoshdagi bolalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda juda muhim ahamiyatga ega. Ular o'z o'zini o'rgatish, nazariyalarni ishlab chiqish va tajribalar orqali o'z fikrlarini shakllantirish imkonini beradi. Bu model bolalarning qiziqishini, faol ishtirokini va ijodiy fikrlash qobiliyatini oshiradi, natijada, ularni ta'lim jarayonida yanada mustaqil va ijodiy bo'lishga rag'batlantiradi. Maktabgacha ta'limda 5E modelini tatbiq etish, bolalarni o'zlarining tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish va kelajakdagi muvaffaqiyatli o'qish xususiyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Biesta, G. (2002). Bildung and modernity: the future of Bildung in a world of difference. *Studies in Philosophy and Education*, 21, 343-351. Biesta, G. (2009).
2. B.S.Abdullayeva. L.Z.Namazbayeva . Tajriba va eksperimentlar /Metodik qo'llanma .Toshkent. 2022
3. Ostman, L. (2009). Epistemological norms and companion meanings in science classroom communication. *Science Education*, 93, 859-874.
4. Курбонова У.У. Модульные технологии современный способ получения высшего образования // *Academy*. № 11 (50), 2019. С.-38-40.

АКТУАЛЬНОСТЬ И ПОТЕНЦИАЛ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аллаяров М.Ж.

Доктор философии (PhD)

*Нукусский государственный педагогический институт
имени Ажинияза*

Tayanch so'zlar: ekologik madaniyat, ekologik ta'lim, maktab, bolalar, ekologik dunyoqarash, tarbiya.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое образование, школа, дети, экологическое мировоззрение, воспитание.

Key words: ecological culture, ecological education, school, children, ecological worldview, upbringing.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola boshlang'ich maktab o'quvchilarining ekologik ta'limining dolzarbligini o'rganishga bag'ishlangan. Ishda boshlang'ich sinflarda qo'llaniladigan ekologik ta'lim usullari ko'rsatilgan va tavsiflangan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirishning asosiy vositasi sifatida "Atrofimizdagi olam" fanining imkoniyatlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

РЕЗЮМЕ:

Настоящая статья посвящена исследованию актуальности экологического воспитания детей младшего школьного возраста. В работе представлены и охарактеризованы методы экологического воспитания, применяемые в начальной школе. Особое внимание уделено выявлению потенциала предмета «Окружающий мир» как ключевого инструмента формирования экологической культуры у обучающихся младшего школьного возраста.

SUMMARY:

This article is devoted to the study of the relevance of environmental education of primary school children. The work presents and characterizes the methods of environmental education used in primary school. Particular attention is paid to identifying the potential of the subject "World Around Us" as a key tool for the formation of environmental culture in primary school students.

Введение: В контексте исследования процесса формирования экологической культуры обучающихся начальных классов, обращение к сущности понятия «экологическое воспитание» является ключевым. Анализ данного термина позволяет выявить его многогранный характер и определить наиболее адекватные синонимы для использования в академическом дискурсе.

* **Экологическое образование и развитие личности:** Данная формулировка подчёркивает широкий спектр воздействия экологического воспитания, охватывающего как когнитивное развитие, так и формирование личностных качеств и ценностей.

* **Становление экологической компетентности:** Этот синоним акцентирует внимание на результате процесса воспитания - формировании у обучающихся способности эффективно действовать в экологически значимых ситуациях, обладая необходимыми знаниями, навыками и установками.

* **Формирование экологического мировоззрения:** Данный вариант подчёркивает глубинное воздействие экологического воспитания на формирование целостной системы взглядов, убеждений и ценностей человека в отношении природы и окружающей среды.

* **Культивирование экологического сознания:** Этот синоним отражает процесс целенаправленного воздействия на сознание обучающихся с целью развития у них осознанного и ответственного отношения к природе.

* **Воспитание экологической ответственности:** Данная формулировка делает акцент на формировании у индивида чувства долга и ответственности за сохранение природы и благополучие окружающей среды.

Представленные синонимы, каждый из которых несёт определённый смысловой оттенок, позволяют более точно и всесторонне раскрыть сущность понятия «экологическое воспитание» в рамках научного исследования. Выбор конкретного синонима будет зависеть от контекста и акцентов, которые необходимо расставить в диссертационном труде.

Методы: Цель экологического воспитания - формирование личности, которая осознаёт последствия своих действий по отношению к природной среде и способна жить с природой в гармонии. Для достижения этой цели в учебно-воспитательном процессе начальной школы ставятся следующие задачи:

* **Развитие системного экологического мышления:** Формирование у обучающихся научных представлений о взаимосвязях человека с природной средой и о закономерностях функционирования и развития природных систем. Это предполагает понимание глобального характера экологических процессов и места человека в них.

* **Воспитание экологических ценностей и нравственности:** Привитие подрастающему поколению ценностных ориентаций и нравственных идеалов, которые регулируют их отношение к природе. Это включает в себя развитие чувства ответственности, уважения к живым существам и осознание их самонадеянности.

* **Формирование интеллектуальной готовности к экологической оценке:** Развитие у младших школьников аналитических способностей, необходимых

для экологической оценки конкретных ситуаций. Это подразумевает умение распознавать экологические проблемы, оценивать риски и прогнозировать последствия своих или чужих действий.

* Привитие навыков экологически целесообразного поведения: Формирование у обучающихся начальных классов практических умений и навыков для осуществления экологической деятельности и экологически ориентированного поведения при взаимодействии с объектами живой и неживой природы. Это включает в себя умение действовать в соответствии с принципами устойчивого развития и бережного отношения к окружающей среде.

Эти задачи взаимосвязаны и направлены на комплексное развитие экологической культуры младших школьников, что является фундаментом для их дальнейшего становления как ответственных граждан, способных принимать обоснованные экологические решения.

Экологическое воспитание в национальной системе образования, как отмечает М.Н. Маркова, должно опираться на ряд ключевых принципов. Эти принципы обеспечивают системность и эффективность процесса формирования экологической культуры:

* Принцип непрерывности: Обеспечивает последовательное и поступательное развитие экологических знаний, умений и ценностей на протяжении всего образовательного процесса, начиная с раннего возраста.

* Принцип комплексности: Предполагает всесторонний подход к экологическому воспитанию, охватывающий когнитивный, эмоциональный, поведенческий и ценностный аспекты.

* Принцип междисциплинарности: Отражает необходимость интеграции экологических вопросов в содержание различных учебных предметов, демонстрируя взаимосвязь природных, социальных и экономических явлений.

* Принцип проблемности: Фокусируется на использовании реальных экологических проблем и ситуаций для стимулирования критического мышления, поиска решений и формирования активной гражданской позиции.

Успешность экологического воспитания, особенно на этапе начальной школы, также во многом определяется соблюдением ряда педагогических требований. Для эффективного воздействия на младших школьников необходимо применять комплекс методических средств и приёмов, которые:

* Воздействуют на эмоционально-чувственную сферу: Способствуют формированию эмоционально-положительного отношения к природе через переживания, сопереживание и восхищение, что является основой для бережного отношения.

* Формируют экологическое сознание: Стимулируют развитие понимания взаимосвязей в природе и осознание личной ответственности за состояние окружающей среды.

* Развивают ценностные ориентации: Содействуют формированию устойчивых нравственных установок и идеалов экологического характера, определяющих выбор поведения в отношении природы.

Результаты и дискуссии: Таким образом, для достижения целей экологического воспитания необходимо не только следовать обозначенным принципам, но и активно использовать методический арсенал, способный оказывать комплексное влияние на личность младшего школьника.

Для эффективного формирования экологической культуры у младших школьников целесообразно использовать разнообразные методы и формы работы. Они должны не только передавать знания, но и оказывать значительное влияние на эмоционально-волевую сферу обучающихся. Среди таких методов и форм можно выделить:

* Игровые и состязательные формы: Проведение викторин и экологических игр позволяет закрепить знания в увлекательной форме, стимулируя соревновательный дух и познавательный интерес.

* Организация непосредственного взаимодействия с природой: Экскурсии в природные объекты (парки, леса, водоемы) дают возможность младшим школьникам напрямую наблюдать за природными явлениями, формировать чувственное восприятие и устанавливать эмоциональную связь с окружающим миром.

* Использование этнокультурного наследия: Применение народных примет, народного календаря и устного народного творчества (сказок, пословиц, поговорок) позволяет интегрировать экологические знания в культурный контекст, показывая вековую мудрость и бережное отношение к природе в традициях.

* Практико-ориентированные методы: Проведение экологических опытов способствует развитию наблюдательности, формированию представлений о причинно-следственных связях в природе и осознанию последствий воздействия человека.

Важным условием успешного формирования экологической культуры является применение методов эмоционального воздействия на сознание младшего школьника. Целенаправленное влияние на чувства и эмоции способствует более глубокому усвоению экологических ценностей и формированию устойчивого, бережного отношения к природе.

Сущность экологической культуры

Рассмотрев концептуальные основы экологического воспитания, перейдем к определению феномена экологической культуры. По мнению М.В.

Калинниковой, экологическую культуру следует рассматривать как идеальную модель нового типа культуры, основанную на следующих принципах:

* Экологически ориентированное мышление: Предполагает системный подход к осмыслению взаимосвязей в природе и обществе, а также прогнозирование последствий человеческой деятельности.

* Гуманистическое мировоззрение: Включает этические идеалы, направленные на гармоничное развитие человека, общества и природы. Это подразумевает осознание самоценности природы и взаимозависимости всех элементов природной и социальной среды.

Таким образом, формирование экологической культуры личности неразрывно связано с уровнем развития экологического сознания. Далее мы рассмотрим сущность этого понятия.

В контексте формирования экологической культуры ключевым является осмысление экологического сознания. Различные исследователи предлагают комплексные определения этого феномена, подчёркивая его многогранный характер.

По мнению Г.В. Платонова, экологическое сознание — это индивидуальная или коллективная (общественная) способность к глубокому осознанию неразрывной связи человека и всего человечества с целостностью и относительной стабильностью природной среды обитания. Оно предполагает не только понимание этой взаимосвязи, но и необходимость применения этого понимания в практической деятельности. Существенным элементом является умение и привычка действовать в отношении природы, не нарушая её естественные связи и круговороты, а также способствовать улучшению природной среды для благополучия нынешнего и будущих поколений.

Е.В. Гирусов определяет экологическое сознание как совокупность взглядов, теорий и эмоций, которые отражают и предлагают пути решения проблем взаимоотношений общества и природы, исходя из конкретных социальных и природных возможностей. Автор особо акцентирует внимание на том, что экологическое сознание базируется на идеологических и моральных ценностях, однако предусматривает их индивидуальное осмысление и интериоризацию.

С.Д. Дерябо и В.А. Ясвин рассматривают экологическое сознание как совокупность представлений о взаимосвязях в системе «человек – природа» и в самой природе, а также существующее отношение к природе и соответствующие стратегии взаимодействия с ней. В более широком смысле, они характеризуют его как высший уровень психического отражения природной, искусственной и социальной среды, а также внутреннего мира человека. Это отражение включает рефлекссию места и роли человека в экологическом мире и саморегуляцию данного процесса.

Таким образом, анализ различных подходов позволяет выделить общие и специфические черты экологического сознания, подчёркивая его значимость для формирования устойчивого взаимодействия человека и природы.

В условиях глобализации и ускоренных цивилизационных изменений, сохранение и улучшение экологического состояния планеты, а также трансформация отношения человека к окружающей природной среде выступают в качестве приоритетных задач человечества. В этом контексте разработка методологии экологического образования и воспитания подрастающего поколения становится одним из наиболее актуальных направлений современной педагогической науки.

Для повышения эффективности реализации целей и задач экологического воспитания и образования представляется необходимым интегрировать их в систему обучения, воспитания и развития детей, начиная с раннего возраста. Учитывая возрастные особенности младшего школьного возраста, этот период признаётся оптимальным для формирования компонентов экологической компетентности личности. Успешность данного процесса напрямую зависит от глубокого понимания педагогами начальных классов теоретических основ экологического воспитания.

Заключение: Таким образом, экологическое воспитание призвано сформировать личность, обладающую высоким уровнем экологической культуры. Этот уровень является конечным результатом готовности человека к экологически сообразному взаимодействию с природой. В свою очередь, формирование компонентов экологической культуры базируется на воспитании экологического сознания детей. Это достигается путём применения таких методов, средств и приёмов, которые оказывают воздействие на эмоционально-волевую сферу ребёнка и обеспечивают непосредственное взаимодействие обучающегося с объектами живой и неживой природы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гирусов Е.В. Экологическая культура как высшая форма гуманизма // *Философия и общество*. - 2009. - № 4. - С. 74-92.
2. Калининкова М.В. Роль вузовского образования в формировании экологической культуры // *Вестник РУДН*. - 2003. - № 4-5. - С. 223-227.
3. Платонов Г.В. Диалектика взаимодействия общества и природы. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 189 с.
4. Kengesbayevich R. M. (2024). The development of cognitive abilities through the creative process. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*, 13, 142-144.
5. Kengesbayevich R. M. (2025). Ethnocultural aspects of value orientations. *american journal of education and learning*, 3(1), 40-43.
6. Kengesbayevich R. M. (2025, January). Individual personality traits of junior pupils in schools of education. In *International Conference on Adaptive Learning Technologies* (Vol. 13, pp. 24-25).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Мирзабекова Г.Х.

*Старший преподаватель кафедры начального образования
НГПИ*

Tayanch so'zlar: boshlang'ich maktab, AKT, innovatsion pedagogik texnologiyalar, keys metodi, o'yin texnologiyalari, motivatsiya, o'rganish.

Ключевые слова: начальная школа, ИКТ, инновационные педагогические технологии, кейс-метод, игровые технологии, мотивация, обучение.

Key words: primary school, ICT, innovative pedagogical technologies, case method, gaming technologies, motivation, learning.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada axborot-kommunikatsiya va innovatsion pedagogik texnologiyalarning boshlang'ich maktab o'quv jarayonidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bilim faolligini, ijodiy fikrlashni va o'qishga motivatsiyani rivojlantirishga yordam beradigan usullarga alohida e'tibor beriladi. Asosiy yondashuvlar tahlil qilinadi - keys usuli, o'yin texnologiyalari va yaxlit ta'lim. O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va maktablarni texnik jihozlash bilan bog'liq zamonaviy o'quv qo'llanmalarini joriy etishdagi qiyinchiliklar ham ko'rib chiqiladi. Talabalarning yosh xususiyatlarini va pedagogik kompetentsiyani hisobga olgan holda AKTni muvozanatli joriy etish zarurligi to'g'risida xulosa chiqariladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль информационно-коммуникационных и инновационных педагогических технологий в образовательном процессе начальной школы. Особое внимание уделяется методам, способствующим развитию познавательной активности, творческого мышления и мотивации к обучению у младших школьников. Проанализированы ключевые подходы - кейс-метод, игровые технологии и холистическое образование. Также рассматриваются трудности внедрения современных средств обучения, связанные с профессиональной подготовкой педагогов и технической оснащённостью школ. Делается вывод о необходимости сбалансированного внедрения ИКТ с учётом возрастных особенностей учащихся и педагогической компетентности.

SUMMARY:

The article examines the role of information and communication and innovative pedagogical technologies in the educational process of primary school. Particular attention is paid to methods that promote the development of cognitive activity, creative thinking and motivation for learning in primary school students. The key approaches are analyzed - case method, gaming technologies and holistic education. The difficulties of introducing modern teaching aids related to the professional

training of teachers and the technical equipment of schools are also considered. A conclusion is made about the need for a balanced introduction of ICT, taking into account the age characteristics of students and pedagogical competence.

Введение. Современное образование активно внедряет информационно коммуникационные технологии и новые педагогические методы, направленные на повышение качества и эффективности обучения. Особенно важно это для начальной школы, где формируется базовые навыки и мотивация к учебе. В статье рассматриваются основные технологии, применяемые в обучении младших школьников, их преимущества, недостатки, а также пути оптимального использования.

Теоретическая часть. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) в образовании – это использование цифровых средств и ресурсов для улучшения процесса обучения и взаимодействия между учителем и учеником. Современные педагогические технологии включают интерактивные методы, игровые и проектные формы обучения, а также использование мультимедийных материалов.

Исследования показывают, что ИКТ оказывают положительное влияние на развитие когнитивной активности учащихся, формируют аналитическое и творческое мышление, а также усиливают вовлечённость в процесс обучения [1].

Одной из значимых концепций современного образования является холистический подход (holistic education), предложенный такими исследователями, как Рон Миллер и Дж. Макс Винго. Его основная идея заключается в воспитании гармоничной личности, включающей интеллектуальное, эмоциональное, нравственное и духовное развитие. В отличие от традиционной и бихевиористской педагогики, холистический подход ориентирован на воспитание внутренне-свободной и социально-ответственной личности [2].

Пример из художественного фильма «Общество мёртвых поэтов» служит иллюстрацией необходимости личностно-ориентированного подхода в образовании. Учитель, уважающий внутренний мир ребёнка, способен не только передавать знания, но и формировать доверительную и мотивирующую учебную среду.

Методы и формы реализации. Одной из эффективных форм реализации новых подходов в начальной школе является кейс-метод. Эта технология обучения строится на анализе конкретных ситуаций и позволяет развивать критическое мышление, способность к аргументации и командной работе. Организация кейс-занятия включает четыре этапа:

- Подготовительный — постановка целей и разработка сценария;
- Ознакомительный — вовлечение обучающихся в обсуждение кейса;
- Аналитический — групповой анализ и поиск решений;
- Итоговый — презентация результатов и обмен мнениями.

Игровые технологии, включая элементы деловых и ролевых игр, интерактивных заданий, способствуют повышению интереса к обучению, формированию социального опыта и развитию коммуникативных навыков. По мнению педагогов, игра как форма деятельности удовлетворяет психологические потребности ребёнка, активизирует внимание и мышление, способствует социализации [3].

Кроме того, применение подвижных форм обучения и физических минуток в процессе урока положительно влияет на концентрацию внимания и эмоциональное состояние учащихся. Это особенно важно на фоне повсеместного снижения двигательной активности у детей младшего школьного возраста.

Обсуждение. Внедрение ИКТ и новых педагогических технологий в начальной школе имеет ряд неоспоримых преимуществ. Они способствуют активизации познавательной деятельности, формированию мета-предметных навыков, развитию самостоятельности и ответственности за результат. Игровая деятельность, в частности, выполняет ключевую роль в нравственном, эмоциональном и личностном становлении ребёнка. Через ролевые взаимодействия в игре формируются представления о нормах поведения, доброте, справедливости, сотрудничестве и соподчинении [4].

Тем не менее, чрезмерное использование цифровых технологий может негативно сказаться на здоровье учащихся. Среди основных рисков: переутомление, снижение двигательной активности, перегрузка внимания. К тому же успешное применение технологий возможно только при наличии у педагога соответствующих компетенций. Современный учитель должен обладать навыками работы с образовательными платформами, веб-инструментами и уметь адаптировать цифровые ресурсы под уровень конкретного класса. Однако педагоги нередко сталкиваются с трудностями: нехватка времени, сложность отбора качественных материалов, необходимость дифференцированного подхода [5].

Для эффективного внедрения ИКТ необходимы системная поддержка, обучение педагогов, модернизация инфраструктуры школ и доступ к про- веренным ресурсам.

Заключение. Использование информационных и новых педагогических технологий в начальной школе является важным направлением мо-

дернизации образовательной системы. Эти технологии, при грамотном применении, способствуют развитию мотивации, познавательных способностей и творческого потенциала учащихся. Однако для их успешной реализации необходимо обеспечить комплексную поддержку педагогов, развивать материально-техническую базу и учитывать возрастные и психологические особенности детей. Только при соблюдении этих условий можно достичь высокого качества начального образования в условиях цифровой эпохи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- 1.З.А, Н. (2021). Информационно-коммуникационные технологии в начальной школе. Экономика и социум, 1.
2. Е.С.Полат. (2002). Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. москва: Академия.
- 3.Быкова К.И., К. Ю. (2023). Современные педагогические технологии. Теория и практика современной науки, 53-54.
- 4.Александровна, Р. С. (2019). Использование игровых технологий в период обучения в начальной школе. Проблемы педагогики, 20.
5. З.Г., М. П. (2018). Использование информационно-коммуникативных технологий в преподавании лингвистических дисциплин в вузе. Управление современных системах, 2.

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ И НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Мирзабекова Г.Х.

*Старший преподаватель кафедры начального образования
НГПИ*

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, AKT, pedagogik innovatsiyalar, ta'lim shakllari, o'qitish usullari, keys metodi, loyiha faoliyati.

Ключевые слова: начальное образование, ИКТ, педагогические инновации, формы обучения, методы преподавания, кейс-метод, проектная деятельность.

Key words: primary education, ICT, pedagogical innovations, forms of education, teaching methods, case method, project activities.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola boshlang'ich ta'limda axborot-kommunikatsiya va innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning zamonaviy shakl va usullarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Keys metodi, o'yin va loyiha texnologiyalari kabi yondashuvlarni amalga oshirishning amaliy jihatlari, shuningdek ularning boshlang'ich sinf o'quvchilarining asosiy ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim muhitida joriy etishning o'ziga xos shakllari va o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni samarali qo'llash shartlariga alohida e'tibor beriladi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья посвящена анализу современных форм и методов применения информационно-коммуникационных и инновационных педагогических технологий в начальном образовании. Рассматриваются практические аспекты внедрения таких подходов, как кейс-метод, игровые и проектные технологии, а также их влияние на развитие ключевых умений младших школьников. Особое внимание уделяется конкретным формам реализации ИКТ в образовательной среде и условиям их эффективного применения с учётом возрастных и психологических особенностей учащихся.

SUMMARY:

This article is devoted to the analysis of modern forms and methods of application of information and communication and innovative pedagogical technologies in primary education. The practical aspects of implementation of such approaches as case method, game and project technologies, as well as their influence on development of key skills of primary school students are considered. Particular attention is paid to specific forms of implementation of ICT in the educational

environment and conditions of their effective application taking into account age and psychological characteristics of students.

Введение. Современные вызовы образования требуют не только обновления содержания, но и изменения методов и средств преподавания. Особенно важным становится использование цифровых ресурсов и инновационных педагогических подходов на этапе начального обучения, когда закладываются основы личности, мышления и учебной мотивации. В данной статье рассматриваются актуальные методы и формы организации учебного процесса с применением ИКТ, направленные на активизацию познавательной деятельности и развитие ключевых компетенций младших школьников.

Теоретическая часть. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) в образовании – это использование цифровых средств и ресурсов для улучшения процесса обучения и взаимодействия между учителем и учеником. Современные педагогические технологии включают интерактивные методы, игровые и проектные формы обучения, а также использование мультимедийных материалов.

Исследования показывают, что ИКТ оказывают положительное влияние на развитие когнитивной активности учащихся, формируют аналитическое и творческое мышление, а также усиливают вовлечённость в процесс обучения [1].

Одной из значимых концепций современного образования является холистический подход (holistic education), предложенный такими исследователями, как Рон Миллер и Дж. Макс Винго. Его основная идея заключается в воспитании гармоничной личности, включающей интеллектуальное, эмоциональное, нравственное и духовное развитие. В отличие от традиционной и бихевиористской педагогики, холистический подход ориентирован на воспитание внутренне-свободной и социально-ответственной личности [2].

Пример из художественного фильма «Общество мёртвых поэтов» служит иллюстрацией необходимости личностно-ориентированного подхода в образовании. Учитель, уважающий внутренний мир ребёнка, способен не только передавать знания, но и формировать доверительную и мотивирующую учебную среду.

Формы использования ИКТ в начальной школе. В современной начальной школе широко применяются различные формы информационно-коммуникационных технологий. Эти формы можно классифицировать по функциональному назначению: к ним относятся обучающие программы,

тренажёры и электронные курсы, которые направлены на формирование и закрепление учебных навыков у младших школьников. Они позволяют организовать индивидуальное и дифференцированное обучение, соответствующее уровню подготовки каждого ученика.

Программы, осуществляющие контроль результатов обучения - электронные тестовые системы дают возможность оперативно проводить диагностику знаний учащихся, обеспечивая обратную связь как для ученика, так и для учителя. Это способствует формированию у школьников навыков самоконтроля.

Электронные информационно-справочные системы - такие ресурсы, как СПС «Гарант», энциклопедии и справочные онлайн-платформы (например, «Википедия»), служат источником дополнительной информации и развивают познавательную активность учащихся.

Программы моделирования объектов - специализированные программы (например, Autodesk, различные программы для дизайна и 3D-моделирования) применяются в обучении начальным навыкам проектной и исследовательской деятельности, способствуя развитию пространственного мышления.

Демонстрационные программы - инструменты для создания мультимедийных презентаций (например, Microsoft PowerPoint, Organizer Clips) используются для наглядного представления учебного материала, что особенно важно в младшем школьном возрасте.

Рекреационные и учебно-игровые программы - игровые обучающие ресурсы, в том числе стратегии и логические игры, помогают создать эмоционально положительный фон, способствуют развитию мышления и коммуникативных навыков. [3]

Методы и формы реализации. Одной из эффективных форм реализации новых подходов в начальной школе является кейс-метод. Эта технология обучения строится на анализе конкретных ситуаций и позволяет развивать критическое мышление, способность к аргументации и командной работе. Организация кейс-занятия включает четыре этапа:

Подготовительный - постановка целей и разработка сценария;

Ознакомительный - вовлечение обучающихся в обсуждение кейса;

Аналитический - групповой анализ и поиск решений;

Итоговый - презентация результатов и обмен мнениями.

Игровые технологии, включая элементы деловых и ролевых игр, интерактивных заданий, способствуют повышению интереса к обучению, формированию социального опыта и развитию коммуникативных навы-

ков. По мнению педагогов, игра как форма деятельности удовлетворяет психологические потребности ребёнка, активизирует внимание и мышление, способствует социализации [4].

Проектный метод как форма и метод активного обучения

Среди современных педагогических подходов, активно применяемых в условиях цифровизации образования, важное место занимает проектный метод обучения. Он направлен на развитие у учащихся навыков исследовательской, коммуникативной и творческой деятельности.

Профессор Е.С. Полат выделяет следующие этапы проектной деятельности:

Выбор темы проекта, определение его типа, формы реализации и количества участников.

Формулировка проблем, которые могут быть исследованы в рамках темы, с использованием приёма «мозгового штурма» и обсуждением в классе.

Распределение задач между участниками, выбор методов исследования и источников информации.

Самостоятельная работа учащихся по индивидуальным или групповым задачам, использование ИКТ для поиска, обработки и представления информации.

Промежуточное обсуждение результатов в мини-группах, корректировка стратегии работы.

Презентация и защита проекта, в том числе с применением мультимедийных средств.

Коллективный анализ и оценка, включая внешнюю экспертизу и самооценку учащихся.

Таким образом, проектная деятельность сочетает в себе методы исследовательского обучения, группового взаимодействия, применения ИКТ, а также способствует формированию мета-предметных компетенций. Кроме того, применение подвижных форм обучения и физических минуток в процессе урока положительно влияет на концентрацию внимания и эмоциональное состояние учащихся. Это особенно важно на фоне повсеместного снижения двигательной активности у детей младшего школьного возраста.[5]

Обсуждение. Анализ современных практик показывает, что интеграция цифровых и педагогических технологий способна существенно повысить качество образования в начальной школе. Методы, основанные на активном участии обучающихся, такие как проектная и игровая деятель-

ность, стимулируют мотивацию, формируют навыки самоорганизации и командной работы.

Однако успешность этих подходов во многом зависит от условий их реализации: уровня подготовки педагогов, наличия необходимой техники, а также методической поддержки. В то же время следует учитывать риски чрезмерной цифровизации: снижение физической активности, переутомление и дефицит живого общения. Поэтому при разработке и внедрении образовательных решений важно стремиться к балансу между технологичностью и гуманистической направленностью обучения.

Заключение. Интеграция ИКТ и новых педагогических технологий в образовательный процесс начальной школы открывает широкие возможности для повышения эффективности и качества обучения. Успешное применение этих инструментов требует системного подхода, который включает повышение цифровой компетентности учителей, модернизацию школьной инфраструктуры и ориентацию на потребности и особенности младших школьников. Рациональное сочетание технологий и традиционных методов обучения способствует формированию у детей устойчивой мотивации, познавательной активности и навыков XXI века.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. З.А, Н. (2021). Информационно-коммуникационные технологии в начальной школе. Экономика и социум, 1.
2. Е.С.Полат. (2002). Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва: Академия.
3. Невзорова М.С., Сутормина Н.А. (2022). Специфика использования средств ИКТ в образовательном процессе начальной школы. Наука и образование, 3-4
4. Быкова К.И., К. Ю. (2023). Современные педагогические технологии. Теория и практика современной науки, 53-54.
5. Первова Г. М, Гутарин М.М. (2019). Метод проектов в современной начальной школе. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, 150

СТРУКТУРА КУЛЬТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Мамедова Ш.Д.

*самостоятельный исследователь Ургенчского государственного
университета*

Tayanch soʻzlar: estetik madaniyat, estetik ong, idrok, madaniy-estetik kompetentsiya, tuzilish, estetik tarbiya, boshlangʻich maktab, estetik faoliyat.

Ключевые слова: эстетическая культура, эстетическое сознание, восприятие, культурно-эстетическая компетентность, структура, эстетическое воспитание, начальная школа, эстетическая деятельность.

Key words: aesthetic culture, aesthetic consciousness, perception, cultural-aesthetic competence, structure, aesthetic education, primary school, aesthetic activity.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchisining madaniy-estetik kompetensiyasi strukturasi mazmun elementlari, ularning oʻzaro bogʻliqligi va oʻzaro taʼsiri hamda talabalar estetik madaniyatini rivojlantirishga taʼsir etuvchi psixologik-pedagogik jihatlar koʻrib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуются содержательные элементы структуры культурно-эстетической компетентности будущего учителя начальных классов, их взаимосвязь и взаимозависимость, а также психолого-педагогические аспекты, влияющие на развитие эстетической культуры сознания студентов.

SUMMARY:

The article examines the content elements of the structure of cultural and aesthetic competence of a future primary school teacher, their relationship and interdependence, as well as psychological and pedagogical aspects that influence the development of the aesthetic culture of students' consciousness.

Одной из важнейших задач, стоящих перед современным образованием, является создание необходимых психолого-педагогических условий для формирования самосознания личности как носителя культуры, вобравшей в себя ценностный установки и ориентиры, присущие как национальной, так и общемировой культуры. В этом плане, нужно осознавать, что развитие культурного самосознания личности, самооценки себя

как культурного человека, участника совместной деятельности в сфере общей, эстетической и художественной культуры эффективно при наличии ряда необходимых педагогических и психологических условий.

Применительно к современной педагогической практике, это определение необходимо осмыслить в контексте очень популярного и актуального сегодня полихудожественного подхода к эстетическому обучению и воспитанию. Этот подход требует, чтобы в образовательном процессе реализовывались принципы интеграции искусств, а студентам предоставлялись возможности участвовать в различных видах эстетической деятельности, что способствовало бы развитию их творческих способностей и творческих способностей.

Не менее значимой с точки зрения формирования и развития эстетического сознания, является задача совершенствования эстетического восприятия как неотъемлемого компонента педагогического процесса в вузе. Эстетическое восприятие не может не включать понимание и оценку, осмысление и навык реакции вкуса, механизм, в котором в снятом виде представлены общекультурные и личностные нормы социально-эстетического характера. Индивидуальное эстетическое восприятие определяется, прежде всего, предметом отражения, совокупностью его свойств.

Самосознание - высшее выражение сознания человека, проявляющееся в осознании и переживании системы представлений личности о себе, присущих ей социальных отношениях, потребностях, мотивах деятельности и сущности. В психологии эта концепция постоянно развивается в рамках Я-концепции. В классической и современной философии и психологии представления о самосознании личности связываются преимущественно:

- со своими взглядами на себя и на окружающий мир;
- с мотивами, потребностями и субъективными проявлениями человека;
- в сочетании с культурно-социальным контекстом и условиями жизни, занятиями и развитием личности.

К числу необходимых условий, влияющих на процессы развития культурного самосознания личности можно отнести следующие:

- развитие рефлексии, которая включает в себя знание культуры и самого себя, а также представления о своих действиях, поведении, предпочтениях, вкусах и идеалах;
- активизация и улучшение различных форм эстетического сознания, которые, согласно Канту, состоят из чувственных, рациональных и оце-

ночных элементов, что вызывает чувственные впечатления, переживания и оценки;

– приобретение способностей различать свое восприятие себя как зрителя, слушателя и читателя, а также своего понимания себя как музыканта, поэта и художника в контексте различных аспектов культурно-эстетического самосознания;

– наличие культурно-эстетической среды, окружающей молодого человека, которая побуждает его к самопознанию и саморазвитию.

Таким образом, структура гуманитарно-эстетической компетентности учителя начальной школы сложна и состоит из многочисленных элементов. Она представляет собой диалектическое единство «живого» знания,

Рис.1. Модель структуры культурно-эстетической компетентности будущего учителя начальных классов.

основанное на культурно-ценностных установках и эстетической позиции, которая представляет собой систему эстетических отношений личности к действительности, основанных на эмоционально-ценностных установках. На рисунке ниже схематично представлена модель культурно-эстетической компетентности будущего учителя начальных классов.

Как видно из рисунка, гносеологический, аксиологический и праксиологический аспекты знания являются основными компонентами гуманитарно-художественной компетентности человека.

В целом, культурно-эстетическая компетентность является результатом познания, то есть эстетического освоения личностью предметов и явлений окружающей действительности. В эстетическом познании в диалектическом единстве находятся чувственная (в эстетическом восприятии-первичная) и рационально-оценочная стороны. Это важно для разработки педагогической стратегии ее формирования у каждого человека.

Эстетико-образовательный процесс должен быть построен таким образом, чтобы опыт, который человек приобретает в процессе эстетического познания, влиял на то, как он интерпретирует свои представления и знания об эстетических объектах с точки зрения общечеловеческих нравственно-эстетических ценностей.

Эстетическое отношение к искусству занимает центральное место в сложной структуре системы эстетических отношений личности, поскольку именно искусство объединяет ценности, которые необходимы для существования человека как человека, и способно эмоционально воздействовать на человека. Без нравственно-эстетических убеждений личность не может развивать культурно-эстетическую и гуманитарно-художественную компетентность, и искусство играет немаловажную роль в их воплощении. Опыт общения с искусством формирует способность личности превращать действительность, включая ее собственный внутренний мир, в этико-эстетический объект. Этот опыт, помимо прочего, позволяет каждому человеку выстраивать и реализовывать в жизни свою аксиограмму. В связи со спецификой работы учителя эта возможность особенно важна в повседневной педагогической деятельности.

Разнообразные эстетические действия демонстрируют гуманитарно-художественную и эстетико-культурную компетентность человека. Поведение можно определить как «система взаимосвязанных рефлексорных и сознательных действий (физических и психических), осуществляемых человеком при достижении определенной цели, реализации определенной функции в процессе его взаимодействия со средой» . Таким

образом, поведенческий, реализующий элемент также является чрезвычайно важным в структуре эстетико-педагогической компетентности учителя.

Праксиологическая часть сложной структуры гуманитарно-художественной компетентности учителя начальной школы состоит из проявления этико-эстетических отношений и сознания в деятельных формах и в общении, а также в социокультурных взаимодействиях. Она базируется на философско-социологической концепции, выступающей как общая теория рациональной деятельности; наука о принципах и методах эффективной деятельности. В процессе планирования деятельности для любого человека (а для учителя в особенности) очень важно найти лучшие способы повысить эффективность. Именно в опоре на праксиологию это становится возможным. Важнейшая часть профессиональной компетентности человека - способность рационально планировать и осуществлять свою деятельность.

В ходе нашего исследования была обнаружена сложная взаимосвязь между эстетическими элементами личности. В частности, эстетическое сознание, как уже говорилось, является своеобразным «ядром» эстетической культуры человека. Эстетический опыт личности формирует его, и он отражается в системе эстетических отношений личности к различным сторонам действительности. Эстетический вкус является наиболее важным компонентом, влияющим на результат и качество этих отношений.

Эстетическое самосознание как высшая форма сознания человека формируется под влиянием эстетических отношений, которые детерминируют эстетическую деятельность личности. Эта форма сознания позволяет человеку выстраивать собственную траекторию эстетического саморазвития и самосовершенствования, управляя своим сознанием и поведением.

Будущий учитель начальной школы уже имеет определенный гуманитарно-художественный уровень, когда он поступает в педагогический университет. Каков этот уровень, зависит от обстоятельств, окружающих его личность. Университет не только стремится помочь студентам «культурному приращению» в смысле их общего эстетического развития, но и формирует их активную и сознательную эстетически-педагогическую позицию, которая помогает им стать более конкурентоспособными на работе.

Культурно-эстетическая компетентность будущего специалиста в начальном образовании формируется в результате диалектической инте-

гральной взаимозависимости процессов развития гуманитарно-художественной и профессиональной составляющих личности.

На основе изученной литературы и личного опыта в области профессиональной составляющей культурно-эстетической компетентности учителей начальной школы необходимо выделить четыре основных компонента:

- когнитивный (развивающееся, «живое» знание в области теории и методики художественно-эстетического образования младших школьников, а также соответствующие практико-ориентированные умения и навыки);
- ценностно-мировоззренческий (имеет значение для профессии; любовь к детям, уважение и интерес к личности каждого ребенка, признание того, что каждый ребенок уникален);
- поведенческий (ориентация на эстетико-педагогическое взаимодействие с младшими школьниками; участие в приобщении младших школьников к эстетическим элементам окружающего мира; создание благоприятных условий для эстетического развития каждого ребенка);
- рефлексивный (способность к самоанализу, способность корректировать свои эстетико-педагогические действия, мотивация к саморазвитию и самосовершенствованию).

Таким образом, гуманитарно-художественная составляющая является основным компонентом формирования культурно-эстетической компетентности учителей начальной школы. В процессе профессионально-педагогического образования развивается и зарождается профессиональная составляющая культурно-эстетической компетентности учителя под влиянием особо спроектированной эстетико-образовательной среды образовательного учреждения. При этом и профессиональные, и гуманитарно-эстетические компоненты культурно-эстетической компетентности учителей начальной школы взаимосвязаны между собой.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Арябкина И.В. Формирование культурно-эстетической компетентности учителя начальной школы на основе личностно-ориентированного подхода: теоретические аспекты/ Монография. – М., Флинта-наука, 2016, С.47.
2. Ахмедова Н.М., Каххарова М.Р. Эстетическое воспитание студентов высших учебных заведений на основе художественных ценностей Узбекистана//European science, 2022, №1 (63).
3. Рогова Р. М. Филонов Г.Н., Волков Г. Н., Печко Л. П. Становление самосознания личности школьника / Под общ. ред. Р. М. Роговой. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания, 2003, с.85.
4. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике (междисциплинарный). – М.: MapT; Ростов н/Д: MapT, 2005, с. 253.
5. Ornstein A. C., Berlin B. Successful Teachers: What We Know About Them // The High School Journal. – V. 78(3). – 1995. – P. 32.

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

O'QUVCHILARNI AMALIY BEZAK SAN'ATI MASHG'ULOTLARIDA NAQSH KOMPOZITSIYALARINI TUZISHGA O'RGATISH METODIKASINI RIVOJLANTIRISH

Hakimov U.B.

*Pavel Benkov nomidagi Respublika ixtisoslashtirilgan rassomlik
maktabi direktori, Qoraqalpog' davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi (PhD)*

Tayanch so'zlar: ixtisoslashtirilgan maktab, naqqoshlik, naqsh, kompozitsiyalari, kasb, o'rgatish metodikasi, mashg'ulot, usta, badiiy, amaliy san'at.

Ключевые слова: специализированная школа, роспись, узор, композиции, профессия, методика обучения, занятия, мастер, художественное, прикладное искусство.

Key words: specialized school, painting, pattern, compositions, profession, teaching methods, classes, master, artistic, applied art.

РЕЗЮМЕ:

Maqola o'quvchilarni amaliy bezak san'ati mashg'ulotlarida naqsh kompozitsiyalarini tuzishga o'rgatish metodikasini rivojlantirish masalalariga bag'ishlanadi. Muallif tomonidan amaliy bezak san'ati mashg'ulotlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etishning metodik jihatlarini yoritilgan. Shuningdek, ushbu maqolada naqsh, uning turlari, naqsh kompozitsiyasi tuzish prinsiplari va ularni nomlash hamda usta va shogird ananalari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена разработке методики обучения студентов созданию узорных композиций на занятиях по декоративно-прикладному искусству. Автор освещает методические аспекты организации занятий по декоративно-прикладному искусству с использованием современных технологий. Также в статье описывается узор и его виды, принципы создания узорных композиций и их наименования, а также традиции наставничества.

SUMMARY :

The article is devoted to the development of methods for teaching students to create pattern compositions in applied decorative art classes. The author covers the methodological aspects of organizing applied decorative art classes based on modern technologies. Also, this article describes the pattern, its types, the principles of creating pattern compositions and their naming, as well as the traditions of the master apprentice.

Har qanday o'quv fanini o'qitish sifati va samaradorligini oshirishda, birinchidan, uning mazmuni va metodikasini jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlariga mutanosib tarzda takomillashtirish, modernizatsiya qilish, ikkinchidan, ta'limning muayyan sohasi mazmuni va metodikasi o'rtasidagi aloqadorlik

xususiyatlarini didaktik jihatdan to'liq ta'minlab borish talab etiladi. Naqqoshlik kasbini o'rgatish metodikasi tarixan shakllangan soha bo'lsada, respublikamizda badiiy ta'limning yangi turi – ixtisoslashtirilgan maktablar tizimini joriy etilishi, xalq amaliy san'ati, shu jumladan, amaliy bezak san'ati mashg'ulotlarida naqsh kompozitsiyalarini tuzish (chizish)ga o'rgatish metodikasini rivojlantirish, yangi qirralari, imkoniyatlarini ochish yuzasidan maqsadli izlanishlar olib borish bugungi kunning ijtimoiy pedagogik zaruriati, talabi ekanligini ta'kidlash joiz.

O'quvchilar naqsh kompozitsiyalari tuzishning asosiy printsiplari – uyg'unlik, mutanosiblik, kolorit va usullarning vujudga kelishi tarixi va ularning ahamiyati bilan tanishadilar. Naqqoshlikning an'analari (san'atning ana shu turini o'rgatish metodlari sifatida ham), unda rangning tabiiy jilosi, bejirim shakli, oliy namunalari, boy ijodiy fantaziyasi haqidagi nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar. Shunday ekan, o'smir yoshdagi o'quvchi o'zbek xalq amaliy san'atiga bo'lgan qiziqishini rivojlantirilishi va uni maxsus kasb-hunar ta'limida davom ettirishi lozim.

Ma'lumki, o'zbek xalqi qadimdan boy tarixga ega. Millatimiz ijtimoiy hayotida naqqoshlik san'ati keng tarqalgan bo'lib, avloddan-avlodga an'ana asosida o'tib kelishi bilan birga, jamiyat hayotida milliy qadriyat sifatida chuqur o'rin egallab kelgan. Shu bois xalq amaliy san'atining naqqoshlik turi qadim davrlardan boshlab inson hayotining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Buni Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Shahrisabz va boshqa shu kabi shaharlarning qadimiy yodgorliklarida ko'rish mumkin. Ushbu yodgorliklarda tasvirlangan naqshu nigorlar o'zining rang-barangligi, yuksak badiiy saviyasi, falsafiy va ma'naviy mazmuni bilan birga bir necha asrlar davomida butun dunyo ahlini o'ziga rom qilib kelmoqda.

Qadimdan naqqoshlik san'ati o'zining go'zalligi, betakrorligi bilan insoniyatni o'ziga rom qilib kelgan. Mohir usta o'zi yaratgan naqshdagi har bir chiziqqa jon bag'ishlay olgan. Shuningdek, naqsh kompozitsiyasidagi turli elementlarning shakli, rang koloriti, mutanosibligi, jozibadorligi alohida ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan naqqoshlik san'ati yosh avlodning badiiy-estetik didini tarbiyalashda muhim o'rin tutadi.

Naqqoshlik xalq bezak san'atining bir turi sifatida qadimdan o'zbek madaniyatining muhim qismi hisoblanib, uning badiiy an'analari ko'p asrlar davomida yaratilgan va rivojlangan.

Naqqoshlikda san'atning boshqa turlaridan farqli ravishda avlodlarning chambarchas bog'liqligini, milliy an'analarning davomiyligini ko'rish mumkin.

Naqqoshlik an'analari san'atning ana shu turini o'rganish metodlari sifatida ham bobodan otaga, otadan o'g'ilga o'tib kelgan.

Vorisiylik printsiptiga asoslangan davomiylik tufayli naqqoshlik san'ati hozirgacha saqlanib kelmoqda. Naqshning eng yaxshi namunalari boy ijodiy fantaziya orqali birlashtirilgan shakllarning maqsadga muvofiqligi va go'zalligi bilan farqlanadi. Bunda xalq ustalarining atrof-muhitga qarashlaridagi tafovut aks etadi. Naqshdagi chizgilar o'yini musiqadagi ohang singari, qo'shiq va ertak kabi "xalq hayotiy tajribasining katta umumlashmasidan" tarkib topgan [5, 22-b.].

Naqqoshlik san'atining tarixi haqida fikr yuritar ekanmiz, ajdodlarimiz tomonidan asrlar davomida to'plangan hayotiy tajriba, diniy, axloqiy, ilmiy, badiiy qarashlari ularning aql-zakovati, qalb qo'ri mahsuli xalq amaliy san'ati asarlarida o'z ifodasini topgan.

Insoniyat o'zi uchun zarur hisoblangan barcha kiyim-kechak, uy-ro'zg'or anjomlarini doimo takomillashtirib bezab keladi. Ma'lumki, har qanday badiiy bezatilgan buyum va jihozlarning o'z bezatilishi usullari va materiallarga badiiy ishlov berish bosqichlari mavjud. Bunday bezak va ishlov berilib yasalgan buyumlar kishilarga estetik zavq bag'ishlab, hayotga bo'lgan muhabbatlarini yanada oshiradi.

Qo'li gul ustalarimiz tomonidan sayqal topayotgan zargarlik, pichoqchilik, kashtachilik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorlik buyumlarining asosini naqqoshlik tashkil etib, nafaqat bugunimiz, balki, kelajak avlodlarimizning ham tarixiy boyliklari, ma'naviy qadriyatlari bo'lib hisoblanadi. Binolarni naqshlash bilan birgalikda, uy-ro'zg'or buyumlariga ham naqsh berish hunari rivoj topib borgan. O'rta asr miniatyuralari ana shundan dalolat beradi. Naqshli buyumlar avloddan-avloddga o'tib kelgan, ham badiiy jihatdan, ham xizmat qilish nuqtai nazaridan takomillashib borgan va uzoq muddatli sinovlarga bardosh bergan. Ular odamlarning ruhiy, axloqiy va jo'shqin hayoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

O'zining shakl-shamoyillari, rang-barangligi, nafisligi, pishiqligi jihatidan yagona kompozitsion ma'no kasb etib, turmushga osonlik bilan singib ketgan. Xontaxta, quticha, qalamdon va boshqa buyumlarni badiiy bezak berishda umumiy bir qoidaga tayanish, naqshlar talqinidagi bir-biriga yaqinlik, huddi mana shundan kelib chiqadi [3, 33-b.].

O'zbekistonning an'anaviy me'morchiligida naqqoshlikdan nafaqat bino bezakchiligida, balki yog'ochdan yasalgan buyumlarni badiiy bezashda ham keng qo'llanilgan. Bularga mebellar, musiqa asboblari, sovg'a va uy-ro'zg'or buyumlari kiradi. Aytish mumkinki, naqqoshlik san'ati amaliy

san'atning ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, badiiy kulolchilik, kandakorlik, gilamdo'zlik, zardo'zlik, va kashtachilik kabi turlarining asosi hisoblanadi.

Ixtisoslashtirilgan maktablarda naqqoshlik san'atini o'qitish mazmuni va metodikasini takomillashtirishda, birinchi navbatda, amaliy san'atning boshqa turlari bilan aloqadorlik qonuniyatlariga tayaniladi. Bu aloqadorlik bevosita naqsh kompozitsiyalarini tuzishda qo'llaniladigan stilizatsiya qilingan badiiy elementlarda namoyon bo'ladi. Birgina "Bodom", "Qalampir" nusxalari shaklidan naqqoshlik, zargarlik, kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik kabi xalq amaliy san'atlarida turli-tuman o'ziga xos naqsh namunalarini yaratish mumkin. Kompozitsiya tuzish yo'llari va ularning homaki namunalarini tayyorlash, naqqoshlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi va amaliy san'atning boshqa turlari uchun umumiydek ko'rinsada, aslida qo'llaniladigan xom ashyosi, bajarish texnikasi va texnologiyalari, pardozi turlari bilan farqlanadi.

Tanlangan naqsh kompozitsiyasiga ko'ra, uning elementlari qog'oz yuzasida bir-biriga bog'liq holda joylashib, yaxlit kompozitsiyani hosil qiladi. Tanlangan mavzu mazmuniga mos keladigan naqsh kompozitsiyasini tuzish uchun bir qancha homaki eskizlar ishlanadi va ulardan talabga javob beradiganlari tanlab olinib, so'ng qo'llaniladi. Shuning uchun ham amaliy san'at mashg'ulotlarida o'quvchilarni kompozitsiya chizishga o'rgatish metodikasini ishlab chiqish, uni takomillashtirishda kompozitsiyani tashkil etuvchi komponentlar – naqsh elementlari haqidagi tasavvurlarni boyitish, ularni chizish, malakalarini tarkib toptirish va rivojlantirish diqqat markazida bo'lmog'i lozim.

Naqshli kompozitsiyalar tuzishda o'quvchilarni uning elementlarini kombinatsiyalash, ya'ni bo'laklarning o'rnini almashtirish, qo'shimcha detallar kiritish orqali, uning mavzusini yanada boyitishga o'rgatish kabilar ham muhim didaktik ahamiyatga ega.

Naqsh mavzusini o'tishda kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlariga oid materiallarni mantiqiy ketma-ketlik prinsipiga rioya qilish lozim. Kompozitsiyada naqsh yaratishning muayyan qoidasi simmetriya, assimetriya, muvozanat, taqsim, detallarning o'lchovi, shakli, rangi, garmoniya, kontrast, ritm kabilarga rioya qilish kerak bo'ladi hamda naqsh kompozitsiyasini tuzishga o'rgatish darslarida bunga qat'iy amal qilinadi.

Mustaqil naqsh to'qish jarayonida o'quvchilar stilizatsiya orqali tuzilgan elementlarni o'zaro biriktiradigan holatlariga, vazifalariga va ularning ravon chizilishiga e'tibor berishlari talab etiladi.

Mustaqil naqsh kompozitsiyasini tuzishda quyidagi talablarga amal qilish lozim:

- chiziladigan naqsh kompozitsiyasining shakli, o‘lchami va taqsimlarini mo‘ljalga olish;
- kompozitsiyaning yakka yoki qo‘sh banddan iborat bo‘lishini nazarda tutilgan holda, tanob (yasovchi) elementi shakllarini joylashtirish;
- kompozitsiyaga novda, barg, gul va boshqa naqsh elementlarini kiritib mukammallashtirish;
- davriy takrorlanish;
- naqsh bandini bofta, shkufta elementlari bilan bog‘lab boyitish;
- kompozitsiyaning asosiy shaklini umumlashtirib naqshni nomlash;
- kompozitsiyaning ma‘no va maqsadini hisobga olgan holda rang tuslarini aniqlash;
- simmetrik joylashuv va ranglar mutanosibligini saqlash. Yo‘l, aylana, kvadrat shakllari uchun chiziladigan naqsh kompozitsiyalari ham ixtiyoriy ravishda mavjud naqsh elementlari birikmalaridan tuziladi.

Mustaqil naqsh tuzishni boshlashda o‘quvchi ikki, uch va undan ortiq elementlar yordamida eng sodda naqsh kompozitsiyalarini chizishi mumkin. Bunda ixtiyoriy tanob shakli chiziladi va gul, novda, barg elementlari yordamida to‘ldiriladi. Mavjud kompozitsiyani shakl yoki gul elementlari yordamida nomlash mumkin.

Yo‘l, aylana, kvadratga chiziladigan naqsh kompozitsiyalarini ham ixtiyoriy ravishda mavjud naqsh elementlari birikmasidan tuziladi. Har qanday naqsh kompozitsiyalarining pishiq va chiroyli chizilishiga ahamiyat berilishi kerak. Elementlarning o‘zaro tartibli joylashuvi naqshning jozibasini yanada oshiradi.

Mustaqil naqsh kompozitsiyasini tuzishda ham xalq ustalari ijodini kuzatish, xalq amaliy san‘ati muzeyiga borish va nusxa ko‘chirish yaxshi samara beradi. O‘quvchi qancha ko‘p naqsh elementlarini yoddan chiza olsa, kompozitsiya tuzish shunchalik oson kechadi.

Boshlang‘ich sodda naqsh kompozitsiyalarini tuzish, odatda, o‘quvchilarda bu borada ayrim nazariy va amaliy tushunchalar, ish tajribalari hosil bo‘lganidan so‘ng, mustaqil topshiriq sifatida berilishi mumkin. Dastlab o‘quvchilar buyum yoki yuza sirtini, uning o‘ziga xos o‘lchamlarini diqqat bilan ko‘zdan kechirib, bo‘lajak naqsh kompozitsiyasining shakli va elementlarini xayolan tanlab oladilar. Albatta, bu naqsh elementlari o‘quvchilar tomonidan qachonlardir o‘zlashtirib olingan yoki kuzatilgan naqsh bo‘laklaridan iborat bo‘ladi. Bunda talabalarning tasavvurlari, ish tajribalari, fikr yuritishlari qanchalik yaxshi rivojlangan bo‘lsa, shuningdek, xotiralari zahirasida qanchalik ko‘p naqsh elementlari mavjud bo‘lsa, ular ajoyib naqsh kompozitsiyalarini tuzishlari mumkin bo‘ladi. Yaratiladigan naqsh kompozitsiyalari bo‘laklar asosida

tuzilib, uning nusxasi maxsus usulda kerakli joylarga ko'chirilib tushiriladi. Bu usuldan foydalanish, uzoq vaqtlar mobaynida naqqoshlar mehnatini ancha engillashtirib kelmoqda. Shu ko'rsatmalarga muvofiq shakl yasovchi reja – qolip 4x1 nisbatda chizib olinadi.

Ramka chiziqlari yakka, qo'sh va bir necha qo'shimcha chiziqlardan iborat bo'lishi mumkin. Patnis ko'rinishidagi bu shaklga bofta va gajak elementlari ulanadi. Navbatdagi bosqich yakka yoki qo'sh bandli tanob yasovchisini topishdir. Tanob shakli mehrob va yurak shaklidan iborat bo'lishi ham mumkin. Mashqlar davomida chiziqlar harakatining ravonligiga, shakl chiziqlarining qiyshiq yoki siniq holatda chizilib qolmasligiga e'tibor qaratiladi. Yakka band yo'lidan iborat tanob ayrisi shkufta elementi bilan bog'lanadi. Endi yuza bo'shliqlariga gul, novda, barg va boshqa elementlarni bir-biriga bog'lagan holda joylashtirish rejalashtiriladi. Novda shakllar bo'yicha harakatlantirilib chizib boriladi. Kompozitsiya tarkibidagi novdaning chizilishi gul va boshqa naqsh elementlarining bir-birlari bilan yaxlit, uzviy bog'lanib ketishini ta'minlaydi. Naqsh namunasiga novda, gul va barg elementlarini joylashtirish, ya'ni ulash natijasida kompozitsiya mazmuni tug'al echimini topadi, mavjud naqsh kompozitsiyasi patnis ko'rinishidagi naqshlar turiga xos bo'lganligi sababli "Patnis islimi" deb ataladi.

Kompozitsiya rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligi hisobga olinishi shart. Buning uchun dastlab naqsh kompozitsiyasining qoralama nusxasi chizib olinadi. So'ng ana shu qoralama asosida har bir bo'lakka ishlov berilgan holda uning nus'hasi kerakli joylarga ko'chiriladi va yaxlit naqsh kompozitsiyasi tuziladi.

Naqshlar mazmuniga ko'ra o'simliksimon, girih, gulli girih, ramziy va boshqa turlarga bo'linadi. O'simliksimon naqsh tabiatdagi barg, band, daraxt, buta, g'uncha va boshqa narsalarning naqqosh tomonidan stilizatsiyalashtirib olingan shaklini ma'lum qonuniyatlar asosida takrorlanishidan hosil qilingan. Girih – geometrik shakllardan tuzilgan bo'lib, chig'al, tug'un ma'nosini anglatadi. Xandasiy naqsh – murakkab naqsh turi. U geometrik naqsh turlaridan biri bo'lib, to'rtburchak, uchburchak, aylana va yoylardan hamda ko'pburchaklardan iborat bo'ladi. Geometrik naqsh uzluksiz rapportlardan tashkil topgan bo'lib, har bir rapport o'z tuzilishiga ega bo'ladi.

Ruta – ikki tomonga ulanuvchi naqsh taqsimi, ya'ni hoshiya naqsh. Uning o'lchami ko'pincha 14-20 sm atrofida bo'ladi. Hoshiya naqsh turli xil bo'lib, uning mehrobga, xonaga ishlanishiga qarab lo'la hoshiya, ishk'om va boshqa turlari bo'ladi. Munabbat – arabcha so'z bo'lib, o'stirmoq degan ma'noni

anglatadi. Asosi kvadrat yoki to'rtburchakdan tashkil topib, to'rt tomonga takrorlanadigan naqsh taqsimi. Katta yuzalarni bezashda munabbatdan foydalaniladi. Munabbatning o'simliksimon, geometrik va boshqa kompozitsion turlari bor. Uning munabbati mehrob, munabbati bofta, munabbati islami, munabbati girih va boshqa atamaları mavjud. Turunj – arabcha so'z bo'lib, «limon» degan ma'noni bildiradi. Kompozitsiyaning markaziga chiziladigan naqsh turi. Turunj hech qanday naqshga ulanmay muallaq turadigan kompozitsiya bo'lib, uning shakli asrlar davomida rivojlanib, boyitilgan. Namoyon – forscha so'z bo'lib, «ko'rinish», «manzara» demakdir. Namoyon hech nimaga ulanmaydigan mustaqil kompozitsiya bo'lib, murakkab naqsh turiga kiradi. Uning o'simliksimon, geometrik, gulli girix, ramziy va boshqa turlari mavjud. Namoyonlar simmetrik va assimetrik tuzilishga ega bo'ladi [1, 162-b.].

Shuni aytish mumkinki, ta'limning jamoa usuli – yakka va guruhli ta'lim shakllarining muvafaqqiyatli joriy etilishini ta'minlaydi.

Demak, biror bir narsa, hodisa, jarayonini o'rganish, unda ishlatilishi lozim bo'lgan usullar majmuasini qo'llashda alohida usullar orqali amalga oshirish tartibi lozim bo'ladi.

Ixtisoslashtirilgan maktablarda naqqoshlik san'ati mashg'ulotlarida o'quvchilarning ongi va tafakkurini rivojlantirish, ularda zarur nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalarni hosil qilish, ma'naviy mas'uliyat hissini, fuqarolik burchi, majburiyatini anglab etishga o'rgatib borish muhim ahamiyatga ega. Bu masala naqqoshlik san'atini o'qitish jarayonida ta'lim-tarbiyaning turli usul va vositalari yordamida o'quvchilar ongiga singdirish orqali amalga oshiriladi.

Ma'lumki, dars ta'limning asosiy shakli bo'lib, u ilmiy tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, o'quvchining shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olingan holda tashkil etiladi va uning oldiga bir qator didaktik talablarni qo'yiladi. Jumladan:

- har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini qanday boshlash va qanday tugatish, ko'rgazmali materiallardan foydalanishni oldindan hal qiladi;
- har bir dars aniq g'oyaviy, mafkuraviy yo'nalishga ega bo'lishi, o'qituvchi undan tarbiyaviy maqsadda foydalanishi lozim;
- har bir dars ixtisoslashtirilgan maktabning ta'limiy yo'nalishi hamda moddiy-texnika bazasi imkoniyatlarini hisobga olgan holda amaliyot bilan bog'lanishi, ko'rsatmali vositalar bilan jihozlanishi kerak;

- har bir darsning o‘ziga mos usul, uslub va vositalardan samarali foydalanilgan holda tashkil etilishi nazarda tutiladi;
- dars uchun ajratilgan soatlardan samarali foydalanish talab etiladi;
- dars jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘zaro faol munosabatda bo‘lishi, mashg‘ulotlarda esa o‘quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish zarur;
- darsning mazmunida xalqimizning boy ma’naviy merosidan, ma’naviy qadriyatlaridan unumli foydalangan holda mustaqil yurtimizda bo‘layotgan o‘zgarishlardan o‘quvchilarni boxabar qilish maqsadga muvofiq.

Har bir darsning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan mashg‘ulotni to‘g‘ri tashkil etishga bog‘liqdir.

O‘quv mashg‘ulotlarining dars va darsdan tashqari mashg‘ulot shakllari mavjud bo‘lib, ular amaliy tajriba mashg‘ulotlar, qo‘shimcha darslar, ekskursiya, seminar, individual va guruhda o‘qitish, mustaqil ishlash, o‘yin va musobaqa mashg‘ulotlarini bir-biri bilan bog‘lash kabilarni tashkil etadiki, bu yo‘nalish uzluksiz ta’limning hamma bosqichlarida o‘ziga xos shakllarga egadir.

Ixtisoslashtirilgan maktablarda amaliy san’atdan o‘quvchilarga ongli ravishda ta’lim berish, ularning faol bo‘lishini ta’minlaydi. Bu borada ta’limning amaliy mashq qilish metodi o‘quvchining faol va amaliy ishlashiga imkon beradi. O‘quvchilarning mustaqil naqsh chiza bilishi, turli didaktik o‘yinlar bilan shug‘ullanishi, tarqatma materiallar bilan mohirona ishlay bilishi, suhbatlar uyushtirishi, teatrlashtirilgan ko‘rinishlarni tashkil etishi kabi turli usullardan foydalanib faoliyat ko‘rsatishi, ularning amaliy san’at mashg‘ulotlari mazmunini sifatli o‘zlashtirishiga keng yo‘l ochib beradi va eng muhimi, amaliy san’at fanlaridan o‘quv mashg‘ulotlarining qiziqarli tashkil etilishiga didaktik zamin yaratadi.

Har qanday yuqori saviyada o‘tkazilgan dars, garchand, u faktlarga boy bo‘lsa ham, agar uzoq vaqt davom etsa, o‘quvchining eshitish qobiliyatini susaytiradi va charchatadi. Bu holat o‘quvchini loqayd eshituvchiga aylantirib qo‘yishi mumkin. Shu sababli, qisqa savol-javob, fikr almashuvlari olib borish maqsadga muvofiq. Dars davomida mavzuni asta-sekin o‘quvchining kundalik faoliyatiga doir misollar bilan bog‘lab borish yo‘nalishida olib borilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilar vaqt qanday o‘tganini bilmay qoladilar, darsning yana davom etishini xoxlaydilar. Ular befarqlik o‘rniga darsni faollik bilan egallaydilar. Eng muhimi, bu o‘quvchining mustaqil o‘z shaxsiy fikrini asoslashga va fikr almashuvi orqali, o‘z bilim va malakasini oshirishga olib keladi.

Naqsh elementlari bilan tanishtiruv mashg'ulotlarida o'qituvchi o'quvchilarni tabiat qo'yniga sayohatga olib chiqadi va ular mashg'ulotlarda o'rgangan nazariy hamda amaliy malakalari asosida, o'simliklar, hayvonot dunyosini kuzatadilar va "stilizatsiyalashtirish" orqali, ularning badiiy tasvirlarini, shakllarini hosil qilish bilan bevosita shug'ullanadilar. O'quvchilarga maxsus ketma-ketlik asosida tuzilgan rangli yoki oq-qora foto-suratlardan va ko'rgazmali qurollardan foydalanish orqali ham tushunchalar berish yaxshi natija beradi.

Naqsh kompozitsiyasi chizish jarayonida o'quvchilar quyidagilarni puxta o'zlashtirib olishlari zarur:

- atrof-muhitdagi, tabiatda mavjud bo'lgan tabiiy shakllarni qayta ishlash, ya'ni stilizatsiyalash yo'llarini bilish, undan samarali foydalana olish;
- berilgan naqsh elementlari yoki namuna asosida yangi naqsh kompozitsiyasini tuza olish;
- mustaqil ravishda yangi naqsh kompozitsiyasini tuza olish.

Stilizatsiya tabiatda uchraydigan o'simliklar, hayvonot dunyosini, uy-ro'zg'or buyumlarini tabiiy ko'rinishidan soddalashtirib, eng ixcham usullarda tasvirlash hisoblanadi. Naqsh chizishni o'rganuvchilar ana shu usulni batafsil tushungan holda egallab olishlari lozim. Chunki ko'pgina naqsh kompozitsiyalari ana shu tarzda qayta ishlangan turli-tuman shakllar, tasvirlar yordamida hosil qilinadi. Mashg'ulotlar jarayonida naqsh elementlarini chizish va ularni hosil qilish tartiblari, yo'llari va usullari o'zlashtirilib boriladi.

Odatda badiiy naqshlar chizishda ko'proq barg tasvirlaridan foydalaniladi. Bunda barg islimiy naqsh elementlari sirasiga kirganligi sababli, nozik, nafis ko'rinishlarda tasvirlanadi. Naqqoshlar tol, anor, xurmo, bodom, sambit, xina, atirgul, uzumlar va shu kabilar barglarini stilizatsiyalashtirib, naqsh kompozitsiyasini tuzishda ulardan qadimdan foydalanib kelganlar. Gullar islimiy naqsh elementi bo'lib, naqshlarga targ'il pardozi berilganidan so'ng yanada ko'rk va husn bag'ishlaydi.

Gul elementlari asosan naqsh shakllarining markaziy qismlariga joylashtiriladi. Gullarning ham behisob turlari mavjud bo'lib, o'ziga xos nomlar bilan ataladi. Gul turlariga oddiy va murakkab ko'rinishdagi oygul, lola, paxtagul, chinnigul, pistagul, kuvachagul, karnaygul, safsargul, atirgul, nargizagul va boshqa gul turlari kiradi.

Novda o'simliksimon naqsh elementi sirasiga kiradi. U gul, barg, meva va boshqa elementlarni o'zaro bog'lab, biriktirib to'ldiradi. Namoyon ruta, morpech, munabbat, turunj va turli murakkab naqsh kompozitsiyalarida novda elementlari yakka va qo'sh bandlarda uchraydi.

Ixtisoslashtirilgan maktablarda o'quvchilarga saboq berayotgan ustamurabbiylar asosan amaliy san'at bo'yicha yuqori malakaga ega bo'lgan etuk mutaxassislar hisoblanadi. Mashg'ulotlar jarayonida topshiriqlar murakkablashib boradi. Ular naqqoshlik bo'yicha mustaqil kompozitsiyalar tuzib, o'ziga xos ranglarda jilo beradilar. Lekin naqqoshlik san'atini o'qitishda adabiyotlarning etarli emasligi o'qituvchilarning mashg'ulotlarni olib borishida ayrim muammolarni yuzaga keltirib chiqarmoqda. Biz ularni bartaraf etish va o'qituvchilarga yordam berish maqsadida bir necha mashg'ulotlar o'tish metodikasini ularga tavsiya etdik.

Xususan, "O'zbek xalq amaliy san'ati tarixi, uning turlari, naqqoshlik san'ati", "O'zbek xalq amaliy san'atida usta va shogird an'analari", "Stilizatsiya, sodda naqsh elementlarini chizish", "Sodda naqsh namunalarini chizish, ranglash va pardozlash", "Geometrik shakllardan naqsh kompozitsiyalari tuzish. Girihi va gulli girihi naqsh kompozitsiyalari", "Ashyolarga badiiy ishlov berish. Uy-ro'zg'or buyumlarini naqshlash" kabi mavzular shular jumlasiga kiradi. Shuningdek, mashg'ulotlarni amalga oshirish texnologiyasi, darsning texnologik xaritasi, baholash mezonlari va ko'rsatkichlari, interfaol usullar, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish qoidalari hamda mavzuni mustahkamlash uchun savollar tavsiya etilgan.

Tajribalar jarayonida «O'zbek xalq amaliy san'atida usta va shogird an'analari» mavzusidagi mashg'ulot informatsion bahs-munozarali dars shaklida amalga oshirilgan. Hunarmandchilik tarixi, hunarmandlar mahallalari haqida ma'lumot, usta va shogird an'analari asosida naqqoshlik san'atining o'rgatilishi, usta va shogird odobi, shuningdek ularning xalq amaliy san'atiga qo'shgan hissasi haqidagi ma'tumotlarga ega bo'ldilar.

O'quv uslubiy kompleksi, o'quv qo'llanmasi, tarqatma materiallar, ko'rgazmali plakatlar, slaydlar tayyorlanib, jamoa va guruhlarda ishlash jarayonlari amalga oshirildi. Texnik vositalar bilan ta'minlangan, o'qitish usullarini qo'llash mumkin bo'lgan o'quv xonasi va monitoring va baholashda kuzatish, og'zaki nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriqlar foydalanildi.

Naqqoshlik mashg'ulotlari jarayonida naqsh elementlarini chizish va ularni hosil qilish tartiblari, yo'llari va usullari o'zlashtirib borildi. Dastlabki mashg'ulotlarda gul, barg, novda, bofta, shkufta, marg'ula, kurtak, bog'lam, sirtmoq, madohil, gajak, jingalak va tanob kabi naqsh elementlari chizib o'rganildi. Badiiy naqshlar chizishda ko'proq barg tasvirlaridan foydalanildi. Bunda barg islmiy naqsh elementlari sirasiga kirganligi sababli nozik, nafis ko'rinishlarda tasvirlanadi. Naqqoshlar tabiiy holda etishtiriladigan o'simliklar

barglarini stilizatsiyalashtirib, naqsh kompozitsiyasini tuzishda qadimdan foydalanib kelganliklari o'quvchilarga tushuntirildi.

Shuningdek, o'quvchilarga boshlang'ich sodda naqsh kompozitsiyalarini tuzish, ya'ni nazariy va amaliy tushunchalar, ish tajribalar hosil bo'lganidan so'ng mustaqil topshiriq sifatida berildi. Bunda o'quvchilarning tasavvurlari, ish tajribalari, fikr yuritishlari yaxshi rivojlanganligi tufayli ular ajoyib naqsh kompozitsiyalarini tuzdilar. Tuzilajak naqsh kompozitsiyalari bo'laklar asosida tuzilib, uning nusxasi maxsus usulda kerakli joylarga ko'chirilib tushirildi. Bu usuldan foydalanish uzoq vaqtlar mobaynida naqqoshlar mehnatini ancha engillashtirib kelmoqda. Shu ko'rsatmalarga muvofiq shakl yasovchi reja-qolip turli (4\1, 8\1 va h.k.) nisbatlarda chizib olindi. Ramka chiziqlari yakka, qo'sh va bir necha qo'shimcha chiziqlardan iborat bo'lishi mumkin.

Kompozitsiya rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligi hisobga olinishi shart. Buning uchun dastlab naqsh kompozitsiyasining qoralama nusxasi chizib olinadi. So'ng ana shu qoralama asosida har bir bo'lakka ishlov berilgan holda, uning nusxasi kerakli joylarga ko'chirilishi va yaxlit naqsh kompozitsiyasi tuzilishi haqidagi malakalarga ega bo'ladilar.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, maqsadimiz o'quvchi-yoshlarni qadimiy va maftunkor naqqoshlik san'atiga oid bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, usta va shogird milliy an'alarini asrab-avaylash, kelajak avlodga etkazish, xususan turli naqsh kompozitsiyalarini mustaqil ravishda tuzish orqali ularni mos ravishda qo'llay olish qoidalarini o'rgatishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. – Т.: Мехнат, 1991. – 384 б.
2. Bulatov S.S., Gulyamov K.M. Amaliy san'at. Darslik. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – 542 б.
3. Гулямов К.М. Касб-хунар коллежларида халқ амалий санъатини ўқитиш методикаси (накқошлик санъати мисолида). Педагогика фанлари номзоди диссертацияси. – Т.: ТДПУ. 2012. – 140 б.
4. Yo'ldoshev H., Bulatov S. Ustoz va shogird odobi. –Т.:Ozbekiston, 2005.-240 б.
5. Қосимов Қ. Накқошлик. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 160 б.
6. G'ulomov K. Ashyolarga badiiy ishlov berish. – Т.: Bilim, 2004. – 88 б.

BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINING MUSIQIY-IJROCHILIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Ismailov R.

*Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi
(PhD)*

Tayanch so‘zlar: bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi, musiqiy-ijrochilik kompetentligi, nazariy model, shakllantirish, tizim, talaba, kasbiy faoliyat, pedagogik, qobiliyat, cholg‘u, komponent, texnologiya.

Ключевые слова: будущий учитель музыки, музыкально-исполнительская компетентность, теоретическая модель, формирование, система, студент, профессиональная деятельность, педагогический, умение, инструмент, компонент, технология.

Key words: future music teacher, musical and performing competence, theoretical model, formation, system, student, professional activity, pedagogical, skill, tool, component, technology.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining musiqiy – ijro kompetentligini shakllantirish jarayonini modellashtirishning muhim xususiyati haqida so‘z boradi. Shuningdek, musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirish modeli takomillashtirilgan. Muallif tomonidan musiqiy-ijrochilik kompetentlikning tuzilishi va mazmunini batafsil yoritish maqsadida musiqa o‘qituvchisining kasbiy faoliyati xususiyatlari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В статье дается сущностная характеристика моделирования процесса формирования музыкально-исполнительской компетентности будущего учителя музыки. Усовершенствована также модель развития музыкально-исполнительской компетентности. Автором проанализированы особенности профессиональной деятельности учителя музыки с целью более полного раскрытия структуры и содержания музыкально-исполнительской компетентности.

SUMMARY:

The article provides an essential characteristic of modeling the process of formation of musical and performing competence of a future music teacher. The model of development of musical and performing competence has also been improved. The author analyzed the features of the professional activity of a music teacher in order to more fully disclose the structure and content of musical and performing competence.

Zamonaviy sharoitda oliy pedagogik ta’lim tizimida bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining musiqiy – ijro kompetentligini shakllantirish jarayonini ta’lim

tizimida sodir bo'layotgan o'zgarishlarning mohiyati va yo'nalishidan kelib chiqqan xolda sifat jihatidan o'zgartirishni talab etadi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashning zamonaviy tizimi kasbiy kompetentlikni ushbu jarayonning yakuniy natijasi sifatida ta'kidlash joiz. Shuningdek, amalga oshirilayotgan kasbiy faoliyatning sifati, shaxsning turli fazilat va xususiyatlarini o'zida mujassam etgan muhim yangi shaxsning shakllanishi sifatida qaraydi.

Umumta'lim maktabi musiqa o'qituvchisi kasbiy kompetentligining asosi uning musiqiy-ijrochilik kompetentligida ekanligini e'tirof etish joiz. Uning tuzilishi va mazmunini batafsil yoritish maqsadida musiqa o'qituvchisining kasbiy faoliyati xususiyatlarini tahlil qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Musiqa o'qituvchisining kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi "o'qituvchi" tushunchasiga ham, "musiqachi" tushunchasiga ham kiritilgan elementlar o'rtasidagi yaqin munosabatlarning zarurati bilan belgilanadi. Shu bilan birga, musiqa o'qituvchisi ega bo'lishi kerak bo'lgan ko'nikmalarning eng asosiysi cholg'u asbobini o'zlashtirish muhim. Biz o'rganayotgan hodisaning o'qitish va ijro etuvchi komponentlarini integratsiyalash masalasini o'rganib, shunday xulosaga keldikki, musiqa o'qituvchisining musiqiy pedagogik faoliyatining asosiy turi bu musiqiy- ijrochilik faoliyati bo'lib, bularsiz uni musiqa o'qituvchisi deb hisoblab bo'lmaydi [2, 23-b.].

Musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik faoliyati musiqa asarining ijrochisi (o'qituvchisi) va muallifi o'rtasidagi badiiy obrazni, muallifning musiqiy asar haqidagi tushunchasini takrorlash, ochib berish va tinglovchiga (talabaga) etkazishga qaratilgan bilvosita o'zaro aloqasi sifatida tavsiflanishi mumkin. Musiqiy ijro kommunikativ funktsiyani bajaradi, chunki musiqa tovush birikmalarining barqaror turlari tizimi sifatida, ulardan foydalanish qoida va me'yorlari sifatida musiqa tili orqali amalga oshiriladigan eng kuchli axborot jarayonlaridan biri ekanligini ta'kidlash joiz.

Musiqiy-ijrochilik faoliyati asar matnini (musiqiy tilini) o'zlashtirish, asar g'oyasi, badiiy obrazi va ma'nosini izohlash, bastakorning mazmunli niyatini to'g'ri etkazish uchun ifoda vositalarini tanlashdan iborat. Shunday qilib, musiqa san'atining ijodiy tabiati musiqa o'qituvchisi ijodi uchun ayniqsa katta imkoniyatlar ochib beradi, bu esa musiqa asarlarini talqin qilishda, kompozitsiyani jonli va xayoliy ijro etish qobiliyatida namoyon bo'ladi, tinglovchilarda hissiy munosabat va ijodiy holatni uyg'otadi. Musiqiy asarlarni chuqur va haqqoniy talqin qila bilish shaxsning ichki tuyg'ularini tashkil etuvchi dunyoqarashi, umummadaniy qarashlari, turli bilimlari, musiqiy qobiliyatlari, hissiy-irodaviy sifatlari va tafakkur tarzi bilan chambarchas bog'liq. Bu omillar musiqiy-ijrochilik faoliyatining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Musiqqa o'qituvchisi musiqiy-ijrochilik faoliyatining xususiyatlarini ochib beruvchi nazariy tamoyillarga, shuningdek, kompetentli yondashuvning asosiy qoidalariga asoslanib, bo'lajak musiqqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligi integratsion shakllanish sifatida aniqlandi. Shaxsiy, kognitiv-faoliyatli va refleksiv komponentlarning o'zaro ta'siri, ularning shakllanish darajasi bo'lajak musiqqa o'qituvchisiga musiqiy-ijrochilik faoliyatini samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Bo'lajak musiqqa o'qituvchisining musiqiy qobiliyatlari, hissiy-irodaviy fazilatlar va motivatsiyasini o'z ichiga olgan shaxsiy komponent bo'lajak musiqqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligining etakchi tarkibiy qismi bo'lib, rag'batlantiruvchi va ta'sirchan-kommunikativ funktsiyalarni bajaradi. Bu shaxsning musiqiy-ijrochilik faoliyatini amalga oshirishga psixologik tayyorgarligi va qobiliyatini, shuningdek, ushbu faoliyatda o'z tajribasini yaxshilashga bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

Axborot berish, yo'naltirish va efigra uzatish funktsiyalarini bajaradigan kognitiv-faollik komponentini pedagogik, madaniy, musiqiy-nazariy va maxsus bilimlarning birligi sifatida e'tirof etish joiz. Shuningdek, u bo'lajak musiqqa o'qituvchisi musiqiy-ijrochilik kompetentligining amaldagi tatbig'ini ta'minlaydigan ko'nikmalar majmui bilan ifodalanadi. Bilim va ko'nikmalarning shakllanish darajasi talabning musiqiy ijrochilik faoliyatiga nazariy va amaliy jihatdan tayyor ekanligini aks ettiradi.

Refleksiv komponent ham tanqidiy, ham evristik tamoyillarni o'z ichiga oladi, yangi bilimlar manbai bo'lib ishlaydi va tartibga solish funktsiyasini bajaradi. Bu talabning o'z musiqiy-ijrochilik faoliyati va uning natijalarini tushunishi, ichki qarashi va o'zini-o'zi baholashi, uni tashkil etish usullarini aniqlashtirish, o'z tajribasiga asoslanib, musiqiy asar ustida ishlashning maqbul metod va texnikalarini aniqlashni tavsiflaydi.

Shunday qilib, bo'lajak musiqqa o'qituvchisining shaxsiy shakllanishi sifatidagi musiqiy-ijrochilik mahorati yagona, yaxlit tuzilma bo'lib, uning tarkibiy qismlarisiz mavjud bo'lmaydi. Shu bilan birga bo'lajak musiqqa o'qituvchisiga o'zini musiqiy ijrochilik faoliyati sub'ekti sifatida anglash, kasbiy va shaxsan takomillashtirishga imkon beradi. Shuningdek, sinash mumkin bo'lgan xususiyatlarni o'z ichiga olib, bo'lajak musiqqa o'qituvchisida o'rganilayotgan sifatni shakllantirish samaradorligini baholashga imkon yaratadi.

Genetik tahlil asosida, bo'lajak musiqqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishning protsessual xususiyatini hisobga olgan holda, biz uning darajalarini (taqlid qilib-ijro etish, o'zgartirib-ijro etish, ijodiy) va shakllanish bosqichlarini aniqladik (boshlang'ich, asosiy, umumlashtiruvchi).

Biz bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini tizimli yondashuv nuqtai nazaridan shakllantirishni talabalarning kasbiy tayyorgarligi tarkibida tashqaridan boshqariladigan jarayon, shuningdek, o'z-o'zini tartibga soluvchi jarayon sifatida, ya'ni musiqiy ijro malakasining hozirgi darajasidan ushbu jarayonning bosqichlariga muvofiq yuqori darajaga ko'tarish harakati sifatida ko'rib chiqamiz.

Biz tomonimizdan pedagogik modellashirish texnologiyasi asosida o'rganilayotgan jarayonning o'zgarmas va o'zgaruvchan qismini o'z ichiga olgan nazariy modelini ishlab chiqildi. Pedagogik modellashirish jarayonida o'rganilayotgan va o'zgartirilgan ob'ekt uch o'zgarish bosqichidan o'tadi:

1-bosqich. modelni shakllantirish bosqichi, uning asosiy xususiyatlari yoki jarayonlari, tuzilishi yoki funktsiyalarini aniqlash bilan bog'liq bo'lib, unga nisbatan uning modelini o'zgartirish orqali amalga oshirish;

2-bosqich. Ijtimoiy-pedagogik modelning tanlangan xususiyatlarini aniq tanlangan, qat'iy ijtimoiy-pedagogik sharoitlarga nisbatan o'zgartirishni o'z ichiga olgan transformativ modelni yaratish;

3-bosqich. Nazariy modelning olingan natijalarini ob'ektga o'tkazish va ushbu ob'ektni o'zgartirish bo'yicha tavsiyalar to'plamini amaliy joriy etish.

Uslubiy yondashuvlarni tahlil qilish (tizimli, faoliyatga asoslangan, shaxsga yo'naltirilgan, madaniy, refleksiv, kompetentli) bo'lajak mutaxassislarning musiqiy-ijrochilik qobiliyatini shakllantirish jarayonining ilmiy ta'minlanishini tushunish, jarayonning maqsad va tamoyillarni belgilash imkonini berdi. Maqsad va tamoyillarni nazariy modelning o'zgarmas qismi sifatida e'tirof etish joiz.

Modelning o'zgaruvchan qismi maqsadli, tashkiliy-texnologik va baholash-natijali komponentlardan iborat. Nazariy model komponentlarining mazmunini ishlab chiqishda quyidagilarga e'tibor qaratilgan: "bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligi" toifasining mohiyati; bo'lajak musiqa o'qituvchisini tayyorlashda "Cholg'u ijrochiligi" fanining maqsadi va mazmuni; oliy maktablar uchun ijtimoiy buyurtma; Oliy kasbiy ta'limning davlat ta'lim standarti; talabalarning etakchi kasbiy faoliyatni sifatli o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyoji; bo'lajak o'qituvchilarda musiqiy-ijrochilik kompetentligining etarli darajada rivojlanmaganligi.

Modelning maqsadi – bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishning amaliy ifodasi sifatida ishlaydi va o'zining yaxlitligi va pragmatizmi bilan ajralib turishida.

Nazariy modelda muhim o'rinni egallaydigan quyidagi pedagogik tamoyillarni ta'kidlash joiz: muammoni hal qilish, qabul qilish va qo'llab-quvvatlash, individuallashtirish, muloqotlilik, mustaqil faoliyat, musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishda uzluksizlik, musiqiy asarni yaxlit taqdim etish,

ijodkorlik, madaniyatlararo muloqot, madaniy muvofiqlik, fanlararo integratsiya, o'ziga xoslik va o'ziga-o'zi baho berish.

Tarkibiy komponent bilim (pedagogik, madaniy, musiqiy nazariy, maxsus) va ko'nikmalarni (kognitiv-qidiruv, analitik-prognostik, tashkiliy-tartibga solish, kommunikativ-ijodiy, aks ettirish) o'z ichiga oladi.

Tashkiliy-texnologik komponent bosqichlar (boshlang'ich, asosiy, umumlashtiruvchi) bo'yicha shakllanadi; bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishga yordam beradigan o'qitishning metod, shakl va vositalari.

Nazariy model mazmunidagi baholovchi-natijaviy komponent darajalar, mezonlar, ko'rsatkichlar va tashxis metodlarini tavsiflaydi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishning nazariy modeli modellash jarayoni tizimli xarakterga ega sharoitlarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Biz qabul qilgan gipoteza ta'lim jarayonida bo'lajak musiqa o'qituvchisida musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlar majmuasini amaliyotga tatbiq etishda samaraliroq bo'ladi, degan tezisga asoslanadi:

- vazifa texnologiyasi asosida bo'lajak mutaxassislarining musiqiy ijrochilik faoliyatini tashkil etish;
- musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirish jarayonini muloqotlashtirish;
- bo'lajak mutaxassisning musiqiy-ijrochilik faoliyati oid aks ettiruvchi-pozitsion qarorini ta'minlash.

Birinchi shart-sharoitni ta'kidlab, biz bo'lajak musiqa o'qituvchisi shaxsiyatining musiqiy-ijrochilik kompetentligi kabi sifatini shakllantirish faqat tegishli faoliyatda va ushbu jarayonga mos keladigan texnologiyalar asosida, ta'lim sharoitlarini talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyati shartlariga yaqinlashtirishga imkon berishi hisobga olindi. Adabiyotlarni tahlil qilish va pedagogik tajribamiz shuni ko'rsatdiki, bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini rivojlantirishning samarali texnologiyasi vazifa texnologiyasi bo'lib, u professional yo'naltirilgan vazifalar tizimi va aniq harakatlarni bajarish algoritmlarini qo'llab-quvvatlash muammolari orqali kelgusi faoliyatning mavzu mazmunini to'liq aniqlash imkonini beradi.

Ushbu shartni amalga oshirish metodikasi muammoli masalalarni hal qilish, asarni yaxlit ko'rsatish, fanlararo integratsiya, mustaqil faoliyat va ijodkorlik tamoyillariga asoslanadi.

Birinchi shartni amalga oshirishning asosiy uslubiy mexanizmlari sifatida quyidagilarni e'tirof etish joiz:

a) o‘quv materialini kasbiy yo‘naltirilgan vazifalar va muammoli vaziyatlar ko‘rinishida taqdim etish;

b) o‘quvchilarning professional musiqiy-ijrochilik faoliyati tajribasini o‘zlashtirishlari uchun algoritmlardan foydalanish;

v) etakchi faoliyat turiga (o‘quv, ta‘lim va kasbiy) qarab o‘qitish shakl va metodlarini tanlash.

Vazifalar texnologiyasining umumiy nazariy qoidalariga asoslanib, biz quyidagi vazifalar turlarini aniqladik: tahliliy-prognostik; kognitiv-qidiruv; tashkiliy-tartibga soluvchi; kommunikativ-ijodiy; aks ettiruvchi. Bu tasnif musiqiy ijrochilik faoliyatining nazariy asoslangan va texnologik jihatdan tasdiqlangan bosqichlariga mos keladi.

Musiqiy asar ustida ishlash mantiqiy nuqtai nazardan uch asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi:

1) yo‘naltirilganlik (ijrochilik kontseptsiyasini ishlab chiqish);

2) ijrochilik (texnik tafsilotlarni ishlab chiqish, mualliflik va ijro g‘oyalarini amalga oshirish, uni bosqichma-bosqich amalga oshirish);

3) refleksiv (muammolarni hal qilishning har bir bosqichida talabanning harakatlarini tahlil qilish (o‘zini-o‘zi tahlil qilish).

Birgalikda bu bosqichlar muammoni hal qilish uchun protsessual tuzilmani, ya‘ni faoliyatning o‘ziga xos “tsiklini” tashkil etadi.

Ongli ravishda yakuniy maqsadga (musiqiy asarni ijodiy, ifodali, texnik jihatdan benuqson ijro etish) erishish maqsadida muammolarni bunday ketma-ketlikda hal qilish uchun bir qator harakatlar yordamida talabani yakuniy natijaga yo‘naltiradigan asosiy vazifa shakllantirildi. Shuningdek, muayyan muammolarni hal qilish orqali ushbu natijaga qarab harakatning “traektoriyasini” belgilab berildi.

Ushbu bosqichlar va harakatlar ro‘yxati musiqiy-ijrochilik faoliyati (algoritm) uchun yo‘naltiruvchi asos bo‘lib xizmat qiladi. Talaba tomonidan mustaqil ravishda tuzilgan faoliyatning umumlashtirilgan va to‘liq yo‘naltiruvchi asosi eng samarali hisoblanadi. Ijrochi ijroga tayyorlangan har bir yangi ishda mavjud mahorat elementlarini – bilim va ko‘nikmalarni qo‘llashi mumkin bo‘lganda umumlashtirilgan faoliyatga yo‘naltirish asoslari kashf qilinadi.

Faoliyatning etakchi turiga qarab, musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishning har bir bosqichida texnologik xaritalarda taqdim etilgan o‘qitishning o‘ziga xos shakl va metodlari qo‘llanilgan.

Tadqiqotimiz shuni ko‘rsatdiki, taklif qilingan metodika bo‘yicha ishlash natijasida istalgan faoliyat natijasini olish o‘quvchilarda ijobiy his-tuyg‘ularni uyg‘otadi va faoliyatni mustaqil ravishda takrorlash zarurati tug‘iladi; talabalarning fikrlarini faoliyatning yanada oqilona usullarini tanlashga undaydi,

maqbul variantni izlaydi; talabalarning intellektual va ijodiy faoliyatini boshlaydi, yangi algoritmlarni yaratishga olib keladi; talabalar tomonidan muayyan vazifa bilan chambarchas bog'liq bo'lmagan holda o'z faoliyatini o'zini-o'zi tashkil qilish vositasi sifatida foydalaniladi.

Ikkinchi pedagogik shart – bu bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirish jarayonini muloqotlashtirish.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirish nihoyatda individuallashtirilgan. Qolaversa, musiqiy muloqotning maxsus predmeti o'zining intonatsion-badiiy tabiatida yashiringanligini ta'kidlash joiz. Musiqa darslarida musiqiy-pedagogik muloqotning mazmuni va o'ziga xosligi musiqiy asarining badiiy “men”ini idrok etishda, u bilan ma'naviy va shaxsiy aloqa va muloqot o'rnatishdadir [3, 38-b.].

Shaxsga yo'naltirilgan, madaniy va aks ettiruvchi yondashuvlar nuqtai nazaridan, talabalarning musiqiy-ijrochilik kompetentligini rivojlantirish jarayonini dialogizatsiya qilish, madaniyatlararo muloqot, muloqotlilik, madaniy muvofiqlik, qabul qilish va qo'llab-quvvatlash tamoyillari asosida amalga oshiriladi va o'zaro muloqotning quyidagi turlarini o'z ichiga oladi: “muallif – ijrochi”, “o'qituvchi (ijrochi)” – talaba (ijrochi), “tinglovchi – ijrochi”. Muloqotning bunday turlari musiqa asari ustida mazmunli ishlashni ta'minlashga yordam beradi, bu esa musiqiy-ijrochilikka oid bilim, ko'nikma va malakalarini samarali egallashga olib keladi. Ularning rivojlanishidagi izchillik va musiqiy-ijrochilik kompetentligining tizimli shakllanishi bilan birga ishlab chiqarish faoliyati texnologiyasi bilan ta'minlanadi. Tajriba davomida birgalikdagi faoliyat shakllari tizimidan (V.Ya.Lyaudis) muloqotli o'zaro ta'sir turlari bilan bog'liq holda foydalanildi. Muloqotdan polilogga o'tgan sari bo'lajak musiqa o'qituvchisining o'zini-o'zi tashkil qilish darajasi o'zgaradi, musiqiy-ijrochilik holatini tushunish yo'llari o'zgaradi, o'rganilayotgan musiqiy asarning ijrochilik muammolarini hal qilishda erkinlik kuchayadi.

Musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirish jarayonini muloqotlashtirish nafaqat o'zaro ta'sirning dialogik turi va o'quvchilarning birgalikdagi ishlab chiqarish faoliyati rejimida ishlashini o'z ichiga oladi, balki talabalarning hissiy tajribalarini yangilashning samarali shartidir. Musiqiy asar matnida taqdim etilgan intellektual vazifa (anglash, bastakorning fikrini tushunish) hissiy vazifaga (ijrochi tomonidan muallif g'oyasining hissiy tajribasi, unga nisbatan hissiy munosabatini ifodalash) aylantirilishi kerak. Tuyg'ularning manbai nafaqat musiqaning o'zi, balki talabaning musiqiy-ijrochilik faoliyati bo'lib, u birgalikda asosiy cholg'u sinfidagi “sub'ektning atmosferasini” tashkil qiladi. Asarning musiqiy va obrazli mazmunini boshdan kechirish, unga shaxsiy ahamiyat va ma'no berish, kechinmalarni aktuallashtirish tashqi tomondan his-

tuyg'ularning boshlanishi bilan emas, balki ijrochining o'z ijodi orqali sodir bo'ladi. Bu bosqichda badiiy ijod usullari keng qo'llaniladi. Ketma-ket turli xil hissiy holatlarning takroriy "tirik tajribasi" bo'lajak musiqa o'qituvchilarida keng va xilma-xil hissiy kechinmalar, axloqiy tuyg'ular va umuman – musiqaga bo'lgan ehtiyojni, uning ijrosini, nafaqat tinglovchiga etkazishni shakllantirishga yordam beradi.

Fasilitativ ta'lim tamoyillariga muvofiq, biz talabalarning har qanday hissiy reaksiyalarini qabul qildik va qo'llab-quvvatladik, ularning "xato qilish huquqi" va "tanlash huquqi"ni, o'zlarining hissiy reaksiyalarini namoyish qilish imkoniyatini saqlab qoldik, bu bilan mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin. o'qituvchining bir xil musiqiy-ijroli vaziyatga munosabati. Muvaffaqiyatli vaziyatlarni yaratish usullari mashg'ulotlarning barcha bosqichlarida qo'llanilgan.

Shunday qilib, pedagogik jarayonni dialoglashtirishning uslubiy mexanizmlari quyidagilardan iborat edi:

- a) o'zaro ta'sirning dialogik turi;
- b) talabalarning birgalikdagi ishlab chiqarish faoliyati rejimida ishlashi;
- v) talabalarning hissiy reaksiyalarini qabul qilish va qo'llab-quvvatlash, muvaffaqiyatga erishish holatlarini yaratish.

Uchinchi pedagogik shart – bo'lajak mutaxassisning o'z musiqiy-ijro etish faoliyatida refleksiv-pozitsiyaviy qat'iyatini ta'minlash – bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijro etish qobiliyati shaxsning o'z-o'zini anglashdan ajralmas, kasbiy xususiyat va fazilatlaridan biri ekanligi bilan bog'liq. Bu shart musiqiy-ijrochilik kompetentligi, o'ziga xoslik va o'zini – o'zi hurmat qilish, individuallashtirishni shakllantirishdagi uzluksizlik tamoyillariga asoslanadi.

Bo'lajak musiqa o'qituvchisi uchun o'zini – o'zi anglash ichki mexanizm sifatida ishlaydi, buning natijasida u nafaqat musiqiy ijro faoliyatini ongli ravishda idrok eta oladi, balki o'zining ijodiy imkoniyatlarini, qobiliyatlarini mustaqil ravishda amalga oshiradi, o'z faoliyatining o'lchovi va xarakterini aniqlaydi. ijro etilayotgan musiqiy asarning badiiy mazmunini tushunish va uzatishga qaratilgan musiqiy ijro faoliyatida. Bunday holda, biz bo'lajak musiqa o'qituvchilarining musiqiy ijrochilik faoliyatining sub'ektivlik kabi o'ziga xos xususiyati haqida gapiramiz, u quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: kasbiy kompetentsiya, shaxsiy fazilatlar, aks ettirish.

Pedagogik jarayonda o'quvchilarning refleksiv pozitsiyasini aniqlash eng samarali tarzda ta'minlanadi: 1) refleksiv ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan usullar va refleks pozitsiyasiga erishish algoritmidan foydalanish; 2) pedagogik jarayonda tahlil va baholashni, dalillarni, o'z pozitsiyasining asoslilikini talab qiladigan vaziyatlarni maqsadli ravishda yaratish, musiqiy ijro mahoratining

doimiy o'sishini rag'batlantirish; 3) o'quvchilarni reflektiv pozitsiyaga erishish uchun o'z algoritmlari asosida o'zini – o'zi refleksli diagnostikaga kiritish.

Uslubiy mexanizmlar faqat pedagogik jarayonning muayyan bosqichlarida amalga oshirilishi mumkinligini hisobga olib, biz bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini shakllantirishni o'rganilayotgan jarayonning boshlang'ich, asosiy va umumlashtiruvchi bosqichlarida amalga oshiriladigan uslubiy tizim (texnologik xaritalar) shaklida taqdim etildi.

Talabalarning musiqiy-ijrochilik kompetentligini rivojlantirish mezon va ko'rsatkichlarini aniqlashda biz shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan, refleksiv va tizimli yondashuvlar qoidalarini hisobga olish zarurligidan kelib chiqdik. Bu bizga quyidagi mezonlarni aniqlash imkonini berdi:

- musiqiy qobiliyatlarning rivojlanish darajasi;
- hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanish darajasi;
- motivatsion va qadriyat yo'nalishlarini shakllantirish;
- bilimlar tizimini shakllantirish;
- malakalarning shakllanish darajasi;
- refleksiv-ijro etuvchi pozitsiyaning shakllanish darajasi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligi rag'batlantiruvchi, ta'sirchan-kommunikativ, axborotli, yo'naltiruvchi, efirga uzatish va tartibga solish funktsiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydi. Tanlangan elementlar bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy-ijrochilik kompetentligini rivojlantirish modeliga kiritilganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гулямов К.М. Компетенциявий ёндашув асосида бўлажак амалий санъат ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлаш тизимини такомиллаштириш. Монография. – Т.: TO'YTEPA PRINT, 2020. – 156 б.
2. Gulyamov K.M. Leading Competencies That Develop The Professional Competence of The Future Applied Decorative Arts Teacher // Journal of Advanced Zoology ISSN: 0253-7214 Volume 44, Issue S-6, Year 2023. Page 1341:1344.
3. Зимняя И. А. Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? (теоретико-методологический аспект // Высшее образование сегодня: реформы, нововведения, опыт. 2006. № 8. С. 20–26.
4. Сизова Е. Р. Профессиональная компетентность специалиста-музыканта: структура, содержание, методы развития // Высшее образование. 2007. № 11. С. 36-38.
5. Sapoeva F. A. Bo'lajak musika o'qituvchilarini mustakil ta'lim faoliyatini rivojlantirish Ped. fan. bo'y. fals. dokt. (PhD) diss. avtopef. – T.: TDPU, 2023. – 48 b.
6. Tajiboev E.M. Umumta'lim maktablari o'quvchilarida milliy musiqa tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish texnologiyasi. Ped. fan. bo'y. fals. dokt. (PhD) diss. avtopef. – Namangan: NamDU, 2023. – 51 b.

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

СЕЛФ-МЕНЕЖМЕНТНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯСИ ВА КОНЦЕПТУАЛ ҒОЯЛАРИНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Қудиярова Г.И.

*Қори Ниёзий номидаги Тарбия педагогикаси миллий институти
Қорақалпоғистон филиали мустақил изланувчиси*

Таянч сўзлар: селф-менежмент, ривожланиш тенденцияси, концептуал ғоялар, амалий натижадорлик.

Ключевые слова: селф-менеджмент, тенденции развития, концептуальные идеи, практическая результативность.

Key words. Self-management, development trends, conceptual ideas, practical effectiveness.

РЕЗЮМЕ:

Мазкур мақолада жаҳон тажрибалари асосида селф-менежмент ёндашувининг ривожланиш тенденцияси ва унинг концептуал ғояларининг амалий аҳамияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье на основе мирового опыта освещены тенденции развития подхода селф-менеджмента и практическая значимость его концептуальных идей.

SUMMARY:

This article highlights the development trends of the self-management approach based on global experience and the practical significance of its conceptual ideas.

Замонавий жамиятда шахсий ривожланиш ва муваффақиятга эришишнинг муҳим омили сифатида селф-менежмент (ўзини бошқариш) тушунчаси тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. ХХІ асрда юзага келаётган янги муаммолар ва имкониятлар доирасида инсон ўз вақти, ресурслари ва қобилиятларини самарали бошқариш орқали шахсий ва касбий ўсишга эришиши мумкин.

Ҳозирги вақтда ишбилармонлар, тадбиркорлар, мутахассислар, ёшлар ва раҳбар кадрлар селф-менежмент усулларида фойдаланиб, ўзларининг фаолият самарадорлигини оширишга ҳаракат қилмоқда. Шу каби заруриятдан келиб чиқиб, ушбу мақолада селф-менежментнинг асосий тушунчаси, унинг ривожланиш тарихи, замонавий тенденциялари ва ҳозирги

кундаги амалий аҳамияти мавжуд тажрибалар асосида таҳлил қилинди [1, 2, 3].

Селф-менежмент тушунчаси ва унинг асосий йўналишлари. Селф-менежмент – инсоннинг ўз мақсадларига эришишда мустақил равишда ҳаракат қилиш қобилиятини шакллантириш жараёни ҳисобланади. Бу тушунча инсоннинг ўзини бошқариш, вақтдан унумли фойдаланиш, самарали қарорлар қабул қилиш ва ўз ресурсларини тўғри йўналтириш қобилиятини ўз ичига олади.

Селф-менежмент вақтни бошқариш, стрессни бошқариш, мотивацияни шакллантириш, ўз-ўзини назорат қилиш, муаммоларни ечиш қобилияти каби турли хил компонентларни ўз ичига олади.

Вақтни бошқариш – бу инсоннинг кунлик режаларини самарали йўлга қўйиши, устувор вазифаларни аниқ белгилаши ва уларни бажаришда тартибли ёндашувни йўлга қўйиши ҳисобланади. Вақтни бошқаришда "Pomodoro" усули, Eisenhower матрицаси ва Gantt жадвали каби воситалардан фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, вақтни бошқаришда узоқ муддатли ва қисқа муддатли режалар тузиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Стрессни бошқариш – орқали шахс ўз саломатлигини муҳофаза қилиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятига эга бўлади. Стрессни бошқариш учун йога, медитация, нафас олиш машқлари ва жисмоний машқлардан фойдаланиш мумкин.

Мотивацияни шакллантириш – инсонларнинг ўз олдига мақсадлар қўйиши ва уларга эришиш учун ички куч-қувватни шакллантиришида муҳим ўрин тутadi. Мотивация инсонни руҳий жиҳатдан қувватлантирувчи омиллардан бири бўлиб, унинг ривожланиши учун турли услублар мавжуд. Масалан, мотивацияни ошириш учун мукофот тизимларидан фойдаланиш, шахсий ютуқларни қайд этиб бориш ва илҳомлантирувчи китоблар ўқиш самарали ҳисобланади.

Ўз-ўзини назорат қилиш – инсон ўз хатти-ҳаракатларини таҳлил қилишда ва камчиликларини бартараф этиш орқали ривожланишида муҳим ўрин тутadi. Ўз-ўзини назорат қилишда кунлик ишларини қайд этиб бориш, ўзгаришларни кузатиш ва ўз устидан хулоса чиқариш каби воситалардан фойдаланиш самарали ҳисобланади.

Муаммоларни ечиш қобилияти – ҳар қандай касбий ёки шахсий муаммони самарали ҳал қилиш инсоннинг муваффақиятли ривожланишига сабаб бўлади. Бу кўникма таҳлил қилиш, стратегик режалаштириш ва самарали мулоқот қилиш қобилиятларини ўз ичига олади. Муаммоларни

самарали ҳал қилиш учун SWOT таҳлили каби усули ва креатив фикрлаш техникаларидан фойдаланиш мумкин.

Селф-менежментнинг тарихий ривожланиши. Селф-менежмент ғояси қадимги даврлардан бошлаб инсон тафаккури ва маданиятининг ажралмас қисми сифатида шаклланган. Қадимги юнон файласуфлари Сукрот, Платон ва Аристотель инсоннинг ўзини тарбиялаш ва ўз устидан назорат ўрнатиш ғояларини илгари суришган. Улар инсон ақлининг муштақамлиги ва интизомли ҳаёт тарзига эга бўлиши орқали муваффақиятга эришиши мумкинлигини таъкидлашган.

Индустриал даврда вақт ва ресурсларни самарали бошқариш масаласи ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида ривожланган. XX асрда Питер Друкер каби бизнес мутахассислари менежмент фалсафасига селф-менежментни киритишга эътибор қаратган. XXI асрда эса селф-менежментга бўлган талаб янги технологик воситалар ёрдамида янада мукаммаллашди.

Селф-менежментнинг замонавий тенденциялари. Бугунги кунда шахсий самарадорликни ошириш ва вақтни мақсадли бошқариш муҳим аҳамият касб этмоқда. Селф-менежмент инсоннинг шахсий ва профессионал ривожланишига хизмат қилиб, замонавий инновацион ёндашувлар билан бойиб бормоқда. Бу борада қуйидаги асосий тенденцияларни қайд этиш мумкин [1].

Рақамли воситалардан фойдаланиш. Технология тараққиёти селф-менежментда янги имкониятларни очди. Ҳозирги кунда инсонлар ўз вақтларини самарали бошқариш, вазифаларни режалаштириш ва ўзларини назорат қилиш учун қуйидагича турли рақамли воситалардан фойдаланишмоқда. Хусусан, *тайм-менежментга асосланган иловалар сифатида* – Todoist, Trello, Asana, Notion каби платформалардан вазифаларни тартибга солиш ва бажарилишини назорат қилиш мақсадида фойдаланиш мумкин. *Натижадорликни ошириш воситалари сифатида* – Focus@Will, Pomodone, Forest каби дастурлар диққатни жамлаш ва иш самарадорлигини оширишга ёрдам беради деб ҳисоблаш мумкин. *Автоматлаштириш воситалари сифатида* – Zapier, IFTTT каби сервислар маълум бир жараёнларни автоматик бажариш орқали вақт тежашга хизмат қилади. *Зеҳнлилик ва стрессни бошқаришда* – Headspace, Calm, Insight Timer каби илова ва сервислар орқали руҳий саломатликни сақлаш ва эмоционал барқарорликка эришиш мумкин.

Нейробиология ва психологиядан фойдаланиш. Инсоннинг диққатни жамлаш қобилияти, қарор қабул қилиш жараёни ва хотираси нейробиоло-

гия ҳамда психология билан чамбарчас боғлиқ. Селф-менежментда ушбу соҳалардаги тадқиқотлардан фойдаланиш натижасида самарадорликни ошириш имкони пайдо бўлди. Хусусан *допамин тизими*дан фойдаланиш – мукофот ва мотивация тизимларини яхшироқ тушуниш орқали инсоннинг ўз устида ишлашни самарали йўлга қўйишга хизмат қилиши мумкин. Масалан, кичик муваффақиятлар учун ўзини мукофотлаш кундалик ишларда мотивацияни оширишга ёрдам беради. *Нейроҳаккинг* – одам миясининг ишлаш принципларини тушуниш орқали яхшироқ ухлаш, юқори концентрацияга эришиш ва стрессни камайтириши мумкин. Бунинг учун медитация, нафас олиш машқлари, физик фаолият ва мия учун махсус дитеталар қўлланилади. *Психологик устуворлик* – чидамлилик ва эмоционал интеллектни ошириш шахсий ва касбий муваффақиятни таъминлайди.

Ихтисослашган коучинг ва менторлик. Селф-менежмент жараёнида менторлик ва коучинг хизматларидан фойдаланиш кенг тарқалган. Уларнинг аҳамияти шундаки, инсон ўз фаолиятини яхшироқ йўналтириш, тажриба орттириш ва шахсий муаммоларини ҳал қилишда экспертлардан фойдаланади. *Шахсий коучинг* – кўпчилик инсонлар шахсий ўсиш учун профессионал коучлар билан ишлашади. Бунда мутахассис шахсий мақсадларни белгилаш, мотивацияни ошириш ва режаларни амалга оширишга ёрдам беради. *Менторлик дастурлари* – таълим ва касбий ривожланиш соҳаларида менторлар йўл-йўриқ кўрсатиш орқали ёш мутахассисларга ёрдам беради. *Машҳур коучинг методикалари* – GROW модели (Goal – Reality – Options – Will), SMART мақсад белгилаш методикаси ва Mindset Coaching каби усуллар инсоннинг шахсий ривожланишига хизмат қилади.

Ўзлуксиз ўқиш ва шахсий ривожланиш. Бугунги тез ўзгарувчан дунёда инсондан доимий ўқиб-ўрганиш ва янги кўникмаларни эгаллаш талаб этилади. *Онлайн курслар ва тренинглари* – Coursera, Udey, edX каби платформалар орқали турли соҳаларда билим олиш мумкин. *Китоблар ва аудиокитоблар* – инсоннинг билимини ошириш учун шахсий ривожланишга оид китобларни мутолаа қилиш ёки аудиокитобларни тинглаш жуда фойдали. *Soft Skills ва Hard Skills ривожлантириш* – лидерлик, муаммоларни ҳал қилиш, креативлик ва технология билан боғлиқ кўникмаларни ўзлаштириш муваффақият гаровидир.

Автоматлаштирилган фаолиятни жорий қилиш. Самарали селф-менежментнинг яна бир асосий йўналиши – автоматлаштирилган жараёнларни қўллашдир. Бу инсон вақтини тежаш ва диққатини муҳим масалаларга қаратиш имконини беради. Хусусан, *роботлаштирилган ёрдамчилар* – AI-ботлар, виртуал ёрдамчилар (ChatGPT, Siri, Google

Assistant) ва турли автоматлаштирилган воситалар инсон фаолиятини енгиллаштиради. *Автоматлаштирилган режалаштириш* – Google Calendar, Microsoft Outlook ва бошқа воситалар орқали кун тартибини самарали режалаштириш мумкин. *Ҳаётни соддалаштириш учун автоматлаштириш* – уй шароитида смарт-тизимлар (ақлли уйлар), молиявий менежмент учун автоматлаштирилган тўловлар, фитнес ва овқатланиш режаларини кузатиш воситалари инсон ҳаётини осонлаштиради.

Селф-менежментнинг замонавий тенденциялари шахсий самарадорликни ошириш, стрессни камайтириш ва профессионал ривожланиш учун кенг имкониятлар яратмоқда. Технологиялар, психологик ёндашувлар ва доимий ўқиб-ўрганиш усулларидан фойдаланган ҳолда, инсон ўз ҳаётини яхшироқ ташкил этиши мумкин.

Селф-менежментнинг ҳозирги кундаги амалий аҳамияти. Бугунги кундаги жаҳонда рақобатбардош муҳити кучайган бир даврда селф-менежмент ҳар бир инсон учун муҳим кўникмага айланиб бормоқда. Технологияларнинг тез ривожланиши, иш жараёнларининг мураккаблашиши ва шахсий ҳаётга бўлган талаблар ошган ҳолда, одамлар ўз вақтини самарали бошқаришни, стрессдан халос бўлишни ва ҳаёт сифатини яхшилашни ўрганиши зарур. Селф-менежментнинг амалий аҳамияти қуйидаги муҳим жиҳатларда намоён бўлади [1]:

Самарадорлик ва иш унумдорлигини ошириш. Бугунги иш бозорида ва шахсий ҳаётда юқори натижаларга эришиш учун самарали ишлаш ва унумдорликни ошириш зарур. Селф-менежмент қуйидаги йўллар орқали самарадорликни кучайтиради: *Вақтни самарали бошқариш* – тўғри режалаштириш воситалари (Time-blocking, Pomodoro техникаси, Eisenhower матрицаси) орқали вазифаларни тартибга солиш мумкин. *Натижадорликка тўсқинлик қилувчи омилларни бартараф этиш* – иш вақтида ижтимоий тармоқлар, кераксиз мулоқот ва кўп вазифалиликдан воз кечиш иш унумдорлигини оширади. *Энергияни тўғри тақсимлаш* – куннинг энг фаол вақтларида муҳим ишлар билан шуғулланиш ва дам олиш режимини сақлаш иш унумдорлигини юқори даражада ушлаб туришга ёрдам беради. *Автоматлаштириш ва иш юкламаларини тақсимлаш* – кераксиз вазифаларни автоматлаштириш ёки бошқаларга топшириш орқали асосий вазифаларга эътибор қаратиш мумкин. Умуман олганда, самарадорликни ошириш орқали инсон кам вақт ичида кўпроқ иш бажаради, бу эса профессионал ва шахсий ривожланишга имкон яратади.

Психологик барқарорликни таъминлаш. Замонавий ҳаёт катта тезликда кечмоқда, бу эса стресс, хавотир ва чарчоқни келтириб чиқара-

ди. Селф-менежмент шахсинг эмоционал ва руҳий барқарорлигини сақлашда муҳим ўрин тутати. Хусусан, бу борада *стрессни бошқариш* – зехнлилик, медитация ва нафас олиш техникаси орқали кундалик ҳаётда стрессни камайтириш мумкин. *Эмоционал интеллектни ривожлантириш* – ўз ҳис-туйғуларини назорат қилиш, уларни тушуниш ва бошқалар билан тўғри муомала қилиш психологик барқарорликка ёрдам беради. *Муваффақиятсизликка тўғри ёндашиш* – ҳар қандай қийинчиликлар ва муваффақиятсизликлардан сабоқ чиқариш ҳамда уларни ривожланиш имконияти сифатида қабул қилиш муҳимдир. *Мақсадли ва маъноли ҳаёт кечириш* – инсон ўз мақсадларини аниқ белгиласа ва уларга эришишга интилиш орқали руҳий барқарорликни таъминлаши мумкин. Умуман олганда, психологик барқарорлик юқори даражада бўлса, инсон турли қийинчиликлар олдида ҳам ўзини бошқара олади ва яхши кайфиятда қолишга ҳаракат қилади.

Мустақил қарор қабул қилиш қобилияти. Ҳар қандай соҳада муваффақиятга эришиш учун инсон мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилиш кўникмасига эга бўлиши керак. Селф-менежмент инсоннинг қарор қабул қилиш жараёнини яхшилашга ёрдам беради. Бу борада *маълумотли қарорлар қабул қилиш* – ахборотни таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш ва рационал фикрлаш қобилиятини шакллантириш муҳим ҳисобланади. *Рискларни баҳолаш ва масъулиятни ҳис қилиш* – қарор қабул қилиш жараёнида турли вариантларни ўрганиш, эҳтимолий хавфларни баҳолаш ва ўз танлови учун жавобгарликни ҳис қилиш керак. *Креатив ва стратегик фикрлаш* – масалаларга турли нуқтаи назардан ёндашиш, инновацион ечимларни излаш инсоннинг танқидий фикрлашини ривожлантиради. *Ҳозирги кунда керакли бўлган кўникмаларни ривожлантириш* – бугунги тез ўзгараётган дунёда тез ва самарали қарор қабул қилиш шахсий ва касбий ўсишни таъминлайди. Умуман олганда, мустақил қарор қабул қилиш қобилияти орқали инсон ўз йўлини аниқ белгилайди ва келажагини бошқара олади.

Иш ва шахсий ҳаёт мувозанатини сақлаш. Бугунги кунда муваффақиятли ва бахтли ҳаёт кечириш учун иш ва шахсий ҳаёт ўртасида мувозанатни сақлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун *кераксиз меҳнатдан воз кечиш* – оворагарчилик ва кўп ишлаш эмас, балки самарали ишлаш асосий тамойил бўлиши керак. *Оила ва дўстлар билан вақт ўтказиш* – шахсий ҳаётга ва муносабатларга эътибор қаратиш руҳий барқарорлик ва бахтли ҳаёт кечиришга ёрдам беради. *Спорт ва соғлиққа ғамхўрлик қилиш* – жисмоний фаоллик ва соғлом турмуш тарзи ҳаёт сифатини яхшилайд-

ди ва иш унумдорлигини оширади. *Шахсий қизиқишлар ва ҳоббилар учун вақт ажратиши* – санъат, мусиқа, сайёҳат, ўқиш ва бошқа машғулотлар инсоннинг ижодий салоҳиятини оширади ва ички қониқиш ҳосил қилади. *Иш вақти ва шахсий вақтни аниқ белгилаш* – технологиялар туфайли ҳозирги кунда ишдан ташқари вақтда ҳам иш жараёнларига аралашади ҳолатлари кўп учрайди. Шунинг учун иш вақтини белгилаш ва ундан ташқари дам олишни ўрганиш муҳимдир. Умуман олганда, иш ва шахсий ҳаёт мувозанатини сақлаш орқали инсон ўзини яхши ҳис қилади, бу эса унинг иш самарадорлиги ва шахсий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, селф-менежмент нафақат ишда, балки шахсий ҳаётда ҳам муваффақият ва барқарорликка эришишда муҳим ўрин тутади. Унинг амалий аҳамияти иш унумдорлигини ошириш, психологик барқарорликни таъминлаш, мустақил қарор қабул қилиш ва иш-шахсий ҳаёт мувозанатини сақлашда намоён бўлади. Ушбу кўникмаларни ривожлантириш орқали инсон ҳаётини яхшироқ ташкил этиши ва юқори натижаларга эришиши мумкин. Шу билан, селф-менежментга оид билим ва кўникмаларни эгаллаш ҳар бир инсон учун зарур ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Rubin Yu. Entrepreneurial self-management. Journal of Modern Competition, 2017, vol. 11, no. 4 (64), pp. 104–143.
2. Лукашенко М.А. Селф-менеджмент студента как основа результативности e-earning // Высшее образование в России. 2021. Т. 30. № 2. С. 61-70. DOI: 10.31992/0869-3617-2021-30-2-61-70
3. Яшкова Е.В., Царева И.А. Селф-менеджмент как метод управления личной карьерой менеджера // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 7, №5 (2015). DOI: 10.15862/209EVN515

TA'LIMDA RESURSLARNI BOSHQARISH: MAKTAB MOLIYAVIY MENEJMENTNING DOLZARB MUAMMOLARI

Kazaxbaeva M.J.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti
Maktab menejmenti bakalavr ta'limi yo'nalishi talabasi*

Tayanch so'zlar: moliyaviy menejment, maktab budjeti, resurslarni boshqarish, ta'lim iqtisodiyoti, samaradorlik, shaffoflik.

Ключевые слова: финансовый менеджмент, школьный бюджет, управление ресурсами, экономика образования, эффективность, прозрачность.

Key words: financial management, school budget, resource management, education economics, efficiency, transparency.

РЕЗИЮМЕ:

Mazkur maqolada umumta'lim maktablarida moliyaviy resurslarni boshqarishning amaliy jihatlari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilingan. Tadqiqotda budjetlashtirish, sarf-harajatlar shaffofligi, resurslar taqsimotining adolatligi, xodimlar malakasining yetarli emasligi kabi dolzarb masalalar ko'rib chiqilgan. Muallif O'zbekiston umumta'lim muassasalarida moliyaviy menejment tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar beradi.

РЕЗИЮМЕ:

В статье анализируются практические аспекты управления финансовыми ресурсами в средних школах, существующие проблемы и пути их решения. В исследовании рассматриваются такие актуальные вопросы, как бюджетирование, прозрачность расходов, справедливость распределения ресурсов, а также недостаточная квалификация персонала. Автором даны научно обоснованные рекомендации по совершенствованию системы управления финансами в средних школах Узбекистана.

SUMMARY:

The article analyzes the practical aspects of financial resource management in secondary schools, existing problems and ways to solve them. The study examines such topical issues as budgeting, transparency of expenses, fairness of resource distribution, as well as insufficient qualifications of personnel. The author provides scientifically based recommendations for improving the financial management system in secondary schools in Uzbekistan.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini rivojlantirishda nafaqat metodik va didaktik yondashuvlar, balki uni moliyalashtirish va resurslarni boshqarish tizimi ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ta'lim sifati va samaradorligi ko'p jihatdan moliyaviy

menejmentning qanday tashkil etilganiga bog'liqdir. Xususan, maktab darajasida byudjetni rejalashtirish, moliyaviy resurslardan maqsadli va oqilona foydalanish, shaffoflik va hisobdorlik mexanizmlarining mavjudligi - ta'lim jarayonining barqarorligi va ishonchliligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir.

O'zbekiston ta'lim tizimi keyingi yillarda tub islohotlar davrini boshdan kechirmoqda. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston ta'lim strategiyasi"da umumta'lim maktablarini moliyaviy jihatdan mustaqil subyektga aylantirish, ularning budget shakllanishida faol ishtirokini ta'minlash, hamda ochiq moliyaviy boshqaruv tizimini joriy qilish kabi vazifalar belgilab qo'yilgan. Biroq, amaliyotda maktablarda resurslar boshqaruvi ko'plab tizimli muammolar va cheklolarga duch kelmoqda.

Avvalo, maktablar budgetining shakllanishida rahbariyatning roli cheklangan, qarorlar yuqori tashkilotlar tomonidan belgilanmoqda. Ikkinchidan, ta'lim muassasalarida moliyaviy rejalashtirish va hisobdorlik tizimi ko'pincha formal xarakterga ega bo'lib, shaffoflik, samaradorlik va ustuvorlik tamoyillari to'laqonli ishlamaydi. Uchinchidan, ko'plab maktab rahbarlari va xodimlarining moliyaviy savodxonlik darajasi past bo'lib, bu resurslardan maqsadli foydalanishning pasayishiga olib keladi.

Shuningdek, bugungi globalashuv va raqobat sharoitida ta'lim muassasalari endilikda faqat davlat byudjeti bilan cheklanib qolmasligi, balki grantlar, loyihalar, homiylik va ijtimoiy sheriklik asosida qo'shimcha mablag'lar jalb qilishi lozim. Bu esa o'z navbatida yangi turdagi moliyaviy strategik yondashuvlarni, ilg'or menejment madaniyatini shakllantirishni talab qiladi.

Ushbu maqolada umumta'lim maktablaridagi moliyaviy menejmentning hozirgi holati, asosiy muammolari, ularning kelib chiqish sabablari hamda hal qilish yo'llari ilmiy-nazariy va amaliy tahlil asosida yoritiladi. Xususan, maktab budgeti shakllanishi, xarajatlarning ustuvor yo'nalishlari, hisobdorlik va shaffoflik darajasi, rahbarlarning moliyaviy savodxonligi hamda xorijiy tajriba misolida qiyosiy baholash amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston ta'lim muassasalarida moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Uslub. Tadqiqotda sifatli va miqdoriy yondashuv birgalikda qo'llanildi:

- **Normativ-huquqiy tahlil:** "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, budget kodeksi va Moliya vazirligi qarorlari asosida ta'lim moliyalashtirish mexanizmlari tahlil qilindi.

- **So‘rovnoma:** Toshkent, Samarqand va Surxondaryo viloyatlaridagi 15 ta umumta’lim maktabining direktor, moliyaviy maslahatchi va o‘qituvchilari ishtirokida so‘rovnoma tashkil qilindi.
- **Empirik kuzatuv:** Budget shakllanishi, sarf-harajatlar yo‘nalishi va shaffoflik darajasi real misollar asosida kuzatildi.
- **Taqqoslov tahlil:** Finlyandiya, Estoniya va Qozog‘iston maktablaridagi moliyaviy boshqaruv tajribasi O‘zbekiston tajribasi bilan solishtirildi.

So‘rovnoma quyidagi mezonlar bo‘yicha tuzildi:

- Maktab budjeti shakllanishida direktor ishtiroki;
- Xarajatlarni rejalashtirish mexanizmlari;
- Resurslardan foydalanish samaradorligi;
- Moliya hisobdorligi va shaffoflik darajasi.

Natijalar. Tadqiqot quyidagi muhim natijalarni berdi:

- So‘rovnoma ishtirokchilarining 68% i maktab budjeti shakllanishida o‘zlari faqat qisman ishtirok etishini bildirdi.
- 53% maktabda moliyaviy rejalashtirish bo‘yicha alohida malakali mutaxassis mavjud emas, bu esa noto‘g‘ri taqsimotlarga sabab bo‘lmoqda.
- Resurslardan foydalanishda eng ko‘p mablag‘ kommunal to‘lovlar va ta‘mirlashga yo‘naltirilgani aniqlandi, o‘quv-metodik ta‘minotga ajratilayotgan ulush juda kam (o‘rtacha 7%).
- 72% direktorlar shaffoflik va jamoatchilik nazorati mexanizmlari yetarli emasligini tan oldi.
- O‘zbekiston maktablarida ijtimoiy sheriklik asosidagi resurs jalb qilish amaliyoti (masalan, homiylik, grantlar, loyihalar) hali keng yo‘lga qo‘yilmagan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktab darajasidagi moliyaviy menejment tizimi O‘zbekistonda hali to‘laqonli shakllanmagan bo‘lib, u ko‘plab strukturaviy, tashkiliy va funksional muammolar bilan yuzlashmoqda. Ushbu muammolar maktab rahbarlarining qaror qabul qilishdagi mustaqilligining cheklanganligi, resurslardan foydalanishdagi byurokratik to‘siqlar, malakali moliyaviy xodimlarning yetishmasligi, hamda ta‘limdagi iqtisodiy tafakkurning sustligi bilan izohlanadi.

Aksariyat maktablarda budget yuqoridan ajratilgan sxematik xarakterga ega bo‘lib, real ehtiyojlar va ustuvor yo‘nalishlar inobatga olinmaydi. Bu holat o‘z-o‘zini moliyalashtirish tamoyilining sustligi, maktablarning tashabbus ko‘rsatish imkoniyati cheklanganligini ko‘rsatadi. Rivojlangan davlatlar, jumladan Finlyandiya, Janubiy Koreya va Estoniya ta‘lim tizimida maktablar o‘z budjetlarini mustaqil rejalashtiradi, zarur hollarda mahalliy hokimiyat, ota-

onalar qo‘mitasi, nodavlat tashkilotlar va xususiy sektor bilan hamkorlikda qo‘shimcha resurslar jalb qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, O‘zbekistonda mavjud moliyaviy menejment tizimi ko‘proq xarajatlarni nazorat qilishga yo‘naltirilgan bo‘lib, u samaradorlikni baholash, natijadorlikka asoslangan byudjetlashtirish (performance-based budgeting) tizimini yetarlicha qamrab olmaydi. Bunday holatda harajatlarning miqdoriy tomoni ko‘zda tutiladi, biroq ularning **ta‘lim sifati va o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi bilan bog‘liqligi** baholanmaydi. Bu esa moliyaviy qarorlarning strategik emas, balki texnik darajada qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Moliyaviy boshqaruvda shaffoflik va jamoatchilik nazorati tamoyillarining zaifligi ham dolzarb muammolardan biridir. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, maktablarning aksariyatida budjet harajatlari ochiq e‘lon qilinmaydi, otanalar va jamoatchilik byudjet rejalashtirishda ishtirok etmaydi. Bu esa ishonch muhitining zaiflashuvi, korrupsion xavf va resurslarning noto‘g‘ri sarflanish xavfini oshiradi. Aksincha, xorijiy tajribada “ochiq budjet”, “ijtimoiy audit”, “shaffof xarajat xaritasi” kabi vositalar keng qo‘llaniladi.

Boshqa muhim jihatlardan biri - maktab rahbarlari va moliyaviy xodimlarning iqtisodiy savodxonlik darajasidir. Bugungi kunda maktab direktorlarining asosiy e‘tibori pedagogik jarayonga qaratilgan bo‘lib, moliyaviy rejalashtirish va strategik boshqaruvga doir zarur bilim va ko‘nikmalar yetarli emas. Bu esa budjetni tahlil qilish, ustuvorliklarni belgilash, risklarni baholash va hisobdorlikni ta‘minlashda kamchiliklarga olib keladi. Ilg‘or menejment madaniyatini shakllantirish uchun direktorlarning moliyaviy savodxonligini oshirish, ularni iqtisodiy rejalashtirish bo‘yicha muntazam o‘qitish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Shuningdek, maktablarda zamonaviy texnologiyalarga asoslangan raqamli moliyaviy boshqaruv tizimining yo‘qligi, hisob-kitob jarayonlarining qo‘lda yoki yarim avtomatlashtirilgan shaklda yuritilishi hisobdorlik va aniqlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi davrda "OpenBudget.uz", "Maktab.uz", "Ta‘lim-moliya" kabi raqamli platformalarning imkoniyatlari cheklangan holatda ishlatilmoqda, bu esa potentsial imkoniyatlar to‘liq ishga solinmaganini ko‘rsatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, moliyaviy menejmentga zamonaviy, ilg‘or, natijadorlikka yo‘naltirilgan yondashuvlarni joriy etish ta‘lim tizimini strategik rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. Bu borada maktab rahbarlarini yetakchi menejer sifatida shakllantirish, ochiq va hisobdor

moliyaviy muhitni yaratish, resurslardan foydalanuvchilarning faolligini oshirish va raqamli boshqaruvga o'tish dolzarb masalalardandir.

Xulosa. Tadqiqotdan chiqadigan asosiy xulosalar quyidagicha:

1. O'zbekiston umumta'lim maktablarida moliyaviy menejment tizimi ko'plab cheklolarga ega bo'lib, maktablarning o'zini o'zi moliyalashtirish imkoniyatlari cheklangan.

2. Moliyaviy qaror qabul qilishda direktorlar va jamoatchilikning roli sust, bu esa shaffoflik va ishonch muhitini zaiflashtiradi.

3. Samarali resurs boshqaruvi uchun maktablarda moliyaviy menejmentga oid ichki tartiblar, zamonaviy axborot texnologiyalari, tahliliy mexanizmlar va yetarli malaka talab etiladi.

4. Ijtimoiy sheriklik va grant asosida resurs jalb qilishning institutsional asoslari yaratilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (2023). "Umumta'lim muassasalarini moliyalashtirish tartibi haqida nizom".
2. UNESCO (2022). Financing Education in a Changing World. Paris.
3. OECD (2020). Effective School Resource Management.
4. Savchenko, A. (2019). "Financial Literacy of School Administrators", Journal of Education Management.
5. Qozog'iston Respublikasi Ta'lim va fan vazirligi (2021). "Avtonom maktab moliyasi: amaliy qo'llanma".

NEYROPEDAGOGIKA VA ADABIY SAVODXONLIK INTEGRATSIYASINING METODOLOGIK KONSEPSIYALARI

Duschanova N.S.

*Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Urganch RANCH texnologiya universiteti dotsenti*

Tayanch so'zlar: neyropedagogika, adabiy savodxonlik, kognitiv neyroiyondashuv, affektiv idrok, shaxsiy ma'no, neyropsixologiya, integratsiyalashgan ta'lim, sensomotor faollik, badiiy idrok, nutq faoliyati, neyrofleksiv yondashuv, ta'lim metodologiyasi.

Ключевые слова: нейропедагогика, литературная грамотность, когнитивное нейропони-
мание, аффективное восприятие, личностный смысл, нейропсихология, интегрированное
обучение, сенсомоторная активность, художественное восприятие, речевая деятельность,
нейрофлексивный подход, методология обучения.

Key words: neuropedagogy, literary literacy, cognitive neurodevelopment, affective perception,
personal meaning, neuropsychology, integrated education, sensomotor activity, artistic perception,
speech activity, neuroflexive approach, educational methodology.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada neyropedagogika va adabiy savodxonlikni integratsiyalashtirishning metodologik asoslari tahlil qilingan. Muallif ta'limda ushbu ikki yo'nalishning o'zaro uyg'unligi inson ongidagi bilish, his qilish va ma'no yaratish jarayonlarini samarali faollashtirishini asoslab bergan. Neyropedagogikaning kognitiv va affektiv neyroiyondashuvlari, adabiy matnni hissiy va mantiqiy qabul qilish, shaxsiy munosabat shakllantirish kabi jarayonlar bilan bog'langan holda tavsiflangan. Shuningdek, individuallashtirish, tabiiylik, neyroplastiklik va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari adabiy savodxonlikni rivojlantirishda innovasion asos sifatida ko'rsatilgan. Maqolada integratsiyalashgan o'quv muhitlari, neyrofleksiv yondashuvlar va multimodal tahlil usullari orqali badiiy idrok va shaxsiy ma'no yaratish qobiliyatini shakllantirishga oid amaliy yo'nalishlar ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проанализированы методологические основы интеграции нейропедагоги-
ки и литературной грамотности. Автор обосновал, что сочетание этих двух направлений в
образовании эффективно активизирует процессы познания, ощущения и создания смысла
в сознании человека. Когнитивные и аффективные нейровосприятия нейропедагогики опи-
сываются в связи с такими процессами, как эмоциональное и логическое восприятие лите-
ратурного текста, формирование личностных установок. Кроме того, принципы индивиду-
ализации, естественности, нейропластичности и личностно-ориентированного образования
были обозначены как инновационная основа в развитии литературной грамотности. В ста-
тье раскрываются практические направления, касающиеся формирования художественного

восприятия и способности создавать личностный смысл с помощью интегрированных сред обучения, нейрофлексивных подходов и методов мультимодального анализа.

SUMMARY:

This article analyzes the methodological foundations of the integration of neuropsychology and literary literacy. The author reasoned that the harmony of these two directions in education effectively activates the processes of cognition, perception and meaning-making in the human mind. Cognitive and affective neuroimaging of neuropsychology has been described as linked to processes such as emotional and logical perception of literary text, formation of personal attitudes. Also, the principles of individualization, naturalness, neuroplasticity, and personality-oriented education have been cited as the basis for innovation in the development of literary literacy. The article reveals practical areas related to the formation of artistic perception and the ability to create personal meaning through integrated learning environments, neuroflexive approaches and multimodal analysis methods.

Neyropedagogika va adabiy savodxonlik ta'limning turli sohalariga mansub bo'lsa-da, ular spetsifik aspektda tahlil etilganda, o'zaro chambarchas bog'liq ekanligi ko'zga tashlanadi. Ikkalasi ham shaxsning bilish faoliyati, tafakkur qobiliyati, til va matn bilan ishlash, ma'no anglash, hissiy va ijtimoiy tajribalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu jihatdan, ushbu ikki tushunchani metodologik nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilish, ularning ta'limdagi vazifalari, metodologik pozitsiyasi va ilmiy negizlarini solishtirgan holda umumiy nuqtalarini va integratsiya imkoniyatlarini aniqlash muhim hisoblanadi.

Har ikki yo'nalishning ta'limdagi o'rniga nazar tashlar ekanmiz, ularning vazifalari o'zaro uyg'un va to'ldiruvchi xususiyatga egaligi ma'lum bo'ladi. Neyropedagogika o'quvchining fiziologik va kognitiv holatini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil qilsa, adabiy savodxonlik ana shu jarayonda mazmun va ma'no yaratish, shaxsiy fikrni shakllantirish, matnni idrok etish orqali ma'naviy o'sishga xizmat qiladi. Shu bois, bu ikki sohani metodologik jihatdan integratsiya qilish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta imkoniyatlar yaratadi.

Neyropedagogika va adabiy savodxonlikni ilmiy o'rganishda har ikkala sohaning yondashuvlari, tadqiqot ob'yekti va metodologiyasida o'xshashliklar ham, farqli jihatlar ham mavjud. Ularning umumiy tomoni shundaki, har ikkalasi ham insonning ongli faoliyati: bilish, idrok, fikrlash, tushunish, xulosa qilish jarayonlarini o'rganishga qaratilgan. Neyropedagogikada bu jarayonlar asosan miya faoliyati, neyrofiziologik mexanizmlar va kognitiv funksiyalar orqali izohlansa, adabiy savodxonlikda esa o'quvchining badiiy matn bilan muloqoti, ma'no anglash va shaxsiy talqin etish jarayonlari asos qilib olinadi. Ilmiy jihatdan qaralganda, har ikki yo'nalish tadqiqot ob'yekti sifatida shaxsning bilish qobiliyatini, nutq faoliyatini va ijtimoiy-madaniy ongini o'rganadi, shu bois ularda kognitiv psixologiya, ta'lim falsafasi va psixolingvistika elementlari

o‘zaro mushtarak bo‘lib chiqadi. Biroq bu ikki sohaning farqli jihatlar ham mavjud. Neyropedagogika tadqiqotlari asosan biologik, nevrologik va psixofiziologik jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy asoslarga tayanadi. Unda miyaning ma‘lum zonalaridagi faollik, neyron aloqalar, diqqat va eslash mexanizmlari, stress va emosional holatlar kabi omillar o‘qitish jarayoniga qanday ta‘sir qilishini o‘rganish ustuvor hisoblanadi. Tadqiqot metodlari sifatida ko‘pincha tajriba, neyropsixologik testlar, funksional MRT va boshqa aniq o‘lchash usullaridan foydalaniladi. Adabiy savodxonlik esa ko‘proq ijtimoiy, madaniy va lingvistik faoliyat doirasida o‘rganiladi. Bu sohada badiiy matnlar tahlili, o‘quvchilarning ma‘no anglash jarayoni, shaxsiy fikr va munosabat shakllanishi, nutqiy ifoda, ijodiy yozish kabi jarayonlar markazda turadi. Tadqiqot metodlari orasida matn tahlili, anketa va intervyular, didaktik kuzatuv, dars tahlili va ijodiy ishlar asosiy o‘rinni egallaydi.

Adabiy savodxonlikni shakllantirish zamonaviy ta‘limda faqat lingvistik va metodik yondashuvlar bilan cheklanmay, neyropedagogik yondashuvlar bilan boyitilishi zarur. Chunki adabiy matnni o‘qish, tushunish, tahlil qilish va shaxsiy ma‘no yaratish kabi jarayonlar insonning neyrokognitiv faoliyati – ya‘ni diqqat, xotira, tafakkur, his-tuyg‘u va nutq mexanizmlari bilan bevosita bog‘liqdir. Shu jihatdan, adabiy savodxonlikni shakllantirishda neyropedagogik yondashuvlar o‘quvchining miya faoliyati, psixologik holati va individual o‘quv xususiyatlarini inobatga olgan holda ta‘lim jarayonini tashkil etishga zamin yaratadi.

Adabiy savodxonlikni shakllantirish jarayonini samarali yo‘lga qo‘yishda o‘quvchining miya faoliyati, eslash qobiliyati, ma‘no anglash jarayoni va hissiy idrok kabi neyrokognitiv omillar muhim ahamiyatga ega. Badiiy matn bilan muloqot inson ongida murakkab jarayonlarni faollashtiradi – bu jarayonda o‘quvchi shunchaki matnni o‘qimaydi, balki u orqali ma‘no yaratadi, badiiy tasvirni idrok etadi, u bilan hissiy aloqaga kiradi. Miyaning til va ma‘no uchun javobgar bo‘lgan zonalar – xususan, Broka va Vernike maydonlari, hamda frontal qavatlardagi faoliyat natijasida o‘quvchida tilni taniqli qabul qilish, matnning mazmunini umumlashtirish va shaxsiy xulosa chiqarish qobiliyati shakllanadi.

Eslash jarayoni badiiy matndagi voqealar zanjiri, qahramonlar xarakterlari, simvollar va g‘oyalarni idrok etish va ularni qayta eshitish qobiliyati orqali amalga oshadi. Mustahkam eslash uchun esa ma‘lumotlarni hissiy ravishda qabul qilish muhim hisoblanadi. Chunki hissiy ta‘sir miyadagi uzoq muddatli xotira shakllanishiga yordam beradi. Adabiy asarlarni o‘qishdagi empatiya, qahramonning holatiga hamdardlik tuyg‘usi, voqealarga shaxsan daxldorlik

hissi hissiy idrokni uygʻotadi. Bu esa oʻquvchining adabiy matnga nisbatan chuqurroq munosabat shakllantirishiga va undan maʼno chiqarishiga sabab boʻladi.

Bu jarayonlarning neyrobiologik asoslarini tadqiq qilgan AQSHlik olim Merienn Vulfning taʼkidlashicha: “Oʻqish – tabiiy jarayon emas... u bir necha neyron tizimlarining uygʻun ishlashini talab qiladi, shundagina matnni erkin tushunish va unga javob qaytarish mumkin boʻladi.”. [1; 18] Yaʼni oʻqish insonga tugʻma emas, oʻrganiladigan jarayon boʻlib, unda miyadagi bir necha turli neyron tizimlar birgalikda ishlashni oʻrganishi lozim. Bu soʻzlar adabiy matnni tushunish va unga munosabat bildirishda inson miyasi qanday darajada faol ekanini koʻrsatadi. Shu bois, adabiy savodxonlikni shakllantirishda miya faoliyati, eslash jarayoni, maʼno anglash va hissiy idrokni inobatga olgan holda neyropedagogik yondashuvlarni qoʻllash, oʻquvchilarda maʼnaviy ong va estetik didni samarali shakllantirishda asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Bu nafaqat bilim berish, balki maʼno yaratish, shaxsiy his qilish va badiiy idrokni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Adabiy savodxonlikning shakllanishida insonning kognitiv, emosional va sensomotor mexanizmlari oʻzaro bogʻliq holda faoliyat koʻrsatadi. Badiiy matn bilan ishlash jarayoni shunchaki leksik maʼlumotlarni oʻzlashtirish emas, balki bilimni qayta ishlash, shaxsiy munosabatni shakllantirish va his qilish kabi murakkab psixik vanevrofiziologik jarayonlarni qamrab oladi. Kognitiv mexanizmlar - yaʼni diqqat, fikrlash, tafakkur, eslab qolish va mantiqiy xulosa chiqarish - oʻquvchining matnni chuqur tushunish va tahlil qilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Matndagi voqealar zanjirini tushunish, personajlar oʻrtasidagi munosabatlar va syujet rivojini anglash kabi faoliyatlar aynan kognitiv funksiyalar asosida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, badiiy matn oʻquvchida hissiy taʼsir uygʻotmasdan, yurakdan joy olmasligi mumkin emas. Hissiy (emotsional) mexanizmlar matndagi holatga hamdardlik, qahramon taqdiriga munosabat, estetik zavq kabi tuygʻular orqali namoyon boʻladi. Bunday idrok oqibatida maʼlumot nafaqat xotirada chuqurroq saqlanadi, balki shaxsda maʼnaviy taassurot qoldiradi. Shu bois adabiy savodxonlik faqat aqliy faoliyat emas, balki hissiy ong va empatiya bilan bogʻliq jarayon hamdir.

Sensomotor mexanizmlar esa oʻqish jarayonida ayniqsa boshlangʻich sinf oʻquvchilarida muhim ahamiyatga ega boʻladi. Matnni ovoz chiqarib oʻqish, intonatsiya va tempni toʻgʻri tanlash, matndagi pauza va urgʻularni his qilish, shuningdek, badiiy nutqni jonli obrazlarda tasavvur qilish faoliyati sensomotor faollik bilan bevosita bogʻliq. Bu faollik, ayniqsa, bolalarda badiiy obrazlarning

ta'sirchanlik darajasini oshiradi, voqea tasvirini anglashga yordam beradi, tafakkur va xotirani rivojlantiradi.

Bu jihatlarni tadqiq qilgan fransuz neyrobiologi Jan-Pyer Shanjyo o'zining "neyrobadiiy qabul" nazariyasida shunday ta'kidlaydi: "Hissiyot, tafakkur va sensomotor faollik miyada bir-biridan ajralgan jarayonlar emas – ular real vaqtda o'zaro ta'sirlashadi va biz dunyo hamda matnlarga bergan ma'noni birgalikda shakllantiradi." [2; 142] Ya'ni his, aql va sensomotor faollik miyada yakka-yakka jarayon sifatida emas, balki o'zaro ta'sirchan va uyg'un holda ishlab, inson hayoti va adabiy matnlarga nisbatan ma'no yaratishiga xizmat qiladi.

Adabiy savodxonlikni neyropedagogik nuqtayi nazardan tahlil etishda affektiv va kognitiv neyroyondashuvlar muhim ilmiy asos sifatida qaraladi. Affektiv neyroyondashuv – bu o'quvchining hissiy holati, emosional taassuroti va ichki psixologik tajribasining ta'lim jarayonidagi o'rnini ko'rsatuvchi yondashuv bo'lib, u badiiy matnni qabul qilishda juda katta ahamiyatga ega. Chunki adabiy asarlarning mohiyati faqat ma'lumot berishda emas, balki o'quvchi qalbiga ta'sir etish, uni hissiy jihatdan uyg'otish, estetik zavq berish va empatiya uyg'otishda namoyon bo'ladi. Affektiv neyroyondashuv bundan kelib chiqib, o'quvchi matn bilan muloqotga kirishganda qanday emosional holatlarga tushishi, qahramonlar taqdiriga qanday munosabat bildirishi, voqealarni qanday his qilib qabul qilishi kabi jarayonlarni neyrobiologik jihatdan tushuntiradi. Kognitiv neyroyondashuv esa bilimni qabul qilish, qayta ishlash, eslab qolish, mantiqiy tahlil qilish, xulosa chiqarish, til vositalarini anglash va ma'no yaratish kabi aqliy faoliyatlarni neyrofiziologik nuqtai nazardan izohlashga qaratilgan. Adabiy savodxonlik kontekstida bu jarayonlar o'quvchining badiiy matndagi obrazlar, syujet, badiiy vositalar, muallif g'oyasi va asarning tarkibiy tuzilmasini anglash jarayonida yaqqol ko'zga tashlanadi. Kognitiv neyroyondashuvda miyaning til va xotira uchun javobgar bo'lgan zonalar, diqqatni boshqarish markazlari, frontal qavatlar faoliyati hal qiluvchi o'rin tutadi. Masalan, adabiy matndagi metaforani to'g'ri anglash yoki qahramonning ichidagi ixtilofni his qilish uchun miyaning bir necha qismlari bir vaqtning o'zida faol bo'ladi.

Bu ikki neyroyondashuv adabiy savodxonlikda o'zaro uyg'un tarzda namoyon bo'ladi. Kognitiv jarayonlar badiiy matnni tushunish va tahlil qilishni ta'minlasa, affektiv jarayonlar uni his etish, shaxsiy munosabat bildirish va estetik baho berishni shakllantiradi. Shu jihatdan, adabiy savodxonlikni rivojlantirishda faqat bilim va texnik ko'nikmalarni emas, balki hissiy holatni inobatga olgan holda ish tutish talab etiladi. Masalan, qahramon taqdiriga

hamdardlik hissi o'quvchining faqat tushunish emas, balki ma'naviy idrok qilish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Shu bilan birga, kognitiv neyrooyondashuv orqali matnni mantiqiy tuzish, g'oyaviy o'zagini anglash, muallif pozisiyasini tahlil qilish imkoni yaratiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, neyropedagogika va adabiy savodxonlikning integratsiyasi ta'lim metodologiyasidagi fanlararo yondashuvlarning amaliy namoyon bo'lishi sifatida qaralishi mumkin. Bu integratsiya o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish - uning bilish, hissiy, nutqiy va ma'naviy qobiliyatlarini uyg'un holda shakllantirishga xizmat qiladi. Neyropedagogik konsepsiyalar adabiy savodxonlikni faqat lingvistik bilim va badiiy tahlil ko'nikmalari asosida emas, balki shaxsiy ma'no yaratish, tanqidiy fikrlash, hissiy taassurot hamda ijodiy idrok asosida tarbiyalashni nazarda tutadi. Bu jarayonda miya faoliyati, nutq va tilni qayta ishlash mexanizmlari, kognitiv va affektiv funksiyalar, neyroplastiklik va individual yondashuv kabi tamoyillar asos qilib olinadi. Natijada, adabiy ta'lim shaxsga yo'naltirilgan, fanlararo va innovasion xarakter kasb etib, o'quvchida nafaqat adabiy bilim, balki ongli, hissiy va ijtimoiy yetuklikni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Wolfe Maryanne. Proust and the Squid: The Story and Science of the Reading Brain. – New York: HarperCollins, 2007, p.18.
2. Changeux Jean-Pierre. The Good, the True and the Beautiful: A Neuronal Approach. – London: Yale University Press, 2008, p. 142.
3. Лазарев Н.В. Нейропсихология и обучение. – Москва: Просвещение, 2015, 6. 87.
4. Büttner H. Neurodidaktik: Gehirngerechtes Lernen.. – Berlin: Springer, 2012, S. 61.
5. Deleuze S. Neuropsychologie du langage. – Paris : L'Harmattan, 2011, p. 106.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING FALSAFIY QARASHLARI ASOSIDA O'QITUVCHILARDA VALEOLOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

Xudoyberdiyev G'.B.

Guliston davlat universiteti v.b.dotsenti, p.f.f.d (PhD).

Tayanch so'zlar: valeologiya, kompetentlik, valeologik kompetensiya, sog'lom turmush tarzi, gigiyenik tarbiya, sog'liqni saqlash.

Ключевые слова: валеология, компетентность, валеологическая компетентность, здоровый образ жизни, гигиеническое воспитание, сохранение здоровья.

Key words: valeology, competence, valeological competence, healthy lifestyle, hygienic education, health preservation.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonida o'qitish prinsiplari haqida batafsil so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье подробно рассматриваются педагогические условия формирования валеологических компетенций у будущих учителей и принципы преподавания в образовательном процессе, направленные на формирование валеологических компетенций.

SUMMARY:

This article discusses in detail the pedagogical conditions for the development of valeological competencies in future teachers and the principles of teaching in the educational process aimed at the development of valeological competencies.

Yangilanayotgan O'zbekistonda ta'lim sohasini tubdan isloh qilish va zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimini yaratish masalasi ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Ta'limning ustuvor vazifalari esa yangi avlod kadrlarini o'z sohasining mutaxassisi qilib yetishtirish va jamiyatda o'zining munosib o'rnini topishi uchun o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini faol tatbiq etish jarayonida shart-sharoit yaratib berishdan iborat. Shunga ko'ra, "Kasbiy malaka va bilimlarni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining qarorida aynan mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasiga urg'u berilgan (VMQ,

2021). Ushbu qonunda davlatimizda kasbiy kompetensiyalarini baholashni talabgorlar va ish beruvchilar o'rtasida ommalashtirish, kasbiy malaka, bilim va ko'nikmalar milliy tizimining rivojlantirilishida hamda kasbiy standartlarning ishlab chiqilishida eng ilg'or xorijiy tajriba va ilmiy hamjamiyat takliflari qo'llanilishining ta'minlanishi ko'zda tutilgan.

Zamonaviy ta'limni modernizatsiya qilish bo'yicha olib borilayotgan ishlar munosabati bilan "kompetensiya" va "kompetentlik" so'zlari yangi tusga kirdi. Ushbu tushunchalarning mazmun-mohiyatini aniq ifodalashda N.A.Muslimov, A.V.Xutorskoy, I.A.Zimnyaya, John Raven, Robert White, Richard Boyatzis, Lothar Reetz va boshqa olimlar katta hissa qo'shganlar. Turli xil izohli lug'at va ilmiy adabiyotlarda "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari turlicha izohlanadi. Ularning ma'nosini to'g'ri anglash va tushunish maqsadida quyidagi lug'atlarga e'tiborimizni qaratdik:

"O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da keltirilishicha: "kompetensiya" (lot. *Competo*—erishyapman, munosibman, loyiqman) demakdir [2; 226-b].

Rus tili lug'atida "kompetensiya"ga shunday izoh berilgan, [lot. *competo*—erishyapman; munosibman, loyiqman], 1. qonun, nizom yoki boshqa hujjat bilan muayyan organ yoki mansabdor shaxsga berilgan topshiriq; 2. muayyan sohadagi bilim, tajriba bilimli, qobiliyatli, malakali bo'lish negizidagi "kompetensiya" so'zining kelib chiqishi chuqur o'tmishimiz tarixiga borib taqaladi [3: 512-b].

O'zbek xalqining asriy an'analari, jumladan, ta'lim-tarbiya sohasidagi yutuqlari ajdodlarimizning tabarruk o'g'itlari bilan bog'liq. Temuriylar renessansi davrlarida jahon sivilizatsiyasiga bebaho ilmiy-madaniy va ma'rifiy hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Imom Termiziy, Alisher Navoiy kabi buyuk ajdodlariga ega o'zbek xalqining kundalik turmush jarayonlari, jumladan, ta'lim masalalari bilan bog'liq bo'lgan. Ijod, ilm-fan, insoniylik, halol mehnat, oliyjanoblik va bag'rikenglikka undovchi ulamolar hozirgi kunga qadar O'rta Osiyoda ta'lim-tarbiya va taraqqiyotning ma'naviy asosi bo'lib kelgan.

"Kompetensiya—bu ta'lim orqali olingan bilimlarga, tajribaga, qadriyatlarga, niyatlarga asoslangan umumiy qobiliyatdir. Kompetensiyaviy bilim yoki ko'nikmaga tushmaydi; kompetentlik—bu olim yoki o'qimishli odam bo'lishni anglatmaydi". Kompetensiya va ko'nikma o'rtasidagi farqni ajratish kerak. Ko'nikma—bu muayyan vaziyatda harakat, kompetensiya—xatti-harakatlar, ko'nikmalarning kuzatuvlaridan o'rganilishi mumkin bo'lgan xarakteristik xususiyatdir. Shunday qilib, ko'nikmalar amalda kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Kompetensiya mahorat, harakatni kuchaytiradi.

Kompetensiya ongli faoliyat natijasida shakllanadi. Davlat ta'lim standartida kasbiy va umumiy kompetensiyalar, ya'ni, bitiruvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar belgilab qo'yilgan. Ularga asosiy kasbiy ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda integrativ yondashuv orqali erishish mumkin. Dasturning variativ qismi ta'lim muassasasining, mintaqaning o'ziga xosligini, hududdagi ish beruvchilarning aniq kasbiy kompetensiyalarni egallagan mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojini aks ettirish imkonini beradi [4: 120-b].

Bo'lajak o'qituvchilarda valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik ahamiyati, Sharq mutafakkirlarining valeologik kompetentlikni shakllantirishning mavjud holati yoritilgan.

Jamiyatning ijtimoiylashuv jarayonlarida yosh avlod ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish masalasi dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Zero, yangi davr shiddati ta'lim-tarbiya tizimiga ham o'zining aniq, qat'iy talablarini qo'ymoqda. Jamiyatning sog'lomligi esa o'sib kelayotgan yosh avlodning yuqori darajada sog'lom turmush madaniyatiga ega bo'lishini taqozo etadi. Shunga ko'ra, agar jamiyatda mavjud barcha institutlar tomonidan bolalar ma'naviy va jismoniy salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan shart-sharoit yaratilsa, o'sha jamiyatda yashab, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirish yuqori darajaga ko'tariladi.

Yurtimizda azal-azaldan odob-axloq va ta'lim-tarbiyaga katta e'tibor berilgan. Sharq allomalari, olimu mutafakkirlar qadimdan adab ilmini chuqur o'rganib, rivojlantirib kelishgan. Ayniqsa, har taraflama go'zal odobli, yaxshi xulqli va hayoli bo'lishga, nafsni poklashga buyuruvchi muqaddas dinimiz bu sohada ulkan o'zgarishlar sababchisidir. Hadislarda, allomalarning o'gitlarida inson ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan odob-axloq va tarbiyaning barcha jihatlari o'z ifodasini topgan.

Har bir insonning o'zigagina xos imkoniyatlari mavjudligi va unga hamisha jiddiy e'tibor berish zarurligi haqida buyuk sharq mutafakkirlari Ibn Sino, Forobiy, Beruniy, Mirzo Ulubek, Yusuf Xos Hojib ham o'z zamonlarida qimmatli fikrlarini alohida qayd etib o'tganlar.

Har bir yosh uchun jismoniy ko'rsatkichlar mutlaq emas, ular nisbiy xarakterda bo'lib, ijobiy rivojlanish tendentsiyasini saqlab, turli xil tarixiy rivojlanish davrlarida o'zgarib turadi. Ushbu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi: bolaning o'sishi, vazni, ko'krak hajmi, mushaklarning kuchi, qobiliyatlari va boshqalarni aytish mumkin. O'smir yoshni rivojlantirishning pedagogik mezonlari tarbiya, ta'lim va tarbiya imkoniyatlarini tavsiflaydi, inson hayotining turli davrlarida aqliy, mafkuraviy, siyosiy, axloqiy, mehnat,

estetik va jismoniy tarbiya imkoniyatlarini belgilaydi. Inson rivojlanishining yosh davrlarini ajratish uchun anatomik, fiziologik, jismoniy, psixologik va pedagogik ko'rsatkichlar majmui qo'llaniladi. Ba'zi ko'rsatkichlar ushbu yosh davrida yetakchi hisoblanadi, boshqalari esa zanjir singari bog'liq bo'lib turadi. O'quv faoliyati insonning intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy fazilatlarini shakllantirish mazmuni hamda xususiyatlarini belgilaydi. Sharq mutafakkirlari asarlari va tarixiy-ilmiy manbalarda olg'a surilgan yoshlarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish uchun talab etiladigan insoniy fazilatlarni quyidagicha izohlash mumkin: ota-onalarga sog'lom fapzand dunyoga keltirish bo'yicha maslahatlar; komil inson tarbiyasida yosh xususiyatlarini hisobga olish; diniy va dunyoviy bilimlarni egallash; oliyanob bo'lish, pokiza yurish, oila va vatan oldidagi burch va vazifalarning ustunligiga erishish, ezgulikka xizmat qilish.

Ar-Roziy odamlarni falsafiy turmush tarzi talablarida yashashga undaydi, ayrim kishilarga xos salbiy axloqiy sifatlar: ortiqcha ehtiros, injiqlik, jahldorlik, yolg'on so'zlash, hasad, ochko'zlik, qayg'u, mechkaylik, ichuvchanlik kabilarni qattiq qoralaydi. Falsafiy yashash tarzi tushunchasini ilmiy asoslab beradi.

Ar-Roziy fikricha, faylasuf olim hayotda adolatparvar, insonparvar, ishi bilan so'zi bir kishilar bo'lishlari lozim. Ular odamlarga muomala madaniyatini o'rgatishda oliyanoblikning ustunligini, badxulqlikning boshga lalokat keltirishini lushuntirishlari, yaxshilikka undash, halol mehnat qilish farovon va sog'lom turmush kechirishning asosi ekanligini anglatishlari lozim deb ta'lim berdi.

Ahmad Yassaviy fikricha, o'z nafsining boshini yanchgan kishining g'ururi va qadr-qimmatini hech kim poymol qila olmaydi. Shu bois, "Hikmatlar" bizga yashash tarzimizni adashmasdan to'g'ri belgilab olishimizda, ko'proq ezgu savob ishlar qilishimizda, o'z mohiyatimizni anglab yetishimizda ko'mak beradi. Nafsnii jilovlay bilish inson qalbini tozalaydi va tiniqlashtiradi, odamlarni to'g'ri yo'lga boshlaydi. Sog'lom nafs insonni hayvoniy ehtirolarga berilib ketishdan saqlaydi, jismonan mustahkamlaydi, uning quvvatini oshiradi, og'ir kasalliklardan asrab, insonning ma'naviy yuksalishiga olib keladi. Sog'lom nafs - sog'lom turmush tarzining muhim belgisidir. Nafsnii tiya bilmaslik inson qalbini xiralashtiradi, to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Nafsga berilish insonni tubanlashtiradi, oqibatda uni halok etadi.

Abu Ali ibn Sinoning inson salomatligiga qo'ygan gigiyenik talablari "Sog'liqni saqlashga doir risola" deb nomlangan asarida bayon qilingan. Kitobning maqsadi inson tanasiga zararli ta'sir etuvchi holatlarni, uning turmush tarzidagi xatolarni to'g'rilash orqali bartaraf etilish usullarini bayon

qilishdir, deb yozadi muallif. Kitobning birinchi maqolasida ushbu xatolar va ularni muvozanatlashtirish choralari haqida o'z fikrlarini bildiradi. Kitobning alohida maqolalarida havo, uning turli holatlari-musaffoligi, namligi, quruqligining inson organizmiga ta'sirini bayon qilib, ulardan himoyalaniş usullarini ko'rsatadi. U uzoq turib qolgan havo ham, harakatdagi havo ham organizm uchun zararlidir, deb ko'rsatadi. Hammomlar to'g'risidagi maqolasida hammomga qo'yiladigan gigiyenik talablarga to'xtaladi. Hammomga to'yib ovqatlanган holda kirish organizmga katta xavf tug'dirishi, shuningdek, uzoq muddat davomida cho'milish, ortiqcha va kuchli uqalashning zarari. ayni paytda hammomdan so'ng biroz vaqt sot' havoda sayr etishning foydali ekanligini bayon qilgan. [5:16-20-b].

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, hozirgi kunda yurtimizda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash ishlari olib borilmoqda, kasbiy kompetensiya masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarning "kasbiy kompetensiya"si deganda, o'z kasbiy bilim va ko'nikmalarini tinmay boyitib borishi va yangi vazifalarni o'z oldiga qo'yishi, ya'ni davr talablarini his etishi hamda o'z amaliy faoliyatida to'g'ri qo'llay olishi tushuniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 30-sentyabrdagi VMQ-616-son "Kasbiy malaka va bilimlarni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. Elektron resurs: <https://lex.uz/docs/5664463>.
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat milliy nashriyoti, –T.: 2008. 8 tom. B-26.
3. Новая иллюстрированная энциклопедия. Кн. 5. Кл –Ма. –М.: Большая Российская энциклопедия, ООО "ТД Издательство Мир книги", 2007. –512 с.
4. Muslimov, N. (2015). Usmonboeva M. va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Sano-standart. Toshkent, 120.
5. Arziqulov R. Sog'lom turmush tarzi asoslari (Valeologiya) "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent-2009

ESTETIK DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDA METAPREDMETLI YONDASHUV METODIKASINI QO'LLASH

Sayfullayeva B.

*Qarshi davlat universiteti San'atshunoslik fakulteti,
Rangtasvir va amaliy san'at kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: metapredmetli yondashuv, ta'lim, fikrlash, qobiliyat, estetik dunyoqarash, yondashuv, baholash.

Ключевые слова: метапредметный подход, образование, мышление, способности, эстетическое мировоззрение, подход, оценка.

Key words: metasubject approach, education, thinking, ability, aesthetic outlook, approach, assessment.

РЕЗЮМЕ:

Metapredmetli yondashuv ta'lim tizimida o'quvchilarning bilimlarini kengaytirish, ularni bir-biri bilan bog'lash va kompleks fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu yondashuv, o'quv jarayonida turli fanlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash orqali o'quvchilarda estetik dunyoqarashni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Estetik dunyoqarash esa insonning san'at, go'zallik va tabiatga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Ushbu maqolada metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirish metodikasini takomillashtirish yo'llari haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

Метапредметный подход направлен на расширение знаний учащихся в образовательной системе, связывание их друг с другом, развитие умения комплексно мыслить. Такой подход важен в формировании эстетического мировоззрения учащихся за счет укрепления связей между различными предметами образовательного процесса. Эстетическое мировоззрение определяет отношение человека к искусству, красоте и природе. В данной статье представлена информация о путях совершенствования методики формирования эстетического мировоззрения на основе метапредметного подхода.

SUMMARY:

The metasubject approach is aimed at expanding students' knowledge in the educational system, connecting them with each other, and developing the ability to think complexly. This approach is important in the formation of an aesthetic worldview in students by strengthening the connections between different subjects in the educational process. The aesthetic worldview defines a person's attitude towards art, beauty and nature. This article provides information on ways to improve the methodology of forming an aesthetic worldview based on a metasubject approach.

Kirish. Ta'lim tizimida metapredmetli yondashuv, o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish maqsadida, o'quvchilarning turli fanlar bo'yicha bilimlarini birlashtirishga qaratilgan innovatsion yondashuvdir. Ushbu yondashuv, o'quvchilarning bilimlarini kengaytirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularning o'zaro aloqalarini mustahkamlashga yordam beradi. Metapredmetli yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularning o'rganish motivatsiyasini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Metapredmetli yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarini har tomonlama rivojlantirishga yordam beradi. Bu yondashuv o'quvchilarga turli fanlar bo'yicha olingan bilimlarni birlashtirish, ularni amaliyotda qo'llash va yangi vaziyatlarda muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirish imkonini beradi. Metapredmetli yondashuvda asosiy e'tibor o'quvchilarning faol ishtirokiga, ularning fikrlash jarayonlariga va o'z-o'zini baholash qobiliyatlariga qaratiladi. Bu jarayon estetik dunyoqarashni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi, chunki san'at va go'zallik haqidagi tushunchalar ko'pincha turli fanlar o'rtasidagi aloqalar orqali shakllanadi. Estetik dunyoqarashni shakllantirishda metapredmetli yondashuvning ahamiyati bir necha jihatdan ko'rinadi. [1]

Birinchidan, bu yondashuv o'quvchilarga san'at va go'zallikni turli fanlar kontekstida tushunishga yordam beradi. Masalan, tarix darslarida san'at asarlarini muhokama qilish, adabiyot darslarida esa estetik tushunchalarni o'rganish orqali o'quvchilar san'at va go'zallikni kengroq kontekstdan ko'ra olishadi. Ikkinchidan, metapredmetli yondashuv o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. O'quvchilar turli fanlar o'rtasidagi bog'lanishlarni ko'ra olishlari va o'z fikrlarini ifodalashlari mumkin. Bu esa ularning estetik dunyoqarashini kengaytiradi. Estetik dunyoqarashni shakllantirish metodikasini takomillashtirishda bir necha yo'nalishlarni ko'rib chiqish mumkin. O'quv jarayonida interaktiv metodlarni qo'llash zarur. Interaktiv metodlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularning fikrlarini ifodalash imkoniyatini yaratadi. Masalan, guruhli muhokamalar, rolli o'yinlar va kreativ loyihalar orqali o'quvchilar estetik tushunchalarni o'zaro muhokama qilishlari va yangi fikrlarni yaratishlari mumkin. Metapredmetli yondashuv asosida o'quv dasturlarini ishlab chiqish zarur. O'quv dasturlarida turli fanlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, san'at va estetik tushunchalarni o'rganish uchun maxsus bo'limlar kiritish kerak. Bu o'quvchilarga turli fanlar bo'yicha olingan bilimlarni birlashtirish va amaliyotda qo'llash imkonini beradi. O'qituvchilarni metapredmetli yondashuv asosida tayyorlash muhimdir. O'qituvchilar estetik dunyoqarashni shakllantirishda qanday metodlarni qo'llashlari, o'quvchilarning

ijodiy fikrlashini qanday rivojlantirishlari haqida ma'lumotga ega bo'lishlari zarur.

O'qituvchilar uchun maxsus treninglar va seminarlar tashkil etish orqali ularning malakasini oshirish mumkin. O'quvchilarning estetik dunyoqarashini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. O'quvchilarning estetik tushunchalarini, san'atga bo'lgan munosabatlarini baholash uchun maxsus testlar, anketalar va ijodiy ishlar tashkil etish mumkin. Bu baholash mexanizmlari o'quvchilarning o'zgarishini kuzatishga va ularning estetik dunyoqarashini rivojlantirishga yordam beradi.[3]

Muhokama va natijalar. Metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirish metodikasini takomillashtirish ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, san'at va go'zallikni turli fanlar kontekstida tushunishga yordam beradi. O'quv jarayonida interaktiv metodlarni qo'llash, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, o'qituvchilarni tayyorlash va baholash mexanizmlarini ishlab chiqish orqali estetik dunyoqarashni shakllantirishda muhim natijalarga erishish mumkin. Ushbu yondashuv o'quvchilarning estetik tushunchalarini kengaytiradi, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va san'atga bo'lgan munosabatlarini mustahkamlaydi. [4]

Ta'lim tizimida estetik dunyoqarashni shakllantirish, o'quvchilarning san'at, go'zallik va tabiatga bo'lgan munosabatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Metapredmetli yondashuv esa bu jarayonni yanada samarali qilishga yordam beradi. Xorijda metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirishda qo'llanilayotgan tajribalar, metodlar va yondashuvlar o'zining samaradorligi bilan ajralib turadi. Xorijda metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirishda bir qator muvaffaqiyatli tajribalar mavjud. Masalan, Yevropa va AQSh ta'lim tizimlarida san'at va estetik tarbiya o'quv jarayonining ajralmas qismi sifatida qabul qilingan. Bu mamlakatlarda san'at darslari, adabiyot, tarix va tabiiy fanlar o'rtasidagi aloqalar o'rnatilib, o'quvchilarning estetik dunyoqarashi kengaytiriladi. Yevropada, ayniqsa, Skandinaviya mamlakatlarida metapredmetli yondashuv ta'limda keng qo'llaniladi. Bu mamlakatlarda o'quvchilar san'at, musiqa, adabiyot va tabiiy fanlar o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganadilar. Misol uchun, Norvegiya va Shvetsiyada o'quvchilarga san'at asarlarini tahlil qilish va ularni tarixiy kontekstda o'rganish taklif etiladi. Bu jarayon o'quvchilarga san'at va go'zallikni turli nuqtai nazardan ko'ra olish imkonini beradi, shuningdek, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. AQShda esa metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirishda ko'plab innovatsion

metodlar qo‘llaniladi. Masalan, "STEAM" (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi orqali o‘quvchilarga san‘at va fanlarni birlashtirish imkoniyati beriladi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarga turli fanlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni ko‘ra olishlariga yordam beradi va ularning estetik dunyoqarashini rivojlantiradi. O‘quvchilar loyihalar orqali san‘at va ilm-fanni birlashtirib, yangi g‘oyalar yaratadilar. Bu jarayon o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yanada kuchaytiradi. Xorij tajribasida metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirishda bir qator metodologik yondashuvlar qo‘llaniladi. Birinchidan, interaktiv ta‘lim metodlari keng qo‘llaniladi. [5]

Xulosa. Metapredmetli yondashuv asosida estetik dunyoqarashni shakllantirish metodikasini takomillashtirish, ta‘lim tizimida o‘quvchilarning bilimlarini kengaytirish, ularni bir-biri bilan bog‘lash va kompleks fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon o‘quvchilarning san‘at va go‘zallik haqidagi tushunchalarini yanada kengaytiradi va ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, estetik dunyoqarashni shakllantirishda metapredmetli yondashuvning ahamiyati, o‘quv jarayonidagi interaktiv metodlar, o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, o‘qituvchilarni tayyorlash va baholash mexanizmlarining o‘rni alohida ta‘kidlanishi lozim. Bularning barchasi o‘quvchilarning estetik dunyoqarashini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi va ularning san‘at va go‘zallikka bo‘lgan munosabatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Джумаев А. (2021). Эстетическое воспитание и метапредметный подход. Ташкент: Национальный университет Узбекистана.
2. Мурадов Б. (2022). Творческое мышление и эстетический взгляд. Ташкент: Наука и технологии.
3. Саидов Д. (2023). Метапредметный подход: теоретические и практические аспекты. Самарканд: Самаркандский государственный университет.
4. Рагимов Э. (2021). Зарубежный опыт эстетического воспитания. Ташкент: Министерство образования Республики Узбекистан.
5. Тошпулатов Ф. (2022). Методы формирования эстетического мировоззрения. Бухара: Бухарский государственный университет.
6. Худойбердиев Р. (2023). Метапредметный подход и его влияние на образование. Ташкент: Министерство образования Республики Узбекистан.
7. Анваров С. (2021). Эстетическое воспитание: новые подходы. Ташкент: Национальный университет Узбекистана.

TALABALARDA KREATIVLIK SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK ZARURIYATI

Maxmudov Sh. T.

NamDTU mustaqil tadqiqotchisi

Akbarov B. A.

*NamDTU “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti, pedagogika
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Tayanch soʻzlar: kreativlik, divergent fikrlash, inkubatsiya, ijodkorlik, miya, gʻoyalar, jarayon

Ключевые слова: креативность, дивергентное мышление, инкубация, креативность, мозг, идеи, процесс.

Key words: creativity, divergent thinking, incubation, creativity, brain, ideas, process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada kreativ fikrlashning zamonaviy taʼriflarni ijodkorlik, tasavvur, kashfiyot, aks ettirish, divergent fikrlash va oʻxshashliklar yaratish. Ichki va tashqi ilhom manbalari va miyaga yangi tajribalar berish tushunchalari va kreativ fikrlashning ijtimoiy-pedagogik zarurati haqida soʻz yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются современные определения творческого мышления, включая креативность, воображение, открытие, рефлексию, дивергентное мышление и построение аналогий. Обсуждаются концепции внутренних и внешних источников вдохновения, обеспечения мозга новым опытом, а также социально-педагогическая необходимость творческого мышления.

SUMMARY:

This article discusses modern definitions of creative thinking, including creativity, imagination, discovery, reflection, divergent thinking, and the creation of analogies. It discusses the concepts of internal and external sources of inspiration and providing the brain with new experiences, and the socio-pedagogical necessity of creative thinking.

Hozirgi glaballashuv sharoiti istaymizmi-yoʻqmi, bizning ishlash va yashash tarzimizni oʻzgartirmoqda. Birinchidan, biz globallashish, ifloslanish, moliyaviy inqirozlar yoki yangi epidemiyalar boʻladimi, butun dunyoga taʼsir qiladigan murakkab muammolarga tobora koʻproq duch kelmoqdamiz. Ushbu muammolarni hal qilish boʻyicha harakatlarni muvofiqlashtirish uchun bizga ijobiy fikrlash va ijodiy gʻoyalar kerak. Shaxsiy darajada globallashuv hayotning tobora tezlashib

borayotgan sur'atini keltirib chiqaradi. Bizda juda ko'p ma'lumot mavjud, ammo bugun o'rgangan narsalarimiz ertaga osonlikcha eskirishi mumkin. Garchi tez o'zgarishlar ham yangi imkoniyatlar keltirsa-da, endi biz butun dunyo bo'ylab iste'dodli odamlar bilan raqobatlashishimiz kerak. Ushbu muhitda muvaffaqiyat qozonish uchun bizga ishonchli qarorlar qabul qilishga va tezda yangi bilimlarni egallashga yordam beradigan ijodiy fikrlash qobiliyatlari kerak.

Kreativlik insonni fikrlash qobiliyatini yanada takomillashtirgan holda ijtimoiy hayotning, inson faoliyatining oliy boshqaruvchisi vazifasini bajaradi va uni ezgu amallar tomon yo'naltiradi. Bunday ijodkor inson hamisha borliq bilan uyg'un holda xarakat qiladi. Fransiyalik faylasuf Anri Bergson esa "Ijodni intellektning yuqori bosqichi" deb e'tirof etadi. Olmon mumtoz faylasufi Gegel esa "Ijodiy tafakkur bir butun yaxlit ob'yektlarning bo'laklarga bo'linishidir, deydi. Butunni bo'laklarga bo'lish jarayonida ijodning quvvati, butunni bo'laklarga ajrata olish qobiliyatlari, o'sha bo'laklarning birining ikkinchisi bilan bog'liqligi, aloqadorligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Ijodiy tafakkurning aqldan farqi shundaki, u eng avvalo yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratishni o'zida mujassamlashtiradi" Gegelni bu fikrini tanqid qilib, Daniyalik faylasuf Syoren Kyerkegor uni qarashlarini haddan ziyod umumlashib ketganligini ko'rsatib o'tadi. Haqiqatdan ham Gegel butunlay umumiylikka o'zini bag'ishlagan edi. Chunonchi. Rafiqasining aytishicha, uni yaxshi ko'rgan ma'lum taomi yo'q bo'lgan. Uning uchun faqat umumiy taom mavjud edi. Gegel qarashlarining mazmun-mohiyati Kyerkegor fikricha, "umimiy mohiyatlarga qaratilgan, bunda o'ziga xos mavjudlik, individuallik bu yerda tan olinmagan edi". Gegel fikricha, "Ijod qilish odamzodning azaliy fazilatidir. Biroq odamlarning ijodiy izlanishlari shu qadar farqlanishi mumkinki, hatto ular bir-birlariga butunlay zid bo'lishi ham mumkin". Insonni zehni uni aqliy zukkoligi va xotirasining zarur vaqtlarda pand bermasligi bilan bog'liq bo'lib, unda inson tabiat, jamiyat to'g'risidagi fikrlarini o'z-o'zini anglash borasidagi aqliy mushohadalarini izchillik bilan ma'lum bir tartibga soladi. Shu boisdan ham N.A.Shermuhamedova "...fandagi uzluklilik ijodiy jarayon va oldingidan mutlaqo farq qiluvchi yangi bilimning paydo bo'lishida namoyon bo'ladi", - deb yozadi.

Tafakkur qilish qobiliyati bizning hayotimizga ta'sir qiladi. Bu biz qilayotgan, o'ylaydigan va yaratadigan hamma narsani o'zgartiradi. Tafakkur qilish ilmiy sohalardan tortib muhandislik va san'atgacha – har qanday kasbdagi puxta rejalar, orzular va ixtirolarning ilgari surilishiga poydevor. O'ylab ko'ring, avval hech xayolga keltirmagan yaxshi ishlarni xayolan bajarib ko'ring. Bunda sizga tafakkur yordamga keladi. Tasavvur qiling-a, siz har kungi faoliyatingizni idrok

va mushohada orqali rejalashtirsangiz, hayotingiz naqadar mazmunli, boshqalar uchun ham foydali bo‘lar edi.

Inson tafakkur qilgani sayin miyadagi “tasavvur mushaklari” shunchalik kuchli bo‘ladi. Bu qobiliyat cheksiz imkoniyatlarning boy manbasiga yo‘l ochadi. Bugun ma’lumot hajmi oshib, uni saralash, foydalisini tanlash ko‘nikmasi ham bevosita idrok bilan bog‘liq. Tafakkur har bir kishi uchun, ayniqsa, yetakchilar uchun juda muhimdir. Odamlar hayotini yaxshilashga, muammolarni bartaraf etishga kirishgan inson tafakkuriga suyanadi. Yangiliklar yaratish, hayotni qulaylashtirish uchun esa tasavvur yordamga keladi. Deyarli barcha muvaffaqiyatli odamlarga xos ko‘nikma – teran idrok qilish, xayolotdan unumli foydalana olishdir.

“Aqlning chinakam belgisi bilim emas, tasavvurdir” degan edi taniqli olim Albert Eynshteyn. Olim ko‘pchilik uchun ijodkor daholarning yorqin timsoli bo‘lgan. U nisbiylik nazariyasi orqali fizika fanini manguga o‘zgartirib yubordi. Eynshteynda boshqacha – o‘ziga xos ijodiy va mustaqil fikrlash ko‘nikmasi bo‘lganini ko‘pchilik bilmaydi.

Eynshteynning idrok qilishdagi bosh yondashuvi tasavvurni ishga solish va voqelikdan qochish bo‘lgan. U hamma narsani tasavvur qiladi. Tasavvur qilib o‘rganadi va muammoga ham tasavvur orqali yechim topadi. Shu orqali u bilimlari chegarasini kesib o‘tishga muvaffaq bo‘ladi. O‘zimiz bilgan va ishongan g‘oyalardan qochish qanchalik g‘alati bo‘lmasin, boshqa ehtimoliy yechimlarni topishga ko‘maklashadi.

Buning uchun olimning o‘ziga xos texnikasi bo‘lgan. U buni “tafakkur tajribasi” deb atagan. Bu tajriba uning miyasida sodir bo‘lgan. Olimning aytishicha, nisbiylik nazariyasi aynan shu tajriba mahsuli. Tadqiqotchi yorug‘likka va uning tezligiga, vaqt bilan bog‘liqligiga qiziqar edi. U bu to‘g‘rida o‘ylayotganida o‘zini quyosh nuri ustida ketayotgan chavandozdek his qilgan.

Bu ko‘pchilik uchun g‘ayrioddiy va telbanamo bo‘lishi mumkin, ammo kashfiyotchi tasavvuriga shu yo‘sinda erkinlik berib, yorug‘lik hamda vaqt o‘rtasidagi aloqadorlikni topgan.

Vaqtning his qilishimiz qayerdamiz va nima qilayotganimizga daxldor. Eynshteyn buni shunday ta’riflaydi: “Yaqin do‘stimiz bilan bir soatlik suhbat bir daqiqa tuyulsa, cho‘g‘ni tutganimizda bir daqiqa bir soatdek tuyuladi”.

Ehtimoliy o‘ylash o‘zini oqlashi uchun biz uni boshdan o‘tkazib ko‘rishimiz kerak. Ko‘pchilik o‘ylaganidek, o‘ylash – yo‘l-yo‘lakay yoki bo‘sh bo‘lgan vaqtda sodir bo‘ladigan hodisa emas. Eynshteynning fikricha, inson har kun, muayyan paytda idrok qilish bilan band bo‘lishi lozim. Bu jarayon “ijodiy tafakkur” deb nomlanadi. Agar sizni biror muammo yoki masala o‘ylantirsa, vaqt ajratib, u to‘g‘risida tafakkur qiling. Olim ko‘z oldida muammo suratini hosil

qilib, fikrlashni yaxshi ko‘rgan. Uning aytishicha, bu – idrok qilishning samarali yo‘lidir.

Shuningdek, kashfiyotchi har qanday muammo yoki masala uzoq o‘ylansa va tashlab qo‘yilmasa, oxir-oqibat yechimini topishiga ishongan. “Men oylab, yillab o‘ylab yurar edim. Xulosalar 99 foiz asossiz bo‘lib chiqar, oxir-oqibat yuzinchi marta yechimni topar edim”, – deydi olim.

Jahondagi eng boy kompaniyalarga nazar tashlang. Yetakchi o‘nlikda turgan kompaniyalar, asosan, inson aqli evaziga rivojlanmoqda va boyimoqda. Ular bilan birga davlatlar ham taraqqiy etmoqda. O‘tgan asrlarda esa eng boy kompaniyalar neft, gaz, ishlab chiqarish kabi yirik sanoatlardan foyda ko‘rgan.

Bugun esa hammasi o‘zgarib, xomashyo sarf qilmasdan turib ham boyish va rivojlanish imkoniyatlari mavjud. Bugungi taraqqiyot zamonida biror ishda muvaffaqiyat qozonish uchun o‘tgan asrdagi kabi bilimli bo‘lishning o‘zi kifoya qilmaydi. Bugun har qaysi yo‘nalishda muvaffaqiyat qozonish uchun quyidagi ko‘nikmalarni rivojlantirishimiz zarur.

Kreativlik – ijodkorlik, ijodiy yondashuv ko‘nikmasidir. Jahondagi barcha muvaffaqiyatli insonlar, biznesmenlardan tortib rassomlargacha mazkur ko‘nikma sabab ko‘zga ko‘ringanlar. Kreativlik – bu hali noaniq narsani noan‘anaviy, o‘ziga xos tarzda tasavvur qilishni anglatadi. Misol uchun, rassom va haykaltarosh Mikelanjelodan o‘z asarlarini qanday qilib bu qadar shukuhli va mukammal yaratishini so‘rashganida, u shunday javob bergan: “Men har gal ijod jarayoniga kirishar ekanman, ulkan marmar ichida qamalib qolgan qahramonlarni ko‘raman va ularni ozod qilishni istayman”. Ijodiy fikrlash g‘oyalarni rivojlantiradi, g‘oyalar esa o‘zgarishlarni ilhomlantiradi.

Ijodiy fikrlash yangi g‘oyalar orqali odamlar hayotini yaxshilash, insonlar va imkoniyatlarni bir-biri bilan bog‘lash, ya‘ni uyg‘unlikka keltirish degani. Bu borada omadi chopgan odamlardan muvaffaqiyatlarining sirini so‘rasangiz, ular bor-yo‘g‘i boshqalar e‘tibor qaratmagan nimagadir diqqat qilishganini aytishadi. Ular aslida yig‘ilgan tajribani jamlab, bilimlarni o‘zaro bog‘lay olganlar. Ular muvaffaqiyatsizlikka boshqalardan ko‘proq diqqat qilganlar. O‘z sohasida yetakchi insonlar hamda bu insonlarga ergashuvchilar o‘rtasidagi yagona farq – innovatsiya, ya‘ni ilg‘or fikrdir. Muvaffaqiyatsizlikka uchramay turib, yangilik yaratib bo‘lmaydi. Ijodiy yaratuvchanlik yangi g‘oyalarni o‘ylash, innovatsiya – ilg‘or ishlarni amalga oshirishdir. Buni uddalash uchun muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqmaslik kerak.

Kreativ tafakkur zehn, iste‘dod va qobiliyatni ma‘lum bir me‘yorda namoyon bo‘lishining dastlabki uchqunlari yoshlarning iqtidori orqali aks etadi. Bunday iqtidorli yoshlarni o‘z vaqtida ilg‘ab olgan holda ularni kasbga to‘g‘ri yo‘naltirish yaxshi samara beradi, albatta. Bu xususida buyuk Sharq mutafakkiri Imom

G‘azzoliy ham o‘zining “Ihyou ulum ad-din” (Din ilmlarini jonlantirish) asarida inson aqlining o‘ziga xosligi xususida fikr yuritib shunday degan edi: “Aql zaruriy ilmlarning bir qismidir. Joiz narsalarni joiz, mahol narsalarni mahol bilish kabi va u yana aslida durust, chunki bu ilmlar mavjuddir. Zohir ham aql deb nomlanadi. Ammo bu g‘arizani inkor etish, faqatgina ana shu ilmlar mavjud deyish fosidlikdir”. Hozirgi davr ilm-fani xulosasi va hisob-kitobiga ko‘ra insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida atigi 300 ga yaqin kishi daxolar sifatida e’tirof etilgan. Jamiyatda bunday toifa insonlarni miqdor va sifatini ko‘paytirish uning buguni va kelajagini yanada nurafshon bo‘lishida muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xullas, kreativ tafakkur tabiat, jamiyat va insonni o‘z-o‘zini isloh qilishga ko‘ra quyidagi vazifalarni bajaradi. Kreativ tafakkur birinchi navbatda gneseologik vazifani bajaradi. Ya’ni inson o‘zining ijodiy tafakkuri orqali o‘zi yashayotgan dunyoni bilishga, voqelikni butunligicha idrok qilishga intiladi. Insonni hissiy a‘zolari orqali olingan dunyo to‘g‘risidagi axborotlarni jamlagan xolda fikr mushohada yuritadi. Bu jarayon inson kreativ tafakkuri gneseologik vazifasini keng ma’noda talqin etish bo‘lsa, tor ma’noda esa insonlar o‘z ijodiy salohiyati orqali voqelik, predmet yoki xodisa to‘g‘risida mustahkam bilimga ega bo‘lish, tasavvur, idrok, sinchkovlik va aqliy zukkolik asosida mavjud bilimlarga tanqidiy yondashib, kerakli xulosa chiqarish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Kreativ fikrlash ta’siri butun jamiyatga sezilarli innovasiya turlarining ortida turishi rost, lekin u ayni damda universal va tenglashtiruvchi xususiyatga ega fenomen hamdir, ya’ni har qanday shaxs, u yoki bu darajada, kreativ fikrlash qobiliyatiga ega.

Amerikalik olim D. Veksler “Kreativlik fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta yechimlar paydo bo‘lishini taqozo etadi va shablonli, zerikarli fikrlashdan farq qilib, narsa va hodisalar mohiyatidagi o‘zga xoslik, noyoblik sifatlarini anglashga yordam beradi” - deb ta’rif beradi.

Ko‘p olimlar shuni tan oladilarki, ularning aksariyati biror masalaning yechimini izlayotganda bir joyda o‘tirmas, balki albatta harakatda bo‘lib turishi kerak. Qachonki bizning tanamiz harakatda bo‘lsa, shunda aqlimizga muammolar yechimi oson keladi. Fikr tug‘ilishi uchun ongda bor obraz (model)ning hech bo‘lmaganda ikkitasi qo‘zg‘alishi zarur. Miya har qanday fikrni u yoki bu aniq kodli shaklga soladi. Turli odamlarda ko‘rish, eshitish, so‘z, harf, raqam va boshqa kodlardan foydalanish qobiliyati har xil. Ma’lumotlarni kodlash aks ettirilayotgan hodisa mazmuni va tuzilishiga muqobil bo‘ladi. San’atda va adabiyotda maxsus “kodlash” orqali mazmun yoritiladi. Masalan, mumtoz adabiyotda miya konkret kod orqali g‘oya yaratadi. Agar odam ko‘rgazmali-obrazli tasavvurlardan foydalanishga moyil bo‘lsa, ko‘rib idrok qilishi kuchli bo‘ladi. Akustik-obrazli

tasavvurning ustunligi musiqiy fantaziyadan darak beradi. Borliqni so‘z-obrazlar shaklida o‘zlashtirishga moyillik shoirlik fantaziyasini xarakterlaydi. Lekin bu - odamni rassom, kompozitor yoki shoir qilib qo‘ymaydi. Bu kasblar qobiliyat, ko‘nikmalarning yaxlit kompleksini, shuningdek, qobiliyatlarni yo‘naltirishga yordam beruvchi shaxsiy sifatlarni talab qiladi .

Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish uchun dastlab bu tushunchaning mazmunini bilish lozim. Kreativlik inglizcha “create” so‘zidan olingan bo‘lib, “yaratish” ma‘nosini bildiradi. Kreativlik deganda insonning yangilik yaratish, muammolarni yechishga qaratilgan ijodiy qobiliyati tushuniladi. Uning tagzamiida beqiyoslik, amaliylik, noodatiylik va erkinlik yotadi. Shuningdek, kreativ fikrlash muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash, bir nuqtaga turli rakursdan yondashishni anglatadi .

Talaba shaxsning kreativligi uning tafakkuri, muloqoti, his-tuyg‘ulari, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi.

Aytib o‘tilganidek, barcha shaxslarda bo‘lgani kabi bo‘lg‘usi pedagoglarda ham kreativlik sifatlari o‘z-o‘zidan rivojlanmaydi. Shunga ko‘ra kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning bir qator yo‘llari mavjud.

Birinchi yo‘l - kreativ fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish. Bunda asosiy urg‘u kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish asosiy e‘tibor markazida bo‘lib, talabalar fe‘llar yordamida kreativ xarakterdagi harakatlarning mohiyatini ifodalashga yo‘naltiriladi. Xususan, o‘qituvchilar kreativ fikrlash ko‘nikmasini samarali shakllantirish maqsadida talabalarga ularni fikrlashga undovchi savollar tarkibida zarur fe‘llarning bo‘lishiga e‘tibor qaratadilar. Bu holat misollar bilan tushuntirilsa, talabalardan «yurak va qon aylanish tizimi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta‘riflab bering» mazmunidagi nazorat savoli ularda kreativlikni shakllantirmaydi. Zero, savol tarkibidagi «ta‘riflab bering» tushunchasi o‘z mohiyatiga ko‘ra «mavjud bilimlaringizni birma-bir aytib o‘ting» deyish bilan teng. Nazorat savollarini berishda talabalarni fikrlashga undovchi so‘z (fe‘l)lardan foydalanish ularning kreativ fikrlashlarini osonlashtiradi. Shu sababli shaxsda kreativ sifatlarni shakllantirishning birinchi yo‘liga ko‘ra pedagoglar turli, antiqa, noan‘anaviy hamda puxta javobni berishga majbur qiluvchi so‘z (fe‘l)lardan foyalanishlari maqsadga muvofiqdir. Masalan, “bog‘liqlikni toping”, “yaratish”, “bashorat qilish”, “fikrni mantiqan bayon eting”, “tasavvur qilish” kabi so‘z (fe‘l)lardan foydalanish amaliy jihatdan samarali sanaladi.

Agarda pedagog talabalardan “yurak va qon aylanish tizimi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta‘riflab berish”ni talab qilish o‘rniga, “yurak va qon aylanish tizimi o‘rtasidagi bog‘liqlikning barcha turlarini keltirish”ni so‘rashi lozim bo‘lsa, natijada talabalar ham mavjud bilimlarni umumlashtirish, ham yangi fikr va g‘oyalarni ilgari surish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Pedagoglar birinchi yo'lni qo'llash – talabalarda kreativlik ko'nikmasini shakllantirishda yosh o'qituvchilarning “Kreativlik xaritasi”dan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchi yo'l – amaliy kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Pedagoglar talabalarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda ko'rsatmali metod va usullardan foydalanadilar. Bu o'rinda savollardan foydalanish faqat qisqa muddatda yordam berishi mumkin, u talabalarda interfaollik va kirishimlilikni rivojlantirmaydi.

Uchinchi yo'l - kreativ faoliyat jarayonlarini tashkil etish. Mazkur yo'lda talabalarni muammoni yechish va innovasion g'oyalarni ilgari surish jarayonida kreativ, ijodiy fikrlashga urg'u beriladi. Mazkur jarayonlarda kreativ metod va usullar faol qo'llanilmasa-da, kreativ fikrlash yuz beradi. Masalan, talabalarga “Yurak va qon aylanishi tizimi o'rtasidagi bog'liqlikni toppish” topshirig'ini bajarar ekanlar, odamning qon aylanishi tizimi bilan bog'liq turli muammolarni tahlil qiladilar. Natijada ushbu jarayonda ko'p tomonlama fikrlash, mushohada yuritish ro'y beradi.

To'rtinchi yo'l - kreativ mahsulot (ishlanma) lardan foydalanish. Bu yo'lni tutishda pedagog talabalarga “Odamning qon aylanish tizimi” mavzusida Power Point dasturi yoki multimedia vositalari yordamida taqdimotni yaratish topshirig'ini berishi mumkin. Taqdimotni tayyorlash jarayonida talabalarda kreativ fikrlash ko'nikmalari faol rivojlanadi.

Talabalar o'zlarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini qulay muhitda to'la namoyon qilishlari mumkin. Agar talabalarda muvaffaqiyatsizlikka uchrash qo'rquv hissi mavjud bo'lsa, fikrni noto'g'ri ifodalashdan hadiksirasalar, tanqidga uchrashdan qo'rsalar, bunday vaziyatda ular kreativ fikrlash ko'nikmalarini samarali shakllantirish yoki rivojlantirish mumkin bo'lmaydi.

Talabalarda kreativlikni odatga aylantirish orqaligina kreativ fikrlash ko'nikmasini muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Bu jarayonda ular tomonidan mavzu mazmunining puxta anglanishi va kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholashda qo'llaniladigan metod va vositalar muhim ahamiyat kasb etadi.

O'qituvchi kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantiruvchi fe'llarni (birinchi yo'lni) qo'llashga qaror qilsa, u bevosita kreativ muammolarni hal etish (uchinchi yo'l) ustida ish olib borayotgan talabalarni kreativ fikrlash strategiyalari (ikkinchi yo'l)dan foydalanishga ham samarali jalb etadi. Dars esa kreativ mahsulotni (to'rtinchi yo'l) ishlab chiqish bilan yakunlanadi.

Kreativ fikrlash ko'nikmasini mashq qildirish natijasida talabalar faqatgina o'rnatilgan aloqalarga tayanibgina qolmay, balki miyada yangi, ma'noga boy aloqalarni o'rnatish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va yangicha fikrlashga moyil bo'ladilar. Doimiy ravishda olib borilgan mashqlar natijasida yangicha kreativ

fikrlash odatiy va avtomatik xarakterga ega bo‘ladi. Inson miyasi doimo to‘g‘ri ishlashga odatlangan, ya‘ni miya uchun faqat birgina to‘g‘ri javob mavjud bo‘ladi. Vaholanki, bu kreativlik emas.

Kreativlik – talabalarning o‘z qarashlarini himoya qilish jarayonida barcha javoblar to‘g‘ri bo‘lishi mumkin degani. Kreativlik muhitiga singib ketish sanaladi. Shu sababli kreativ fikrlashni odatga aylantirish uchun talabalar mazkur jarayonga ishonch bilan qaray olishlari lozim. Talabalarning kreativlik qobiliyatlari rag‘batlantirilsa va samimiy muhit yaratilsagina, ular kreativ fikrlashni odatga aylantira oladilar. Kreativ muhitda o‘qituvchi va talabalar boshqalarga nisbatan samimiy munosabatda bo‘lish va ularning fikr mulohazalarini hurmat qilishni o‘rganadilar.

Xato qilish yoki muvaffaqiyatsizlikka uchrashdan qo‘rqish, haddan tashqari baholarga e‘tibor qaratish, boshqalardan ajralib turish, mensimaslik va tanqidga uchrash, kamsitilishdan qo‘rqish kabi hislatlar talabalarda kreativlikni shakllantirishga to‘sqinlik qiladi. Har qanday ko‘nikmani shakllantirish mumkin bo‘lganiday, kreativ fikrlash qobiliyati yoki ko‘nikmasini ham rivojlantirish mumkin. Bu talabalarga ham taalluqli bo‘lib, kreativlik ustida ishlash talabalarga noodatiy tarzda fikrlashga yordam beradi. Biroq talabalarni ruhlantirish va kreativ bo‘lishga undash o‘qituvchining qay darajada malakali ekanligiga bog‘liq. Kreativlik bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar va kreativlik nazariyachilarining ishlari talabalarda kreativlik ko‘nikmasini shakllantirishda qo‘llanma sifatida xizmat qiladi. Bu auditoriyadagi muhit, talabalarda fikrlash tarzining shakllanishi, o‘qituvchining yondashuv va strategik elementlarini o‘z ichiga oladi.

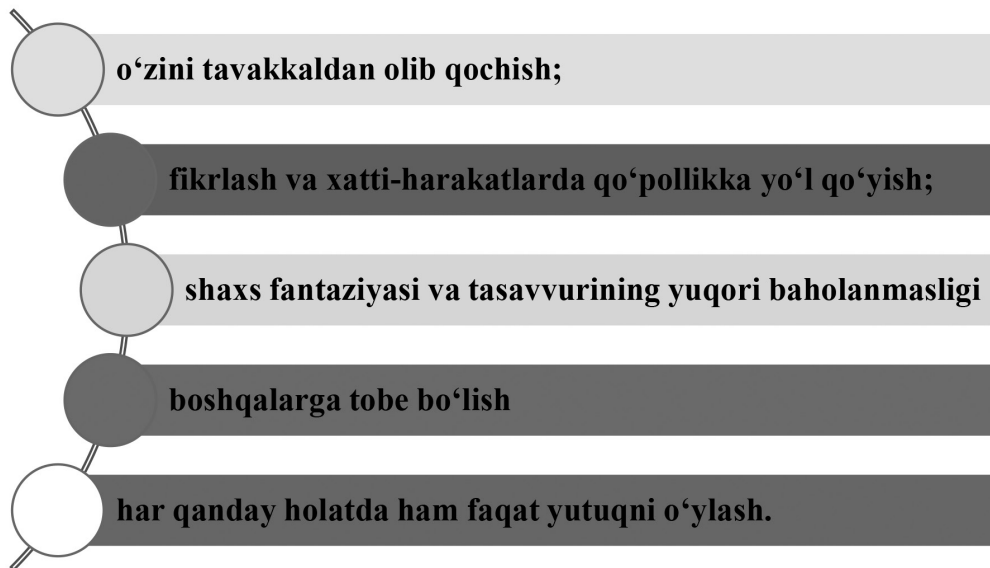
Talabalarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘qituvchi alohida o‘rin tutadi. Vaholanki, o‘qituvchi auditoriyada talabalar o‘zini erkin seza oladigan va o‘z fikrlari, g‘oyalari bilan bo‘lisha oladigan muhit yaratishi lozim. Talabalar

kreativlikni auditoriyada o‘z g‘oya va fikrlarini turli yo‘llar bilan ifoda etishlari lozim. Talabalar ongida yuz berayotgan jarayonlarni yanada faollashtirish uchun o‘rnatilgan qonun-qoidalar, standartlardan chetga chiqib, turli savollarga javob berishda erkin harakat qilishlari kerak. O‘qituvchi talabalardagi kreativlikni noodatiy g‘oyalarni o‘rtaga tashlash va ularni verbal va noverbal tarzda rag‘batlantirish orqali qo‘llabquvvatlaydi. O‘qituvchining talabalar berayotgan kreativ g‘oyalarga nisbatan to‘g‘ri munosabati ularning mumkin bo‘lgan va mumkin bo‘lmagan shartlarni anglashida muhim ahamiyatga ega. Mazkur elementlarning barchasi o‘qituvchi-talaba munosabatining muhim qismi bo‘lib, talabalar muvaffaqiyatini ta‘minlaydi.

Muayyan omillar pedagoglarda kreativlik sifatlari, malakalarini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli pedagogik jarayonda o‘qituvchilar ushbu omillarni bartaraf etishga e‘tibor qaratishlari lozim.

Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishda to'sqinlik qiladi:

O'qituvchi talabalarni yangi ma'lumot va manbalar bilan ta'minlaganda yoki yangi strategiyalarni qo'llaganda, ularning ongi "uyg'onadi" va e'tibor qaratadi. Masalan, biror-bir adabiy asar qahramoni yoki tarixiy shaxsga o'xshab kiyinish, tarixiy buyum yoki zamonaviy predmetlardan foydalanish, musiqa eshittirish, latifalar aytish, sinf xonasidagi jihozlar o'rnini almashtirish, o'yinlar o'ynash (bu o'rta maktab o'quvchilari va oliy ta'lim muassasalari talabalariga ham birdek taalluqli), dars shaklini o'zgartirish.

Oliy ta'lim muassasalarida ham o'qituvchilar talabalarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda ularning jamoa bo'lib, kichik yoki

katta guruhlarda ishlashlari uchun zarur shartsharoitni yaratib bera olishlari zarur. Zero, katta va kichik guruhlarda ishlash jarayonida bildirilgan har qanday fikrni kreativ jihatdan rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Talabalarda kreativ sifatlarni rivojlantirishda quyidagilarni xulosa qilamiz:

- birinchidan, pedagoglar o'quv dasturlari va o'quv manbalarini yaratishga nisbatan kreativ yondashib, talabalarning umumiy rivojlanishi hamda kasbiy shakllanishiga e'tibor qaratishi;

- ikkinchidan, tayyorlangan o'quv materiallarining g'oyaviylik, ilmiylik, vizuallik,

- tizimlilik, o'quv axborotlarining izchil bayon etilishi, o'quv axborotlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikligini inobatga olish;

- uchinchidan, topshiriqlar talabalar yosh xususiyatiga mosligi, amaliy ahamiyatga egaligi, aniq maqsadga yo'naltirilganligi hamda talabalarning ehtiyoj va qiziqishlariga muvofiq tayyorlanishi;

- to'rtinchidan, kreativlik sifatlarini rivojlantiruvchi metod, vosita va texnologiyalarning maqsadli, izchil qo'llanilishi, shuningdek, pedagogik faoliyatni tashkil etishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan ijodiy foydalanish;

- beshinchidan, talabalarning kreativlik qobiliyatlari rag'batlantirilsa va o'qituvchi

- tomonidan samimiy muhit talabalarni juftlikda, kichik guruhlarda faol ishlashlari

- uchun sharoit yaratilsa, mustaqil, ijodiy, tanqidiy kreativ fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish, kreativ bo'lish uchun kishi ko'proq kreativ insonlar bilan muloqot qilishi va hamisha izlanishda bo'lishi lozim. Har qanday ko'nikmani shakllantirish mumkin bo'lganiday, kreativ fikrlash qobiliyati yoki ko'nikmasini ham rivojlantirish mumkin. Bu talabalarni noodatiy tarzda fikrlashga yordam beradi. Kreativlik bo'yicha D.Veksler, A.Maslou, Djo Pol Gilford, E.P.Torrenslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar va kreativlik ko'nikmasini shakllantirishda qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Bu auditoriyadagi muhit, o'quvchilarda fikrlash tarzining shakllanishi, o'qituvchining yondashuv va strategiyalari elementlarini o'z ichiga oladi.

Kreativlik va innovatsiyalar bugungi kunda butun dunyoda ishdagi yutuqlar va hayotiy muvaffaqiyat uchun asosiy ko'nikmalar sifatida tez-tez tilga olinayotganini guvohi bo'lib kelmoqdamiz. Innovatsiyalar tashkilot faoliyati va bozorda yashab qolishi uchun hal qiluvchi kuchdir. Texnologiyalardagi o'zgarishlar, globallashuv va raqobatning kuchayishi vaziyat va iqtisodiy bosimlarga, tez-tez o'zgarishlarga dosh berish uchun kreativlik va innovatsiyalar zarur bo'lgan muhitni yaratadi. Shuning uchun tashkiliy tizimlarning dizaynerlari va ishlab chiquvchilari tashkilotni bunday o'zgarishlarga moslashtirish uchun deyarli doimiy ravishda innovatsiyalar qilishlari kerak.

Yangi va kreativ g'oyalarni yaratish bugungi kunda har bir tashkilotda innovatsiya va o'sishning asosiy kalitidir. Xodimlarni kreativ fikrlash vositalari bilan ta'minlash tashkilotlarda innovatsiyalarni oshishini isbotlagan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativlik uchun mahorat asoslari va vositalarini yaratgan tashkilotlar daromad, yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish, innovatsiyalar va o'sish bo'yicha raqobatda ustun turadi. Tashkilotlar ko'pgina kreativ jarayonlar uchun guruhlarini joylashtirsa-da, guruh kreativlik sohasida kam tadqiqot olib

borgan. Ko'pgina kreativ tadqiqotlar kreativlikka ta'sir qiluvchi individual omillarga qaratilgan. Jamoalarda kreativlikka intilish natijasida yuzaga keladigan ko'plab muammolar o'rganilmaganligicha qolmoqda. Binobarin, tashkiliy tadqiqotlarda jamoalardagi kreativlikka markaziy o'rin berilishi muhimdir. Kreativlik ko'pincha hayotning mazmunidir, oddiy narsalarni qiziqarli qiladigan, kundalik hayotimizga yangi yondashuvlarga aylantiradigan qo'shimcha narsadir.

Kreativlikka ilmiy qiziqish bir qator fanlarda, birinchi navbatda, psixologiya, biznes tadqiqotlari va kognitiv fanlarda uchraydi. Biroq, uni ta'lim, gumanitar fanlar va ilohiyot, ijtimoiy fanlar, muhandislik, texnologiya va matematikada ham topish mumkin. Bu fanlar kreativlik va umumiy intellekt, shaxs tipi, aqliy va ruhiy jarayonlar, ruhiy salomatlik, sun'iy intellekt o'rtasidagi munosabatlarni qamrab oladi; ta'lim, o'qitish, yetakchilik va tashkiliy amaliyotlar orqali kreativlikni rivojlantirish salohiyati; kreativlik qanday baholanishi va idrok etilishini belgilovchi omillar; milliy iqtisodiy manfaatlar uchun kreativlikni rivojlantirish; o'qitish va o'qitish samaradorligini oshirish uchun kreativ resurslarni qo'llash.

Kreativ yondashuv va yutuqlar dunyo bo'ylab fan va texnologiyadan tortib, falsafa, san'at va gumanitar fanlar kabi turli sohalarida insoniyat tamaddunini ilgari surgan. Demak, kreativ fikrlash shunchaki tasodifiy g'oyalar berishdan kattaroq narsadir. U insonga ba'zan murakkab sharoitlarda, yanada yaxshiroq natijaga erishishga imkon beruvchi bilim va tajribaga asoslangan real ko'nikmadir. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqdalar, bu esa, o'z navbatida, jamoaviy ish bo'lgan innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Ta'limning asosiy vazifasi o'quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir. Bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari "XXI asr" ko'nikmalariga ega ishchilarni taqozo etayotgan dunyoga moslashishga ko'maklashadi. Umuman olganda, bugungi talaba kelajakda hozir hatto mavjud bo'lmagan sohalarida ishlashi, yangi muammolarni yangi texnologiyalar orqali hal etishi kutilmoqda. Talabada kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonini beradi.

Shuningdek, kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab-quvvatlaydi. Talabaniing xayoli va qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi: ijodiy fikrlash shu tariqa o'zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta'lim maqsadlari kontekstida ham talabaniing motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha talablarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta'limning yangi shakllari yo'lga qo'yilishi zarur. Bu ayniqsa ta'lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan talabalarga yordam berishi mumkin va ular o'z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi.

Har qaysi boshqa ko'nikma kabi, kreativ fikrlash ham amaliy va manzilli yondashuv orqali rivojlantirilishi mumkin. Ba'zi o'qituvchilarga o'quvchining kreativ fikrlashini rivojlantirish o'quv dasturidagi boshqa fanlar evaziga bo'layotgandek tuyulishi mumkin. Aslida, o'quvchilar barcha fanlarda kreativ fikrlashi mumkin. Kreativ fikrlash bilim berishga qaratilgan dars mobaynida ko'r-ko'rona yodlash o'rniga tadqiqot va ixtironi qo'llab-quvvatlaydigan yondashuvlar orqali rivojlantirilishi mumkin.

Talabalar kreativ fikrlashni ajrata olishlari, bunday fikrlashga mos shart-sharoitlarni bilishlari va o'zlari ham talabalarga fikrlashda ko'proq ijodiy yondashishga yordam bera olishni bilishlari kerak. Kreativ fikrlash qay tariqa vujudga kelishi borasidagi puxtaroq tasavvur, o'z navbatida, talabalarga ta'lim jarayonida talabalarda ijodiy g'oyalar "inkubatsiya" bo'lishi uchun muayyan vaqt talab etishini anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi PF-60-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022 y., 28.01. www.lex.uz.
2. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
3. Halpern D. F. (2014). Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking (5th Edition). NY: Psychology Press.
4. Sh. Yuvashev, B. Akbarov. KREATIV FIKRLASH. O'quv qo'llanma. – Namangan, 2024. – 176 b.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA JAHON ADABIYOTI VOSITASIDA TALABALARNI MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH TAMOIYILLARI

Usmanova R.B.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: jahon adabiyoti, oliy ta'lim, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, ma'naviy tarbiya, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya, ta'lim tamoyillari, pedagogik jarayon.

Ключевые слова: мировая литература, высшее образование, национальные ценности, общечеловеческие ценности, духовное воспитание, эстетическое воспитание, нравственное воспитание, принципы воспитания, педагогический процесс.

Key words: world literature, higher education, national values, universal human values, spiritual education, aesthetic education, moral education, principles of education, pedagogical process.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida jahon adabiyoti asarlari orqali talabalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash tamoyillari tahlil qilinadi. Jahon adabiyotining ma'naviy-estetik va axloqiy tarbiyaviy imkoniyatlari ochib berilib, o'quv jarayonida uni samarali qo'llashning nazariy asoslari va amaliy jihatlari yoritiladi. Shuningdek, milliy qadriyatlarni rivojlantirish va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish o'rtasidagi uyg'unlik tamoyillari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются принципы воспитания студентов в духе национальных и общечеловеческих ценностей через произведения мировой литературы в высших учебных заведениях. Раскрывается духовно-эстетический и нравственный воспитательный потенциал мировой литературы, освещаются теоретические основы и практические аспекты её эффективного использования в образовательном процессе. Также даются рекомендации по организации образовательного процесса на основе принципов гармонии развития национальных ценностей и привития общечеловеческих ценностей.

SUMMARY:

This article analyzes the principles of educating students in the spirit of national and universal values through works of world literature in higher education institutions. It reveals the spiritual, aesthetic and moral educational potential of world literature, highlights the theoretical foundations and practical aspects of its effective use in the educational process. It also provides recommendations on organizing the educational process based on the principles of harmonious development of national values and instilling universal values.

Hozirgi globallashuv sharoitida, axborot texnologiyalarining tez sur'atda taraqqiy etishi, xususan, internet tizimining har bir xonadonga kirib borishi bir qator ijobiy jihatlar bilan birga turli ko'rinishdagi ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarni ham keltirib chiqarmoqdaki, yoshlarda ularga qarshi immunitetni shakllantirish dolzarb muammo sanaladi. Shu bois ta'lim tizimida adabiyot tarixini o'rganish barobarida yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitish, yuksak umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, kitobxonlik va mutolaa madaniyatini oshirishni talab etiladi. Shundan kelib chiqib, zamonaviy talablar asosida jahon adabiyoti asarlarini o'rganish maqsadga muvofiq. Jahon adabiy ta'limida ijodkorlik, faollik, yaratuvchanlik, tanqidiy va ijodiy fikrlash, mustaqil faoliyat olib borish kabi konseptual masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta'limning vazifasi talabalarni kasbiy, huquqiy, milliy, ma'naviy-ma'rifiy, mafkuraviy va madaniy jihatdan tarbiyalashdan iborat. Xalqaro ta'lim andozalariga moslikning ta'minlanishi ta'lim mazmuniga ma'naviy-ma'rifiy jihatlar ham kiritilishini talab qiladi. Chunki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning bundan keyingi bosqichlari jamiyatga global miqyosda fikrlay oladigan, turli xil siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatlarda o'z yo'nalishini topa oladigan, taraqqiyparvar g'oyalar va mafkura bilan qurollangan yetuk shaxslar yetkazib berilishini taqozo etadi. Bunday shaxslarning tayyorlanishida esa, oliy ta'lim jarayoni yetakchi va hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Talabalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish muhim omili hisoblanadi.

Odamlar hayotga, tabiat va jamiyatga, o'z-o'ziga, kelajak va o'tmishga, biron konkret voqeaga munosabatini belgilashda ma'lum mezonlardan, me'yorlar va baholardan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda aytganda, muayyan qadriyatlar bilan taqqoslab, baho beradi va munosabatda bo'ladi. Qadriyatlar xar bir shaxsning kamolotida muhim o'rin egallaydi.

Jamiyatimizda ma'naviy qadriyatlarning negizini tashkil etayotgan milliy qadriyatlar muhim ahamiyatga ega. Ma'naviyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning yoshlar ma'naviy kamolotiga ta'siri haqidagi fikrlarni Al-Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Burhoniddin Marg'inoniy, Ahmad Yassaviy, Pahlavon Mahmud, Alisher Navoiy, Bobur asarlaridan ham ko'plab keltirish mumkin.

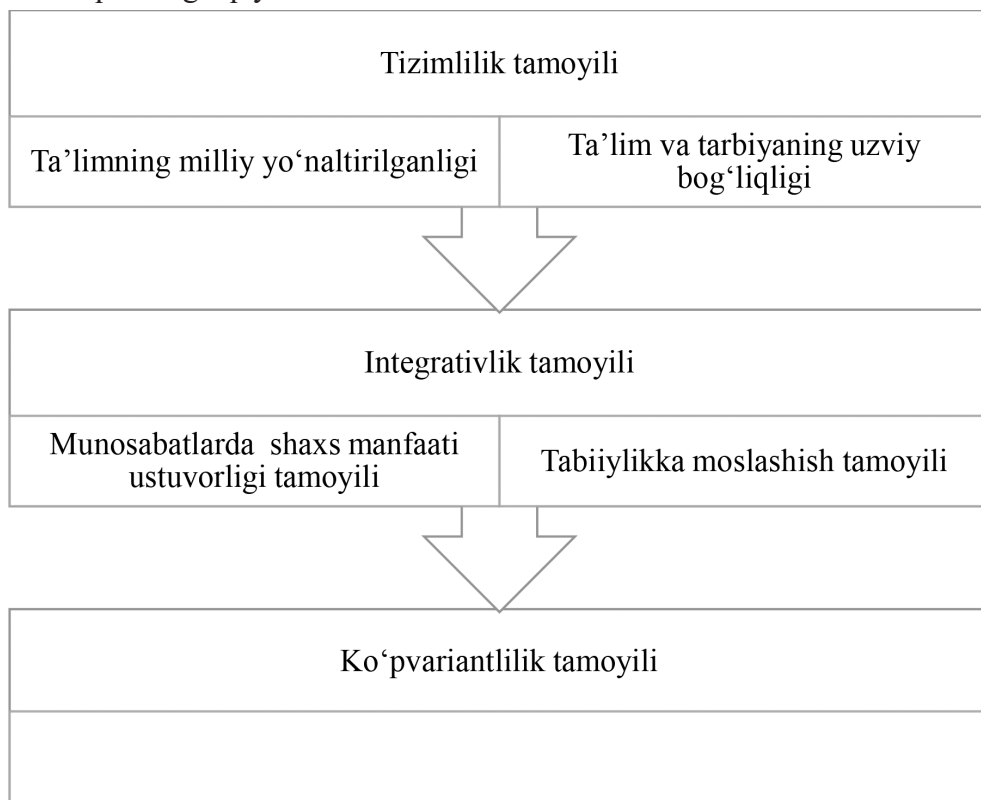
Ma'rifatparvar olimlar Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Sadridin Ayniy va boshqalar yoshlar ongiga ma'rifat, madaniyat, milliy onglik, milliy til, milliy urf-odat va umuminsoniy ma'rifiy bilimlarni olib kirishga harakat qilganlar. Qadriyatlar, ularning asosiy shakllari va xususiyatlarini tahlil va tadqiq qilish yurtimiz mustaqilligining hozirgi davrida eng dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Davlatimiz taraqqiyotida umuminsoniy qadriyatlarning oʻrni va ahamiyatini ilmiy tahlil qilish umummilliy, ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlar tarzida, dolzarb muammo sifatida kun tartibiga chiqmoqda.

Mamlakatimiz olimlari, yoshlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish, maʼnaviyat masalalariga eʼtibor qaratish, yoshlarni milliy meros ruhida tarbiyalash masalalarining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini, E.Yusupov, X.Shayxova, J.Tulenov, Q. Nazarov, O.Tohirov, S.Otamurodov, A. Jalolov asarlarida oʻtmish ajdodlarimiz maʼnaviy merosiga tayangan holda qadriyatlarning milliy jihatlariga koʻproq eʼtibor berilgan. Ular qadriyatlarning milliy va umuminsoniy jihatlarini tadqiq qilgan.

Boʻljak pedagoglarni milliy ruhda tarbiyalashda jahon adabiyoti asarlarini tahlil qilish va qiyoslash samara beradi. Oliy taʼlim jarayonida talabalarni jahon adabiyoti bilan tanishtirishda muayyan tamoyillarga tayanish maqsadga muvofiq. Ularga quyida toʻxtalib oʻtamiz.

1-rasm. Jahon adabiyoti vositasida talabalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash tamoyillari

1. Tizimlilik tamoyili. Badiiy asar va ijtimoiy hayot hodisalarining umumiy aloqadorligini tasavvur qilish hamda o'zlashtirish, tupli vazifalarni hal etishni ta'minlaydi. Talabalar uchun yaratilgan qulay va erkin sharoit bilimlarni o'zlashtirish samarali kechishiga xizmat qiladi.

2. Ta'limning milliy yo'naltirilganligi. Mazkur tamoyil ta'limning milliy tarix, xalq an'analari va urf-odatlar bilan o'zaro uyg'unligi, milliy-madaniy meros namunalari, milliy qadriyatlarga tayanilishini, shuningdek, "O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyati"ning hurmat qilinishini bildiradi.

3. Ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi. Bu tamoyil o'qitish va ta'lim jarayonlarining shaxsni har tomonlama kamol toptirishga yo'naltirilganligini, ta'lim davrida unda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish, talabada milliy ruhni tarbiyalashda uning ongiga yangi bilimlarni singdirish, mavjud bilimlarni boyitish va mustahkamlash zarurligini anglatadi.

4. Integrativlik tamoyili. Ushbu tamoyil dapclapda faoliyat turlari, o'quv materiallarining o'zaro bir-biriga uyg'unlashuvi ta'minlanadi, o'zaro ta'sirini o'zida aks ettiradi. Integrativlik butun pedagogik japyonda talabalarining turli xil faoliyati birlashtiriladi. Ular faoliyatni ongli tashkil etishga sabab bo'ladi hamda talabalarni o'zini-o'zi tarbiyalashni tartibga soladi, mavjud me'yorlar doirasida harakatlanishiga sabab bo'ladi.

5. Munosabatlarda shaxs manfaati ustuvorligi tamoyili. O'qituvchining jamoani boshqarishda shaxsni jamoada shakllanishiga qay darajada e'tibor qaratganligiga bog'liq. Bu munosabatlar obyektiv ravishda qadriyatli xususiyatga ega bo'lishi, ya'ni jamoa a'zolari bilan muloqotda o'zaro hurmat va mas'uliyat bilan yondasha olishi yoki jamoada shaxslararo munosabatlarda salbiy to'qnashuvlar sodir bo'lishining oldini olish maqsadida barqaror muhitni barpo etish masalariga alohida e'tibor qaratilishi ta'kidlanadi. Pedagog tomonidan bunday faoliyat to'g'ri yo'naltirilmasa, talabalarda shaxsda shu jumladan, mas'uliyatni namoyon bo'lishida muammolar paydo bo'ladi.

6. Tabiiylikka moslashish tamoyili. Mazkur tamoyilda talabalar zarur nazariy bilimlarni o'zlashtirishi va amaliy jihatdan mustahkamlanishi, shuningdek, talabalarining ichki imkoniyatlari va individual psixologik xususiyatlarini inobatga olinishi bilan izohlanadi.

7. Ko'pvariantlilik tamoyili. Dars jarayonida o'quv topshiriqlari talabalarining o'zlashtirish darajasiga qarab shakllantiriladi. Amaliyot davomida bilimlar tatbiq etilsa, uning muhim ekanligi aniq bo'ladi va kasbiy sifatlarda ichida muhim o'rin tutadi. O'qituvchilar o'quv japyoniga barqaror muhitni barpo

etish masalalariga alohida e'tibor qaratilishi ta'kidlanadi. Talabalarning ichki holatini sezish qobiliyati, hamdardlik ko'rsatish kabi harakatlarga ahamiyat berishi kerak. Pedagog tomonidan bunday faoliyat to'g'ri yo'naltipilmasa, rivojlanayotgan shaxsda shu jumladan, ijodiylik namoyon bo'lishida muammolar paydo bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilgan tamoyillar talabalarda erkin fikrlash, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy xodisalarga shaxsiy munosabatini ifodalashga imkon beradi. Bu esa, ularda milliy g'urur va iftixor shakllanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 китоб. – Т.: Мерос, 1993.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. – Т.: Ёзувчи, 1996.
3. Ўрта Осиё халқлари ҳурфифрлиги тарихидан. – Т.: Фан, 1990.
4. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1983.
5. Юсупов Э. Инсон камолининг маънавий асослари.- Т.: Университет, 1998;
6. Э.Юсупов Қадриятлар ва уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни-Т.:Тошкент техника университети, 1995;
7. Шайхова Х. Инсон ва унинг маънавий дунёси. -Т.: Ўзбекистон зиёдилари илмий-маърифий уюшмаси. 1993;
8. Назаров. Қ. Аксиология. (Қадриятлар фалсафаси.) - Т.:Академия, 2011;
9. Тоҳиров О. Комиллик-етуклик тимсоли. // Мулоқот, 1999, 3сон;
10. Йўлдошев Ф., Ҳайдаров О. Маънавий мерос ва ёшлар тарбияси. // Гулистон, 1999, 5-сон.
11. Талаба ёшларининг миллий ўзликни англаши. // Ижтимоий фикр. 2000, 1-2 сон; Туленов Ж. Истиқлол ва тараққиёт мафқураси: мақсад ва йўналишлари.- Т.:Ўзбекистон, 1993

O‘ZBEK VA TURK XALQ MAQOLLARIDAGI TABIAT VA HAYVONOT OLAMI TASVIRI XUSUSIDA

Atajonova Sh.S.

Urganch davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: maqol, tabiat, obraz, xalq og‘zaki ijodi, qiyosiy tahlil, o‘simlik va hayvonot dunyosi.

Ключевые слова: пословица, природа, образ, народное творчество, сравнительный анализ, флора и фауна.

Key words: proverb, nature, image, folk art, comparative analysis, flora and fauna.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o‘zbek va turk xalq maqollarida tabiat tasviri, uning xalqlar estetik didi, dunyoqarashi va axloqiy qarashlaridagi o‘rni, tabiat obrazlarining mantiqiy va badiiy yuki, milliy o‘ziga xoslik bilan bog‘liqligi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается изображение природы в узбекских и турецких народных пословицах, ее роль в эстетическом вкусе, мировоззрении и нравственных воззрениях народов, логическое и художественное значение образов природы, их связь с национальным самосознанием.

SUMMARY:

This article examines the depiction of nature in Uzbek and Turkish folk proverbs, its role in the aesthetic taste, worldview, and moral views of peoples, the logical and artistic significance of images of nature, and their connection with national identity.

Folklor – behad qadimiy so‘z san’ati bo‘lib, unda uzoq o‘tmishda yashagan ibtidoiy ajdodlarimizning hali yozuvni bilmagan zamonlardagi turmush tarzi, dunyoqarashlari-yu e’tiqodlari aks etgan. Xalq og‘zaki ijodida tasvirlangan voqelik vaqt e’tiboriga ko‘ra o‘tmishga daxldor, undagi har bir janr xususiyatlarida buning izlarini ko‘rish mumkin. Folklor – nafaqat chuqur g‘oyaviyligi, balki, yuksak badiiyligi bilan ham ajralib turadi. Zero, yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning “Tengsiz ma’naviy boyligimiz bo‘lmish mumtoz san’atni, xalq ijodining nodir namunalari asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg‘or fikrli olimlar va san’atkorlarning, davlat va jamoat arboblari, barcha madaniyat ahlining euzu burchidir”- deb ta’kidlagani bejiz emas, albatta: [1. 135].

Xalq og‘zaki ijodiyotining o‘ziga xos janrlaridan biri bu – maqoldir. Ma’lumki, maqol xalqning ko‘p asrlar davomida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda to‘plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan ixcham, chuqur mazmunga ega bo‘lgan og‘zaki ijod janrlaridan biridir.

Dunyoda o‘z maqollariga ega bo‘lmagan xalq bo‘lmasa kerak. Zero, G‘.Salomov ta’biri bilan aytganda: “Maqol yaratmagan birorta til, maqol ishlatmagan birorta xalq yo‘q”[2. 18]. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar yordamida avlodlarga qoldiradi. Shu bois, turli xalqlar og‘zaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir-biriga o‘xshash maqollar uchraydi.

O‘zbek va turk xalqlari azaldan qondosh, jondosh, qardosh xalqlar bo‘lib, ularning ko‘p asrlik boy umumiy tarixi mavjud. Asrlar davomida bu ikki qadrosht xalq biri-birining adabiyotidan, ijodiy xazinasidan bahramand bo‘lib, ta’sirlanib kelgan. Bugungi kunda turk tiliga o‘girilib, turk kitobsevarlariga taqdim etilayotgan o‘zbek asarlari va o‘zbek tiliga tarjima qilinib, o‘zbek ijod olamini zabt etgan turk asarlari fikrimizning yaqqol isbotidir.

O‘zbek va turk xalq maqollarining mavzu ko‘lami hamohang. Bu ikki xalq maqollarida tabiat tasviri bilan bog‘liq namunalarni ko‘plab uchratish mumkin. Kuzatishlardan ma’lum bo‘ladiki, tabiat obrazlari ko‘plab maqollarda ramziy ma’noga ega bo‘lib, inson xatti-harakatlariga oid fikrlarni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. O‘zbek va turk xalqi o‘rtasidagi tarixiy-madaniy yaqinlik bu ikki tilda yaratilgan maqollarda o‘xshash tabiat tasvirlarini uchratishga imkon beradi. Shu qatorda bu ikki xalq qadimdan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullangan. Bu esa ularning tabiat bilan uyg‘un hayot kechirishini taqozo etgan.

Mifologiyadan ma’lumki, tabiat unsurlariga quyosh, oy, yulduzlar, suv, shamol, tog‘, daraxt, hayvonlar-u o‘simliklar kiradi. Bularning barchasi o‘zbek va turk maqollarida metoforik va simvolik vosita sifatida ishlatiladi. Tabiat tasviri aks etgan maqollarda “suv” kulti bilan bog‘liq maqollarni uchratishimiz mumkin. Tarixdan ma’lumki, insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi markazlari paydo bo‘lishi va rivojlanishida dehqonchilik madaniyati alohida o‘rin egallagan. Dehqonchilikning asosini esa suv tashkil qiladi. Hatto, zardushtiylarning muqaddas kitobi “Avesto”da hosildorlikni oshiruvchi eng asosiy manba suv ekanligi ta’kidlangan. Ajdodlarimizning qimmatli fikrlari keyinchalik suv bilan bog‘liq maqollarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa ajabmas. O‘zbek xalq maqollarida tabiat unsurlari, ko‘pincha, insoniy fazilatlarini ochib beruvchi ramz sifatida ishlatiladi. Masalan:

“Suv bor yerda hayot bor”, “Suv – oltindan aziz”, “Suv keldi – nur keldi”[3. 322] kabi maqollarda ota-bobolarimiz “obi-hayot” deb e’zozlovchi suv insoniyat va tabiat hayoti uchun naqadar qimmatli narsa ekanligini turli qiyoslar yordamida

uqtirilib, uning qadriga yetish nasihat qilinadi. Bu maqollarda suv hayot ramzi sifatida talqin qilingan.

Bu kabi o'xshatishlarni quyidagi turk maqollarida ham ko'rish mumkin:

“Su küçüğün, sofr (söz) büyüğün”(Suv kichikdan, dasturxon kattadan),

“Su içene yılan bile dokunmaz”(Hatto, suv ichayotgan ilonga ham tegilmas)
[4. 163].

“Suv bir loyqalanmay tinimas”[3. 322] – “Su bulanmayınca durulmaz”(Suv loyqalanmagancha tinmas)[4. 436] maqollarida yangi ariqdan suv oqqanida oldiniga loyqalanib, keyin tinib oqqanidek, yangi turmush qurgan er-xotin, dastlab, bir-birining fe'l-atvoriga, kelinchak esa yangi xonadonining past-u balandini o'rganib olgunicha har xil gap-so'zlar bo'lishi mumkin. Shu kabi vaziyatlarda bu maqoldan “tez orada hammasi o'z o'rniga tushadi” ma'nosida qo'llaniladi.

O'zbek va turk xalq maqollarida tabiat obrazlari sifatida yil fasllari va ular bilan bog'liq hodisalar ko'proq tasvirlanadi. Jumladan:

“Mart ayı dert ayı” (Mart oyi dard oyidir) [4. 51]. Mart oyida havolar tez-tez o'zgaradi. Ya'ni insonlarning ko'p xasta bo'lishi va dehqonlarning dehqonchilik ishlariga xalaqit berishi ifodalangan. Yoki:

“Mart çıkmadıkça dert bitmez” [4. 51]. (Mart oyi tugamaguncha dardlar tugamaydi)[4. b-51]. O'zbek xalqi orasida ham shunga o'xshash maqollarni ko'plab uchratish mumkin:

“Ayamajuz – olti kun, qahr aylasa qattiq kun”. “Ayamajuz” - “Ayyomi ajuz” (kampir kunlari). Kuzatishlardan ma'lumki, Markaziy Osiyo xalqlari qishni 90 kun hisoblab, “to'qson” deb ataganlar. Yana bunga ehtiyot chorasi sifatida 10 kun qo'shib, yuz kunga to'ldirganlar. Shu 90 kunning oxirgi 6 kunida qattiq sovuq bo'lib, yer yaxlaydi. Ana shu 6 kun “Ayamajuz” deyilgan”[3.21]. Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy o'zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida bu haqida shunday yozadi: “Shu oy ichida “kampir kunlari” bo'lib, Od qavmi shu kunlarning qattiq shamoli, girdoblari va daxshatlari bilan halok bo'lgan. Bir kampir tirik qolib, halok bo'lganlarga marsiya aytib, yig'lagan. Shuning uchun bu kunlar “kampir kunlari” deb atalgan. Ba'zilarining gumonicha, “kampir kunlari”ning bunday nomlanishiga sabab shuki, bir kampir havoning isiganini ko'rib, paxtalik kiyimini yechib tahlagan va shu kunlarning sovuq'idan vafot etgan”[5. 300]. Bu maqolga ma'nodosh sifatida:

“Ajum momo olti kun,

Sakanglasa – sakkiz kun,

To'qanglasa – to'qqiz kun”[3. 22] maqolini keltirish mumkin. Bundan tashqari, “Qish qishligini qilmasa, yoz yozligini qilmas”[3.420], “Kış kışlığını, kuş kuşluğunu gösterir”(Qish qishligini, qush qushligini ko'rsatadi)[4.125], “Yoz mevasi – qish xazinası”[3. 96], “Yaza çıkardık danayı, beğenmez oldu anayı”[4.181] kabi maqollarda ham tabiat xislatlari go'zal qilib tasvirlangan.

Yil fasllari bilan aloqador maqollarning yana bir xususiyati – umrga, odam hayotining bosqichlariga qiyoslanishidir:

“Avval -bahor, oxir – xazon”[6. 242.] Bu maqol ko‘chma ma’noda tahlil qilinsa, yoshlik bahorga, qarilik esa kuzga o‘xshatilishini ko‘rish mumkin. Yoki:

“Her mevsimin bir çiçeği vardır” (Har faslning bir guli bor)[4. 103]. Zero, har davrning o‘z go‘zalligi bor. Insonga berilgan bu umrga chiroyli nigoh bilan qarash kerakligi ta’kidlanmoqda.

O‘zbek va turk maqollarida o‘simliklar ham tarbiyaviy jihatdan ahamiyatlidir. Masalan: “Daraxr bir joyda ko‘karadi”[3. 76]. Bu maqol, asosan, majoziy ma’noda qo‘llanilib, insonlarning hayotda sabr-toqatli bo‘lishi, issiq o‘rinni tashlab ketmasligi, o‘z joyida qanoatli bo‘lishi, shundagina sekin-asta kamol topishi haqida nasihat qilinadi. Yoki:

“Daraxt - ildizi bilan,
Odam - do‘stlari bilan”.

“Daraxtni tomiri saqlar,

Odamni - do‘sti” [6. 47]. Bu maqollarda ham daraxt va do‘stlik munosabati o‘zaro qiyoslangan. Do‘stlikning daraxt kabi mustahkam bo‘lishiga ishora qilinmoqda.

Daraxt obrazi aks etgan maqollarni turk maqollarida ham uchratamiz:

“Ağaç yaş iken eğilir” (Daraxt kichikligida egiluvchan bo‘ladi)[4. 16]. Ya’ni insonlar farzandlariga yoshligidan ta’lim-tarbiya bermasa, katta bo‘lganida unga tarbiya berish qiyin bo‘ladi. Bolalarni yoshligidan to‘g‘ri yo‘lga boshlash kerakligi uqtirilgan.

“Ağaç yaprağıyla gürler (ya da güzeldir)” (Daraxt yaprog‘i bilan go‘zal)[4. 16]. Kishi qarindoshlari bilan, yaqinlari bilan ko‘kka yetadi, deyilmoqda.

Mifologiyadan ma’lumki, qadimda ajdodlarimiz o‘simliklar, hayvonlar va qushlarga sig‘inganlar, ularni muqaddas deb bilganlar. Mana shunday mifologik obrazlardan biri – bo‘ri obrazidir. Bo‘ri - ajdodlarni xotirlash, ov baroridan bo‘lishi uchun bu homiydan madad tilash, uning haqiga qurbonlik qilish kabi marosimlarda totem-homiy tasviri sifatida ifodalanadi. Turkiy xalqlarda bo‘ri obrazining maqollarda qo‘llanish holatlarini ham ko‘plab uchratish mumkin:

“Bo‘rining qulog‘i ovda”[3. 65], “Bo‘ri bilan quzg‘un ovda o‘rtoq”[3. 64]

“Köpeksiz sürüye (köye) kurt girer” (Itsiz qishloqqa bo‘ri kirar) [7.209]

“Kurda konuk (komşu) giden köpeğini yanında götürür” (Bo‘riga qo‘shni bo‘lgan yonida itini olib ketar) [7. 213].

Bu kabi qiyoslar yana boshqa hayvonlar misolida ham kuzatiladi. O‘zbek va turk maqollarida, ko‘pincha, ot hayvoni uchraydi. Demak, maqollarda har bir xalqning muayyan turmush tarzi, tafakkur darajasi yaqqol namoyon bo‘ladi. Turkiy xalqlarda ommalashgan obrazlardan biri bu otdir. Buning sababi Markaziy Osiya xalqlarida qadimda ot kulti mavjud bo‘lgan. Shuni alohida aytish mumkinki, xalqning turmush tarzi otning o‘rni, roli bilan bog‘liq. U insonlarning uzog‘ini

yaqin qilishda asosiy vosita vazifasini bajargan, go'shtidan esa ozuqa mahsuloti sifatida foydalanilgan. Ot obrazi bilan bog'liq turkiy xalqlar maqollarining katta qismi inson tabiati, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni va holatini anglatadi. Masalan:

“Ot – yigitning qanoti”, “Otlı yigit – baxtli yigit”, “Yaxshi ot – yarim baxt”, “Oting yugurik bo'lsa, yuzing yorug' bo'ladi”, “Chopqir ot – o'tkir pichoq”[3. 263]. Bu maqollarda otning inson hayotidagi ahamiyati, uning o'ziga xos xislatlari, fazilatları ko'rsatilgan.

“Ot o'rmini toy bosar, ota o'rmini – o'g'il”, “Ot tuyog'in toy bosar”, “Oti o'lsa, toyi bor – no'xtasi yerda qolmaydi, Otasi o'lsa, o'g'li bor – yurti vayron bo'lmaydi”[3.267]. Mazkur maqollarda avlodni davom ettirish motivi yetakchilik qiladi.

“At binicisini bilir (ya da tanır)” (Ot egasini bilar yoki tanir) [4. 31]

“At ölür meydan (nalı) kalır; yiğit ölür şan (namı) kalır”(Ot o'lsa, maydon qolar, yigit o'lsa, shoni qolar) [7.33]

“At sahibine göre kişner” (Ot sohibiga qarab kishnaydi) [7.33] Turk maqollarida ham ot obrazining inson hayotida qanchalik zarur ekanligini, inson mavqeyida alohida o'rni borligini anglash mumkin.???

Yuqorida ketirilgan misol va tahlillardan quyidagicha xulosa chiqarish mumkinki, o'zbek va turk maqollarida tabiat obrazlari xalqning tafakkuri, dunyoqarashi va hayotiy tajribasini ifoda etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Har ikkala xalqning folklorida uchraydigan tabiat hodisalari, obrazlari insonlarga axloqiy, tarbiyaviy g'oyalarni yetkazishda asosiy vosita bo'ladi. O'zbek maqollarida tabiat inson mehnati bilan uyg'un tasvirlansa, turk maqollarida ham xuddi shunday tarzda tabiat orqali sabr, bardavomlilik, mehnatsevarlik kabi fazilatlar ulug'langan. Bu maqollar ikki xalqning tabiat bilan uyg'un yashashga intilganini va uni qadrlaganini ko'rsatadi. Shunday qilib, o'zbek va turk maqollarida tabiat tasviri faqat estetik vosita emas, balki xalq donishmandligining timsolidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. Toshkent: O'zbekiston. 2019.B.-135.
2. Salomov G'. Rus tilidan o'zbekchaga maqol, matal va idiomalarni tarjima qilish masalasiga doir. Toshkent: “Fan” nashriyoti. 1961. B.-18.
3. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar mahzani. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti.2001. B.-21; b-22; b-64; b-65; b-76; b-263; b-267; b- 332; b-420.
4. Ali Püsküllüoğlu. Türk atasözleri sözlüğü. Ankara. 2003.B.-16; b-31; b-51; b-103; b-125; b-163; b-436.
5. Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent. 1968. B.-300.
6. O'zbek xalq maqollari // So'zdan so'zning farqi bor / Tuzuvchilar: Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. 2005. B.-47; b-242.
7. Iskender Pala “Sözün özünden dünden bugüne atasözleri” sözlüğü. 1999. B-33; b-209; b-213.

KASBIY TA'LIM TASHKILOTLARIDA VAZIYATLI YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH TAJRIBALARI (SHVEYSARIYA MISOLIDA)

Kamolov Sh.J.

*Shveysariyaning "O'zbekistonda kasbiy ta'lim islohotini qo'llab-quvvatlash"
loyihasining O'qitish samaradorligini oshirish bo'yicha bosh eksperti*

Tayanch so'zlar: kasbiy ta'lim, vaziyatli o'qitish, kompetensiya, AVIVA, kognitiv shogirdlik, simmetrik pedagogika.

Ключевые слова: профессиональное образование, ситуационное обучение, компетенция, AVIVA, когнитивное наставничество, симметричная педагогика.

Key words: vocational education, situational learning, competence, AVIVA, cognitive apprenticeship, symmetric pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola O'zbekiston kasbiy ta'lim tashkilotlarida o'quv jarayonini tashkil etishda vaziyatli yondashuvni amaliyotga tadbiq etinshing afzalliklari va xususiyatlari, talabalarning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va o'qitish samaradorligini baholash uslubiyotlari ko'rib chiqiladi. Amaliyot davomida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mashg'ulotlar jarayonida vaziyatli yondashuvdan foydalanish o'qituvchilarning darslarga qiziqishini ortishi va umuman kasbiy ta'lim sifatini sezilarli yaxshilanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья посвящена вопросам использования ситуационного подхода в организации учебного процесса в профессиональных образовательных учреждениях Узбекистана. В статье рассматриваются преимущества и особенности данного подхода, обеспечивающего активное участие студентов и преподавателей в учебном процессе, формирование практических навыков и методологии оценки эффективности обучения. Исследования, проведённые в ходе практики, показывают, что применение ситуационного подхода на занятиях способствует повышению интереса студентов к урокам, глубокому усвоению необходимых знаний и навыков, а также значительному улучшению качества профессионального образования в целом.

SUMMARY:

This article focuses on the use of the situational approach in the learning process in vocational educational institutions of Uzbekistan. It examines the advantages and features of this approach, which ensures the active participation of students and teachers in the learning process, the development of practical skills, and methodologies for evaluating learning effectiveness. Practical research demonstrates that the application of the situational approach in lessons enhances student interest, promotes a deeper understanding of essential knowledge and skills, and significantly improves the overall quality of vocational education.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekiston kasbiy ta'lim tashkilotlarida turli xil ta'lim shakllari joriy etilgan bo'lib, o'quv jarayonlarida amaliy mashg'ulotlarga soatlar ko'proq ajratilishi nazarda tutilgan [1]. Ushbu choralar kasbiy ta'lim tashkilotlari talabalarida zarur kasbiy bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Biroq, ko'p hollarda o'quv jarayonining salmoqli qismi sinf xonalarida o'tkaziladigan nazariy mashg'ulotlardan iborat bo'lib qolmoqda.

So'nggi ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, mehnat bozori uchun raqabatbardosh kadrlarni tayyorlash va nazariy o'quv jarayonlarni amaliyot bilan integratsiyasini ta'minlashda vaziyatli oq'itish yuqori samara bermiqda[2].

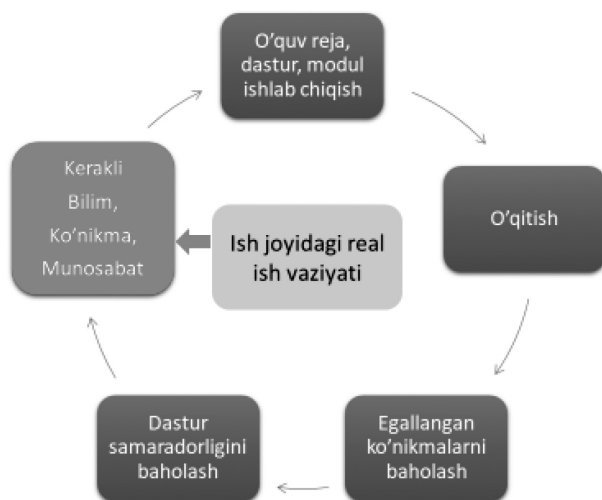
Ma'lumki, real hayot sharoitida muammoga duch kelganimizda, miyamiz o'z-o'zidan avval uchragan va shunga o'xshash vaziyatni "skanerlaydi" va munosib ravishda muammolarni bartaraf qilish strategiyalarini ishlab chiqadi. Odatda, bunday vaziyatlarda muammoni hal qilish uchun nazariy darsda olingan deklarativ bilimlar eslay olinmaydi, chunki o'sha paytda ong sinfda berilgan nazariy ma'lumot va muammo yuzaga kelgan real vaziyat o'rtasida hech qanday bog'liqlik o'rnatmagan bo'ladi.

Vaziyatli o'qitish yondoshuvi insonning hayotida yoki ishida duch keladigan real vaziyatlar, vazifalar va muammolar kontekstida sodir bo'ladi. Kasbiy ta'lim tashkilotlarida o'qitish jarayonida ish joyidagi real vaziyatlarga asoslangan o'qitish (vaziyatli o'qitish) yondashuvining qo'llanilishi talabalarni turli ish vaziyatlariga yaqin bo'lgan holatlarga tushirib, ular bilan bog'liq kasbiy ko'nikmalar va mahoratni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa talabalarda ijodiy fikrlashga, jamoaviy ishlash hamda muammolarni bartaraf etish kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi va talabalarning keyinchalik mehnat bozorida raqobatdosh bo'lishlariga yordam beradi.

Biroq vaziyatli yondashuvni amalga oshirish ma'lum darajadagi sa'y-harakatlar va o'quv jarayonidagi o'zgarishlarni talab etadi. Asosiy qiyinchiliklar orasida pedagoglarda yangi metodlardan foydalanish bo'yicha tajriba, mos keluvchi o'quv materiallari va amaliy tayyorgarlikni ta'minlash uchun resurslarning yetishmasligi kuzatiladi.

Kasbiy ta'limda vaziyatli o'qitish yondashuvi tobora keng qo'llanilib kelmoqda va xorijiy manbalarda vaziyatli o'qitish haqidagi tadqiqotlar ancha keng qamrovli bo'lishiga qaramay, mamlakatimiz miqyosida ushbu masalaga oid tadqiqotlar, qarashlar va fikrlar yetarlicha emas.

Kasbiy ta'lim bo'yicha Shveysariya Federativ Universiteti (SFUVET) ekspertlari tomonidan yaratilgan Didaktika asoslari nomli to'plamida [3] talabalarga vaziyatli o'qitish usullari, darslarni tuzishga oid amaliy maslahatlar va tavsiyalar, o'quv rejalarini tuzish hamda talabalarning yutuqlarini baholash

1-rasm. kasbiy ta'lim uchun real ish joyidagi vaziyatlarning o'quv-me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish jarayoni

masalalarida yordam berishga qaratilgan. Shuningdek, muammolarni samarali hal etishga qaratilgan turli formatlar va o'qitish texnikalarini qo'llash bo'yicha aniq ko'rsatmalar keltirilgan. Ushbu materiallar o'qituvchilarning ish faoliyatini takomillashtirish, talabalarni mustaqil va tashabbuskor ravishda bilim olishga undashga mo'ljallangan. Shu bilan birga, xorijlik olimlar tomonidan «kognitiv

shogirdlik», «simmetrik pedagogika», «munosabat» singari atamalar amaliyotga tatbiq etilmoqda. Ular vaziyatli o'qitishning muvaffaqiyati tegishli pedagogik madaniyatning mavjudligi, ta'lim jarayonining talaba va o'qituvchi o'rtasidagi munosabat bilan chambarchas bog'liqligini qayd etib kelishmoqda [4].

Rivojlangan mamlakatlar, xususan, Shveysariya, Germaniya, Avstriya va Lixtenshteyn tajribasiga ko'ra, kasbiy ta'limning asosiy qismi (70-80% atrofida) egallanayotgan kasbga oid amaliy jarayondan tashkil topadi [4][5]. E'tiborli jihat shundaki, hatto sinf xonalarida tashkil etilayotgan nazariy mashg'ulotlar ham imkon qadar real ish joyidagi turli vaziyatlarga asoslangan bo'ladi va u yagona maqsadni ko'zlaydi – talabalarni mehnat bozori uchun raqobatbardosh kadr qilib tayyorlash va ularda real ish joyida kerak bo'ladigan kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdir. Quyidagi rasmda kasbiy ta'lim uchun real ish joyidagi vaziyatlarning o'quv-me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishda va o'quv jarayonini tashkil etishdagi roli aks etgan:

Bundan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston kasbiy ta'limining barcha ta'lim shakllarida ish joyidagi amaliyot bilan bir qatorda, kasbiy ta'lim tashkilotlarida tashkil etiladigan o'quv mashg'ulotlarini ham ko'proq real ish joyi bilan bog'lash zarur va ushbu mashg'ulotlar yordamida talabalarda amaliy ko'nikmalarini shakllantirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda muammolarni mustaqil va jamoada hal etish ko'nikmalarini takomillashtirishga e'tibor qaratish lozim.

Ushbu natijaga erishish, tegishli o'quv dasturlarini takomillashtirish bilan bir qatorda, pedagoglarni o'z bilim va mahoratlarini talabalarga samarali uzatish uslublari bilan ham qurollantirishni taqozo etadi. Bunda, vaziyatli o'qitish uslublariidan foydalanish, nazariyaga asoslangan an'anaviy o'qitishdan ko'ra samarali hisoblanadi.

Vaziyatli o'qitish yondashuvi ikkita asosiy bosqichdan iborat:

birinchisi AVIVA uslubi deb atalib, dars mashg'ulotini vaziyatga asoslangan tarkib asosida tashkil etish bo'lsa, **ikkinchisi** Kognitiv shogirdlik deb ataladi va bevosita mashg'ulot davrida o'rganuvchi o'rgatuvchi tomonidan qo'llab-quvvatlanishini nazarda tutib, ushbu bosqichlarning mazmuni quyida batafsil yoritib o'tilgan:

AVIVA uslubi talabalarning diqqatini mashg'ulotga qaratish, avvalgi bilimlarni faollashtirish, turli ish vaziyatlarini hal qilishda lozim bo'lgan kompetensiyalarni aniqlash va masalani hal etishda turli yondashuvlarni qo'llash hamda egallangan bilim va ko'nikmalarni baxolash tarkiblaridan iborat. Bunda:

A – (Arriving) talabalarning o'quv jarayonida ishtirokini ta'minlash (diqqatni jamlash) (ajratilgan vaqtning 1- 5%);

V – (Verifying prior knowledge) avvalgi bilimlarni faollashtirish. Ma'lum ish vaziyati taqdim etiladi (videorolik, amaliy mashq, yoki o'qituvchi namoyishida) (ajratilgan vaqtning 5-10%);

I – (Information) ma'lumot berish.

a) Talabalar (mustaqil yoki o'qituvchi yordamida) namoyish etilgan ish vaziyati bo'yicha kerakli bilim va ko'nikmalarni aniqlaydilar (ajratilgan vaqtning 10-15%),

b) Talabalar aniqlangan bilim va ko'nikmalarni shakllantiradilar (ajratilgan vaqtning 20-30%)

V – (Varied applience). Turli yondashuv. Talabalar shakllantirgan bilim va ko'nikmalarini ish vaziyatida (didaktik vaziyat, ya'ni tasavvur qilingan yoki simulyatsiya qilingan ish vaziyati)da qo'llaydilar (ajratilgan vaqtning 30-40%);

A – (Assessment) Baholash. Oxirgi bosqichda talabalarning erishilgan yutuqlari baholanadi, shuningdek o'qituvchining dars sifatiga oid fikr-mulohazalar yuritiladi (ajratilgan vaqtning 5-10%).

Vaziyatli o'qitish yondashuvida Konginiv shogirdlikni qo'llash butun mashg'ulot davrida o'qituvchi tomonidan talabalarni qo'llab-quvvatlash instrumenti hisoblanib, AVIVAning oxirgi bosqichlarida qo'llanilishi, ayniqsa, samarali hisoblanadi. Kognitiv shogirdlikning ham qo'llashning o'ziga xos bosqichlari bo'lib, ular:

Modellash (Modeling) – o'qituvchi ish vaziyatini modellaydi va talabalarga ko'rsatadi;

Mentorlik (Mentoring, coaching) – o'qituvchi talabalar faoliyatini kuzatadi, vazifalarni bajarishga yordam beradi, fikr-mulohazalar, maslahatlar beradi, talabalarga o'z ko'nikmalari va tushunchalarini shakllantirishlariga yordam beradi;

Qo'llab-quvvatlash (Scaffolding) – o'qituvchi talabalarga qisman yordam beradi, talabalar tajribalari ortishi va o'z kuchiga ishonishi ortib borgani sari qo'llab-quvvatlash asta-sekin kamayadi;

Artikulyatsiya (Articulation) – talabalar o'zining fikrlash jarayonlarini, strategiyalarini va yechimlarini og'zaki ifodalaydilar, o'z harakatlarini tushuntiradilar va vaziyat yechimi bo'yicha tanlagan yondashuvlarini asoslaydilar;

Refleksiya (Reflection) – talabalar o'z harakatlari va yechimlarini o'qituvchining harakatlari va yechimlari bilan solishtiradilar, o'z xatolarini tahlil qiladilar va rivojlantirish joylarini aniqlaydilar;

Tadqiqot (Exploration) - talabalarga mustaqil ravishda muammoni o'rganish, yangi strategiyalar va ko'nikmalarni qo'llash va o'z yechimlarini topishlarida imkoniyat beriladi.

Ta'kidlash joizki, talabalarda bilim va ko'nikmalardan tashqari kasbga va real vaziyatga bo'lgan munosabatlarini shakllantirish va o'qituvchi va talaba o'rtasida o'zaro hurmatni aks etgan simmetrik pedagogika kabi muhim masalalar ham vaziyatli o'qitish yondashuvida e'tibordan chetda qolmagan.

Bugungi kunda Buxoro, Jizzax, Toshkent viloyati va Toshkent shahardagi yuz nafarga yaqin kasbiy ta'lim tashkilotlarining 500 nafarga yaqin o'qituvchilari Shveysariya tajribasi asosida vaziyatli o'qitish yondoushlarini ta'lim jarayonlariga qo'llash metodikasi bo'yicha o'qitildi. O'qitish jarayonida o'qituvchilar va talabalar (2000 nafar) tomonidan olingan fikr-mulohazalar ijobiy bo'lib, xususan, ushbu yondashuvning yangiligi, samarali va ayni paytda juda ham dolzarbligi haqida ta'kidlab o'tdilar.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimining o'quv jarayoniga vaziyatli yondashuvni joriy qilish kelajakka yo'naltirilgan va mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirishga imkon beruvchi istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Ushbu yondashuv bir qator ustunlikka ega bo'lib, xususan ular quyidagilar:

- Ishchi muhitga yaqinlashtirilgan o'quv vaziyatlarida talabalar faol ishtirok etishi, kerakli kompetentsiyalarni va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyati;

- Talaba motivatsiyasini oshirish va olingan bilimlarni amalda qo'llashga undovchi imkoniyat yaratilishi;

- O'rganilayotgan materiallarning mohiyatini chuqurroq tushunish va ularni kelajakdagi kasb faoliyati uchun ahamiyatligi haqida to'g'ri tasavvur hosil qilish;

- Ijodiy qobiliyatlarni, muammoni hal qilishni va jamoa bilan ishlay olish qobiliyatini rivojlantirish.

Demak, kasbiy ta'lim tashkilotlarida vaziyatli o'qitish yondoshuvini qo'llash, talabalarning o'quv ma'lumotlarni o'zlashtirishda yaxshi samara berishi va ish beruvchilarning talablari asosida ham kasbiy, ham shaxsiy kompetensiyalarini mukammal egallagan raqobatbardosh kadr bo'lib yetishi chiqishiga xizmat qiladi.

Shunday qilib, mamlakatimiz kasbiy ta'lim tashkilotlarida vaziyatli yondashuvni yanada rivojlantirish va ommalashtirish kasbiy ta'lim tizimini isloh qilishga qaratilgan asosiy vazifalarning ustuvor yo'nalishlari bo'lishi lozim degan xulosaga kelish mumkin. Buning uchun maxsus tayyorgarlik kurslarini tashkil etish, yangi o'quv dasturlarini ishlab chiqish va pedagogik jarayonga samarali joriy qilish uchun moddiy-texnik shart-sharoitlarni yaratish kabi choralarni amalga oshirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023 yil 11 dekabrda "Professional ta'limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 648-sonli Qarori.

2. Work-based and Work-related Learning - Models and Learning Concepts. Peter Dehnbostel & Thomas Schröder (TU Dortmund University, Germany) https://tvvet-online.asia/wp-content/uploads/2020/03/dehnbostel_schroeder_tvvet9.pdf

3. Basics of Didactic. A textbook for master teachers and master instructors in VET. Compiled of different didactic books for (VET)-teaching of hep publishers. Completed by SFIVET (Emanuel A. Wüthrich). Bern, 2012.

4. Mindful VET – a holistic concept for contemporary VET. A concept written and aggregated by Emanuel Andreas Wüthrich, Senior Advisor, Senior Lecturer International, SFUVET.

5. Dual VET in Austria, Germany, Liechtenstein, and Switzerland. Comparative expert study. DC dVET. <https://www.dcdualvet.org/>.

BO'LAJAK PEDAGOGLARNING FASILITATSION KOMPETENSIYASINI RAQAMLI TEXNALOGIYALAR VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH

Eshmatova G.Z.

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Pedagogika
kafedrası o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: fasilitatsiya, texnologiya, ta'lim, tarbiya, pedagog, bola, xulq-atvor, yo'nalish, rivojlantirish.

Ключевые слова: фасилитация, технологии, обучение, воспитание, воспитатель, ребенок, поведение, ориентация, развитие.

Key words: facilitation, technology, education, upbringing, educator, child, behavior, orientation, development.

РЕЗЮМЕ:

Pedagog fasilitator sifatida bolalarga ta'lim va tarbiya berishda o'z bilimi, ko'nikma va resurslaridan foydalanadi. Pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini rejalashtiradi, bolaning har tomonlama rivojlanishiga va uning salohiyatini ochishga hissa qo'shadigan rivojlantiruvchi muhitni yaratadi. Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglarning fasilitatsion kompetensiyasini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Fasilitatsion yondashuv zamonaviy ta'limda o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan metod sifatida taqdim etiladi. Raqamli texnologiyalar esa bu kompetensiyani shakllantirishda kuchli vosita bo'lib, talabalarda muloqot, hamkorlik, tahliliy fikrlash va o'z-o'zini anglash kabi muhim ko'nikmalarni rivojlantiradi. Maqolada nazariy tahlillar va amaliy yondashuvlar asosida raqamli vositalarning fasilitatsion kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rni yoritiladi.

РЕЗЮМЕ:

Педагог использует свои знания, навыки и ресурсы для обучения и воспитания детей в качестве фасилитатора. Педагог планирует учебно-воспитательный процесс, создает развивающую среду, способствующую всестороннему развитию ребенка и раскрытию его потенциала. В данной статье проанализированы возможности развития фасилитационной компетенции будущих педагогов с помощью цифровых технологий. Фасилитационный подход представлен в современном образовании как метод, ориентированный на личность учащегося. С другой стороны, цифровые технологии являются мощным инструментом в формировании этой компетенции, развивая у студентов такие важные навыки, как общение, сотрудничество, аналитическое мышление и самосознание. В статье освещается роль цифровых инструментов в развитии фасилитационной компетенции на основе теоретического анализа и практических подходов.

SUMMARY:

As a facilitator, the educator uses his knowledge, skills and resources to educate and educate children. The educator plans the process of education and upbringing, creates a developing environment that contributes to the comprehensive development of the child and the opening of his potential. This article analyzes the possibilities of developing the methodological competence of future educators through digital technologies. The facilitation approach is presented in modern education as a method aimed at the personality of the student. Digital technology, on the other hand, is a powerful tool in shaping this competence, developing important skills in students such as communication, cooperation, analytical thinking and self-awareness. The article will highlight the role of digital tools in the development of facilitation competence based on theoretical analysis and practical approaches.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchidan faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi, ya'ni fasilitator sifatida ham faoliyat yuritishi talab etilmoqda. Bu esa fasilitatsion kompetensiyani pedagog kasbiga zarur bo'lgan muhim ko'nikmalardan biriga aylantiradi. Raqamli texnologiyalar esa ushbu kompetensiyani rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 16 dekabrdaqi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'RQ-595-son Qonunining 36-moddasi maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilariga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra "Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari quyidagilardan iborat: maktabgacha bo'lgan yoshdagi bola; bolaning qonuniy vakillari; pedagog xodimlar". Ushbu qonunda "bolalarni Vatanga muhabbat, mehnatga, o'z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga, shuningdek umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashi; oilada bolaning har tomonlama rivojlanishi, ta'lim va tarbiya olishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlashi shart"ligi belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida-aytilishicha, maktabgacha ta'lim tashkilotini modernizatsiya qilish maktabgacha ta'limning yangi sifatiga erishishni anglatadi: "maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, ma'naviy-axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish" yo'nalishlari belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan qabul qilingan meyoriy hujjatlarda-bolalarni maktabga tayyorlash uchun asosiy o'quv dasturlarining majburiy minimal tarkibiy qismida maktabgacha yoshdagi bolalarda quyidagilar shakllantirilishi kerakligi ta'kidlangan:

- dunyoning yagona manzarasini aniqlashni shakllantirish;
- rahmdillik, mas'uliyatlilik;
- bilish jarayonlarini rivojlantirish;
- o'z emotsional yo'lini tanlash va hokozo

Yuqoridagilar asosida biz davlatning ta'lim sohasidagi ijtimoiy-madaniy buyurtmasi mas'uliyatli tanlov sharoiti yuzaga kelganda mustaqil ravishda qaror qabul qilishga tayyor bo'lgan shaxsni tarbiyalashga qaratilgan degan xulosaga kelindi. Pedagogik va psixologik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxs xususiyatlari sifatida javobgarlik, tashabbus, mustaqillik, o'z fikrlarini erkin ifoda etish kabi fazilatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uni shaxsning umumlashgan xususiyati sifatida qarash mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchidan faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi, ya'ni fasilitator sifatida ham faoliyat yuritishi talab etilmoqda. Bu esa fasilitatsion kompetensiyani pedagog kasbiga zarur bo'lgan muhim ko'nikmalardan biriga aylantiradi. Raqamli texnologiyalar esa ushbu kompetensiyani rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. F.R.Qodirovaning fikricha, shaxsning muhim ma'naviy sifatlari bo'lgan ma'naviy-axloqiy ong, hissiyot va xulqni shakllantirish, vatanparvarlik, vatanga muhabbat, insonparvarlik, mehnatga munosabat, jamoa bilan birgalikda qilinadigan ishlarga munosabat, ongli intizom va boshqa tuyg'ularni kamol toptirish ma'naviy-axloqiy tarbiyaning asosi hisoblanadi.

P.Yusupova tadqiqotlariga ko'ra bola 2-3 yoshga kirganidayoq unda uyatchanlik, mustaqillik yoki o'ziga ishonchsizlik, xudbinlik yoki g'amxo'rlik, o'z tengdoshlariga e'tibor bilan munosabatda bulish kabi shaxsiy xususiyatlar namoyon bo'la boshlaydi. Bularning hammasi bolalarning tevarak-atrofdagilar bilan bo'ladigan munosabatini belgilaydi.

G.Berdaliyeva o'z tadqiqotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarni mustaqilligiga e'tibor berib, narsa-hodisalar olami, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlar, ona tili va odamlar orasidagi munosabatlarni anglash, ayni zamonda faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o'sib borishi kattalarning bevosita yordami asosida amalga oshishini ta'kidlaydi.

D.Abdurahimova xalq og'zaki ijodi asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash haqida so'z yuritib, maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-madaniy kompetensiya – hayotiy vaziyatlarda kattalar va tengdoshlari bilan muloqotda axloq qoidalari va meyorlarini bolalar xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida egallab borishi to'g'risida qat'iy xulosaga kelingan. Maktabgacha yosh davridan boshlab bolalarda yuksak ma'naviy-ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish ko'p bosqichli va murakkab jarayon bo'lib, bu jarayon texnologik yondashuvni talab qilishi ta'kidlangan.

Maktabgacha ta'limda bolaning xulq-atvorni rivojlantirishning asosiy sharti qoidalarni bolalarga yetkazish, ularda mavjud bo'lgan talablarning

mazmuniy-mantiqiyiligini tushunishdir, deb hisoblaydi. Shuningdek, guruhni tartibga solish, bolalarning ongli o'zlashtirishi, ularni faol mehnatga jalb qilish, g'oyaviy tuzilmaga bo'lgan qiziqarli tadbirlarni tashkil etish zarur.

Sh.Shodmonova kishi hayotining dastlabki faoliyatidagi eng oddiy turi undagi shaxsiy qobiliyatlar, xususiyatlar, imkoniyatlar asosida ma'lum bir munosabatni rivojlanishida asos bo'lib xizmat qiladi deb hisoblaydi.

Fasilitatsiya fenomeni ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida XX asrda faollashgan holda o'rganila boshlangan. Ammo, birinchi marta bu fenomen XIX asrning oxirida N.Triplet tomonidan aniqlangan. N.Triplet, velosiped poygalari davomida, velosipedchilarning raqobatchilar bilan poyga o'tkazishda yaxshiroq natijalarga erishishini, vaqtga qarshi poyga o'tkazganda esa, natijalar past bo'lishini kuzatdi. Ikki turdagi poygalarda nazorat o'lchovlarini o'tkazib, olingan natijalarni taqqoslagan N.Triplet, raqobatchilar bilan poygalar davomida velosipedchilarning ko'proq muvaffaqiyatlarga erishishini aniqladi, bu esa boshqa shaxslarning mavjudligi orqali raqobatbardoshlikning oshishi bilan bog'liq. Yashirin fenomenni tekshirish maqsadida, olim 40 nafar bola ishtirok etgan eksperiment o'tkazdi. Bolalarga maksimal tezlikda baliqchilik kalavani ipini o'ralash vazifasi berildi. Birinchi holatda bolalar yakkama-yakka bo'sh xonada vazifani bajardilar. Ikkinchi holatda esa, tengdoshlarining oldida ishladilar. Tadqiqot natijasida, ikkinchi holatda 20 bola ancha yuqori natijalar ko'rsatgan, 10 bola biroz yaxshilangan ko'rsatkichlarga erishgan, 10 bola esa ko'rsatkichlarning yomonlashuvini kuzatgan. Shunday qilib, N. Triplet tomonidan fasilitatsiya fenomeni ilmiy ravishda isbotlandi (ammo "fasilitatsiya" atamasi ishlatilmasdan), ya'ni boshqa odamlarning mavjudligi hisobiga individual natijaning yaxshilanishi.

"Social facilitation" atamasining birinchi marta ishlatilishi F.Olportga tegishli bo'lib, 1920-yilda F.Olport fasilitatsiyani boshqa odamlarning mavjudligi natijasida odamning xulq-atvoridagi o'zgarish sifatida tushunardi, ya'ni ular bir vaqtda, ammo mustaqil ravishda bir xil ishni bajarishardi. F.Olport fasilitatsiya haqidagi o'z taxminini bir qator eksperimentlar yordamida isbotlagan, bunda ishtirokchilar oddiy masalalarni (masalan, ko'paytirish masalalari yoki assotsiatsiyalar o'ynash) yolg'iz va boshqa ishtirokchilar bilan birga bajarishgan. Fasilitatsiyani o'rganishni davom ettirgan F.Olport, J.Dashiel, D.Trevis shunga o'xshash natijalarni oddiy so'zli yoki harakatli vazifalarni bajarishda olishgan. Masalan, D.Trevisning eksperimentlarida ishtirokchilarga harakatlanuvchi obyekt tayoq yordamida kuzatish vazifasi berilgan. Agar ishtirokchi obyekt harakatini bir lahzada ham bo'lsa, davom ettira olmasa, bu xato hisoblanardi. Dastlab ishtirokchilar mashq qilgan va keyin eksperimentga o'tishgan.

Eksperiment davomida ishtirokchiga yolg'iz va boshqa ishtirokchilar oldida 5 va 10 marta urinishlar berilgan. D.Trevis tomonidan boshqa ishtirokchilar oldida harakatlanish va uning aniqligini yaxshilash kuzatilgan. Biroq, shu bilan birga, tadqiqotchilar boshqa ishtirokchilarning mavjudligi salbiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadigan qarama-qarshi natijalarni olishgan. Masalan, J.Pessin boshqa ishtirokchilarning mavjudligi yordamida ma'nosiz jummalarni yodlashda qiyinchiliklar yuzaga kelganini aniqlagan. Tadqiqot davomida, J.Pessin, ishtirokchilarga tomoshabinlar oldida bo'lishlari kerak bo'lganda, ma'nosiz jummalarni yodlash uchun ko'proq urinishlar kerak bo'lgani va ko'proq xatolar qilganligini aniqlagan. R.Hasbend chizilgan labirintlarni o'tkazishda salbiy natijalarni olishgan.

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar bo'lajak pedagoglarda muloqot, hamkorlik, refleksiya kabi kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Google Classroom, Zoom, Padlet, Kahoot kabi platformalar yordamida o'quvchilar faol ishtirokchi bo'lishga, muhokama, fikr almashish, guruhda ishlash ko'nikmalarini egallashga muvaffaq bo'lishmoqda. Raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish pedagoglarni zamonaviy ta'lim talablari asosida tayyorlash imkonini beradi. Ammo bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun o'qituvchilarni raqamli savodxonlik va fasilitatsion metodikalarga o'rgatish muhim. Bunda ta'lim muassasalari va davlat siyosatining qo'llab-quvvatlovi katta ahamiyatga ega.

Fasilitatsion kompetensiyani rivojlantirishda raqamli texnologiyalar imkoniyatlari

Raqamli texnologiya vositasi	Qo'llanish sohasi	Foydasi
Google Classroom	Onlayn darslar, topshiriqlar, muhokamalar	O'quvchini faol ishtirokchi qilish, jarayonni kuzatish
Zoom / Teams	Jonli muloqot va seminarlar	Muloqot, taqdimot, savol-javob ko'nikmalarini oshirish
Padlet / Jamboard	Guruhli loyiha ishlari	Hamkorlikda fikr almashish va yaratuvchanlikni rivojlantirish
Kahoot / Quizizz	Test, viktorinalar	Qiziqarli tarzda bilimsini baholash

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak pedagoglarning fasilitatsion kompetensiyasini rivojlantirish ularning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati uchun muhim omildir. Raqamli texnologiyalar bu jarayonda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Ammo bu kompetensiyani shakllantirish uchun tizimli yondashuv, uzluksiz amaliy mashg'ulotlar va raqamli savodxonlikni oshirish zarur. Shuningdek, pedagogik ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni chuqur integratsiya qilish orqali zamonaviy, faol, mustaqil fikrlovchi va hamkorlikda

ishlay oladigan pedagoglarni tayyorlash mumkin. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagoglardan faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, muloqotga kirisha olishga, jamoaviy ishlashga yo'naltiruvchi vositachi - ya'ni fasilitator sifatida ham faoliyat yuritish talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, fasilitatsion kompetensiya pedagoglar uchun muhim kasbiy sifatlardan biriga aylanmoqda. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi esa bu kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirishda keng imkoniyatlar yaratmoqda. Xususan, interaktiv platformalar, onlayn muhitda muloqot qilish vositalari, virtual ta'lim vositalari bo'lajak pedagoglar uchun yangi ko'nikmalarni egallashga xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonuni/16.12.2019. 15 b.
3. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "ILK QADAM" davlat o'quv dasturi /takomillashtirilgan ikkinchi nashr. 2022 yil. 9 b.
2. Qodirova F. va boshqalar. Maktabgacha pedagogika. Darslik. -T.: "Tafakkur", 2019. 85 b.
4. N.X.Avliyov, N.N.Musayeva, Pedagogik texnologiya, Toshkent – 2012, 27 b.
5. N.M.O'rino'va, M.O.Uralova, Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashuv, Farg'ona – 2011. 65 b.
6. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.
7. Yusupova D.A. (2023). "Raqamli ta'lim va pedagog kompetensiyasi", O'zbekiston pedagogika jurnali.
8. Turobova G.S. (2022). "Fasilitatsion yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etish", Ta'lim va innovatsiya.

MAGISTRATURA TALABALARI TADQIQOTCHILIK SALOHIYATINI TAKOMILLASHTIRISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Kurbanov O.E.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Tayanch so'zlar: magistrant, tadqiqot ko'nikmalari, raqamli texnologiyalar, ilmiy faoliyat, interaktiv platforma, axborot-kommunikatsiya vositalari, uslubiy yondashuv, mustaqil tadqiqot, raqamli kompetensiya.

Ключевые слова: магистрант, исследовательские навыки, цифровые технологии, научная деятельность, интерактивная платформа, информационно-коммуникационные средства, методологический подход, самостоятельное исследование, цифровая компетенция.

Key words: master's student, research skills, digital technologies, scientific activity, interactive platforms, information and communication technologies, methodological approaches, independent research, digital competence.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur ilmiy ishda magistratura bosqichida tahsil olayotgan talabalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni hamda didaktik imkoniyatlari chuqur tahlil qilinadi. Raqamli o'quv muhitida interaktiv platformalar, onlayn bazalar, virtual laboratoriyalar va axborot tizimlari yordamida talabalar mustaqil ilmiy izlanish olib borish, axborotni tahlil qilish hamda innovatsion g'oyalar yaratish kompetensiyalarini shakllantirishlari asoslab beriladi. Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalar vositasida ilmiy-tadqiqot faoliyatining samaradorligini oshirish yo'llari nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi. Tanqidiy tahlillar asosida raqamli vositalarning metodologik yondashuvlarga ta'siri aniqlanadi va magistratura ta'lim bosqichining raqamlashtirish jarayoni hamda transformatsiya holati baholanadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной научной работе всесторонне анализируются роль и дидактические возможности цифровых технологий в формировании и развитии исследовательских навыков студентов магистратуры. Обосновано, что в цифровой образовательной среде посредством интерактивных платформ, онлайн-баз, виртуальных лабораторий и информационных систем у студентов формируются компетенции, необходимые для проведения самостоятельных научных исследований, анализа информации и генерации инновационных идей. В исследовании теоретически и практически раскрываются пути повышения эффективности научно-исследовательской деятельности с использованием цифровых технологий. На основе критического анализа выявляется влияние цифровых средств на методологические подходы и оценивается текущее состояние цифровой трансформации магистерского образования.

SUMMARY:

This scientific work provides a comprehensive analysis of the role and didactic potential of digital technologies in the development and enhancement of research skills among master's degree students. It is demonstrated that within a digital learning environment—through interactive platforms,

online databases, virtual laboratories, and information systems—students acquire competencies in conducting independent research, analyzing information, and generating innovative ideas. The study explores both theoretical and practical approaches to improving the effectiveness of research activities through digital tools. Based on critical analysis, the methodological influence of digital technologies is identified, and the current state of digital transformation in graduate education is assessed.

Zamonaviy ilmiy faoliyatning muhim komponenti sifatida raqamli texnologiyalar ilmiy-analitik tafakkurni shakllantirish, empirik va nazariy izlanishlarni avtomatlashtirish hamda ilmiy kommunikatsiyani soddalashtirish imkonini bermoqda. Bugungi magistrant uchun raqamli muhitda ishlash nafaqat texnik zarurat, balki metodologik ustuvorlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Avvalo, raqamli texnologiyalar ilmiy-tadqiqotning har bir bosqichini - mavzu tanlash, ma’lumot yig‘ish, tahlil qilish va natijalarni taqdim etishni - raqamlashtirilgan algoritmalar orqali optimallashtiradi. Masalan, ilovalar yordamida ilmiy adabiyotlar bazalariga tezkor kirish, intellektual tahlil vositalaridan (NVivo, Atlas.ti, SPSS kabi) foydalanish tadqiqot sifatini sezilarli darajada oshiradi. . Yana bir muhim jihat shundaki, raqamli metodlarning amaliyotga joriy qilinishi talabada metodologik refleksivlik va shaxsiy izlanish qobiliyatini shakllantiradi. Xususan, tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda elektron portfoliolar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va onlayn masofaviy konsultatsiyalar ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Bu jarayonda raqamli madaniyat va axborot xavfsizligi ham alohida e’tibor talab qiladi. Chunki zamonaviy tadqiqotchi nafaqat axborotni izlab topishi, balki uni tahlil qilishi va axloqiy-me’yoriy talablarga muvofiq ravishda foydalanishni ham bilishi lozim. .

Pedagogik tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar asosida aksiologik yondashuvni shakllantirishda multimediasiy vositalar hamda AR/VR texnologiyalaridan foydalanish o‘quv jarayonini yanada interaktiv va integrativ tusga keltiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli platformalardan foydalanish nafaqat axborotga kirishni qulaylashtiradi, balki mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, ilmiy dalillarni asoslash va natijalarni tizimli baholash kabi tadqiqot kompetensiyalarini ham chuqurlashtiradi. Bu esa raqamli texnologiyalarni oddiy yordamchi vosita emas, balki strategik metodologik resurs sifatida talqin qilishga asos bo‘ladi.

Magistrant-tadqiqotchilar uchun raqamli texnologiyalar nafaqat vosita, balki zamonaviy ilmiy tafakkurning ajralmas komponenti hisoblanadi. Ularni izlanish jarayonida metodologik yondashuv asosida qo‘llash ilmiy yetuklikni ta’minlaydi. Magistrantlarni ilmiy izlanishga tayyorlashda raqamli texnologiyalar vositasida shakllanadigan tadqiqotchilik kompetensiyasi — bu faqat bilim

va ko'nikmalar yig'indisi emas, balki epistemologik ong va metodologik tafakkurning integratsiyalashgan shaklidir.

Ushbu jarayonning murakkabligi shundaki, ilmiy bilish faoliyati axborotni tahliliy idrok etish, falsafiy-mantiqiy asosda fikrlash hamda mavjud muammolarni innovatsion metodlar orqali hal etish qobiliyatini talab etadi. Bunday metakognitiv fazilatlar, ayniqsa, raqamli vositalar bilan boyitilgan ta'lim muhitida samarali shakllanadi.

Raqamli texnologiyalar ta'limda sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, raqamli laboratoriyalar, intellektual test tizimlari va modellashirish vositalari kabi imkoniyatlar orqali talabalarning ilmiy tafakkurini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan, raqamli axborot muhitida ishlay oladigan tadqiqotchi nafaqat statistik natijalarni qayta ishlab chiqadi, balki ularni tizimli asosda interpretatsiya qilish malakasiga ham ega bo'ladi. Ayniqsa, ma'lumotlar bilan ishlashda mustaqillik va metodologik ongning shakllanishi raqamli vositalar orqali sezilarli darajada soddalashtiriladi. Bu esa ilmiy qaror qabul qilishda raqamli dalillar asosida deduktiv yondashuvni tanlash ehtimolini kuchaytiradi.

Magistratura bosqichida talabalar uchun muhim vazifalardan biri — ilmiy metodlar asosida gipotetik yondashuvlar yaratish, ularni eksperimental jihatdan tekshirish va raqamli muhitda natijalarni aks ettirishdir. Masalan, virtual simulyatsiyalar, interaktiv tajriba muhitlari va ilmiy-analitik dasturlar yordamida mustaqil izlanish olib borish, big data elementlari bilan ishlash hozirgi raqamli ilmiy kompetensiyaning asosiy yo'nalishlariga aylanmoqda.

Biroq, bu jarayon bir qator **axloqiy-epistemologik muammolarni** ham yuzaga chiqaradi: plagiat, noto'g'ri interpretatsiyalar, intellektual mulk bilan bog'liq xatarlar. Shu sababli, magistrlar uchun raqamli savodxonlik bilan bir qatorda ilmiy axloq va intellektual mas'uliyatni shakllantirish ham dolzarb vazifa hisoblanadi.

Raqamli metodlar asosida shakllangan ilmiy metodologiya endilikda nafaqat klassik empirizm yoki sof nazariy fundamentga tayangan yondashuvni, balki algoritmik fikrlash, ko'p o'lchovli tahlil va ilg'or analitik vositalarga asoslangan gibrid epistemologiyani ifodalaydi. Ayniqsa, STEM, ijtimoiy-gumanitar va pedagogik yo'nalishlarda tadqiqot olib borayotgan magistrlar uchun bu yondashuvlar ilmiy natijaviylikni oshirishda hamda zamonaviy ilmiy bozorning raqobatbardosh sub'ekti bo'lishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Raqamli vositalar asosida shakllangan tadqiqotchilik kompetensiyasi esa ko'p bosqichli o'zlashtirish jarayonini anglatadi:

1. Dastlabki bosqichda — raqamli vositalarni bilish va qo'llay olish;
2. Ikkinchi bosqichda - ularni metodik asosda ilmiy izlanishga tatbiq etish;

3. Uchinchi bosqichda - bu vositalar yordamida yangi ilmiy yondashuvlarni kashf etish va mustaqil nazariy konstruksiyalar yaratish.

Aynan mana shu uchinchi bosqichda magistrant to'laonli **tadqiqotchilik faoliyati sub'ekti** sifatida shakllanadi.

Raqamli texnologiyalar magistrant-tadqiqotchilarning kognitiv, metodik va reflektiv salohiyatini rivojlantirishda strategik vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Ular yordamida talaba ilmiy bilishning barcha bosqichlarida mustaqil, innovatsion, mantiqiy hamda axloqiy yondashuvlar asosida faoliyat yuritadi. Shu bois magistrantni zamonaviy raqamli fan paradigmasiga mos holda shakllantirish bugungi oliy ta'limning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda ilmiy-pedagogik muhitda raqamli transformatsiya faqat texnologik jarayon emas, balki akademik madaniyatning qayta shakllanishini ham anglatadi. Xususan, raqamli vositalar yordamida ilmiy anjumanlarda ishtirok etish, ilmiy maqolalarni avtomatik tahrirlash, matnlarni tezkor tarjima qilish, kross-plattformaviy ilmiy hamkorliklarni yo'lga qo'yish imkoniyatlari kengaymoqda.

Natijada, raqamli texnologiyalar akademik izolyatsiyani kamaytirish, cheklangan ma'lumot manbalariga tayanish kabi an'anaviy to'siqlarni yengib o'tishga zamin yaratmoqda. .

Zamonaviy pedagogikada tarix fanini o'qitish va o'rganish jarayoni, ayniqsa magistratura bosqichida, an'anaviy metodlar bilan cheklanib qolmasdan, raqamli texnologiyalar vositasida sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi zaruratga aylanmoqda. Bu holat nafaqat o'quv jarayonining samarali tashkil etilishi, balki tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish va takomillashtirish kontekstida ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Xususan, tarix fani bo'yicha magistrantlarning ilmiy izlanish faoliyatida raqamli vositalardan samarali foydalanish tanqidiy tafakkur, metodologik aniqlik, manba tahlilining chuqurligi va konseptual umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Avvalo, raqamli texnologiyalar tadqiqot subyekti tarixiy materialga bo'lgan yondashuvini tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy tarixiy manbalarni o'rganish jarayonida mavjud bo'lgan cheklovlar (fizik kirish imkoniyati, saqlanish holati, manbalar ko'lamining torligi) bugungi kunda raqamli axborot texnologiyalari orqali deyarli bartaraf etilgan.

Natijada, tarixiy tadqiqotlarda manba bazasi faqat mahalliy arxivlar bilan cheklanib qolmay, balki global miqyosdagi raqamli kolleksiyalar bilan boyitilmoqda. Bu esa magistrantlarda manbaviy xilma-xillikni tahlil qilish, ularni solishtirish, tanqidiy baholash va yangi xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar nafaqat informatsion

imkoniyatlarni kengaytiradi, balki ilmiy faoliyatning kognitiv va metodologik paradigmasini ham yangilaydi.

Bundan tashqari, raqamli vositalar yordamida amalga oshiriladigan vizualizatsiya, statistik tahlil, semantik xaritalar tuzish va vaqt jadvallari yaratish kabi yondashuvlar tarixiy hodisalarni ko'p darajali tahlil qilish imkoniyatini beradi. Bu esa tarixiy tafakkurning faqat reproduktiv emas, balki konstruktiv va refleksiv asosda shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu bois, magistrlar o'z tadqiqotlarida faqat faktlarni taqdim etish bilan cheklanmay, balki ularning sabab-oqibat aloqalarini ochib berish, muqobil ssenariylar bilan ishlash va tarixiy tafakkur konstruksiyasini qayta modellashtirish qobiliyatini ham egallaydilar.

Pedagogik nuqtai nazardan, raqamli texnologiyalar asosida shakllanadigan tadqiqotchilik ko'nikmalari — o'z-o'zini tashkil qilish, o'quv va ilmiy mustaqillik, o'zini baholash hamda o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan shaxsiy salohiyatning eng muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Bu jarayon, ayniqsa tarix fani kontekstida, zamonaviy fanlararo metodologiyaning mohiyatini chuqurroq o'zlashtirishga olib keladi. Natijada, talaba tarixni faqat faktlar yig'indisi sifatida emas, balki g'oyalar, dunyoqarashlar, diskurslar va madaniy kodlar majmuasi sifatida idrok eta boshlaydi.

Raqamli texnologiyalarni o'qitish va tadqiqot faoliyatiga integratsiyalash esa muayyan pedagogik strategiyalarni talab etadi. An'anaviy ma'ruzalar va seminarlar o'rnini loyiha asosidagi o'qitish, raqamli arxivlar bilan ishlash, tarixiy GIS (geoinformatsion tizimlar) vositalaridan foydalanish, interaktiv infografikalar yaratish kabi yondashuvlar egallaydi. Bunday uslublar talabani faqat axborot iste'molchisi emas, balki uni tahlil qiluvchi, qayta kodlovchi va yangi bilim yaratuvchi subyekt sifatida shakllantiradi.

Magistratura bosqichida tarix fanining o'rganilishi va tadqiq qilinishi raqamli texnologiyalar orqali tubdan yangilanmoqda. Ushbu yangilanishlar nafaqat vosita darajasida, balki metodologik, kognitiv va aksiologik jihatlarda ham chuqur o'zgarishlarni nazarda tutadi. Raqamli texnologiyalar tarixiy bilimni yaratish, uzatish va tahlil qilishning yangi shakllarini taklif qilmoqda.

Magistratura talabasi uchun bu - zamonaviy ilmiy tafakkurni rivojlantirish, tanqidiy qarashni shakllantirish, fanlararo yondashuvni egallash va yuqori darajadagi metodologik savodxonlikka erishish demakdir. Shu sababli, pedagogik tizimda raqamli texnologiyalarni tadqiqotchilik faoliyatiga integratsiyalash masalasi nafaqat dolzarb, balki strategik ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi lozim.

Magistratura bosqichida tarix fani bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish bugungi

globalashgan, raqamli vositalar bilan to'yingan ilmiy makonda dolzarb masalaga aylangan. Chunki zamonaviy tarixshunoslik nafaqat an'anaviy manbaviy asosda, balki raqamli texnologiyalar yordamida keng qamrovli, ko'p qatlamli va metodologik jihatdan ilg'or izlanishlarni talab etmoqda. Mazkur jarayonni chuqur va kompleks tahlil etish uchun raqamli texnologiyalarni shunchaki vosita sifatida emas, balki tarixiy tafakkurni yangilovchi, tadqiqot subyektini intellektual jihatdan qayta shakllantiruvchi ilmiy-epistemologik fenomen sifatida talqin etish lozim.

Zamonaviy ilmiy muhitda raqamli texnologiyalar bilan ishlash qobiliyati tarix fani doirasida ham fundamental kompetensiyaga aylangan. Bu holatni izohlab, N.G. Privalov shunday ta'kidlaydi: *"Fan raqamli asrda shunchaki ma'lumot yig'ish emas, balki intellektual mas'uliyat, ilmiy axloq va ijtimoiy ong doirasida qaror qabul qilishga asoslanadi"*. Ushbu fikr tarixiy izlanishlarning ma'naviy mezonlarga asoslanganligini, ayniqsa axborot ortig'i sharoitida tanlov va tahlil jarayonida mas'uliyatning kuchayishini ko'rsatadi. Bu yondashuvda tarixiy bilim nafaqat faktlar majmuasi, balki mazmunli va maqsadli epistemik faoliyat sifatida talqin qilinadi.

Magistrantlarning tadqiqotchilik faoliyatida raqamli vositalardan foydalanish ilmiy metodologiyani sezilarli darajada transformatsiya qilmoqda. E.A. Kozyreva va hamkasblari bu borada quyidagicha fikr bildiradilar: *"Raqamli texnologiyalar tadqiqot jarayonida nafaqat ish unumdorligini oshiradi, balki tarixiy hodisalarni kognitiv rekonstruksiya qilish imkoniyatini yaratadi"*. Demak, tarixiy manba bilan ishlash faqat dalilni aniqlash emas, balki uning g'oyaviy mazmunini, kontekstual o'rnini va ideologik xususiyatini raqamli tahlil vositalari yordamida anglashdir. Bunday yondashuv tarixiy tafakkurning ijodiy va ko'p qirrali shakllanishiga olib keladi.

Tadqiqot jarayonida talabalar tomonidan raqamli kompetensiyaning shakllanishi o'z navbatida metodologik refleksiya, fanlararo integratsiya va mustaqil ilmiy tafakkurni talab qiladi. T.A. Shchuchka raqamli kompetensiyani *"ilmiy madaniyatning zamonaviy formasi"* deya ta'riflab, uning mohiyatini quyidagicha ifodalaydi: *"Raqamli savodxonlik — bu ilmiy vositalarni egallash emas, balki ularni anglab, tanqidiy asosda tadqiqot faoliyatiga integratsiya qilish qobiliyatidir"*. Ushbu fikr tarixiy metodologiyada nafaqat vositalar almashayotganini, balki butun ilmiy dunyoqarash o'zgarayotganini anglatadi.

Raqamli texnologiyalarning o'zlashtirilishi pedagogik nuqtai nazardan talabaning shaxsiy o'sishiga ham xizmat qiladi. Xususan, raqamli vositalar yordamida olib borilayotgan tarixiy tadqiqotlar mustaqillik, tashabbuskorlik, tanqidiy yondashuv va analitik fikrlash kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu borada N.Yu. Abramenko quyidagicha ta'kidlaydi: *"Raqamli muhitda ilmiy*

izlanish olib boruvchi tadqiqotchi fanlararo tafakkurga ega bo'lishi, zamonaviy metodlar vositasida tarixiy bilimni qayta tuzishga qodir bo'lishi lozim.". Bu fikrdan kelib chiqib aytish mumkinki, **tarixiy tafakkur endilikda statik emas, balki dinamik, konstruktiv va raqamli transformatsiyaga tayyor intellektual tizim sifatida namoyon bo'lmoqda.**

Raqamli texnologiyalar bugungi ilmiy-pedagogik rivojlanishning ajralmas qismiga aylangan bir sharoitda, ayniqsa tarix fanining metodologik asoslari va izchil tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirishda beqiyos imkoniyatlarni taqdim etmoqda.

Magistratura bosqichida tarix yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun raqamli muhit nafaqat bilish vositasi, balki mustaqil ilmiy izlanishni yo'lga qo'yuvchi kompleks tizim sifatida qaralmoqda.

Bunday yondashuv, o'z navbatida, an'anaviy ilmiy maktab tajribalari bilan uyg'unlashgan holda zamonaviy informatika, texnologiya va metodologiya integratsiyasini talab etadi. Avvalo, R.R. Zamilovanning ilmiy qarashlarida tarix fanida *"badiiy-tarixiy adabiyotlar orqali tarixiy tafakkurni shakllantirish"* texnologiyasiga alohida urg'u beriladi. U o'z tadqiqotida shunday ta'kidlaydi: *"Bugungi kunda tarix fani bo'yicha mutaxassislarni tayyorlashda raqamli adabiyotlar va zamonaviy vizual vositalar yordamida tarixiy voqeliklarni idrok etishda reflektiv tafakkurni rivojlantirish ustuvor vazifaga aylanmoqda."* (Zamilova, 2022. – B. 12). Mazkur fikr zamirida tarixiy tafakkur faqat faktlar yig'indisi emas, balki voqelikni tahlil qilish jarayonida raqamli vositalar yordamida shakllanadigan kognitiv faoliyatga aylanganligi ko'rinadi. Biroq, muallif raqamli vositalarning tarixiy metodologiyaga qanday yangi tahliliy imkoniyatlar kiritishi borasida yetarli darajada chuqur analitik mulohaza bermaydi.

Shuningdek, X. Boymirzaev o'z izlanishlarida raqamli muhitda tarix fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish zarurligini asoslab, quyidagicha xulosa qiladi: *"Tarixni o'qitishning innovatsion shakllari o'quvchi ongida voqelikni mantiqiy asoslash, xronologik tafakkurni shakllantirish va izchil ilmiy tahlilni raqamli dasturlar vositasida amalga oshirish imkonini beradi."* (Boymirzaev, 2022. – B. 14). Muallifning ushbu yondashuvi, garchi nazariy jihatdan asoslangan bo'lsa-da, pedagogik tajriba asosida qaysi platformalarda bu natijalarga erishilganligi borasida amaliy dalillar bilan boyitilmagan. Bundan tashqari, A. Maxmudov ilgari surgan *"ilmiy metodologiyani takomillashtirishda raqamli vositalar orqali nazariy bilimlarni amaliy tadqiqotga yo'naltirish"* g'oyasi (Maxmudov, 2017. – B. 10), tarix yo'nalishidagi talabalar uchun ham dolzarbdir. Chunki tarixiy faktlar asosida gipotetik konstruksiyalar tuzish, ularni raqamli vositalar yordamida modellashtirish va tarixiy haqiqat bilan bog'liqligini tekshirish talabanning nafaqat analitik, balki epistemik salohiyatini ham oshiradi.

Shu bois, raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish oddiy texnik ko'nikma emas, balki tarix fanining ichki metodologik rivojlanish bosqichi sifatida qaralishi lozim.

Yuqoridagi fikrlarni tanqidiy nuqtai nazardan baholaganda, ayrim tadqiqotlarda raqamli texnologiyalarning samaradorligi ko'proq umumiy pedagogik yondashuvlar doirasida tahlil qilingan. Holbuki, tarix fanining o'ziga xos mantiqiy struktura, daliliy baza va tafakkur tarzi zamonaviy texnologik imkoniyatlar bilan uyg'un holda aniq metodlar orqali o'rganilishi zarur edi. Masalan, raqamli tarixiy xaritalar, interaktiv voqea simulyatorlari va tarixiy axborot bazalari bilan ishlash bo'yicha metodik tavsiyalar hali to'liq ishlab chiqilmagan.

Tarix yo'nalishidagi magistrantlar uchun raqamli texnologiyalar tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda bir vaqtning o'zida bilimni vizualizatsiya qilish, izchil tahlil yuritish, tarixiy kontekstni qayta modellashtirish va reflektiv tafakkurni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Ammo bu jarayon pedagogik metodikalar asosida mukammal tadqiqot maydoniga aylanishi uchun chuqur nazariy hamda amaliy asoslar bilan boyitilishi lozim.

Umumlashtirib aytganda, raqamli texnologiyalar tarix fani bo'yicha magistrantlarning tadqiqotchilik salohiyatini rivojlantirishda uch asosiy yo'nalishda rol o'ynaydi:

1. Tarixiy materiallar bilan ishlashda kognitiv va metodologik chuqurlikni ta'minlaydi;
2. Mustaqil izlanish madaniyatini shakllantiradi;
3. Tarixiy tafakkurda aks etuvchi ma'naviy, g'oyaviy va ijtimoiy pozitsiyani tanqidiy yondashuv orqali boyitadi.

Shunday ekan, tarixshunoslikda raqamli texnologiyalarni tadqiqotchilik faoliyatiga joriy etish nafaqat zamon talabi, balki ilmiy tafakkurning yangi bosqichini boshlab beruvchi konseptual zaruratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maxmudov A. Ilmiy metodologiyani takomillashtirishda raqamli vositalar orqali nazariy bilimlarni amaliy tadqiqotga yo'naltirish. – Toshkent: Fan, 2017. – B. 10.
2. Zamilova R.R. Badiiy-tarixiy adabiyotlar orqali tarixiy tafakkurni shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: TDP, 2022. – B. 12.
3. Boymirzaev X. Raqamli muhitda tarix fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish. – Samarqand: SamDU, 2022. – B. 14.
4. Privalov N.G. Fan raqamli asrda: intellektual mas'uliyat va ilmiy axloq masalalari. – Moskva: Nauka, 2020.
5. Kozyreva E.A., va boshqalar. Raqamli texnologiyalar tarixiy tadqiqotlarda. – Moskva: MGU nashriyoti, 2019.
6. Shchuchka T.A. Raqamli kompetensiya – ilmiy madaniyatning zamonaviy shakli. – Sankt-Peterburg: SPbGU, 2021.
7. Abramenko N.Yu. Raqamli muhitda fanlararo tafakkurni shakllantirish. – Kiev: Akademiya, 2018.

MODERNIZATSIYALASHGAN TA'LIM SHAROITIDA BOSHQARUV ILMINI O'RGANISH – DAVR TALABI

Musurmonov R.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti «Umumiy pedagogika» kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi.*

Tayanch soʻzlar: boshqaruv sohasi, boshqaruvchi – menejer, boshqaruvning mohiyati, vakolatlilik, insonparvarlik, iinovatsiyalik, pragmatika va ortobiotiklik, qadriyatlar, tizimli yondashish, insonshunoslik texnologiyasi.

Ключевые слова: сфера менеджмента, менеджер-менеджер, природа управления, авторитет, гуманизм, инновации, прагматика и ортобиотика, ценности, системный подход, гуманистические технологии.

Key words: sphere of management, manager-manager, nature of management, authority, humanism, innovation, pragmatics and orthobiotics, values, systems approach, humanistic technologies.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada rahbar kadrlarga nisbatan boshqaruv sohasining nozik va murakkab jihatlari, ularga qo'yilgan malakali talablar, boshqaruv faoliyatining mohiyati va xususiyatlari, ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlari to'g'risida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются тонкие и сложные аспекты сферы менеджмента, квалификационные требования к ним, характер и особенности управленческой деятельности, объективные и субъективные условия по отношению к руководящему персоналу.

SUMMARY:

The article discusses the subtle and complex aspects of the field of management, qualification requirements for them, the nature and characteristics of management activities, objective and subjective conditions in relation to management personnel.

Zamonaviy ta'lim muassasasi zimmasiga jamiyatimiz uchinchi renesans poydevorini yaratishdek o'ta muhim va mas'uliyatli vazifani yukladi. Buning uchun barcha ta'lim tizimi muassasalarida boshqaruv tizimini tartibga solish va xorijiy davlatlar ilg'or tajribalariga suyanganda innovatsion boshqaruvga alohida ahamiyat berish zarurati paydo bo'ladi. Avvalo, ta'lim muassasalari rahbarlarining tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun xolisona adolatli monitoring olib borish, faoliyatini tashxislash, baho berish, aniqlash,

rahbarlarning zaruriy ehtiyojlaridan kelib chiqib, toifalarga ajratib qayta tayyorlash va malakasini oshirish ishlariga e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Chunki, ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonlarni o'zaro bog'liqligi, aloqadorligi, uzluksizligi va uzviyligini ta'minlash, ilmiy va innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish zarur bo'lgan funksional vazifalarni bajarish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish lozim. Pedagogik jarayon sub'ektlarining o'zaro munosabatlari, vaziyatlarni tahlil qilish va faoliyatni muvofiqlashtirish, boshqaruv funksiyalari va metodlaridan oqilona foydalanish zarur bo'lib, ular birgalikda boshqaruv jarayonida ta'sir ko'rsatishning tartibi, ketma-ketligi, yo'llari va ularning ahamiyatini ifodalaydi [5].

Modernizatsiyalashgan ta'lim sharoitidan kelib chiqib, ta'lim muassasalari rahbarlari boshqaruv ilmini mukammal o'zlashtirgan bo'lishlari zarur. Ana shu talab va zaruriy ehtiyojdan kelib chiqib ushbu maqolada boshqaruvning nozik va murakkab jihatlari va o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqot ishlariga tayanib fikr yuritamiz.

Olimlarning e'tirof etishlarichab boshqaruv faoliyati o'z mohiyati va xususiyati bo'yicha jamiyat hayotida aqliy tartibga solish ahamiyatiga ega. Insoniyat tomonidan fan-texnika, iqtisodiyot va ijtimoiy muvaffaqiyatlar tobora oshirilib borishiga ko'ra boshqaruv faoliyatining ilmga bo'lgan talabi ham to'xtovsiz o'sib boradi. Boshqaruvning mohiyati ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlarni shunday nisbatda uyg'unlashtirishni ta'minlashdan iboratdir, bu mo'ljallagan maqsadga erishish imkonini beradi. Yaxshi rahbar odamlarga kamroq buyruq beradi, buning o'rniga ularning mehnat faoliyati uchun zarur bo'lgan samarali sharoit yaratadi. Boshqaruv, bu hamisha hukmronlik, har qanday tashkilotning samarali faoliyat ko'rsatishi, uni to'g'ri taqsimlashga bog'liq. Lavozim vakolatidan qat'iy nazar boshqaruv xulqining umumiy tamoyillari — vakolatlilik, insonparvarlik, innovatsiyalik, pragmatika va ortobiotiklik mavjud. Boshqaruv uslubiga kelsak, u avtokratik, byurokratik, demokratik va aristokratik bo'lishi mumkin. Menejerning insonshunoslik vakolati uning boshqaruv faoliyatida antropologik bilimlardan foydalanishdagi nazariy-amaliy tayyorgarligiga bog'liq. Bu vakolatlilik insonshunoslik ma'lumoti va menejerning insonshunoslik texnologiyasi bilan tavsiflanadi.

Boshqaruv inson miyasiga taqqoslanadi, bunda shaxsning yaratuvchilik imkoniyatlari mujassamlangan, undan uning ijodiy qobiliyatni namoyon etishligiga ko'rsatma beriladi. Boshqaruv faoliyatining mohiyati to'g'risida g'oyalar, tushunchalar, mulohazalar, uni madaniy tarzda amalga oshirish tamoyillari, shakllari va usullari haqida tizim mavjuddir. Insoniyat tomonidan fan-texnika, iqtisodiyot va ijtimoiy muvaffaqiyatlar tobora oshirilib borishiga

ko'ra boshqaruv faoliyatining ilmga bo'lgan talabi ham to'xtovsiz o'sib boradi. Bir tomondan, fan boshqaruv faoliyatini konseptual boyitishdan manfaatdor bo'lsa, ikkinchi tomondan amaliyotchi boshqaruvchilar o'z faoliyatini ilmiy idrok etish, uni nazariy asoslashga intiladilar. Bunday ilmiy yondashish ehtiyojini quyidagi holatlar bilan izohlash mumkin [1].

Birinchidan, boshqaruvning nodir xususiyati: yo'qdan muayyan nimanidir yaratish, tarqoq unsurlardan tizim tuzish, bunda kelishuv va tartibga solish unga xos bo'lgan xususiyat hisoblanadi.

Ikkinchidan, tahlil etish holatida bo'lgan yoki u javobgar hisoblangan qadriyatlar ko'lamining jadal oshishi.

Uchinchidan, insonlar kuch-g'ayratiga asoslangan boshqaruvning yaratuvchilik samarasi rahbariyatdan har tomonlama ma'lumotlilik, o'z kasbining ustasi bo'lishlik va tizimli yondashishni talab qiladi. Boshqaruv faoliyati o'z mohiyati va xususiyati bo'yicha jamiyat hayotida aqliy tartibga solish ahamiyatiga ega.

Rahbar - menejer, u odamlar bilan ishlaydi, ularning kasbiy yutuqlari va xavfsizligi uchun javob beradi, vazifalarni bajarish uchun ular kuch-g'ayratini uyushtiradi va uyg'unlashtirishni amalga oshiradi. Ma'muriy rahbarlar boshqaruv bo'yicha kuch-g'ayratining uchdan ikki qismini o'z xodimlari orqali amalga oshiradi, ya'ni ularning qadr-qiymati, maqsadni ko'zlash, xodimlarni ishga jalb eta bilish, jamoadagi o'zaro munosabatni belgilay bilish iqtidori bilan o'lchanadi. Boshqaruv, bu hamisha hukmronlik, insonlar ustidan amr etishlik imkoni, lekin hokimlik oqilona va adolatli bo'lishi lozim.

Tajribasiz va no'noq rahbar uchun hukmronlikka ega bo'lish odamlarga buyruq qilish (ko'pincha «qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarish») imkonidir, tajribali va qobiliyatli rahbar uchun esa, bu - o'z iqtidorini namoyish etish, ijtimoiy foydali jihatlarini ko'rsatish imkoniyati. Yuqori malakali menejerlarning mavjudligi jamoa ishi samaradorligining hal qiluvchi shartidir. Har kaday tashkilotning me'yorda faoliyat ko'rsatishi boshqaruv tizimidagi hokimiyatni to'g'ri taqsimlashga bog'liq. Tashkilot uchun hokimiyatni mutlaqlashtirish va hokimiyat vakolati uning menejerida yetarli bo'lmisligi salbiy hol hisoblanadi. Har bir rahbarning hokimlik imkoniyati uning lavozim vakolatiga ko'ra belgilanadi, bu ular xizmat vazifasini bajarish uchun zarur omildir. Oldindan ko'ra bilish, rejalashtirish, uyg'unlashtirish, nazorat qilish, rag'batlantirish, o'qitish, ijtimoiy aqlni tuzish rahbarning asosiy vazifasi hisoblanadi [3]. Eng yuqori hokimlik imkoniyatiga «birinchi shaxslar» - tuzilmaga boshchilik qiluvchilar (OTM rektori, kasb-hunar markazlari va akademik litseylar, maktab va maktabgacha ta'lim muassasalari direktorlari va b.q.lar) egadir. Ular

tashkilot hayotiy faoliyati Istiqbol dasturini belgilab beradi, kadrlar siyosatini amalga oshiradi. Quyi darajadagi rahbar («ikkinchi» va «uchinchi» darajali) lar birinchi shaxs ularga bergan vakolat doirasida ish yuritadi.

Boshqaruv tizimidagi tartibga tushirilgan muammolar istalgan tuzilmaning me'yorida faoliyat ko'rsatishiniig muhim sharti hisoblanadi. Turli rahbarlar lavozim vakolati katta-kichikligiga qaramay ular uchun quyidagi tamoyillarga ko'ra boshqaruv sohasining umumiy negiziga xosdir[3]:

vakolatlilik - lavozim vakolatini talab darajasida bajarish uchun zarur bilim, tajriba va malakaga ega bo'lish; - insonparvarlik - xizmat sohasidagi insonlarni hurmat qilish va ezgu maqsad yo'lida axloqiy xislat, xodimlarlardagi eng yaxshi shaxsiy qobiliyat va ishga mobillik sifatlarini ochishga intilish; - innovatsiyaviylik - davr bilan hamnafaslik, yangilikni izlash, unga intilish ishtiyoqi, asosli tavakkal qila bilish qobiliyati; - pragmatika - natijalarga ko'ra ishlashda o'zgartirishlar kiritib borish, ish vaqtidan samarali foydalanish, faol investitsiya faoliyati; — ortobiotiklik - o'z hayotini qadrlay bilishini anglash, kelajakka bo'lgan barqaror ishonch, xodimlarga va atrof-muhitga nisbatan g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lish.

Ma'muriy rahbar («birinchi shaxs») muvaffaqiyati ko'p jihatdan u o'z hokimiyatini boshqa quyi rahbarlar bilan qanchalik oqilona bo'lisha olishligiga va o'ziga bo'ysunuvchilarning ishbilarmonlik xususiyatlaridan qanchalik keng va mohirlik bilan foydalana olishiga bog'liq. Olimlarning e'tirof etishicha ma'muriy rahbar xatti-harakatining to'rt uslubini shartli ravishda farqlash mumkinligi ko'rsatiladi:

- avtokratik: rahbar - bajaruvchi; - byurokratik: - boshqaruv «nomenklatura g'ildiragi» - bajaruvchi; - demokratik: rahbar - boshqaruv «ijtimoiy g'ildiragi» - bajaruvchi; - aristokratik: rahbar - mehnatni rag'batlantirish tizimi - bajaruvchi. Yuqoridagi uslublarning shartlilikiga qaramay, ular amaliyotda ma'muriy rahbar xizmat xatti-harakatida barqarorlik tarzi sifatida mavjuddir. U yoki bu uslubni mutlaqlashtirish maqsadga muvofiq emas. Ularni muayyan vaziyatlarga bog'liq holda boshqaruv faoliyatida oqilona qo'shib olib borish muhim. Istarasi issiq, ochiq ko'ngillilik, oqillik, adolatlilik va irodalilik kabi tizim tashkil etuvchi biologik sifatlarga ega bo'lishi lozim.

Menejer jismonan barkamol bo'lishi kerak: «sog'lom tanda - sog'lom aql» deb bejiz aytilmagan. Ochiq ko'ngillilikni menejer achinish va hamdardlik bildirish kabi xislatlarda namoyon eta bilishligi, go'yoki bir oilaning a'zosi sifatida tasavvur etishi, vijdon amriga quloq solishi kerak. Menejer fikrlaydigan o'z aqliy qobiliyati nimalarga qodirligini bilishi va idroklay olishi lozim.

Menejerda albatta mustahkam iroda bo'lishi shart, chunki boshqaruv, bu hamisha hokimlikdir.

Menejning madaniyatlilik darajasi - inson tafakkuri va badiiy ijodiyoti eng yaxshi natijalari darajasida bo'lishlik xususidagi doimiy ehtiyoj, bu uning etika, estetika, siyosatshunoslik, sotsiologiya va psixologiya bo'yicha bilimlaridan iborat bo'ladi. Boshqaruv faoliyatiga antropologik yondashish menejer keng kulturologik tayyorgarlikka ega bo'lishi zarurligiga olib keladi.

Menejning insoniylik jihatida - boshqaruv faoliyatida tizimlashtirilgan va moslashtirilgan antropologiya bilimlardan foydalana olishdagi nazariy-amaliy tayyorgarligiga bog'liq [1].

Antropologik bilimlar menejerga o'z kasb vazifasini bajarish jarayonida odamlar bilan muloqotda bo'lish va birgalikda harakat qilish, shaxsiy ishbilarmonlik sifatlarini namoyon eta bilish va eng yaxshi kasbiy natijalarga erishish uchun zarurdir. Bular ayniqsa, ta'lim, servis, tibbiyot, savdo va tadbirkorlik kabi faoliyat sohalarida katta ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarning oliy ta'lim muassasalarida va biznes bilan bog'liq barcha biznes-maktablarda ixtisoslashtirilgan insonshunoslik fanlari o'qitiladi: sanoat psixologiyasi, ishlab chiqarish sotsiologiyasi, tadbirkorlik odobi, ish bilarmonlik iqtidori va boshqalar.

Menejrlarni insonshunoslik bo'yicha tayyorlashda Yevropa Ma'muriy boshqaruv instituti (Fransiya) da, Boshqaruv xalqaro instituti (Shveysariya) va Barselona oliy boshqaruv ta'limi institutida qiziqarli xalqaro tajriba to'plangan. Menejerlar tayyorlash bo'yicha Tokiodagi markaz jahonga ma'lum [1], ishda ikki qismdan: insonshunoslik ta'limi va insonshunoslik texnologiyaviyligidan iborat insonshunoslik vakolati konsepsiyasi ishlab chiqilgan. Menejning insonshunoslik ma'lumoti, bu - antropologik bilimlar tizimi bo'lib, uning mentaliteti faoliyatining so'zlar yordamida obraz yaratish negizi hisoblanadi. Quyidagilar mana shu negizga taalluqli:

- boshqaruv psixologiyasi; - boshqaruv pedagogikasi; - boshqaruv odobi;
- boshqaruv sotsiologiyasi; - boshqaruv konfliktologiyasi; - boshqaruv ritorikasi; - boshqaruv ortobiotikasi; - boshqaruv imidjiologiyasi.

Menejning insonshunoslik texnologiyaviyligi, bu - uquvlar majmui, shu tufayli antropologik bilimlar uning amaliy xatti-harakatlari (axborot to'plash, boshqaruv qarorlari qabul qilish, futurologik loyihalash, ishbilarmonlik salohiyati va hk.lar) da amalga oshiriladi. Insonshunoslik texnologiyalaridan to'g'ri foydalana bilishlik malakasi menejerga antropologik bilimlarni tadbiq etish muvaffaqiyatini kafolatlaydi.

Quyidagilar mazkur texnologiyalarga taalluqli:

- maqsadni mo'ljallash texnologiyasi; - etik taalluqlash texnologiyasi; - o'z-o'zini faol bag'ishlash texnologiyasi; - o'zini abadiylashtirish va b. texnologiyasi.

Yaxshi strategiya va strategiyani a'lo darajada amalga oshirish - yaxshi boshqaruvning eng ishonchli belgisi. Boshqaruv strategiyasi beshta bir-biriga bog'liq masalani hal etishga asoslanadi [2]:

1. Tashkilot bajarishi lozim bo'lgan strategiyani ko'ra bilishni, harakat uzoq muddatli yo'nalishini va aniq vazifani shakllantirish.

2. Strategiyani ko'ra bilish va zimmadagi vazifani aniq, maqsad va topshiriqqa aylantirish.

3. Maqsadlar va vazifalarga erishish strategiyasini ishlab chiqish.

4. Qabul qilingan strategiyani malakali hamda samarali tadbiq etish va amalga oshirish.

5. Ish natijalarini baholash, yangi yo'nalishlarni o'rganish va rivojlanishning uzoq muddatli yo'nalishi, strategiya maqsadlari yoki amaldagi tajribaga asosan uni amalga oshirish usullari, o'zgaruvchan sharoitlar, yangi tavsiyalar va imkoniyatlarga nisbatan korreksion xatti-harakatlarni amalga oshirish.

Bunda 5- vazifadan agar zarur bo'lsa qabul qilingan qarorlarni qayta ko'rib chiqish yoki takomillashtirish uchun oldingilariga qaytish ko'zda tutilgan. Tashkilotning strategiyasiga ko'ra bilishi va zimmasidagi vazifasini shakllantirish. Bu vazifani bajarishda tashkilotlarning rahbarlari quyidagi savolga javob berishi lozim: biz nima qilmoqchimiz va nimaga erishamiz? Zimmadagi vazifa bayon qilinganda tashkilot faoliyatining tavsifi aniqlashadi va u mijozlar uchun nima qilishi kerakligi belgilanadi. O'z xodimlarida «maqsad tuyg'usi»ni yuzaga keltirish uchun, rahbar ularni tashkilotning strategik mo'ljali va zimmadagi vazifa to'g'risida xabardor qilishi lozim. Yaxshi o'ylangan strategik mo'ljali tashkilotni istiqbolga tayyorlaydi, rivojlanishning uzoq muddatli yo'nalishini belgilashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tan J., Psacharopoulos P. Financing education in developin.
2. Gesetz über die Schulen im Land Brandenburg, 1999.
3. Л. В. Перегудов, М. Х. Саидов Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти. Тошкент «Молия», 2002. 184 б.
4. Гулямитдинов С. 3., Перегудов Л. В. Научно-методические основы обеспечения качества и конкурентоспособности кадров. — Таълим муаммолари, Жур. Т. 1998, №3.
5. Musurmonov R., Musurmonova M. TA'LIM MUASSASALARINI ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMIGA QO'YILGAN TALABLAR. Муғаллим хем узликсиз билимлендириў журнали. Нукус 5/3-сан 2023.

TA'LIM JARAYONIDA TALABALAR IJTIMOIIY FAOLLIGINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Raxmanova M.Q.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor*

Tayanch so'zlar: ijtimoiy faollik, oliy ta'lim, pedagogik jarayon, interfaol texnologiya, mas'uliyat, talabalar tarbiyasi, ijtimoiy kompetensiya.

Ключевые слова: социальная активность, высшее образование, педагогический процесс, интерактивные технологии, ответственность, воспитание студентов, социальная компетентность.

Key words: social activity, higher education, pedagogical process, interactive technologies, responsibility, student upbringing, social competence.

PEZIOME:

Maqolada oliy ta'lim tizimida o'quvchi-yoshlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning dolzarbligi ilmiy jihatdan asoslangan. Talabalarda ijtimoiy faollikni shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari, samarali shakl, usul va vositalari tahlil etilgan. Shuningdek, interfaol texnologiyalardan foydalanishning o'rni, tarbiyaviy jarayonning ahamiyati hamda pedagogik shart-sharoitlarni yaratish masalalari yoritilgan.

PEZIOME:

В статье научно обоснована актуальность развития социальной активности студентов в системе высшего образования. Рассмотрены педагогико-психологические особенности формирования социальной активности, а также эффективные формы, методы и средства. Особое внимание уделено применению интерактивных технологий, значению воспитательного процесса и созданию педагогических условий для формирования социально активной личности.

SUMMARY:

The article scientifically substantiates the importance of developing students' social activity within the higher education system. It analyzes the pedagogical and psychological aspects of fostering social activity, as well as effective forms, methods, and tools. Special attention is given to the role of interactive technologies, the significance of the educational process, and the creation of pedagogical conditions for shaping socially active personalities.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini takomillashtirish va kadrlar tayyorlash jarayonlarini ilg'or xorijiy tajribalar asosida tashkil etish dolzarb vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bu jarayonda talabalar va o'quvchi-yoshlarda ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish masalasi ma'naviy-ma'rifiy ishlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tibor markazida turibdi. Chunki yoshlarning shaxsiy va kasbiy taraqqiyoti faqat nazariy bilim va amaliy ko'nikmalar bilan cheklanmay, balki ularning ijtimoiy faolligi, jamiyat oldidagi mas'uliyati va fuqarolik pozitsiyasi bilan ham uzviy bog'liqdir.

Shu boisdan, oliy ta'lim muassasalarida o'quvchi-yoshlarning kelgusidagi kasbiy faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini chuqur anglab yetishi, jamiyatdagi talab va majburiyatlarga mas'uliyatli munosabatda bo'lishi uchun zarur pedagogik mexanizmlarni takomillashtirish zaruriyati paydo bo'lmoqda. Bu esa ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarning nafaqat bilim va ko'nikmalarini, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy munosabatlarini, hayotiy pozitsiyasini tarkib toptirishga qaratilgan yangi pedagogik modellarni joriy etishni taqozo qiladi.

"O'zbekiston Respublikasini 2022–2026 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasi"da belgilangan ustuvor vazifalar mazkur yo'nalishning dolzarbligini yanada ravshanlashtiradi. Xususan, hujjatda: "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish" kabi muhim vazifalar belgilab berilgan.

Mazkur vazifalardan kelib chiqqan holda, talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning quyidagi jihatlarini ilmiy asosda o'rganish va takomillashtirish talab etiladi:

1. Pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlash – yoshlarda ijtimoiy faollikning rivojlanishi ularning shaxsiy fazilatlarini, ma'naviy dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarga ongli aralashuvi bilan chambarchas bog'liqdir.

2. Pedagogik modelini ishlab chiqish – ta'lim jarayonida ijtimoiy faollikni rivojlantirishning nazariy-amaliy asoslarini qamrab olgan, shaxsning ijtimoiy va kasbiy o'sishini ta'minlaydigan samarali model zarur.

3. Interfaol texnologiyalarni takomillashtirish – talabalarning auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda faol ishtirokini ta'minlash, ularda jamoaviy ishlash ko'nikmasi, fuqarolik mas'uliyati va tashabbuskorlik fazilatlarini kuchaytirish uchun zamonaviy interfaol usullardan keng foydalanish zarur.

Shunday qilib, oliy ta'lim tizimida talabalar ijtimoiy faolligini rivojlantirish – bu ularning shaxsiy kamoloti, kasbiy tayyorgarligi va milliy taraqqiyot manfaatlariga xizmat qiladigan, dolzarb va ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Bu jarayonda pedagogik faoliyatning innovatsion yondashuvlarga asoslanishi va

davlat siyosatida belgilangan strategik vazifalar bilan uyg'unlashishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy faollik – shaxs, ijtimoiy guruh yoki butun jamiyatning murakkab, tizimli va integral fazilati hisoblanadi. U, avvalo, insonlarning atrof-muhit bilan ongli ravishda o'zaro munosabatga kirisha olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bunday qobiliyat shaxsning mavjud muhitni maqsadga muvofiq o'rganishi, shu asosda o'zini-o'zi boshqarishi va namoyon qilishi, shuningdek, jamiyatni ijobiy yo'nalishda yangilash va rivojlantirish jarayonlarida ishtirok etishi orqali ifodalanadi.

Ijtimoiy faollik muayyan tarixiy sharoit va konkret ijtimoiy vaziyatlarda yuzaga chiqadi. Shu bilan birga, u faqatgina ob'ektiv omillar bilan belgilanib qolmay, balki shaxsning ma'naviy rivojlanish darajasi, g'oyaviy-axloqiy, intellektual va irodaviy sifatlari hamda mavjud sharoitlarni anglay olish va ularni o'zgartirish qobiliyatiga ham bog'liqdir.

Mas'uliyatlilik – ijtimoiy faollikning asosiy mezonlaridan biri sifatida qaraladi. Yoshlarda mas'uliyat hissining shakllanishi ularning hayotda o'z o'rnini anglab yetishi, amalga oshirgan faoliyat natijalarini oldindan ko'ra bilishi va jamoa hamda jamiyat uchun qanday naf keltirishini chuqur idrok eta olishida namoyon bo'ladi. Mas'uliyat tuyg'usiga ega bo'lgan yosh ishini puxta rejalashtirishga, sabab-oqibatli munosabatlarni oldindan anglashga va kerakli natijaga erishish yo'lida o'z imkoniyatlarini to'la safarbar etishga qodir bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy faollikni rivojlantirish jarayonida yoshlarning atrof-muhitga munosabati, ijtimoiy munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishi, turli ijtimoiy va ruhiy voqealarga o'z munosabatini bildirishi muhim ahamiyatga ega. Milliy qadriyatlar majmuini anglash, mustahkam dunyoqarashga ega bo'lish, turli g'oya va nazariyalarning mazmun-mohiyatini o'rganish orqali shaxsda ijtimoiy qarashlar, tasavvurlar, hissiyotlar va e'tiqodlar tizimi shakllanadi. Shu jihatdan ham oliy ta'lim muassasalarida talabalar ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasi pedagogik jarayonning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'quvchi-yoshlarning ijtimoiy faoliyatini tashkil etish ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshiruvchi tashkilotlarning maqsadli talablari asosida bilim, qobiliyat, ko'nikma, dunyoqarash va shaxsiy qadriyatlar tizimini shakllantirishdan iborat. Yoshlarda ijtimoiy faollikning shakllanishi, avvalo, o'qituvchining faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy-pedagogik va umumpedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish, ta'lim jarayonining modulli tarkibini ishlab chiqish va interfaol metodlarni qo'llash jarayonda muhim o'rin tutadi.

Dars mashg'ulotlarining dialektik, insonparvarlik va tabiat bilan uyg'unlik tamoyillari asosida tashkil etilishi talabalarda insonparvarlik, tadqiqotchilik, ijodiy va ijtimoiy-madaniy fazilatlarni shakllantiradi. Bunday jarayonda ularning o'zini-o'zi boshqarish qobiliyati, axloqiy-estetik qarashlari, amaliy va ijodiy sifatlari kamol topadi.

Shunday qilib, oliy ta'lim tizimida talabalarining ijtimoiy faolligini shakllantirish – bu nafaqat shaxsning ma'naviy rivojlanishi, balki uning ijtimoiy munosabatlardagi ongli ishtiroki va jamiyat taraqqiyotidagi faol sub'ektga aylanishining asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

O'quvchi-yoshlarda ijtimoiy faollik sifatlarini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash, ularning moslashuvi va samarali ijtimoiy integratsiyasi uchun pedagogning kasbiy mahorat va pedagogik kompetensiyalarining ahamiyati beqiyosdir. Chunki har qanday pedagogik jarayonning samaradorligi, avvalo, o'qituvchining ta'lim va tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etishi, metod va vositalarni puxta tanlashi, ularni zamon talablariga mos ravishda qo'llay bilishi bilan belgilanadi.

Talabalar faoliyatini faollashtirish va ijtimoiy yo'nalishda yo'naltirish maqsadida o'qituvchi o'quv materialini metodik va didaktik jihatdan qayta ishlab chiqishi, uning tarbiyaviy funksiyalarini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishi zarur. Bu jarayonda talabalarining ijtimoiy va madaniy bilimi ortishi, ularning ma'naviy dunyoqarashida muhim ahamiyatga ega bo'lgan madaniy hodisalar, ijtimoiy voqealar, adabiy obrazlar bilan tanishishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy faollikning xilma-xil turlari, shakllari va metodlaridan samarali foydalanish talabalarda ijodiy izlanishga, mustaqil fikr yuritishga, taqdim etilayotgan bilimlarni chuqur o'zlashtirishga intilish, tashabbuskorlik va ijodkorlikka turtki beradi. Shu jihatdan pedagogika fanining ta'lim-tarbiyaviy jarayonda qo'llaydigan metodlari muhim o'rin tutadi. Masalan, og'zaki usullar (hikoya qilish, kitob bilan ishlash, tushuntirish, ishontirish, taqqoslash, savol-javob, axloqiy mavzularda suhbat), istiqbolni muhokama qilish, ma'lum fikrlarni ma'qullash yoki rad etish kabilar o'quvchi-yoshlarning ongiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, milliy an'analarga tayangan usullar ham ijtimoiy faollikni kuchaytiradi. Masalan:

- jamoaviy fikr bildirish, munozara va bahslarda ishtirok etish,
- individual va guruhli musobaqalar,
- hisobot berish, yig'ilishlarda qatnashish,
- muammoli vaziyatlarda bir-biriga yordam ko'rsatish,

- pedagogik jamoaga hamkorlikda yordam berish.

Bu kabi tadbirlar talabalarning shaxsiy faolligini jonlantiradi, ularning ma'naviy va ijtimoiy mas'uliyatini kuchaytiradi.

Ayniqsa, yoshlarda axloqiy xatti-harakatlarni shakllantirish, ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon turli tarbiyaviy vazifalar orqali amalga oshiriladi:

- bemorlar, keksalar va nogironlarga yordam ko'rsatish,
- tabiatni muhofaza qilish tadbirlarida ishtirok etish,
- voyaga yetmagan huquqbuzarlar bilan profilaktik ish olib borish,
- shanbakashliklarda qatnashish,
- adabiy va ijodiy faoliyatga jalb etish va h.k.

Bunday amaliyot talabalarda tartib-intizom, yaxshi muomala madaniyati, ijtimoiy topshiriq va mas'uliyatni bajarish qobiliyati, faoliyatni modellashtirish ko'nikmasini shakllantiradi. Shuningdek, ularda ichki psixologik qiyinchiliklar va ko'ngilsizliklarni yengish, muammolarni birgalikda hal etish, tanqidiy fikr yuritish, trening va guruhli faoliyatlarda ishtirok etish qobiliyati rivojlanadi.

Pedagogning to'g'ri yo'naltirilgan metodik faoliyati, interfaol usullardan foydalanishi va milliy-ma'naviy qadriyatlarga asoslangan tarbiya jarayoni orqali talabalarda ijtimoiy faollikka xos fazilatlarni shakllantirish va mustahkamlash imkoni yaratiladi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlaydigan asosiy pedagogik shart-sharoitlardan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim tizimida talabalar ijtimoiy faolligini shakllantirish va mustahkamlash uchun tarbiyaviy jarayonga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Tarbiyaviy jarayonda ijtimoiy faollikning samarali shakl, metod va vositalari tizimini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Chunki talabalarda ijtimoiy faollikning yuzaga kelishi faqat nazariy bilim orqali emas, balki turli shakldagi amaliyot, ijtimoiy muhit va jamoaviy munosabatlar orqali ta'minlanadi.

Ijtimoiy faollikning samarali turlariga mehnat faoliyati, jamoaviy shart-sharoitlardagi ishtirok, estetik did va bilim egallash jarayoni kiradi. Bu omillar talabaning shaxsiy kamolotini tarkib toptirish bilan birga, uning ijtimoiy munosabatlarda faol sub'ekt sifatida namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.

Shakl va usullar jihatidan, ijtimoiy faollik quyidagicha namoyon bo'ladi:

- shaxsiy topshiriq va amaliy vazifalar – talabaning mustaqillikka intilishini, mas'uliyat tuyg'usini va ijtimoiy ahamiyatga ega ishlarni amalga oshirish qobiliyatini kuchaytiradi;
- guruhli muhokamalar, suhbat va munozaralar – jamoaviy fikr almashish, ko'pqirrali qarashlarni anglash va muloqot madaniyatini rivojlantiradi;

- jamoaviy o'yinlar (keyc, trening, taqdimot, ma'ruza, hikoya, davra suhbat) – interfaol yondashuvlar orqali ijtimoiy faollikni kuchaytiradi, talabalarning ijodiy salohiyatini namoyon etadi.

Yuqorida qayd etilgan shakl va metodlar talabalarning faoliyat turlariga mos holda tashkil etilib, ularning shaxsiy, guruh va jamoaviy faoliyat natijalari refleksiya orqali aniqlanadi. Bu natijalar esa faqat pedagogik sharoitlar yaratilgandagina samarali bo'ladi. Pedagogik sharoitga erishish uchun esa o'qituvchidan axborot almashishda shaxsiy va rahbarlik qobiliyatiga ega bo'lishi, metodik yetuklik va kasbiy mahorat namoyon qilishi talab etiladi.

Pedagogik jihatdan ijtimoiy faollikni rivojlantirish uchun o'qituvchi o'z bilim doirasidan oqilona foydalanishi, shaxsiy va kasbiy layoqatini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratishi muhim hisoblanadi. Chunki ijtimoiy faollik – talabaning shaxsiy kamoloti jarayonida amalga oshirilib, uning ma'naviy va intellektual sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Bu jarayonda shunga e'tibor qaratish lozimki, har qanday moddiy boylikdan ko'ra insonning ma'naviy dunyosi, intellektual salohiyati va ijodiy qobiliyatlari ustun turadi. Chunki moddiy boylik texnologiya va texnik taraqqiyot orqali takomillashib borsa, ma'naviy dunyo talabani barkamol shaxs sifatida shakllantiradi.

Amaliy metodlar tarkibiga turli faoliyat jarayonlari kiradi. Masalan, ta'lim olish manbalari asosida shaxsiy kamolot sifatleri – vatanparvarlik, estetik did, mehnatsevarlik va umuminsoniy fazilatlarini tarbiyalash mumkin. Shu bilan birga, tarbiyaviy jarayonga innovatsiyalar, ilg'or pedagogik texnologiyalar va interfaol usullar tasodifan kirib kelmaydi, balki ularni samarali joriy etish uchun o'qituvchidan yuqori darajadagi bilim, ijodkorlik va kasbiy mahorat talab qilinadi.

Agar o'qituvchi o'z faoliyatini yangilamasa, dars jarayonida samaradorlikka erishib bo'lmaydi. Shu bois o'qituvchi tomonidan talabalarni ijodiy izlanish, faollik va erkin fikrlashga yo'naltiruvchi shakl, metod va vositalarning to'g'ri tanlanishi – dars jarayonlarining qiziqarli, munozaralarga boy va ijodiy bahslardan iborat bo'lishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'qituvchining yangilikka intilishi, mustaqil ishlash ko'nikmasi va malakasini shakllantirishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanishi, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarni samarali tashkil etishi – ijtimoiy faollikning asosiy belgilari sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tizimida o'quvchi-yoshlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirish – ularning ma'naviy, intellektual va ijtimoiy kamolotiga xizmat qiladigan muhim pedagogik jarayondir. Bu jarayonda o'qituvchining

kasbiy mahorat, ijodkorlik va metodik yetukligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. To'g'ri tanlangan shakl, usul va vositalar yoshlarning mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli va faol shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2017. – №6. – 70-m.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y.
3. Mirziyoev Sh.M. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha beshta muhim tashabbus. – Elektron manba: <https://www.gazeta.uz/oz/2019/04/03/5-tashabbus/>
4. Ziyamuxamedova S., Ziyamuxamedov B. Novaya pedagogicheskaya texnologiya: teoriya i praktika. – T.: Izd-vo med. lit-ry im. Abu Ali Ibn Siny, 2002. – 118 s.
5. Ishmukamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari: Metodik tavsiyalar. – T.: TDPU, 2004. – 44 b.
6. Raxmanova M.Q. Yoshlarda ijtimoiy faollikni shakllantirishning pedagogik-psixologik jihatlarini // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar jurnali. – Samarqand, 2021. – №3. – B. 112–118.
7. Raxmanova M.Q. Ta'lim jarayonida talabalar ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning metodologik asoslari // Samarqand davlat chet tillar instituti ilmiy axboroti. – Samarqand, 2022. – №2. – B. 85–91.
8. Raxmanova M.Q. Talabalar ijtimoiy faolligini shakllantirishda tarbiyaviy ishlar tizimining ahamiyati // Zamonaviy ta'limda innovatsiya va integratsiya. Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Samarqand, 2023. – B. 56–60.

OILADA PSIXOLOGIK ZURAVONLIK VA UNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ibraymova A.

Nukus innovatsion universitetining assistent o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: zo'ravonlik, oilaviy zo'ravonlik, ayollarga nisbatan zo'ravonlik, zo'ravon shaxs, qurbon, ruhiy kamsitilish.

Ключевые слова: насилие, домашнее насилие, насилие в отношении женщин, преступник, жертва, психологическое насилие.

Key words: violence, domestic violence, violence against women, violence, victim, mental discrimination.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada ayollarga nisbatan zo'ravonlik muammosi, uning tasniflanishi, turlari, kelib chiqish sabablari va bu muammoni oldini olish bo'yicha xulosa va takliflar beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлены выводы и предложения по проблеме насилия над женщинами, его классификации, видам и причинам и предупреждениями этой проблемы.

SUMMARY:

This article presents conclusions and proposals on the problem of violence against women, its classification, types, causes and prevention of this problem.

Oila jamiyatning eng faol bo'g'ini va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi ta'lim-tarbiya o'chog'i sanaladi. Oilalardagi ijtimoiy muhit va undagi barqaror bo'lgan qadriyatlar jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga o'z ta'siri ko'rsatadi.

Oilaviy zo'ravonlikni oldini olish usullarini ishlab chiqishning dolzarbligi, bu hodisa insonlarning shaxsiy va ruhiy hayotiga ta'sir ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lib, tenglik, ijtimoiy rivojlanish va Yangi O'zbekistonni qurishda haqiqiy to'siqdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 iyundagi "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PQ-3808-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 7 iyundagi 472- son «Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning

oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi mahalla va oilani qo'llab quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-4602-son qarori oilaviy zo'rvonlikni oldini olishdagi asosiy qonun hujjatlari bo'lib xizmat qiladi.

Oiladagi psixologik zo'rvonlik - bu insonga bosim o'tkazish va uning qadr-qimmatini kamsitish, jamiyatning kichik doirasi bo'lgan oilada sodir bo'ladigan holatdir. Bunday zo'rvonlikning oqibatlari esa asabiy tushkunlikdan tortib, qattiq depressiya va xatto o'z joniga qasd qilishgacha bo'lgan daxshatli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Biroq, oqibatlarning oldini olish uchun uning sabablarini, turlarini va alomatlarini o'z vaqtida aniqlash kerak. Shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri jabrlanuvchining o'zi bilan ishlash talab etiladi. Oiladagi ruxiy zo'rvonlik hissiy, deb xam ataladi. Bu tizimli ravishda oilaning biror bir a'zosiga jismoniy ta'sir ko'rsatmasdan uning shaxsiga zo'rvonlik ko'rsatishdir. Ushbu xarakatlarning maqsadi jabrlanuvchini tajovuzkorning aniq yoki yashirin istaklariga buysunishga majbur qilishdir. Jismoniy va ruhiy zaif oila a'zolari - ayollar va bolalar - bu turdagi psixologik bosimdan aziyat chekadilar.

Oilada psixologik zo'rvonlikning qo'yidagi sabablarini qo'rsatish mumkin:

1. Zo'rvonlik o'zini boshqalar oldida tasdiqlash usuli sifatida. Oilada o'zini boshqa oila a'zolari hisobiga tasdiqlashga intiladi, boshqalarga nisbatan zo'rvonlik ishlatib, bunday kishi o'z maqomini "asosiy", oilada "hamma qo'rqadigan" maqomini egallashga intiladi.

2. O'zi zo'rvonlikni boshidan kechirgan yoki kechirayotgan shaxs zo'rvonlikka nisbatan zo'rvonlik bilan javob sifatida. Zo'rvonlik ko'rsatgan shaxs o'zi qachondir zo'rvonlik qo'rboni bo'lgan va o'zining ham zo'rvonlik ko'rsatishini tabiiy deb, biladi.

3. Oiladagi tartib uchun zo'rvonlik. Eng keng tarqalgan va eng qiyin sabab: oiladagi zo'rvonlik oilada tartibni saqlash usuli sifatida. Bu yerda zo'rvonlik yoki undan foydalanish tahdidi, bundan tashqari, ongli ravishda yoki ongsiz ravishda, butun oila a'zolarini "jilovlash" va "hayotga tayyorlash" uchun ishlatiladi. Oilada ayollarga nisbatan zo'rvonlik ko'rsatishni rivojlanish jarayoni ko'pincha faqat faol bosqichda aniqlanadi, ammo rivojlanish bosqichlarini boshlang'ich holatlarini kuzatib borish qiyin emas. Tajovuzkor bilan sodir bo'lgan vaziyat bugungi kunga qadar ancha oldin sodir bo'lishi mumkin: ishdan bo'shatish, yaqin qarindoshining o'limi, biznesdagi muvaffaqiyatsizlik - odamga jiddiy ta'sir ko'rsatgan har qanday salbiy hodisa uni zaiflarga hukmronlik qilish orqali o'zini tasdiqlashga olib kelishi mumkin. Tajovuzkor "zo'rvonlikni sinab ko'rish"ni boshlaydi. Ushbu bosqichda

jabrlanuvchiga tanbeh berish, ovozini balandlatish, baqirish, haqorat, dastlabki xo'rlik va cheklovlar, manipulyatsiya qilishga urinib ko'radi va o'zidagi salbiy holatlardan ozod bo'lish yo'li deb, tajovuzkorlikni davom ettiradi. Faol zulm bosqichi ko'p yillar davom etishi mumkin va uning natijasi jabrlanuvchining harakatlari va tajovuzkorning xabardorligiga bog'liq. Agar birinchisi qarshilik ko'rsatsa, ikkinchisi uning xatti-harakatlari sabablarini tushunishga qodir bo'lsa, ikkalasi ham o'z munosabatlarini ijobiy barqarorlikka qaytarish imkoniyatiga ega. Agar jabrlanuvchi qarshilik ko'rsatmasa va tajovuzkor zo'ravonlikni juda xohlasa, ertami kechmi faol zulm o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqadi.

Psixologlar va sotsiologlar zo'ravonlik turlarining ikkita tasnifini keltirib o'tadi. Birinchi tasnif zo'ravonlik harakatlarining tabiatiga asoslanadi va zo'ravonlikning jismoniy, jinsiy, psixologik (emotsional) va iqtisodiy kabi turlarini o'z ichiga oladi. Tadqiqotlarda keltirilishicha, zo'ravonlik integral xarakterga ega bo'lib, zo'ravonlikning har bir turi ajralmas qism sifatida psixologik (emotsional) zo'ravonlikni o'z ichiga oladi. Bir qator mualliflar ruhiy zo'ravonlikni jismoniy zo'ravonlik ta'sirining katalizatori yoki undan oldingi omil sifatida ko'rishadi. Ikkinchi tasnif esa zo'ravonlik ob'ekting xususiyatlariga qaratilgan bo'ladi, ya'ni yosh xususiyatlari (bolalar yoki qariyalarga nisbatan zo'ravonlik), jins xususiyatlari (ayollarga yoki erkaklarga nisbatan zo'ravonlik), sog'liq holati (nogiron yoki muomalarga layoqatsizlarga nisbatan zo'ravonlik), oilaviy munosabatlar (qarindoshlar o'rtasidagi munosabatlar), etnik kelib chiqishi, kasbi, ijtimoiy mavqei jihatidan va b.

Jismoniy zo'ravonlik boshqa shaxsga nisbatan qasddan jismoniy zo'rlik ishlatib, shaxsning sog'ligi yoki hayotiga zarar yetkazishga qaratilgan bo'lib, jismoniy daxlsizligini buzishda namoyon bo'ladi. Lekin bunday holatda jabrlanuvchiga ruhiy ta'sir ko'rsatish ham inkor qilinmaydi. Jismoniy zo'ravonlik - qiynoqlar, kaltaklash, itarib yuborish, tirnash, tishlash, bo'g'ish, o'tkir tig'li sovuq qurol foydalanishni o'z ichiga oladi.

Oilaviy zo'ravonlikning eng keng tarqalgan yana bir turi-psixologik zo'ravonlik bo'lib, jismoniy zo'ravonlikdan farqli ravishda, kam tilga olinadi. Chunki, jismoniy zo'ravonlikdan farqi, bu zo'ravonlikning aniq belgilari tanada kuzatilmaydi. Jismoniy zo'ravonlik bevosita, ruhiy zo'ravonlik bilvosita amalga oshiriladi. Ko'pgina turmush o'rtoqlar psixologik zo'ravonlik qurboni bo'lganliklarini hatto anglamaydilar. Biroq, aksariyat mutaxassislarning fikriga ko'ra, psixologik zo'ravonlik er-xotin o'rtasidagi zo'ravonlikning eng keng tarqalgan shakli hisoblanib, psixologik xarakterdagi inqirozli harakatlarning keng doirasini o'z ichiga oladi. Aksariyat mualliflar psixologik zo'ravonlik namunasi sifatida hissiy sovuqlik; insonni haqorat qilish, masxara qilish, laqab

qo'yish; qo'rqitish; majburlash; inson hayoti uchun xatarli sharoitlarda saqlash yoki saqlash bilan qo'rqitish; uning ahamiyati va qadr-qimmatini tushirish yoki tan olmaslik; uning fikrlari, his-tuyg'ulari va harakatlarining qadrsizlash; qamab qo'yish; boshqalar bilan aloqalarni taqiqlash, inson erkinligini cheklash deb ta'riflaydilar. Yuqorida sanab o'tilgan zo'ravonlik turlari va ularning xususiyatlariga qo'shimcha ravishda, iqtisodiy yoki moliyaviy zo'ravonlikni ham oilaviy munosabatlarda keng tarqalgan. Iqtisodiy zo'ravonlik - oila a'zolaridan biri ikkinchisini oila byudjetini boshqarish, pul mablag'larini o'z xohishiga ko'ra tasarruf etish imkoniyatidan mahrum qilishga urinishda kvalifikatsiya qilinadi. Oiladagi iqtisodiy zo'ravonlik-kundalik hayotda oilaning bir yoki bir necha a'zosi tomonidan boshqa bir a'zosini turli bahonalar bilan pul va buyumlardan foydalanish imkoniyatidan mahrum qilish orqali moddiy yordam (pul, oziq-ovqat, kiyim va h.k) so'rashga majburlashdir.

Jismoniy va ruhiy zo'ravonlik bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ruhiy zo'ravonlik jismoniy zo'ravonlikning katalizatori yoki undan oldingi omil sifatida qabul qilinadi. Tadqiqot natijalar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlik qurboni bo'lgan ayollarning turmush o'rtoqlari nisbatan yosh va ma'lumot darajasi past bo'lib, bunday oilalar er-xotin o'rtasidagi yosh farqining kattaligi bilan xarakterlidir. Tajriba guruhidagi oilalarda ko'proq erining ish bilan band emasligi, oilaning umumiy oylik daromadining pastligi, shuningdek, erning spirtli ichimliklar va giyohvand moddalar iste'mol qilishi bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, ma'lumot darajasi va obro'ning pastligi, ishda maoshning kamligi hamda o'zaro munosabatlarda yetarlicha malakaga ega bo'lmagan er hukmron mavqeini saqlab qolish uchun kuch ishlatishga majbur bo'ladi. Tadqiqotimiz davomida eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasida «ayolning ish bilan bandligi» parametri bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar shunda ediki, oilaviy zo'ravonlikka duchor bo'lgan ayollar ishlamaslik ehtimoli ko'proq ekanligini ko'rsatdi. Xulosa va takliflar. Oiladagi tajovuz va zo'rovonlikni yengishga yordam beradigan bir qator xarakteristikalar mavjud:

-Avvalo, shaxs muloqot qoidalari va o'ziga bo'lgan ishonch ustida ishlashi kerak.

-Jabrlanuvchi oiladan tashqarida, masalan, qarindoshlari, do'stlari va psixolog, ijtimoiy ish xodimlaridan o'zini himoya qilish usullarining manbalarni izlashi kerak bo'ladi, chunki ko'pincha tajovuzkor bosimning barcha vositalaridan foydalanadi, ba'zan hatto jabrlanuvchining tashqi dunyo bilan aloqasini cheklaydi;

- Tajovuzkor psixologik zo'ravonlik bilan cheklansa va jismoniy tahdid bo'lmasa, tajovuzkorning zulmli xatti- xarakatiga qanday qilib to'g'ri

javob berishni o'rganish muhimdir. Ba'zida tajovuzkor hatto uning so'zlari qanchalik yoqimsiz va zararli bo'lishi mumkinligini anglamaydi. Uni qanday tushuntirishni o'rganish va ruhiy og'riq paytida aniq qo'llash olish muhimdir;

- Oxirgi chora-sifatida, mutaxassisning yordamiga murojaat etish mumkin. Birinchidan - jabrlanuvchining o'ziga, keyin tajovuzkor rozi bo'lsa, u bilan birga psixolog maslahatiga borish kerak. Oiladagi har qanday zo'ravonlikning oldini olish uchun uning asosiy alomatlari boshlanishidan oldin chora-tadbirlarni ko'rish lozim. Zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlar bilan ishlovchi reabilitatsiya markazlari faoliyatini yanada takomillashtirish uchun ularda hisob-kitob, tikuvchilik, tadbirkorlik asoslari shuningdek motivatsion treninglar o'tkazilishi zo'ravonlik holatiga tushgan xotin-qizlarni jamiyatga integratsiyasiga ko'maklashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. To'rayeva O. Oilaviy hayot etikasi va psixologiyasi. - T.:O'qituvchi. 1998.
2. Antonyan Yu.M. Oyla psixologiyasi / Psixologiya sembi Zamonaviy ta'lim / Sovremennoye obrazovaniye 2022, 7 .

TALABALARDA TA'LIM SIFATNI OSHIRISH VA TARBIYA TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Bayniyazova G.

Pedagogika fanlari doktori (PhD)

Ajiniyoz nomidagi NukusDPI "pedagogika va psixologiya kafedrası

Tayanish so'zlar: talaba, kasbiy faoliyat, ta'lim sifati, ta'lim va tarbiya.

Ключевые слова: студент, профессиональная деятельность, качество образования, воспитания и образования.

Key words: student, professional activity, the quality of education, upbringing and education.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada talabalarni ta'lim tizimini rivojlantirish va oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish muammosi ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается проблема развития системы воспитания студентов и повышении качества образования в высших учебных заведениях.

SUMMARY:

The article deals with the problem of developing the system of educating students and improving the quality of education in higher educational institutions.

Bugungi globalashuv sharoitida oliy ta'lim muassasalari talabalari sifatiga ta'sir etuvchi omillarni nazariy-ilmiy jihatdan o'rganish va tadqiq qilish muhimligining yana bir sababi shundaki, mutaxassislarning yuqori raqobatbardoshlik sifatlariga urg'u berishlari, hozirgi kunda talabalarining kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish uchun samarali o'qitish usullarining yangidan-yangi usullari hamda imkoniyatlarini kengaytirish chora-tadbirlari ishlab chiqilishini o'tkir masalaga aylantirmoqda.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim va fan sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh negizida yosh-avlodni ya'ni bo'lajak kadrlarni kompetentli qilib

tarbiyalash eng birinchi masala sifatida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari hamda xalqiga qilgan Murojaatnomasida yosh-avlodning zamonaviy kasb egasi va kompetentli shaxs sifatida tarbiyalanishi masalasiga to'xtalib: shunday

ta'kidlagan edi, "har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga etishi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko'lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama etuk, zamonaviy bilim va hunarlarni puxta egallagan, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz" deb ilgari surgan tashabbus va g'oyalarning asosida kompetentli shaxs masalasi muhim hisoblanadi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8-oktyabrda qabul qilgan O'zbekiston Respublikasida Oliy ta'lim tizimining 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida "gi Farmonida "2030 yilgacha

Oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi"da milliy ta'lim tizimini yangi natijaga erishishga yo'naltirishda "Universal bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning yangi tizimi, shuningdek, ta'lim oluvchilarning mustaqil faoliyat va shaxsiy mas'uliyat tajribasi, ya'ni zamonaviy asosiy kompetensiyalar" sifatida xizmat qilishi keltirib o'tilgan. Shunday ekan, talabalarda umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirishda ayni ma'naviy - ahloqiy tarbiyalanishini ta'lim - tarbiya jarayonining avvalo, milliy o'z - o'zini anglashining mazmun - mohiyatini, xalq, millat tushunchalari hamda ularning o'zaro aloqadorlik jihatlariga alohida e'tibor qaratish lozimligi qayd etilmoqda.

Talabalarda umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirishda pedagogik-psixologik jihatlarini tahlil etar ekanmiz, biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqotlarni o'rganish doirasida avval, mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ishlaridagi ilmiy imkoniyatlarni tahliliga to'xtalib o'tishni lozim deb topdik.

Talaba obektiv komponenti pedagogik-psixologik rivojlanishning muayyan darajasini tushunish kerak, chunki talaba individual sifatlarining barcha sohalarini rivojlantirishdagi kompetensiyalarni egallash mumkin.

A.V.Xutorskiy kompetensiya asosida yotuvchi ko'nikma, malaka va faoliyat usullarini ajratib o'rgangan bo'lib, ularni rivojlantirilishi kerak bo'lgan, shaxs sifatlarini bloklarga guruhlagan: kognitiv, kreativ, tashkiliy faoliyatli, kommunikativ va dunyoqarashga oid, bunda shaxsning jismoniy, emotsional, intellektual, qadriyatli va ma'naviy-axloqiy sifatleri sanab o'tilgan.

I.A.Zimnyaya tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida ta'limda kompetensiyali yondashuvning shakllanishi batafsil ko'rib chiqilgan, u yangi ta'lim paradigmasini shakllantirishning asosiy bosqichlarini ajratgan va mahalliy hamda xorijiy olimlarning mazkur yondashuvga oid tadqiqotlarning natijalarini tahlil qilgan bo'lib, bu unga, birinchidan asosiy kompetensiyalarni guruhlashga ajratish va nazariy asoslashga, ikkinchidan, ularning ayrim asosiy, zaruriy nomenklaturasini aniqlashga, uchinchidan esa ularning har biriga kiruvchi komponentlar yoki kompetensiyalar turlarini belgilashga imkon beradi.

A.M.Knyazev fuqarolik kompetensiyasi asosiga ijtimoiy-madaniy, ma'naviy axloqiy, kognitiv, munosabatli, irodaviy, xulqiy va refleksiv-tartibga soluvchi komponentlarni o'z ichiga oladigan fuqarolik tushunchasini shaxsning integrativ xususiyati sifatida kiritadi.

Talabalar ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishda intellektual bilim-salohiyat, avvalo kreativ yondashuv asosida, bilim va tafakkuri, o'z ijtimoiy faolligiga munosabatni tubdan o'zgartirishi lozim. O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi: Fuqarolik jamiyati fanlarini o'qitishda avvalo, talabchanlik, talabalar tashabbuslari, volontyorlik harakatlari, ijtimoiy faollik sifatlarini hisobga olgan holda pedagogik tarbiyaga mos tashkil etish kerak. Intellektual sohada, tafakkur turlari va uslubi, aql sifati, bilish jarayonlari va ko'nikmalar, fikrlash operatsiyalari, shuningdek fan va fan oldi bilim, ko'nikma va malakalar tizimini tashkil etadi. Kompetensiya shaxs fikrlashining mahsuldor turi sifatida alohida rol o'ynaydi, chunki kompetensiya birinchi navbatda turli sohalarida bilimlarni qo'llashni, turli nostandart vaziyatlardan chiqish usullarini topish ko'nikmasini, odatiy, stereotip echimlarga qarshi chiqish, turli algoritmlashtirilgan murakkab vazifalarni echish qobiliyatini nazarda tutadi.

Motivasion soha, insonning butun hayoti davomida shakllanadigan va rivojlanadigan ehtiyojlar, motivlar va maqsadlar majmuini qamrab oladi. Inson o'zining fuqarolik nuqtai nazarini aniqlash zaruratini anglashi muhim o'rin tutadi, unda fuqarolik faoliyati motivlari shakllangan bo'lishi, maqsad qo'yish va ularga erishish ko'nikmasini rivojlantirish bilan erishiladi.

Emotsional soha tarkibiga emotsiyalar, his-tuyg'ular, o'zini-o'zi baholash, xavotirlanuvchanlik kiradi. Emotsiyalar ehtiyojlarni qondirish yoki qondirmaslik bilan bog'liq va bevosita kechinmalar shaklida namoyon bo'ladi. Ijobiy emotsiyalar ehtiyojlarni qondirishda, faoliyat maqsadiga muvaffaqiyatli erishishda yuzaga keladi va ularni yanada samarali amalga oshirishga yordam beradi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy tayyorgarlik sifati muammosining dolzarbligi hozirgi kunda talabalarning kasbiy faoliyatlarida yuzaga keluvchi turli xil chigal vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish imkoniyatlarini oshirish uchun talabalarning kasbiy tayyorgarlik sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash, ularni ta'lim jarayonida o'z o'rnida qo'llay olish imkoniyatlarini va o'qishni bitirganlaridan keyin amaliyotda samarali ishlab keta olish borasidagi malaka va ko'nikmalarini shakllantirish zarurligida ko'rinadi. Mazkur masalani ijobiy hal qilish orqali ta'lim muassasalarining birinchidan, o'z vazifalarini to'laqonli bajarishlariga, ikkinchidan esa, talabalarning ijtimoiy-iqtisodiy faol shaxs sifatida jamiyatda o'z o'rinlarini topishga imkon yaratadi. Har bir mamlakatda bo'lgani kabi O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham malakali hamda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim tizimining eng muhim va ustuvor vazifalaridan hisoblanadi.

Bu vazifaning qanchalik mutaxassislarning kasbiy yetukligiga to'g'ridan - to'g'ri bog'liqdir. Bo'lajak yosh mutaxassislarning kelgusidagi kasbiy faoliyatlarida yuzaga keladigan turli xil o'zgarishlarga tezkor moslasha olishlarini, ularning mehnat bozori talablariga mos holda raqobatbardosh kadrlar bo'lib yetishishlarini ta'minlash uchun zamin yaratishda OTM talabalarning kasbiy sifatiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va ularning ta'sir doirasini aniqlash muhim o'rin egallaydi. Ta'lim sifati tushunchasi, tavsiflari, bosqichlari, tamoyillari va funktsiyalari Sifatning mazmun-mohiyatini aniqlash borasida turli tushunmovchiliklarning kuchayishiga sabab, uni ham mutloq ham nisbiy darajada tushunishning mavjudligidir. Kundalik turmushda sifat mutloq tushuncha sifatida qo'llaniladi. Kishilar uni masalan, qimmat restoranlar (xizmat sifati)ni va qimmatbaho avtomobillar(-mahsulot sifati)ni ta'riflashda ishlatishadi. Sifatli mahsulotga cheklovsiz xarajatlar hisobiga bajarilgan mukammal mahsulotlar taalluqli bo'lib, kam yoblik va qimmatlilik ushbu tushunchaning ikkita farq qiluvchi qirralari hisoblanadi. Ushbu nuqtai nazardan sifat maqom va ustunlikni aks ettirish uchun qo'llaniladi. Sifat nisbiy tushuncha sifatida ikkita qirraga ega: birinchi-bu standart yoki unga qo'yilgan talabga mos kelishi; ikkinchi-iste'molchilar talabiga mos kelishi. Ta'lim jarayonida "sifat" tushunchasini qo'llash mazmunan boshqacha ma'no kasb etadi. "Yuqori sifat" mutloq tushunchasi ta'limda sifatni boshqarish tizimi bilan hech qanaqa umumiylikka ega emas. Sifatni boshqarish borasidagi munozaralarda tez-tez uning yuqori maqomlilikining mutloq ahamiyati to'g'risida savollar paydo bo'lib turadi. Ta'lim sifati – bu hozirgi kunda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida eng ko'p bahs-munozaralarga duch kelayotgan va davlat hamda jamiyat tomonidan alohida e'tibor qaratilayotgan muammolardan biridir. Chunki, mutaxassislarni tayyorlash sifatining past yoki yuqoriligi doimo ish beruvchilar, talabalar, ularning ota-onalari – umuman olganda butun jamiyat a'zolarining diqqat markazida turadigan masala sanaladi. Shu bilan bir vaqtda, "ta'lim sifati" tushunchasining o'ziga yagona yondashuvlarning shu paytlargacha ham shakllanib ulgurmaganligi bu masalaning ijtimoiy muhokamasini yanada murakkablashtiradi, unga bo'lgan turlicha yondashuvlar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Oliy ta'lim sifatini ta'minlashga ta'lim jarayonining har bir sub'ekti (professor-o'qituvchi, talaba, ota-onalar, ma'muriyat, ish beruvchilar va h.k.lar) manfaatdordir. Mana shulardan kelib chiqqan holda bizning mamlakatimizda amalga oshirib borilayotgan ta'lim tizimi islohotlari o'zining asosiy maqsadlaridan biri sifatida ta'lim sifatiga alohida urg'u beradi. Lekin aytib o'tish lozimki, bu maqsadga erishish yo'lida shunday murakkabliklar ham mavjudki, bu ta'lim sifati kategoriyasining mazmunini talqin qilishda yagona yondashuvning yo'qligi bilan bog'liqdir. Ta'lim sifatini tadqiq qilish bo'yicha shu davrlargacha bo'lgan ko'plab ilmiy-tadqiqotchilik izlanishlarida ayrim mualliflar ta'lim sifatini quyidagi uchta nuqtai-nazardan: 1)ijtimoiy kategoriya sifatida; 2)

pedagogik jarayon ko'rsatkichlarining jamlamasi sifatida; 3) ta'lim olish natijasida egallangan malaka va mahoratlarning shaxs manfaatlari hamda ehtiyojlariga mosligi nuqtai-nazaridan olib qarashni olg'a suradilar. Bularning barchasi ta'lim sifatini, shu jumladan – oliy ta'lim sifatini ham, atroflicha tahlil va tadqiq qilib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi. Bu borada bizning fikrimizcha, oliy ta'lim sifatini baholash va tavsiflash borasidagi keng qamrovli muammolarni tizimli tahlil usuli bilan tadbqiq qilib chiqish kerakli natijalarga olib keladi. Tizimli tahlilda bevosita ob'ektning o'zining tavsifini anglatuvchi sifat "tushunchasi" va ob'ekt faoliyatining xossasini bildiruvchi samaradorlik tushunchasi farqlanadi. Mana shu ko'rsatkichlarning yuqori qiymatlari har doim ham boshqasining ham shu darajada yuqori bo'lishini ifodalamaydi. Yuqorida aytib o'tilganlardan kelib chiqadiki, ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi ma'lum bir ob'ektiv omillar ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, bu uning tavsiflovchi xususiyatlari sanaladi. Shu bilan birga sub'ektiv xususiyatdagi omillar ko'rsatkichlari ham vujudga kelib, ular ta'lim muassasasining tashqi muhitini tavsiflaydi va talaba ular bilan o'zaro hamkorlikda bo'ladi. Mazkur ko'rsatkichlar bir-biridan mustaqil va shu bilan birga o'zaro bir-birlarini to'ldiruvchi sanaladi. Shuning uchun talabalarning sifatiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash metodikasi asosiga qo'yiladigan bosh g'oya bo'lib o'z ichiga ham ta'lim muassasasining ish faoliyati sifatini baholash, ham bu ta'lim muassasasi tayyorlagan "mahsulot" – talabaning ishga joylashish samaradorligini baholay oluvchi talabalar tayyorgarligi sifatini majmuaviy baholashi hisoblanadi.

Xulosa o'rinda, bugungi kunda xilma-xil usullarda olib borilaётgan mafkuraviy tarbiya va targ'ibot-tashviqot ishlari jismonan sog'lom, ma'naviy barkamol yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasiga keskin xavf solayotgan turli xil tahdidlardan ularni himoya qilish dolzarb vazifa hisoblanadi. Shu o'rinda yoshlar orasida terrorizm, diniy aqida parastlik, missionerlik, internetning mohiyati, yoshlar hayotiga ta'sir o'tkazish omillari, axborot xavfsizligi muammolarini chuqurroq tahlil qilish, noholis axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitetni shakllantirish va axborot iste'moli madaniyatini rivojlantirishni hayotning o'zi taqozo etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son qarori.
3. Mirziyoyev Sh.M. «Erkin va faravon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz». Toshkent»O'ZBEKISTON» 2016 yil.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020yil 23-sentyabrdagi O'RQ – 637-son qarori.

ЗНАЧИМОСТЬ РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКИХ И ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Муминова Г.Т.

*Андижанский государственный
педагогический институт учитель*

Tayanch so'zlar: didaktika, yondashuv, analitik fikrlash, ijodiy fikrlash, bo'lajak o'qituvchi, kompetentsiya, metodika.

Ключевые слова: дидактика, подход, аналитическое мышление, творческое мышление, будущий учитель, компетентность, методология.

Key words: didactics, approach, analytical thinking, creative thinking, future teacher, competence, methodology.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada zamonaviy didaktik yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilarning tahliliy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ko'rib chiqiladi. Analitik fikrlash talabalarining muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan echimlarni topish qobiliyatini belgilaydi, ijodiy fikrlash esa yangilikka intilish va ijodiy g'oyalarni ilgari surishni nazarda tutadi. Maqolada didaktik yondashuvlarning mazmuni, ularning o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdagi o'rni hamda bu jarayonni zamonaviy texnologiya va usullardan foydalangan holda samarali tashkil etish yo'llari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы развития аналитических и творческих способностей будущих учителей на основе современных дидактических подходов. Аналитическое мышление определяет способность студентов анализировать проблемные ситуации и находить научно обоснованные решения, а творческое мышление подразумевает стремление к инновациям и выдвижению творческих идей. В статье анализируется содержание дидактических подходов, их роль в развитии мыслительных способностей учащихся, а также способы эффективной организации этого процесса с использованием современных технологий и методов.

SUMMARY:

The article examines the development of analytical and creative abilities of future teachers based on modern didactic approaches. Analytical thinking determines the ability of students to analyze problem situations and find scientifically based solutions, and creative thinking implies the desire for innovation and the advancement of creative ideas. The article analyzes the content of didactic approaches, their role in the development of students' thinking abilities, as well as ways to effectively organize this process using modern technologies and methods.

В XXI веке содержание педагогического образования радикально обновляется. Такие факторы, как глобализация, цифровизация, искусственный интеллект, существенно меняют требования к учителю. Теперь необходим учитель, который не только даёт знания, но и направляет ученика к самостоятельному мышлению, решению проблем и творческому подходу. Поэтому формирование аналитических и творческих навыков у будущих учителей стало актуальной задачей современной дидактики.

В современной системе образования первостепенное значение имеет стремление к всестороннему развитию личности ученика посредством дидактических подходов. Будущий учитель должен обладать не только знаниями и умениями, но и способностью самостоятельно мыслить, смотреть на вещи с новой точки зрения и предлагать решения. Это требует тщательной организации дидактических средств, образовательных технологий и методических подходов.

В данной статье рассматриваются дидактические подходы и их роль в развитии аналитического и творческого мышления с теоретической и практической точек зрения. Анализируется передовой зарубежный и отечественный опыт, современные методы, а также предлагаются перспективные решения.

Дидактика и современные подходы

Дидактика — основной раздел педагогики, изучающий теорию и практику образовательного процесса. Она определяет цели, содержание, формы, методы и результаты обучения. В современном образовательном процессе дидактические подходы совершенствуются во всех отношениях. В отличие от традиционных подходов, современная дидактика направлена на развитие активности, самостоятельности и творческих способностей обучающегося.

Современные дидактические подходы включают:

- Личностно-ориентированный подход – фокусируется на создании подходящих условий обучения для учащегося с учётом его индивидуальных особенностей.
- Активный подход к обучению – модель, при которой учащиеся активизируются, участвуют в уроке, предлагая собственные мысли, решения и анализируя.
- Проблемно-ориентированный подход к обучению – предоставление учащимся знаний путём решения конкретных задач, стимулирование их аналитического мышления.

- Конструктивистский подход – учащиеся приобретают новые знания на основе уже имеющихся; в этом подходе учитель выступает в роли проводника.
- Цифрово-технологический подход – широкое использование ИКТ, дистанционного обучения, интерактивных инструментов и симуляционного обучения.

Подобные подходы сегодня широко используются в системе педагогического образования. В частности, современные дидактические модели и технологии играют важную роль в активизации мыслительной деятельности будущих учителей и приближении их к практической деятельности.

Правильный выбор дидактических моделей и методов напрямую влияет на формирование у будущих учителей навыков аналитического и творческого мышления. Поэтому в педагогическом образовании каждое занятие или занятие должно быть организовано на основе подходов, направленных на активность, критический анализ, поиск самостоятельных решений.

Концепция аналитических и творческих навыков мышления и их взаимосвязь

Аналитическое и творческое мышление играют ключевую роль в формировании профессиональной компетентности будущего учителя. Хотя эти два умения представляют собой различные виды познавательной деятельности, в педагогической деятельности они тесно взаимосвязаны и дополняют друг друга.

Аналитическое мышление

Аналитическое мышление — это способность анализировать имеющуюся информацию, выявлять причины возникновения проблемы, делать логические выводы и принимать решения. В педагогической деятельности аналитическое мышление позволяет учителю:

- анализировать уровень знаний учащихся,
- выявлять проблемы в процессе обучения и разрабатывать стратегии их решения,
- логически структурировать и обосновывать содержание урока.

Творческое мышление

Творческое мышление — это способность предлагать новые подходы, разрабатывать инновационные методы и нестандартно смотреть на существующие. Наличие творческого мышления у будущего учителя проявляется в:

- разработке новых форм обучения, интересных учащимся,

- адаптации интерактивных игр, заданий и методик,
- творческом проектировании образовательного процесса в соответствии с потребностями учащихся.

Взаимосвязь аналитического и творческого мышления

Аналитическое и творческое мышление дополняют друг друга. Аналитический учитель выявляет проблему, а творческий находит нестандартные, эффективные и современные решения. Поэтому важно развивать эти два навыка одновременно при подготовке педагогических кадров. Например, будущий учитель анализирует трудности в усвоении материала учащимися на уроке (аналитическое мышление) и на основе этого разрабатывает новую модель урока, основанную на игровом методе или проекте (творческое мышление).

Развитие этих навыков в педагогическом образовании осуществляется посредством специально организованных методических занятий, проблемно-ситуационного обучения и обучения на основе практических заданий.

Методы формирования аналитических и творческих навыков у будущих учителей.

Процесс подготовки будущих учителей должен быть организован с учётом их будущей профессиональной деятельности. В современной системе педагогического образования широко используются подходы, направленные на развитие аналитического и творческого мышления. В формировании этих навыков важное значение имеют методы, технологии, среда и мотивация.

Проблемно-ориентированные методы обучения

Создавая и решая проблемные ситуации, можно активизировать мышления над важными вопросами, связанными с преподаванием. Например:

- Аналитическая работа, основанная на ситуациях типа «Если бы вы преподавали в таком классе...»
- Задания на представление альтернативных решений и их оценку
- Обмен идеями посредством дискуссий и дебатов

Эти подходы развивают у учащихся навыки критического анализа, логических выводов и выражения обоснованных мнений.

2. Проектное обучение

Проектное обучение позволяет учащимся исследовать конкретные темы, работать самостоятельно и проверять свои идеи на практике. Например:

- Разработка интерактивных моделей уроков
- Подготовка проекта «Творческий учитель»
- Создание презентаций с использованием информационных технологий

Проектная работа развивает способность творчески мыслить, критически анализировать, планировать и принимать решения.

3. Технология «кейс-стади»

Эта технология развивает у учащихся навыки принятия решений и аналитические способности на основе реальных или смоделированных ситуаций. Например, анализ конфликтных ситуаций в классе, разработка сценариев решения проблем между учителем и учеником, родителями и школой.

4. Интерактивные методы

Такие методы, как кластеризация, мозговой штурм, синквейн, вставка и диаграммы Венна, повышают активность учащихся и стимулируют самостоятельное и творческое мышление. В частности, работа в группах развивает способность к совместному поиску решений.

5. Использование цифровых технологий

Будущие учителя смогут выражать свои идеи и работать в интерактивной среде, используя цифровые инструменты. Например:

- Визуальные и интерактивные задания с использованием таких инструментов, как Padlet, Mentimeter, Canva, Kahoot, Google Jamboard
- Использование образовательных ресурсов на основе искусственного интеллекта (ИИ)

Цифровая компетентность создаёт дополнительные возможности для создания и анализа творческих разработок.

6. Научно-исследовательская деятельность

Вовлечение студентов в научную работу, небольшие исследовательские проекты, написание статей, участие в семинарах и тренингах повышает уровень их мышления.

Анализ и результаты

В современной системе педагогического образования с каждым днём возрастает необходимость подготовки будущих учителей как конкурентоспособных, профессионально подготовленных, самостоятельно мыслящих и новаторских личностей. Дидактические подходы играют в этом процессе важную роль, становясь средством не только передачи знаний, но и формирования личностных и профессиональных качеств.

На основании теоретического и практического анализа, рассмотренного выше, можно сделать следующие выводы:

1. Современные дидактические подходы — личностно-ориентированный, проблемно-ориентированный, активный и цифровой — поощряют активность студентов, готовящихся стать учителями, и они приобретают навыки выражения и отстаивания своего мнения.

2. Аналитическое мышление — позволяет студентам выявлять проблемы в своей профессиональной деятельности, анализировать причины их возникновения и разрабатывать логические решения. Это важный подготовительный этап для правильной организации будущего учебного процесса.

3. Креативное мышление — позволяет актуализировать содержание, методику и форму урока, проводить уроки современно и интересно. Этот аспект является важным фактором привлечения учащихся и достижения качественного обучения.

4. Профессиональная подготовка будущих учителей не должна ограничиваться теоретическими знаниями, а должна подкрепляться практическим опытом, проектной деятельностью и решением проблемных задач. Только такой подход позволит развить их мыслительную способность.

5. В передовом зарубежном опыте всё большую эффективность приобретают проблемно-ситуационное, проектное обучение, методы, интегрированные с цифровыми технологиями, способствующие развитию аналитического и творческого мышления. Эти практики постепенно внедряются и в систему высшего образования Узбекистана.

6. Цифровые технологии, интерактивные инструменты и онлайн-платформы не только повысят вовлеченность будущих учителей в процесс обучения, но и увеличат их способность продвигать новые идеи.

Полученные результаты свидетельствуют о необходимости пересмотра содержания педагогического образования, совершенствования дидактических подходов на инновационной основе, обогащения учебных программ практическими компонентами.

Выводы и предложения

Проблема формирования аналитических и творческих способностей будущих учителей на основе современных дидактических подходов является одним из важных и актуальных направлений современного образовательного процесса. Проведенный в статье научно-теоретический и практический анализ показывает, что аналитические и творческие спо-

соҳности мышления являются одними из основных критериев, определяющих профессиональную зрелость будущего учителя.

Таким образом, обновляя содержание педагогического образования и обогащая его современными дидактическими подходами, появляется возможность воспитывать будущих учителей как аналитически и творчески мыслящих людей, новаторов, активных личностей.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Karimov A.A. (2022). *Pedagogik texnologiyalar va didaktik yondashuvlar*. – Toshkent: “Ilm ziyo” nashriyoti.
2. Tursunova M.T. (2023). “Zamonaviy dars dizayni va kreativ fikrlashni rivojlantirish”. // *Pedagogik izlanishlar jurnali*, №2.
3. Yo‘ldosheva, D.X. (2021). *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: O‘qituvchi.
4. UNESCO (2021). *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. Paris: UNESCO Publishing.
5. Anderson L.W., & Krathwohl, D.R. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. – New York: Longman.
6. Jonassen, D.H. (2012). *Learning to solve problems: A handbook for designing problem-solving learning environments*. – Routledge.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-martdagi PQ-102-son qarori. “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi (2024). *Pedagogik ta’lim yo‘nalishlarida innovatsion yondashuvlar (metodik qo‘llanma)*.
9. Selevko G.K. (2005). *Sovremennye obrazovatel'nye tekhnologii*. – Moskva: Narodnoe obrazovanie.
10. National Research Council (2012). *Education for Life and Work: Developing Transferable Knowledge and Skills in the 21st Century*. – Washington, D.C.: The National Academies Press.
11. Mo‘minova G. (2025). Zamonaviy didaktik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning analitik va ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirish. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 2(4.1), 704-705.
12. Муминова Г. (2025, April). Развитие аналитических и творческих навыков будущих педагогов на основе современного дидактического подхода. In *Международная конференция академических наук* (Vol. 4, No. 4, pp. 59-61).

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲАМ СПОРТ

МАКТАБДА HАRАKАTЛИ О‘YINLAR: FAOLLIK VA TАFАKKURNI UYG‘UNLASHTIRISH

Niyazov A.T.

Nukus davlat pedagogika institutining “Sport fanlari” kafedrası mudiri

Shamuratova M.Sh.

Nukus davlat pedagogika instituti 2-bosqich tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: harakatli o‘yinlar, boshlang‘ich ta‘lim, faollik, tafakkur rivoji, maktab ta‘limi, pedagogik metodlar, ijtimoiy ko‘nikmalar, o‘quv jarayoni, innovatsion ta‘lim, jismoniy tarbiya.

Ключевые слова: подвижные игры, начальное образование, активность, развитие мышления, школьное образование, педагогические методы, социальные навыки, учебный процесс, инновационное обучение, физическое воспитание.

Key words: active games, primary education, activity, cognitive development, school education, pedagogical methods, social skills, learning process, innovative education, physical training.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada harakatli o‘yinlarning maktab yoshidagi o‘quvchilarning jismoniy faolligi va tafakkur faoliyatiga ijobiy ta‘siri o‘rganilgan. Tadqiqotda harakatli o‘yinlarning ta‘lim jarayoniga integratsiyalashuvi orqali o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishi va ijtimoiy ko‘nikmalari kuchayishi qayd etilgan. Natijalar o‘yinlarning nafaqat jismoniy sog‘lomlashtirish, balki mantiqiy fikrlash va jamoaviy ishlashga ham xizmat qilishini ko‘rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье изучено положительное влияние подвижных игр на физическую активность и мыслительную деятельность школьников. В исследовании отмечается, что интеграция подвижных игр в образовательный процесс способствует повышению интереса учащихся к обучению и развитию социальных навыков. Результаты показывают, что игры служат не только физическому оздоровлению, но и развитию логического мышления и командной работы.

SUMMARY:

This article explores the positive impact of active games on the physical activity and cognitive development of school-age children. The study highlights that integrating active games into the educational process enhances students' interest in learning and strengthens their social skills. The results show that games contribute not only to physical well-being but also to the development of logical thinking and teamwork.

Kirish. XXI asrda ta‘lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta‘minlashdir. Bu jarayonda faqat

nazariy bilimlarni yetkazish emas, balki ularning jismoniy faolligi, tafakkur doirasi, ijtimoiy ko'nikmalari va ruhiy holatini ham muvozanatda rivojlantirish zarur bo'lmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bu jarayon yanada muhim ahamiyatga ega, chunki aynan shu bosqichda bola shaxsining asosiy jihatlarini shakllanadi.

Ta'lim jarayonida bolalarni faollikka undash, ularni darsga jalb qilish, o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda innovatsion pedagogik usullardan foydalanish muhimdir. Bunday usullardan biri – bu harakatli o'yinlardan foydalanishdir. Harakatli o'yinlar – bu bolalarning jismoniy harakatlar bilan bir vaqtda mantiqiy fikrlashini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va ijtimoiy faolligini rivojlantiradigan pedagogik vositadir. Ular orqali bola o'zini erkin his qiladi, tengdoshlar bilan muloqotga kirishadi, muayyan vazifani bajarishda faollik va mustaqillik namoyon etadi.

Zamonaviy ta'limda interfaol yondashuvlar, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish metodikasi keng qo'llanilmoqda. Harakatli o'yinlar ana shu yondashuvlarning uzviy tarkibiy qismi sifatida ko'rilmogda. Dars jarayoniga o'yin elementlarini kiritish – bu bolalarning fikrlash doirasini kengaytirish, jismoniy faollikni oshirish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash imkonini beradi. Shu bilan birga, o'yinlar orqali bola o'z harakatlarini boshqarishga, muvofiqlikni saqlashga, guruhda ishlashga o'rganadi.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, harakatli o'yinlardan foydalanilgan sinflarda o'quvchilarning darsga ishtiroki yuqori bo'ladi, diqqat va eslab qolish darajasi oshadi, o'zaro muloqot qilish qobiliyati mustahkamlanadi. Bu esa ularning keyingi bosqichlardagi o'zlashtirishi va ijtimoiy hayotga tayyorgarligini kuchaytiradi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi bolaning shaxsiyati, tafakkuri va ijtimoiy ko'nikmalarining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Bu davrda o'quvchilarning faol ishtiroki, darsga bo'lgan qiziqishini uyg'otish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlar zarur. Aynan shunday vositalardan biri sifatida harakatli o'yinlar ta'lim jarayoniga joriy etilmoqda [1].

Uslub. Ushbu tadqiqot harakatli o'yinlarning maktab o'quvchilari tafakkur va faolligiga ta'sirini empirik asosda o'rganishga qaratilgan bo'lib, amaliy eksperiment asosida olib borildi. Tadqiqot 2024–2025 o'quv yilida Qoraqalpog'iston Respublikasining Nukus shahridagi 3 ta umumta'lim maktabining 2–4-sinf o'quvchilari ishtirokida amalga oshirildi. Umumiy hisobda 90 nafar o'quvchi tajribaga jalb etildi.

Tadqiqot dizayni. Ishtirokchilar tasodifiy tanlov asosida ikki guruhga bo'linadi:

Tajriba guruhi (45 nafar o'quvchi): darsdan oldin va tanaffus paytlarida maxsus tanlangan harakatli o'yinlarda qatnashdi. O'yinlar haftasiga 3–4 marotaba, har biri 15–20 daqiqa davomida tashkil etildi. [3][5].

Nazorat guruhi (45 nafar o'quvchi): bu guruhdagi o'quvchilarning o'quv jarayoni odatdagi tarzda olib borildi, ya'ni harakatli o'yinlarsiz.

Harakatli o'yinlar tanlovi

Tajriba guruhida qo'llanilgan o'yinlar ikki asosiy mezon asosida tanlandi:

Jismoniy faollikni oshiruvchi o'yinlar: "Halqa ichidan o't", "Topni kim ushlaydi?", "Bir-ikki-uch!" va boshqa klassik harakatli o'yinlar.

Tafakkurni faollashtiruvchi o'yinlar: "Topqir bolalar", "Kim tez fikrlaydi?", "Yo'nalishni top", "Rang va harakat" kabi topshiriqli o'yinlar. [2][6].

Bu o'yinlarda jismoniy harakatlar mantiqiy fikrlash, eslab qolish, muvozanatni saqlash va tezkor qaror qabul qilish bilan uyg'unlashtirilgan.

Ma'lumot to'plash usullari. Tadqiqot davomida quyidagi usullar qo'llanildi:

Kuzatuv: dars va tanaffus paytidagi o'quvchilarning ishtiroki, faol harakatlanishi, o'zaro muloqoti.

So'rovnoma: o'qituvchilardan va o'quvchilarning o'zlaridan ularning darsga bo'lgan munosabati, diqqat va qiziqish holati haqida fikrlar olindi.

Diagnostic testlar: o'quvchilarning tafakkur darajasi va diqqatni jamlash ko'rsatkichlari maxsus psixologik mashqlar orqali baholandi (masalan, "10ta raqamni eslab qolish", "Logik qatorni davom ettirish").

Statistik tahlil: yig'ilgan ma'lumotlar Excel dasturida umumlashtirilib, ikki guruh o'rtasidagi farqlar foiz va grafirik shaklda tahlil qilindi.

Tadqiqot muddati va shartlari. Eksperiment 3 oy davom etgan bo'lib, u har bir maktabda o'qituvchilar va psixologlar bilan hamkorlikda o'tkazildi. Barcha ishtirokchilar va ularning ota-onalari tadqiqot shartlari bilan tanishtirilib, roziliklari olingan.

Natijalar. Ushbu tadqiqot natijalari harakatli o'yinlarning maktab o'quvchilari faolligi, diqqatni jamlash darajasi va tafakkur qobiliyatiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatdi. Quyida tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazilgan baholash natijalari taqqoslab tahlil qilinadi.

O'quvchilarning darsdagi faolligi. So'rovnoma va kuzatuvlar asosida aniqlanishicha, tajriba guruhidagi o'quvchilar darslarga faolroq jalb bo'lishgan. O'qituvchilar tomonidan baholangan faollik darajasi quyidagicha bo'ldi:

Tajriba guruhi: 85% o'quvchi darslarda faol ishtirok etgan. [1][5];

Nazorat guruhi: faollik 60% atrofida bo'lgan.

Bu farq harakatli o'yinlarning o'quvchilar ruhiy holati va darsga bo'lgan munosabatini kuchaytirganini ko'rsatadi.

Diqqatni jamlash ko'rsatkichlari. Eksperiment avvalida va yakunida o'quvchilarga berilgan "raqamlar ketma-ketligini eslab qolish" testi asosida diqqatni jamlash darajasi baholandi:

Tajriba guruhida diqqatni jamlash ko'rsatkichi o'rtacha 28% ga oshdi. [5];

Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich faqat 8% ga o'sgan.

Demak, harakatli o'yinlar bolalarning e'tiborini bir joyga jamlash va uni saqlab qolishiga yordam bergan.

Tafakkur va mantiqiy fikrlash darajasi. Logik qatorni davom ettirish, mos elementni tanlash, muammoli topshiriqlarni hal qilish kabi mashqlarga asoslangan tafakkur testlari quyidagi natijalarni berdi:

Tajriba guruhi o'quvchilari orasida test natijalari 32% ga yaxshilangan. [6].

Nazorat guruhida bu o'sish atigi 10% ni tashkil etdi.

Bu esa harakatli o'yinlarda mantiqiy elementlar mavjudligi sababli bolalarda tafakkur jarayonlari tezroq shakllanganini ko'rsatadi.

Ijtimoiy ko'nikmalar va jamoaviylik. Tajriba guruhi o'quvchilari o'yinlar davomida bir-biri bilan hamkorlik qilish, navbat kutish, jamoada harakat qilish, muammolarni hal etishda bir-birini qo'llab-quvvatlash kabi ijtimoiy ko'nikmalarni faol egallashgan. So'rovnomalar orqali aniqlanishicha:

40% o'quvchi darslardan tashqari ham tengdoshlari bilan muloqotni ko'paytirganini bildirgan.

70% o'qituvchilar o'quvchilarda ijtimoiy faollik va jamoaviylik oshganini ta'kidlagan. [4].

O'yinlardan keyingi umumiy holat. O'yinlardan keyin o'quvchilarning kayfiyati ko'tarilgan, darsga tayyorlik darajasi yaxshilangan. O'qituvchilarning fikricha, harakatli o'yinlardan so'ng o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi oshgan, charchoq holatlari kamaygan.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot natijalari maktabda harakatli o'yinlarning jismoniy faollik, tafakkur rivoji va ijtimoiy ko'nikmalar shakllanishidagi muhim o'rnini isbotlab berdi. Tajriba guruhidagi o'quvchilarning darsga bo'lgan ishtiroki, diqqatni jamlash va mantiqiy fikrlash ko'rsatkichlarining sezilarli oshganini hisobga olgan holda, harakatli o'yinlarni ta'lim jarayoniga samarali pedagogik vosita sifatida kiritish mumkinligini aytish mumkin.

Avvalo, o'yinlarning psixologik foydasi alohida e'tiborga loyiq. Bolalar o'yin orqali erkin harakatlanadi, o'zini qulay his qiladi, raqobat va hamkorlik muhiti orqali emotsional stressni kamaytiradi. Shu sababli, harakatli o'yinlardan so'ng

o'quvchilarning kayfiyati ko'tariladi, e'tibor va xotira jarayonlari faollashadi. Bu holat, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida muhim, chunki ularning asosiy faoliyati hali-hamon o'yin orqali shakllanadi.

Tadqiqot davomida shuni kuzatdikki, harakatli o'yinlar faqat jismoniy harakatlar bilan cheklanmaydi. Ular muayyan vazifani bajarish, topshiriqni tushunish, tez va to'g'ri qaror qabul qilish, xatoni tuzatish kabi kognitiv faoliyatlarni ham talab qiladi. Aynan shu jihati tufayli o'yinlar tafakkurni rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, "Yo'nalishni top" yoki "Rang va harakat" kabi o'yinlarda bolalar harakat bilan birga ranglarni tanlaydi, yo'nalish bo'yicha fikrlaydi va o'z harakatini boshqaradi. Bunday mashqlar miyaning bir vaqtning o'zida bir nechta funksiyasini ishga soladi.

Shuningdek, o'yinlar orqali ijtimoiy ko'nikmalarning shakllanishi ham tasdiqlandi. Guruh bo'lib harakat qilish, navbat kutish, tengdoshini qo'llab-quvvatlash, qoidaga bo'ysunish kabi elementlar bolalarni ijtimoiylashuvga tayyorlaydi. Bu esa ularning keyingi bosqichlardagi jamoadagi faolligiga, muloqot madaniyatiga, liderlik qobiliyatining rivojlanishiga zamin yaratadi.

Mazkur tadqiqot boshqa ilmiy ishlar bilan ham uyg'unlashadi. Masalan, Vygotskiy va Piagetaning bola psixologiyasi haqidagi nazariyalarida o'yin faoliyatining rivojlantiruvchi funksiyasi ta'kidlangan. [3][4]. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ham o'yin orqali o'qitish bolalarning faol ishtirokini oshirish, shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish va shaxsga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etishda asosiy vosita sifatida e'tirof etiladi. [1][6].

Shu sababli, harakatli o'yinlarni maktabda, ayniqsa boshlang'ich sinflarda, tizimli va maqsadli ravishda joriy etish tavsiya qilinadi. Ular darslar orasida tanaffus sifatida emas, balki ta'limning ajralmas qismi sifatida ko'rilishi lozim. Bu esa o'quvchilarning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot maktabda, xususan boshlang'ich sinflarda harakatli o'yinlardan foydalanish o'quvchilarning faolligi, tafakkuri va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita ekanini ko'rsatdi. [1][5][6]. Tajriba asosida aniqlanganki, harakatli o'yinlar orqali bolalar dars jarayonida faolroq ishtirok etadi, ularning diqqatni jamlash darajasi oshadi, mantiqiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatlari kuchayadi. Shuningdek, o'yinlar bolalar o'rtasida muloqotni faollashtirib, ular orasida ijobiy psixologik muhit shakllantiradi.

Harakatli o'yinlarning muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun ularni o'quv dasturiga integratsiyalash, o'qituvchilarni tegishli metodik bilimlar bilan qurollantirish hamda o'yinlarning yoshga mos, maqsadga yo'naltirilgan shakllarini tanlash zarur. Darslar oralig'ida, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida,

hatto fan darslari davomida ham o'yin elementlaridan foydalanish o'quvchilarda charchoqni kamaytiradi, rag'batni oshiradi va natijada o'zlashtirish samaradorligini kuchaytiradi.

Ushbu maqolada keltirilgan ilmiy kuzatuvlar va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktab ta'limida harakatli o'yinlar faqat dam olish vositasi emas, balki kompleks rivojlantiruvchi metod sifatida qaralishi lozim. Shu asosda, ushbu tajriba boshqa maktablarda ham tatbiq qilinishi, yanada kengroq miqyosda o'rganilishi tavsiya etiladi. [2].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova M. A., Turaev S. T. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. G'ulomov S., Xodjayev N. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Iste'dod, 2021.
3. Vygotsky L. S. Play and its Role in the Mental Development of the Child. – Journal of Russian Psychology, 1978.
4. Piaget J. The Language and Thought of the Child. – London: Routledge & Kegan Paul, 2005.
5. Usmonxo'jaeva D. X. Harakatli o'yinlar orqali maktab o'quvchilarining faoliyatini rivojlantirish. – Pedagogika va psixologiya jurnali, 2022, №2.
6. Qodirov B., Norqulova Z. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan o'yin orqali dars o'tish metodikasi. – Samarqand: Innovatsion ta'lim nashriyoti, 2020.
7. World Health Organization. Physical Activity and Young People: Recommended Levels of Physical Activity. – WHO Guidelines, 2020.
8. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Boshlang'ich ta'lim davlat standarti va o'quv dasturlari. – Toshkent, 2023.

MAKTABDA JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINING SIFATINI OSHIRISH YO'LLARI

Yakupov R.

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, maktab, sog'lom turmush, pedagogika, sport, o'quvchi faolligi.

Ключевые слова: физическое воспитание, школа, здоровый образ жизни, педагогика, спорт, активность учащихся.

Key words: physical education, school, healthy lifestyle, pedagogy, sports, student activity.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining sifati, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi. Jismoniy tarbiyaning bolalar sog'lig'i va ijtimoiy rivojlanishidagi roli asoslab beriladi. Shuningdek, sifatni oshirish uchun uslubiy, texnik va pedagogik takliflar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется качество уроков физической культуры в общеобразовательных школах, существующие проблемы и пути их решения. Обосновывается роль физической культуры в здоровье и социальном развитии детей. Представлены методические, технические и педагогические предложения по повышению качества.

SUMMARY:

The article analyzes the quality of physical education lessons in comprehensive schools, existing problems and ways to solve them. The role of physical education in the health and social development of children is substantiated. Methodological, technical and pedagogical proposals for improving quality are presented.

Dolzarbliqi. XXI asrda sog'lom avlodni shakllantirish har bir davlat uchun strategik vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasida yoshlar salomatligini mustahkamlash, jismoniy tarbiyani rivojlantirish muhim yo'nalishlardan biri sifatida qayd etilgan. Ayniqsa, maktab yoshidagi bolalarda sog'lom hayot tarzini shakllantirishda jismoniy tarbiya darslarining roli katta.

Mamlakatimizda yosh avlodning sog'lom turmush tarzini shakllantirish, sport orqali jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, bolalar va o'smirlar sportini yanada rivojlantirish, ularni jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga ommaviy jalb etish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2021-yil 5-noyabrdagi PQ-5280-son "Sport-ta'lim muassaslari faoliyatini 2025 yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida", 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan strategik vazifalarga metodolik yondashuv sifatida asoslanildi.

Tadqiqot maqsadi: Maktabda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining sifatini oshirish yo'llari bo'yicha taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vaziflari:

- Harakatli o'yinlar, musobaqaviy mashqlar va guruhli faoliyatlar orqali darslarni qiziqarli tashkil etish.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Maktabda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini to'g'ri tashkil etishimiz albatta bu maktab o'quvchilarning birinchi navbatta salomatligini oshirishi, ularning hayotda tetik, manaviy va albatta ruhiy holatini yaxshilab borishga yordam beradi. Shu bilan birga ularni yosh vaqtdan boshlab sport turlariga jalb qilishga asos bola oladi. Maktab yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'illanirish hamda ularni ommaviy sportga jalb qilish bu yosh avlodni sog'lom turmush tarzini shakllantirish olib kelishi bejiz emas. Hozirgi vaqitda mamlakatimizdagi barcha hududlari maktablarida sport zallarining mavjudligi, sport zallar sport jihozlar bilan taminlanganligi ham bolalarning muntazam jismoniy tarbiya va sport bilan shug'illanishi mumkinligini ko'rishimiz mumkin.

Maktablarda jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining sifatini oshirishda jismoniy tarbiya darslarida va sinftan tashqari tashkil etilgan sport to'garaklarida ham quydagi harakatli o'yinlar, musobaqaviy mashqlar va guruhli faoliyatlar orqali amalga oshirishi mumkin.

№		Afzalliklar	O'yinlar
1	Harakatli o'yin	Darsni qiziqarli va faol qiladi. Bolalarda ijtimoiylashuv, jamoada ishlash qobiliyatini oshiradi. Stressni kamaytiradi va o'quvchilarda pozitiv emotsiyalar uyg'otadi. Har bir o'quvchini o'z salohiyati asosida harakatga jalb qiladi.	“Kim tez?” (estafeta o'yini) “Qoch-qutqar” (reaksiya va chaqqonlikni rivojlantirish) “Bayroqni olib kel” (jamoaviy taktika va harakat muvofiqligi) “To'pni ushla” (ko'z-harakat koordinatsiyasi)
2	Musobaqaviy mashqlar	O'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi. Natijalarni o'lchash imkonini beradi. Harakatlarni aniqlik va sifat bilan bajarishga o'rgatadi. Jismoniy sifatlar (kuch, tezlik, bardoshlilik)ni rivojlantiradi.	Yugurish, sakrash, to'p uloqtirish bo'yicha kichik sinflararo musobaqalar “Eng epchil o'quvchi” nomli haftalik bellashuvlar To'garaklararo sport turnirlari (mini-futbol, voleybol, basketbol)
3	Guruhli faoliyatlar	O'quvchilarda hamjihatlik va birdamlik tuyg'usini shakllantiradi. Darsni interaktiv va ijodiy qiladi. Liderlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi.	“Aylana estafetasi” (guruhda yugurish navbati bilan) “Ko'zbog'lab yetaklash” (ishonch va muvofiqlik) “Qurilish o'yini” – jismoniy harakat orqali belgilangan shaklni birgalikda yaratish “O'yinlar zanjiri” – bir nechta harakatli o'yinlar kombinatsiyasi

Harakatli o'yinlar - bu jismoniy faollikni talab qiladigan, ko'pincha guruh bilan bajariladigan, qoidalar asosidagi o'yinlar bo'lib, ular bolalarda tezkorlik, epchillik, muvofiqlashtirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Musobaqaviy mashqlar - bu sport elementlari asosida tashkil etilgan bellashuvlar bo'lib, ular o'quvchilarda sog'lom raqobat, g'alabaga intilish va o'z ustida ishlash ruhini shakllantiradi.

Guruhli faoliyatlar - bu o'quvchilarni kichik jamoalarga bo'lib, maqsadga birgalikda erishish asosidagi jismoniy faol mashg'ulotlar. Bu uslub jamoada ishlash, o'zaro ishonch va yordam ko'rsatish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlar, musobaqaviy mashqlar va guruhli faoliyatlardan foydalanish - bu nafaqat o'quvchilarning sog'lig'ini

mustahkamlash, balki ularni jismoniy faollik, sog'lom turmush tarzi va jamoaviylik ruhida tarbiyalashning samarali yo'lidir. Bu metodlar yordamida o'quvchilar nafaqat harakat qiladi, balki bahamjihatlik, hurmat, va rag'bat muhitida o'sadi.

Xulosa. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining samaradorligini oshirishda harakatli o'yinlar, musobaqaviy mashqlar va guruhli faoliyatlardan foydalanish metodik jihatdan asosli va pedagogik jihatdan zarur yondashuv hisoblanadi. Ushbu faoliyat turlari o'quvchilarning jismoniy rivojlanish darajasini oshirish, ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlikni ta'minlash, shuningdek, sog'lom turmush tarziga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Harakatli o'yinlar bolalarda epchillik, tezkorlik, muvofiqlashtirish va fazoviy ong kabi muhim jismoniy va psixomotorik ko'nikmalarni rivojlantiradi. Musobaqaviy mashqlar esa o'quvchilarni raqobat muhiti orqali o'zining individual jismoniy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga undaydi, bu esa ularning irodaviy sifatlarini (qat'iyatlilik, bardoshlilik, o'zini nazorat qilish) shakllantirishga xizmat qiladi. Guruhli faoliyatlar esa jamoaviylik, hamkorlik, liderlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi ijtimoiy-pedagogik ko'nikmalarni mustahkamlash imkonini beradi.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini qiziqarli, samarali va o'quvchi markazli tarzda tashkil etish uchun yuqorida ko'rsatib o'tilgan pedagogik vositalarni tizimli va integrativ tarzda tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. Bu nafaqat ta'lim-tarbiyaning umumiy sifatini oshiradi, balki o'quvchilarda jismoniy tarbiya fani va sportga nisbatan ijobiy munosabat shakllanishiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdukarimov A. M. (2015). Maktabda jismoniy tarbiya va sport. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
2. Islomov S. T. (2018). Jismoniy tarbiyada harakatli o'yinlarning roli. Tibbiyot va sport ilmiy jurnali, 4(2), 45–52.
3. Karimova N. N. (2020). Maktab yoshidagi bolalar uchun musobaqaviy mashqlar metodikasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
4. Mirzaev D. R. (2019). Jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etish usullari. Sport va sog'lom turmush tarzi, 1(1), 12–18
5. Sobirova L., Astankulova D., & Raxmonova M. (2024). O'quv-mashg'ulot bosqichidagi badiiy gimnastikachilarning mashg'ulot jarayonlarida ishlab chiqilgan metodikalarni qo'llash texnologiyasi. Sport ilm-fanining dolzarb muammolari, 2(4), 80–84.
6. Kizi A. D. F. (2024). The structure and content of psychomotor skills of young rhythmic gymnasts. International Journal of Pedagogics, 4(08), 53–56.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 4/2

Нөкис — 2025

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәңзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшесі, 179^а жай

Тел.: +998 61 224-01-34, факс: +998 61 224-23-00

e-mail: uznipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеміндеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 01.08.2025. Форматы 70x100^{1/8}

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №